

Nurýagdy Ýagşymyradow

TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDİRİŞ SUNGATYNYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

*Türkmenistanyň Bilim ministrligi
tarapyndan hödürlenildi*

Aşgabat
“Ylym” neşirýaty
2013

Ýagşymyradow N.

Ý 17   **Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy.** Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby. – A.: Ylym, 2013. – 444 sah.

Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy okuw kitaby Watanymyzda has gadymy döwürlerden tä biziň günlerimize çenli ýerli ussat heýkeltaraşlar, nakgaşlar, grafikaçylar, halyçylar, keramikaçylar, zergärler tarapyndan ýerine ýetirilen sungat eserleriniň ähmiýeti baradaky maglumatlary özünde jemleýär.

Ilkinji gezek neşir edilýän bu okuw kitabyň sungaty we medeniýeti öwreniş hünärleri boýunça bilim alýan ýokary okuw mekdepleriniň hem-de orta hünär okuw mekdepleriniň talyplary üçin peýdaly gollanma bolar.

**TÜRKMENISTANYŇ PREZIDENTI
GURBANGULY BERDIMUHAMEDOW**

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET TUGRASY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET BAÝDAGY

TÜRKMENISTANYŇ DÖWLET SENASY

Janym gurban saňa, erkana ýurdum,
Mert pederleň ruhy bardyr köňülde.
Bitarap, garaşsyz topragyň nurdur,
Baýdagyň belentdir dünýäň önünde.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Gardaşdyr tireler, amandyr iller,
Owal-ahyr birdir biziň ganymyz.
Harasatlar almaz, syndyrmaz siller,
Nesiller döş gerip gorar şanymyz.

Gaýtalama:

Halkyň guran Baky beýik binasy,
Berkarar döwletim, jigerim-janym.
Başlaryň täji sen, diller senasy,
Dünýä dursun, sen dur, Türkmenistanym!

Giriş

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňdengörüjilikli syýasaty netijesinde Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistan dünýä jemgyýetinde meşhurlyga eýe boldy. Döwletimiziň durmuş-ykdysady, bilim we ylym, medeniýet pudaklarynda ägirt uly işler amala aşyryldy. Türkmenistana ata-babalarymyzyň arzuwlan beýik zamanasy geldi.

Bagtyýarlyk döwrümüzde döwletde jemgyýetiň ruhy dünýäsini, döredijilik taýdan pikir ýöredip bilýän milli ussatlary kemala getirmek möhüm şert bolup öňe çykýar. Hormatly Prezidentimiz Türkmenistanyň ýokary okuw jaýlarynyň we ylmy-barlag edaralarynyň degişli guramaçylyk we maddy-tehniki binýadyny döretmekde, olaryň daşary ýurtlaryň esasy ylym-bilim merkezleri bilen aragatnaşyklary ýola goýmakda görülen çäreleriň netijesinde bilim, ylym we medeniýet ugruny düýpli özgertmekde uly ösüş gazanyldy. Türkmenistanyň bilim, ylym we medeniýet baradaky kanunlary kabul edildi.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe durmuş we jemgyýet özgerdi, döwletimiz ajaýyp ösüslere eýe boldy. Şonuň bilen baglanyşykly täze dünýägarays, täze ideologiýa, täze syýasat dünýä indi, berkleşdi, kämilleşdi. Häzirki Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen döwrümüziziň talabyna laýyklykda bilimiň orta we ýokary basgançaklarynda bilim we terbiýe bermegiň hilini ýokarlandyrmak ugrunda ägirt uly işler amala aşyrylýar.

1991-nji ýylyň 27-nji oktyabrynda Türkmenistan Garaşsyz döwlet boldy. Bu türkmen halkynyň ykbalynda bahasyna ýetip bolmajak uly wakadyr. Garaşsyzlygyň alynmagy bilen halkymyz özüniň ata-babalarynyň däp-dessurlaryny, medeniýetini we sungatyny ösdürmäge giň mümkinçilik gazandy.

Has gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýan halkymyzyň taryhynda köp sanly döwletler, ägirt uly imperiýalar ýaşap geçipdir. Änew medeniýeti, Marguş medeniýeti, Parfiýa medeniýeti, Köneürgenç sebitlerindäki we beýleki ýadygärlikler ata-babalarymyzyň türkmen topragynda inňän gadymy döwürlerde ösen siwilizasiýalary döredendiklerine şaýatlyk edýär. Gadymyýetden habar berýän türkmeniň pazyryk halysy, gözelligi we ýyndamlygy bilen dünýäni haýrana goýan ahal-teke atlary türkmeniň döreden gymmatlyklary hasap edilýär.

Biz milletimiziň geçmişiňi sylamaly, oňa sarpa goýmaly, irginsiz öwrenmeli. Ata-babalarymyzyň döreden sungatyny oňat bilmeli we beýik şahsyýetlerimiz

buýsanmaly. “Gorkut ata”, “Görogly” eserlerini ýazan awtorlar, “Şasenem we Garyby”, “Leýli we Mejnuny”, “Zöhre we Tahyry” we beýleki dessanlarymyzy döredenler halkymyzyň agzybirlige bolan beýik ymtlyşyny beýan edipdirler, türkmeniň ruhy güýjüni döredipdirler. Türkmeniň ýaşan kynçylykly ýyllarynda-da Magtymguly, Mollanepes, Kemine ýaly beýik şahsyýetler döräpdir. Şol agyr ýyllarda-da halkyň ruhy çeşmesi egsilmändir. Magtymgulynyň bize galdyran beýik edebi mirasy dünýä medeniýetine, adamzat siwilizasiýasyna uly goşantdyr.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde asyrlara barabar köp işler bitirildi, aýgytly ädimler ädildi. Biz türkmeniň Altyn asyryna – XXI asyra Garaşsyz, hemişelik Bitarap ýurt bolup gadam basdyk. Biz Täze Galkynyş zamanasynyň ajaýyp ýyllaryny başdan geçirip, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýaşaýarys.

Geçmişimize nazar aýlap, biz şu günki günümüze çyn ýürekden guwanýarys. Ykbal XX-XXI asyryň sepgidinde türkmenlere berkarar döwlet gurmaga, halkyň eşretli durmuşyny üpjün etmäge pursat berdi. Türkmenistanda agzybirlik we parahatçylyk höküm sürýär. Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda ýurdumyzda ähli meseleler paýhasly we öndengörüjilikli çözülýär.

“Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy” atly okuw kitaby heýkeltaraşçylygyň, nakgaşçylygyň, grafikanyň, amaly-haşam we el senetleriniň gadymy döwürlerden tä biziň häzirki günlerimize çenli geçen taryhyny özünde jemleýär. Onuň I bölümi “Türkmenistanyň çäginde ýaşan in gadymy adamlaryň şekillendiriş sungaty” (In gadymy döwürden – miladydan öňki I müňýyllyga çenli), II bölümi “Türkmenistanyň gadymy we irki orta asyrlarynyň şekillendiriş sungaty” (miladydan öňki I müňýyllykdan – miladynyň VII asyryna çenli); III bölümi “Türkmenistanyň VII asyryň ortalaryndan – XX asyryň başlaryna çenli şekillendiriş sungaty”, IV bölümi “Türkmenistanyň şekillendiriş sungaty 1917-1991-nji ýyllarda”, V bölümi “Garaşsyz Türkmenistanyň şekillendiriş sungaty” diýlip atlandyrylýar.

Türkmenistanyň ýokary okuw mekdeplerinde “Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy” atly dersi okatmagyň esasy maksady Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Türkmenistanyň medeni maksatly jemgyýetçilik ösüşinde milli sungatyň ruhy we maddy gymmatlyklary hakynda talyp ýaşlara giňişleýin düşünje bermekden ybaratdyr. Bu wezipe halkyň ýaşayşynyň durmuş-medeni, tebigy-geografiki mümkinçiliklerini goşmak bilen häzirki zaman innowasion ösüşiň kämilleşmegini özünde jemleýän halkymyzyň milli sungatynyň özboluşlylygyny hem-de onuň ösüş meýillerini hemmetaraplaýyn öwrenmegi talap edýär. Bu ders döwlet syýasatynyň milli aýratynlyklaryna, jemgyýetiň ösüşinde adamyň ruhy dünýäsiniň baýlaşmagyna esaslanyp, medeniýeti mundan beýläk-de kämilleşdirmek üçin döredijilik taýdan pikir ýöredip bilýän milli ussatlary kemala getirmekde möhüm şert bolup durýar. Sungat jemgyýetiň ruhy binýadydyr. Şonuň

üçin Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow döwletimiziň milli medeniýetine we sungatyna elmydama sarpa goýmagy esasy ýörelge edindi.

Okuw kitabyň esasy wezipeleriniň biri ata-babalarymyzyň döreden nusgawy şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň dünýä siwilizasiýasyna goşan goşandyny açyp görkezmek arkaly, ýaşlarda Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ajaýyp sungat eserlerini döretmäge ruhlandyrmaga itermekdir.

Talyplary Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy bilen tanyşdyrmak, Watanymyzda ata-babalarymyzyň milli mirasyna daýanyp, halkyň döreden çeperçilik sungatynyň gymmatyna düşünmegi, şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň ähmiýetine göz ýetirmegi, döwürleriň talaplary bilen emele gelen sungat mekdepleriniň orny we täsiri barada maglumat almaklary, türkmen sungatynyň tebigy şertler bilen sazlaşyp umumadamzat gymmatlyklaryna öwrülen, bahasyna ýetip bolmaýan eserlerine buýsanmaklary, döwrebap sungat akymlarynyň derejesine we gymmatyna akyl ýetirmekde wajyp meseleleriň biridir. Şeýle wajyp meseleleri çözmek we olaryň esasy ugurlaryna göz ýetirmek sungaty öwreniş ylmy üçin möhümdir.

Ilkinji gezek türkmen dilinde taýýarlanan bu okuw kitaby suratkeşlik hünärinden bilim alýan orta we ýokary okuw mekdepleriniň talyplaryna, sungaty öwrenijilere, muzeý işgärlerine we aspirantlara niýetlenilýär.

Ýazar okuw kitabyň has-da ähmiýetli bolmagy üçin görnükli türkmen suratkeşleriniň eserlerini we ýurdumyzyň taryhy ýadygärlikleriniň suratlaryny ulanmaga ýakyndan ýardam beren Türkmenistanyň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Şekillendiriş sungaty muzeýiniň döredijilik işgärlerine özüniň çuňňur minnetdarlygyny bildirýär.

Türkmen halkyny bagtly geljege alyp barýan Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýaşlaryň ylymly we bilimli bolmagy üçin döredýän şertlerine jogap edip, Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň medeniýetini we sungatyny ösdürjek hünärmenlerimize şu okuw kitabyň ýardam berjekdigine umyt edýäris.

Milli Liderimiz Türkmenistanyň hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň beýik ideologiýasy esasynda döredilýän şekillendiriş sungat eserleriniň diňe türkmen halkynyň däl, eýsem dünýä medeniýetiniň täze taryhyna asyl nusga bolup hyzmat etjekdigine berk ynanýarys.

TÜRKMENISTANYŇ ÇÄGINDE ÝAŞAN IŇ GADYMY ADAMLARYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (Iň gadymy döwürden – miladydan öňki I müňýyllyga çenli)

§1. Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy boýunça esasy çeşmeler

Sungaty öwreniş ylmy adamzadyň döreden maddy-medeni çeşmelerini öwrenýän pudak hökmünde möhüm ugurdyr. Ol arheologiýa, etnografiýa, filoso-fiýa, taryh we başga-da birnäçe ylmy pudaklar bilen sazlaşykda barýar. Şonuň üçin hem gadymy döwürden tä biziň günlerimize çenli adam eli bilen döredilen çeper önümleri öwrenmek we olaryň medeni derejesini kesgitlemek sungaty öwreniş ylmynyň esasy wezipeleriniň biri bolup durýar.

Sungatyň jemgyýetiň aňyna örän uly täsiri bardyr. Şekillendiriş sungaty arkaly adamlar ilkidurmuş ýaşayşyndan bäri özlerini gurşap alýan tebigatyň gör-nüşlerini suratlandyryp gelipdirler. Ösümlikler, haýwanlar, asman jisimleri we dürli geometrik şekiller adamlarda dini garaýyşlary we özara gatnaşyklary döredipdir. Adamlar döwrüne görä özleriniň ýaşayan jaýlaryna, öý esbaplaryna we egin-eşiklerine täze bezegleri girizipdirler. Jemgyýet elmydama hereketde, sungat bolsa ol hereketiň ülsä hökmünde adamlaryň sosial we maddy derejesini ýokarlandyran, at-abraýyny galdyran, onuň durmuşynyň ösüş derejesini kesgitleýän çeşme hökmünde hyzmat edipdir. Ol elmydama täze görnüşlere eýe bolmak ýa-da köňäni täzeçe gaýtalamak ýaly alamatlara eýe bolup gelýär.

Adamlar hemme döwürlerde-de oňat ýaşamagyň arzuwynda bolupdyrlar. Olar özlerini gurşap alýan tebigat bilen sazlaşdyrmaga, oňyn bezemäge çalşypdyrlar. Goş-golamlarynyň hiliniň owadan we nepis bolmagyny gazanyp, özleriniň ruhy dünýäsine lezzet beripdirler. Elbetde, olaryň bu isleglerini kanagatlandyrmakda ýörite hünärmenleriň ussatlygy gerek bolupdyr. Aýratyn ussatlyk bilen döredilen önümler näýbaşy zatlar hasaplanypdyr. Olary döredijilere bolsa, uly hormat goýup “ussatlar” diýipdirler. Diýmek, sungat eserleri ýa-da önümleri halkyň ýokary çeperçilik we nepislik baradaky talaplaryndan gelip çykypdyr. Bu islegleri berjaý etmek bolsa hemişe nakgaşlaryň, heýkeltaraşlaryň we amaly-haşam pudagy-nyň ussatlarynyň paýyna düşüpdür.

XIX asyryň ortalarynda dünýäniň arheologiýa gazuw-agtaryş işlerinde tapylyp başlanan adamzadyň irki döwürlerine degişli medeni ojaklary jemgyýetiň ösüş

taryhy üçin möhüm ähmiýete eýe bolýar. Dag gowaklaryndan tapylan daşdan we süňkden ýasalan zähmet we awçylyk gurallary ilkidurmuş adamlarynyň aňýeti barada düşünje berýär. Ilkinji adamlaryň ýaşan köp duralgalarynda süňküň we daşyň ýüzüne çekilen haýwanlaryň, nagyşlaryň we syrly bellikleriň şekillerini belli bir derejede sungat önümleri hasaplamak ýerliklidir. Edil şonuň ýaly gadymy döwürlere degişli palçykdan, daşdan, süňkden ýasalan adam we haýwan heykelleriniň üstüniň açylmagy bolsa şekillendiriş sungatynyň uly ösüşlere eýe bolandygyna güwä geçýär.

Gadymyýeti öwrenýän alymlar tarapyndan dünýä sungatynyň taryhynda, ilkinji adamlaryň janypeşlik bilen döreden naýbaşy eserlerini Ispaniýanyň Altamir, Fransiýanyň Fon de Gom, Montespan, Russiýanyň, Italiýanyň, Angliýanyň, Germaniýanyň, Alžiriň we beýleki ençeme döwletleriň çäginde tapylan ýadygärliklerinde görmek mümkin.

Türkmenistanda bolsa arheologiýa ýadygärliklerini maksatnamalaýyn öwrenmek işini XX asyryň 40-50-nji ýyllarynda Günorta Türkmenistan arheologik kompleksleýin ekspedisiýasy (GTAK), SSSR YA-nyň Horezm arheologik etnografik ekspedisiýasy hem-de Türkmenistan YA-nyň Taryh institutynyň arheologiýa bölümi başlapdyr. Şol gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde ýurdumyzyň çäklerinde gadymy binagärlik we şekillendiriş sungatynyň hem-de halkymyzyň amaly-haşam sungatynyň gymmatly ýadygärlikleriniň üsti açyldy.

Türkmenistanyň gadymy döwürleri baradaky ylmy işleri alyp baran alymlar general A.W.Komarow, arheolog R.Pompelli, taryhçylar we gündogarşynaslar W.W.Bartold, W.A.Žukowskiý, A.Ý.Ýakubowskiý, arheologlar, taryhçylar we etnograflar A.A.Maruşenko, S.P.Tolstow, M.E.Masson, A.P.Okladnikow, B.A.Kuftin, W.B.Lýubin, arhitektör we sungaty öwreniji G.A.Pugaçenkowa dagylar ägirt uly işleri amala aşyrdylar. Türkmenistanyň gadymyýetine baý goşant goşan W.M.Masson, D.Durdyýew, W.I.Sarianidi, I.N.Hlopin, O.B.Berdiýew, G.Hojanyýazow, H.Ýusupow, A.Gubaýew, G.Hanmyradow, A.F.Ganýalin, S.A.Ýerşowa we beýleki alymlar türkmen halkynyň taryhyny baýlaşdyrdylar.

Türkmenistanyň taryhyny dürli döwürlerde öwrenen we ýazan taryhçylaryň işleri örän gymmatlydyr. Gadymy grek taryhçysy Gerodot (miladydan öňki V asyr) özüniň 9 kitapdan ybarat “Taryh” (“Grek-Pars urşunyň taryhy”) diýen işinde Orta Aziýada ýaşan sak-massaget taýpalarynyň ýaşaýşy hakynda maglumatlary beripdir. Gadymy grek geografi we taryhçysy Strabon (miladydan öňki I asyr) 17 kitapdan ybarat “Geografiýa” atly kitabynda Orta Aziýanyň, Arabystanyň, Ortaýer deňiz kenarlaryndaky ýurtlaryň tebigatyny, olaryň geografiki ýerleşişini, ilatynyň meşgullanan kärlerini ýazyp beýan edipdir.

Gadymy grek taryhçysy Arrian (miladydan öňki I asyr) özüniň 7 kitapdan ybarat “Aleksandryň ýörişi” atly eserinde Aleksandr Makedonskiniň Gündogar ýurtlarynyň üstüne eden ýörişiniň wakalaryny, Orta Aziýanyň ilatynyň grek-makedon

basybalyjylaryna garşy göreşi barada gymmatly maglumatlary ýazyp galdyrypdyr. Orta asyr arap taryhçysy we geogرافy Al-Ýakub (IX asyr) dünýäniň köp ýurtlarynda bolup, şäherler, söwda ýollary, salgytlar barada özüniň “Ýurtlaryň kitaby” (“Kitap al-Buldan”) atly eserinde ýazyp beýan edipdir. Arap geogرافy Al-Makdisiniň (946-1000 ýý.) işlerinde Türkmenistanyň gadymy şäherleri barada berilýän maglumatlar hem Türkmenistanyň taryhy boýunça möhüm çeşmeler bolup durýar.

Oguz türkmenleriniň döreýiş taryhy hakynda XI asyrdaky ýaşan Mahmyt Kaşgarlynyň “Türki sözleriniň diwany” (“Diwan lugat it-türk”), 1226-1282-nji ýyllarda ýaşan pars taryhçysy Jüweýniniň “Dünýäni basybaljyynyň taryhy” diýen eserinde Çingiz hanyň ýörişleri, şol sanda Türkmenistanyň ýerlerinde geçiren weýrançylykly ýörişleri jikme-jik beýan edilýär. XVI asyrdaky ýaşan türkmen taryhçysy Salar Babanyň “Oguznama”, XVII asyryň taryhçysy Abulgazynyň “Türkmenleriň nesil daragty” atly eserlerinde türkmen halkynyň gelip çykyşy barada anyk maglumatlar berilýär.

Akademik, belli gündogarşynas W.W.Bartoldyň ýazan “Türkmen halkynyň taryhynyň oçerki”, “Türkistanyň taryhy”, “Türkistanyň medeni durmuşynyň taryhy” diýen ylmy işlerinde halkymyzyň in gadymy döwürlerden XIX asyra çenli taryhyna degişli baý maglumatlar jemlenipdir. Onuň ylmy işlerinde Türkmenistanyň orta asyr şäherleri bolan Merw, Köneürgenç, Amul, Dehistan, Durun, Nusaý, Abywert, Sarahs ýaly ululy-kiçili şäherler we obalar barada gyzykly maglumatlar berlipdir. Olarda şäherleriň atlarynyň gelip çykyşy, ýerleşiş, arhitekturasy, sosial-medeni durmuşy we syýasy-harby wakalar, şäher ilaty hem-de olardaky sosial gatlaklar, söwda ýollary, öndürilýän önümler, ylymda yz galdyran alymlar bilen baglanyşykly maglumatlar bar.

Gündogarşynas we arheolog alym A.Ý.Ýakubowskiniň ýazan “Türkmen halkynyň taryhynyň oçerkleri” we beýleki işlerinde Beýik seljuklaryň we Horezmşalarynyň taryhy barada gyzykly maglumatlar açylyp görkezilýär. Görnükli arheolog we etnograf S.P.Tolstowyň “Gadymy Horezm”, “Horezm siwilizasiýasynyň yzlary barada” atly ylmy işlerinde Türkmenistanyň taryhynyň gadymy döwrüne degişli köp meseleler ylmy esasynda çözülýär.

Türkmenistanyň gadymy taryhy we medeni mirasy barada ýazylyan ylmy işleriň hatarynda belli alymlar G.A.Pugaçenkowanyň “Искусство Туркменистана”, W.M.Massonyň “Köpetdagyň etegindäki oazislerniň bürünç eýýamyndaky medenieti”, W.I.Sarianidiniň “Marguşyň bürünç eýýamyndaky sungaty”, N.Başimowanyň “Neolit we eneolit döwrüniň sungaty”, G.Kuraýewanyň “Bürünç asyrynyň heýkeltaraşlyk sungaty” atly ylmy işlerini ýatlap bolar. Olarda türkmen sungaty barada möhüm maglumatlar jemlenendir.

Şeýle-de türkmen sungatynyň taryhy köklerine ser salmaga ýardam berýän W.I.Sarianidiniň “Тайны исчезнувшего искусства Каракумов”, G.A.Pugaçenkowanyň, L.I.Rempeliň “Очерки искусства Средней Азии”, A.Gubaýewiň “Археология

Туркменистана”, E.Metjitowanyň, M.Jumanyýazowanyň, E.Grişiniň “Türkmen halk sungaty”, M.Halaminskaýanyň “Живопись Туркменистана”, S.Ýerlaşowanyň “Sowet Türkmenistanynyň nakgaşçylygy”, O.Muhatowanyň, G.Kuraýewanyň, N.Anurowanyň, N.Babikowanyň, S.Öwezberdiýewiň “Türkmenistan SSR-niň şkillendiriş sungaty” atly işleri ähmiýetlidir.

Okuw kitabynda gadymy mirasymyz bolan: Jeýtun, Änew, Altyndepe, Goňurdepe, Nusaý, Merw, Köneürgenç, Saragt, Dehistan we beýleki köpsanly ýadygärliklerimiz barada alymlaryň ýazan ylmy-barlag işlerinde berilýän we ylmy makalalarynda getirilýän gymmatly maglumatlar peýdalanyldy.

Okuw kitaby üçin Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe hormatly Prezidentimiziň bilime we ylma berýän irginsiz goldawy, ýurdumyzyň maddy we ruhy gymmatlyklaryny öwrenmek hem-de ösdürmek baradaky tagallalary esasynda geçirilýän halkara ylmy maslahatlarynyň ähmiýetiniň uly bolandygyny belläsimiz gelýär.

Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň Karary bilen 2011-nji ýylyň fewral aýynyň 23-24-ne Aşgabat şäherinde geçirilen “Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy” atly halkara maslahatyna gatnaşyjylaryna iberen gutlagynda Ýurt Baştutanymyz şeýle belleýär: **“Ilkidurmuş adamzat jemgyýetinden galan yzlar – daşdan we demirden ýasalan dürli zähmet gurallary we ýaraglar, daşa çekilen şekiller, mazarlar, elam, harappa, şumer ýaly gadymy medeniýetleriň bir-birine täsir edip başlandygyny alamatlandyran irki ekerançylyk we şäher medeniýetiniň köşk-ybadathana toplumlary, nagyşly keçelerdir halylar, toýundan ýasalan aýal heýkelleri, pil süňkünden ýasalan monjuklar, ýazuw hem-de arheologik çeşmeleriniň sanawyny giňeldýän beýleki täze materiallar bu gün Türkmenistany adamzadyň şöhratly geçmişiň özüne siňdiren ýurt hökmünde bütün dünýä giňden tanadýar, ylym dünýäsinde, taryhçylarda, arheologlarda, etnograflarda, antropologlarda we gumanitar ylymlar ulgamynyň beýleki hünärmenlerinde oňa uly gyzyklanma döredýär”**.

Türkmen halkynyň maddy we ruhy medeniýetini baýlaşdyrmak babatynda biziň ýurdumyzda ägirt uly işler amala aşyrylyp, taryh ylmy üçin giň mümkinçilikler döredilýär. Hormatly Prezidentimiziň karary bilen geçirilýän halkara maslahatlarynyň ençemesi özüniň degişli netijesini berip, daşary ýurtly alymlar tarapyndan Türkmenistanda gadymy siwilizasiýanyň dörändigini, türkmen halkynyň medeni mirasynyň dünýä medeniýetinde uly ornunyň bardygyny tassyklaýan maddy maglumatlar ykrar edildi.

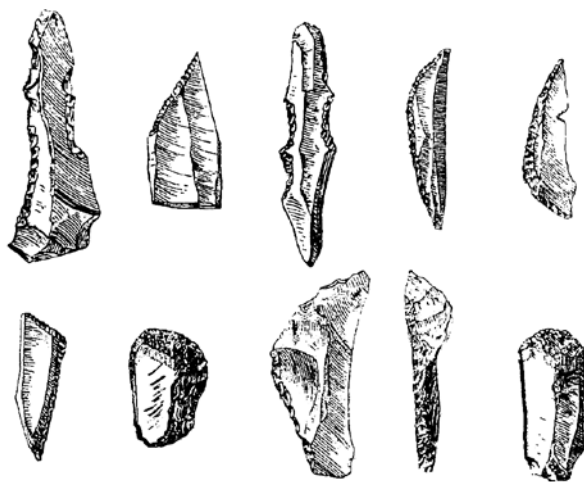
Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň ylym-bilim ulgamynda geçiren özgertmeleri gumanitar ulgamda düýpli işleriň ýazylmagyna we neşir edilip okyjylara ýetirilmegine getirdi. Netijede, Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň we onuň garamagynda Taryh institutynyň, Arheologiya we etnografiya institutynyň, Milli golýazmalar institutynyň, Dil we edebiýat ylmy-barlag institutlarynyň açylmagy türkmen halkynyň geçmiş taryhyny, medeniýetini we sungatyny has çuňňur öwrenmäge, baýlaşdyrmaga ähli mümkinçilikleri döretdi.

§2. Gadymy we orta daş asyrynyň şekillendiriş sungaty

Gadymy daş asyrynyň şekillendiriş sungaty. Türkmenistanyň ýerlerinde ilkidurmuş adamynyň peýda bolmagy (takmynan, 1 million 800 müň ýyl mundan ozal) daş asyrynyň gadymy döwrüne, ýagny paleolit eýýamyna degişlidir. Alymlaryň çaklamagyna görä, iň gadymy döwürlerde Hazar deňziniň tutýan meýdany has uly bolupdyr. Ýüz müňýyllyklaryň dowamynda onuň suwy çekilip, Garagum çölüniň emele gelmegine getiripdir.

Türkmenistanda has gadymy döwürlere degişli zähmet gurallary Türkmenbaşy şäherinden gündogarda ýerleşýän Ýangyja we Garateňgir duralgalarynyň aralygynda arheologlar tarapyndan ýüze çykaryldy.

Hazaryň kenaryndan tapylan daş gurallaryň “ussahanasynda” köpsanly inçejik temenleriň bolmagy ýöne ýere däl. Olary agaçlardyr süňklere oýup nagyş çekmek üçinem, deriden geýim, halta ýa-da torba tikmek üçinem ulanmak mümkin bolupdyr. Adamlar şol döwürde-de ýalaňaç endamyny bütewi deri bilen örtüp oňaymandyr. Olar belli bir göwrümde biçilip tikilen egin-eşikleri geýmäge, galyberse-de, deňiz balykgulaklaryndan ýasalan şelpelerdir monjuk düzümleri bilen özüni bezemäge-de çalşypdyrlar.

1-nji surat. Damdamçeşme
gowagyndan tapylan
mezolit döwrüne degişli
owunjak daş gurallar
(mikrolitler)

Adama ýönekeý daşdan zähmet guralyny ýasamak üçin hem pikirlenmek zerur bolupdyr. Olar tebigy şertlere görä ýaşamaga we kämilleşmäge çalşypdyrlar. Gurallar diňe bir daşdan däl, eýsem süňkden we agaçdan hem ýasalypdyr. Paleolit zamanasynyň irki döwürlerinde, takmynan 400 müň ýyl öň Aşel medeniýeti döreýär. Alymlar ony zähmet gurallarynyň içinde ikitarapy ýiteldilip ýylmanan deşewaçlaryň ýüze çykmagy bilen häsiýetlendirýärler.

Baryp 80-75 müň ýyl mundan öň orta paleolit ýa-da Mustýe döwri başlanypdyr. Mustýe döwrüne degişli ýadygärlikler Orta Aziýada kän tapylýar. Olar Türkmenista-

nyň çäginde günorta Hazar ýakasynda, Uzboýda, Etek, Merkezi we Gündogar Köpet-dagynyň, Uly Balkanyň, Kugitang gersiniň günbatar gaýasynda, Bathyzda we beýleki ýerlerde tapylýar. Bu döwrüň häsiýetli alamatlary ýiti uçly we ýalpak göwrümlü daş-dan zähmet gurallaryny ýasamaga niýetlenen gurallaryň tapylmagydyr (*1-nji surat*).

Alymlaryň geçiren ylmy-barlaglarynyň netijesinde Mustýe medeniýetiniň döwrüne degişli adamlaryň etnologik häsiýetnamasy bize bir ýagdaýy hakykat diýip kabul etmäge doly esas berýär. Orta Aziýada, şol sanda Türkmenistanda orta paleolit döwründe ilatyň önümçilikde meşgullanan işleri şol medeniýetiň industriýasy bilen tipologik taýdan örän meňzeşdir. Alymlar Mustýe döwrüniň adamlarynyň akyly-başly adamlar bolandygyny aýratyn nygtaýarlar. Alym M.L. Libenow 1992-nji ýylda geçiren barlaglarynda, ýagny homo erectus (dik ýöreyän adam), homo sapiens (akylly adam) we neantertallaryň (soňky adamlar) kranionlaryny (adamlaryň kelleçanaklaryny öwrenmek) jikme-jik deňeşdiripdir. Netijede, alym olaryň biri-birine meňzeşdigini anyklaýar. Maglumatlara görä, dünýäniň 80 ýerinde (aýry) homo erectuslaryň 200-den köpräginin süňk sudurlarynyň galyndylary bilen bilelikde daşdan ýasalan gurallar hem tapylýar.

Mustýe medeniýetinde irki we ýönekeý adatlaryň, dini garaýyşlaryň alamatlarynyň, özboluşly düşünişmek ýollarynyň bolandygy ylymda takyk anyklandy. Şol ilatyň önümçilik bilen meşgullanan işleriniň yzlaryny alymlar tarapyndan Türkmenistanyň Balkan welaýatynyň çäklerinde ýerleşýän Ýangaja we Garateňgir gonalgalarynda hem aýdyň görýäris.

Giçki paleolit döwrüniň ýadygärlikleri. Aşel we Mustýe döwründen tapawutlylykda giçki paleolit eýýamlaryna (40-30 müň ýyl mundan öň) degişli tapyndylar kändir. Olaryň hatarynda Hazaryň günorta kenaryndan tapylan ýerli daşlardan zähmet gurallaryny ýasamaga niýetlenen Ýangyja 2 ussahanasydyr. 13-12 müň ýyl mundan öňki döwre degişli adamlaryň ýaşan gowaklary Uly Balhanyň ýakasynda, Uzboýuň golaýynda Damdamçeşme I we II, Jebel gowaklarynda ýaşaýdylar. Bu döwrüň adamlarynyň pişesi awlamak bolup, olar dag geçilerini, jerenleri, gulanlary awlap, balyk tutup güzeran görüpdirler.

Türkmenistanyň taryhy-medeni ösüşiniň aýratynlygy onuň Orta Aziýanyň maddy medeniýetine täsir eden gadymy adamlaryň ýaşan sebitleriniň araçäginde ýerleşendigi bilen şertlendirilýär. Ýokarky paleolit döwründe adamlar ilkinji şekillendiriş sungatyna baş goşup başlapdylar. Dünýä sungatynyň taryhynda ilkinji adamlaryň gowaklaryň diwarlaryna çeken haýwanlaryň reňkli şekilleri Ispaniýanyň Altamir, Fransiýanyň fon de Gom, Montespan, Russiýanyň Uraldaky Kapowyý gowagynda, Italiýanyň, Angliýanyň, Germaniýanyň, Alžiriň we beýleki döwletleriň çäginde dünýä möçberinde tapylan gonalgalarda örän täsirli suratlandyrylypdyr. Adamlar paleolit döwrüne degişli dag gowaklaryndaky gonalgalarda, esasan, bizonlary, keýikleri gara, gyzyň, mele reňkler bilen janly ýaly şekillendiripdirler. Bu şekiller barada sungaty öwreniji alymlar örän öwgüli

häsiýetnamalary berýärler. Paleolit döwrüniň adamlary özleriniň durmuşy üçin möhüm gerek bolan janly jandarlary oňat öwrenipdirler. Sebäbi olar ilkidurmuş adamsynyň ýaşayyş çeşmesi bolup hyzmat edipdir. Käbir maglumatlara görä, adamlar ol haýwanlara çökünypdyrlar. Alymlar Türkmenistanyň çäginde-de şeýle ýadygärlikleriň bolmagy mümkin diýip çaklaýarlar (2-nji surat).

2-nji surat. Kesgirbulakdan tapylan Mustýe döwrüne degişli daş gurallar

Orta daş asyrynyň şekillendiriş sungaty. Ilkinji urug toparlary Türkmenistanda mezolit (orta daş asyry) döwründe (miladydan öňki XII-VII müňýyllikler) ýüze çykýar. Bu döwürde Türkmenistanyň çäginde ýaşan adamlaryň gonalgalary, esasan, Balkan welaýatynyň çäklerinde bolupdyr. Ol ýerlerden Damdamçeşme II, Jebel, Gaýly ýaly gowaklardan ýonulan ýasy çakmak daşlary, gazawlar, gapdallary oýulan ýasy daşlardan ýasalan zähmet gurallary tapyldy.

Mezolit döwrüniň adamlary awlan haýwanlarynyň derisini eýlemegi, agaçdan, süňkden, daşdan dürli görnüşli gurallary hem-de balykgulaklardan bezegleri ýasamagy başarypdyrlar. Jebel gowagynda ýaşan adamlaryň balykgulaklardan ýasan monjuklary tapyldy. Gaýly gowagyndan bolsa sapak sapmak üçin kiçik gözli süňkden ýasalan iňňäniň tapylmagy eýýäm adamlaryň geým tikmegi başarandygyndan habar berýär. Gubaseňňir burnunyň gaýaly belentligindäki “zergärçilik” ussahanasyndan balykgulaklardan ýasalan köpsanly ak we boýalan gyzyly reňkli monjuklar tapyldy. Öz ýaşayyş durmuşlarynda hiç hili peýda görmeseler-de, gadymy adamlar şol zatlary özleriniň akyl ýetirip bilmeýän tebigatynyň gara güýçlerinden goramak üçin ýanlarynda göteripdirler, üst-başlaryndan asypdyrlar. Olar ölüleri jaýlanlarynda meýitleriň üstüne gyzyly boýag külkesini sepipdirler. Bu ýagdaýy biz Gaýly gowagynyň ýanyndaky neolit eýýamynyň gonaçylygynda hem synlap bilýäris.

Enelik urugy – matriarhat giçki paleolit döwürlerinde döräpdir diýip alymlar çaklaýarlar. Bu döwürlerde aýallar bilen erkekleriň arasynda zähmet bölünişigi bolup geçipdir. Erkek adamlar agyr işleri öz üstlerine alypdyrlar, olar zähmet gurallaryny ýasamak, aw etmek, balyk tutmak ýaly işleri ýerine ýetiripdirler, aýallar bolsa çagalara seretmek, ody öçürmän saklamak, nahar taýýarlamak, iýmiş çöplemek ýaly işleri ýerine ýetiripdirler. Emma zähmet önümçiliginiň barha agyrlaşmagy netijesinde enelik urugdan atalyk urugyna geçilýär. Muny alymlar ekerançylygyň we mallara ideg etmegiň döremegi bilen düşündirýärler.

Ýokarda belleýşimiz ýaly, Türkmenistanyň çäklerinde ilkinji adamlaryň zähmet gurallary bilen bir hatarda bezeg önümleri peýda bolupdyr. Jebelden we Gubaseňňirden tapylan ak we gyzyň boýaglar bilen reňklenen balykgulaklar bezegleriň, ilkinji zergärçiligiň alamatlary bolupdyr. Elbetde, mallaryň derilerinden egin-eşik edinmek, balykgulaklary reňkläp boýnundan asyp özlerine “serenjam” bermekleri adamlaryň gözelligi baradaky düşüňjeleriniň kämilleşýändigine güwä geçýär. Megerem, Türkmenistanyň çäginde ýaşan adamlar özlerini gurşap alýan tebigat barada-da kän pikir edendirler. Olar görýän owadan ösümlükleriniň, haýwanlarynyň we adamlaryň şekillerini suratlandyrmaga-da çalşandylar.

Ýewropanyň paleolit ýadygärliklerinde ilkinji adamlar reňkleriň üsti bilen özleriniň awlaryny hakyky keşpde suratlandyryp, olara çokunypdyrlar. Orta daş asyrynda bolsa bu ýerlerde ýaşan adamlar indi öňküleri ýaly haýwanlaryň şekillerini janlandyrmak islemändirler. Olar haýwanlaryň şekillerini ýönekeý çyzykly şekiller görnüşinde suratlandyrmaga çalşypdyrlar. Mezolit döwrüniň şekillendiriş sungatynda adamlar özleriniň durmuşyny hem suratlandyryp başlapdyrlar. Eýýäm bu adamzadyň özüniň durmuşdaky orny baradaky düşüňjeleriniň döremeginiň kemala gelendigi bilen baglanyşykly diýip pikir ýüwürtmäge esas döredýär. Olar çyzykly şekiller arkaly aw we durmuş pursatlaryny beýan edipdirler. Reňkleri welin paleolit döwrüne garanynda gowurak peýdalanyppdyrlar. Adamlar enelik urugyny alamatlandyran garry enäniň heýkel şekillerini hem ýasapdyrlar. Aýal şekilleriniň tapylmagyny alymlar enelik hudaýy hökmünde ýa-da enelik urugy (matriarhat) jemgyýetiniň nyşany hökmünde delillendirýärler.

Türkmenistanda bu döwürlerde ýaşan adamlaryň durmuşyna degişli tapyndylarda, biz zergärçilik sungatynyň kemala gelşi baradaky pikiri orta atyp bilýäris. Adamlarda bezenmek adaty durmuşa girizilip, ruhy lezzet we gözelligi baradaky düşüňjeler ýöredilipdir. Alymlar öz işlerinde köp halatlarda merhum jaýlananda olaryň bezelişi barada aýdýarlar. Bilşimiz ýaly, gadymy dini düşüňjelerde adamyň ruhy ebedi ýaşaýarmyş. Ol ýene-de gaýtadan dikelip, öňki kaddynda ýaşaýşyny dowam edýärmiş, ýöne onuň soňraky durmuşynda – “oýananda” ýaşamak üçin onuň ýanynda möhüm serişdeler we esbaplar gerek bolýarmyş diýen düşüňjeler bilen ýaşapdyrlar. Ýnha, şu nukdaýnazardan pikir edip ýaşaýan ilkidurmuş jemgyýetiniň adamlary hem edil durmuşda gazanan iň oňat zatlary bilen bilelikde jaýlanan bolmagy mümkin diýen pikire gelmekleri ýerlikli bolsa gerek.

Türkmenistanda orta daş asyrynyň sungaty barada giňişleýin gürrüň etmek kyn. Megerem, ol döwre degişli janly-jandarlaryň dag gowaklarynda ýa-da durmuş esbaplarda galdyran şekilleri tebigy şertlere görä, biziň ýurdumyzyň çäklerinde häzirki günlere çenli saklanan dälär.

Mezolit, ýagny orta daş asyrynyň ahylarynda adamlar dag gowaklaryndan çykyp, maldarçylyga we ekerançylyga geçip ugrapdyrlar. Netijede, adamlar oturymly ýagdaýa geçip, kiçiräk obalar ýüze çykypdyr. Elbetde, bu eýýäm adamzadyň durmuşynyň täze sahypalarynyň medeni baýlygynyň üstüni açýar.

§3. Täze daş asyrynyň şekillendiriş sungaty

Türkmenistanda täze daş asyry bolan neolit (miladydan öňki VII müňýyllygyň ikinji ýarymyndan V müňýyllygyň birinji ýarymy) döwrüni, gadymy adamlaryň ýaşaýşyň täze basgançaklaryna göterilendigi bilen häsiýetlendirip bolar. Bu döwürde adamlaryň hojalyk durmuşynda uly özgerişler bolup geçýär, ýagny awçylykdan haýwanlary eldekileşdirmäge, ýabany iýr-iýmişleri çöplemekden ekerançylyga geçilip başlanýar. Netijede, takmynan miladydan öňki VI müňýyllygyň içinde Günorta Türkmenistanda gadymy ekerançylyk we maldarçylyk medeniýeti ýüze çykýar.

Arheologlaryň anyklamagyna görä, bu düşelgeleriň ýakyn Gündogar dünýäsiniň has gadymy düşelgeleri (Ierihon, Hassun, Jarmo) bilen umumylyklary bolupdyr. Bu düşelgeler dünýäniň dürli künjeklerinde, köplenç halatda özbaşdak, käte bolsa başga ýerlere göçüp-gonmaklary netijesinde ýüze çykydyr. Bu umumylyk Günorta Türkmenistanda adamzat jemgyýetiniň ösüşiniň has belent derejä göterilendiginden habar berýär.

Täze daş eýýamynyň adamlary ýaşamak üçin tebigy gowaklary peýdalanyrdylar. Jebel hem Türkmenbaşy ýarymadasyndaky gowaklar gadymy adamlaryň köp nesliniň galdyran yzlary bolup, olar häzire çenli saklanyp galypdyr. Adamlar Türkmenistanyň ýerlerindäki onçakly köp bolmadyk tebigy gowaklarda oňnut etmek bilen çäklenmän, eýsem aýyk düşelgelerde-de mesgen tutup ugrapdyrlar. Şeýle düşelgeleriň köpsanlysy Uzboýuň birçak terk edilen hanasynyň ugrunda (Kugunek dagynda, Çalaşem guýusynda, Orta guýuda, Okijede we beýleki ýerlerde) üsti açylýar. Şol ýerlerdäki üstüni şemal açan çägelikleriň astyndan köp möçberdäki daş gurallaryň hem-de keramiki gap-gaçlaryň üsti açylýar. Olar miladydan öňki IV-III müňýyllyklar bilen senelenýärler. Türkmenistanyň tebigy şertlerinde sähralyk azlyk edýän demirgazyk etraplary öz ösüşinde ýurduň günorta sebitlerinde ýaşaýan ilatdan ep-esli yza galypdyr.

Arheologiki maglumatlara görä, şol düşelgelerde haýwanlaryň derileridir şahalaryndan çatma görnüşli ýönekeýje ýaşaýş sümelgeleri gurlupdyr. Muňa garamazdan, adam eli bilen gurlan ýaşaýş “jaýlary” binagärlik sungatynyň başlangyjy diýip bolar. Edil şonuň ýaly Gubaseňňir burnundan tapylan, balykgulaklardan monjuk ýasamak üçin niýetlenilen “ussahanany” amaly-haşam sungatynyň döreýşiniň gözbaşy hasaplanylýsa ýalňyş bolmasa gerek. Monjuklaryň hemmesi birmeňzeş süýrüräk şekilde bolup, olaryň ýokary ujy aşakydan çowlurak bolup, ondan ýüp dakmak üçin deşik deşilipdir. Monjuklaryň köpüsünde aýyk gyzyly reňkiň yzlary-da saklanyp galypdyr. Şolara meňzeş monjuklaryň köpsanlysy Jebel gowagyndanam tapylýar.

Estetik garaýşynyň ýönekeýdigine garamazdan, neolit eýýamynyň adamlarynyň kalbynda kem-kemden daşyny gurşap alan dünýä aň ýetirmek duýgusy döräp ugrapdyr. Deňiz balykgulaklaryndan ýasalyp, adamlaryň boýnundan asylan, saçlaryna dakylan köpsanly monjuklar, tebigatyň jadyly güýçlerinden wehim

eden gadymy adamlaryň akyl derejesiniň dini çygryndan çykyp, çeper akyl ýetirişe golaýlandygyna güwä geçýär. Olar ýöne bir ýüpe düzülen däl-de, eýsem işlenilip bejerilen hem reňklenen monjuklar bolup, bezeg hökmünde dakynypdyrlar. Monjuklary gyzyly reňk bilen reňklemek hem, merhumyň mazaryna sepmekek däbi hem gadymy adamlaryň gözellige aýratyn ähmiýet berendiklerine güwä geçýär. Ýagny ýaşayşy alamatlandyran bu reňk Türkmenistanyň çäginde köp asyrlaryň dowamynda giňden ulanyp gelnipdir.

Gadymy adamlaryň gazanan üstünlikleriniň iň naýbaşylarynyň biri küýze-gärçilikdir. Keramiki gap-gaçlaryň bölekleri baryp, Türkmenistanyň irki neolit eýýamynyň ýadygärliklerinde duş gelýär. Kämil däl gazanlardyr tabaklaryň toýuny eýlenmedik, ýasalyşy gödek, bişirilişiniň hili pes bolupdyr. Emma Jebel gowagyn-dan tapylan gap-gaçlaryň daşy az-kem ýylmanypdyr, Uzboýýaka düşelgelerinden tapylanlary bolsa nagyşlanypdyr. Bişirilmedik gaplara çöp bilen göni hem gysyk göwrümlü ýönekeýje nagyşlar çekilipdir. Gap-gaçlara nagyş çekmek sungatynyň hakyky ösüşi Günorta Türkmenistanda giçki neolit ýa-da eneolit atlandyrylýan mis-daş asyry eýýamyna degişlidir. Durmuş, ýaşayşy ugrundaky göreş ösüşi döredýär, ösüş bolsa irginsiz zähmetde bolup geçýär. Taryhy dialektikanyň wajyp meselesem şundan ybarat. Suw ugrundaky göreş Gündogar ýurtlarynda gadymyýetden bäri dowam edip gelýär. Türkmenistanyň ýerlerinde gadymy adamlar ýa-ha uly derýalaryň şaha-şaha bolup gutaryan ýerlerinde (Tejen derýasynyň aýagujundaky Göksüýri oazisi) ýa-da dag çeşmeleriniň aýagujunda, düzlüğe ýaýraýan ýerlerinde (Köpetdagyň etegi bilen çöl aralygyndan uzalyp gidýän mes toprakly zolak) oturmly ýagdaýa geçip, ýuwaş-ýuwaşdan ýönekeý ekerançylyk bilen meşgullanyp başlapdyrlar.

Ekerançylygyň ýüze çykmagy adamlaryň durmuşynda uly öňegidişlik bolupdyr. Indi adamlar taýýar önümleri ýygnamakdan şol önümleri öndürmeklige geçipdirler, netijede, adamlar tebigy şertlere garaşsyz ýaşap başlapdyrlar. Edil şonuň ýaly awçylykdan maldarçylyga geçilmegi adamlaryň ete, süýde, ýüňe, derä bolan islegini üpjün edipdir. Türkmenistanyň ýerinde iň gadymy ekerançylyk merkezi Günorta Türkmenistanda miladydan öňki V müňýyllykda ýüze çykan Jeýtun we Çopandepede oturmly ýerleridir.

Jeýtun medeniýeti. Türkmenistanda miladydan öňki V müňýyllyga degişli “Jeýtun medeniýeti” iň gadymy ekerançylyk merkezi hökmünde dünýä taryhynda bellidir. Jeýtun adynyň gelip çykmagy Jeýtun obasynyň ady bilen baglanyşyklydyr. Ol Aşgabat şäherinden 30 km demirgazyk günbatarda ýerleşýär (*3-nji surat*).

Jeýtun medeniýetiniň ýadygärlikleri üç döwre: irki, orta we giçki döwürlere bölünýär. Jeýtun medeniýeti häzirki Ahal welaýatynyň Bamy obasyndan başlap tä Mäne-Çäçe obasyna çenli aralygy öz içine alypdyr. Onuň irki döwürüne Jeýtundepe, Togalakdepe oturmly obalary degişlidir. Häzirki Gökdepe etrabyndaky Pessejikdepe, Çopandepede we beýlekiler bu medeniýetiň ortaky döwriň ýadygärlikleridir. Jeýtun medeniýetiniň giçki döwriň ýadygärlikleriniň biri-de Mäne bilen Çäçe obalarynyň (häzirki “Altyn asyr” etraby) arasyndaky Çagylyydepedir.

3-nji surat. Täze daş
asyrynyň gurallary

Kelteminar medeniýeti. Günbatar we demirgazyk Türkmenistanda ýaşaýan adamlaryň ýaşayyş durmuşlary alymlaryň kesgitlemelerine görä, Orta Aziýanyň uly bölegini tutan, awçylyk we balykçylyk bilen meşgul bolan kelteminarlylaryň medeniýetine meňzeş bolupdyr. “Kelteminar medeniýeti” adynyň gelip çykyşy Kelteminar akabasy bilen baglanyşyklydyr, çünki bu medeniýete degişli ýadygärlikleri alymlar ilkinji gezek şol kanalyň ýakalaryndan tapypdyrlar. Kelteminaryň umumy araçägi Hazar ýakasyndan Täjigistana, Köpetdag eteklerinden Urala çenli hasaplanýar.

Kelteminar medeniýeti miladydan öňki IV müňýyllyga degişlidir. Kelteminar medeniýetine degişli meşhur ýadygärligiň biri Tümmekkiçijek mazarlygydyr. Onuň ady bilen bagly Tärimgaýa, Duzgyr, Şasenemgyr we Gäwürgyr belentlikleri hem Orta Aziýanyň demirgazyk sebitlerine degişli meşhur neolit eýýamynyň ýadygärlikleridir. Bu ýerde üsti açylan 23 sany mazardan her dürli gaplar, daşdan ýasalan önümler, balykgulak bezegleri tapylýar. Şeýle-de kelteminarlylar merhumlaryny jaýlanlarynda olaryň mazaryna mele reňk sepipdirler. Kelteminarlylaryň jaýlary ýokarsy gümmez görnüşinde bolup, sütünler bilen berkidilipdir. Jaýlaryň uzynlygy 25 metrden gowrak, beýikligi 4 metre barabar, hatara gurlan ymaratlar bolupdyr. Gadymy Horezmiň çäklerinde täze daş asyryna degişli oturmly ýerleriň biri-de 4-nji Ýanbaşgala mekany bolup, ondan tapylan tapyndylar hem Kelteminar medeniýetiniň ýadygärliklerine meňzeş bolupdyr.

Uzboý. Gadymy adamlaryň ýaşan ýerleriniň biri-de Uzboýdyr. Bu döwürler Uzboýda ýaşayyş üçin amatly şertler bolupdyr. Amyderýanyň Sarygamşa guýýan

ýerinde kelteminarlylaryň obalary ýerleşipdir. Miladydan öňki IV müňýyllygyň birinji ýarymynda Uzboýda ýaşaýyş gülläp ösüpdir. Alymlar Uzboýuň ýokary we orta akymlarynda, Sarygamyş töwereginde Kelteminar medeniýetine degişli ýadygärliklerden şol döwrüň ýaşaýyş jaýlarynyň galyndylaryny, daşdan ýasalan dürli zähmet gurallaryny, ýönekeýje çyzyklar bilen nagyşlanan küýze önümlerini tapdylar. Uzboý jülgesinde ýaşan gadymy adamlaryň daşdan ýasan paltajyklary Kelteminarda duş gelen paltajyklara meňzeşdir.

Täze daş asyrynyň binagärliги we nakgaşçylygy. Täze daş zamanyna degişli bolan binagärliгиň ilkinji gurluşyklaryna mahsus jaýlaryň galyndylary Jeýtun düşelgesinde ýüze çykaryldy. Jeýtun tutuşlygyna diýen ýaly alymlar tarapyndan öwrenildi. Jaýlaryň bitertip gurulmagy entek olaryň oýlanyşykly salynmanlygynyň habar berýär. Şeýle-de bolsa käbir jaýlaryň salnyşynda meňzeşliklerem duş gelýär. Olar şol döwrüň ýaşaýyş şertlerine laýyk edilip salnana meňzeýär. Jeýtunlylaryň jaý salmagy gowşak bilenleri üçin, salan jaýlarynyň ini-boýuna laýyk edilip salynmandyr. Jaýlaryň käbirinde ortada ýerleşýän tegelek ojak bolupdyr, otagyň arasy pesrāk diwar bilen bölünip ýatylýan ýer edilipdir, onuň gapdalynda ýörite dini dāp-dessurlaryň berjaý edilýän ýerem bolupdyr. Otagyň ojagyň gabat garşysynda ýerleşmegi, onuň reňklenişi ol ýerden heýkeljikleriň tapylmagy bu otagyň dini dāp-dessurlaryň berjaý edilýän otagy diýmäge esas berýär. Jeýtunda tutuş taýpa agzalary üçin niýetlenilen jemgyýetçilik ybadathana entek tapylanok. Onuň obadan çetde, aýratyn keramatly ýerde ýerleşen bolmagy-da mümkin. Gürrüni edilýän otag iki maşgala üçin niýetlenilen özboluşly jaý bolmaly diýip alymlar tassyklaýarlar.

Olaryň hersiniň gapdalynda kiçirāk howly hem hojalyk hajatlary üçin salnan jaýlar ýerleşýär. Ähli jaýlaryň diwarlary süýrgült güberçek şekilli, uzynlygy 60-70 sm, ini 20-25 sm bolan, iri saman garylan laý böleklerinden salnypdyr. Olary ýerli jaý ussalary soňra gönüburçly çig kerpiçler görnüşine getiripdirler. Jaýlaryň gapylary darajyk bolup, olar haýwan derileri bilen ýapylypdyr. Olaryň bir dunda ojak ýerleşipdir. Jaýlaryň aşaky düşegi, adatça, hek bilen suwalyp, köplenç halatda gyzyly reňk bilen reňklenipdir. Olaryň diwary gara, öňe çykyp duran tekjesi bolsa gyzyly reňk bilen reňklenipdir. Bu tapyndylar Türkmenistanda hojalyk durmuşynda giňden ulanylan ak, gyzyly hem gara reňkler öz gözbaşyny asyrlaryň jümmüşinden alyp gaýdýar diýip tassyklamaga mümkinçilik berýär.

Jeýtundaky jaýlary salmagyň usullaryny irki eneolitiň binagärliгine degişli bolan Änew-1, Namazga-1, Ýasydepe, Daşlyjadepe, Ýalaňaçdepe ýaly ýerlerde synlamak mümkin. Göksüýriniň, Daşlyjadepäniň ýaşaýyş toplumlary, esasan, ýaşalýan bir otagdan hem-de uly bolmadyk howlujygyň töwereginde ýerleşen hojalyk jaýlaryndan ybarat bolupdyr. Bu döwre degişli Pessejikdepäniň ýaşaýyş jaýlarynyň umumy gurluşy, gurluşyk materiallary jeýtunlylaryň ýaşaýyş jaýlaryndan känbir tapawutlanmandyr. Oňa garamazdan, pessejikdepelileriň durmuşynyň köp aýratynlyklary bolupdyr. Ol ýerde bütin taýpanyň ybadathanasy bolan jaý gurlupdyr.

Bu uly jaýyň bezegini şekillendiriş sungatynyň monumental nakgaşçylyk hünäriň ilkinji görnüşi hasaplap bolar. Sebäbi onuň ak diwarlarynyň ýüzüne gara we gyzyly reňkler bilen haýwan şekilleri çekilipdir. Pessejikdepeden tapylan gadymy diwar bezegleri Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň in gymmatly hazynasydyr.

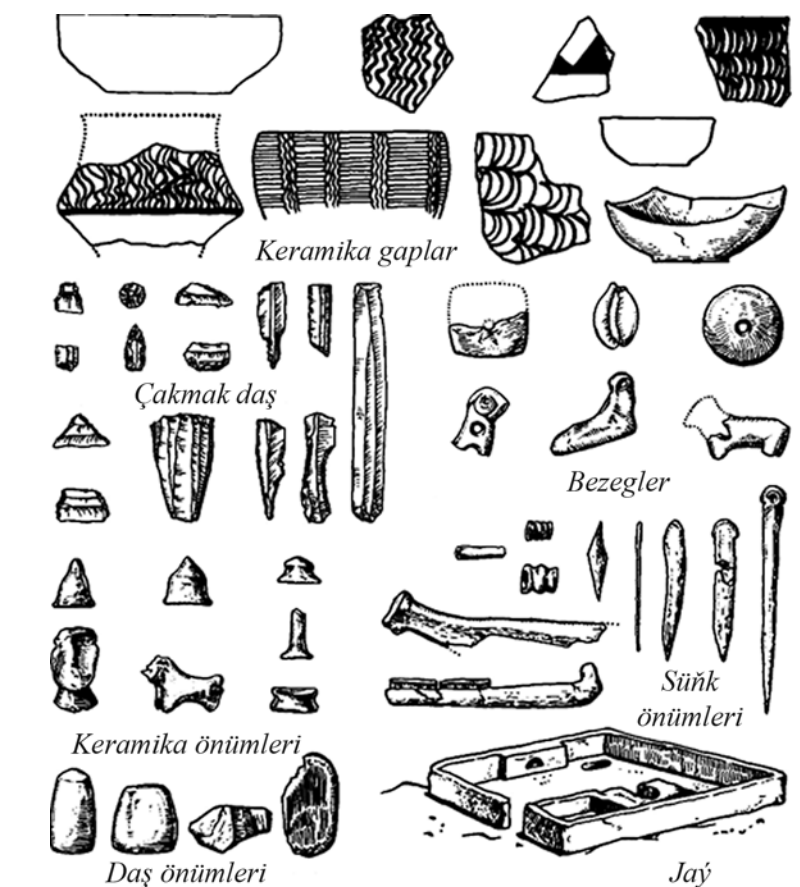
Täze daş asyrynyň neolit sungatynda nagyşlaryň kämilleşmegi. Gadymy nagyşlar adamlaryň daş-töweregini gurşap alan dünýäniň in esasy görnüşlerini asmandyr Zemini, Aýy, Güni, suwy, olaryň üsti bilenem ähli janly zatlary: guşlardyr haýwanlary, ösümlikleri şekillendiripdir. Neolit hem eneolit eýýamlaryň gadymy adamlarynyň düşüňjesine görä, tebigatyň beýik güýçlerini olaryň daşky alamatlary däl-de, eýsem geometrik belgiler aňladypdyr. Adam şol belgiler arkaly özlärini tebigatyň şeýle güýçlerine kiçijik bir üleş bolup goşulýandyrys öýdüpdirler. Nagyşlaryň deslapky görnüşlerinde hemmä belli nyşanlar aňladylypdyr. Nagyşlar diňe bir kiçi zatda ulyny, bir bölejikde ählumumy zady aňladýan nyşanlar bilen çäklenmändir. Ol adamzadyň in beýik çeperçilik açyşlarynyň biri bolupdyr. Çeper keşpde pikirlenmäniň aýratyn görnüşi bolan sungatda nagyş çeper döredijiligiň wezipesini ýerine ýetirýär.

Orta Aziýanyň gadymy halklarynyň ykbaly has ýakyndan baglanyşykly bolany sebäpli, ony bir umumylykda öwrenmek ýerliklidir. Şeýle-de bolsa her bir halkyň, milletiň öz döp-dessury, taryhy bolup, diňe özüne mahsus medeniýeti döredipdir. Mysal üçin, Zarautsaý jülgesindäki gowakda (Özbekistanyň günortasynda ýerleşýän Gissar dag kertinde) saklanyp galan şekiller gadymy neolit we бүрүнч еýýamlaryna degişlidigi anyklanyldy. Olarda jaňjagaz görnüşindäki eşikde eli okýaýly awçylaryň we haýwanlaryň çyzgyly şekilleri mele reňk bilen reňklenipdir.

Şol döwürlere degişli Türkmenistanda Änewiň oturymly ýerlerinde toýundan ýasalan gaplardaky şekiller bolsa örän täsirlidir. Bu gaplaryň görnüşi Elam (Eýranyň ýerlerinde) we Hytaý keramikasyndaky nagyşlar bilen meňzeşligi bar. Änewden tapylan tapyndylar bolsa adamlaryň ekerançylyk we maldarçylyk bilen (miladydan öňki IV we III müňýyllyklar) meşgul bolandygyny subut edýär. Gadymy çarwalaryň Saýmalydaş (Gyrgyzystan) dag gowaklarynda çeken suratlarynda hem meňzeşlikler bar. Saýmalydaş ýadygärligi baryp miladydan öňki II-I müňýyllyklar ýaşan çarwalaryň özboluşly durmuşyny açyp görkezýär. Olarda ýabany haýwanlaryň, belki-de gadymy awçylaryň döp-dessurlaryny görkezýän şekilleriň daşlaryň ýüzüne oýulyp çekilipdir.

Orta Aziýada jemgyýetçilik gatlaklarynyň emele gelmegi bilen şekillendiriş sungaty ýokary ösüşe eýe bolýar. Amyderýanyň aşak akymynda ýerleşýän Horezm we onuň orta akymynda dörän Baktriýa döwletleriniň ýerlerinde, baktriýalylar (Demirgazyk Owganystanyň we Amyderýany ýakalap oturan häzirkiki Täjigistany), sogdianalylar (Amyderýanyň orta akymynda we Zarawşan derýasynyň guýýan ýerinde) we horezmliler (Amyderýanyň demirgazygynda) ýerleşipdirler. Bu ýurduň ilaty özlerinden demirgazykda we günortada ýaşaýan çarwa halklar bolan sak we massaget taýpalary bilen medeni gatnaşyklary alyp barypdyr.

4-nji surat.
Neolit döwrüniň
sungatyndaky
kämilleşme

Belli alym W.M.Masson tarapyndan Türkmenistanyň gündogarynda ýerleşýän Ýylgynlydepe ýadygärliginden tapylan gadymy ybadathana dünýä taryhy üçin örän ähmiýetlidir. Bu ybadathana gadymy adamlaryň dini döplerini berjaý etmekleri üçin niýetlenip, onuň merkezinde ot ýakmak üçin tegelek ojak we palçykdan uzyn sekiler gurlup, mele we açyk gyzyň boýaglar bilen reňklenipdir. Ybadathananyň diwarlary suratlar bilen bezelipdir. Olaryň birinde örän gowy saklanan nakgaşçylyk pannosynda, бага dyrmaşýan ýylanyň we artky aýagyna oturan gorkunç haýwanyň şekili görkezilipdir. Bu freskany alym W.M.Masson miladydan öňki V müňýyllyga deňişli diýip hasaplaýar. Ýöne Ýylgynlydepe obasynyň miladydan öňki III müňýyllygyň ahyrynda II müňýyllygyň başynda döran gadymy jeýtunlylaryň mirasdüşeri Altyndepe medeniýetine deňişlidigini belleýär. Sebäbi bu ýerde eýýäm ýokary ýaşayşyň yzlary görünýär. Tertipli çig kerpiçden gurlan jaýlar, misden ýasalan zähmet gurallary, terrakotadan ýasalan aýal heýkeljikleri we nagyşly keramikalar muňa subutnama bolup hyzmat edýär. Tapylyan keşpleriň käbiriniň dodagyndaky gyzyň boýaglar ýerli aýal maşgalalar dodak boýaglaryny ulanypdyrlar diýip aýtmaga mümkinçilik berýär.

Umuman, Türkmenistanda Jeýtun medeniýeti döwrüniň şekillendiriş sungatyna degişli monumental nakgaşçylygyň, heýkeltaraşlygyň, keramika we zer-gärçilik hünärleriniň ilkinji oturymly adamlaryň durmuşynda möhüm orny eýelemegi, dünýä taryhynyň mirasy üçin örän gymmatlydyr.

Täze daş asyrynyň külalçylygy. Gadymy adamlaryň gündelik ulanýan hojalyk goşlarynyň içinde iň kän tapyndylarynyň biri-de keramika gap-gaçlardyr. Olaryň bölekleri Türkmenistanyň irki neolit eýýamynyň ýadygärliklerinde duş gelýär. Gap-gaçlara nagys çekmek sungatynyň hakyky ösüşi Günorta Türkmenistanda giňki neolit ýa-da eneolit diýlip atlandyrylýan mis-daş asyrlaryna degişlidir.

Jeýtunyň keramikasy juda ýönekeý hem el bilen ýasalan önümlerdir. Ýasalyan önüm has gowy bişer ýaly, palçyga ep-esli mukdarda ösümlüklerden goşulýanam bolsa, olaryň hili pes bolupdyr. Önümleriň göwrümi humlar, käseler hem kiçiräk dörtburçluk gaplar ýaly görnüşde ýasalypdyr. Gap-gaçlar, köplenç, goňras-mele reňkde bolup, olaryň hiç hili bezegi bolmandyr. Sarymtyl-goňras görnüşli gap-gaçlara goňur reňk bilen nagys çekilipdir. Olardaky suw çüwdürimine meňzeş nagyslaryň arasy bolsa kese çyzyklar bilen kesilipdir. Gap-gaçlaryň käbirleri biri-birine sepleşip gidýän dik ýarymaý şekilli nagys bilen örülipdir. Gap-gaçlara nagys çekmek sungaty ep-esli derejede kämilleşipdir.

Nagyslanan keramika önümleri, jaýyň diwarlarynyň ýüzüne gara-gyzyl surat çekmek usuly Pessejikdepe, Daşlyjadepe, Änew, Garadepe, Namazga, Ýasydepe, Göksüýri ýaly oturymly ýerlerde dowam etdirilipdir hem ösdürilipdir. Olara çalnan reňklerem, esasan, öňküler bilen birmeňzeş bolupdyr. Suw çüwdürimine meňzeş nagyslar ýitip, onuň ýerine parallel göni çyzyklar giňden ulanylyp başlanýar. Kesişýän parallel çyzyklar gyşyk tor görnüşini emele getirip, üçburçluklary hem romblary doldurýar. Bu ýadygärliklerden tapylan şekillendiriş sungatynyň önümleri ilkinji ekerançylyk bilen meşgullanýan adamlaryň gözelligi baradaky asyl düşüňjesini görkezýär (5-nji surat).

5-nji surat. Keramika tabagy. Ýylgynlydepe. Miladydan öňki IV müňýyllyk

Jeýtunly keramikaçy ussalar suw tolkunlarynyň şekillerini gaplara salmak bilen, adamlaryň tebigatyň iň möhüm çeşmesine ýüzlenýändigini aýdyň görkezýär. Seýrek duş gelýän toýundan ýasalan geçiniň, öküziň, goýnuň şekilleri öý haýwanlaryna bolan söýgüniň alamaty hökmünde garamak bolar. Emma ortasy deşilen haýwanlaryň heýkeljikleriniň adamlaryň awçulyk bilen bagly yrymlaryna degişli bolmagy mümkindir. Sebäbi ol haýwanlaryň içinde dag goçlary, gulanlar hem bar.

Örän täsirli toýun palçygyndan ýasalyp, Çagylydepeden tapylan bişirilmedik öküziň şekili Günorta Türkmenistanyň Hindistan ýa-da Krit bilen medeni aragatnaşygynyň bolandygyna güwa geçýär.

Jeýtun medeniýeti döwründe daş we süňk ýonmak senedi täzeden döräp başlapdyr. Ýörite ýylmanyp ýasalan goýun şekilindäki heýkeljikler adamlaryň

boýnundan asmagy üçin niýetlenipdir. Şeýle-de balykgulaklardan, haýwanlaryň turba şekilli süňklerinden, daşlardan ýonulyp ýasalan monjuklar bu döwre degişli çeperçilik önümleridir.

Giçki täze daş asyryna degişli hasaplanýan Çopandepede ýadygärliginden haýwanyň eňek süňkünden ýasalan oragyň tapylmagy diýseň täsirlidir. Ony dünýäde iň gadymy oba hojalyk zähmet guraly hasaplamak ýerliklidir.

Täze daş asyryna häsiýetli aýratynlyklaryň biri-de dokmaçylygyň döremegidir. Dokmaçylygyň neolit zamanyn-da ýüze çykandygyna şol döwrüň keramika önümlerine salnan nagyşlaryň görnüşleri-de şaýatlyk edýär.

§4. Mis-daş asyrynyň şekillendiriş sungaty

Ýurdumyzda eneolit (mis-daş asyry) döwrüne degişli ýadygärlikleriň 30-dan gowragy alymlar tarapyndan mälim edildi. Olar, esasan hem, Günorta Türkmenistanyň çäklerinde ýerleşendir. Bu döwre degişli Änewdepe, Garadepe, Namazgadepe, Göksüýri ýaly gadymy ýadygärliklerde irki adamlaryň medeni durmuşy alymlar tarapyndan düýpli öwrenildi.

Mis-daş eýýamynyň gurluşygynyň möhüm üstünligi uly göwrümlü gönüburçly çig kerpijiň ulanylyp ugralmagydyr. Ähli jaýlar pürsler bilen ýapylyp, saman garylan laý bilen suwalypdyr. Palçyk saman bilen suwalan otagyň düşegine, köplenç, gyzył ýa-da gara reňk çalypdyr. Bu döwürde käbir jaýlaryň diwaryny nagyşlamak däbi ýüze çykyp ugrapdyr. Mis-daş eýýamynyň soňky ösüşini urug-taýpa gatnaşyklaryň ösüşinde garyndaş maşgalalaryň bir kowuma birleşmek ýagdaýynyň dörap ugramagy bilen häsiýetlendirip bolar. Bu ýagdaý Göksüýri-1, aýratynam, Garadepe ýaşaýyş toplumlarynda aýdyň görünýär. Gazuw-barlag işleriniň netijesinde Göksüýründe giden giň bolmadyk köçeleriň ugrunda ýerleşen ýaşaýyş jaýlarynyň üsti açyldy. Bu ýaşaýyş toplumlary kiçiräk howludan, birnäçe ýaşaýyş hem hojalyk otaglaryndan, dini döp-dessurlary berjaý etmek üçin niýetlenilen jaýlardan ybarat gurlupdyr. Garadepedäki jaýlar köp otagly bolup, ol ýerde 20 ga golaý ýaşaýyş hem hojalyk jaýlary ýerleşipdir.

Günorta Türkmenistanda üsti açylan tapyndylardaky gadymy nagyşlary içgin synlanyňda, amaly-haşam sungatynyň dürli görnüşlerinde lineýnografikanyň (dogry çyzmak) reňk alamatlarynda tutuş taslama gurluşynyň birligini görmek bolýar. Eneolit döwrüniň gap-gaçlaryndaky nagyşlar dokmaçylykda ulanylan nagyşlar bilen Ýasydepaniň we Änewiň azsanly diwar bezeglerinde gabat gelýär. Eger suratkeşler jaýlaryň diwaryndan asylan matalaryň, halylaryň nagyşlaryna gönüden-göni öýkünen bolaýanlarynda-da, bu olaryň binalardaky bezegleri baýlaşdyrmak üçin döwrüň ösen estetiki talaplaryna ymtylandygyndan habar berýär.

Häzirki Kaka etrabyynyň çäginde ýerleşýän Garadepe ýadygärliginde ilatyň esasy bölegi maldarçylyk we ekerançylyk bilen meşgullanypdyrlar. Garadepe-

de köp otagly çig kerpiçden salnan jaýlaryň üsti açyldy. Garadepeden misden zähmet gurallary we ýaraglaryň dürli görnüşleri tapylýar. Şeýle-de bu depeden haýwanlaryň, adamlaryň heýkeljikleriniň hem birnäçesi tapyldy.

Bu döwre degişli Namazgadepäniň tutýan meýdany 50 ga barabar bolup, ol hem Kaka etrabynyň çäginde ýerleşýär. Ony alymlar iň köp ilatly oba hasaplaýarlar. Namazgadepede hem çig kerpiçden köp otagly jaýlar gurlup, edil Garadepedäki ýaly çeperçilik önümleri taýýarlanylýdyr.

Eneolit döwriň iň oňat öwrenilen ýerleriniň biri-de Göksüýri oazisidir. Göksüýri Tejen derýasynyň aşak akymlarynda ýerleşip, ilat, esasan, ekerançylyk bilen meşgullanýdyr.

Heýkeltaraşlyk. Dünýäniň dürli ýerlerinde bolşy ýaly, Türkmenistanyň ýerlerinde hem gadymy döwrüň heýkeltaraşlyk sungatynyň ilkinji başlangyjy dörap ugrapdyr. Bu ýerlerde haýwanlaryň bişirilen hem çig palçykdan ýasalan şekilleri eneolit eýýamynda ýüze çykypdyr. Gödeňsi ýasalan ol şekillerde haýwanlaryň keşpleri umumylaşdyrylan görnüşde berilýär. Olary haýwanlaryň haýsy görnüşine degişlidigini anyklamak kyn. Olaryň käbirlerini gadymy awçylaryň awlan haýwany, esasan, dag tekeleri bolmaly diýip çak edip bolar.

Ilkidurmuş sungaty şol haýwanlaryň täsiri bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Haýwanlaryň daşdan ýasalan umumylaşdyrylan şelpe görnüşli şekiljikleri tumar hökmünde ulanylypdyr diýip çaklamak bolar.

Eneolit eýýamynyň obalaryndan tapylan haýwanlaryň şekiljikleri dürli görnüşde bolupdyr. Şol şekillerde dag tekelerini, öküzleri, itleri tanap bolýar. Bu şekiller gadymy adamlaryň hojalyk durmuşynda ýüze çykan özgerişligi aňladýar. Ýagny haýwanlary eldekileşdirmek örän uly önegidişligi alamatlandyrypdyr. Ýöne şol şekiljikler bir tarapdan mal sürüleriniň köpelmegini aňladýan bolsa, ikinji tarapdan olary her hili howplardan gorap saklamak ýaly yrymlar bilen bagly bolupdyr.

Ilkidurmuş eýýamynda, adam şekiljikleri-de edil şonuň ýaly, jadyly güýçlere ynanmak däbine eýeripdirler. Olaryň arasynda iň giň ýaýrany zenan şekilleridir. Ol şekiller çyzyklar arkaly ýerine ýetirilip, Jeýtun medeniýeti döwrine degişlidir. Ýöne bu keşp mis-daş eýýamynda aýratyn giň ýaýrawa eýe bolupdyr.

Gadymy ekerançylaryň hojalygynda aýallaryň ornunyň artmagy nesil dowam etdiriji we bolçulygyň nyşany hökmünde hudaýlaşdyrylypdyr. Ol boletinlik dini düşüňjeler bilen baglylykda beýik ene tebigaty hem alamatlandyrypdyr. Emma aýal heýkeljikleriň jadyly güýjüne ynam olaryň çeperçilik ähmiýetini ikinji derejä süýşürýpdir. Zenan hudaýlaryň aglaba köpüsi oturan görnüşde-de, az mukdarda dik duranlary-da bolupdyr (6-njy surat).

6-njy surat. Mis-daş asyrynyň zenan heýkeljigi

Seýrek hem bolsa erkek kişileriň heýkeljiklerem ýasalypdyr, emma olar beýik hudaýyň nyşany bolmaklary ähtimaldyr. Olaryň şertli ýasalan göwresi, sakgaly, egri burny, ýüz keşbi şumerleriň nepis heýkeltaraşlyk eserlerini ýadyňa salýar. Bu daşky meňzeşlige gös-göni göçürme däl-de, gadymy nepis heýkeltaraşlyk sungatynyň ösüşinde birmeňzeş kanunalaýyklyklaryň ýüze çykmany hökmünde garamak bolar.

Mis-daş asyrynyň binagärliگی we nakgaşçylygy. Günorta Türkmenistanyň mis-daş asyryna degişli ýadygärliklerinde ilatyň oturymly ýerleriniň sany artyp, ýaşayş durmuşy öňkölere garanyňda has-da kämilleşipdir. Bu döwrüň esasy ýadygärlikleriniň hataryna Änew, Garadepe, Namazgadepe, Göksüýri, Ulugdepe ýaly medeniýet merkezlerini goşmak bolar. Maddy önümçiligiň kämilleşmegi, ilatyň bir ýere jemlenmegi we suwaryş ulgamynyň emele gelmegi ilki başda aýry-aýry obalaryň, soňra ilatly nokatlaryň emele gelmegine itergi beripdir. Oturymly ekerançylygyň ýaýbaňlanmagy bilen binagärliگیň ösmegine we onuň ýerli aýratynlyklarynyň döremegine goldaw beripdir.

Mis-daş asyrynda Göksüýründen Änewe çenli aralykda birnäçe oturymly obalar emele gelipdir. Göksüýri döwrüniň Daşlyja, Ýalaňaç obalarynyň biri-birini çalşyryan jaý gurluşyk däpleri Göksüýründen tapyldy. Irki Daşlyja obasynyň ilaty jeýtunlylar ýaly bir otagly jaýlary gurupdyrlar. Göksüýri döwründe jaýlar tutuşlaýyn kowçum görnüşinde, aglaba köp otagly bolupdyr. Göksüýri jülgesiniň has giçki döwrüne degişli Ýalaňaç obasyna bir otagly jaýlar mahsus bolupdyr. Obanyň çüňkünde tegelek diňli goranyş diwarlary bolupdyr.

Göksüýründe obalar ykjam gurlupdyr, jaýlary hatara salnyp, ortadan köçeler geçirilipdir. Ýaşayş jaý toplumlarynyň ownuk geçelgeleri – köçejikleri bolupdyr. Her ýaşayş jaý toplumy dürli maksatlar üçin niýetlenipdir, olaryň öý ybadathana-jygy, ýaşayş otaglary, naharhanalary, hojalyk üçin niýetlenen otaglary bolup, olar kiçiräk howluly, köp otagly jaýdyr. Howly jaýyň aýry otaglary ýaly ähmiýete eýe bolup, jaýlaryň merkezinde ýerleşipdir.

Gurluşyk işiniň we Göksüýri jülgesiniň gülläp ösen döwrüni alymlar Ýalaňaç obasynyň jemgyýetçilik jaýlarynyň döremegi bilen baglanyşdyrýarlar. Jemgyýetçilik jaýy obanyň merkezi böleginde ýerleşipdir we daş-töweregindäki jaýlardan uly bolupdyr. Galyň diwarlaryň içki ýüzi goňur ýa-da ýaşylymtyl laý bilen suwalypdyr, jaýyň düşegi bolsa köp gat depelenen palçyk bilen suwalypdyr. Jaýyň içinde altar-sežde edilýän ýeri bolupdyr. Megerem, onda nakgaşçylyk sungatynyň görnüşleri ulanylan bolmagy ähtimaldyr.

Jeýtun medeniýetiniň ornuna gelen täze Änew medeniýeti döreýär. Ol birnäçe döwürleriň basgançagyny başdan geçirip, eneolite - Änew I, II; бүрүнч döwrüne – Änew III; demir döwrüne – Änew IV ýaşayş gatlaklary bilen mälimdir. Änewiň ilkinji ekerançylyk obasynda Jeýtunyň jaý gurluşyk däpleri ösdürilip, bir otagly jaýlar gurlupdyr. Ýöne bu ýerde jaýlar pahsadan salynman, eýsem çig kerpiçlerden dikeldilipdir. Giçiräk döwürlerde diňe bir ýaşayş jaýlary däl, eýsem obalar

hem ulalypdyr. Obalarda jaýlary aýry-aýry toplumlara bölýän köçeler, geçelgeler ýüze çykypdyr. Jaý gurluşygynda birnäçe kiçiräk otaglardan, hojalyk desgalaryndan, naharhanalardan we aýyk howludan durýan köp otagly jaýlar ulanylyp başlanypdyr. Insiz köçejikler-geçelgeler bilen bölünen şeýle jaýlaryň birnäçesi urug jemgyýetiniň ýaşayş durmuşyny häsiýetlendirýär.

Indi Jeýtun obasyndaky bitertip ýerleşen bir otagly jaýlaryň ornuna aralary geçelgeler bilen bölünen, belli bir anyk ugur boýunça tertipli gurlan köp otagly jaýlar gelýär. Şeýlelik bilen, Änewde şäher gurluşyk medeniýetiniň ilkinji alamatlary ýüze çykyp başlapdyr.

Arheologiki barlaglaryň netijesinde Änewde “ybadathana” diýlip atlandyrylýan ymaratyň üsti açylýar. Otagyň içi ýarym hrom (aýyk boýaglaryň birleşmegi) nagys bilen bezelip, ýagty çal suwag bilen suwalyp, ýörite taýýarlanan diwaryň ýüzüne iki sany uly gönüburçly geometrik nagys çekilipdir. Olaryň birinde gara reňk bilen jäheklenip gyzyly üçburçluklar şekillendirilipdir, beýlekisinde umumy gara zolaklar bilen jäheklenen gyzyly reňkli romblar şekillendirilipdir. Üçburçluklaram, romblaram dik hatary emele getirýän reňklenmedik şekiller bilen gezekleşdirilipdir. Otagyň düşegi goýy gyzyly reňk bilen örtülipdir, onuň kökleri Jeýtun medeniýetine siňip gidýär. Şeýle bezelen jaýa Kakanyň golaýynda ýerleşen Ýasydepe obasynda-da duş gelmek bolýar. Diýmek, öý bezeg işlerinde nakgaşçylyk sungaty eneolit döwrüniň jemgyýetçilik medeniýetiniň aýrylmaz bölegi bolupdyr.

Namazgadepäniň medeni ýaşayş gatnaklary hem Änewiň jaý gurluşygyna çalyndaş bolup, köp ilatly oturmly oba emele gelipdir. Namazgadäniň köp otagly jaýlary çig kerpiçden gurlupdyr. Obanyň içinden giň köçeler geçipdir, merkezinde jemgyýetçilik meýdançasý aýratyn gurlan ybadathana görnüşli jaýlar bolupdyr. Şäher nusgaly obanyň emele gelmegi dini merkeziň ýüze çykmagyndan habar berýär. Namazgadepede jaý gurluşyk däpleri ýaşayşyň täze talaplaryna laýyklykda baýlaşypdyr we kämilleşipdir. Ýerdäki ojaklaryň ýerine ýörite tüsse çykar ýaly diwar ojaklary gurlupdyr. Diwarlardaky tagçalar birnäçe ýerde edilipdir.

Häzirki Kaka etrabynyň çäginde ýerleşýän Garadepede birnäçe maşgala niýetlenen köp otagly jaýlaryň üsti açyldy. Olar çig kerpiçden salnyp, tertibe getirilipdir. Garadepäniň tutýan meýdany 15 ga barabar bolupdyr. Garadepäniň gurluşynda jemgyýetçilik ähmiýetli jaýlar, ýaşayş jaý toplумы we tertibe salnan köçeler we köçejikler aýdyň görünýär. Galanyň merkezinde jemgyýetçilik jaýlary gurlupdyr. Ýaşayş jaýlaryň gurluşynda birnäçe otaglar we olardan howla çykal-galar bolupdyr. Garadepedäki ýaşayş hem hojalyk jaýlarynyň sany 20-ä ýetýär. Galada ýaşayan hojalyklaryň umumy aşhana ojagy bolup, adamlaryň birnäçe neslini özünde jemleýän garyndaş uly patriarhal maşgala bolupdyr.

Gadymy Türkmenistanyň binagärliginde diwarlara nagys çekmek usullarynda giňden ýaýbaňlanyp ugrapdyr. Kaka şäherçesiniň ýanyndaky eneolit eýýamyna degişli Ýasydepe obasyndan dört gatlakdan ybarat nagys çekilen diwar nagyslarynyň birinde dik çyzyklaryň biri-birini kesip geçmegi netijesinde, başaşa

gaýtalanýan üçburçluklar emele getirilipdir. Beýleki birinde bolsa reňklenen aralary ýygy çyzyklar bolup, gara dörtburçluklardyr aýyk reňkli üçburçluklar çekilipdir. Edil şolar ýaly Änewiň günortasyndaky depäniň aşaky gatlagyndan tapylan jaýyň diwarlarynyň biriniň ep-esli ýeri nagyşlanypdyr. Onda daşyna gara dörtburçluk aýlanan gyzyň reňkli nagyş kä aýyk fonda küşt tagtasynyň görnüşinde, käte bolsa gönüburçluklar hem-de süýrgült üçburçluk görnüşinde çekilipdir.

Görnüşine görä, Köpetdagyň eteginde ýaşan ilat jaýyň aşagyny (pollary), kate bolsa diwarlary bir görnüşli reňk bilen reňkläpdirler.

Umuman, eneolit döwrüniň binagärligi we şäher gurluşygy baradaky maglumatlardan çen tutsaň, Türkmenistanyň çäklerinde ýokary medeniýetli jemgyýetçilik gatnaşyklarynyň döräp başlandygyny görýäris. Nakgaşçylyk sungatynyň, binagärligiň we amaly-haşam sungatynyň sazlaşykly ösüşini hut şu eýýamlar bilen baglanyşdyrmak bolar.

§5. Mis-daş asyrynyň külalçylygy

Türkmenistanda amaly-haşam sungaty müňýyllyklaryň dowamynda kämilleşip, dünýä siwilizasiýasynyň esasy merkezleriniň biri hökmünde adamzadyň medeni gymmatlyklaryna uly goşant goşup gelipdir. Şekillendiriş sungatynyň ilkinji kämilleşmeginiň basgançaklary miladydan öňki VI-V müňýyllyklardan, Jeýtun medeniýetinden alyp gaýdýar. Jeýtun medeniýetinde toýundan oda bişirilýän gaplaryň gara we gyzyň reňklere boýap döredilen nagyşlarynda göni, kese, egri çyzyklardan, ak, gara meneklerden, üçburçluklardan ybarat şekillerde özboluşly nyşanlar emele getirilipdir. Olarda gadymy adamlar akar suwy, ýagyş-ýagmyry, Günüň nuruny suratlandyrypdyrlar. Zergärçilikde gadymy adamlar balykgulaklary bezeg hökmünde peýdalanylýardylar. Ýöne eneolit döwrüne degişli bezeg önümleriniň hatarynda dürli görnüşli monjuklar we asyklar, şaý-sepler indi öňkülere garanyňda has kämilleşipdir we baýlaşypdyr. Adamlaryň gözelligi baradaky düşüňjeleri çuňlaşypdyr.

Günorta Türkmenistanyň eneolit eýýamyndaky keramikasy üçin her dürli haç görnüşli nagyşlar aýratyn häsiýetlidir. Görnüşine görä, haç şekilleri keramika önümlerine örülen boýralara salnan nagyşlardan ýa-da mata dokalyşyndan geçen bolsa gerek. Orta Aziýanyň halklary gamşy, beýleki şoňa meňzeş ösümlikleri ýokary ussatlyk bilen örmegi başarypdyrlar. Bu hili nagyşlar halyçylykda-da giňden ulanylýar. Ol şekilleri häzirkiki zaman türkmen halylarynda görmek bolýar.

Günorta Türkmenistanda eneolit eýýamynyň ilaty maldarçylyk bilen meşgullanypdyr, mallaryň ýüňünden her dürli önümleri dokapdyrlar. Arheologlar tarapyndan öý haýwanlarynyň süňkleriniň, olaryň palçykdan ýasalan şekiljekleriniň köp mukdarda tapylmagy-da muňa güwa geçýär. Meşhur türkmen halylary öz gözbaşyny, belki-de, şol gadymy senetleriň dokmaçylyk önümlerinden alyp

gaýdýandyr? Göksüýründen hem Garadepeden tapylan keramiki gap-gaçlardaky nagyşlaryň köp görnüşleriniň häzirki türkmen halylarynda gaýtalanýandygy-da ýöne ýerden däl bolsa gerek.

7-nji surat. Mis-daş asyrynyň keramikalary

Mis-daş eýýamynda keramikada şekillendiriş sungatynyň täze görnüşleriniň kemala gelmegi möhüm tehniki ösüş bolupdyr. Eneolit eýýamynyň keramikasynda haýwanlaryň şekilleri aýratyn orny eýeläpdir. Olaryň arasynda şahlary egri, sakgally, uzyn göwreli, aýaklary göni dag tekeleriniň kese duran şekilleri has köp duşýar. Edil şonuň ýaly çeyje göwreli, uzyn guýrukly, dört aýakly haýwanyň şekili-de keramika önümçiliginde ýygy-ýygýdan sataşýar. Bedeni durşuna tegmil bilen örtüleni üçin arheologlar ony şertli “bars” diýip atlandyrýarlar. Olaryň şekili diňe bir käselerde däl-de, beýleki dürli göwrümlü gap-gaçlarda-da gabat gelýär. Edil şeýle şekilleriň görnüşleriniň Eýranyň gadymy obalary bolan Gisaryň hem Sialkyň keramikasynda-da gabat gelmegi gadymy halklaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň bolandygyna güwä geçýär. Keramika önümçiliginde toklutaýlardyr ördek ýaly guşlaryň-da şekilleri giňden ýaýrapdyr. Gap-gaçlarda ganatlaryny gerip, kellesini saga gýşardyp duran bürgüdiň şekiline-de duş gelmek bolýar.

Nagyş hökmünde haýwan şekilleriniň giňden peýdalanylmagy keramikanyň häsiýetli aýratynlygydyr. Adatça, olar geometrik nagyşlar bilen utgaşykly ulanylypdyr. Olary synlanyňda, şol nagyşlary çeken küzegäriň ussatlygyny görmek kyn däl. Dag tekeleriniň şahlarynyň adatdakysyndan has uludygy, pişikler maşgalasyna degişli haýwanlaryň bedenleriniň süýndürilip çekilmegi gadymy suratkeşiň olary özüçe synlap, olaryň gylyk-häsiýetini şekillendirmegi şekillendiriş sungatynyň ep-esli ösüşe eýe bolandygyna şaýatlyk edýär.

Gap-gaçlarda şekillendirilen haýwanlar hakyky görnüşlerinden üýtgäp, dini däp-dessurlar bilen baglanyşykly jadyly-şekillendiriş belgilerine eýe bolan jandarlara golaýlaşypdyrlar. Olaryň nagyş sazlaşygyna tabynlykda adatdan daşary stilleşdirilmegi, geometriki göwrümlere golaýlaşdyrylmagy, umumy bezeg-çeperçilik gurluşa girizilmegi gadymy adamlaryň estetiki düşüňjeleriniň ösýänliginden habar berýär. Şunuň bilen birlikde-de, bu gadymy şekillerde ähli döwürleriň sungatyna degişli bezegleridir nagyşlaryna, keşdelerine, oýulyp edilen haşamlaryna mahsus

bolan halkylyk alamatlary öz beýanyňy tapypdyr. Şol barslaryň, dag tekeleriniň, toklutaýlaryň şekilleri halk hekaýatlarynda, rowaýatlarynda öz beýanyňy tapypdyr.

Giçki eneolit eýýamynyň keramiki önümlerini nagyşlamak döwri bürünç eýýamynda-da dowam etdirilipdir. Miladydan öňki III müňýyllygyň keramikasy (ol “Namazga-IV medeniýeti” diýlip atlandyrylýar) gadymy döwrüň beýik üstünligi hasaplanyp, bu döwürde küzegärler çarhy giňden ulanyp başlapdyrlar. Şol döwürde küzegärleriň küreleri özbaşyna bir toplum bolup, tutuş küzegärler syrgynyny düzüpdir. Olar bürünç zamanynyň keramika önümlerini, heýkeljiklerini öndürýän taýpadaş ýaşayan önümçilik mähellelerini emele getiripdirler. Bürünç eýýamynyň gap-gaçlary özleriniň görnüşleri, görümleriniň nepislikleri hem-de çeperçilik aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Bokurdagy giň küzelermi, jam ýada suw gap-gaçlarymy, tapawudy ýok, olaryň hemmesi üçin ýiti gapyrgaly görnüş häsiýetli bolupdyr. Okarapisint gaplar, köplenç halatda, inçeden belent aýakly kuboklar giňden ýaýrapdyr. Gap-gaçlaryň döwürleri adatdan daşary ýuka hem dykyz bolup, nagyşlar olaryň ýokary böleginde çekilipdir. Bezegler gögümtil-ak görnüşde hem-de goýy goňur reňk bilen ýerine ýetirilipdir. Olar juda köp dürli hem nepis görnüşde bolup, her hili gap-gaçlaryň gapbilinden ýokarsyny bezäpdir. Olar, esasan, eneolit eýýamynyň keramikasyndaky nagyşlara, ýagny göni, egri-bugry, tolkun çyzyklar, üçburçluklar hem romblar, haçlar, “tömmül”, dag tekeleridir guşlaryň şekillerine meňzeşdir. Ýöne şeýle-de bolsa olarda düýpli tapawut göze ilýär. Olaryň ýerleşişleriniň gürlügi halynyň nagyşlaryny ýadyňa salýar. Olaryň köpsanly, dürli görnüşdäki nagyşlary ulanmagy başaran gadymy keramikaçylaryň çeperçilik başarnyklary haýran galdyrýar. Olar çäki aralykda deslapky nagyşlary dürli utgaşmaldyry birleşmelerde ýokary ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyrlar.

Gadymy jemgyýetiň sosial gurluşynyň dargamagyna getiren içki gapma-garşylyklaryň barha ösýän hem-de sosial ösüşiň täze basgançagyna gadam basýan döwründe gadymy keramikaçylaryň aňynda-da döredijilik öwrülüşi bolup geçen bolmagy ähtimaldyr. Sebäbi giçki bürünç asyrynda (Namazga-V etapy) keramika önümlerine nagyş çekmek bütinleý galýar. Şol döwrüň gap-gaçlary daşky görnüşiniň nepisligini hem-de kesikleriniň inçeligini saklanam bolsalar, olara hiç hili nagyş çekilmändir.

Bezegliň görnüşleriniň umumylygy eneolit eýýamyndaky Günorta Türkmenistanyň ähli ýerine mahsusdyr. Bu ýagdaý olaryň ähli babatda edil ekiz taýy ýaly meňzeşdigini aňlatmaýar. Bu babatda garyndaş taýpalardan ybarat bolan üç-dört sany uly etrapdan başga-da aýry-aýry kiçiräk taýpalaryňam bolandygyny bellemek gerek. Olaryň hersi diňe özlerine mahsus bolan bezegdir nagyşlary ulanyp, özboluşly aýratynlyklaryny aýawly saklap, nesilden-nesle geçiripdirler.

Günorta Türkmenistanyň gadymy nagyşlaryny içgin synlanyňda, amaly-haşam sungatyň dürli görnüşlerinde lineýnografikadyr reňk elementleriniň hem-de tutuş taslama gurluşynyň birligini duýmak bolýar. Gap-gaçlardaky dok-

maçylykda ulanylan meňzeş nagyşlary Ýasydepäniň hem Änew-I azsanly diwar bezeglerinde-de görmek bolýar. Suratkeşler jaýlaryň diwarlaryndan asylan matarlardaky boýaglara, halylardaky nakgaşçylyk tärlerine öýkünip, binalaryň bezeglerini baýlaşdyrmaga, döwrüň ösen estetiki talaplaryna eýermäge çalşypdyrlar.

Heýkeltaraşlyk. Gadymy döwrüň heýkeltaraşlyk sungatynyň ilkinji başlangyçlary giçki eneolit eýýamynda döräp, adamlar haýwanlaryň çig hem bişirilen palçykdan ýasalan şekilini ýasapdyrlar. Gödeksi ýasalan ol şekillerde haýwanlaryň keşpleri umumylaşdyrylan görnüşde berilýär. Olaryň haýsy haýwanyň şekilidigini hem aňşyrmak kyn.

Emma бүрүнч еýýамының обаларында тапылан haýwanlaryň şekiljikleri dürli görnüşde bolup, ozalkylary ýaly umumylaşdyrylan bolsa-da, şol şekillerde dag tekelerini, öküzleri, itleri tanap bolýar. Şekiljikleri, köplenç halatda, mal sürüleri köpelsin, olary her hili howpdan gorasyn diýip, yrym üçin öýde saklapdyrlar.

Ilkidurmuş eýýamynda adam şekiljikleri-de edil şonuň ýaly, mifiki jadyly güýçlere ynanmak bilen baglylykda ulanylypdyr. Olaryň arasynda iň giň ýaýrany zenan şekiljigidir. Baryp Jeýtun medeniýeti döwrüne degişli zenan şekiliniň bölegi tapylypdy. Ýöne bu çeper keşp mis hem бүрүнч еýýамларында аýратын giň ýaýrawa eýe bolupdyr. Enelik döwründen başlap, gadymy ekerançylaryň ýöntem hojalygynda aýallaryň ornunyň ägirt derejede artmagy tebigatda nesli dowam etdiriji hem bolçulygyň nyşany hökmünde zenan kultunyň ýokary galmagyna şert döredipdir. Ol bolelinlik kulty bilen baglylykda beýik ene tebigaty alamatlandyrypdyr. Şol heýkeljikleriň nyşanallyk ähmiýetine hem jadyly güýjüne bolan ynam beýleki çeper aýal keşplerini ikinji derejä süýşüripdir. Olardaky nyşanallyk anyk keşbiň, çala aňdyran umumylyk alamatlarynyň janly meňzeşligiň ýerini tutupdyr. Zenan hudaýlaryň heýkeljekleriniň aglaba köpüsi oturan görnüşde ýasalyp, olaryň içinde birlän-ýarymlan dik duranlary-da bar.

§6. Бүрүнч асырының şekillendirіш sungaty

Miladydan öňki III-II müňýyllyklar adamzat jemgyýetiniň siwilizasiýalary döwri bolup, ol taryh ylmynda бүрүнч асыры diýlip atlandyrylýar. Bu döwürde medeniýetde hil taýdan uly özgerişlikler bolup geçýär. Günorta Türkmenistanyň anyk tebigy şertlerine laýyklykda suwarymly ekin meýdanlarynyň özleşdirilmegi, maldarçylygyň ösdürilmegi azyk önümleriniň bolçulygyny döretmäge mümkinçilik berýär. Oňa tehnikä ösüşler ýöriteleşdirilen hünärmentçiligiň giň gerim almagy, käbir önümçilik işleriniň kämilleşmegi itergi beripdir.

Бүрүнч асырында металы gaýtadan işläp bejermekde gadymy senetkärleriň önüren önümleriniň ýokary ussatlyklara eýe bolandyklaryna göz ýetirmek bolýar. Ol ussatlar metalyň hem-de olara goşulýan garyndylaryň aýratynlyklaryny örän oňat

bilipdirler. Mysal üçin, metaly ýençgiläp süýndürmegi, hojalyk esbaplaryny ýasamagy, metaly eredip, galyplara guýup, gurallary ýasamagy özleşdiripdirler. Şeýlelikde, metal işlemekde ussatlar artykmaç, hupbatly işleri talap etmeýän erginleri emele getirmegiň tärlerini ele alypdyrlar, olary dürli nagyşlar hem-de şekiller bilen bezelen guýma möhürleriň ýasalýşynda hem görmek bolýar. Metaly eredip, galyplara guýup, hojalyk esbaplaryny ýasamak işiniň özbaşyna hünär hökmünde bölünip aýrylmagy bu ugurda işleýän ussatlaryň öz hünärine ýöriteleşmegine hem-de metallurgiýanyň aýratyn bir hünärmentçilik hökmünde ýüze çykmagyna getiripdir. Kūýzegärçilik işinde-de şuna meňzeş usullarda kämilleşmegiň we ýöriteleşmegiň ösüşini görüp bolýar. Keramika gap-gaçlary, ýagny kiçijik güldanlardan başlap tä hum kūýzelerine çenli görnüşleri kūýzegäriň çalt aýlanýan aýlawly guralynda kemala getirilipdir. Käbir gadymy ýadygärliklerden zähmet guralynyň keramikadan edilen tigr görnüşindäki bölekleri tapyldy. Çalt aýlanýan çarhda kūýze ýasamak işi öňküsinden 10-20 esse ýokarlanypdyr. Bu tapylan täze usul ýokary ussatlygy-da talap edipdir. Keramika gap-gaçlar bişirilýän küreleriň täze konstruksiýasynyň önümçilige ornaşdyrylmagy ýyladyş tehnikaşynda aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Täzeçe çözgüde görä, iki gat küräniň ot ýakylýany we bişirilýäni aýry-aýry bolup, endigan gyrgyzlyk saklanyp, toýundan edilen gap-gaçlar deň derejede bişirilipdir. Täze küreler önümleriň öndürilmegine ýardam beripdir, ýöne kūýzegäriň ussatlygynyň has hem ýokary bolmagy talap edilipdir. Bu döwürde ýöriteleşdirilen önümçilik pudaklarynyň belli-belli ýerlere jemlenmesi hem bolup geçýär.

Mälim bolşuna görä, Altyndepäniň demirgazygynda hünärmentçileriň uly syrgyny bolup, ol ýerde kūýzegärler, beýleki ugurlardan bolan ussalar ýaşapdyrlar hem-de işläpdirler. Murgabyň gadymy hanasynyň ugrunda ilki göçüp gelenler kūýzegärlik sungatyny gowy bilipdirler. Gadymy obalaryň hemmesinde diýen ýaly gabat gelýän kūýze küreleri onuň aýdyň subutnamasydyr. Köplenç, tegelek ýa-da gönüburçluk şekilindäki küreleriň peji ýere çuň gömlüpdür. Ony odundan dolduryp, gije-gündiz ot ýakypdyrlar. Pejiň ýokarsynda bişiriji kamera ýerleşýär. Peç bilen aralykdaky ýörite deşiklerden gelýän gyrgyz howa kamerany gyzydypdyr. Bu ýerde kiçiräk küreler bilen bir hatarda has uly göwrümlü küreler hem gabat gelýär. Ol kürelerde çig gap-gaçlaryň dürli görnüşleriniň birnäçesi salnyp bişirilipdir. Şular ýaly uzynlygy 8 metrlik küreleriň iki ojagy bolupdyr. Olarda iki esse köp odun ýerleşipdir we bir gezekde bişirilýän önümleriň möçberini birnäçe gezek artdyrmaga mümkinçilik beripdir. Önümler diňe bir obanyň ilatyny kanagatlandyrmak üçin öndürilmän, eýsem töwerekdäki obalar üçin niýetlenen bolmaly. Arheologlaryň bu ýerden ýüzlerçe, hatda münlerçe kilometr alyslardan, meselem, Horezmden we Gazagystanyň sähralyklaryndan Margianada ýasalan gap-gaçlary tapmaklary-da munuň subutnamasydyr.

Giçki eneolit eýýamynyň keramika önümlerini nagyşlamak däpleri бүрүнч еýýамында-да dowam etdirilipdir. Miladydan öňki III müňýyllykda Namazgade-

pede küýzegärler çarhy giňden ulanyp başlapdyrlar. Küýzegärleriň küreleri özbaşyna bir ýerde toplanyp ugrapdyr. Ol ýerde taýpadaş, garyndaş ilat ýaşap, бүрүнч заманының керамикасыны we heýkeljiklerini öndürüp, aýratyn önümçilik kwartallaryny emele getiripdirler.

Bürünç eýýamynyň gap-gaçlary özleriniň görnüşi, göwrümleriniň nepisligi bilen tapawutlanypdyr. Bu ýerlerde tapylan bokurdagy giň küzeler, silindr şekilli gap-gaçlar ýiti gapyrgaly görnüşde bolupdyr. Okarapisint gaplar, inçeden belent aýakly kuboklar giňden ýaýrapdyr. Gap-gaçlar adatdan daşary ýuka hem dykyz ýasalypdyr. Nagyşlar, adatça, olaryň ýokary böleginde ýerleşdirilipdir. Bezegler gögümtil-ak düşekde goýy goňur reňk bilen ýerine ýetirilipdir. Olar juda köp dürli hem nepis görnüşde bolup, her hili gap-gaçlaryň orta bilinden ýokarsyny bütinleý örtüpdür. Olarda, esasan, eneolit eýýamynyň keramikasyndaky nagyşlara meňzeş: göni, egrem-bugram, tolkun çyzyklar, üçburçluklar hem romblar, haçlar, dag tekelelidir guşlaryň şekilleri çekilipdir. Ýöne şeýle-de bolsa olaryň özara utgaşyk usullarynda düýpli tapawut bolupdyr. Olaryň ýerleşişleriniň gürlügi halynyň nagyşlaryny ýadyňa salýar. Köpsanly nagyşlary dürli görnüşlerde ulanmagy başaran gadymy keramikaçylaryň çeperçilik ussatlygy häzirki döwrüň hünärmenlerini haýran galdyrýar. Olar çäkli aralykda deslapky nagyşlary dürli utgaşmalardyr birleşmelerde ýokary ussatlyk bilen ulanmagy başarypdyrlar. Düýpgöter täze eýýamyň başlangyç döwri Namazgadepe ýadygärliginde (miladydan öňki 2900-2300-nji ýyllar), ýaşayşyň joşgunly dowam eden döwrüne gabat gelýär. Bu döwre mahsus bolan esasy almatlar bir reňkde bezelen aglaba geometriki nagyşlyja keramika gap-gaçlar bolup, ol küzeler köp möçberde çarhlarda öndürilipdir. Namazgadepede mise mysýak garylyp başlanmagy bilen, her dürli şekillerdäki temençeler, mermere ýakyn hekdaşlaryndan ýonulyp ýasalan uly bolmadyk şemdanlar, gapaklyja çyralar we şuna meňzeşler ýasalypdyr. Ýerli ýagdaýlara görä, medeniýetde-de tapawutlylyk, käbir özboluşlylyk, mysal üçin, Namazgadepeden hem-de Aşgabadýň etegindäki Akdepeden toplanan önümlerde günbatar medeniýetinde öňden döp bolup gelen Garadepe äheňi - suratly, nagyşly, köplenç halatlarda, çal keramika gap-gaçlar agdyklyk edýär. Türkmenistanyň Gündogar bölegine degişli ýadygärlikler toplumynda Altyndepede, Hapyzdepede, ozalky Göksüýri äheňindäki ýörelgeler dowam etdirilip, ýerli daplere mahsus bolan bezegler, nagyşlar peýdalanylypdyr, emma şol keramika gap-gaçlaryň nagyşlary ýuwaş-ýuwaşdan ownap, nepislenip gidýär. Çal reňkli keramika gaplar ýek-tük, seýrek gabat gelýär, olar hem has dogrusy möwsümleýin taýýarlanan we soňra islegden galan önümler bolmaly.

Günbatar Köpetdag – Sumbar deresinde gazuw-agtaryş işleri geçirilen Parhaý II ady bilen tanalýan gadymy gonamçylyk aýratyn medeniýete degişli

8-nji surat. Marguş.
Demirgazyk Goňur. Keramiki
gap. Miladydan öň III müň.
ahyry – II müň. başy

taryhy-arheologiýa ýadygärligidir. Bu döwre degişli önümlerdäki nagyşlar, köplenç, bir reňkli häsiýetde bolup, olarda haly nagyşlaryna mahsus bolan meňzeşlikler bardyr. Altyndepeden tapylan tapyndylardan bezeg işleriniň, amaly-haşam sungatynyň nagyşlarynyň öňkölere garanynda indi has owunjak edilýändigini görnüp dur. Emma olar soňra ýuwaş-ýuwaşdan öz gymmatyny gaçyryp, Göksüýri äheňindäki nagyşlaryň döwri tamamlanýar. Bu geçiş küýzegärçilikde aýlaw guralynyň ýüze çykmagy we giňden peýdalanylmagy bilen bir hatarda dowam edip, irki бүрүнч еýýамыныň аhyrynda bezelen gap-gaçlaryň sany birden үзүл-kesil azalypdyr. Tapyndylardaky geometriki nagyşlardan başga-da käwagt zыgyderli, tertipli görnüşde ýerleşdirilen daragtlaryň arasynda äpet aýlawly şah, haýbatly tekeleriň ussatlyk bilen çekilen şekilleri-de gabat gelýär. Ony Akdepe ýadygärliginiň mysalynda görmek bolýar. Gündogar topara degişli arheologiýa ýadygärliklerinde giçki eneolit döwrüne mahsus bolan esasy reňkde gyzyly reňkiň agdyklyk edýän tapyndylary köp gabat gelýän bolsa, günbatar topara degişli arheologiýa ýadygärliklerden çykan tapyndylarda ýaşylymytyl-ak reňklere köp ýykgyň edilendigini görmek bolýar.

Bu medeni hem-de tehnologiýa täzelikleri indi orta бүрүнч еýýамына degişli bolup, diýseň özboluşly Namazga ýadygärlikler toplumynyň emele gelip başlandygyndan habar berýär. Has takygy ilatyň iri şäher merkezlerine jemlenip ýaşap başlandygyndan, şäher ilatynda maddy we ruhy islegleriň ösýändiginden habar berýär. Munuň şeýledigini şol döwre degişli täsin iki gat kürelerde bişirilene nagyşlanmadyk küýzeler, ýukajyk keramika gap-gaçlar, dürli görnüşli ýasalan naşyja güldanlar, badalar, aýaklyja bezeg gaplary, şeýle hem aşaklary tekgeleli dürli görnüşdäki gap-gaçlar häsiýetlendirýär. Ownuk plastikadan yüzleriniň daş-töweregi şamar saçlary bilen dolanan, tenlerinde nyşan-tagma goýlan, göwreleri inçeldilen zenan keşplerini ýasamak hem giňden ýaýrapdyr. Şeýle medeniýet ilkidurmuş eke-ранçylary tarapyndan menzil-mekana öwürülen Köpetdag etegindäki düzlüklerde ýüze çыкypdyr hem-de jemlenipdir. Bu еýýамыň аhyrky döwürlerinde bolsa adamlar Murgap derýasynyň аýак uçларыndaky yerlere aralaşypdyrlar.

Emma gadymy jemgyýetde içki gapma-garşylyklaryň barha ösýän döwründe, ýagny giçki бүрүнч асырында keramika nagyş çekmek бүтінлеý galýar. Bu döwürde gap-gaçlaryň daşky görnüşiniň nepisligini saklanam bolsalar, olara hiç hili nagyş çekilmändir.

Orta бүрүнч еýýамына mahsus bolan esasy ösüş küýzegärçilik, senetçilik, metaly gaýtadan işlemek ýaly önümçilik ugurlarynyň giň gerim almagydyr. Altyndepedäki keramika gap-gaçlar çalt aýlanýan küýzegärçilik çarhlarynda ýasalyp, kürelerde diýseň uly ussatlyk bilen bişirilipdir.

Bu gaplarda süýnmek şekiller agdyklyk edýär. Esasy üns owadan çызгylara gönükdirilip, beýleki bezegli nagyşlar ýok diýen ýalydyr. Käbir ýagdaýlarda şol gaplaryň жүрнүкleri haýwanlaryň kelleleri görnüşinde sünnälenipdir. Şeýle hem seýrek bolsa-da hudaýlaryň şekili haýwanlaryň şekilinde hem gabat gelýär. Diňe nahar gap-gaçlary ýasalanda, olaryň toýun gumuna ownuk daş garylypdyr. Bula-

ry ussalar elde ýasapdyrlar. Olara iňňän ussatlyk bilen ýasalan iki erňegi onçakly beýik bolmadyk saç hem-de ýenjilip ýasalan kersen-gazan mysal bolup biler. Al-dyndepeden tapytan keramika tapyndylara ýene bir mahsus sypat şol gap-gaçlaryň hemmesinde diýen ýaly tutawaçlaryň ýoklugydyr. Bu irki ekerançylyk eýýamyndan miras galan, ýerli medeniýetiň özboluşly täsiri bolmagy mümkindir.

Namazgada özünden ozalky irki бүрүнч еýýamynyň dowam eden medeniýetine esaslanyp, onuň her bir gatynda ýüze çykan дәp-dessurlaryň, adatlaryň, ýörelgeleriň özara baglanyşygyny keramika gap-gaçlaryň, metal önümleriň ýasalyşynda we haşamlandyrylyşynda, gurluşyk işleriniň alnyp barlyşynda we beýlekilerde yzarlamak bolýar. Hatda irki бүрүнч еýýamynyň ahyrynda Altyndepede bina edilen мәһnet monumental girelgäniň keşbini ýa-da salýan binalary gurmak дәbi Namazgadepede dowam etdirilipdir. Emma muňa garamazdan durmuşyň her bir pudagyny-da täze ölçegler, täze ülnüler, täze nusgalar, medeni täzelikler giň gerim alypdyr.

Bүрүнч asyrynyň ahyrlarynda, keramika gap-gaçlary öndürmekde täze tehnologiýanyň giňden ýaýbaňlandyrylmagy netijesinde, öndürilýän önümleriň göwrümi, möçberi babatdaky ozalky garaýyşlar düýpgöter özgerýär. Şeýle-de ownuk heykeljikleri ýasamakda ýüze çykan täzelikler, täze ideologiýanyň görkezmelerine görä, täze ruhy ýörelgeleriň talaplary hem özgeripdir. Sebitlerde özara tejribe alyşmak ýoly bilenem täzeçilik ýüze çykypdyr. Netijede, Günorta Türkmenistanda ýerli köklere, ýerli adatlara we ýörelgelere daýanyp kemala gelen siwilizasiýanyň hil taýdan ösüşi dowam edipdir. Bu ýerde hususy eýeçiligiň ýüze çykmagy jemgyýetiň mundan beýläk ösmegine täsir edipdir.

§7. Altyndepäniň şekillendiriş sungaty

Bүрүнч asyryna degişli medeniýetiň we önümçiligiň has ösen merkezi hökmünde Altyndepäni görkezmek bolar. Altyndepede küýzegärleriň-senetçileriň uly syrgyny ýerleşipdir. Hünärmentçiler toparynyň toýun bişirýän meýdany 2 gektar töweregi bolup, bu ýerde 50-den gowrak küýzegärleriň küreleri işledilipdir. Altyndepäniň ýaşaýyş jaýlary eneolit eýýamyna mahsus bolan köp otagly jaýlardan ybarat bolup, şol jaýlaryň aralaryndan giňligi bir metrden iki metre çenli ýetýän darajyk geçelgeler geçipdir. Ýöne şol garamaýak ilatyň arasynda asylzadalaryň jaýlary hem bolupdyr.

„Asylzadalaryň” jaýlary kämil ýerleşipdir. Olaryň göni ýollary, giň we sünnälenip gurlan jaýlary beýlekilerden tapawutlanypdyr. Bu jaýlaryň takyk gönüburçly ýarym inedördül ülnüleri bar. Gurluş taýdan düýpgöter täze, merkezinde belentligi 12 metr bolan daşdan galdyrylan basgançakly ymarat bolup, oňa “baş ruhanylaryň öýi” diýipdirler. Bu ýerde merhum jaýlanylýan giň otaglar, hojalyk jaýlary, ýerzemin we gaýry binalar bolupdyr. Ýerzeminler aralary gapyly bir-

näçe otaglardan ybarat bolup, olaryň her biri dürli maksat üçin peýdalanylypdyr. Şol otaglaryň arasynda “mukaddes” ot ýakylýan ojak, sežde edilýän otag, sadaka edilýän ýer, merhumlary jaýlanan diwar ýerleşipdir. Ybadathanada merhum ýerlemek dessuryny amala aşyrmaga mümkinçilik berýän gap-gaçlar, ojagyň gap-dalynda suw gaplary, dini döp-dessurlary berjaý etmäge niýetlenen deşikli daşlar, gara daşlardan ýonulyp ýasalan sütünler, gymmatbaha bezegler, şeýle hem tyl-ladan ýasalan öküziň hem-de möjeginiň kellesiniň şekili bolupdyr. Öküziň gözleri pöwrize daşlaryndan sünnälenip ýasalypdyr. Altyndepäniň irki бүрүнч еýýамы-nyň ahyrlarynda bina edilen mähnet, kaşaň derwezeleri bolupdyr (9-njy surat).

9-njy surat. Öküziň we möjeginiň kellesi. Altyndepe. Miladydan öňki II müňýyllyk

Irki бүрүнч еýýамында Altyndepede onçakly uly bolmadyk kiçeňräk maşgalalara niýetlenen jaýlar köp gurlupdyr. Meýdany boýunça 5-6 maşgala bir ýere jemlenip, tutuş bir jemagaty emele getiripdirler we olaryň hemmesi üçin eke-täk ybadathana hem şol ýerde ýerleşipdir. Zenan jaýlanan guburlar erkek kişileriňkilerden üzül-kesil tapawutlanypdyr. Bu guburlarda merhumyň ýakyn ýanynda ýüzi nagysly toýun gap-gaçlardan başga-da mermer görnüşli hek daşyndan ýonulyp ýasalan zatlar, бүрүнч önümler hem-de dürli şaý-sepler gabat gelýär. Orta бүрүнч еýýамында bu ýerde durmuş ähli babatda diýen ýaly düýpli özgerişlikleri başdan geçirýär.

Bu hakykat adamlaryň mal-mülk, şeýle hem бүтинleý ýaşaýyş ýagdaýында аýдың görünýär. Altyndepede şäher ылатyny maddy hal-ýagdaýы boýunça üç topara bölmek bolýar. Birinji topara degişli ýaşaýjylaryň köp otagly jaýlary bolup, olarda birnäçe maşgala ýaşapdyr. Az çagalý maşgalalar şol jaýlaryň belli bir bölegini eýeläp, ojak hem-de kömekçi jaýlardan deň peýdalanylypdyrlar, naharhana hem umumy bolupdyr. Jaýlaryň arasyndan darajyk, egrem-bugram, bir ölçegde bolmadyk köçe geçipdir. Şeýle ymaratlarda, adatça, hünärmenler ýaşapdyrlar. Öýleriň golaýындaky guburlardaky merhumyň ýанында goýlan az-owlak keramika gap-gaçlardan çen tutsaň bu ýerde ýaşanlaryň mal-mülk derejesiniň näderejede bolandygyna göz ýetirmek kyn däl. Guburlarda şaý-sepleriň ýoklugy bu ýerde ýaşan ылатыň durmuş ýagdaýының pes bolandyгyna güwä geçýär.

Ikinji toparyň häsiýetli tarapy maşgalanyň 3 ýa-da 5 otagly, аýратын naharhanaly hem-de howluly jaýlarda ýaşamagydyr. Bu ýerde hem jaý gurluşыгын

meýilnamalaşdyrmakda takyk kada saklanylmadyr. Köçeleri hem-de geçelgeleri edil ýeriň jaýrygy ýaly dar, jaýlaryň düýbüniň tutulyşy hiç bir belli kada gabat gelmeýär. Gurply hem barjamly bolan bu şäheriň merhumlarynyň guburlaryndan, köplenç, jaýlanan adama degişli şaý-sepler, şol sanda zümreret, pöwrize, hakyk daşy, agat we beýleki gymmatbaha daşlar tapylýar.

Ahyrky, üçünji asylzada beglere degişli ýaşajylaryň jaýlary, köçeleri beýleki toparlara garanyňda has amatly hem gönüligi bilen tapawutlanýar. Bu topara degişli aýal-gyzlaryň bezeg şaý-sepleriniň örän köp görnüşli, dürli-dürli bolandygyna olaryň guburlaryndan tapylan tapyndylar şaýatlyk edýär.

Bu toparyň zenanlarynyň jaýlanan ýerinden tapylan бүрүнç hem kümüş ýüzükler, gymmatbaha monjuklar, bilezikler, zynjyrlar, kemerbentler, olaryň bezelen jaýly, baý hojalyklar bolandygyny aňladýar. Bu gatlagyň guburlarynda goýlan gymmatbahaly şaý-seplerden başga-da möhürleriň gabat gelmegi bu guburlarda asylzadalaryň, şäheriň barjamly adamlarynyň jaýlanandygyny subut edýär.

Häsiýetlendirilen bu üç topara degişli guburlardan başga-da Altyndepedäki gonamçylykdan tapylan her dürli tapyndylar bu ýadygärligiň çäginde çykýar. Aýal adam jaýlanan guburlaryň birinden tapylan altyn, kümüş şaý-sepleriň arasynda ýüzüne üç kelleli aňdarhanyň şekili ýerleşdirilen kümüş möhür şeýle täsin zatlaryň biridir. Beýleki merhum zenanyň şaý-sepleriniň arasyndan çykan kümüşden hem-de şirmaýy süňkden ýasalan nepis zatlar haýran galdyrýar. Erkek adamyň jesediniň ýanyndan tapylan keramika gap-gaçlar hem-de dürli monjuklardan başga ýonulan süýnmek daş, şeýle hem daşdan ýasalan hasa bu ýatan adamyň, diri wagty aýratyn hormatdan hem-de abraýly wezipeden peýdalandygynyndan habar berýär. Şuňa meňzeş daş hasalaryň bölekleri asylzada begleriň jaýlarynda geçirilen gazuw-agtaryş işleri mahaly hem duş gelipdir. Elbetde, bu daş hasalar möhüm jemgyýetçilik wezipelerini ýerine ýetirýän hem-de aýratyn hukuklardan peýdalanyan bir alamatdyr. Abraýly ruhanylaryň jaýlanan guburlary-da dürli görnüşli, gymmatbaha zatlary bilen tapawutlanýar. Emma muňa garamazdan Altyndepede harby ýolbaşçylaryň, serkerdeleriň ýa-da patyşalaryň jaýlanan guburlary duş gelmändir. Şu ýagdaýlary nazara alyp, Namazgadepede we Altyndepede dowam eden jemgyýet, oturymly ekerançylygyň tebigy önümi netijesinde şäher durmuşyny kemala getiripdir diýmek bolar.

Altyndepede medeniýetiniň ýüze çykaran in gymmatly hazynalarynyň biri-de, sungatyň ýeten derejesidir. Ýokarda bellenen ilatyň durmuşy gatlaklara bölünüş ýaly, şekillendiriş sungatynyň hem talaplary üýtgeýär. Ýagny birinji baý gatlagyň, ikinji ruhanylaryň, üçünji garamaýak ilatyň emele gelmegi halk sungatynyň döremeginiň esaslaryny düzýär. Bu esaslar geljekki adamzat siwilizasiýasynyň ösüşiniň özenini kesgitleýär. Sungaty öwreniş ylmynda bu eýýamlaryň sungatyna “Altyndepe stili” diýip atlandyrmaga esas bar.

Çeper hünärmentçilik. Altyndepede ilatyň durmuşy gatlaklara bölünmegi bilen çeperçilik önümçiliginde hem uly üýtgeşmeler bolup geçýär. Baý gatlagyň toparyna degişli gelin-gyzlaryň zerban lybaslary, altyn-kümşe beslenen bezeg şaý-sepleri, dürli öwüşginli monjuklary, ajaýyp bürükleri, tahýalary bilen tapawutlanypdyr. Bu ýerdäki бүрүнçден ýasalan esbaplaryň, gap-gaçlaryň kämillik derejesi hünärmentleriň ýaşaýş derejesinden tapawudy olaryň syrgynyndan tapylan ýönekeýje kүүze gaplary hem güwä geçýär.

Eger-de nagyşlyja keramika gap-gaçlar şäher ilatynyň ýaşajylarynyň hemmesi üçin elýeterli bolan bolsa, ýokary gatlagyň öýlerinde gymmatbaha daşlardan ussatlyk bilen ýasalan geň-enaýy, şeýle göze ýakymly badalar, güldanlar, şemdanlar, gülgün şeraplar guýulýan tylla käseler we şuna meňzeşler bolupdyr. Hatda kadaly çokunylýan zenan heýkeljikleri hem aşaky, garamaýak ilatnyňkydan tapawutly bolup dur. Barly adamlaryň öýünden tapylan heýkeljikler birkemsiz timarlanypdyr, sungat derejesine ýetirilipdir. Barjamly maşgalalaryň zenanlarynyň guburlaryndan ýüz görülyän aýnalaryň tapylmagynda özboluşly many bar. Olar owadan bezenip beslenmek üçin, gymmatly şaý-sepleri dakynmak üçin gelin-gyzlara ýasap beripdirler.

Altyndepe medeniýetinde durmuş hajatlary üçin niýetlenen esbaplara bezeg bermegiň kämilleşip başlamagy netijesinde adamlaryň olara bolan islegleri hem artypdyr. Metaly gaýtadan işlemegiň ösýändigine ýasalan enjamlaryň, esbaplaryň, gurallaryň dürli-dürli bolmagy hem şaýatlyk edýär. Çapmak üçin niýetlenen iki taraply teşeler, kesmek üçin niýetlenen bir ýa-da iki tygly pyçaklar ýasalypdyr. Has köp ýaýran pyçaklaryň tygy ýaprak şeklinde bolupdyr. Peýkamlaryň oklarynyň ujuna üçburç demirjikler berkidilipdir. Olaryň uçlary ýiti hem göni bolupdyr, ýöne peýkam okunyň çakmak daşlaryndan ýasalan halatlary hem bolupdyr.

Adamlaryň gündelik durmuşynda bezeg üçin peýdalanylýan zatlardan tutawaçly ýüz görülyän aýnalary, gulakhalkalary, bilezikleri, бүрүнç hem-de kümüş halkalary ýatlap bolar. Aýratyn topara degişli metal önümlerinden uzyn simli temençeler täsirli-dir. Gabat gelýän temençeleriň kellejikleri ýarymaý, toýnakly haýwanlaryň kellesiniň şekilleri görnüşinde ýasalypdyr. Zenanlar üçin ýasalan temençeler iki wezipäni ýerine ýetiripdirler. Birinjiden, egin-eşikleriň bentbagy-ildirgiç hökmünde, ikinjiden bolsa, şol şekiller adamlaryň haýsy gatлага degişlidigini aňlatmak üçin ýasalan bolmaly. Şeýle hem tylla simlerden ýüzükleri, monjuklary ýasapdyrlar, käbir ýagdaýlarda bolsa gežden (alebastrdan) ýasalan zatlaryň daşyna tylla-zer çajypdyrlar. Metaldan taýýarlanan önümlerden: бүрүнçден ýa-da kümüşden guýlup ýasalan möhürler gady-myýetiň aýratyn bir toparyny düzýär. Möhürleriň aglabasy haç, piramida, inedördül ýa-da tegelek görnüşde ýasalypdyr. Olaryň merkezi böleginde dürli görnüşdäki şekiller bar. Şol döwrüň düşüňjelerine görä, hudaýlaryň haýwanlaryň şeklinde suratlandyrylmasyny aňladýan möhürlerde teke hem-de beýleki goşa toýnakly haýwanlaryň, pişikler maşgalasyna degişli ýyrtyjylaryň, бүргүтleriň we beýleki haýwanlaryň şekilleri bar. Käbir möhürlerde bolsa sinkretiki keşpler - goşa şekiller bar. Mysal üçin, bir

kellesi ýyrtýjy guşa, beýleki iki kellesi pişikler maşgalasyna degişli wagşynyň sypatýnda bolan üç kelleli aňdarha şekillendirilipdir. Möhürleriň ýene birinde ýarymaýyň şekili, ýarymaýyň içinde-de owsun atýan ýylanyň şekili bar.

Heýkeltaraşlyk sungaty. Altýndepeden tapylan gymmatly ýadygärlikleriň içinde toýun heýkeljikler aýratyn ähmiýete eýedir. Olaryň arasynda gyzylymtyl-goňur reňkdäki zenan heýkeljikleri has agdyklyk edýär. Bu gyzylymtyl-goňur reňkli heýkeljikleriň aglabasy ellerini gapdala goýup oturan zenanyň şekilinde ýasalypdyr. Emma käbir heýkeljiklerdäki zenanyň eliniň barmaklarynyň uýy çalaja eplengi görkezilýär. Bu şekildäki zenanyň görnüşiniň gelip çykyşy boýunça eneolit döwrüne degişlidigini ellerini aşak goýberip oturmak düzgüni bilenem tassyklamak bolýar. Ýöne bu çeper keşp бүрүнç еýýамында ýatdan çykarylyp, “gujak açýan” şekilde ýasalypdyr. Bu heýkeljikleriň ýokary bölegi aýratyn üns berlip, has timarlanypdyr. Bu täsin tapýndylardaky zenanlaryň pişme görnüşli has ulaldylan gözleri, uzyn boýunlary synlaýjylaryň ünsüni özüne çekýär. Olaryň ýogyndan şamar saçlary, köplenç halatda, zenanlaryň arkasyna atylgy. Heýkeljikleriň käbir ussatlyk bilen ýasalan nusgalarynda zenanyň kellesiniň iki gapdalynda, gözleriniň deňesinde şekillendirilen ýylan kellejikleri mese-mälim görnüp dur. Ol ýylanlar hamala guýruklarynda durup, zenanyň boýnunyň hem-de kellesiniň daşyna dolanan ýaly bolup görünýär. Zenanlaryň has üns berlip işlenen dürli görnüşdäki börükleri hem-de boýunlaryndaky dürli görnüşdäki monjuklar has hem gőzellik berýär (10-njy surat).

Zenan heýkelleriniň бүтеwi synasynda goşmaça ýasalan zatlar ýok. Synanyň diňe ýokarky böleginde has gelşikli bezegler ýerleşdirilipdir. Bedeniň aşaky bölegi tutuşlygyna üçburç şekilinde tamamlanýar, bu bolsa zenan başlangyjynyň, dogulmagyň-dowam etmegiň nyşany manysyny aňladýar. Käbir şekillerde bolsa ýokaryk ösüp çykýan ýaş nahalyň nyşany bar. Aglaba heýkeljiklerde üçbүрçlugyň ýokarsyndan gapdallaýyn geçirilen çyzyklar bolup, şol çyzyklar zenanlaryň bilerindäki kemerini we guşagyny aňladýar.

Aglaba heýkeller eginlerine çyzylan ýörite nyşanlarynyň bolmagy bilen aýratyn täsindir. Käbir heýkellerde şol nyşanlar eginleriniň arka tarapyna-da çyzylypdyr. Bu nyşanlar-belgiler birnäçe topara bölünýär. Nyşanlaryň we belgileriň arasynda ösümlikleriň şahajyklarynyň bolmagy, egrem-bugram çyzyklaryň, çar tarapa şöhle saçýan ýyldyzjyklaryň bolmagy ähtimaldyr. Şeýle hem bu belgiler jadyly nyşanlaryň bir görnüşini aňladýana çalym edýär. Olar birhili piktografiki (suratyň üsti bilen düşünişmek) ýazgylara-da golaý. Ösen бүрүнç еýýамында Günorta Türkmenistanda piktografiki ýazuw bolupdyr. Käbir nyşanlaryň we belgileriň börüklerdäki bezeg şekilleri bilen monjuklaryň bezeglerindäki meňzeşlikler muňa güwä geçýär.

10-njy surat. Hasył hudaýy. Altýndepe. Terrakota. Miladydan öňki II müňýyllyk

Käbir beýleki şekiller bilen bu nyşanlaryň we belgileriň özara baglanyşygynyň bardygyny aňlamak bolýar. Altyndepede toýundan bişirilip ýasalan heýkeljikleriň dürli görnüşleriniň ýüze çykarylmagy bu ýerde köp hudaýlara sežde edilýän otagda zenan heýkeljiklerine adamlaryň çokunandyklaryny tassyklaýar. Siwilizasiýanyň ösüş döwründe bolşy ýaly bu ýerde-de hudaýlaryň her haýsýsy aýratyn alnan bir zadyň piri ýa-da hudaýy hasaplanypdyr. Mysal üçin, heýkel daragtyň şahasy bilen belgilenen bolsa ol ösümlikleriň, hasylyň hudaýydyr, eger-de egrem-bugram çyzykly bolsa suwuň, siliň, joşgunyň hudaýydyr, şöhle saçýan ýyldyz nyşanly bolsa, onda ony asman hudaýyna deňemek bolar. Her näme-de bolsa, bu toýundan ýasalan heýkeljikler Altyndepäniň medeni toplumynyň özboluşly gurluşyny emele getirip duran täze bir medeni merkeziň ýüze çykmasydır.

Toýundan bişirilip ýasalan gyzyly-goňrumtyl reňkli heýkeljiklerde hem özgeleşlikler bolup geçýär. Irki döwürde zenanlaryň oturan şekillerini aňladýan heýkeljiklerde birneme gödegräk hem bolsa, giçki eneolit eýýamyna mahsus bolan alamatlar azda-kände duýulýar. Muňa zenanlaryň kellelerindäki çylşyrymly edilip ýasalan börukleri hem şaýatlyk edýär. Has giçki eýýamda ýasalan zenan şekilli heýkeljikleriň billeri inçelýär hem-de bu zatlar adamzat durmuşynda, onuň ruhy dünýäsinde-de täze bir eýýamyň emele gelip başlandygyndan habar berýär. Semantiki nukdaýnazardan garanyňda çagasyny gujagynda saklap oturan zenanyň heýkeljiginiň keşbinde nesil dowamatyny, mukaddesligini aňladýan many bar, bu bolsa täsin tapyndynyň gymmatyny has-da artdyrýar.

§8. Marguş döwletiniň binagärliги we onuň çeperçilik bezegi

Marguş häzirki Mary welaýatynda ýerleşen gadymy ýurtdur. Marguş miladydan öňki III müňýyllygyň ahylrlarynda II müňýyllygyň başlarynda gadymy Gündogar medeniýetiniň merkezleriniň biri bolupdyr.

Garagumda ýerleşen bu ýurda gadymy grek çeşmelerinde “Margiana”, gadymy pars ýazgylarynda bolsa “Marguş” diýlip atlandyrylypdyr. Otparazlaryň mukaddes kitaby bolan “Awestada” bu ýurduň ady “Mouru” diýlip ýazylypdyr. Alym W.I.Sarianidi 1972-nji ýyldan bäri bu ýerde gazuw-agtaryş işlerini geçirip, uly açyşlary amala aşyrdy. 2006-njy ýylda Aşgabatda we Maryda geçirilen “Gadymy Margiana dünýä siwilizasiýasynyň täze merkezidir” atly halkara ylmy maslahatda Marguş gadymy Derýa aralygy, Müsür, Hindistan we Çyn-Maçyn bilen bir hatarda Gündogaryň gadymy medeniýetiniň başinji ojagy diýlip ykrar edildi.

Marguş diňe miladydan öňki III müňýyllygyň ahylrlarynda Günorta Türkmenistanyň gadymy ekerançylary tarapyndan özleşdirilip başlanypdyr. Marguş sebitinde Ýazdepe, Arwalydepe ýaly oazisleriň bolmagy bu ýerlerde Togalak, Ajyguýy, Tahyrbaý, Ýazdepe we beýleki ekerançylyk obalarynyň emele gelmegine getiripdir.

**11-nji surat. Marguşyň paýtagty
Goňruň umumy meýilnamasy**

Marguş ýurdunyň şekillendiriş sungatynyň yzlaryny bu ýerde üsti açylan tapyndylarda aýdyň görmek bolýar. Marguşda merhumy şahsy goşlary, altyn-kümüş şaý-sepleri, şirmaýy süňkünden, bürünçden, daşdan, keramikadan ýasalan zatlary bilen jaýlamak dessury bolupdyr. Marguşda ýokary gatlagyň merhumlarynyň mazarlaryny olary ýaşan öýüne meňzedip, içine kerpiç örüp jaýlapdyrlar. Olarda gadymy Marguş ýurdunyň şekillendiriş sungatyna degişli çeper maglumatlar şindi-şindilerem ýüze çykýar.

Goňurdepe gadymy ýurduň paýtagt şäheri bolup, bu ýerde köşklerdir ybadathanalar bina edilipdir (*11-nji surat*). Bu ýerlerde keramatly hasaplanan soma-homa içgileri we oduň keramatyna bagyşlanan Togalak ýadygärlikleriniň ägirt habalary-da muny subut edýär. Bulardan başga-da ägirt uly jaý gurluşygynyň we gadymy şekillendiriş sungatynyň ajaýyp ýadygärlikleri-de bu ýerde medeniýetiň gülläp ösendigini görkezýär.

Marguşyň Togalak ybadathanalar toplumynda dünýäniň dört tarapyna garaýan dört geçelgesi bolupdyr. Goňur 1 ybadathanasynyň merkezi bolsa desganyň dört ta-

rapy gönüburçly diňler bilen berkidilipdir. Şeýlelikde, gadymy taýpalaryň dini dünýägaraýyşlary bilen baglanyşykly belli bir nyşanlaryň göz önünde tutulandygyny çaklamak bolýar. Goňur 1 ybadathanasy parallelograma ýakyn şekilde gurlupdyr. Ýöne şekiliň bilgeşleýin ýoýlan bolmagy-da mümkin. Ähtimal, toplumlaryň konfigurasiýasyndaky tapawut olaryň nämä niýetlenendigi bilen bagly bolan bolmagy mümkin. Goňur 1 ybadathanasynda mukaddes sella (ybadat edilýän şekiliň saklanýan jaýy) giň howlynyň ortarasynda ýerleşýär. Togalakdaky ybadathana toplumlarynyň sokral bölegi bolsa biri-biri bilen ýanaşyk gurlan jaýlaryň ortasynda ýerleşýär we aýlawly geçelge bilen gurşalýar. Ähtimal, soňky asyrlarda bu düzgün zoroastrizm bilen baglanyşykly ybadathanalaryň taslamasynyň esasyňy düzendir.

Marguş dünýäniň in gadymy dinleriniň biri bolan zoroastrizmiň dörän ýerleriniň biri hasaplanýar. 1950-nji ýyllarda akademik W.Struwe tarapyndan aýdylan bu çaklamany indi köpsanly arheologiki maglumatlar hem tassyklaýar. Şolaryň esasynda Togalak toplumyny öwrenýänler zoroastrizmiň ybadathanalary hökmünde häsiýetlendirýär. Gadymy Marguş ybadathanalarynyň sokromental böleginiň konfigurasiýasy we ýerleşşi hem bu çaklamany tassyklaýar. Şol ybadathanalaryň meýilnamalaşdylyş nusgasy zoroastrizm ybadathanalaryna geçipdir we saklanypdyr. Bu bolsa zoroastrizm döremezinden has ön hem ýerli taýpalaryň dini dāp-dessurlary we ynançlary bolup, ybadathanalarda berjaý edilendigine güwä geçýär. Soňra Zoratuştranyň taglymatyna hem şol dāp-dessurlar we dini ynançlar özgeren görnüşde giripdir.

Baktriýa we Marguş ýerlerindäki бүрүнç we irki demir eýýamyna degişli binagärlik desgalarynyň we gadymy Gündogaryň beýleki sebitlerinde bir wagtda bina edilen binagärlik desgalary bilen deňeşdirip görülmegi aýratyn Baktriýa-Marguş jaýgurluşyk mekdebiniň bolandygyny we onuň soňky ösüş derejesini yzarlamaga mümkinçilik berýär. Gadymy döwrüň jaýlarynda gabat gelýän binalar miladydan öňki II müňýyllykda hut Baktriýa-Marguş binagärlik sungatynda döredijilikli ösdürilipdir. Baktriýa we Marguş gadymy gündogar ýurtlary bilen jebis taryhy-medeni gatnaşykda bolupdyr. Bu döwrüň ymaratçylygynyň esasynda, ähtimal, gadymy taýpalaryň düşüňjeleri bilen bagly nyşanlar, in-

12-nji surat. Altyn gaplar

edördül, tegelek, gönüburçly şekillere eýerilendigi görünýär. Içki howlynyň gurşaw dālizleri (koridorlar), gala diwarlary gönüburçly ýa-da togalak diňler bilen berkidilipdir. Umuman, miladydan öňki II müňýyllykda Marguş sebitindäki binagärlik sungaty gutarnykly kemala gelip, taryhy-medeni gatnaşyklar netijesinde goňşy ýurtlaryň binagärlik sungatyna belli bir derejede täsir edipdir. Bu görnüşdäki ülnüler Orta Aziýanyň gadymy döwürlerdäki we Orta asyrlaryň monumental gurluşyklarynyň köpüsünde ulanylypdyr we Türkmenistanyň binagärliginde orta asyrlaryň ahyrlaryna çenli saklanypdyr.

Marguş bilen Baktriýa gadymyýetde iňňän jebis taryhy-medeni gatnaşykda bolupdyr, şonuň üçin-de olara taryhy-medeni merkez hökmünde aýry garmak mümkin däl.

Metal önümleri. Marguşlylar mise galaýy garmak arkaly бүрүнji alypdyrlar. Ýerli ussalar metaldan naýzany, naýza uçlaryny, ikiýüzli hanjarlary, teke tyg-ly pyçaklary, paltalary, şeýle-de her dürli tebleleri, bizleri, iňňeleri, çeňňekleri, guply gaplary, şol sanda diametri ýarym metre golaý gazanlary guýupdyrlar. Gara daşdan boýy bir metrden hem uzynrak naýzalary ýasapdyrlar. Olaryň ujuny gurşun bilen bezäpdirler. Naýzalaryň birinde bolsa ýüzüne ýedi sany haç çekilen içi boş бүрүнç şar dakylandygyny görmek bolýar. Bular marguşlylaryň jemgyýetinde örän sylanýan, abraýly adamlara niýetlenen bolmaly.

Çüwdesi horazyň guýrugy ýaly sähelçe eglip guýlan, daşyna-da adamyň göreji peträp duran gözi çekilen äpet mis paltalar diňe Marguşda we Baktriýada ýasalypdyr. Paltanyň agaç sap oturdylyan deşiginiň paltanyň ýüzi bilen ugurdaş däl-de, keseräk goýulmagy, tygynyň bilgesleýin kütäk edilmegi olaryň hojalyk işleri üçin niýetlenilmändigini görkezýär. Bu paltalar ýörite döp-dessur dabarylary geçirilende ulanylan bolmaly. Bu ýerde ýörite dini baýramçylyklarda içgi içilende ulanylan gaplar saklanypdyr.

13-nji surat. Margianadan tapylan kümüş gaplar

Goňurdaky nekropolyň kerpiç mazarlaryndan aýlaw şekilli sap oturtmaga niýetlenen deşikli, agyr бүрүнçden gural tapylýar. Ähtimal, ol naýzanyň ujuna geýdirmäge niýetlenendir. Naýzanyň uju ýapyk şekilde guýlupdyr. Onuň daş ýüzünde ýapraklary ýürek şekilli pipal ösümliginiň pyntyklaýan şahasyna meňzeş бүрүнçden ýasalan güberçek nagys saklanyp galypdyr. Bu nagşyň aşagy hem ýokarsy çala oýulan görnüşde “bükdürilen ýüp” şeklinde jäheklenipdir.

Ýürek şekilli ýapraklar diňe Hindi subkontinentinde bitýän pipal ösümligine deňişli hasap edilýär. Olar ýerli sungat eserlerinde giňden ulanylýar. Şol ýerden hem tutuş Orta Gündogara, hatda Siriýa çenli hem ýaýran bolmaly. Bu gadymy Ugarit-Ras-Şamra şäherinden tapylan keramika gaplara çekilen nagyslarda ulanylypdyr. Diýmek, Marguşdan tapylan naýza ujundaky ösümlük şekili gady-

my Hindistanyň Harappa siwilizasiýasy bilen Marguşyň arasyndaky medeni gatnaşyklary şöhlelendirýän bolmagy mümkin.

Marguş önümlerindäki çeper şekiller. Adamlara ýagşy bilen ýaman häsiýetleri alamatlandyryan jandarlaryň arasyndaky göreş baradaky rowaýatlar Ýakyn Gündogaryň gadymy taýpalarynyň arasyna giňden ýaýrapdyr. Bu ýagdaý Marguşdan hem sowlup geçmändir. Munuň üstesine-de Marguşyň gliptikasynyňaky sýužetli, köplenç bolsa kyssa görnüşdäki ýazuw ýadygärlikleri adamlaryň ruhy we medeni derejesini kesgitlemäge mümkinçilik berýär. Marguşlylaryň guşlaryň we haýwanlaryň üsti bilen aňladylan ýaşaýyş, haýyr bilen şeriň hemişe göreşip gelendigi baradaky rowaýatlary bolupdyr diýmäge mümkinçilik berýär. Marguşdaky tumarlaryň ýüzüne çekilen şekiller hem ony tassyklaýar. Ýylan şekilli aždahalar bolsa şeriň alamaty bolmaly.

Aždahalaryň şekili çekilen Marguş tumarlaryny-da onuň subutnamasy hasap edip bolar. Emma süýrenijiler, ozaly bilen-de ýylanlar haýyr işi aňladypdyr. Elbetde, bu iki başlangyjyň baky göreşi marguşlylaryň dünýewi garaýyşlarynyň esasyny düzüpdir.

Tumarlardaky şekillerden çen tutsaň, bu göreşde käte haýryň, käte bolsa şeriň ýeňiş gazanandygyny bilmek bolýar. Bu göreşiň netijesi hemişe adamyň bähbidine tamamlanmandyr, ýagny önünden kesgitlenmändir. Muňa ýüzüne art aýaklarynyň astyndan gözünü petredip, dişini gyjap duran burny şahly ýylan şekilli aždaha çykyp gelýän ganatly ýolbarsyň hem-de beýleki haýwanlaryň suraty çekilen tumar hem anyk subutnama bolup biler. Tumaryň arka ýüzünde bolsa şol hyýaly haýwan garnynyň asty tovlanyp ýatan aždahaly görkezilipdir. Özi-de onuň arkasyna atan guýrugynyň uýy ýene bir aždahanyň kellesi bilen tamamlanýar. Bu döredijilik taslamasynda ýylan şekilli aždahalaryň ýaşaýyşyň tohumyny ogurlamakçy bolýandygy baradaky düşünje öňe sürülýär. Şol bir wagtda baş gahrymanyň beýleki jandarlaryň hüjüminden goralýandygy-da görkezilýär. Bu şekilleriň, iňňän ussatlyk bilen nagyşlanyşy aklyňy haýran edýär. Sýužetde berilýän gahrymanlaryň her biriniň özüne mahsus aýratynlyklary bar. Olarda dişini gyjap duran hyýaly ýyrtyjylaryň güýjüni we olary goraýan aždahalary görkezýän şekilleriň ýerbe-ýerligi, çuň oýulyp haşamlanan şekilleriň hiç hili boş ýeriniň bolmazlygy olaryň hakyky ussadyň elinden çykandygyna şaýatlyk edýär.

Käte esasy orunda adamlar ýa-da haýwanlar däl-de, tovlanyp ýatan ýylanýň üstünde pelesañ kakýan guş sürüsi şekillendirilen tumarlar hem gabat gelýär. Ol şekillerde süýrenijileriň kellesi guşlaryň guýrugyna tarap topulýar. Şular ýaly durmuşy sahnalar bilen bir hatarda tugalardaky ýaly ganatlaryny ýaýyp oturan bürgüdiň iki gapdalyna dilini çykaryp duran ýylan şekilli aždaha çekilen tumarlar hem duşýar. Bu tumarlaryň hem göz-dilden, bela-beterden goranmak üçin dakynylandygyna şübhelenmese bolar. Marguşdaky dürli ybadathanalarda iňňän täsin, ýeke-täk görnüşdäki tumarlary ýüze çykarmak hem miýesser etdi. Art aýak-

larynda durup biri-biri bilen garpyşýan haýwanlaryň (öküz bilen geçi) arasynda ýylan şekilli aňdarha suratly tumar hem şeýle täsin tapyndylaryň biridir.

Ýylan şekilli aňdarhalar Marguş gliptikasynda iňňän ýygy gabat gelýär. Olara, köplenç, mukaddes jandar hökmünde garalypdyr. Gadymy marguşlylar olary ganatly, köplenjem agzy giňden açyk, hemişe eýmenç, topuljak-topuljak bolup duran şekilde görkezipdirler. Ýene-de bir açyk reňkli daşdan ýonulyp ýasalan haşamly, ullakan tumaryň tapylmagy marguşly daş ýonuylaryň ýokary ussatlygundan habar berýär. Bu tumarda öz art aýaklaryny ýalaýan iki örküçli, örküçlerine özboluşly halyk ýapylan düýe şekillendirilipdir. Bu şekil tumary ýasan ussanyň haýwanyň anatomiýasyny örän gowy bilendigine şaýatlyk edýär. Daşy ýonup, düýäniň şeklini güberçekligine galdyran ussa tumaryň tekiz tarapyna çylşyrymly bir taslamany iki görnüşde oýup çekipdir.

Bu çeper ýasalan we çekilen möhürleriň marguşly ussatlar tarapyndan ýasalandygyny hem-de gadymy Gündogar sungatynyň gazananlarynyň çürbaşynda durýandygyny gazuw-barlag işlerini geçiren alymlar tekrarlaýarlar. Marguş gliptikasynyň uly bolmadyk toparyny çekim daşy şekilindäki möhürlere çalymdaş togalak daş, käte-de misden ýasalan möhürler düzýär. Olar bilen ugurdaş uzyn deşiklileri-de duşýar. Bu silindr şekilli möhürler käte gutarnykly, käte-de üznüksiz gaýtalanýan şekillerde ýerine ýetirilipdir. Marguşyň möhürleri pugta çyzuw nagyşlaryna tabyn edilipdir, ýagny möhürlerdäki ähli haýwan şekilleriniň kellesi bir setirde ýerleşýär. Olardaky şekilleriň hemmesi kyssa, ýagny süžetli häsiýete eýedir. Silindr şekilli möhürleriň toýundaky, keramikadaky yzlary örän täsinligi bilen tapawutlanýar. Şolaryň birinde guş kelleli ganatly adam ýykylan iki sany ganatly geçiniň art aýaklaryny tutup dur. Marguşdaky Togalak 1 ybadathanasynyň mazardan tapylan silindr şekilli möhürde maýmyn kelleli adamlaryň haýsydyr bir dini dāp-dessura bagyşlap geçirýän dabaralary şekillendirilipdir.

Gös-göni dini dāp-dessur bilen baglanyşykly tapylan bir gabyň ýüzünde adamlar deprekleriň (tamburinleriň) gümmürdisi astynda akrobatika oýunlary oýnaýarlar. Silindr şekilli ýerli möhürlerdäki, emma häzirlilikçe manysyny düşündirip bolmaýan Marguş rowaýatlaryny beýan edýän şekillere ösen sungat eserleri hökmünde garamak bolar.

Marguşyň gadymy döwürdäki şekillendiriş sungaty miladydan öňki III müňýyllygyň ahyrlaryndan başlap, miladydan öňki II müňýyllygyň бүтін dowamynda Gündogar sungatynyň taryhynda aýratyn orny eýelän özboluşly çeperçilik mekdebi bolupdyr diýen netijä gelmek mümkin. Бүрүнч еýýamyndaky Marguş sungaty Ýakyn Gündogaryň medeni ýadygärlikleriniň umumy hataryna goşulyp, iňňän özboluşlylygy we asyl nusgasy bilen tapawutlanýar.

Marguşyň mozaikalary. Türkmenistanyň бүрүнч еýýamyna degişli ajaýyp ýadygärlikleriň biri-de Marguş döwletiniň paýtagty Goňurdyr. Meşhur alym W.Sarianidiniň ýolbaşчыlygynda bu ýerde ägirt uly işler amala aşyryldy. Bu ýerde dürli gatлага degişli adamlaryň medeniýetini açyp görkezýän esbaplaryň biri-de

bezeg işleridir. Goňruň otaglarynyň birnäçesi mozaika daşlary bilen bezelipdir. Olar ilkinji nakgaşylyk sungatynyň mekdebi barada häsiýetnama berýär. Demirgazyk Goňruň monumental howlusynyň birinden tapylan mozaika kompozisiýasynyň saklanyp galan böleginde gadymy ussatlaryň türkmeniň ata-babalarynyň döp-dessurlaryny görkezip bilendiklerini görmek bolýar (14-nji surat).

Türkmenistanyň şekillendiriş sungaty muzeýiniň sergiler jaýynda biri-birine garşy duran “ganatly ýolbarslar”, “Çarçuwajyga salnan ganatly ýolbars”, “Geçini ýuwudýan aždah” hem-de Mary şäherindäki muzeýde “Ganatly aždahlaryň ýylanlar bilen söweşi” atly eserler bar. Olarda Marhuş döwrüne degişli tapylan möhürlerdäki şekillerde ençeme gezek gaýtalanýan ýagşylygyň we ýamanlygyň güýji görkezilýär.

14-nji surat. Mozaika şekilleri

Mozaikalarda çekilen ýylanlar, ganatly ýolbarslar (grifon), aždahlar ýerli özboluşly ynançlaryň bolandygyna şaýatlyk edýär. Bu eserleriň Derýaaralygynyň Mary köşgündäki nakgaşlyk sungaty bilen meňzeşligi bardyr. Kābir parçalarda, mysal üçin, ganatly ýolbars şekillerinde Marynyň nusgasyna garanyňda Goňur nusgasy çeperçilik taýdan has-da ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir. Marynyň köşgündäki nakgaş eserlerinde görkezilen eşikler owunjak mozaika böleklerden düzülipdir. Goňurda welin şuna meňzeş eserler saklanmandyr. Şeýle-de bolsa birnäçe bölek daş bezegleriniň göwrüminiň ölçegi Mūsūr hökümdarlarynyň egin-eşiklerindäki bölejik bezegler bilen gabat gelmegi täsindir. Şunuň bilen birlikde Marguş ýurdunyň Gündogar sebitleri bilen ýakyn medeni hem-de söwda aragatnaşygynyň bolandygyny şol tapyndylar güwä geçýär.

Mozaika eserleri barada alymlar tarapyndan degişli derňewler geçirilip, (mikroskopiكية yönekey serpikdirme we polýarizasiýa ýagtylykda geçýän, hil taýdan mikrohimiكية derňew, mikrorentgenspektral derňewi) şekillerde birnäçe reňkleriň ulanylandygy anyklanyldy. Olar gara, lazuritden alnan açyk gök hem-de açyk gyzyl reňkden ybaratdyr.

Mozaikalary taýýarlamak usuly, ilki bilen, ýylmanak suwagyň üstüne surat çekip, soňra işiň esasy bölegi bolan ýyrtýjy guşlaryň, balyklaryň, ganatly ýolbarslaryň we beýleki haýwanlaryň kellesi we bedeni daşdan ýerine ýetirilýär.

Alymlaryň bellemegine görä, mozaikanyň oturtmasynyň köp bölegi gipsden hem-de kwarsyň birneme goşundysy bilen ýerine ýetirilipdir. Bu tebigy düzümlü daşdan gurallar Goňruň jaýlarynyň birnäçesinden tapylýar. Ýörite ýonulyp taýýarlanylýan mozaikany, onuň gapdalyny ýonýan daş kesiji gural hem tapylýar. Alymlaryň pikirine görä, daş oýup, nagyş salýan ussalar, suratkeşler mozaika böleklerini ýasanlarynda, olary başga ýerden getirmän, eýsem hut Goňruň özünde ýasalypdyr. Has takygy, çig mal bolan mozaika daşlaryny Köpetdagdan getiripdirler we Goňurda taýýarlapdyrlar.

Guburhanalaryň ön tarapyňy bezeýän mozaika kompozisiýalaryň öňden taýýarlanylýp goýlandygy ýa-da soňra ýerine ýetirilendigi barada ylymda dürli garaýyşlar bar. Diwarlary bezeýän mozaikalaryň düýbi agaçdan bolupdyr. Mozaikalar başga ýerde taýýarlanylýp, soňra berkidilen bolmagy hem mümkin. Emma mozaika şekilleriň köp böleginiň hut diwaryň ýüzünde berkidilendigi barada hem alymlar belleýärler. Guburlaryň biriniň diwaryna salnan bezeglerinde uly bolmadyk geometriki nagyşlar saklanyp galypdyr. Daşdan parçalaryň arka ýüzünde gyzyl reňkli şepbik madda hem saklanyp galypdyr. Bu bezegler merhum jaýlananda altyn-kümüş saklanýan otagy bezäpdir.

Mozaikalar taýýarlananda olaryň arka ýüzünde halkajyklar, çyzyklar, haçlar we şuna meňzeş belgiler edilipdir. Mozaikalar göni usul boýunça däl-de, ters görnüşde, ýagny matanyň arka tarapynda bellik edilipdir. Taýýar edilen mozaikanyň arka tarapynda sement (biziň günlerimizde) berkidilip, soňra ondan mata aýrylýar. Bu usul ulanylanda, gapdal üstüň oturtmasynda uly bolmadyk yzlar, reňkler, nakgaşlyk işleri edilen bolmagy mümkindir. Emma oturtmanyň töweregindäki boşluk diňe ýokarda ýerleşende reňk bilen doldurylmaly. Oturtma göni, goýulmaly ýerinde goýlan ýagdaýynda, onuň reňkiniň yzy galýar, şeýle ýagdaýda ol oturtmanyň arka tarapynda galýar, emma ol bize görünmeýär. Bu netijäni gutarnykly hasaplamak bolmaz.

Miladydan ozalky III müňýyllygyň ahyrlaryna degişli Marguşdan tapylan nakgaşçylyk sungatynyň görnüşlerinde bu ýurtda nakgaşçylyk sungatynyň kämil derejede taýýarlanandygyny görmek bolýar. Ösen siwilizasiýany döreden ata-babalarymyzyň sungat eserleri türkmen medeniýetiniň ýokary derejelere eýe bolandygyna şaýatlyk edýär.

Marguşyň tumarlary. Aglabasy steatik daşlardan ýonulan, seýrek halatlarda bolsa misden we keramikadan ýasalan tumarlar gadymy Marguşyň sungatynda aýratyn topary düzýär. Tegelek, inedördül, gönüburçluk, romb şekilli bu tumlarda möhürleriňki ýaly tutawaçlar bolmandyr. Olarda diňe ýüp geçirip boýundan asar ýaly, ugurdaş duwara deşiği bolýar. Pişme şekilli tumlarda duwara deşikleriň ikisi bolup, deşikleriň hersi tumaryň bir çetinde ýerleşýär. Olar iki sapakdan

asmaga niýetlenen bolmaly. Gyzyly toýundan ýasalan, boýny tumarly aýal heýkel-jikleriniň gursagynda şeýle tumarlaryň birnäçesi bar. Olaryň iki ýüzi-de oýulyp çekilen suratlar bilen örtülipdir. Ýek-tük gabat gelýän üç gyraňly tumarlaryň üç tarapynda-da şekil bar. Tumarlar hem edil möhürler ýaly bir zada güwä geçmek, bir zatda yz goýmak üçin ulanylypdyr. Adamlar şular ýaly dogatumarlaryň özlerini bela-beterden goradygyna ynanypdylar. Tumarlary dakynmaklygynyň esasy maksady jadyly güýçlerden goranmak bolupdyr (15-nji surat).

15-nji surat. Döşe dakylýan terrakot şekiller

Tumarlaryň ýüzündäki şekiller burawjyklar we göni çyzyklar arkaly çekilipdir. Bu işde çylşyrymly tehnika seýrek ulanylypdyr. Tegelek we inedördül tumarlar hemişe tekiz, gönüburçluklar bolsa sähelçe güberçek bolupdyr. Bu sungat eserleriniň ählisi diýen ýaly rowaýaty gürrüňleriň esasynda ýasalyp, jadyly makatlara tabyn edilipdir. Hut şonuň üçin dörtburç haçlar we olaryň ummasyz köp görnüşleri has giň ýaýrapdyr. Olar gadymy zamanlardan bäri Ýakyn Gündogaryň ekerançylyk bilen meşgullanýan taýpalarynyň ählisinde diýen ýaly bolupdyr. Ekerançylar olary boýunlaryndan asypdylar hem-de özläriniň abadançylygynyň ygtybarly goragçysy hasaplapdylar.

Ussalaryň malta haçy, basgançakly haçlar, uçlaryna kinniwanja haç çekilen uly haçlar ýaly marguşlylaryň sungat eserleriniň esaslaryny düzýän tumarlaryň inňän köp görnüşlerini oýlap tapyp bilişlerine haýran galaýmaly. Şular ýaly ýönekeýje geometriki şekiller bilen bir hatarda, emma mazmun taýdan olardan pes durmaýan beýleki şekiller hem ýeterlik bolupdyr. Meselem, tumarlaryň ençemesine marguşlylaryň häli-şindi görüp, ulanyp ýören ösümlükleriniň şekilleri nagyşlanypdyr. Olaryň arasynda Garagumuň çöllük we ýarym çöllük landşaftyna mahsus ojar, gandym, ýandak ýaly ösümlükler hem bar. Ol ösümlükler ýowuz we amatsyz howa şertlerine garamazdan, çöllük ýerlerde ösýärler. Olar sungat eserlerinde ýaşayşyň bakylygy baradaky düşüňjani aňladýarlar. Türkmenlerde: “Ogul-gyzyň sazagyň püri ýaly köpelsin!” diýen nakyl häzirki günlerde hem ulanylýar. Bu tötänden dälidir.

Gadymy marguşly ussalaryň tumarlara abadançylyk, bolelinlik we ýaşayşyň bakylygy baradaky pikiri siňdirmek islän bolmaklary-da mümkin. Ähtimal, boýunlaryna şunuň ýaly tumar dakylan adamlar hudaýyň özlerine köp çaga eçiljekdigine ynanydyrlar. Gündogarda gadymy eýýamlardan bari perzent döwletiniň başy hasaplanýar. Marguş tumarlarynda göknaryň, efedranyň we kenebiň şekilleri-de duş gelýär. Mälim bolşy ýaly, ösümlüklerden gözüne dürli zatlary görkezýän, dini dabaralar üçin (kult) içgileri taýýarlanylýdyr. Bu ýerde olaryň şanyna gözeltýadathanalary bina edilýäler.

Marguşdaky tumlarda mis möhürlerdäki ýaly toylanyp ýatan ýylanlaryň, içýanlaryň, geçileriň, iki örküçli düýeleriň, öküzleriň, dürli ýyrtyjy haýwanlar bolan möjekleriň, tilkileriň, gaplaňlaryň we guşlaryň, guýrugyny ýaýradyp, ganatlaryny ýaýyp, kellesini bir ýana gýşardyp, edil tugralardaky ýaly güberilip oturan bürgütleriň şekilleri hem gabat gelýär. Olaryň hemmesi-de edil janly ýaly edilip nagyşlanypdyr. Bu bolsa daşa nagyş salýan ussalaryň bu haýwanlary örän oňat bilendiklerine güwä geçýär. Bu hili tumarlar hem gözden-dilden, beladan-beterden goranmak üçin dakynylan bolmaly.

Ýüzüne hyýaly haýwanlaryň, ýagny ozaly bilen ganatly ýolbarslaryň şekili çekilen tumarlar aýratyn toparý düzýär. Olarda ýolbarslar hemişe birmeňzeş, nusgawy şekilde, gapdaldan ganatlaryny ýokary galdyryp, agzyny giň açyp, guýrugyny arkasyna atyp duran görnüşde daşyň ýüzüne çekilipdir. Orta Aziýanyň haýwanat dünýäsinde ýolbarslar örän seýrek duşýar. Muňa derek ganatly ýolbarslar şol döwrüň öňdebaryjy merkezleriniň sungatynda örän meşhurdur.

Bu şekillerde guşlaryň we haýwanlaryň garnynyň astynda ýatyp, kelleleri bilen öz duşmanynyň art aýaklarynyň arasyna topulýan ýylanlar ýa-da ýylan şekilli aňdarhalar örän köp duş gelýär. Olarda guşlaryň we haýwanlaryň neslini – tohumyny ogurlamaga synanyşyklar görkezilýär.

Goňurdepeden tapylan ullakan tumara bolsa äwmän duran öküziniň şekili çekilipdir. Maňlaýyndan we ýokarsyndan oňa iki sany ýolbars topulýar. Garnynyň aşagynda bolsa iki sany ýylan guýrugynyň üstünde dim-dik dur. Arka ýüzünde bolsa iki sany öküzü ýykyp duran adam şekillendirilipdir. Adamyň aýaklarynyň arasynda bir ýylan guýrugyna daýanyp dur. Bu tumardaky şekilleriň mazmuny ýerli halkyň arasynda dörap giň ýaýran rowaýaty aňladýan bolmagy-da ähtimal.

Başga bir tumarda ortarada äwmän duran öküziniň garnynyň aşagyndan onuň art aýaklarynyň arasyna bir ýylanyň toylanyp barşy, başga bir ýylanyň bolsa öküziniň edil alkymynyň aşagynda guýrugyna daýanyp dim-dik durşy, şol bir wagtyň özünde-de oňa ýokardan dişlerini syrtardyp, gözlerini petredip duran ýylan şekilli aňdarhanyň hüjüm edişi görkezilipdir. Şeýle şekiller Marguşyň gliptikasynda in meşhurlarynyň biri diýen ýalydyr. Daşa nagyş salýan ussalar şol bir sýužeti inän köp gaýtalapdyrlar. Marguşyň ilatynyň arasynda ýaýran rowaýatlarda dartgynly sýužetler grafiki şekilde tumarlaryň ýüzüne çekilipdir.

§9. Marguşyň ownuk heýkelleri

2012-nji ýylyň ýazky gazuw-agtaryş işleriniň geçirilýän möwsümünde Garagumuň jümmüşinde ýerleşýän Goňurdepeden keramika we бүрүнç şekilleriniň tapylmagy türkmen sungatyň taryhyna uly goşant goşdy. Görnükli arheolog alym W.I.Sarianidiniň ýolbaşçylygyndaky Margiana arheologik ekspedisiýasynyň täze tapyndylary türkmen halkynyň köp asyrylyk taryhynyň üstüni doldurýar. Bu ýerden tapylan sekizburçluk möhür bilen birlikde, pöwrize gaşly saýgagyň altyndan şekili hem-de maýmynjygyň heýkeli örän ussatlyk bilen ýerine ýetirilen sungat eserleridir. Gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde üsti açylan tapyndylar, bu ýerlerde ýaşan halkyň medeniýetiniň, binagärlik we heýkeltaraşlyk sungatynyň ýokary derejä ýetendigini subut edýär.

16-njy surat. Erkek adamyň heýkeljigi. Goňurdepe. Steatit, mermer. Miladydan öňki II müňýyllyk

Şeýle-de bu ýerlerden öňräk tapylan mozaika şekillerindäki şir-peleňleriň kämil şekilleriniň ýerleşdirilmegi geçmişte sungatyň sazlaşykly ösdürilendigini, olaryň şol wagtlarda gurlan köşklerinde öz beýanyny tapandygyny görkezýär. Arheologiýa barlaglary döwründe ket-huda keşbindäki erkek adamyň we naşyja zenan keşbiniň terrakota eseriniň tapylmagy sungaty öwreniş ylmynda milli sungatymyzyň taryhy üçin gymmatly maglumatlar bolup durýar (16-njy surat).

Goňurdepede Marguşda ýaşan has irki taýpalara mahsus bolan heýkeljikleriň hem üsti açylýar. Emma olar Türkmenistanyň beýleki ýerlerinde ýaşan taýpalaryň oturan obalaryndan tapylan heýkeljiklerden tapawut edýär. Mysal üçin, Köpetdagyň etegindäki obalardan tapylan heýkeljikleriň hemmesinde diňe oturan aýal şekilleri tapylýar, emma Marguşdan heýkeljikleriň diňe dik duran görnüşleri tapylýar. Gyzyly toýundan ýasalan, dik, ýasy heýkeljiklerde aýallar elleri giňden gerlen, burny öňe çykyp duran, ullakan gözleri romba meňzeş şekillendirilipdir. Kiçeňräk konus şekilli göwüsleri garnynyň aşagyna keseligine salnan üçburç gazma nagyşlar bu heýkeljiklerdäki zenanyň keşbini görkezýär. Olaryň kelleleri, köplenç, ýokarsy ýaýbaň, iki sany duwara deşikli täç bilen bezelipdir. Göwreleriniň üstünde atanaklaýyn geçýän iki sany zolak, ortasy dokalan kemeri aňladýan bolmagy-da mümkin. Goňurdaky tapylan bir heýkeljikde boýundan asylýan gursak şaý-sepiň güberçek şekili ýerleşdirilipdir.

Demirgazyk Goňurdaky köşkdən tapylan gyzyly toýundan ýasalan heýkeljigiň kellesi tüňňüräk, burny, ullakan gözleri, ýüzüniň özboluşlylygy, iki ýañagyna düşüp duran saçlary täsirli adam sypatyny berýär.

Goňurdan tapylan iki sany heýkel has-da özboluşly. Bir stilde ýasalan heýkeller ýokarda beýan edilen şertli-ýasy şekillere düýbünden meňzänok. 12-13 ýaşly oglanjygyň guburyndan tapylan heýkeljigiň biri ownuk altyndan şaý-sepleri bilen merhumyň ýanynda goýlupdyr. Zenan heýkeljiginiň köýnegi giň ýakaly, gara reňke boýalan, elini gursagyna goýup oturan halda şekillendirilipdir. Ýakasynyň giňliginden ýaña köýnegi eginlerine düşüp duran zenanyň inçe burun, badam gabak, galam gaşly keşbinde şekillendirilipdir.

Ikinji heýkeljik hem Goňurdan tapylypdyr. Ýasalyşy we daşky görnüşi (stili) edil ýokarky heýkel ýaly bolsa-da soňky heýkeliň kellesinde tegelek börügi bar. Bilinden aşagy bolsa edil Günorta Türkmenistandan tapylan beýleki heýkellerden göçürilen ýaly. Heýkeljikleriň ikisi-de ozal Baktriýadaky gadymy mazarlardan tapylan daş heýkelleriň kysymyna meňzeşdir. Gara steatitden ýonulyp ýasalan ol heýkelleriň kellesi, elleri, börükleri ýa-da saçlary ak mermerden ýasalypdyr. Olar göwrä ýelim bilen berkidilipdir. Goňurdepeden tapylan aýal şekilleriniň ikisiniň-de şol kysyma degişlidigine şübhe ýok. Olaryň esasy aýratynlygy, olar daşdan däl-de, gyzyly toýundan ýasalypdyr. Demirgazyk Goňurdaky köşk gazylanda bir steatit heýkeliň göwresiniň bölekleri, hem-de ak mermerden ýonulyp ýasalan adam kellesiniň tapylmagy marguşlylarda gurnama daş heýkeller hem ýasalypdyr diýmäge mümkinçilik berýär. Gurnama heýkeljikler gyzyly toýundan ýasalan heýkelleriň arasynda tapylyp, häzirlikçe diňe Baktriýadan we Marguşdan tapylypdyr.

Gurnama heýkeljiklerde nämeleriň şekillendirilendigi henize bu güne çenli doly anyk däl. Olar ýerli gahrymanlar bolmagam mümkin ýa-da şol ýerde jaýlanan merhumlaryň heýkeljikleri bolmagam mümkin. Emma bu çaklamalaryň ikisi-de ynandyryjy däl. Sebäbi häzir diňe şeýle kysymly heýkeljikleriň gadymy marguşlylaryň mazarlarynda ir wagtdan altyn-kümüş şaý-sepleriň arasynda goýulýandygy anyklanyldy. Marguşda heýkel şekilleri onçakly ýaşramadyk-da bolsa, Goňurdaky gonamçylykda “diňli toplum” diýilýän ýerdäki dodaklary açyk gyzyly reňk bilen reňklenen adamyň toýundan kiçiräk (boýy ýarym metr töweregi) kelle heýkeliniň tapylmagy heýkeltaraşlyk sungatynyň ýüze çykyp, kämilleşip başlandygyna güwä geçýär.

Daş ýonujylyk sungaty (gliptika). Marguşdaky daş önümleriniň arasynda lazurit, pöwrize, hakyk, agat ýaly ýarym gymmatbaha daşlardan ýasalan tapyndylaryň üsti açylýar. Olar goňşy ýurtlardan getirilipdir. Şonuň üçin bu tapyndylar marguşlylaryň alys ýurtlar bilen söwda işlerini alyp barandyklaryna şaýatlyk edýär.

Marguşlylaryň arasynda iň meşhur we giň ýaýran daş steatit bolupdyr. Bu ýumşaksy, ýonmaga, köwmäge amatly garamtyl mineral daşy bolup, olardan gurnama heýkeljikler, ýüzüne ýöntemje nagyşlar çekilen kinniwanja gaplar, dürli çüýşejikler, gutujyklar we gaýry zatlar ýasalypdyr. Uzyn boýunly, kinniwanja çüýşejikler we olardan somalyp çykýan mis taýajyklar kosmetika üçin, böwrek şekilli gutujyklar bolsa, ähtimal, dini dabaralarda ýa-da pal atylanda ulanylan bolmaly. Köplenç, olaryň daşyna geometrik şekiller ýa-da dürli suratlar, güller çekilipdir. Aýratyn-da her tarapynda üç halkasy bolan goşa konus şekilli iri monjuklar meşhur bolupdyr. Marguşyň ökde daş ussalary mermerpisint ak daşlary, hususan-da, sarymtyl öwüsýän ýalpyldawuk gežden (alebastyry) güldandyr bada ýaly kiçeňräk, dik ayakly gaplary ýasapdyrlar. Olary edil şonuň ýaly, ýöne olardan has uly görnüşde ýasalan keramika gaplaryň kiçik nusgasy hasaplamak bolar. Daşlaryň şol görnüşlerini naýzalara uç ýasamakda hem ulanypdyrlar. Olaryň daşyny ýylmap ýa-da бүдүр-сүдүр edip, agajyň başyna geýdiripdirler.

17-nji surat. Daş önümi

Mermerden ýonulyp ýasalan adam kellesi Marguşda daş ýonmak sungatynyň ýokary derejä çykandygyna şaýatlyk edýär. Iňňän nepislik bilen ýonulyp ýasalan işler, şol döwrüň öňdebaryjy medeniýet merkezleriniň ussatlarynyň işinden pes gelmändir. Goňurdaky gonamçylykdan tapylan gurnama heýkeljigiň mermerden edilen yüz keşbi özüniň mylaýymlygy bilen tapawutlanýar. Tüňňüräk burny, pökgi dodaklary onuň belli bir etniki topara degişlidigini görkezýär. Heýkeljigiň mermer ayaklarynyň böleklerinde barmak yzlary mese-mälim bildirýär.

Togalak-21 ybadathanasynyň jaýlarynyň birinden tapylan peýkam ujy öküziň kellesi şekilinde ýasalypdyr. Mermerden ýasalan şekilde öküziň boýunlarynyň hamynyň ýygirtlary, burun deşikleri giňden açylyp görkezilipdir. Öküz gulaklary we şahy başga bir materialdan (ähtimal, altyndan ýa-da lazuritden) ýasalyp, soňra ýörite deşilen deşige sokulypdyr. Haýwanyň keşbindäki agraslygy, ondaky baş bermeyän güýji gadymy marguşly heýkeltaraş örän ynandyryjy görkezip bilipdir. Bu bolsa Marguşda daş ýonmagyň özbaşdak çeper mekdebiniň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Mermere meňzeş dürli daşlardan ýonulyp ýasalan we lowurdaýança ýylmanan kiçik sütünjikler diýlip atlandyrylýan, boýy ýarym metrlik silindr şekilli togalak önümler daşdan ýasalan önümleriň aýratyn toparyny emele getirýär. Emma olaryň nämä niýetlenendigi doly belli bolmasa-da, ol esbaplaryň aglabasy Marguşdaky ybadathana jaýlarynyň aşaky düşeginden tapylmagy, olaryň dini däp-dessurlar bilen baglanyşykly bolup, keramatly içgiler içilende ulanylan bolmagy mümkindir. Olardaky has kaşan, has naşy, has pajarly sütünjikleriň daşy özboluşly nagyşly lybaslar bilen örtülipdir.

Çüýşe önümleri. Marguşlylaryň medeni taýdan ösüşini aňladýan zatlaryň biri-de, olaryň çüýşe önümleridir. Ýerli ilatyň arasynda ýüpden asar ýaly bir tarapy

deşilen ýa-da uzyn saply aýnalar meşhur bolupdyr. Bu önümler çeperçilik taýdan onçakly tapawutlanmaýan bolsa-da, бүрүнçден ýasalan çeper işleriň aýratyn toparyny düzýär. Olara, ozaly bilen, kosmetika üçin niýetlenen çüýşejikleri goşmak bolar. Uly bolmadyk, gelşiklige gaplaryň göwresi giňden, güberçek, boýny uzyn bolupdyr. Tapylan çüýşejikleriň kosmetiki taýajyklary bar. Geçirilen barlaglar şeýle çüýşejikleriň düýbünde ýowşanyň, gara reňkiň, hatda kosmetiki taýajygyň kömegi bilen ýüze çalynýan özboluşly pudranyň galyndylarynyň saklanyp galandygyny görkezdi.

Hemişe bolmasa-da, köplenç, şonuň ýaly kosmetiki çüýşejikleriň ýokarky bölegine üçburç, ýarymaý we beýleki esasy geometriki häsiýetli şekiller oýulyp çekilipdir. Ol çüýşejikler ilki tapylanda göm-gök heň bilen örtülen-de bolsa, mazaly arassalanan soň olar kümüşsöw öwürýärler. Başgaça aýdylanda, öz döwründe ol çüýşejikler kümüşden ýasalan diýdiren bolmagy ahmal.

Marguşyň möhürlerindäki nyşanlar. Günorta Türkmenistanda möhürler orta бүрүнч еýýамының öň ýanlarynda peýda bolupdyr. Möhürler ol ýa-da beýleki zadyň kime degişlidigini görkezýän nyşan bolupdyr. Ýöne, olar, köplenç, jadylardan, bela-beterlerden goraýan nyşan hökmünde görterilipdir. Tapylan gabyň agzyndaky toýun dyka basylan möhür diňe bir onuň eýesiniň kimdigini görkezmän, eýsem gabyň içindäki zady zaýalanmakdan we jadyly güýçlerden goraýar diýlip düşünilipdir. Hut, şonuň üçin-de, Marguşdan tapylan onlarça mis möhürleriň ýüzüne birmeňzeş nagyşlar, ýönekeýje geometrik şekiller çekilipdir. Olaryň has çylşyrymlylarynyň ýüzüne ösümlikleriň (çigildem güli), mör-möjekleriň (içýan) guşlaryň (bürgüt), aglaba bolsa ýylanlaryň ýa-da aždahalaryň şekili çekilipdir. Bürgütler hemişe tugalardaky ýaly güýç-kuwwatyny görkezýän ganatlaryny ýaýyp, başlaryny kesä sowup, guýruklaryny aşak ýatyryp oturan görnüşde şekillendirilipdir. Möhürlerde beýleki guşlaryň şekili örän seýrek, özi-de gapdaldan, ganatlaryny arkasyna ýygnap oturan görnüşde çekilipdir. Käbir möhürleriň ortasynda bürgüt tugalardaky ýaly çekilipdir, gapdalyndaky boş ýerde bolsa kiçijik guşlar görkezilipdir. Käte çeperçilik derejesi dürli-de bolsa, hemişe örän meňzedilip çekilen haýwanlaryň-maýmynyň, geçiniň, iki örküçli düýäniň, towşanyň şekili çekilen möhürler hem gabat gelýär. Adamyň şekili çekilen möhürler örän seýrek duşýar. Şeýle möhürleriň birinde eli badaly arkasy belent kürsüde oturan adam şekillendirilipdir. Arheologiýa barlaglaryň netijesinde tapylan baş sany iňnebagyjkdaky arkasy belent, pessejik aýaklary toýnak şekilli, tagtda gol gowşuryp oturan zenan maşgalanyň şekili berlipdir. Zenanyň gapdaldan görünýän kellesi, onuň ýüz keşbi ýerli halka degişlidigini bildirýär.

18-nji surat. Oturan zenanyň keşbindäki möhür – kümüşden ýasalan ilgençeňiň üst tarapy

Saçlary intipis edilip goýberilen, boýnunda bolsa halka bar. Onuň keşbi zenan hudaýlarynyň arasynda özboluşly aýratynlyk döredýär (18-nji surat).

Bu kümüşden ýasalan önümler Marguş ussalary tarapyndan ýasalypdyr. Çünki ol aslynda hakyky germewli möhür bolup, oňa diňe kümüş temençe kebşirlenipdir. Şeýlelikde, Marguşda şol döwrüň dünýä ölçeglerine laýyk gelýän gadymy torewtika mekdebiniň bolandygyny ynam bilen aýtmaga doly esas bar. Goňurdepe ýadygärligindäki mazardan tapylan iki sany germewli kümüş möhüri muňa has ygtybarly şaýatlyk edýär. Olaryň biri sünnälik bilen nagyşlanan germewli möhürdir. Onuň ortarasyna panternyň üstünde arkaýyn elini gowşuryp oturan ganatly aýalyň şekili çekilipdir. Arka ýüzündäki goşmaça şekilde bolsa onuň egri burunly, ullakan badam gabakly, galam gaşly, pisse dodakly keşbi guýlup ýerleşdirilipdir.

19-njy surat. Silindr we gönüburçly möhürler. Goňur

Ol ýokarda beýan edilen etniki görnüşe çalym edýär. Ýöne onuň saçy timarlanyppdyr, ýagny örülen saçy göwsüniň üstünden geçip, ýeňsesinde tolkun atýar. Bu usul gadymy wagtlardan bäri Marguşyň, Müsüriň şekillendiriş sungatynda giňden ulanylypdyr. Temençäniň başynda şekillendirilen köýnegi topugyna düşüp duran zenanyň ganatlary gerlen guşuň gyýa garap duran şekili Alynky Aziýanyň torewtikasynda-da ýörgünli bolupdyr. Şekilleriň içinde Pantera dişlerini somaldyp, agzyny giň açyp, jotdaja guýrugyny galdyryp, topulmaga häzir bolup dur. Onuň boýny teňňe bilen bezelipdir. Gadymy Baktriýa we Marguş sungatynda şeýtanyň, aždahanyň keşbini aňlatmak üçin şonuň ýaly teňňeler ulanylypdyr. Bu taslama tutuşlygyna şekilleriň “haýwanlaryň bikesi” diýilýän toparyna degişli, ýagny ganatly aýal hudaýyň tutuş haýwanat dünýäsiniň üstünden agalyk sürýändigini

görkezýär. Hakyky ýa-da hyýaly haýwanlaryň üstünde oturan hudaýlar, Marguş hudaýlary ýaly aýal, diňe Baktriýada hem-de Eýranyň günorta-günbatar çetinde ýerleşen Elamda mälimdir. Ganatly, käte-de guş kelleli antropomorf hudaýlaryň keşpleri bolsa Kiçi Aziýa, hususan-da Siriýa (Ugarit) giň ýaýran siro-hett görnüşli möhürlerde-de köp duş gelýär. Ol ýerlerde şonuň ýaly möhürler miladydan öňki II müňýyllygyň başlaryna degişlidir.

Kümüş möhürleriň ikinjisiniň ölçegi öňküden bir az kiçi bolsa-da nepisligi ondan pes däl. Onda penjesinde bir jübüt ýylany saklap duran bürgüt şekillendirilipdir. Möhüriň arka ýüzüne dartgynly hem iňňän täsirli her dürli şekilleriň aýry-aýry böleklerini nygtaýan goşmaça haşamlar guýlupdyr. Penjesi guşly, haýwanly ýa-da süýrenijili bürgüdi şekillendirmek Orta Aziýada giň ýaýrapdyr. Marguşdan tapylan bu möhürleriň ikisinde-de meňzeşlik bar, ol hamala bir ussadyň elinden çykan ýaly.

Goňurdaky köşkte geçirilen gazuw-agtaryş işleri netijesinde ýüzi tematiki suratly ýene bir nepis möhür tapylypdyr. Onuň ýüzüne elinde towlanyp ýatan iki sany ýylany saklap duran adamyň suraty çekilipdir. Aždarha bilen söweş edýän gahrymanlar baradaky syýuzet goňşy döwletlere-de giň ýaýrapdyr. Aždarha çykan ýylanlar bilen darkaş gurýan gahrymanlar baradaky taslamalarda adamyň fantastiki süýrenijilerden, ýagny gara güýçlerden üstün çykýandygy suratlandyrylypdyr.

§10. Marguşyň amaly-haşam sungaty

Zergärçilik önümleri. Marguşyň gadymy ilatynyň arasynda бүрүнч şaý-sepler örän meşhur bolupdyr. Ýerli ussatlaryň elinden ýüzük, gulakhalka, bilezik, iňňebagjyk şekilli ýönekeýje бүрүнч şaýlaryň ýüzlerçesi çykypdyr. Ýönekeý konus we goza şekilli naýza, peýkam uçlary hökmünde has hem köp ulanylypdyr. Muňa garamazdan, ýokary gatlagyň wekilleri üçin başy has sünnälenip bezelen iňňebagjyklary hem ýasapdyrlar. Ol iňňebagjyklaryň başyna kä çigillem gülüne, kä ýumlan ýumruga (käte gül tutup duran iki sany nepis barmajyk şekillendirilen iňňe bagjyklar hem duşýar), käte bolsa haýwanlaryň kinniwanja şekiline meňzeş bezegler dakypdyrlar.

Uşajyk şaý-sepleriň arasynda al-gyzyl hakykdan, pöwri zeden, lazuritden, açyk, ak dag hrustalyndan ýonulyp ýasalan monjuklardyr bezegli önümler has gymmatly hasaplanypdyr. Agatdan ýasalan, uýy altyn düwmejikler bilen bezelen önümler has-da gelşikli görünýär. Örän iri, ýasy (uzynlygy 5-6 santimetr) uýy altyn oýmajykly monjuklar hem duş gelýär.

20-nji surat. Düýe şekilli iňňebagjyk. Goňurdepe. Kümüş. Miladydan öňki II müňýyllyk

Marguşly zergärler kümüş ýüzükleri, inňebagjyklary, bilezikleri, gulakhal-kalary, saçgysgyçlary ýasapdyrlar. Marguşyň baý adamlary öz mertebelerini beýgeltmek isläpdirler. Muny dürli geometrik nagyşlaryň arasynda şöhle saçyp duran güllerin kümüşden (käte altynndan) zikgelenen şekilleri bilen bezelen içki geýimleri ýa-da maňlaýlyklar hem görkezýär. Marguşyň zergärçilik sungatynyň örän ýokary derejeli önümi bolan kümüş inňebagjyklar has hem ajaýypdyr. Ol inňebagjygyň başyny owadan jereniň kinniwanja şekili bezeýär. Bu owadan haýwanlar Garagumda häzir hem ýaşaýarlar. Düýe şekilli inňebagjyk hem ýerli ussatlaryň döreden ajaýyp eseridir (*20-nji surat*).

Marguşdan tapylan ikinji bir tapyndyda, köýneginiň gursagyna gysdyrylan kümüş ilgençekde, ussat ganatlaryny göwresine gysyp, art aýaklaryna galyp duran iki sany ýolbarsyň şekilini guýmagy başarypdyr. Ýokarsynda bolsa, aždaha çykan ýylan ganatlaryny giň ýaýyp, dişlerini syrtardyp ýolbarslara täç geýdirýär. Bu tapyndylaryň hemmesi Marguşyň ýerli ussalar tarapyndan ýasalypdyr. Gadymy Gündogar sungatynda şeýle ýyrtjylaryň jübüt görnüşi bir kelleli şekillendirilipdir, emma Marguşdan tapylan saçgysgyçdaky möhürlerde olar köp duş gelýär. Marguş mifologiýasynyň we sungatynyň meşhur personažy bolan aždaha çykan ganatly ýylan bolsa täç geýdirip dur. Başı jeren şekilli temençe hem, ýokarsy ýolbars şekilli ilgençek hem häzirkizaman zergäriniň işi däl-de, dört müň ýyl mundan ozal ýaşap geçen ajaýyp ussadyň elinden çykan nepis eserdir.

Altynndan ýasalan şaý-sepleriň sany onçakly köp däl, emma Marguş zenanlarynyň ellerini altyn bilezikler bezäpdir. Köýnekleri altyn sapajyklar bilen tikilipdir. Köplenç, konus şekilli altyn tokgalar şöhle saçýan ýyldyzlardyr üçburçluklar bilen nagyşlanypdyr. Marguşly näbelli bir gyz boýnundan altyn halka asypdyr. Şol halkada marguşlylaryň söýgüli gahrymanlary bolan ýylanlaryň altynndan guýlan kellejikleri sallanyp dur. Marguş ýurdunyň zergärleri tehnikaýyň şol döwürde gazanan ähli üstünliklerinden peýdalanmagy başarypdyrlar, öz döwrüniň öndebaryjy merkezlerindäki käredeşlerinden pes oturmadyrlar diýip bolar. Olar gymmatbahaly metallary inňän az mukdarda sarp etmek arkaly-da hakyky sungat eserlerini döretmegi başarypdyrlar (*21-nji surat*).

Marguşlylar papirus kagyzyňyň galyňlygyndaky altyn plastinkalary ýasap bilipdirler we olary gips monjuklaryň daşyna orap, hakyky altyn şaý-sepleriň täsirini döretmegi başarypdyrlar. Bu işde olar önüne adam geçirmeýän ussat bolupdyrlar. Soňky müňýyllyklaryň içinde dörän zergärler, şol sanda häzirki döwrüň zergärleri бүрүнч асырларында еlýетерли болмадык техники серишдeleri ulanyp, şolaryň ýeten derejesine ýetmäge ymtylýarlar. Marguşyň möhürleri Ýakyn we Orta Gündogaryň gadymy sfragistikasynda möhüm orny eýeleýär. Daş möhürleriniň bolanlygy-da mälim. Yöne olaryň köpüsi misden ýasalan germewli möhür diýilýänlerdir. Olaryň hemmesi ýaha inedördül ýa-da arkasy tutawaçly, ýüzi germewjikler bilen nagyşlanypdyr. Olar Orta Aziýa ýerlerine giňden ýaýrapdyr.

21-nji surat. Altyn şaý-sepler

Şirmaýy önümleri. Gadymdan bäre adamlar öz durmuşynda süňkden ýasalan her hili zatlary, şol sanda süňkden ýasalan şaý-sepleri hem ulanypdyrlar. Süýdemdirijileriň süňklerinden (kämahal guşlaryň süňklerinden) diňe tebleleri, bizleri, ýer tekizlemek üçin kepjeleri ýasaman, olardan hojalykda zerur bolan beýleki käbir zatlary-da ýasapdyrlar, marguşlular hem bu kadadan çykmandyrlar.

Iri haýwanlaryň süňklerini palta ýasamak üçin ulanypdyrlar. Olar gündelik hatlar üçin ulanylman, edil бүрүнч paltalar ýaly, dürli dini dabaralarda çykarylypdyr. Turba görnüşli süňkler, esasan, dāp-dessur bilen baglanyşykly içgileri içmek üçin ulanylypdyr. Bular arheologlar tarapyndan geçirilen gazuw-agtaryş işleri wagtynda ybadathanalarda daşa salnan nagyşlaryň üstüniň açylmagy bilen tapylýar. Tapylyan ýerine garamazdan, olar elmydama birmeňzeş suratlar bilen bezelipdir. Ol suratlarda, köplenç, giň açylan göz, ullakan göreç, gözün ýokarsynda bolsa egri gaş şekillendirilipdir. Uzak wagtlap ulanylmakdan ýaña olaryň ýüzi aýna ýaly ýalpyldaýar. Eger-de şeýle turbalaryň ählisiniň soma-haoma ýaly gözüňe her hili zatlar görkezýän içgileri içmek üçin ulanylandygyny göz önünde tutsaň, öňki döwrüň süňk ussatlarynyň olaryň ýüzüne näme üçin agzyň, burnuň dāl-de, elmydama içginiň täsiri bilen giňelen göz şekilleriniň çekilendiginiň sebäbi düşnükli bolýar.

Her tüýsli kosmetiki serişdeleri, şol sanda parfýumeriýa önümleri üçin gaplary ýasamakda öý haýwanlarynyň turba şekilli süňkleri hem ulanylypdyr. Emma gadymky süňk ussatlarynyň, aýratyn hem şirmaýy süňkünden inňän ezberlik bilen ýasan çeper önümlerine adamlar uly isleg bildiripdirler. Marguşdan arheologlar şirmaýy süňkünden ýasalan hem-de yhlas bilen ýylmanan uly plastina şekil-

li tapyndylaryň hem üstüni açýarlar. Olaryň ýüzünde hiç-hili şekil bolmazlygy, süňkleriň dürli zatlary ýasamak üçin bir ýerlerde taýýarlanyp getirilen önümlerdiginden habar berýär. Türkmenistanyň çäklerinde piller ýaşamandyr. Bu ýerlere şirmaýy süňkleri Hindistandan, şol sanda şol döwürde Harappa medeniýetiniň gülläp ösen ýeri bolan Hind derýasynyň jülgesinde (häzirki Päkistan) ýaşan gadymy ilat bilen alyş-çalyş, söwda gatnaşyklarynyň netijesinde gelen bolmaly. Şirmaýy süňküniň giňden ulanylandygyna Goňurdaky paýtagtyň golaýynda ýerleşýän gadymy nekropolda geçirilen gazuw-agtaryş işleriniň netijeleri-de subut edýär. Köp mazarlaryň baryp gadymy döwürlerde birehimlik bilen talanandygyna garamazdan, arheologlaryň eline düşen azsanly zatlaryň hem ýerli süňke nagyş salmak sungatynyň ýokary derejä ýetendigine şaýatlyk edýär. Esasanam, moda gyzyň ýerli oglanlaryň we gyzlaryň arasynda giňden ulanylýan, şirmaýy süňkünden yhlas bilen ýasalan we ýokarky bölegi köplenç açyk aýanyň ýa-da ýumlan ýumrugyň şekili bilen bezelen nepis iňňebagyklar has meşhur bolupdyr. Iňňebagyklar dürli şekillerde bolupdyr. Mysal üçin, käte ýokarsynda haýwanyň goşa toýnagynyň şekili oturdylyan iňňebagyklar duş gelýär. Şirmaýy süňkler başga zatlar üçin hem ulanylypdyr. Mysal üçin, olardan ýüzüne oýulyp nagyş salnan dörtburçluk ýa-da tegelek görnüşde plastinalar taýýarlanypdyr. Olar, megerem, her dürli gapyrjaklaryň we gutularyň ýüzüni bezemek üçin hem ulanylan bolmagy mümkindir. Şirmaýy süňkünden ýonulyp ýasalan we dürli nagyşlar bilen bezelen “paltaýajyklar” diýlip atlandyrylan taýajyklar hem örän täsindir.

Marguşyň keramika sungaty. Müňlerçe asyrylyk taryhynyň başynda adamyň ýasamagy öwrenen ilkinji hünärleriniň biri keramiki önümleri bolsa gerek. Küýzegärleriň çarhlarynyň kömegi bilen toýun palçykdan ýöntemje gap-gaçlardan başlap, keramiki serwizlere çenli kämilleşipdir.

22-nji surat.

Bürünç asyrynyň keramikasy

23-nji surat.

Togalak-1 tapylan gap

Murgabyň gadymy hanasynyň ugrunda ilki göçüp gelenler küýzegärlik sungatyny gowy bilipdirler. Gadymy obalaryň hemmesinde diýen ýaly gabat gelýän küýze küreleri onuň aýdyň subutnamasydyr. Köplenç, tegelek ýa-da gönüburçluk şekilindäki küreleriň peji ýere çuň gömlüp, odundan doldurylyp, gije-gündiz ot ýakylýpdyr. Pejiň ýokarsynda toýundan ýasalan gap-gaçlary bişiriji kamera ýer-

leşipdir. Peç bilen aralykdaky ýörite deşiklerden gelýän gyzgyn howa bişirmek üçin goýlan gaplary gyzdypdyr. Şunuň ýaly kiçiräk küreler bilen bir hatarda has uly göwrümlü küreler hem bolupdyr. Ol küreler gadymy gap-gaçlaryň köpçülik üçin köp möçberde bişirilendigini görkezýär.

Küýze gap-gaçlary ýasamak üçin gadymy külalçy örän agyr zähmeti talap edýän taýýarlyk işlerini etmeli bolupdyr. Olar palçygy gerekmejek galyndylardan arassalap, soňra mazaly eýläpdirlir. Zerur bolan halatynda oňa ürgün çäge we şoňa meňzeş dürli serişdeleri garypdyrlar. Diňe şondan soň külalçy laýy mazaly ýumşadyp, küýze aýlawyna salýar. Aýagy bilen küýze aýlawyny aýlaýar, eli bilen bolsa gabyny zerur bolan şekile getiripdir. Gadymy marguşly küýzegärleriň ussat ellerinden her hili ajaýyp gap-gaçlar, dik badalardyr güldanlar, naşyja käselerdir okaralar, uzyn jüründikli kündüklerdir jürdekler we şulara meňzeş dürli önümler çykypdyr. Muňa Marguşdaky depe bolup ýatan islendik obalarda üýşmek-üýşmek bolup ýatan ýüzlerçe küýze döwürleri şaýatlyk edýär.

Bir göräýmäge döwür gap-gaçlaryň gelşiksiz ownuk bölekleri gözelligi döretmese-de, olar häzirki zaman ussat rejeleýjileriň ellerine düşenlerinden soň, ajaýyp şekilli gaplara öwürülýär. Marguşly küýzegärler öz işleriniň ussatlary bolsalar-da käte el ujundan çyrşalan tolkun şekilli ýa-da egrem-bugram çyzyk şekilli ýönekeý-je keşdejikleri hasap etmeseň, öz ýasan keramika önümlerini bezemändirlir. Emma näbelli ussanyň ýasan turbasy bişirilmezden öň adam şekili bilen bezelipdir. Onuň gapdalynda bolsa iki örküçli düýe bilen togalanyp ýatan ýylanyň şekili çekilipdir, şekilde ýekeje-de artykmaç çyzyk çyzmandyr. Şekilleriň çekilişi keramikaçy ussadyň ökde suratkeş bolandygyna şaýatlyk edýär. Başga bir ýagdaýda orta ölçegli gabyň ýüzünde adamlaryň kementli hem ýaýly, bize onçakly belli bolmadyk uly haýwany awlaýyşlary şekillendirilipdir. Suratnyň umumy taslamasy we çekiliş usuly suratkeşiň öwrenjedigini, onuň beýleki şekilleri käte çekýänligini görkezýär. Bu gabyň Goňurdepäniň meýdançasynyda ýerleşýän altardan tapylmagy, ozaly bilen şeýle çeper taslamalaryň syrly häsiýetlidigini görkezýär.

Marguş keramikasynda bezegleriň bolmazlygyny gaplary köpçülikleýin öndürmegiň zerur bolandygy bilen, olaryň alyş-çalyş söwdasyna we girdeji gazanmaga niýetlenendigi bilen düşündirmek bolar. Başgaça aýdylanda, bu harytlaryň “senagat esasynda” öndürilip başlanandygy bes-belli, emma marguşly ussatlaryň gap-gaçlary näme üçin tutawaçly ýasamak islemändikleri düşnüksiz. Diňe hojalyk üçin niýetlenilen käbir gaplarda kiçijik tutawaçlar ýasalypdyr. Olar hem gabyň tutawajy hökmünde däl-de, olary götermek üçin amatly bolar ýaly edilip ýasalypdyr.

Marguş ussalarý öz önümlerini örän seýrek reňkläpdirlir. Reňklänlerinde çylşyrymly nagyşlary çekmän, diňe gabyň daş ýüzüni reňk bilen örtüpdirlir. Muňa garamazdan, marguşly küýzegärleriň köpçülikleýin ýasan gap-gaçlary ýasalyşynyň iňňän ussatlygy, şekilleriniň dürli-dürlüligi we juda kämilligi bilen tapawutlanypdyr. Marguşlylaryň münlerçe ýyl mundan ozal ulanan gadymy serwizleri indi muzeýleriň hakyky bezegine öwürüldi.

Marguşda ýasalan keramika önümleri Türkmenistanyň çäginde alys ýurtlara hem söwda kerwenleri bilen äkidilipdir. Ýerli ussalar tarapyndan kämil ýasalan gap-gaçlaryň nusgalary Mesopotamiýanyň we Kiçi Aziýanyň öndebaryjy merkezleriniň keramika sungatyna täsirini ýetiripdir. Keramikadaky meňzeşlikleri biz şol ýurtlarda öndürilen önümlerde hem görýäris. Muňa Marguşyň keramikasyna häsiýetli bolan uzyn badalar, dik güldanlar bilen bir hatarda üçburçluk şekilli gaplar şaýatlyk edýär. Adatça, bular orta ululykdaky dört jüründikli çuň okaralar bolupdyr. Käbir halatlarda şular ýaly jüründikli gaplar şahalarynda guş oturan daragtlaryň suratlary bilen bezelipdir. Olaryň çep hem sag tarapynda bolsa, köplenç, artky aýaklarynyň üstünde oturan jübüt geçiniň şekili goýlupdyr. Şeýle taslamalar öz döwründe Marguşda giňden ýaýrapdyr.

Kult gaplarynyň içinde gyralary adamlaryň, guşlaryň we haýwanlaryň heýkeljikleri bilen jäheklenen okarajyklar tapawutlanýar. Şeýle gaplarda hökmany suratda adamlaryň, towlanyň ýatan ýylanlaryň, serlip ýatan gurbaganyň şekili berlipdir. Gaplaryň gyralaryndaky nepis heýkeljikler adaty durmuşda ulanylmandyr. Olaryň dini maksatlara niýetlenen bolmagy mümkin. Gadymy zoroastrizm dinine uýýanlaryň gözüne her hili zatlary görkezýän içgileriň, ýagny “Awestada” *haoma*, “Rigwedede” bolsa *soma* diýlip atlandyrylýan içgileriň içilişi hakyndaky rowaýatlar bu heýkeljikleriň çuň manysynyň bolanlygyna güwä geçýär.

24-nji surat. Bürünç möhür

Şunuň bilen baglanyşyklylykda gadymy Marguş ybadathanasyndan tapylyan gap has-da ünsi özüne çekýär. Ol gabyň ernegindäki taslamanyň ortarasynda elinde bäbek göterip duran bir erkek adam bar. Onuň gapdalynda bolsa elini arkasyna tutup, kemsidilmä sezewar edilendigini göz-görtele bildirýän, başyny aşak salyp duran aýalyň şekili bar. “Rigwedede” saklanyp galan bir rowaýata görä, hudaý Soma ýyldyrym hudaýynyň we ene topragyň perzendi hökmünde çykyş edýär, özi-de ony ata-enesiniň erkine garamazdan, asmana alyp gidýär we butparazlaryň hudaýy edip goýýar. Bu ýerde ýokarda ýatlanyp geçilen kult bilen bagly gabyň erneginde şol rowaýat şekillendirilen bolmagy hem mümkindir. Goňşy Baktriýadan tapylyan kult bilen bagly gaplar hem muny tassyklaýar. Şol gaplaryň biriniň erneginde iki sany garpyşýan adamynyň şekili, beýlekisinde bolsa paltasy guşagyna gysdyrylan ýyldyrym hudaýynyň elleri gerlip, topulmaga taýýar bolup duran şekili ýerleşdirilipdir.

Ýakyn Gündogaryň ekerançylyk bilen meşgullanan gadymy taýpalaryň içine adamlara ýagşylyk edýän we zyýan ýetirýän jandarlaryň arasyndaky göreş baradaky rowaýatlar giň ýaýrapdyr. Bu ýagdaý Marguşdan hem sowlup geçmändir. Munuň üstesine-de Marguşyň amaly-haşam eserlerinde süžetli ýazuw ýadygärlikleri saklanyp galmadyk ilatyň ruhy we intellektual dünýäsine ara-

laşmaga mümkinçilik berýär. Şeýle ýagdaýda marguşlylaryň arasynda guşlaryň we haýwanlaryň üsti bilen haýyr bilen şeriň hemişe göreşip gelendigi baradaky rowaýatlar giň ýaýrapdyr. Marguşdaky ýadygärlikleriň ýüzüne çekilen şekiller hem muny tassyk edýär. Emma Marguşda ýylan şekilli aždarhalar şeriň alamaty hökmünde garalypdyr.

Marguşyň keramika sungatyna berlen umumy häsiýetnama-da hem bu gadymy medeniýet ojaýynda küýzegärçilik sungatynyň ýokary kämillige ýetendigini görkezýär. Şeýle hem marguşlylaryň keramika sungatynyň Baktriýa, Gündogar Eýran, Bulujystan we öz döwrüniň meşhur merkezleriniň hatarynda uly meşhurlyga eýe bolandygyny bellemek zerurdyr.

Miladydan öňki II-I müňýyllygyň sepgidinde keramika önümleri gödekleşýär, käbir gap-gaçlaryň erneklerinde nagys alamatlaryny, tolkun şekilli çyzygy görmek bolýar. Günorta Türkmenistanyň bezegli keramikasy şol gadymy döwrüň sungatynda nagşyň nähili belent derejä eýe bolandygyny görkezýär. Olar adamlaryň tebigaty synlap gören zatlaryny ritmiň, simmetriýanyň, reňkleriň ýerleşişiniň ýönekeýje gapma-garşylygyny tapandyklaryny, olaryň ählisini jemläp, her dürli kompozisiýalary aňlatmagy başarandyklaryny görkezýär.

Marguşyň gadymy döwürdäki şekillendiriş sungaty barada aýdylanlary jemlemek bilen miladydan öňki üçünji müňýyllygyň ahyryndan başlap, ikinji müňýyllygyň бүтін dowamynda bu ýerde umumy Gündogar sungatynyň tutuş gurluşynda aýratyn orny eýeleýän özboluşly çeperçilik mekdebi bolupdyr diýip aýdyp bolar. Bүrүнç eýýamyndaky Marguş sungaty Ýakyn Gündogaryň medeni ýadygärlikleriniň umumy hataryna girip, özüniň özboluşly aýratynlygy hem nusgawlygy bilen tapawutlanýar.

2012-nji ýylda tapylyan sekizburçly möhüriň, pöwrize gaşly saýgagyň altyndan ýasalan şekili we faýansdan ýasalan maýmynjygyň heýkeli Marguş sungatynyň naýbaşy eseri hökmünde Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhyna girip, halkymyzyň gadymy taryhyny baýlaşdyrýar (25-nji surat).

25-nji surat. Sekizburçluk möhür bilen birlikde pöwrize gaşly saýgagyň altyndan tapylyan şekili we maýmynjygyň heýkeli

TÜRKMENISTANYŇ GADYMY WE IRKI ORTA ASYRLARYNYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY (Miladydan öňki I müňýyllykdan – miladynyň VII asyryna çenli)

§11. Ahemenileriň we grek-makedonlylaryň agalygy döwrüniň sungaty

Irki demir asyrynyň medeni ojaklary. Miladydan öňki II-I müňýyllygyň sepgidinde gadymy Türkmenistanyň ilatynyň ýaşayyş durmuşy uly öňegidişlikler bilen häsiýetlendirilýär. Bu döwri alymlar “demir asyry” diýip atlandyryrlar. Jemgyýetde demriň peýda bolmagy adamlaryň zähmet öndürjiligin artdyrypdyr. Demri güýçli gyrgyznylykda eredip almaklygy başaran hünärmenler hojalyk gurallaryny, ýaraglary we bezeg önümlerini ýasamagy başarypdyrlar.

Bu döwrüň çeperçilik medeniýetinde gadymy döpleriniň alamatlary saklanyp galanam bolsa, onda täze alamatlaryň döredilýän ugranynda-da duýmak kyn däl. Emma şol täzelik çeper döredijiligiň indiki başlangyçynda uly ösüşe eýe bolýar. Gynansagam, bu ösüşiň umumy ýagdaýynda düşnüksiz zatlar entek kän. Ahemenileriň agalygynyň öň ýanyndaky döwürlerde hem gurlan şäherler bolupdyr. Goranyşy üpjün edýän daşky haýatlaryň ýa-da aýratyn salnan galalaryň bolmagy munuň şeýledigini tassyklaýar. Edil şol hili gala Gowşudyň golaýyndaky Ýelkendepede açyk giňişlikde seleňläp otýr. Onuň töwereginde demirgazyk derwezeden günorta tarap uzalyp gidýän bitertip salnan gadymy jaýlaryň galyndylary hatara bolup ýatyr.

Metal önümlerini gaýtadan işlemegiň tehnologiýasynyň kämilleşip ugrandygyna garamazdan arheologiýa gazuw-agtaryş işleriniň dowamynda metaldan ýasalan zatlar selçen duş gelýär, munuň sebäbini bolsa golaý-goltumda magdan kâniniň ýokdugy bilen düşündirmek bolýar. Misdan hem-de bürünçden ýasalan önümleriň arasynda teble görnüşli deşik deşiji abzaly – sümmäni, temenleri, hanjarlary, taýaklaryň ujuna berkidilýän naýzalary, pyçaklary, gulakhalkalary ýatlamak bolar. Soňraký döwürlerde rowaçlanan zatlardan bolsa arkasy halkaly möhürleri, baş tarapy dürli şekiller bilen bezelen iki gat simli, köpgyranly haç şekilindäki temençeleri bellemek gerek. Bu döwrüň adamlary, toýundan bişirilip ýasalan haşamly bezegleri irki ekerançylyk döwrüne degişli bolan gap-gaçlarda saklamaga çalşypdyrlar.

Türkmenistanyň çäklerinde irki demir asyryna degişli medeni ýadygärlikleriň birnäçesi bellidir. Gadymy dahlaryň taýpasynyň ady bilen atlandyrylýan Dehis-

tan medeniýetiniň belli ýadygärlikleri bolan Maşat-Misirýan düzlüğindäki Madawdepe, Yzzatguýy depelerde jemlenendir. Günbatar Köpetdagynyň eteklerinde ýerleşen oturymly ýerler bolan Parawynyň, Bamynyň, Börmäniň ýanyndaky depeler hem şol döwre degişli hasaplanylýar. Gadymy çeşmelerde Dehistan Girkanyýa diýlip atlandyrylypdyr. Dehistandan miladydan öňki II müňýyllygyň ahyrlaryna degişli demirden ýasalan gurallaryň bölekleriniň tapylmagy bu ýerlerde ilatynyň ekerançylykda we hojalyklarda peýdalanandygyny kepillendirýär.

Dehistanyň iri medeni ojaklarynyň biri bolan Madawdepede keramika we demir işlenilýän ussahanalaryň tapylmagy bu ýerde çeper senetçiligiň ösendigine güwä geçýär. Tapylan reňkli küýze önümleriniň görnüşleri, olardan üç aýakly ýalpak üsti açyk jüründikli we beýleki gaplar garamtyl, çal, gyzyl we mele reňklerde ýasalyp, ýerli sungatynyň kämilleşmegine ýardam edipdir. Misirýan düzlüğinden tapylan peýkamlaryň бүрүнч уçларының, kiçiräk gylyjynyň, aýal şaý-sepleriniň, şeýle-de Magtymguly etrabyynyň golaýyndaky ýerleşýän ýadygärlikden tapylan ikler, ikbaşlar, temenler, бүрүнчден haly dokamak üçin ýasalan keserleriň ýüze çykarylmany bu ýerde medeni durmuşyň gülläp ösendigine şaýatlyk edýär. Haly dokamak üçin ýasalan keserler bolsa Dehistanda ilkinji dokmaçylyk pudagynyň ýüze çykandygyna şaýatlyk edýär.

Irki demir asyr zamanasynda Köpetdagynyň eteginde täze oturymly ýerler ýüze çykypdyr. Olaryň iň ulusy Gowşut demir ýol menziliň Günorta-gündogar tarapynda ýerleşýän Ýelkendedepeden mis we demir erginleri tapylýar. Köpetdagynyň eteginde ýaşan ilat tarapyndan бүрүнчден, misden, demirden zähmet gurallary, küýze önümleriniň dürli görnüşleri ýasalypdyr. Gäwers demir ýol menziliň günortasynda ýerleşýän Ýaşyldepede geçirilen barlaglaryň netijesinde, şol döwrüň adamlarynyň ýaşaýyş durmuşyny öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Demir asyryna degişli medeni ojaklar Türkmenistanyň Sarahs oazisinde hem bolupdyr. Bäşdepe, Möwlekdepe, Akjadepe obalarynda, Bathyz baýyryklaryndaky Kepele, Howdan, Arapçeşme ýaly ýerlerde adamlar ekerançylyk, maldarçylyk we küýzegärlik bilen meşgullanypdyrlar.

Murgap derýasynyň aşak akymynda demir asyrlaryna degişli ýadygärlikleriň hatarynda Ýazdepäni görkezmek bolýar. Şol döwürde Ýazdepe sebitiň ikinji paýtagty hasaplanylýdyr. Bu ýerde senetçilik gülläp ösüpdir. Şeýle ýadygärlikleriň hatarynda Amyderýanyň orta akymlyrynda ýaşan ilatynyň medeniýetini hem görkezmek bolar. Ol ýadygärliklere Garabekewül etrabyndaky Akgala, Hojambazdaky Şordepe, Çopandepa ýaly oturymly ýerler degişlidir. Demir asyryna degişli senetkärçilik önümleriniň ýasalan ýerleri bolan Atamyrat şäherindäki Beggaly, Amyderýanyň orta akymlyryndaky Çöplüdepäni, Odeýdepäni goşmak bolar.

Türkmenistanyň Ahemeniler döwrüniň ýadygärlikleri. Orta Aziýa miladydan öňki VI asyrdan Ahemeniler döwletiniň golastynda bolupdyr. Grek taryhçysy Gerodotyň “Taryh” atly işinde ýazmagyna görä, Ahemeni döwleti-

niň patyşasy Kir II-niň ýerli massagetler taýpasy bilen bolan söweşleri dünýä taryhynda uly yz galdyrypdyr. Massagetleriň aýal patyşasy Tumar şanyň erkinlik ugrunda Kiriň goşunlary bilen alyp baran uruşlary beýan edilýär. Ahemenilere garşy gozgalaňlar Parfiýada, Girkaniýada hem turupdyr. Emma gozgalaňlar güýç bilen basylyp ýatyrylypdyr, olar barada Dariý I daşy oýduryp ýazdyran Bisütün ýazgylarynda taryhy maglumatlar saklanypdyr.

Dariý I döwründe Horezm, Margiana welaýatlaryny hem-de Köpetdag etegini Demirgazyk Eýran bilen birleşdirýän kerwen ýollary ýüze çykypdyr. Netijede, şäherlerde hünärmentçilik ussahanalary köpeldi. Bisütün ýazgylarynda Parfiýada Patigrabana we Wişpauzatiş şäherleriniň bolandygy agzalýar. Sarahs şäheri bu döwürler köp ilatly bolupdyr. Galanyň içinde köp mukdarda ýaşaýyş jaýlary salnypdyr. Olaryň içinde dolandyryş edaralary, ybadathanalar hem bolupdyr.

Murgabyň orta akymларыndaky derýa gollarynyň boýunda kiçeňräk oturmly obalar bolup, olarda içki gala, Erkgala gurluşy boýunça aýratyn tapawutlanypdyr. Ahamenileriň agalygy döwründe Demirgazyk Türkmenistanda uly şäherlerden Küýzeligi, Galalygy galalary bolupdyr. Bu şäherlerde metal önümçiligi, küýze-gärçilik, dokmaçylyk işleri alnyp barlypdyr.

Gadymy grek taryhçylary Gekateý, Gerodot, Demokrit we başgalar şu döwürde Gündogar ýurtlaryna syýahat edipdirler we grekleri Gündogar halklarynyň medeniýeti bilen tanyşdyrypdyrlar. Ahemeniler döwründe Orta Aziýa senenamalar girizilipdir, parfiýa, sogd, pars we horezm ýazuwlary ýaýrapdyr.

Günorta we Demirgazyk Türkmenistanyň Ahemeniler döwriň sungaty. Orta Aziýanyň halklary bu döwriň ajaýyp ýadygärlikleriniň, sungatynyň döremegine, onuň ösüşine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Bisütün ýazgysynyň habar bermegine görä, Suzydaky köşgüň bezegi üçin gerek bolan gymmatbahaly daşlary Baktriýadan, Sogddan, Horezmdeň getirilipdir. Altaýyň daglyk ýerlerinden tapylan pazyryk haly-synyň nagyşlaryny türkmen haly nagyşlaryna meňzeşdigini alymlar ykrar etdiler. Bu döwriň çeperçilik senediniň ösen derejesini “Amyderýanyň hazynasy” diýlip atlandyrylýan tapyndylar hem görkezýär. Bu hazynanyň düzüminde altyn-dan, kümüşden, bürünçden tapylan dürli şaý-sepler, altyn we kümüş teňňeler bar. Bu ýerde atlara tirkelen altyn-dan ýasalan arabajygy, adam heýkellerini, adamyň egin-eşikleriniň we ýaraglarynyň ähli aýratynlyklaryny özünde jemleýän adamyň ýasy plastinkalara çekilen şekilini, ýylanyň ýa-da dag tekesiniň altyn-dan ýasalan kellejiklerini we başgalary görmek bolýar.

Sungatyň dürli görnüşleriniň ösüşi barada häzirligçe doly maglumat bermäge mümkinçilik az. Şol döwre degişli diňe Gökdepeden tapylan tylla gulakhalkany mysal getirip

26-njy surat.
Gökdepeden tapylan
tylla gulakhalka

bolar (26-njy surat). Gökdepeden tapylan örän inçelik bilen bejerilen ullakan tyl-ladan ýasalan gulakhalkada biri-birine bitişen iki sany atyň göwresi şekillendirilipdir. Bu gulakhalkadan jereniň kellesi görnüşli kiçijik şelpeler sallanyp dur. Amaly-haşam sungaty Ahemeniler medeniýetiniň çygrynda ösenem bolsa, döwle-tiň düzümine giren dürli taýpalardyr halklar ýeterlik derejede bütewi (sinkretik) häsiýete eýe bolupdyr. Gulakhalkadaky atlaryň şekili Ahemenileriň sungaty bilen galtaşýanam bolsa, öz göwrümi boýunça olardan has çylşyrymly ýasalypdyr. On-daky atyň hem jereniň şekilleri başga halklara garanyňda, türkmen durmuşyna mahsus hasaplanýar. Türkmenistan şan-şöhrata beslenen ahalteke atlarynyň wa-tanydygy dünýä halklaryna äsgär boldy, ýaňy-ýakynlara çenli bolsa haýwanlaryň içinde iň ýyndam haýwanlaryň biri bolan jereni awlamaklyk hem türkmenleriň esasy pişeleriniň biri bolupdyr. Mälim bolşy ýaly, ahyrky netijede jemgyýetiň hil taýdan täze bir basgançaga geçmegi üçin önümçilikde we medeniýetde ep-esli güýç kuwwat jemlenipdir. Munuň şeýledigine arheologiýa toplumlaryň aýry döwürler boýunça ösüşi öwrenilen mahaly göz ýetirmek bolýar.

Türkmenistanda arheologlaryň irki döwürlere degişli üstüni açan ýadygärlik-leri, diňe bir Orta Aziýanyň sungatynyň ösüşiniň üstüni doldurmak bilen çäklen-meýär. Ol ýadygärlikler ylmy-barlaglar bilen meşgullanýan alymlaryň öňünde täze meseleleri, şol sanda Gündogar Eýranda we Orta Aziýada Ahemeniler döwletine çenli-de uly döwletleriň bolandygy baradaky meseläni öňe sürdi. Olaryň arasynda merkezi Merw we Hyrat bolan “Uly Horezm” döwleti-de agzalýar. Bu meseläni öwrenýän alymlaryň köpüsi ýazuw ýadygärliklerini öwrenmek bilen türkmen top-ragynda ahemenilere çenli hem döwlet bolandygyny belleýärler. Häzir bu çakla-manyň köpsanly arheologiki maglumatlar, ilkinji nobatda bolsa miladydan öňki II müňýyllykda we I müňýyllygyň başlarynda bu sebitlerde ýaşan gadymy halklaryň bina gurmakdaky köp asyrylyk tejribesine we aýry-aýry oturymly ýerlerde, hatda giden oazislere ýeterlik derejede jemgyýetçilik düzümlü ýaşayşyň bolandygyna saýatlyk edýän arheologiki binagärlik ýadygärlikleri-de tassyklaýar.

Horezmde uly şäherleriň peýda bolmagy hem miladydan öňki VII-VI asyr-larda Amyderýanyň aşak akymlarynda gadymy döwletiň döremegi göçüp-gonup ýören çarwalar bilen berk baglanyşykly ýagdaýda bolup geçipdir.

Şasenem şäheriniň depeleriniň birinden tapylan mytarada çarpaýa galyp, öň aýaklaryny arça meňzeş agaja diräp duran at şekillendirilipdir. Olardaky köpsanly sahnalar däl, eýsem bezegli ceper şekiller öz döwründe horezmlileriň dini-mifo-logik garaýyşlaryny aňladan bolmagy ähtimaldyr. Bu babatda Koýgyrlangaladan tapylan meňzeş relýefli iki mytara has-da häsiýetlidir. Onda bili pişikler tohumyn-dan bolan ýyrtyjy jandaryňka, guýrugy ýolbarsyňka, aýaklary hem gyrkylan ýaly atyňka, göwresiniň öň bölegi hem kiçiräk egri çüňkli ýüzi grifonyňka çalymdaş jan-dar şekillendirilipdir. Onuň aýaklarynyň astynda özündenem has täsin guşuň şekili bar. Onuň kellesi, süňkleri, gözleridir ganatlary hakyky görnüşde çekilipdir.

Guşuň uzyn boýny egrelip, ýaşy durugşan adamyň gapdaldan çekilen şekilini berýär. Onuň tolkun atyp duran egri sakgaly guşuň guýrugyny ýatladýar. Guşuň döşünde-de ýaş adamyň şekili bar. Daralan saçy gulaklarynyň ýeňsesinde, gulagy syrgaly. Munuň näme many aňladýanyny diňe çak etmek mümkin. Ol Gandymgaladan tapylan mis heýkeljikler bilen çalymdaş. Ony bereket aýal hudaýy Ardwisura-Anahitanyň we induizmiň mifologiýasyndaky hudaý aýal Kaliniň keşbi hökmünde düşündirýärler. Örän üýtgeşik bolan bu tapyndy ýokary ussatlyk bilen ýasalypdyr. Çeper täsinliligi hem taslamanyň бүтewiligi ysly çöp ýakylýan enjam ýa-da çyra bolaýmagy ahtimal. Hindistan bilen irki döwürde munuň ýaly gatnaşyklaryň başga mysallary ýogam bolsa, olar has gijräkki döwürlerde ýüze çykypdyr.

Keramika mytaralaryň tekiz tarapyna bir görnüşde urlan möhürleri hem terrakota tapyndylarynyň toparyna goşmak mümkin. Galalygyrdan tapylan mytaralardaky şekiller sýužeti boýunça juda köp dürli. Olaryň arasynda agajyň gapdalynda iki örküçli düýäniň üstünde oturan adamyň şekilem, eli naýzaly, bir gapdalyna hanjar gysdyrylan, bezemen ata atlanan adamam, rowaýaty jandar bilen eli naýzaly söweşýän adamam, ýaýbaň agajyň şahasynda oturana çalymdaş suguna peýkam atyp duranyň şekilem bar. Şunuň ýaly bezegli mytaralar Horezmiň beýleki ýadygärliklerinde-de gabat gelýär.

Horezmiň sungatynyň koroplastika önümlerinde Eýran bilen baglanyşykly alamatlar açyk-aýdyň bildirýär. Ýöne Horezmiň sungatynyň alysdan ýerleşen Mesopotamiýanyň sungaty bilen baglanyşygy has gadymy döwürden bolupdyr. Ol baglanyşygyň kökleriniň Ahemenileriň golastyndaky welaýatlaryň ilatynyň arasynda saklanyp galan däpler bilen bagly bolmagy mümkin.

Türkmenistanda grek medeniýetiniň ýaýramagy. Miladydan öňki IV-III asyrlar tutuş Gündogarda bolşy ýaly, Türkmenistanyň ýerlerem uly syýasy sarsynlaryň döwri hasaplanylýar. Ahemeniler döwleti iki yüz ýyl höküm sürenden soň, Aleksandr Makedonskiý parsalaryň döwletini ýykyp, Orta Aziýany basyp alýar.

Aleksandr ölerden soň onuň serkerdeleriniň arasynda häkimlik ugrunda göreş başlanyp, imperiýa birnäçe özbaşdak döwletlere bölünýär. Täze emele gelen döwletlere Selewkiler, Ptolomeýleriň Müsür, Kiçi Aziýada Pergam, Balkan ýarymadada Makedoniýa we başgalar) taryh ylmynda ellinçilik döwletler diýlip atlandyrylýar. Şeýle emele gelen döwletleriň biri-de Serkerde Selewkiň döwleti bolup, бүтün Alynky we Günorta Aziýa ýerleri onuň döwletiniň düzümine goşulupdyr. Miladydan öňki 305-nji ýylda Orta Aziýa ýerleri hem Selewki döwletine birikdirilýär. Gysga wagtyň içinde ýerli ykdysadyýetiň ýokary göterilmegi bolup geçýär, onuň netijesinde garaşsyzlyga ymtylmaklyk güýjeýär. Şeýle ýagdaý Baktriýanyň ýerinde ýüze çykyp, selewkilere garşy ýerli taýpalaryň göreşi baslanýar. Bu göreşiň netijesinde Orta Aziýada birnäçe garaşsyz döwletler emele gelýär, şolaryň biri hem Grek-Baktriýa döwletidir.

Miladydan öňki II asyryň ortalaryna çenli Grek-Baktriýa patysalygynda tagt üstünde özara göreşler güýçlenýär, netijede, Orta Aziýada uly taryhy öwrülişikler

bolup geçýär. Ýerli halkyň gozgalaňy netijesinde grek-makedonlaryň agalygy hem ýykylýar. Baktriýa ýerlerinde grek-makedon agalygy döwründe şäher durmuşynyň yzygiderli ösüşi bolup geçýär. Şonuň üçin antiki taryhçylar grek-Baktriýa ýurduny “Müň şäherli ýurt” diýip atlandyrypdyrlar. Täze şäherler gönüburçly salnyp, olaryň daşy berk galalar bilen berkidilipdir.

Bu döwürde grek medeniýetiniň mundan beýläk ýaýramagy güýçlenýär, aýratyn hem binagärlik gurluşygynda grek täsiri güýçlenýär. Grekleriň täsiri hojalyklarda ulanylýan gap-gaçlary hem grekleriň gap-gaçlary şekilinde ýasalypdyr.

Grek medeniýetiniň täsiri Türkmenistanyň ýerinde ýaşan halklaryň medeniýetinde, sungatynda hem saklanyp galypdyr. Gazuw-barlag işleriniň netijesinde Lebap welaýatynyň Hojambaz, Halaç, Atamyrat, Köýtendag etraplarynyň ýerinde, miladydan öňki III asyryň ikinji we II asyryň birinji ýarymynda ýaşan ilatyň Grek-Baktriýa patyşalygynyň düzüminde bolandygy anyklanyldy. Köýtendag etrabynda ýerleşýän Mürzebeggalanyň medeni gatlaklaryndan tapylan däne üwelyän owguçlar, keramiki möhürler, mata dokamakda peýdalanylýan gurallaryň bölekleri, grekleriň aýal hudaýlarynyň heýkeljikleri muňa doly güwä geçýär.

Miladydan öňki II asyryň 40-30-njy ýyllarynda Grek-Baktriýa patyşalygy ýaşamagyny bes edýär. Miladynyň I asyrynda bolsa Grek-Baktriýanyň ýerinde Gadymy dünýäniň in uly döwleti – Kuşan imperiýasy döreýär. Kuşanlaryň in güýçli gülläp ösen ýyllarynda onuň mülkleri hytaý serhetlerinden başlap Gündogar Eýranyň parfiýa mülklerine çenli giňäpdir hem-de Parfiýa döwletiniň bäsdeşine öwrülipdir. Kuşanlaryň agalygy döwründe onlarça täze şäherler gurlup, gülläp ösýär. Olar binagärlikde, heýkeltaraşlykda we çeperçilik sungatynda, şeýle-de buddizmiň ymaratçylyk medeniýetiniň ýaýramagynda uly yz galdyrypdyrlar. Kuşanlylar hem Rim, Parfiý we Hytaýyň Han döwleti bilen birlikde gadymy dünýä siwilizasiýasynyň ösüşine öz goşantlaryny goşupdyrlar. Ägirt uly Parfiýa we Kuşan patyşalyklary miladydan öňki I asyrdan miladynyň III asyrlaryna çenli döwürde dünýä belli döwletler bolupdyr. Emma Orta Aziýanyň durmuşynda III asyrdan uly syýasy öwrülişikler bolup geçýär. Parfiýa patyşalygy miladynyň III asyrynyň birinji çärgesinde durmuş, syýasy we medeni çökgünligi başdan geçirip dargaýar, soňra bolsa Kuşanlaryň döwleti hem ýykylýar.

§12. Beýik Parfiýa döwletiniň şekillendiriş sungaty

Ärsakylar döwletiniň esaslandyrylmagy. Miladydan öňki IV asyryň ahýrlarynda Ahemeniler döwletiniň ýykylmagy, Aleksandryň ägirt uly imperiýasynyň doremegi hem-de ýaş patyşanyň ölmegi bilen imperiýanyň synyp, Türkmenistanyň Günüorta sebitleriniň täze dörän Selewkiler patyşalygynyň düzümine girmegi bilen häsiýetlendirip bolar.

Miladydan öňki III asyryň ortasynda doganlar Ärsak hem Tiridatyň baştutanlygynda ýerli halklaryň gozgalaňy şol döwrüň iň möhüm taryhy wakasy bolýar. Miladydan öňki 250-nji ýylda häzirki Ahal topragynda parn taýpalarynyň gozgalaňy turup, Parfiýa patyşalygy emele gelýär. Bu patyşalygy Ärsakylar nesilşalygy 471 ýyllap dolandyrypdyr.

Miladydan öňki II-I asyrlarda Parfiýa döwletiniň çäkleri günbatarda Siriýa hem Ermenistana, gündogarda Baktriýa hem Hindistana çenli aralygy eýeläp, syýasy taryhyň sahnasynda öz güýjüni-kuwwatyny görkezip, miladynyň III asyryna çenli saklapdyr. Selewkileriň ýörişleriniň çygryndan daşarda galan Horezm Ärsak şa döwründe-de öz syýasy özbaşdaklygyny saklapdyr. Ärsakylaryň resmi kabul eden dini zoroastrizm bolupdyr.

Miladynyň I asyrynda Wologeziň hökümdarlyk eden döwründe “Awestanyň” ilkinji jemleýji redaksiýasy düzülipdir. Ýöne onuň Gündogar Parfiýa ýaýran wagty has ir bolsa gerek. Nusaýdan tapylan miladydan öňki II-I asyrlara degişli Parfiýa maglumatlary muny aýdyň tassyklaýar. Şolaryň arasynda zoroastrlaryň kalendary, ol resminamalary düzen emeldarlaryň birnäçesiniň, düýp özeninde bolsa mazdakizmiň hudaýlary bolan Ormuzdyň, Mitranyň, Nanyş, Weretragnanyň hem beýlekileriň atlary gabat gelýär. Günbatar Parfiýanyň welaýatlarynda bolşy ýaly, Günorta Türkmenistanyň etraplarynda-da şol hudaýlara bagyşlanan ybadathanalaryň bolandygy şübhesizdir. Dürli halklaryň ägirt uly möçberini özünde jemleýän Parfiýa döwletinde zoroastrizm dininiň resmi taýdan agalyk ediji ýagdaýda bolandygyna garamazdan, ýurtda başga dinlerem ýaşamaklaryny dowam etdiripdirler. Özge dinlere geçirimlilik Aleksandr Makedonskiý döwründen başlap, uly gul eýeçilik imperiýalarynyň ählisine mahsus bolupdyr.

Parfiýa şäherleriniň binagärlik gurluşy. Ärsakylaryň ilkibaşdaky paýtagt şäheri Nusaý şäheri bolupdyr. Mitridat I (miladydan öňki 171-138-nji ýyllar) döwründe ol hakyky paýtagt şäherine öwrülip, Mitridatokert – “Patyşalaryň şäheri” diýlip atlandyrylypdyr. Nusaý gadymy şäherden çetde aýratyn görnüşde salnypdyr. Onuň Köne Nusaý atlandyrylýan harabaçylygy häzirem alyslardan ýolagçylaryň nazaryna kaklyşýar. Baş burçly tebigy belentligiň üstünden salnan, ýokary etegi diş-diş kuwwatly galanyň aňyrsynda köşk-ybadathana jaýlary ýerleşipdir. Şäheriň çäginde döwlet işgärleriniň hem-de asylzada begleriň köşkleri, ybadathanalary, olara degişli hojalyk jaýlary, şäher ilatynyň ýaşaýyş toplumlary, önümçiligiň dürli görnüşleri bilen meşgullanýan hünärmenleriň ýaşaýyş jaýlary, önümçilik syrgynlary ýerleşipdir.

Mitridatokertiň bütün görnüşi patyşa häkimiýetiniň berkdigini, duşman aýak sekip bilmez ýaly derejede kuwwatlydygyny nygtapdyr. III ýüzýyllygyň ahyrky çäryeginde nesilşalyk ýykylyp, bütünleý talanan wagtyna çenli öňki durkuny saklan “patyşalar şäheri” soňra köp asyrlaryň dowamynda unudylypdyr. Edil Merwde metalçylaryň, un üweýjilerdir küýzegärleriň aýratyn saýlanyp durşy

ýaly, suwarylýan ýer bilen çölün serhedindäki Jyndepe atlandyrylýan şäherjikde Parfiýanyň keramikaçylarynyň syrgyny ýerleşipdir. Olar öz önümlerini sährada ýaşayan ilata satypdyrlar. Hünärmenleriň syrgynyndaky jaýlar biri-birine ýanaşyk salnyp, aralary darajyk köçejikler bilen bölünipdir. Tutuş maşgalalar iki-üç otagly kiçijik jaýlarda mydar edip, olaryň ýaşayan ýerlerem, ussahanalaram, köplenç halatda bolsa dükanjyklaram jaýyň içinde bolupdyr. Şeýle-de bolsa jaýlar başly-barat salynman, şäher gurluşygynyň kadasy esasynda salnypdyr. Aýratyn keşpdäki (görnükli) jaýlar diňe bir oýlanyşykly, toplumlaýyn salynman, eýsem biri-biri bilen baglanyşykly görnüşde salnypdyr. Berk hem belent galalar, äpet köşklerdir ybadathanalar şäheriň esasy keşbini alamatlandyrypdyr.

Giçki antik döwürde goranmak üçin has kämil bolan tegelek galalar peýda bolup ugrapdyr. Parfiýada-da, Horezmde-de palçyk gurluşyk üçin esasy çig mal hökmünde hyzmat edipdir. Jaýlaryň diwarlary, arkalary, gümmezleri örülende çig kerpiçler esasy önüm bolup hyzmat edipdir.

Palçygyň esasy gurluşyk önümi bolmagy binagärligiň kämil hem has gelşikli bolmagyny kesgitleýdi. Parfiýanyň hem Horezmiň antik jaý gurluşygy özüniň ýerine ýetirilişiniň berkligi hem möçberiniň ululygy bilen tapawutlanýar. Uly gurluşyklarda münherçe gullaryň zähmetinden peýdalanan hökümdarlardyr emeldarlar şol döwletiň jemgyýetçilik gurluşyny görkezýäpdir. Mysal üçin, Parfiýa döwründe Merwiň alty kilometr aralygyny öz içine alýan diwarynyň galyňlygy 15 metre, belentligi bolsa 20 metre ýetipdir. Ony salmak üçin onlarça million uly göwrümlü çig kerpiçleri guýupdyrlar we örüpdirler.

Ymaratçylyk ulgamynda adamlaryň köpçülikleýin ulanylan palçyk karkas jaý gurluşygynyň galyby giňden ýaýrap, onda agaç görnükli rol oýnapdyr. Jaýlaryň eýwanlarynda hem olaryň üstlerini ýapmak üçin daýanç sütünleridir pürsleriň giňden ulanylyp ugralmagy, has kämil hem gözəl binalaryň gurlup, durmuşa geçirilip başlanandygyna şaýatlyk edýär. Parfiýa Nusaýynyň hem antik Horezmiň uly göwrümlü arhitektura ýadygärlikleriniň barlanylyp görülmegi bu pikiri tasýklaýar.

Galalygyr şäherinde köşk häsiýetli uly ymaratyň salnan wagtyny alymlar miladydan öňki IV asyrlara deňişli hasaplasalaram, onda miladydan öňki IV-II asyrlara deňişli medeni gatlaklaryň saklanandygyny arheologiki tapyndylar güwä geçýär. Mermer heýkeller, gymmatbahaly ritonlar, kümüş gap-gaçlar, gemma-intaliýalar (şekilli daşlar) – bularyň bary ellin medeniýetiniň ýeten belentlikleri bilen tanyş köşk emeldarlarynyň isleglerini kanagatlandyryan sungat bolupdyr.

Gala şäher binagärliginde esasy desgalaryň biri bolupdyr. Gala diwarlarynda gönüburçly görnüşde goranar-bukular ýaly diňler bolup, belli aralyklarda duşmanyň hereketini synlamak we ok atmak üçin köpsanly deşikler goýlupdyr. Goranyş

diňleri biri-birine golaý aralykda ýerleşdirilipdir. Nusaýyň, Margiananyň gora-nyş üçin berkidilen çetki şäherleri bolan Çilburç, Durnaly, Horezmiň Bazargala, Kurgaşyngala we başga-da ençeme galalar muňa aýdyň mysaldyr. Giçki antiki döwürde goranmak üçin has amatly galalaryň tegelek görnüşleri peýda bolýar.

Gaýalaryň ýüzüne oýulyp çekilen, şeýle-de Ärsaklaryň köşkleriniň diwarlaryny bezän şeýle mazmundaky suratlar uçsuz-sorsuz ýiten bolsa gerek. Sebäbi häkimiýet başyna gelen Sasanylaryň täze nesilşalygy özlerinden öňki şan-şöhra eýe bolan nesilşalyk bilen baglanyşykly ähli zatlary yzygiderli hem rehimsiz ýok edipdirler.

Sungatyň başga görnüşlerem bolup, olar gul eýeçilik şäherlerdir obalarynyň ilaty üçin niýetlenipdir. Ussalar ol önümleri ýasanlarynda ilatyň umumy isleglerindendir, estetiki garaýyşlaryndan ugur alypdyrlar. Beýle diýildigi, halk köpçüligi bilen agalyk ediji gatlagyň sungatlarynyň arasynda gapma-garşylyk bolmandyr diýip bolar. Sebäbi Aziýa halklarynyň sungatynyň esaslaryny düzýän halk sungaty ýokary gatlagyň ellinleşen siwilizasiýasynyň daşky görnüşini özleşdirenden ýakyn bolupdyr.

Ellin medeniýeti döwri Gündogar üçin ruhy durmuşyň dürli äleminde uly öňegidişlik bolupdyr. Şol döwürde gadymy dini garaýyşlarda hem uly özgerişler bolup geçýär. Käte olar öňki daşky durkuny saklap, mazmunyny üýtgedipdirler, käte bolsa tersine - köne forma täze, adaty düşüňjeleri ornaşdyrypdyrlar. Döwrüň kosmopolitizmi ozal dar, ýerli ähmiýete eýe bolan kultlardyr hudaýlar adamlaryň ýaşaýan künjeklerine, olaryň ynançlaryna aralaşyp, uniwersal häsiýete eýe bolupdyr. Şeýle ýagdaýda dürli etniki gurşawda emele gelen rowaýaty çeper keşplere ýakynlaşmak dürlem bolsa, meňzeş wezipäni ýerine ýetirýän hudaýlaryň bir bitewiligine alyp barýar.

Hudaýlaryň arasynda iň irki döwürlerden sejde edilýän Beýik zenan hudaýy iň görnükli orna mynasypdyr. Görnüşine görä, Ýer şarynda bütin barlygyň gözbaşy, ynsan kowmuny dowam etdiriji nesil öz enesiniň rowaýaty keşbini döretmedik halk ýok bolsa gerek. Müsürlilering Isidasy, assyrlylaryň, wawilonlylaryň Iştary hem Nanasy, eýranlylaryň Aşi hem Anihiti, greklerin Gera hem Demetrasy we basga-da onlarça hudaýlar şol halklaryň ene hudaýlarydyr. Olaryň hemmesi hakynda asyrlaryň, müňýyllyklaryň dowamynda käbir meňzeşlik baram bolsa, tutuşlygyna alanynda başga-başga rowaýaty hekaýalar toplумы döredilipdir. Bu beýik zenan hudaýlaryň ýaşaýyşlary biri-birinden tapawutlam bolsa, olaryň ählisine deň derejede mahsus bolan bir umumylyk bar. Eşret paýlaýan zenan hudaýy adamlara düşnükli, ýakyn, arzyly bolup, ony ilatyň ähli gatlagy hormatlapdyr. Ol hökümdarlardan başlap, tä gyrnaklara çenli arzyly bolupdyr. Ruhanylar bu ynama has-da gop berip, olary has hem syrly etmäge çalşypdyrlar, käte bolsa ýönekeý halkyň köpçülikleýin gatnaşýan baýramçylygyna öwürüpdiler.

27-nji surat.
Nusaýyň ýadygärlik görnüşi

§13. Parfiýanyň binagärligi

Nusaý binagärliginiň özboluşlylygy. Ärsaky patyşalarynyň ilkibaşky paýtagty Köne Nusaý baş burçly tebigy belentlikde gurlupdyr, onuň ýokary böleginde köşk-ybadathana jaýlary ýerleşipdir. Mitridatokertiň daşky görnüşi patyşa häkimiýetiniň berkligini, duşman aýak sekip bilmez ýaly derejede kuwwatlydygyny aňladypdyr.

Köne Nusaýyň Mitridatokertiň demirgazyk böleginde örän ýygjam salnan kömekçi jaýlarynda patyşanyň hazynasy, çakyr saklanýan jaýy hem-de hyzmatkärleriň ýaşan syrgyny ýerleşipdir. Bu binagärlik toplumynda inedördül jaý aýratyn ünsüňi özüne çekýär. Ol jaý Isidor Harakskiniň maglumatyna görä, Ärsakylaryň ýaşuly nesliniň jaýlanan ýeri bolan Nusaýda olaryň merhumlar üçin aýratyn eý görülyän zatlarynyň saklanylýan ýeri bolupdyr. Ol miladydan öňki II asyrdan salnyp, soň birnäçe gezek üýtgedilipdir. Meýilnama boýunça inedördül bolan ol jaý (taraplary 60x60 metr) dört burç howlyny hem-de her tarapynda üç ýerde ýerleşen geçelgeler arkaly biri-biri bilen birleşýän 12 sany jaýy özüne birleşdirýär. Howlynyň daş-töweregi ilkibada agaç sütünler bilen aýlanyp berkidilipdir. Soňra ky döwürde onuň ýanynda goşmaça “T” şekilli kiçijik otaglar (kameralar) hem-de däliz (koridor) gurlupdyr.

Esasy otaglar hem kameralar hazyna hem beýleki gymmatbahaly zatlardan dolansoň, olaryň gapylary berk gulplanypdyr. Günorta tarapda ýerleşen inedördül jaýyň garşysynda duran diwardaky ýarymaýlaw mähraba alyp barýan ýeke-täk darajyk geçelge arkaly girelge goýlupdyr. Howlynyň hem jaýlaryň sütünleri daşyň ýa-da kerpijiň üstünde oturdylan agaç pürsleriň daşy suwalypdyr. Sütünler Köpetdagiň eteklerinde ýaşan mürçeli, nohurly, gökleň ýaly kiçiräk türkmen taýpalarynyň ir döwürlerden bäri gurluşykda ulanyp gelen syrdym, ýokary tarapy gitdigiçe inçelýän sütünlerine çalymdaş bolupdyr. Interýerdäki (jaýyň içi) oklaryň üstünde oturdylan dik sütünler diňe bir kaşan bezegli inedördül jaýlar üçin däl, eýsem, olar Köne Nusaýdaky demirgazyk toplumynyň ähli jaýlary üçin mahsusdyr. Olar şol jaýa ýanaşyk salnan hojalyk jaýlar bolup, çakyr saklanylýan humhanada hem beýleki hojalyk otaglary üçin hem peýdalanylýpdyr. Bu usul Parfiýanyň binagärliginde miladynyň ilkinji asyrlaryna çenli öz ähmiýetini saklapdyr. Sütünli üsti ýapyk bezelen jaýly (galereýaly) howlular Aşşuryň hem Nippuryň köşklerinde-de, Dura-Ewroposyň ybadathanalarydyr galalarynda-da duşýar. Alym M.M.Rostowsewiň olaryň gelip çykyşyny greklere däl-de, Gündogar halklaryna degişli etmegi esassyz däl. Mitridatokertdäki inedördül jaý ony aýdyň subut edýär.

Köne Nusaýyň köşk hem ybadathana gurluşygy. Köne Nusaý şäheriniň binagärlik ymaratlarynyň has ähmiýetli toplumu onuň günorta böleginde jemlenipdir. Köşk hem ybadathana häsiýetli ol ymaratyň iň esasy bölegi miladydan öňki

II asyrdä, ýagny “patyşalar şäheriniň” düýbi tutulan wagtynda salnypdyr. Onuň bilen birleşýän beýleki jaýlar giçkiräk döwürde bina edilipdir. Ol ýerde üýtgedip gurmak hem dikeldiş işleri miladynyň başlarynda kiçi Ärsak hökümdarlary döwründe-de dowam edipdir.

Bu toplumyň demirgazyk hem merkezi böleginde köşk üçin niýetlenilen jaýlar, günortasynda bolsa ybadathanalar ýerleşipdir. Ýöne olaryň hemmesi köp sanly dälizler (koridorlar) hem-de köpsanly kömekçi jaýlar arkaly biri-biri bilen birleşdirilipdir. Köşk toparynyň hemmesini birleşdirýän uly inedördül zal hem-de giň howly bolupdyr. Gönüburçly howlynyň daş-töweregi dürli jaýlar bilen gurşalypdyr, onuň günbatar tarapynda iki hatar sütünli portik ýerleşipdir. Gündogar tarapynda bolsa haçandyr bir wagt tegelek kerpiçden örülen sütünleri bolan portik bolupdyr.

Inedördül zal belentligi iki metr çig kerpiçden örülen berk platformada bina edilipdir. Onuň içiniň giňligi 20x20 metr bolup, diwarlarynyň galyňlygy üç metre ýetipdir. Jaýyň üç geçelgeli ön tarapy kiçijik howla bakdyrylypdyr. Inedördül zal gündogar tarapdan gapy arkaly hojalyk jaýlaryna, günorta tarapdan bolsa başga bir zerur zatlar üçin niýetlenen jaý salnypdyr. Bu süýrgült jaýyň diwarlary kerpiçden galdyrylypdyr, şonuň ýaly onuň düşegi hem kerpiç bilen düşelip, açyk gyzyň reňk bilenem reňklenipdir. Zalda geçirilen arheologiki gazuw-agtaryş işleri zalyň düýpli özgerişe sezewar bolandygyny we iki sany uly gurluşyk döwrüni başdan geçirendigini anyklady. Ilkibaşda onuň umumy beýikligi 8-9 metre barabar bolupdyr. Diwarlar iki ýarusla bölünip, olaryň aşakysy pilýastrlar (diwardaky gyraňly çykgyt) bilen bezelipdir, ýokarkysynda bolsa bişen kerpiçden edilen ýarym sütünler galdyrylypdyr. Binagärlik sungatynda bu ymaratlaryň jaý gurluşygynyň täsiriniň bardygyny görkezýär. Wagtyň geçmegi bilen inedördül zalyň daýanç sütünleri o diýen ygtybarly däl ýaly bolup görnen bolmagy ähtimaldyr. Galyberse-de, Nusawyň binalary tebigy hadysalara, güýçli ýer titremelere duçar bolup, köp ýitgä sezewar bolupdyr.

Miladynyň başynda Merwdäki Erkgala diwarlarynyň ýokarsyndaky ýerde, düýpli özgeriş işleri geçirilipdir. Zalyň umumy belentligi ep-esli galdyrylypdyr, tegelek sütünleri bolsa dört sany kuwwatly kerpiç sütünler bilen çalşyrylypdyr. Inedördül zalyň diwarlary-da öňki durkundan ep-esli üýtgedilipdir. Onuň iki ýarusly görnüşi öňküsi ýaly saklansa-da, aşakdaky pilýastrlara derek başgaça görnüşde, kerpiçden edilen ýarym sütünler bilen çalşylypdyr. Ikinji ýarusdaky ýarym sütünler, daşyna palçyk çyrşalyp, ak geň bilen ýylmanan agaç sütünler bilen çalşyrylypdyr. Kapitelleri (sütüniň başy) bezemek üçin öňki terrakota akantlary peýdalanylypdyr. Birinji ýarusyň diwarlary ganç bilen agardylypdyr, ikinji ýarusyň diwarlary bolsa açyk gyzyň reňk bilen reňklenipdir. Kapitelleriň akantlaryna (sütüniň başyndaky akant gül şekili) gülgüne, goýy gyrgyzy, gök, sarymtyl reňkler çalypdyr. Ýokarky ýarusyň tekjelerinde toýundan ýasalyp, patyşalaryň, köşk zenanlarynyň heýkelleri reňklenip ýerleşdirilipdir. Zalyň düşegi ajaýyp

Parfiýa halyalary bilen düşelipdir diýip göz önüne getirseň, onda Inedördül zalyň nähili owadan görnüşde bolandygyny aňmak kyn bolmasa gerek. Inedördül zala ýagtylyk jaýyň ýokarsynda goýlan penjireden düşüpdür.

Zalyň gurluşy onuň nämelere niýetlenendigini aňmak hem kyn däl. Üç geçitli baş fasadyň-eýwanyň gurluşy Gündogaryň köşk ymaratларыnyň ençemesi üçin häsiýetli bolsa-da, ýapyk, daşky dünýäden üzňe edilip gurulmagy, onuň ybadathana üçin niýetlenmedigi anyk. Ol bezemen jaý patyşanyň resmi myhman kabul edýän kabulhanasy, şeýle-de ýokary gatlak wekilleri üçin niýetlenilen meýlis geçirilýän zal bolup hyzmat edipdir. Ýöne wagtyň geçmegi bilen ýagdaý üýtgäp, Ärsakylaryň paýtagty günbatara süýşüpdür. Nusaý bolsa Parfiýa döwletiniň çetki şäherleriniň biri bolup, hökümdarlyk edýän nesilşalygyň aram-aram dynç alýan ýeri hökmünde öz ähmiýetini saklapdyr. Nusaý öňden gelyän döp boýunça, nesilşalygyň merhum hökümdarларыnyň, olaryň maşgalalarynyň jaýlanýan ýeri hökmünde saklanypdyr we dowam etdirilipdir. Ýöne Inedördül zalda dabaraly kabul edişlikleri guramaga adam galmandyr. Howla çykýan üç geçelgäniň ikisi bütinleý ýapylypdyr. Ýokarky ýarusdaky heýkeller indi anyk patyşalardyr patyşa zenanларыň portretleri bilen däl-de, eýsem taýpa baştutanларыna hormat goýulýan ýer hökmünde kabul edilip ugralypdyr. Zal ilki başda ýokarky gatlak wekilleri üçin niýetlenilen hem bolsa, soňra nesilşalygyň kulty bilen bagly zatлары gysyp çykarypdyrlar.

Görnüşine görä, şu hili zallar Orta Gündogaryň antik döwrüniň köşk gurluşygynyň däbine giren bolarly. Horezm hökümdarларыnyň häzirki Garagalpagystanyň ýerinde ýerleşýän Toprakgalanyň köşgünde-de (miladydan öňki III asyry) patyşalyk sürýän maşgalanyň agzalarynyň heýkelleri goýlan uly zalyň bolmagy bu aýdylanлары tassyklaýar.

Köne Nusaýyň köşk toplumynyň günorta tarapyndan ýakyn arada ybadathana üçin niýetlenilen uly bir ymarat bina edilipdir. Ol ýerde miladydan öňki II asyra degişli iki sany uly göwrümlü toplumda Diňli hem Tegelek ybadathanalar aýratyn saýlanypdyr. Miladydan öňki II asyrdan bina edilen bu ybadathanalar ilki üzňelikde bolup, soňra geçelgeler arkaly biri-biri bilen birleşipdir. Olaryň ikisem daşky perimetri boýunça aýlawly geçelgeler bilen gurşalypdyr. Emma bu gurşawларыň geçirilmegi olaryň daşky dünýäden üzňeligini güýçlendiripdir.

Çig kerpiçden edilen 6 metre çenli belentlikde salnan Diňli ybadathanasy bütewi ýokary galdyrylan beýiklikde gurlupdyr. Onuň aňşyrmasy kyn, nähilidir bir jaýлары, koridorлары hem portikleri bolan bolmagy mümkindir. Otagларыň birinde üstünde pytrap giden toýun heýkel oturdyan beýiklik saklanyp galypdyr. Daş görnüşü dörtburç Tegelek ybadathananyňam daşynda aýlawly koridor bolup, onuň diametri 17 metre ýetýän tegelek aýlawly özünde jemleýär. Onuň eşegarka çadyr şekilli gurluşy bolup, üçegi çerepisa bilen örtülipdir.

Ilki başda zalyň üç geçelgesi bolupdyr, soňra olaryň ikisiniň ýapylymagy onuň daşky dünýäden üzňeligini has artdyrypdyr. Edil Inedördül zaldaky ýaly, olam

iki ýarusly bolsa-da, bütinleý başga görnüşde bolupdyr. Parfiýada dürli dinleriň bolmagy Nusaýyň Diňli hem Tegelek ybadathanalarynda berjaý edilen dāp-des-surlaryň anyk haýsy dine degişli bolandygyny anyklamaga häzirlilikçe mümkinçilik berenok. Ýöne diňe bir zady Tegelek ybadathananyň gurluşynyň miladydan öňki II asyrdan Samos adasynda, Beýik hudaýlaryň käbirlerine bagyşlanyp salnan Arsiniýona haýran galarlyk derejede meňzeş gurlupdyr.

Köp babatda özboluşlylyk saklananam bolsa, Nusaýdaky ybadathana salnanda ellinçilik binagärlik nusgasynyň peýdalanylandygyny anyk görmek bolýar. Esasy tapawut olaryň daşky görnüşinde. Eger Arsiniýon içinden hem daşyndan silindr görnüşli bolsa Nusaýyň Tegelek ybadathanasy daşyndan belent dörtburç prizmany aňladýar. Emma ybadathana bina edilende onda ulanylan gurluşyk materiallarynda tapawut bar. Arsiniýondaky mermere derek Nusaýdaky ybadathana-da çig kerpiçdir terrakota ulanylypdyr. Parfiýaly ussalar ybadathananyň başga-da ençeme böleklerinde göwrüminiň özboluşly çözgütlerini ulanmagy başarypdyrlar. Mitridatokertdäki Tegelek ybadathana şol döwrüň jaý gurluşygynda ellinçilik binagärlik ideýalary peýdalanylanam bolsa, ençeme bölekleriň ýerli şerte görä üýtgedilendigini görkezýär. Ýöne salnan wagty gürrüňini edýän ybadathanamyza ýakynam bolsa, Täze Nusaý şäherinde gala diwarynyň düýbünde bina edilen antik Parfawnisadaky kiçiräk ybadathana ondan bütinleý başgaça gurlupdyr. Ymarat ýörite adamlar tarapyndan galdyrylan, belent bolmadyk ýerde gurlupdyr. Onuň gönüburçlary daşa ýa-da kerpiçe oturdylan ýeňil sütünler bilen eýwan görnüşinde Köne Nusaýdaky inedördül jaý ýaly gurşalypdyr. Jaýyň esasy ön tarapynda on iki sany sütün bolupdyr. Ybadathana iki ýarusa bölünipdir. Eýwanyň bassyrmasy bilen oňat goralan aşaky ýarusy basgançaklar bilen gurşalypdyr, ýokarky ýarus bolsa tekiz diwar görnüşinde bolupdyr. Täze Nusaý ybadathanasynyň gurluşynyň ähli bölekleri inçelik bilen oýlanyşykly hem sazlaşykly gurlupdyr. Wagtyň geçmegi bilen gürrüňi edilýän ymaratyň golaýynda parfiýaly merhum han-begler jaýlanyp, soňra olaryň mazarlary ybadathananyň töweregini bütinleý gurşapdyr.

Şäheriň çäginde köşk, ybadathanalar, emeldarlaryň, şäher ylatynyň ýaşaýyş jaýlary, önümçiligiň dürli görnüşleri bilen meşgullanýan hünärmenleriň ussahanalary ýerleşipdir.

Parfiýada palçyk esasy çig mal hökmünde gurluşykda ulanylypdyr. Çig kerpiç diwarlar, arkalar we gümmezler örülende-de ulanylypdyr. Jaýlaryň düşegi we üçekleri palçyk bilen suwalypdyr. Palçykdan bişen kerpiçler we terrakotalar, jaýlaryň ýüzüne ýelmenýän plitalar, ýönekeý jaýyň üstüni ýapmak üçin bişirilýän ýasdan ýuka keramika önümleri (çerepisalar), tutuş kapiteller ýasalypdyr. Palçygyň esasy gurluşyk materialy bolmagy binagärliigiň ösüş ýoluny kesgitläpdir.

Wagtyň geçmegi bilen gürrüňi edilýän ymaratyň golaýynda parfiýaly han-begler jaýlanyp, olaryň mazarlary ahyrsoňy ybadathananyň daşyny gurşap alypdyr. Merhumyň ýanynda köp mukdarda her dürli zatlar goýlupdyr, üstü gümmezli mazarlaryň diwarlary bolsa tutuşlygyna suwalyp, goýy gyrgyzy reňk bilen reňklenipdir.

Merwdäki budda dininiň ýadygärligi. Dürli halklaryň ägirt uly bölegini özünde jemleýän Parfiýa döwletinde zorostrizm dininiň resmi taýdan agalyk ediji ýagdaýda bolandygyna garamazdan, ýurtda başga dinlerem ýaşamaklaryny dowam etdiripdir. Özge dinlere geçirimlilik etmek Aleksandr Makedonskiniň döwründen başlanypdyr.

Miladynyň ilkinji asyrlarynda Gündogar Parfiýanyň welaýatlaryna buddizm aralaşyp başlapdyr. Geçirilen barlaglaryň netijesinde Merwde II-III asyrlara degişli buddanyň ýerleşen sekisiniň galyndylary tapyldy. Sekiniň daşynda beýik ýerde dörtburç berk jaý (dörtburçlugyň töwerekleri 13 metr, belentligi 4 metr çemesi) gurlupdyr. Onda diametri 9 metr töweregi bolan silindr görnüşli heýkel goýlupdyr. Sekide geçirilen ilkinji rejeleýiş işleriň birinde, ymaratlar üçin adaty bolmadyk, aşakdan gümmeze tarap uzalyp, silindr görnüşli heýkeliň daşyna spiral şekilli aýlanan halka ýüze çykarylady. Bu ýerde jaý rejeleýiş işleri geçirilen wagtynda emele gelen galyň suwaglaryň, çalnan gyzyň reňkleriň galyndylary biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr.

Sekiniň demirgazyk tarapynda howly bolup, şol ýerdäki basgançagyň garşysynda bişen kerpiçden edilen sütüniň düýbünüň üsti açyldy. Basgançagyň önündäki açyk ýerde Buddanyň toýundan ýasalan ägirt uly heýkeli ýörite ýokary galdyrylan ýerde (postamentde) oka geýdirilip goýlupdyr. Sekiniň günorta tarapynda buthananyň umumy ýaşaýyş jaýlaryna meňzeş binagärlik toplumy gurlupdyr. Onuň bezeginde nakgaşçylyk sungatynyň ulanylandygyny gazuw-agtaryş işleriniň netijesinde tapylan surat bölekleri subut edýär.

Sekiniň taslamasy günbatar welaýatlarda buddizmiň ýaýran wagty, miladynyň başlaryna salnan ymaratlara gabat gelýänem bolsa, ol Merwiň jaýlary üçin çig materialdan bina edilen däp bolan usulda ýerine ýetirilipdir. Bu jaý antik döwrüň dini medeniýeti bilen baglanyşykly ymaratlaryň aýratyn görnüşli toparyna degişlidir. Buddany mahabatlandyrmagyň hatyrasyna gurlan bu ymaratda içki jaýlar ýok. Bu hili sekiler buddaçylaryň aýratyn sarpa goýýan adamlarynyň şanyna gurlupdyr. Onuň gelip çykyşy gadymy budda ymaratlaryndan gözbaş alyp gaýdýar. Olaryň ýönekeý we kuwwatly keşbini synlan adamlaryň kalbynda belent duýgulary oýarmaga niýetlenipdir. Bütün binagärlik toplumy nagyşlardyr uly göwrümlü heýkeller bilen bezelmegi ilatyň gözüne syrly hem özüne çekiji görkezipdir.

Parfiýa Mesopotamiýa binagärligindäki meňzeşlikler. Türkmenistanyň antik döwrüniň binagärligine häsiýetnama berlende, diňe bir gurluşyk usullarynyň aýratynlyklary däl-de, eýsem ymaratçylyk taslamalarynyň esasynda gurlandygyny bellemek zerurdyr. Günorta Türkmenistanyň Parfiýa binagärligi köp babatlarda Parfiýanyň (Hatra, Dura-Ewropos) gurluşygyndan tapawutly bolupdyr. Onuň gurluşyny (stilini) köp derejede, bir tarapdan günbatar Rim medeniýeti bilen gatnaşyklar kesgitläň bolsa, ikinji tarapdan bolsa ony ýerli däp-dessurlaryň talaplary kesgitläpdir. Emma binagärlik gurluşynda Parfiýa-Eýran alamatlarynyň tutýan orny hem pes bolmandyr. Muňa Parfiýa döwrüniň Mesopotamiýasynyň şäherleri

bolan Nuppuryň, Aşşuryň, Wawilonyň ymaratçylyk gurluşynyň çözgütlerindäki göwrüm-giňişlik taslamalary şaýatlyk edýär. Bu babatda Nusaýyň ýadygärlikleri bilen Parfiýa Mesopotamiýasynyň arasynda medeni umumylygyň bardygyny-da belläp bolar. Emma bu medeniýetleriň arasynda azyndan bir ýarym müň ýylyň ýatanlygyny hem ýatdan çykarmaly däliris. Sebäbi Nusaýyň ymaratlary miladyňyň öňki II-I asyrlaryna, döwleti esaslandyryjylaryň döwrüne, Mesopotamiýanyň binalary bolsa miladydan I-II asyrlaryna, ýagny Ärsakylaryň nesilleriniň dolandyran döwürlerine gabat gelýär.

Miladyňyň ilkinji asyrlarynda demirgazyk Parfiýanyň jaý gurluşygynyň möhüm taslamasy bolan howly, gümmezli eýwan ýaly gurluşygyň ýüze çykanmy ýa-da çykmanmy, ol barada arheologiýa ylmynda häzirikçe maglumat ýok. Ýöne onuň tapyljagyna bil baglasa bolar. Sebäbi miladydan öňki II-I asyrlarda Nusaý binagärliğinde ybadathana dälizlerinden (koridorlardan), merhumlaryň mazarlary üçin gümmez taslamalaryndan peýdalanylýdyr.

Günorta Türkmenistanyň Parfiýa binagärliги özboluşly taryhy-medeni hadysa, gadymy Gündogaryň özboluşly mekdepleriniň biri hökmünde göz önüne gelýär. Şol döwürlerde antik Horezmiň binagärliги hem aýratyn mekdep hökmünde saýlanýar. Onuň ýadygärlikleri Koýgyrlangala, Gäwürgala, Toprakgala we beýleki ençeme galalar (bularyň hemmesi Garagalpagystanyň ýerinde) özleriniň taslama çözgütleri, binagärlik tärleriniň özboluşly alamatlary bilen tapawutlanypdyr. Orta Aziýa ýerleri uly gul eýeçilik döwletleriniň düzüminde bolup, olaryň köpüsi bilen özara gatnaşyklarda bolansoň, olaryň binagärlik sungatynda köpsanly umumylyklar bolupdyr. Emma, muňa garamazdan, özüniň binagärlik mekdebi hemişe ösüşde bolup kämilleşipdir.

Miladydan öňki birinji müňýyllygyň ahyrlarynda gadymy Türkmenistan uly taryhy-binagärlik gurluşyklarynyň, akymlaryň kemala gelen hem ösen ýerleriniň biri bolupdyr.

Türkmenistanyň gadymy monumental binagärliğiniň möhüm alamaty sungatlaryň arabaglanyşygynda ýüze çykypdyr. Heýkeltaraşlyk hem nakgaşçylyk özleriniň ýokary çeperçilik ähmiýetini ýitirmän, köşklerdir ybadathanalaryň zallaryna bezeg, görk beripdir. Gynansak-da, diwar bezegi biziň günlerimize juda az sanly parçalaryň görnüşinde gelip ýetipdir. Olar Köne Nusaýyň inedördül zalýndan, Merwdäki buddanyň sekisinden, Günorta Horezmdäki Köne Was şäherindäki III-IV asyrlara degişli uly jaýyň diwarlaryndan tapyldy. Emma bular şol bezegleriň şekilleri hem mazmuny barada doly pikir ýöretmek üçin ýeterlik dälidir. Şeýle-de bolsa III asyrdaky Toprakgaladaky, Horezm hökümdarlarynyň köşgündäki nakgaşçylyk sungatynyň galyndylarynyň öwüşgini, temalaryň köpdürlüliги hem-de monumental gurluşyklar gadymy Türkmenistanda diwarlara çekilen nakgaşçylyk taslamalarynyň bolandygyny çaklamaga esas berýär.

Biziň heýkeltaraşlyk baradaky düşüňjämiz oňa görä has aýdyň, Köne Nusaýdaky hazynadan tapylan çeperçilik önümleriniň arasynda mermerden ýasalan heý-

kelleriniň bölekleri bar. Olar heniz gadymy döwürde talaňçylar tarapyndan talanyp weýran edilipdir. Olaryň bölek-büçekleri inedördül jaýyň otaglaryndan, onuň howlusynyň dürli ýerlerinden, hatda jaýlaryň eýwanynyň aňyrsyndanam tapyldy.

Dogrudan-da, Parfiýa jemgyýetiniň binagärligine mahsus elementleriň esasyalarynyň biri-de diwar bezeglerinde nakgaşçylyk sungatyny peýdalanmakdyr. Parfiýalylaryň reňklere we olaryň jadylaýjy häsiýetine bolan garaýyşlary güýçli bolupdyr. Jaýlaryň diwarlaryny reňklemek, gahrymanlarynyň heýkellerini janlandyrmak üçin boýaglary ulanmaklary olaryň täsirli tarapy bolupdyr. Edil şonuň ýaly-da nakgaşçylyk sungatynyň taslamalaryna mifologik temalar bilen bir hatarda gahrymançylyk sýžetleri-de ähmiýetli hasaplanypdyr. Muňa mysal edip, Nusaýdan tapylan söweş pursatlary şekillendirilen suratlaryň böleklerinde görmek bolýar.

§14. Parfiýanyň nakgaşçylyk we heýkeltaraşlyk sungaty

Türkmenistanyň antik döwrüniň monumental binagärliginiň möhüm alamaty sungatlaryň arabaglanyşygynda ýüze çykypdyr. Heýkeltaraşlyk hem nakgaşçylyk sungat önümleri özleriniň belent çeperçilik ähmiýetini ýitirmän, köşklendir ybadat-hanalaryň bezemen zallaryna görk beripdirler. Olar Köne Nusaýyň Inedördül zalynda, Merwdäki buddanyň sekisinde, Günorta Horezmdäki Köne Was şäherindäki III-IV asyrlara degişli uly jaýyň diwarlarynda saklanyp galypdyr.

Heýkeltaraşlyk sungaty. Zenan hudaýynyň heýkeli. Heýkeller, esasan, ak, çal mermerden, ýöne juda seýrek görnüşde ýasalypdyr, olaryň käbir böleklerinde reňkleriň galyndysy saklanypdyr. Üç gat matadan tikilip, ýokary eginlerine berkidilen uzyn köýnegi ep-esli eplenen zenan hudaýynyň heýkeli, öz görnüşini boýunça has gadymy döwre degişlidir. Onuň tegelek ýüz keşbinde bildirer-bildirmez ýylgryş alamaty saklanypdyr. Saçy kellesiniň daşyna aýlanan, ýeňse tarapyndan ýasy lenta sallanyp dur. Biraz öňe ümzük atan zenan göni öňe seredip dur. Onuň durşy, geýnişi, saçynyň ýerleşdirilişi gadymy grekleriň Afina heýkeltaraşlyk sungatynyň keşpleri bilen kybapdaş. Nusaýly hudaý zenanyň ýüz keşbiniň hem ellinleriň sungatyndan gözbaş alyp gaýdýanyny aňmak kyn däl. Miladydan öňki II asyra degişli şu zenana çalymdaş gyzyň mermerden ýasalan kellesi Pergam döwletiniň çäklerinden hem tapyldy. Bu zenan heýkeli grek medeniýetiniň has gadymy (arhaika) döwrüniň sungat mekdebine mahsus keşpde ýerine ýetirilipdir. Tapyndylara görä, ellinleriň medeniýetine öýkünmek ýerli ussatlar üçin mahsus bolupdyr diýip çaklap bolar. Gresiýanyň meşhur heýkeltaraşlary Fidiniň, Polikletiň, Mironyň, Praksiteliň, Skopasyň, Lisippiň we başgalaryň ussatlygy öz döwründe nusgawy ussatlyk mekdebi hökmünde tanalypdyr. Megerem, parfiýaly heýkeltaraşlar hem olardan tälim alandyrlar ýa-da olara öýkünip işlendirler.

Şu nukdaýnazardan, Nusaýyň Zenan hudaýy diýlip atlandyrylýan heýkeliň özüne mahsus taryhy, çeperçilik derejesi bolandygy barada oýlanmak ýerliklidir. Bu heýkeliň umumy göwrümi işlenip, keşbiň ownuk bölekleri işlenilmän galdyrylypdyr. Şeýle usul, esasan hem, uzak aradan seretmek üçin niýetlenen eserlere mahsusdyr. Diýmek, bu ajaýyp eser Nusaýyň gymmatly zallarynyň ýokarky gaty üçin niýetlenipdir diýip bolar (28-nji surat).

28-nji surat. Nusaýdan tapylan
Zenan hudaýynyň heýkeli

29-njy surat. Rodoguna. Mermer. Köne Nusaý.
Miladydan öňki II asyrlar

Rodogunanyň heýkeli. Miladydan öňki II asyra degişli Köne Nusaýdan tapylan ýarym-ýalaňaç ýaş zenan şekillendirilen heýkeliň ýokarky bölegi ak mermerden, geým bilen örtülen aşaky bölegi bolsa çal daşyň aýratyn görnüşinden ýasalypdyr. Ýowuz garaýşy, tebigy suratda gödeksi ýelmeşen öl saçlary, ýokary uzap duran elleri onuň aýgytly hereket etmegi başaryandygyna güwä geçýär. Uzyn boýunly zenanyň kellesi biraz gyşaryp dur. Ýüzi tegelek, gözleriniň garaýşy ýowuz, agzynyň ýanyndaky çyzyklarda gahar-gazap alamaty bar. Gödeksi tokgalanan öl saçlary kelläniň daşyna ýygnanypdyr. Ýokary göterilen eli uzyn saçyny tutup duran bolara çemeli. Çalarak gyşaryp duran syratly dik bedeni zenan hudaýy Wenera Milosskaýa mahsus bolan alamatlary ýadyňa salýar. Heýkeliň ýasalyş usuly, göwräniň bütin durky, daşlarda iki jynsynyň sepleşdirilmegi bu heýkeliň aňyrsynda Wenera hudaýynyň keşbiniň nusgasynyň ýatandygy barada-

ky pikiri öwürmäge iterýär. Antik heýkellerde öl saçlaryny sykyp duran, Afrodita Anadiomena diýip atlandyrmak kabul edilen ýalaňaç ýa-da ýarym-ýalaňaç aýal görnüşi giňden bellidir. Deňiz köpürjikleriniň içinden çykyp gelýän ol aýalyň hemişe söýgi hudaýyny aňladýandygy ýa-da aňlatmaýandygy baradaky mesele entek anyklanar. Ýöne Nusaýdan tapylan heýkel şeýle göräýmäge, öňden döp bolup gelýän bu düşündirişe gabat gelýänem bolsa, heýkeliň ýüz keşbi muny düýpgöter inkär edýär. Onuň mylaýym ýylgyryşly, saçlary tolkun kysmy, göze doly beden gurluşly söýgi hudaýy dældigi hem jedelsizdir. Nusaýdan tapylan heýkel inçemik, näzik bedenli, fiziki türgenleşikleriň netijesinde taplanana çalyň edýär.

Daş sypaty onuň häziriň özünde herekete geçmäge taýýar, çuňňur gahar-gazapdan habar berýär. Grek-rim heýkelleriniň bize belli nusgalarynyň içinde Nusaýdan tapylan heýkeliň ýüz keşbi bilen meňzeşligi ýok (29-njy surat).

Taryhy ýazgylarda miladydan öňki II asyrdan ýaşan Parfiýa patyşasy Mitridat I gyzy Rodoguna barada käbir maglumatlar berlipdir. Mysal üçin, Siriýanyň häkimi Dimitra durmuşa çykarylan Rodoguna, öz galasyndaky taýpalaryň biriniň turzan gozgalan baradaky habary, hammamda saçyny ýuwup durka eşidipdir. Ol haýal-ýagallyk etmän, öl saçlaryny howul-hara kellesine orapdyr-da, söweş lybasyny geýip, goşuna baş bolup, düşmanyň garşysyna ugraýar. Düşmanlar yza serpikdirilenden soň Rodoguna saçyny täzedan ýuwмага oturdyr. Söweşçi halkyň mynasyp gyzy bolan Rodoguna parfiýalylaryň arasynda belent hormata mynasyp bolupdyr. Onuň görmegeý şekili Ärsaklaryň möhrüniň ýüzüne oýulup çekilipdir.

Gadymy döwürde Filostratyň şaýatlyk etmegine görä, Rodogunanyň edermenligi köpsanly uly eserler üçin sýužet bolup hyzmat edipdir. Bu dramatik waka diňe bir daş ýonýanlardyr suratkeşlere däl, eýsem heýkeltaraşlara-da ylham beripdir. Hut şonuň özem Nusaýdan tapylan heýkeliň ähmiýetini äşgär edýär. Bu ajaýyp sungat eseri Rodogunanyň durmuşa çykan ýeri bolan Siriýada ýasalandygyny alymlar çaklaýarlar. Ärsaklar nesilşalygynyň aýratyn eý görýän zatlary bilen birlikde Rodogunanyň heýkeliniň Nusaýyň Parfiýa goraghanasynda saklanymagy-da bu eseriň eý görülýändiginden habar berýär. Tapylan böleklerden çen tutsaň goraghanada başga-da aýal heýkelleri saklanypdyr.

Ellinleşdirilen heýkeller. Ýasalan wagty miladydan öňki II asyrdan gabat gelýän Nusaýyň mermer heýkelleri Gündogar ellin heýkeltaraşlygynyň ajaýyp nusgalarynyň biri hasaplanýar. Ellinçilik eýýamy üçin häsiýetli bolan nusgawy çeperçilik gözlegleriň hem ugurlaryň dürlüligi olara-da mahsusdyr. Ellinçilik sungatynyň heýkellerindäki ýaly, Nusaýyň heýkeltaraşlaram adamlaryň çylşyrymly içki dünýäsine aralaşmagy, olaryň duýgularyny inçelik bilen şekillendirmegi başarypdyrlar. Nusaýdaky Ärsaky patyşalarynyň goraghanasyndaky saklanylan heýkeller olaryň diňe bir ellinleriň medeniýeti bilen goşulandyklaryny (muny olaryň teňneleri-de subut edýär) görkezmek bilen çäklenmän, eýsem parfiýaly heýkeltaraşlaryň ellinleriň heýkeltaraşlyk sungatyndan habardardyklaryna hem kepil geçýär.

30-njy surat.
Bürgüdiň kellesiniň barelyefi.
Köne Nusaý. Miladydan öňki II asyr

31-nji surat.
Parfiýa esgeriniň çig palçykdan ýasalan
heýkeliniň kellesi. Köne Nusaý

Ýerli heýkeltaraşlaryň ellinleriň sungaty bilen tanyşlygy olaryň işleriniň kämilligi, estetiki taýdan özboluşlylygy bu ýerde heýkeltaraşlyk mekdebiniň bolandygyna güwä geçýär. Şeýle-de bolsa Parfiýanyň Gündogar welaýatlarynyň heýkeltaraşlary grek sungatyny bolşy ýaly gaýtalaman, ýerli dāp-dessurda, ýerli many-mazmunda ýerine ýetirmäge çalşypdyrlar. Parfiýanyň Günorta Türkmenistanyň welaýatlaryna degişli heýkel eserleri häzirikçe bize Köne Nusaýyň Inedördül zalynyň hem Tegelek ybadathananyň bezegi bolup hyzmat eden toýundan ýasalan heýkelleriň az sanly bölegi bütewi saklanmadyk görnüşinde gelip ýetdi (30, 31-nji suratlar).

Adam heýkelleriniň esasy bölegi gögümtil-çal reňkli süýgeşik hem ýagly toýundan ýasalyp, göwräniň, geýmiň, ýüz keşbiniň şekili taslama görnüşde berlipdir. Ol ýasalanda ýerli gyrymsy ösümlik bolan dadranyň şahalary, kä ýerlerinde bolsa çeýe gurşun zolaglary peýdalanylypdyr. Wagtyň geçmegi bilen toýun gurap, ýüzlerçe böleklere bölünipdir, dadran şahasy bolsa çüýräp gidipdir. Bize gelip ýeten heýkelleriň bölekleriniň juda owranyp ýatmagy şu ýagdaý bilen bagly. Onuň üstünden ýelmenen ýuka, dykyz gatlagam içki esasy göwräniň dargamagy netijesinde jaýryk-jaýryk bolup bölünipdir.

Heýkeller, köplenç halatda, ak, iki öwüşginli gyzyň, şolara esaslanýan gülgüne, gyzgylt-sary, azrak möçberde gök, gara, ýaşyl reňkler bilen reňklenipdir. Nusaýyň heýkelleriniň zaýalanmagynda tebigy sebäpleriň daşyndan adamlaryňam goşandy az bolmandyr. III asyrdā Ärsaklar şalygynyň synmagynyň yz ýanynda “Patyşalar şäheri” bolan Mitridatokert Sasanilar tarapyndan talanyldy, toýun heýkelleriň aglabasy tutuşlygyna weýran edilipdir. Käte bolsa synan nesilşalygyň patyşalary, patyşa emeldarlary we zenanlary, nusaýlylaryň hormatlan ellin hudaýlaryny ýitmek, ýatlamazlyk üçin ähli heýkelleriň kelle bölegini owradypdyrlar.

Köne Nusaýda geçirilen barlag işleri netijesinde şol ýykylan gatlaklaryň arasyndan parfiýalylar üçin häsiýetli bolan geýimler, ýagny keseligine mata tutulyp bezelen balakly, bir aýagy gyzyň reňk bilen reňklenen ädikli erkek adamlaryň aýaklarynyň bölekleri tapyldy. Heýkeliň göwresiniň ýokarky bölegi sowutly bolup, ýapynjasy (plaşy) egnine atylypdyr. Saçynyň reňki goýy gyzyň. Bir zenanyň maňlaýynda dik çyzyk, çyzykda açyk gyzyň reňkli egme bar. Bu bölekler juda ownuk bolsalar-da, bu ýerde erkek hem aýal heýkelleriniň bolandygyny anyklamaga mümkinçilik berýär.

Tapylan erkek adamlaryň heýkelleri parfiýaly esgerler bolmagy mümkin. Sebäbi olaryň sakgallary, ýapynjalary we balaklary Ärsaklaryň teňňelerinde şekillendirilen patyşa Ärsagyň geýmini ýatladýar. Inedördül zalyň ikinji gatyndan gaçan kellesiz aýal heýkeliniň boýy 2,5 metre ýetipdir. Ýüz hem gapdal taraplary gowy işlenilip bejerilen heýkeliň arka tarapy tagça berkidilen bolsa gerek. Onuň gabaraly göwresi, endamyna şaplaşyp duran geýimleri Nusaýyň ritonlarynda şekillendirilen grekleriň ýokary hudaýlary bolan Gerany, Demetrany hem Merwden tapylan “eli aýnaly” hudaý zenany ýadyňa salýar.

Nusaý heýkellerinde şekillendirilen hudaýlaryň, hudaýlaşdyrylan patyşalarydyr patyşa zenanlaryň keşplerine öwüşgin bermeklik hökmany bolupdyr. Olaryň ikinji gatladaky ritonyň friziniň tovlanyp giňeldilen ýerde ýerleşdirilmegi elýetmez belentliklerini, göwreleriniň hakyky bolşundan has ulaldylmagy bolsa keşbiň beýik adamdygyny aňladypdyr. Heýkelleriň öçügsi ýşyklanýan jaýlaryň ýokary gatynda ýerleşdirilmegi hem-de reňkli bolmaklary Mitridatokertiň köşk-ybadat-hana toplumyna girmäge ygtyýary bolan, saýlantgy adamlary belentden synlap duran janly göwreler ýaly görkezipdir.

Ellinçilik döwrüniň heýkelleri Türkmenistanyň demirgazyk welaýaty bolan Horezm ýerlerinden hem tapylýar. Horezmiň Köne Was şäheriniň giçki antik döwürde salnan jaýynyň uly zalyndan üstünden ýuka ak suwag çalnan toýundan ýasalan heýkelleriň galyndylarynyň üsti açylýar. Emma olaryň diňe galybynyň bölekleri saklanypdyr. Heýkelleriň biri oturan görnüşde ýasalypdyr. Olaryň ýasalyş nusgasy Türkmenistandan uzaklarda tapylan käbir heýkeller bilen meňzeşlikleri bar. Ýokary çeperçilik bilen ýasalan şol heýkelleriň biri Horezmiň Gäwürgala şäheriniň harabaçylyga öwrülen jaýlarynyň birinden (Merwdäki Gäwürgala bilen garyşdyrmaly däl), galanlary bolsa Toprakgala şäherindäki Horezm patyşalarynyň köşgüniň harabalygyndan tapyldy.

Köne Wasdan heýkel bölekleriniň, Merwdäkiň uly ussahananyň hojaýynyň öýünden I-II asyrlara degişli gipsden edilen sütüniň tapylmagy (kapitel), Türkmenistanyň antik zamanynda heýkeltaraşlygyň diňe bir köşklerde ýa-da ybadathanalarda bezeg bolmak bilen çäklenmändigine kepil geçýär. Ilkinji asyrlarda Günorta Türkmenistanyň heýkeltaraşlygy ellinçilik döplerinden daşlaşyp, öz ýerli görnüşini (stilini) tapan-da bolsa, onuň ösüşi beýleki ýerlerden känbir üznelikde bolmandyr.

Emma Türkmenistanyň taryhynyň bu döwründe ýerli sungat grek sungatyna öýkünmän, eýsem Parfiýa bilen serhetdeş ýurtlaryň çeperçilik tejribesinden ugur

alypdyr. Heýkeltaraşlyk sungaty mundan beýläk Rim ýa-da Hindistan sungatynyň medeni täsirine düşüp, ajaýyp Palmira mekdebi, Siriýa hem Baktriýanyň - Toharys-tanyň Amyderýaýaka sebitlerinden alyp gaýdýar. Giçki, antik döwürde möwritini ötürip baryan gul eýeçilik jemgyýetiniň jümmüşinde täze durmuşy gatlaklaryň ýüze çykmagy bilen täze ideologiýa şineläp, sungatda hem täze garaýyşlar ýüze çykýar.

Eger Merwiň budda toplумы Günorta Türkmenistanyň günorta-gündogar ýerleri bilen medeni gatnaşyklarda bolandygyna şaýatlyk etse, Mary oazisinden (häzirki Wekilbazar etraby) tapylan hek daşyndan ýasalan Palmira heýkeltaraşlygyna degişli ýüzi ýazgylý iki sany mazar plitasy onuň Günbatar bilen çeperçilik aragatnaşyklarynyň bolandygyny tassyklaýar.

Belli bolşy ýaly, Palmira Günbatar Parfiýanyň welaýatlarynyň sungatynyň kemala gelmegine-de öz täsirini ýetiripdir. Şol täsir miladynyň ilkinji asyrlarynda Demirgazyk Parfiýanyň welaýatlarynyň şekillendiriş sungatynda-da duýulýar. Antik Türkmenistanyň monumental heýkeltaraşlygy bi-ziň döwrümize diňe bölek-büçek görnüşde gelip ýetipdir. Ýöne monumental heýkeltaraşlygyň ýerini torewtika, koroplastika, gliptika ýaly “kiçi” sungat eserler bilen doldurylypdyr. Irki Parfiýanyň estetiki dünýägaraýşy barada aýdylanda, olary Köne Nusaýdan tapylan ritonlar toplumynyň esasynda giňişleýin düşündirip bolar.

32-nji surat. Harby söweş pursady. Miladydan öňki III we miladynyň III asyrlary

§15. Parfiýanyň ritonlary

Ritonlaryň gelip çykyşy we görnüşleri. Irki Parfiýanyň estetiki garaýyşlarynyň derejesini kesgitlemekde Köne Nusaýdan tapylan türkmenleriň dünýä belli ajaýyp ritonlar toplумы esasy çeşme bolup hyzmat edýär. Parfiýa ritonlary estetiki garaýyş barada has giňişleýin düşünje berýärler diýip aýdyp bolar. Ritonlar suwuklyk, çakyr içmek üçin niýetlenilen şah görnüşli gap bolup, onuň has gadymy taryhy bar. Haýwanlaryň şahhyny gap hökmünde ulanmagyň haýsy eýýamda ýüze çykandygyny anyklamak kyn. Kawkazda çakyr içilýän şahlar häzire çenlem ulanylýar. Şeýle-

33-nji surat. Riton. Şirmaýy. Miladydan öňki III we miladynyň III asyrlary

de bolsa Ritonyň watany diýip, anyk bir ýurdy görkezmek ýalňyş bolar. Ýöne başda tebigy şahlaryň özi ulanylanam bolsa, soňra olaryň göwrümleri keramika hem metala geçirilip ugran ýerleri Müsür, Mesopotamiýa, Siriýa, Eýran (Kawkaz hem şoňa girýän bolsa gerek) hasap edilýär. V-IV asyrlara çenli ritonlar grekle-riň gap-gaçlarynyň düzümine girip, giňden ulanylypdyr. Ritonlar antik dünýä-de asyrlaryň dowamynda bolanam bolsalar, olaryň ulanylyş älemi dar bolupdyr. Sebäbi ritonyň göwrümi o diýen amatly däl. İçine guýlan suwuklygy ahyryna çenli içäýmeseň, ony ýerde goýubam bolanok. Şonuň üçinem riton diňe çakyr ýa-da başga bir serhoş ediji içgi içmek üçin niýetlenilip, diňe meýlislerde hem dini baýramçylyklarda ulanylypdyr.

Ritonlaryň iki hili esasy görnüşi bar. Olaryň biri aşak etegi konus şekilli inçelýän uzyn kuboga çalymdaş bolup, aşak etegi haýsydyr bir haýwanyň – goýnuň, göläniň ýa-da geçiniň kelle şekili bilen tamamlanýar. Gresiyada bu görnüşli ritonlary asyp goýmak üçin olara gulp-tutawaç ýasalypdyr. Ritonlaryň ikinji görnüşi ýokardan aşak çürelip gaýdýan gap bolup, aşak etegi haýsydyr bir haýwanyň şekili bilen tamamlanýar. Ilkinji göwrümlü riton miladydan öňki IX asyrda ýüze çykandygyna Demawendiň ýanyndaky Sakkyz mazarçylygyndan tapylan keramikadan ýasalan riton şaýatlyk edýär. Ajaýyp Eýran hem Gara deňziň demirgazyk kenarlaryndan tapylan Skif ritonlary alymlaryň çaklamagyna görä, miladydan öňki VI-IV asyrlara degişlidir. Olar şah ölçeğinde ýasalyp, şahyň gutarýan ýerinde, ýagny uçlarynda hakyky ýa-da rowaýaty haýwanlar: ganatly dag tekese, öküz, guş ýa-da ýolbars kelleli grifon görnüşde şekillendirilipdir.

Ritonlaryň ikinji görnüşi grekleriň torewtikasyna-da giripdir. Ellin eýýamyna degişli mazarçylykdan tapylan plitada zergäriň ussahanasynda şol hili ritonlaryň metaldan ýasalan görnüşi sünnälenipdir. Çeh alymy B.Swoboda olarda iki sany uly medeniýetiň, Egeý, Mesopotamiýa hem-de Eýran dünýäsi bilen meňzeşligini, ýakynlygyny belläpdir. Alymyň pikiriçe, bu ritonlar miladydan öňki V-IV asyrlarda çeperçilik taýdan gülläp ösüşi başdan geçirýär. Ritonlaryň esasy taýýarlanýan merkezleri Ioniý hem-de Italiýanyň şäherleriniň ussahanalary bolupdyr. Şeýle-de Praganyň etegindäki hem-de Başowoý mazaryndan (Bolgariýa) tapylan iki sany kümüş ritonlar, Kappodokiýadan tapylan altyndan ritonlar (Britan muzeýi) hem miladydan öňki V-IV asyrlara degişlidir. Miladydan öňki III asyra degişli sünkden hem-de altyndan ýasalan ritonlar bolsa Panagýurişteden (Bolgariýa) tapylýar.

Käbir alymlaryň bellemegine görä, ritonlaryň ählisiniň gelip çykan ýeri Italiýanyň Tarenta şäheri bolupdyr. Emma bu kesgitlemäni gutarnykly çözgüt hasap edip bolmaz. Eger-de ritonlar ellinçilik eýýamda grek dünýäsiniň ähli ýerine ýaýrapdyr diýläýende-de, miladydan öňki ilkinji asyrlarda olaryň özboluşly gabynyň dörän ýeri Gündogarda, Parfiýanyň welaýatlarynda dowam eden bolmaly. Ermitaždaky dik gapyrgaly sütünli hem at sudurly ritony alym K.W.Trewer miladydan öňki II asyryň grek-baktriýa torewtikasyna degişli hasaplaýar, emma ony ýeterlik

delilli hasap etmek mümkün däl. Ýöne M.I.Rostowsewiň bu ritony miladydan öňki I asyrdan ir bolmadyk Parfiýanyň ellinçilik döwrüniň önümi diýen kesgitlemesi bilen doly suratda ylalaşsa bolar. Miladydan öňki II asyra degişli Günorta Azerbaýjanda parfiýan mazarçylygynda geçirilen gazuw-agtaryş mahalynda, aşaky ujuna dag tekesiniň şekili çekilen süýrgült göwrümlü terrakota ritonynyň tapylmagy gabyň bu görnüşiniň belli bir derejede ýaýrandygyny görkezýär. Olar dürli durmuş hajatlary üçin juda giňden peýdalanylan keramika gap-gaçlar ýaly bolmasa-da, dini döp-dessurlar berjaý edilende ulanylypdyr.

Miladydan öňki III-II asyrlarda (“Irki Kangýuý döwri”) keramika ritonlary taýýarlamak Horezm küzegärliگی üçin hem häsiýetli bolupdyr. Galalygyr şäherinden tapylan süýrgült keramikadan ýasalan ritonyň aşaky ujunda atyň gadymy keşbi şekillendirilipdir. Şonuň ýaly at kelleli ýa-da grifonly gaplar Koýgyrlangala şäherindenem tapylýar. Bu üýtgeşik gaplaryň-ritonlaryň Nusaýdan tapylan toplumy Mitridatokertde dini döp-dessurlar geçirilen mahalynda aýratyn ähmiýete eýe bolandygyna şaýatlyk edýär.

Ritonlaryň has uly görnüşleri bolup, olar myhman kabul edişliklerde, baýramçylyklarda ulanylypdyr. Şekilleriň birinde meýlisde oturan adam gşaryp ýatyşyna, sag elinde tutup duran ritonundan akýan çakyry agzyna ýa-da ýaýbaň bir gaba guşy görkezilýär. Demawendiň ýanyndaky midiýalylaryň hem parfiýanlaryň mazarçylygyndan tapylan ritonlary, adam jaýlamakda ulanylýan beýleki gaplar bilen bir hatarda goýýar. Nusaýyň ritonlary barada aýdylanda, olaryň seýrek ýagdaýda Ärsakylaryň urug-taýpa serdarlarynyň mülklerinde geçirilen meýlislerde meý gaby hökmünde ulanylan bolmagy mümkin. Ýöne olar biriniň aradan çykmagy bilen baglylykda geçirilýän ýas çärelerinde ýa-da Ärsakylar urugynyň birçak dünýäden ötüp, Nusaýda jaýlananlarynyň biriniň Köne Nusaýyň ybadathanalarynda dabaraly ýagdaýda ýatlanylýan mahalynda ulanylan bolmagy ähtimaldyr.

Nusaý ritonlarynyň gündelik durmuşda ulanylmandygyna olaryň göwrümleri-de güwä geçýär. Içi haýsydyr bir suwuklykdan doldurylan uly hem agyr gaplary bir elde göterer ýaly däl. Galyberse-de, ritonlaryň käbirleriniň iki tarapyndan deşilen deşigi bar. Olardan akýan çüwdürimi agzyňa-da, gaba-da guýmak amat-syz. Şonuň üçin ol deşikler dini döp-dessurlar berjaý edilen mahalynda mährabyň üstüne ritondaky suwuklygy sepmek üçin niýetlenipdir diýip bolar.

Nusaý ritonlary Ärsakylar nebereleriniň aýratyn eý görýän sungaty bolupdyr. Olar gymmatbahaly daşlardan, şirmaýy süňklerden ýasalypdyr. Pil süňkünden (şirmaýydan) ýasalan ritonlar aýna haşamly, käte bolsa gymmatbahaly metallar bilen utgaşdyrylyp bezelipdir. Işleniş derejesiniň ajaýyplygy olaryň ýokary hünärli ussalaryň elinden çykandygyna güwä geçýär. Ritonlar gadymy ussalaryň aňrybaş kämilligine, belent sungatyna şaýatlyk edýär. Şirmaýy süňküniň çeper işläp bejerilmegi ussalaryň kämil tehniki endikleri ele alandyklaryny görkezýär.

Her bir riton şirmaýy süňkünden kesilip alnanda, tebigy durkuny saklaman, eýsem aýry-aýry, ýörite böleklere bölünip, soňra seplenip, ussanyň ritonlary ýa-

saýan gabynyň göwrümüne görä getirilipdir. Ritonyň ýokarky giň bölegi göni bolup, inçelýän hem egrelýän ýerinden bolsa uzyn şah görnüşli gap ýasalypdyr. Ritonlary taýýarlamakda bir adamyň däl-de, ussat hünärmenleriň tutuş toparynyň zähmeti siňdirilipdir. Ritonlarda çeperçilik derejeleri örän ýokary bolan ussatlar bilen birlikde, başarnykly, zehini pesräk hünärmenleriň hem elleriniň yzyny görmek bolýar. Galyberse-de, ritonlaryň ählisiniň ýeke-täk döredijilik häsiýetinde bolmagy, olaryň haýsam bolsa bir çeperçilik ussahanasynda ýasalan bolmagy ähtimaldyr. Ýerine ýetiriş tehniki tärleriniň gabat gelmegi, olaryň gurluş ýakynlygy, göwürümleriň umumylygy, galyberse-de, köp süžetleriň özara baglanyşygy hem gaýtalanmasy bir ussahanada ýasalandygyna güwä geçýär.

Rowaýat gahrymanlary. Ritonlaryň bezegi tutuşlygyna rowaýaty süžetler bilen bagly. Olaryň gyralarynda tutuş rowaýaty mazmunly wakalar beýan edilýär. Käte olar dürli görnüşlerde biri-birini gaýtalaýarlar. Olaryň has giň ýaýranlary Olimpiýada-da ýerleşdirilen grekleriň on iki hudaýlarynyň şekilleridir. Grekler olaryň hemmesini şekilleri hem häsiýetli alamatlary bilen aňsat tanap bilipdirler. Zews, Poseýdon, Gera, Demetra, Afina, Gestiya, Artemida, Afrodita, Apollon, Germes, Ares, Gefest atlandyrylýan bu erkek we aýal hudaýlaryň her biri diňe özlerine mahsus lybaslary hem daş keşpleri bilen ussatlarça şekillendirilipdir. Ritonlaryň käbirlerinde täze, Aziýa (has dogrusy, parfýan) alamatlaryny duýmak bolýar. Mysal üçin, grekleriň oň özünde berilmedik Gündogar bilezikleri Afroditanýň hem Afinanyň ellerini bezeyär. Edil şonuň ýaly Geranyň kellesinde hem gerlip duran ganat şekili goýlupdyr. Hudaý zenanlaryň hemmesiniň saçy baktriýa-parfýanlar üçin häsiýetli bolan tegelek görnüşde düýrlenipdir. Afrodita bilen Aresniň tuwulgalaram parfýanlaryň hem baktriýalylaryň harby tuwulgalaryna çalymdaş. Poseýdon bilen Zewsiň gyrçuw sakgal, murtlarynyň timarlanyşy, agyzlarynyň açyk goýluşy häzire çenlem Orta Gündogarda giňden ýaýran däpdir.

Bulardan başga-da, ritonlardaky hudaýlaryň işlenip düzülişinde özleriniň aýratyn estetiki garaýşyny hasiýetlendirýän has ähmiýetli alamatlar bar. Mysal üçin, aýal keşplerine mahsus bolan “Aý ýüzlülük” Gündogarda owadanlygyň, gözelligiň alamaty hasaplanylýanam bolsa, ol grekleriň gözüne gödeksi bolmagy mümkindi. Gündogar halklary üçin ýasalan, ýalaňaç Afroditanýň göwresini biraz gysardyp durşy soňra hindi plastikasynda has täsirli beýanyň tapdy.

Ritonlaryň karnizindäki bu topara girýän kelleler nusgawy owadanlyklary, hoşroýlyklary, içki joşgunlyklary bilen tapawutlanýarlar. Olarda kä göçgünli dartgynly, käte bolsa liriki ýumşaksy görnüşde şekillendirilen gussa agdyklyk edýär. Biraz ýokary göterilip, bir gapdala çalarak aýlanan ýa-da az-kem eglip duran ýüzler, nirädir alyslara garaýan ullakan gözler, çalarak açyk dodaklar – bularyň bary olara çuňňur duýgurlyk öwüşginini çayýar. Ellinleriň sungatynda gaýtalanmaýan bu keşpler özleriniň umumy ruhy boýunça Pergam mekdebiniň joşgunly keşplerini ýatladýar.

Ritonlarda grekleriň on iki sany Olimpiýa hudaýyndan başga-da, has özbo-luşly çeper taslamalary hem bar. Mysal üçin, olaryň birinde dabaraly görnüşde oturan hudaý zenan şekillendirilipdir. Onuň egninde mantiýa (dona meňzeş lybas) bar. Kellesindäki başgabyň astyndan burum-burum saçlary sallanyp dur. Süýr-gült tegelek ýüzünde çala bildirýän ýylgyryş bar. Onuň töwereginde köýnekleri dyzdan, syrdam boýly, buýra saçly gyzlar gülşüp, tor bilen tutan owlaklaryny çepip durlar. Olary synlap, Artemida öz awçy joralarynyň arasynda otyr diýip pikir edýärsiň. Ýöne ortadaky göwräniň aşak eteginde oýulyp ýazylan grekçe ýazgy ritonyň Gestiýa bagyşlanandygyny tekrarlaýar. Munuň özi parfiýaly ussat üçin iki grek hudaý zenanlarynyň aýyl-saýyl etjek bolmagyň o diýen esasy zat daldigini görkezýär. Umuman, bu şekiller ellinizm eýýamy üçin dürli dinleri sinkretik garym-gatym edilendiginden habar berýär. Hudaý zenanlar Gestiýa bilen Artemida ähli zada jan beriji güýç, ýagny ene tebigatyň özi hasaplanylýpdyr. Gündogar ýurtlarynda bolsa Artemida mundan başga-da hasyllylygyň hem suwuň hudaýy Anahit hasaplanyp, ol beýik ene Kibela bilen bütewileşýär.

Nusaý ritonyndaky Artemidanyň, Gestiýanyň şekili gadymy dünýäniň kult keşbiniň çylşyrymly garyşmasyny beýan edýär. Şekilleriň çeperçiligi barada gürrüň edilende, olar olimpiýadaly hudaýlardan çürt-kesik tapawutlanýar. Olara hereketleriň janlylygy, şadyýanlyk, ýaşaýyşdan lezzet almak ýaly häsiýetler mahsus. Nusaý ritonlaryndaky Muzanyň şekillendirilişinde-de grekleriň täsiri aýyl-saýyl duýulýar. Ol bir ýagdaýda Apollon bilen bilelikde, beýleki bir ýagdaýda bolsa, Apollondyr Marsiýanyň ýaryş sahnasynda şekillendirilipdir. Ýöne Gefestiň ýanynda şekillendirilen on Muzanyň (greklerde olaryň sany dokuz) taslamasy, frizleriň çeperçilik taýdan beýan edilişi (interpretasiýasy) bütinleý üýtgeşik.

Ylham hudaýlary. Ellinçilik eýýamyndan başlap, Muzalar diňe bir sazandalardyr ýazyjy-şahyrlara ylham berijiler bolman, eýsem ylmyň penakärleri hökmünde-de öňe çykydylar. Miladydan öňki III asyrdan olara Afinada hem Aleksandriýada ylmy jemgyýetiň ýokary hudaýlary hökmünde garalypdyr. Nusaý ritonlarynda Muzalar bilimiň, ýazuwyň, terbiýäniň penakärleri görnüşinde suratlandyrylýar. Olardaky Muzalar ikibir, üçbir görnüşde elleri hatly hem ýygnalýan tablisaly görnüşde özara ýa-da Gefest bilen gürleşip durlar. Olaryň biri geçigulak oglanjyga bir zatlar öwredip duran şekilde berlipdir.

Nusaý ritonlarynyň gös-göni grek rowaýatlaryndan alnan keşpleriniň daşky görnüşi, şol syžetleriň beýan edilişiniň asyl durkundan düýpli özgerişlere sezewar bolandygy mese-mälim görünýär. Bu akym frizlerdäki şekilleriň beýleki şekillerinde has-da aýdyň görünýär. Tapytan ritonlaryň altsynda dramadan alnan dartgynly sahnany synlamak mümkin. Olarda Zews, Germes Persefona (ýa-da Gestiýa) bilen bile, elleri kiçijik paltaly we çybykly kowalap gelyän aýallardan gaçyp barýan ýaş erkek kişi şekillendirilipdir. Bu sahna Ewripidiň “Wakhaň zenanlary” dramasyň esasynda ýatan Penfey hakyndaky rowaýaty janlandyrýar.

Ewripidiň dramalarynyň meşhurlygyna ellinleşdirilen Orta Aziýa sebitinde çeperçilik önümlerinde beýan edilen sahnalaram şaýatlyk edýär. Mysal üçin, ýokarda ady tutulan dramadan bir sahnanyň Baktriýa kăselerinde şekillendirilmegi grek rowaýatlaryň Aziýa ýurtlaryna ýaýrandygyndan habar berýär. Şu hili janlylyk, täsirlilik Nusaý ritonlaryndaky beýleki friz taslamalaryna hem mahsusdyr.

Ritonlara siňen halkyň durmuşy. Tansly, içgili dăp-dessur dabaralaryny beýan edýän temalar ritonlaryň frizlerinde başga görmüşlerde-de duş gelýär. Olara gatnaşýan erkekler hem aýallaryň, tansçylar hem sazandalaryň, geçi aýakly “şeytanlaryň”, ruhanlaryň we beýleki adamlaryň bütinleý aklyňy haýran edýän şekillerini görmek bolýar. Friz taslamalary üçin gurban bermek sahnalary-da häsiýetlidir. Olaryň arasynda geçileri tutup, mähraba tarap çekip duran ýalaňaç oglanjyklary-da, synlary galgap duran lybasly ruhanyny-da, eginlerine deri geýip, ýaňlanyp duran sazyň astynda mallary soýulmaly ýerine idip barýan ýaş ýigitleri-de, aýak aldygyna ylgaşyp barýan ýarym ýalaňaç erkek kişileri-de, soýlan mallaryň lâşini şakgalaýjylary-da görmek bolýar.

Nusaý ritonlarynyň frizlerindäki sýužetleriň derňewi olaryň örän çylşyrymlydygyny açyp görkezýär. Ellin eýýamynyň dăp-dessurlarynyň garym-gatymlygy gadymy parfýan jemgyýetiniň şäher gatlagynyň ruhy durmuşyny şöhlendirýän şekilleriniň özboluşlylygyny ortadan aýryp bilmändir. Olar grek medeniýetiniň güýçli täsiri astynda bolanam bolsalar, özleriniň endik eden rowaýaty hem estetik garaýyşlaryny saklamaga çalşypdyrlar. Nusaý ritonlaryny ýasan hünärmenlerem şol endikden daşlaşmandyrlar.

Ellinleriň hem Gündogar parfiýalylaryň bu sinkretizmi şekillendiriş äheňlerinde, tutuş sahnalarda aýdyň beýanyňy tapypdyr. Grek-rim şekillendiriş sungatynda ritonlaryň frizlerindäki şekilleriň käbirlerinde meňzeşlik saklanan bolaymasa, esasan, ýerli keşbiň, ýerli şekiliň saklanmagyna ymtylýnypdyr. Nusaý ritonlary irki parfýan sungatynyň ýadygärlikleriniň ajaýyp toplumy bolmagynda galýar. Olar ellinizmiň sapaklaryndan örän köp zatlary alanam bolsalar, gös-göni göçürmän, öz nusgasyny döretmäge çalşypdyrlar. Genetika taýdan dürli hili elementleriň bir çeper keşbe birleşmegi ritonlaryň gutarýan ýerindäki heýkeltaraşlyk şekillerinde-de aýdyň görünýär. Eger ritonlaryň birindäki eli küýzeli hudaý zenan görnüşinde grekleşdirilen şekili hasap etmeseň, beýleki şekilleriň hemmesi Gündogar döredijilik fantaziýasynyň önümi bolup durýar. Aýratyn hem ýolbars kellesine meňzeş, ganatly hem şahly grifonlaryň şekili has köp gabat gelýär.

Ahemeniler döwründe Eýran sebitlerinde ikonografik işlenip taýýarlanan hem-de giňden ýaýran fantastik jandarlar Günbatarda – Gresiyä, Gündogarda Altaýyň skif taýpalarynyň ýaşaýan ýerlerine çenli baryp ýetipdir. Olar öz ikonografik böleklerinde ahemenileriň sungatyndaky grifonlara meňzeşem bolsalar, Nusaý ritonlaryndaky ýolbars-grifonlarynyň keşbinden öz mazmuny boýunça tapawutlanýarlar. Mysal üçin, kubok şekilli kiçiräk ritondaky äpet göwreli ganatly pil uçup barýan görnüşde berkidilmegi ussadyň fantaziýasynyň juda kämilligidenden habar berýär. Muny göz önüne getirmegem aňsat däl.

34-nji surat. Nusaý ritonlarynyň parçalary

Polimorf şekilleriň arasynda öküz şekilli adam aýratyn üýtgeşik görünýär. Onda şekillendirilen ýaş ýigidiň kellesi tebigy suratda öküzüň boýnuna öwrülip gidýär. Bu keşp Awestadaky keramatly öküz şekilindäki adam bolmagy mümkindir. Ol barada Awestada: “Aýaklaryndan tä göwräniň ýarsyna çenli öküz, ondan ýokarsy bolsa adam” diýlip aýdylýar. Şahly mallaryň hem suwuň penakäri hasaplanýan Gopatşah hem Orta Gündogar ýurtlarynyň gadymy däplerinde adam-öküzüň kultunyň örän ýokary hasaplanandygyndan habar berýär. Ol keşbiň ritonlara çekilmegi-de ony tassyklaýar.

Ritonlary ýasan ussalar öňden döp bolup galan antropomorf adam atkentawr keşbine ýygy-ýygydan ýüzlenipdirler. Köplenç halatda, kentawryň egninde oturan kiçjik aýal şekili bar. Kentawr bir eli bilen aýalyň dyzyndan tutup dur, ýokary galdyrylan beýleki eliniň bolsa ýumrugy düwülgi. Elini kentawryň boýnuna çolap, arkaýyn gülümsiräp oturan aýal ogurlanyp gaçylana meňzänok. Onuň keşbi-tegelek ýüzi, aýlawly gaşlary, tegelenip duran saçy, grek aýallaryna mahsus däl. Kentawryň özem grek-rimlilerdäki döp bolup galan keşpden düýpli tapawutlanýar.

Grek sungatynyň dini keşbi özlerine ýakyn, ellinleşen Gündogar üçin örän görnükli ýagdaýdyr. Ol miladynyň birinji asyrlarynda ellinleşen dünýäniň ähli ýerinde ýüze çykan dini garaýyşlaryň biri-biri bilen garyşmagynyň şöhlelenmesidir. Nusaýyň parfýan ritonlaryndaky polimorf heýkeltaraşlyk keşpleri köp babatda Gündogaryň antik döwürden öňki kultlary bilen baglanyşykly. Nusaýyň ritonlary Parfiýa sungatynyň kemala gelmeginiň çylşyrymly ýoluny suratlandyrýar. Ony şekillendirilen heýkellerde hem-de şekillendiriş taslamalaryň görnüşinde görmek bolýar.

Bu şekillerde okdurylyşyp barýan geň polimorf jandarlary, ýaş ýigit-öküz edil “gündogarlaşdyrylan” olimpiýadaçylary, ellinizm eýýamynyň görnükli hadysalarynyň biri bolan garyşyk dini keşpleri, döp-dessurlary görmek bolýar. Çeperçilik tärleriniň görnükliiligem olardan pes däl. Aýratyn hem olar taslama gurluşlarynyň dürlüligi bilen tapawutlanýarlar. Ýöne olar ritonlaryň ýeke-täk, berk arhitektoniki böleklenmelerine tabyn edilipdir. Ritonlaryň hem çeper bezeg äheňleri ellinleriň döwrüne mahsus bolan taslamalar hasaplanýar. Olarda monumental heýkeltaraş-

lygyň täsirini aýdyň görmek mümkin. Umumy täsirliگیň gözleginde bolan ussat heýkeltaraşlar, dürli sungatlaryň arasyndaky tapawudy aýryp, bir žanra mahsus usuly başga heýkel şekillerinde hem ulanyypdyrlar. Şekilleri ritonlaryň frizlerinde ýerleşdirmek gönüden-göni monumental sungatyň usuly bilen baglanyşykly bolupdyr. Mysal üçin, frizlerde olimpiýadaçylar hudaýlaryň şekilleri bilen berk ritmiki görnüşde gezekleşdirilipdir. Her şekil tekiz fonda aýratyn ýerleşdirilipdir. Köne Nusaýyň Inedördül hem Tegelek zallaryndaky uly toýun heýkellerem edil ýokarkylara kybapdaş ýasalypdyr. Nusaý “hazynasyndan” tapylan irki ritonlaryň görnüşü gijräkki döwürlerde süňkden ýasalan önümlere hem öz täsirini ýetiripdir diýlip çaklanylýar.

§16. Torewtika, gliptika we koroplastika sungaty

Köne Nusaýda Ärsakylar patyşalarynyň aýratyn eý görýän zatlarynyň arasynda miladydan öňki II-I asyrlara degişli ýokary çeperçilikli metal (torewtika) önümleri-de bar. Olaryň arasynda gap-gaçlaryň aýajyklarydyr küyzeleriň tutawaçlary, haşamlanan şaý-sepler bar. Galaýynyň yzlary olaryň uly zadyň kiçiräk bölejikleridigini tassyklaýar. Ýöne şol tapyndylaram metal önümleriň çeper işlenip bejerilişi barada käbir düşüňjeleri berýär.

Metaldan ýasalan önümler (torewtika). Metal tapyndylaryň käbiri ýa-ha Gresiýadan getirilipdir ýa-da ellinleriň ussahanalarynda taýýarlanylýan mulýaž boýunça parfiýaly metal ussalarý tarapyndan ýasalypdyr. Şeýle önümleriň arasynda Afnanyň kümüşden ýasalyp, soň gyzyň çäýýan, öňden döp bolup galan başy belent tuwulgaly, egni uzyn köýnekli ýasalypdyr. Bu ýerde dünýäden öten, diňe ýatlamalarda ýaşayan adam gussaly söýginiň nyşany bolan ýerot-Himerosyň üýtgeşik kümüşden ýasalan şekiljigi hem goýlupdyr. Onda adamynyň inçe duýgulary jemlenipdir. Gussaly keşpli dolmuş çaga daraklygyna galyp, altyn zynjyr geýdirilen ellerini ýokaryk uzadyp dur.

35-nji surat.

Torewtika. Miladydan öňki III we miladynyň III asyrlary

Örän belent relýefde, kümüş çayylyp ýasalan erkek kişiniň kelle heýkeli ýokary çeperçilik bilen ýerine ýetirilipdir. Onuň sakgally, buýra saçly ýüzi örän täsirli. Bu kelle heýkeliň ýasalyşynyň umumy görnüşi heýkeltaraş Apolloniniň (miladydan öňki I asyr) “Ýumruklaşyýjy” atly işine hem-de miladydan öňki II asyrdaky Pergam mekdebiniň heýkelçileriniň ussatlyk bilen ýasan işlerine juda ýakyndyr.

Gündogar-ellin sungatynyň ýa-da has dogrusy, ellinleşen Gündogaryň aýratyn halaýan eserleriniň hataryna polimorf jandarlarynyň kümüşden ýasalan şekilleri girýär. Olaryň arasynda ýolbars, göwreli aýal, kelle sfinks, Gündogar hekaýatlaryndaky ýakymly sesli guşuň gadymy keşbi bolan Çirenanyň-aýal guşuň şekili şolara degişlidir. Şolarda şekillendirilen aýallaryň ikisiniňem saçlarynyň Nusaý ritonlaryndaky we Baktriýa sungatyndaky şekillere meňzeş ýasalypdyr. Uly ussatlyk bilen guýlan şekiljikleriň ikisiniň-de, gadymy dünýäniň Gündogar hem Günbatar rowaýatlarynyň aýrylmaz derejede birleşendigine güwä geçýär.

Nusaý “hazynasyndan” parfiýan ussalarý tarapyndan ýasalan metal önümleriniň birgideni tapyldy. Olar polimorf jandarlar bolup, sfinksdir aýal-guşdan başga görnüşde ýasalypdyr. Yzky aýaklary nagyşly direge berkidilen grifonyň şekiljigi üýtgeşik bir jandaryň keşbini aňladýar. Ol Nusaýyň ritonlarynda bezeg hökmünde ulanylan ahenenileriň sungatyndaky ýolbars grifonlara-da, Gündogaryň hem Ortaýer deňziniň kenarlarynda ýaşaýan halklarda gabat gelýän guş kelleli grifonlara-da meňzeş däl. Onuň şekili wagşy guşuň egri çüňki, geçi sakgaly, atyň gyrkylan ýaly, guşuň ganatlary, ýolbarsyň bedeni, ýapraga meňzeş ön aýaklary gorkunç bir jandar görnüşde ýasalypdyr.

Täze Nusaýdan tapylan miladydan öňki I asyra degişli, bütin töweregine deşik aýlanan tegelek altyn örme matanyň ýa-da gaýşyň ýüzüne tikmek üçin niýetlenipdir. Onda eli galkanly hem naýzaly kentawr-urşujy şekillendirilipdir. Grekleriň kentawrlary başa-baş söweşde äpet daşy ýa-da öz kuwwatly ýumrugyny ulanýan bolsa, parfiýan zergäri ony ýerli esgeriň adaty ýaraglary bilen ýaraglandyrypdyr.

Köne Nusaýyň Inedördül zalyndan tapylan, guşagyň ýa-da geýmiň bir bölegi göräýmäge, mazmun taýdan öňkä ýakynam bolsa, ellinleriň sungatyndan bütinleý başga görnüşde ýasalypdyr. Bu tapyndyda birneme umumlaşdyrylan görnüşde şekillendirilen, başy çüri “skif” telpekli adam atyny ýüzin salyp barşyna ýaý atýar. Onuň bili atyň bili bilen birleşipdir. Şekilde, ýeňilmezek hasap edilýän rim goşunlaryny derbi-dagyn eden parfiýan esgeriniň edermenligi aýdyňlygy bilen görkezilipdir. Nusaý sungatynda ol kä arassa realistik usulda, käte bolsa Nusaýdan tapylan бүрүнч önümdäki at “kentawr” görnüşinde suratlandyrylypdyr.

Nusaýyň Inedördül jaýyndan agaç karkasyň ýüzüne dartylyp çekilen tegelek gaýyş galkanyň ýüzüne berkidilen demir plastinkalarda бүргүт guşuň şekili çekilipdir. Buýsançly guş boýnuny saga gyşardyp, ganatlaryny çalarak galdyryp, uçmaga hyýallanýana çalyň edýär. Selewkileriň, soňra rim goşunlarynyň geraldika-

syna giren bürgüdiň keşbi parfýanlarda ir wagtdan meşhur bolupdyr. Bu meşhur ýyrtýjy guşuň şekiliniň iň kän ýaýran ýeri skifler bolup, olardan hem parfiýanlara we beýleki halklara ýaýrapdyr.

Nusaý tapyndylarynyň arasynda bir tarapy ýylmanak, beýleki tarapy plastiki bezelen tegelek бүрүнч айна аýratyn täsindir. Antik döwürde-de, miladydan öňki asyrlarda, şeýle-de täze eýýamyň başlarynda hem Uzak Gündogaryň öndürýän aýnalarynyň arasynda şeýle kämil ýasalan sungat eserine meňzeş tapynda gabat gelnenok. Gadymy aýnalaryň bezegi, adatça, nagyş görnüşli bolupdyr. Üzümlarydyr ýüzin salyp barýan atlar gezekleşdirilip bezelen Han eýýamynyň (miladydan öňki III – miladynyň III asyrlary) hytaý aýnalary muňa aýdyň mysaldyr, alymlaryň bellemegine görä, şeýle şekiller hytaýlylara-da Orta Aziýa sungatynyň geçipdir. Şaha bolup duran şahly, kellesini arkan taşlap, boýnuny süýndürüp, aýaklarynyň birini uzadyp, birini ýygryp ýüzin salyp barýan haýwanyň şekili örän täsirli hem dartgynly. Ol ýewropaly heýkeltaraşlaryň XIX asyryň ahýrlarynda özleşdiren kämilleşdirilen ajaýyp pursat (impressionism) usulyny ýatladýar.

Bu özgerişler adamzat jemgyýetinde bolşy ýaly, sungatyň taryhy hem özüniň uzak ösüş ýolunda käbir çeperçilik nusgalaryny ýitirip, soňra münýýlyklaryň geçmegi bilen, ençeme nesilleriň tejribesi netijesinde ýene-de öňki ýoluna dolanylyp gelinýändigine güwä geçýär.

Daş ýonma sungaty (gliptika). Nusaý aýnasyndaky sugun öz temasy boýunça “haýwanat dünýäsi” bilen baglanyşykly bolsa-da, ol sungatyň бүтінleý başga çygyryna degişlidir. Ol tutuşlygyna antik çeperçiligiň şertli-bezeg dünýägaraýşyna däl-de, hadysalary durmuşdaky ýaly anyk görnüşde beýan etmegiň çygyryna gaplanandyr. Parfiýanyň amaly sungatynda haýwanat (zoomorf) temasy giňden ýaýrapdyr. Ol daş ýonmak işine-de giňden aralaşypdyr. Merwden, Nusaýdan, Horezmden tapylan gemmalarda, aýratynam, Nusaýyň Inedördül jaýynyň otaglarynyň gara reňkli gapylarynyň ýüzüne basylan parfýan möhürlerinde her dürli haýwanlar, ýagny, dag tekeleri, sugunlar kiçijik hem nepis görnüşde şekillendirilipdir. Olar ýeke ýa-da iki görnüşde keramatly daragtyň aşagynda aýaklaryny ýygryp ýatyrlar. Haýwanlaryň ýüzin salyp barýan görnüşde şekillendirilenlerem az däl.

Türkmenistanyň antik döwrüniň gemmalary (miniatýura) kiçiräk göwrümlü bolup, olarda haýwanlar inçeden çuň oýulyp şekillendirilipdir. Olar agat, halse-don, hakyk ýaly daşlardan, käbirleri bolsa has gymmatbahaly daşlaryň ýüzüne oýulyp çekilipdir. Köpüsi süýrgült bolup, seýregräk halatlarda tegelek görnüşlerde-de gabat gelýär. Olar ýa-da ýüzüğe gaş görnüşinde oturdylypdyr ýa-da ýörite edilen deşiginden ýüp geçirilip boýundan asylypdyr. Miladynyň ilkinji asyrlarynda asma gemmalar ýüze çykyp, olar ýalan ýüzük diýlip atlandyrylypdyr. Köne Nusaýdan tapylan parfýan möhürlerinde şekilleriň görnüşleri 50 töweregi bolup, olar gündogar-parfýan gliptikasyna häsiýetli bolan sýužetler barada düşünje berýändigini bilen gymmatlydyr.

Grek-rim gemmalarynyň rowaýat, şeýle-de durmuşy häsiýetli (mysal üçin, portretler) äheňlere ýygyn edişi ýaly, Nusaý möhürleri hem bize gelip ýetmedik parfýan heýkellerini, relýeflerini, belki-de nakgaşçylygyň nusgalaryny janlandyrandyr. Sebäbi möhürleriň sähelçe böleginde ellinleriň täsiri saklanydyr. Nusaý gemmalary parfýanlaryň çeperçilik islegleri bilen baglanyşykly, başga häsiýetli sýužetler bilen baglanyşykly ýasalypdyr. Öňde belleýşimiz ýaly, olaryň arasynda dag tekeleri, sugunlaryň şekilleri örän köp berlipdir. Olaryň arasynda aždarha ýaly fantastiki keşplerem azlyk edenok. Dini keşplere degişli ganatly hudaý ýerot-Seroşam hem duş gelýär.

Köne Nusaýyň Tegelek ybadathanasyndan tapylan, söweş sahnasy iki gezek şekillendirilen gönüburçly gemma-intaliýa uly gyzyklanma döredýär. Kellesi çüri telpekli, aýagy giň balakly atly parfýan esgeri naýzasyny gezäp, gylyjyny söweşe taýýar görünüşde tutup, ullakan galkana penalanyp duran pyýada esgeriň üstüne hüjüm edýär. Bu ýerde antik taryh üçin häsiýetli bolan parfýan esgeri bilen rim legioneriniň başa-baş söweşi görkezilen bolmagy hem mümkindir. Sebäbi şol döwürlerde Ärsaklar döwleti bilen soňra imperiýa öwrülen Rim respublikasynyň arasynda üznüksiz uruşlar dowam edipdir. Nusaý gemmasyndaky sahna hem öz kompozisiýa gurluşy boýunça ahemenileriň we selewkileriň möhürlerine çalymdaş görünýär. Olarda-da başy çüri telpekli pars ýa-da skif atlysy grek urşujysy bilen söweşýär.

Bu hili söweş sahnasynyňam gabat gelýändigine garamazdan, Nusaý möhürlerinde patyşa şöhraty bilen baglanyşykly asuda kompozisiýalar agdyklyk edýär. Şeýle has giňişleýin çekilen möhürde atyň üstünde dabaraly oturan patyşa hem oňa tarap ýeňil ädimläp, täç geýdirmäge gelýän ganatly ýeňiş hudaýy Nika suratlandyrylýar. Käte diňe atyň üstünde oturan patyşanyň, käte Nusaýyň Inedördül jaýyndaky baýramçylyk galkany ýa-da Nikanyň bir özüniň şekili duşýar.

Nikanyň keşbi Aziýa miladydan öňki IV-III asyrlarda Selewkiler döwründe aralaşypdyr. Ol köp söweşlerde ýeňiş gazanan gündogarly hökümdarlaryň ünsüni özüne çekipdir. Grek hudaýlarynyň arasynda ikinji derejeli, adatça, Afinanyň ýa-da Zewsiň hemrasy bolan Nika ol ýerde örän uly abraýa eýe bolýar. Muňa onuň diňe bir şekillendiriş sungatyndaky keşbi däl, eýsem şekiliniň grek-baktriýa, hindi-parfýan, parfýan hem kuşan patyşalarynyň zikgeleden teňňelerine girmegi-de şaýatlyk edýär.

Nusaý gemmalary bu hudaý zenanyň demirgazyk-parfýan sungatyndaky ähmiýetini görkezýär. Ýöne gemmalarda ol ynsan dabarasynyň rowşen keşbi hökmünde ägirt uly güýç bilen beýan edilen Nika Samofrakiýskaýa däl-de, diňe patyşanyň şöhratynyň nyşany, ýagny hökümdaryň başdan geçiren gahrymançylygynyň bir bölegi görünüşinde suratlandyrylýar. Kompozisiýanyň özi asuda, monumental bolup, hudaýyň özi ýeňiş täjini hökümdara gowşuryp dur. Suratkeş üçin dabaraly görünüşde atyň üstünde ellerini gerip oturan patyşa baş keşp bolup, ol beýleki şekilleriň ählisini şoňa tabyn edipdir.

Önde görüp geçişimiz ýaly, miladydan öňki IV-II müňýyllyklarda ene hudaýyň arhaiki kulty bolupdyr. Soňra ara kesilip, zenan hudaýyň gödeksi şekiljigide bütinleý ýityär. Emma, muňa garamazdan, ene hudaýyň kulty halk arasynda ozalky abraýyny berk saklapdyr. Ol ikonografik çeper keşp däl-de, haýsam bolsa bir nyşan hökmünde hormatlanypdyr. Gadymy dünýäniň dürli dinlerinde esasy ornuň erkek hudaýlara degişli bolan antik döwründe ene hudaýyň abraýy asla pese gaçmandyr. Siriýa ýerlerinde bolsa zenan hudaýynyň derejesi öňküsi ýaly erkeklerden ýokary bolupdyr.

Ellinizm döwründe zenan hudaýlara bolan gyzyklanma güýçlenipdir. Isidanyň, Demetranyň, Kibelanyň we başgalaryň kultunyň ösmegi-de muňa şaýatlyk edýär. Demirgazyk Parfiýanyň hem Horezmiň ilaty-da bu babatda çetde galmandyr. Ol ýerlerde ýerli beýik zenan hudaýlaryň kultunyň ýaýrandygy barada ýazuw çeşmelerinde maglumatlar saklanmadyk hem bolsa, ownuk terrakota heýkelleri aýal hudaýlaryna bolan gyzyklanmanyň güýjänligine şaýatlyk edýär. Umuman, antik Türkmenistanyň terrakotalary diňe dini ideologiýanyň bir formasyny şöhlelendirýändigini üçin däl, eýsem sungat eseri hökmünde-de ägirt uly gyzyklanma döredýär. Olarda bize gelip ýetmedik hem bolsa, ýerli monumental heýkelleriň nähilidir bir umumy alamatlarynyň ösüşi öz beýanyny tapypdyr. Köpçülikleýin döredilen bu eserlerde belli bir derejede halkyň dünýägaraýşy suratlandyrylypdyr.

Heýkeltaraşlyk sungatynyň dürli eserleriniň aralaşmagy şol taryhy medeni gatnaşyklaryň netijesidir. Olaryň düzüminde diňe bir Nusaýdan tapylan ajaýyp mermerden ýasalan heýkeller däl, eýsem Ýakyn Gündogaryň kiçi terrakota heýkelleri-de bolan bolmagy mümkin. Sebäbi şol eserler ellinçilik eýýamynda koroplastika sungatynyň ululy-kiçili merkezlerinde dürli görnüşlerde köpçülikleýin ýasalypdyr. Ýerli ruhanylaryň özlerine ýetmeýän zady, ýagny zenan hudaýynyň kultuny halk üçin köpçülikleýin döretmegi bolup biljek zat däl. Şeýlelikde, şol döwürden başlap zenan hudaýynyň gowy bişirilen toýundan ýasalan san-sajaksyz şekili juda köp ýaýrapdyr. Şekil çig toýnuň birýan ýüzüne çekilipdir, onuň töwerekleriniň artykmaç ýerleri kesilip aýrylypdyr. Käte olaryň ýüzüne gyzyly angob (palçyk) çalypdyr. Ol şekiller ýasalanda öň tarapyndan seretmek üçin niýetlenilen zenan hudaýa bagyşlanan ybadathananyň diwarlarynda goýlan monumental heýkellerden nusga alnan bolmagy hem ähtimaldyr.

Terrakota şekiljikleri üçin ýörite çarçuwa ýa-da tekkejikleriň bolan bolmagy-da mümkin. Olaryň dik duran görnüşde ýasalanlaram bar. Şekiljikleriň käbirleriniň sürlüp giden görnüşi, olary aýallaryň öz ýanlarynda göterendiklerine güwä geçýär. Gadymy şäherlerden tapylan şaplardan alnan möhürler ajaýyp ussalaryň ýasan asyl nusgalary esasynda ýerine ýetirilipdir. Ýöne olaryň köpçülikleýin öndürilişini ýönekeý keramikaçy hünärmenler amala aşyrypdyr. Olaryň

içinde ybadathananyň küýzegärçilik ussahanalarynda taýýarlanyp satylanlaram bolmagy mümkin.

Terrakotalaryň ýasalyşynyň çeperçilik derejesi dürli-dürli. Olaryň ussat adamyň elinden çykanlaram, zehinsiz hünärmenler tarapyndan telli-pelli ýasalanlaram bar. Koroplastikanyň has nepis görnüşleri Merwde ýasalypdyr. Emma olaryň Horezmde ýasalanlary öz görnüşleri boýunça gödeksi bolupdyr. Olar irki antik döwrüniň önümleri bilen deňeşdireniňde hem gödek ýasalypdyr. Ýerli beýik zenan hudaýlaryň keşpleriniň dürli görnüşlerini ýasamak Türkmenistanyň antik döwrüniň koroplastikasynyň häsiýetli aýratynlyklaryny görkezýär. Erkek kişileriň şonuň ýaly şekillerini ýasamak, gul eýeçilik gurluşynyň ahyrlarynda nähilidir täze bir garaýyşlaryň täsiri bilen giň gerime eýe bolýar. Netijede, antiki terrakotalarda Orta Aziýa panteonyna degişli zenan hudaýlaryň şekilleriniň, ýagny Awesta panteonynyň zenan hudaýlarynyň biri bolan Anahiti şöhratlanypdyr.

Emma Anahitden başga-da Orta Aziýanyň territoriýasynda hormatlanylýan gadymy zenan hudaýlary-da bolupdyr. Olardan Awestadaky Aşi, Hwaninda ýaly zenan hudaýlary ýatlap bolar. Gadymy döwrüň mifologiýasy ýokary hem ikinji derejeli zenan hudaýlaryň uly tapgyryny döredipdir. Olaryň biri-birine hiç hili zyýany ýetmändir.

Günorta Türkmenistanyň koroplastikasynda ýokary zenan hudaýlaryň – aýallaryň hem gyzlaryň şekillendirilişinde iň bärkisi iki sany düýpli tapawut göze ilýär. Olar asyrlaryň dowamynda öz ikonografiýalarynda düýpli üýtgeşmeleri başdan geçiripdirler.

Antik terrakotalaryň çeper obrazlarynyň görnüşleri we ewolýusion ösüşi barada aýdylanda, onda Türkmenistanyň ýerlerinde miladydan öňki III-II asyrlaryň önümlerinde ellinleriň sungatynyň täsirini anyk görmek bolýar. Oňa Köne Nusaýyň Inedördül jaýyndan tapylyan heýkeljikleriň bölekleriniň nähilidir bir “ýeňilleşdirilen” agymtyl reňkli toýundan ýasalandygy mysal bolup biler. Heýkeljiklere altyn çäýylypdyr. Olaryň mulýaždan ýasalyp, gymmatbahaly metallardan guýmak üçin niýetlenilen bolmagy-da mümkin.

Parfiýa sungatynyň dünýä taryhynda ähmiýeti çäksiz uludyr. Bu döwürde şekillendiriş sungatynyň asyl nusgalarynyň döremegi bilen, ajaýyp sungat mekdepleriniň ençemesi emele gelipdir. Parfiýa sungaty öz ösüşinde ýokary derejä eýe bolup, dünýä halklarynyň medeniýetiniň ösmegine itergi berendigi üçin gymmatlydyr.

Umuman, Türkmenistanyň gadymy sungatlary jemlenen Nusaý ýadygärlikleriniň ÝUNESKO-nyň taryhy-medeni gymmatlyklarynyň sanawyna goşulmagy, milli medeniýetimiziň dünýä medeniýetiniň ösmegine ägirt uly goşandynyň bolandygynyň subutnamasy diýip bolar.

§17. Margiananyň binagärliگی we şekillendiriş sungaty

Hytaý hronikalarynda Ärsak şazadalaryndan Anşi-gao atly biriniň yhlasly buddaçy bolandygyny, onuň 148-nji ýylda Loýan şäherine gelip, dini eserleri sanskrit dilinden hytaý diline geçirmäge ýardam edendigi barada habar berilýär. Miladynyň ilkinji asyrlarynda buddizm dini Gündogar Parfiýanyň welaýatlaryna aralaşyp başlapdyr. Köne Merwde miladynyň II-III asyrlaryna degişli buddanyň ýerleşen sekisiniň galyndylarynyň tapylmagy bolsa onuň subutnamasydyr.

V asyryň içinde Merwdäki şol toplum weýran edilip, Buddanyň heýkeli ýykylpdyr. Ol ýerde saklanýan baýlyk bolsa talanypdyr. Entek gazuw-agtaryş işleriniň tamamlanandan daş bolmagyna görä, bu toplumyň binagärlik aýratynlygyny diňe umumy häsiýetde göz öňüne getirmek mümkin. Sekiniň taslamasy Günbatar welaýatlarda buddizmiň ýaýran wagty bolan miladynyň başlaryna salnan ymaratlara gabat gelýänem bolsa, ol Merwiň çig kerpijinden bina edilipdir we ýerli usulda ýerine ýetirilipdir.

Bu jaý antik döwrüň kulty bilen baglanyşykly ymaratlaryň aýratyn görnüşine degişli. Buddany şöhratlandyrmagyň hatyrasyna gurlan ol ymaratda içki jaýlar ýok. Bu hili sekiler käte buddaçylaryň aýratyn sarpa goýýan adamlarynyň şanyna gurlupdyr. Şunuň bilen baglylykda, Merwdäki sekiniň buddizmiň penakärleriniň birine Ärsaklar nesliniň Merwdäki wekiline ýadygärlik hökmünde bina edilen bolmagy mümkin diýlip çaklanylýar. Bu binanyň gelip çykyşy gadymy budda ymaratçylyk sungatyndan gözbaş alyp gaýdýar. Bu keşp bolsa skifleriň merhumlarynyň üstüne galdyran depelerine, müsürlileriň daşdan salan piramidalaryna kybapdaş gelýär.

36-njy surat.
Gyzlar galasy.
V-VI asyrlar

Olaryň ýönekeý hem kuwwatly daş keşbini synlan adamlaryň kalbynda belent duýgulary oýarmak üçin niýetlenilipdir. Margianadaky sekiniňem belent garasy alysdan görnüp, adamlaryň ünsüni özüne çekipdir. Sebäbi şol döwürde Orta Gündogarda oňa kybapdaş, üsti gümmezli ymarat ýok diýen ýaly eken. Bütin binalar toplumynyň uly göwrümlü heýkel bilen bezelmegi ony Margiananyň ilatynyň gözüne syrly hem özüne çekiji görkezipdir.

Arap geografi Ibn-al Fakih has gadymy çeşmelere salgylanmak bilen, şeýle maglumat berýär: “Merwde ullakan gadymy jaý bolup, ony Keý-Marzuban diýip atlandyrypdyrlar. Ýerden adamboýy belentlige galyp, ol dört burçy bilen sandaş iki erkek kişiniň hem iki aýal maşgalanyň heýkelleri arkaly üçege çenli ýokary göterilipdir. Onda nämedigini näbelli täsin şekiller bar eken. Bir ýerlerden gelen adamlar ymaraty öz ata-babalarynyň gurandygyny aýdyp, ony ýykypdyrlar, agaçlaryny, şekillerdäki altyny alypdyrlar. Ol jaýyň salnysy täsin eken. Onuň ýykylan ýyly Merwiň hem onuň obalarynyň ilaty aýylganç betbagtçylyga seze-war bolupdyr. Adamlar “ol bizi hem şäherimizi abadançylykda ýaşadyp, belabeterlerden gorap duran tumarymyz eken. Mundan ozal biz hiç wagt beýle betbagtçylyga uçramandyk” diýip, gürrüň edipdirler. Bu gürrüň antik Margiananyň günorta-gündogar burçunda, üzňelikde duran Gäwürgaladaky buddaçylaryň açyk ymaratlarynyň toplumyna degişli bolmagam mümkindir.

Buddaçylaryň Merwdäki toplumu bilen Keý-Marzubanyň bir ymarat hasaplanmagy, ýokarda aýdylýanlaryň häzirikçe çaklama bolup galýandygyny aňladýar. Ibn-al Fakihniň maglumaty araplaryň basybalyslaryndan öňki Merwiň haýsydyr bir başga ymaratyna degişli bolsa, onda ol ullakan heýkeldir nakgaşçylygy özünde jemläň başga bir ymarat barada gürrüň etmäge tutaryk berýär.

Sungatyň dini urp-adatlar bilen baglanyşygy. Ossuariler. Gadymy döwürde sungatyň merhumlary jaýlamak adaty bilen nähili derejede baglanyşykly bolandygy hemmelere mälimdir. Piramidalar, Gadymy müsürlileriň merhumlaryň ýatan kameralaryna çeken nagyşlary, relýefleri, portret heýkelleri, Mawsolyň hem Adrianýň mawzoleýleri, Sidon sarkofaglary, Han nesilşalygynyň mazarlary, Faýum portretleri, gadymy binagärligiň, heýkeltaraşlygyň, nakgaşçylygyň hemde beýleki näýbaşy ýadygärlikleriň aňyrsyna sanap çykardan kän.

Merhumlaryň jaýlaýyş adaty bilen baglanyşykly kaşaň binalaryň çeperçilik döredijiligi bilen bir hatarda, giň halk köpçüliginiň isleglerine hyzmat edýän ýönekeý sungat eserleri-de döredilipdir. Orta Aziýada mazdeizmiň ýerli görnüşi merhumy jaýlamagyň aýratyn usulyňy, ýagny olaryň süňklerini ossuarilerde ýa-da astodanlarda ýörite gaplarda saklamak däbini ulanypdyrlar. Görnüşine görä, bu usulyň esasy alamatlary merhumy jaýlamagyň Awestada beýan edilýän gadymy däbi bilen gabat gelýär. Awestada ýazylyşy boýunça merhumyň jesedi ilki üç günläp aýratyn jaýda “ked” goýlupdyr. Soňra ilat ýaşaýan ýerden alyş bir ýere äkidilip, guşlar, mörmöjekler iýer ýaly belent ýerde – “dahmada” goýlup gaýdylypdyr. Şondan bir ýyl

geçensoň çakyr süňkleri ýygnap alypdyrlar. Orta Aziýanyň çäklerinde, hususan-da, Horezmde hem Margianada içi süňkli ossuariler ýörite gaplarda – nauslarda goýlupdyr. Welaýatlarda olaryň dürli görnüşleri duşýar.

Merwiň günbatar çetinden daşky antik diwaryň aňyrsyndan uly bir naus tapyldy. Ol ýerde giçki parfýan döwründen tä VII asyra çenli adam jaýlanan öwlüýä ýerleşýär. Onda ossuariler bilen birlikde adam jaýlamagyň hristiançylyga degişli görnüşi-de gabat gelýär. Merwdäki nausyň binagärlik meýilnamasy aýyl-saýyl edilipdir. Meýilleşdirilişine görä, daşy 40 metre çenli çig kerpiçden, galyň diwar aýlanan nausyň ortasynda inedördül giňişlik goýlupdyr. Ol ýa-ha howly ýa-da birleşdirýän merkezi zal bolmaly. Onuň töwreginde 24 sany darajyk gönüburçly kameralar ýerleşipdir. Jaýyň meýilleşdirilişi niýetlenilen maksadyna görä bolup, ony del gözlerden gizlin saklapdyr. Kameralar şol inedördül giňişlik arkaly ýa-da olar özara birleşipdirler. Olar jesetlerden, içleri süňklerden doly ossaurilerdir humlardan doly. Arheologlar olardaky süňkleri üçden az bolmadyk döwre degişli hasap edýärler. Ýöne olaryň yzygiderliligi entek anyk kesgitlenenok.

Merwdäki nausyň meýilleşdirilişi Ýakyn Gündogaryň jaýlaryna çalymdaş bolupdyr. Ýöne bularyň kult esaslary бүтінлеý başgaça, ýagny zalyň merkezi bölegi birleşdiriji ýer hökmünde hyzmat edýär. Ýöne onuň daşyndaky adam jaýlanýan kameralaryň, tagçalaryň ýerleşişini Palmiranyň Inogéyasynnda, parfýanlaryň adam jaýlaýan ýeri bolan Dura-Ýewroposda, Aleksandriýadaky ellinleşen Müsüriň nekropolynnda görmek bolýar. Olaryň meňzeşligi biri-birine çalymdaş binalaryň bolandygyna güwä geçýär. Ýöne adam jaýlaýyş dessurlarynyň, şeýle-de gurluşygy alyp barmagyň ýerli aýratynlyklary binagärligiň dürli görnüşde bolmagyna getiripdir. Merw nausyndaky ossuarileriniň nusgasy gadymy şäheriň giçki antik hem irki feodal

37-nji surat. Ossuariý.
Merw. Keramika.
V-VI asyrlar

döwürleriniň binagärliginde saklanypdyr. Ossuarileriniň keşbinde tutuş binalaryň, olaryň bölekleriniň saklanyp galandygy arheologiki barlaglar güwä geçýär. Grek-rim stelalarynyň käbir sütünli portikleri, arkalaryň hataryny, kâte bolsa belent binagärligiň nusgalaryny kiçi möçberde gaýtalaýar. Orta Aziýanyň ossuarileri hem giçki antik hem irki feodal binagärligine göz ýetirmäge mümkinçilik berýär. Mysal üçin, ony Samarkandyň sogdy hem hristian buthanalarynyň toplumynda görmek bolýar. Şeýlelikde, Horezmiň ýokarsy ýarym tegelek görnüşde jemlenýän, Kuşan eýýamyna degişli ossuarileriniň adam jaýlanýan gümmezli desgasyňyň şekiliniň gaýtalaýandygyny görmek bolýar. Olaryň Merw ossuarileriniň ýokarky ikisindenem köp babatda tapawutly bolmagy Orta Gündogaryň Sogdy, Horezm hem Merw ýaly gadymy

taryhy-medeni ojaklarynyň binagärliги bilen baglydyr. Olar, köplenç, bir kameraly gümmezli binany şekillendirýärler. Kähallatlarda ol desga inedördül, öň tarapy deň, arka gapysynyň özboluşly şekili bolup, ýokarsy oturtma üçek bilen (bu ýerde ossu-arda merhumyň süňkleri saklanyldy) ýapylypdyr.

Merw ossuarileriniň başga bir kiçiräk toplumynyň göwrümi hem öňküler bi- len deň. Onuň bir tapawutly tarapy onuň öňki diwarynyň merkezinde bassyrma (fasad) edilipdir, belent diwaryň ýokarsynda diňler, diş-diş edilen germewler gur- lupdyr. Bu binalar Orta Aziýada yslam dini ýaýramazyndan öňki döwürde portal- ly-gümmezli taslamanyň bolandygyna şaýatlyk edýär.

Soňra şular ýaly görnüşdäki binalar feodalizmiň ösen döwründe, Horasanyň aramgäh (mawzoley) gurluşygynda giňden ulanylypdyr. Merw ossuarileriniň tä- sin bölekleriniň hataryna olardaky kömelek şekilli diwar deşiklerini goşmak bo- lar. Olaryň durmuşdaky ähmiýeti gaba howa girsin diýlip goýlanam bolsa, düýp manysy merhumy şu ýerde jadyly güýç hökmünde gorap saklamakdan ybarat bolupdyr. Galalardaky deşikleriň ara giňliginiň meňzeş bolmagam şondan habar berýär. Bu ýerde küzegärler ossuarileri ýasanlarynda ymaratlaryň görnüşlerini nusga edip alandyklary ähtimaldyr.

Ýöne Merw ossuarileriniň şol döwrüň ymaratlarynyň hakyky keşbinde gur- landygy welin hakykat. Muny olardaky gümmezler, arkaly geçelgeler, diş-diş germewler, peýkamyň päýnegine çalyndaş deşikler subut edýär. Süňk saklanjak gaplary binalaryň görkünde keramika önümlerinde bişirmek, keramikaçy ussa- nyň gönüden-göni adam jaýlamak kulty bilen baglanyşykly jaýyň keşbini nusga edip alypdyr diýip bolar.

Arassa binagärlikden başga-da Merw ossuarileriniň bezegine nepis hem-de çeperçilik şekiller hem giripdir. Käte olar 0,20 m ölçegdäki gapaklaryň ýokary etegi möhürlenlen güberçek şekilli kelleler bilen bezelipdir. Güberçek “girelgäniň” diwarynyň birine bolsa gara hem gyzyň reňkde guşuň şekili çekilipdir. Bu ýerde guş göwräni terk edip, alys daglara uçup gidýän janyň nyşany. Kellelerde bolsa Merw koroplastikasynda bize öňdenem tanyş görnüşler kellesi selle görnüşde ene hudaý ýa-da ellerini gerip duran ýaş ýigit şekillendirilipdir. Däp bolup galan bu keşpleriň ossuarilere girizilmegi, olaryň nyşan hökmünde hudaýlar bilen aragat- naşygynyň barlygyny tekrarlaýar. Bu şekilde diňe bir diriler dünýäsi däl, eýsem merhumlaryň dünýäsem olara tabyn bolupdyr.

Ossuarilerde merhumyň jesedi ýerleşdirilýän jaý ýa-da onuň süňklerini sak- lamak üçin niýetlenilen naus şekillendirilipdir. Margiananyň “binagärlik” ossua- rilerinde Margiananyň zenan hudaýynyň (giçki ikonografik görnüşi) hem ellerini gerip duran ýaş ýigidiň möhürlenlen şekili, olaryň haýsydyr bir anyk binagärlik desgasynyň bezegine girýän monumental heýkeli alamatlandyrypdyr.

§18. Margiananyň heýkeltaraşlygy

Ellinçilik döwründe Gündogar ýurtlarynda ruhy durmuşda uly öňegidişlik bolup geçýär. Ellinçilik döwründe gadymy dinleriň hemmesinde diýen ýaly özgerişlikler bolup geçýär. Käte olaryň öňki durky saklanyp, mazmuny üýtgedilipdir, käte bolsa köne dini düşüňjelere täze düşüňjeler ornaşdyrylypdyr.

Miladydan öňki III-II asyrlaryň önümlerinde turuwbaşdan ellinleriň sun-gatynyň täsiri aýyl-saýyl göze ilýär. Köne Nusaýyň Inedördül jaýyndan tapylan heýkeljikleriň arasynda oturan, ýarym-ýalaňaç aýalyň kellesi gelşikli, ýüz keşbi biraz gussaly, kellesi bir gapdala gyşardylypdyr. Emma şu döwre degişli Margi-anadaky aýal hudaýynyň heýkeli göwüslek görnüşde, onuň şekili diýseň özüne çekiji ýasalan bolsa, erkek kişileriň heýkeljikleri çeper ýerine ýetirilipdir, emma olar sanaýmalyja ýasalypdyr.

Arap geografi Ibn-al Fakyhyň berýän maglumatlarynda antik Merwiň gü-norta-gündogar burçundaky Gäwürgalada salnan budda ymaratlarynyň içinde goýlan uly heýkeliň syrly şekiller bilen bezelendigi barada agzalýar. Ol bu täsin ymaratyň buddizme uýmaýan adamlaryň arasynda hem oňa hormat goýmak duý-gusyny oýaryp biljekdigi şübhesizdir diýip belläpdir.

Gäwürgalanyň günorta-gündogar burçunda ýerleşen budda ymaratlar top-lumynyň bezegine Buddanyň toýundan ýasalan ägirt uly heýkeli giripdir. Ol ýerde başga-da heýkelleriň bolan bolmagy mümkin. Heýkel birinji howluda bas-gançagyň önünde ýerleşipdir. Häzirki wagtda onuň diňe oturdylan düýbi hem-de bir gapdala togalanyp ýatan kellesi tapyldy. Heýkeliň howlynyň açyk meýda-nynda ýerleşeninden çen tutsaň, ol uzakdan synlamak üçin niýetlenilipdir. Şeýle hem buddanyň ýerde ýatan kelle heýkeli, wagyz-nesihat edýän Buddanyň şeklini ýadyňa salýar. Onuň beýikligi oturdylan ýeriniň beýikligini hasaba almanyňda 5 metre golaý bolupdyr.

Merwden tapylan Buddanyň heýkeliniň ýüzüniň, alkymynyň giňligi, saçy-nyň kiçijik halkalar görnüşinde çekilmegi II-IV asyrlardaky giçki Gandhar hem mathur heýkeltaraşlyk mekdebiniň nusgalaryna golaýlaşýar. Merwden tapylan heýkel üç gezek täzelenmäge duçar edilipdir. Ilki onuň ýüzi gülgüne, soňra sary, iň soňunda bolsa goňras-gyzyl reňk bilen reňklenipdir. Reňkleriň üýtgemegi bud-daçylaryň çeperçilik kanunlarynyň belli bir derejede üýtgänligini (transforma-siýasyny) aňladýar. Gyzyl reňk çalmaklyk 300-nji ýyllarda kanunlaşdyrylypdyr, bu heýkeliň has irräk döredilendigine güwä geçýär. Buddanyň ägirt uly heýkelle-riniň peýda bolmagy buddizmiň giňden ýaýrap ugrandygyny hem onuň ikonogra-fiýasynyň kanunlaşdyrylandygyny görkezýär.

Merw welaýatyna golaý ýerlerden başga-da şonuň ýaly heýkel tapyldy. II-III asyrlar töwereginde Bamian jülgesiniň kert gaýasynda Buddanyň 37 metr, V

asyrda bolsa şonuň golaýyndan 52 metr belentlikdäki heýkeli tapyldy. Merwden tapylan heýkel onçakly uly bolmasa-da, onuň ýönekeý toýundan ýasalandygyny ýatdan çykarmaly däl. Budda ybadatdhanasynyň kiçiräk meýdançasynda oturdylan, adam boýundan birnäçe esse uly äpet heýkel öz hakyky durkunda kabul edilipdir. Bu hili terrakotalar ilatyň halk kultlarynyň isleglerini hem estetiki talaplaryny kanagatlandyran bolmaly.

Täze heýkeltaraşlyk sungatynda adamlaryň göwresi plitalaryň ýarsyny, olaryň kelle bölegi bolsa dörtten üç bölegini tutupdyr. Plitalaryň birinde aşak sallanyp duran sag eli bir salkym üzümli, döşüne gysylan çep eli bolsa göni garap duran gyzzagaz görkezilýär. Heýkeliň egninde ýeňleri uzyn, topugyny ýapyp duran epinli köýnegi bar. Çepek kysmy köwşi köýneginiň eteginden çala görünýär. Gyzzagazyň boýny bir düzüm monjukly, gulaklary tegelek syrgaly, endigan gyrkylan saçlary tolkun atyp, onuň dolmuş ýüzüniň daşyna aýlanypdyr. Uzyn egri gaşlarynyň astyndan owasy giň gözleriniň garaýşy asuda, burny göni, eňegi çüri ýasalypdyr. Plitanyň sag tarapyndaky boşlukda arameý dilinde: “Haýranyň gyzy Baýt, Taýmarsuwyň neslinden. Haýp!” diýen ýazgy ýazylypdyr.

Ikinji plitada pesräk diwaryň önünde durna çalymdaş erkek kişiniň heýkeli çekilipdir. Onuň egnindäki epinli uzyn matanyň (mantiýanyň) gyralary boglup, egnine atylypdyr. Erkek kişi ony iki eli bilen tutup dur. Plita ir döwürde alnan fotosuratda hortaň ýüz keşpli, saçy giň maňlaýynyň daşyna aýlanyp duran, uzyn gaşly, inçe burunly, herrik gulakly erkek kişi şekillendirilipdir, ol häzirki şekilinden has gowy ýagdaýda bolupdyr. Plitanyň çep tarapynda öçüşip ugran “Nihň (ogly) Boreanyň ogly Mezabbanyň portreti. Haýp!” diýen ýazgy bar. Palmiranyň heýkel portreti Gündogaryň gadymy heýkeltaraşlygynyň taryhynda aýratyn hadysa bolupdyr. Olar maşgala (nesil) mazary üçin niýetlenilip, olaryň jesetleri ýörite tagçalarda ýerleşdirilipdir. Tagçalar adamlar heniz dirikä taýýar edilip goýlupdyr. Adam dünýeden ötenden soň, onuň portreti tekiz plitanyň ýüzüne örboýuna çekilip, onuň boş ýerine mazar ýazgysy oýulyp ýazylypdyr.

Palmira portreti adamyň güýç-kuwwatynyň joş urýan döwrüni şekillendirip, olaryň o dünýädäki ýaşayşynyň dowam etmegine niýetlenilipdir. Portretleriň arasynda gojalarydyr kempirler duş gelmeýär. Köplenç halatda, portretlerde erkekleriňem, aýallaryňam men diýen, kämil wagty şekillendirilipdir. Heýkeltaraşlar diňe kämillik ýaşyna ýetmän dünýeden öten adamlaryň hakyky ýaşyny şekillendirmäge çalşypdyrlar.

Belli bolşy ýaly, Palmira Günbatar Parfiýa welaýatynyň sungatynyň kema-la gelmegine-de ägirt uly täsir edipdir. Şol täsir miladynyň ilkinji asyrlarynda Demirgazyk Parfiýanyň welaýatlarynyň şekillendiriş sungatynda hem duýulýar. Antik Türkmenistanyň monumental heýkeltaraşlyk sungaty biziň döwrümize diňe bölek-büçek görnüşde gelip ýetipdir, emma olaryň öwezi torewtika, koroplastika, gliptika ýaly “kiçi” sungat eserleri bilen doldurylypdyr.

Terrakota heýkeljikleri. Antik Türkmenistanda terrakota (bişirilen palçyk) heýkeljiklerini taýýarlamak miladydan öňki III-II asyrlarda başlanypdyr. Olaryň şol döwürde ýüze çykmagy umumy taryhy ýagdaýyň üýtgemegi bilen bagly bolupdyr. Heýkeltaraşlyk sungatynyň dürli görnüşleriniň ýurda aralaşmagy, esasan, medeni gatnaşyklaryň netijesinde bolup geçipdir diýip bolar. Olara diňe bir Nusaýyň mermer heýkellerini däl, eýsem Ýakyn Gündogaryň kiçi terrakota heýkellerini-de goşup bolar. Sebäbi şol eserler ellinizm eýýamynda koroplastika sungaty, her dürli görnüşde ýurduň ownukly-irili şäherleriň hemmesinde diýen ýaly, köp möçberde ýasalypdyr.

Ýerli ruhanylaryň halk üçin köpçülikleýin kulty, zenan hudaýynyň meşhur ikonografiýasy, şol döwürden başlap aýratyn hem zenan hudaýynyň toýundan ýasalyp bişirilen sansyz-sajaksyz şekili ýurduň hemme ýerlerine ýaýrapdyr.

Ýerli beýik zenan hudaýlary hormatlamak bilen bagly irki antik terrakotalar barada aýdylanda, ýagdaý başgaça (kultlaryň ýaýraýşy häzirikçe Amyderýa hem Murgap ýaka etraplar üçin kesgitlenildi). Merw terrakotalarynyň düzüminde zenan hudaýlar ýarym-ýalaňaç, uly göwüsli, göwreli aýala çalymdaş gaba garynly şekillendirilipdir. Olaryň enelik häsiýetleri hakyky görnüşde berlipdir.

Zenan hudaýlaryň kelle tutuşlary tekepbir, ýüzde ýerleşen beden agzalary dogry, saçlary tegelek görnüşde ýygnaýyp, üstünden ýaglyk atylypdyr. Horezm terrakotalary-da öz häsiýeti boýunça şolara ýakyn (häzirikçe olaryň iki sany kellesiz bölegi tapyldy). Horezm heýkeljikleriniň bu görnüşü Kuşan döwletiniň hökümdarlyk süren wagty Hindistanyň Gandhar sungatynyň täsiri bilen dörän bolmagy mümkindir. Olaram edil Margiananyň terrakotalary ýaly, Ýakyn Gündogar dünýäsiniň heýkeltaraşlyk keşplerine ýakynlaşýar. Ýalaňaç, göni bakyp duran zenan heýkeljikleri gadymky Alynky Aziýa sungaty üçin häsiýetlidir. Olar Ahemeniler Eýranyň koroplastikasynda-da belli, miladydan öňki III-II asyrlarda bu görnüşler selewki hem Parfiýa şäherleriniň dini heýkeltaraşlygyna-da giripdir.

Türkmenistanyň irki antik terrakotalarynyň öňde gürrüni edilen topary köne butlaryň üýtgeşsiz keşbini saklanam bolsa, Merwiň zenan hudaýlarynyň ýüzi antik sungat üçin häsiýetli bolandygyna şaýatlyk edýär. Margianada göwrümi boýunça kiçi, inçelik bilen ýasalan heýkeljikleriň başga topary-da duşýar. Olar üçin az-kem eglen kelle, belent başgap, tolkunlanyp eginlerine düşüp duran saçlar häsiýetli alamatlardyr. Olaryň ýüzleri süýrgült, burunlary göni, gözleri uly edilip ýasalypdyr. Göwre tutuş diýen ýaly ýalaňaç, diňe boýunlarynda monjuk bar, biden aşagynda aňyrsy görnüp duran ýuka mata sallanyp dur. Heýkeltaraş zenanyň janly hem-de duýgur keşbini döretmegiň ussatlyk bilen hötdesinden gelipdir. Başyndaky belent börügi onuň gyz däl-de, aýal maşgaladygyna güwä geçýär. Belent bөрük ýakyn Gündogaryň zenan hudaýlary üçin häsiýetli alamatdyr. Deýa Sirikany hem-de Gүнbatar Parfiýanyň Atargatisini muňa mysal getirmek bolar. Türkmen gyzlary durmuşa çykan badyna geýdirilýän belent bөрügiň zenan hu-

daýlaryň geýen tiara atly başgaplary bilen meňzeşligi bar. Heýkeltaraşlaryň bu toparynda Margiananyň zenan hudaýy eýýäm hudaý-ene däl-de, ellin döwründe Gündogarda giňden ýaýran lezzet beriji, şöhratparaz, ýalaňaçlygy bilen özüne imrindirýän yşk hudaýy görnüşinde şekillendirilipdir.

§19. Margiananyň amaly-haşam sungaty

Margiananyň amaly-haşam sungatyna baha bermek üçin biz has irki döwürlere gidip, sungat akymalaryny yzarlamaýy bolýarys. Belli antik sungatyny yzarlap, soňra irki orta asyrlara gelmelidir. Siz antik jemgyýetinde grekleriň medeniýetiniň türkmen medeniýeti bilen baglanyşýanyny bilýärsiňiz.

Bu babatda Merwdäki buddanyň belent oturdylan (stupasyndan) ýerinden tapylan ajaýyp bezegli wazanyň özboluşly aýratynlygy bar. Merw wazasynyň bokurdagy giň, iki gulply küýze şekilinde ýasalydyr. Ol wazalar Gäwürgalada has giňden ýaýrapdyr. Wazany tutuş ýokardan aşaga çenli dört sany süžetli sahna bezeýär.

Ownuk heýkellerdäki ene hudaýlaryna bolan jadyly garaýyşlar. Miladynyň I asyryndan başlap, Merwde eli aýnaly zenan hudaýy bilen birlikde başga şekildäki heýkeljiklerem peýda bolýar. Zenan hudaýynyň eliniň (aýnasyz) hem onuň durşunyň öňki bolşy saklanypdyr, onuň ýakasy giň açyk eginli hem monjukly, gymmatbahaly daşlar bilen nagyşlanan köýnekle, ýüzi süýrgült, gözleri ullakan, badam gabakly, gaşlary ýarym aýlaw, burny tüňňüräk, agzy kiçiräk, eňegi dik görnüşde berlipdir. Saçlary ýokaryk başgabynyň aşagynda ýygnalypdyr, ýeňse tarapdan lentalary sallanyşyp duran görnüşde şekillendirilipdir.

Bu ýerde eli aýnaly zenan hudaýdan tapawutly baý aýalyň lybasynyň şekillendirilendigi şübhesiz. Onuň lybasynda epinli köýneklere mahsus ýumşaklyk hem erkinlik ýok. Emma aziýaly zenanlara mahsus ýeňli köýnegi köpsanly şaý-sepler bilen bezelipdir. Bu heýkeljikleriň yüz keşbi, saçy, lybasy olaryň medeniýeti parfýanlara has ýakynlaşandygyny aňladýar. Olaryň umumy biçüwi Palmiranyň täsiri bilen dörän parfýan Hatrasynyň heýkellerine ýakyndyr. Wekilbazardan tapylan heýkel sütüninden çen tutsaň, Palmiranyň hem Günbatar Parfiýanyň ikonografik döpleriniň Munandepe (Merw oazisi) şäherinden çykan döwür ossuaride gös-göni gaýtalanýandygyny görmek bolýar. Silindr görnüşde, ýokarky böleginde peýkam görnüşli deşiklerinden daşgary ossuariniň plastiki işlenen karnizi bar. Onuň bilinden ýokarsy işilen bogulyk görnüşde bolup, diş-diş germew bilen tamamlanypdyr. Onuň eglip duran şahalaryna nokat şekilli ýapraklar çekilip, kiçijik agaç böleklerine bölünipdir. Olaryň aralygynda güberçek görnüşli ýelmenen şekiller ýerleşdirilipdir. Aýaklary geçiniňki ýaly, elleri bykynyna direlen haýsydyr bir gyşaryp ýatan ýarym adam - ýarym haýwan şekilli mahlugyň aşaky böleginde, biri-birine meňzeş aýal

şekilleri saklanyp galyppdyr. Aýallaryň kellesi bütewi ýasalypdyr, galan ýerleri bolsa elde ýelmenip, epinler hem bölekler bilen ýerine ýetirilipdir.

Olaryň şekilleri suwda ýüzüp barýan adamlary ýatladýar. Endamlary ýalaňaç (göwüsleri çyzyklar arkaly, gapyrgalary bilen görkezilen), aýaklary dyzdan eplen-en, çep elleri aşak ýatyrylyp, sag elleri ýokaryk galdyrylypdyr. Aýallaryň biriniň eli çekgesine gysylan. Ýüzleri tegelek, biperwaý, gözleri uludan açylan, saçlary bölünip, arasy açylan görnüşde çekgäniň ýanynda halkalanyp dur. Saçlaryň töwereginde ýelmenip çekilen şöhle görünýär. Bu şekilleriň many-mazmuny doly anyklanmadyk hem bolsa, onuň o dünýä barada haýsydyr bir düşnüksiz garaýşy teswirleýändigine welin şek-şübhe ýok.

Munandepeden tapylan ossuaridäki şekilleriň ýüzi, saçy, keşplerindäki biperwaýlyk Adonisiň Dura-Ýewroposdaky ybadathanasyndaky günbatar parfýan zenan hudaýy Atargatisiň kellesini ýatladýar. Olaryň ikonografik esasy günbatar parfýan welaýatlarynyň semit ilatynyň merhumlary jaýlamak kulty bilen bagly Palmiranyň portret heýkeli bilenem juda ýakyn. Biçüwi boýunça olar Merwden tapylan Palmira stelasyndaky Baýtyň kellesine meňzeş.

Munandepeden tapylan ossuaridäki ýatan aýallar geň ýagdaýda, XII asyryň başyndaky Otanadaky (burgund mekdebi) relýefde şekillendirilen How enäni ýadyňa salýar. Roman sungatynyň taryhyny öwrenijiler onuň gönüden-göni Gündogar sungaty bilen umumylygyny belleýärler. Alymlar orta asyr gündogarynyň hem günbatarynyň umumy taryhy-medeni gözbaşlarynyň birdigini tassyklaýan maglumatlara esaslanýarlar.

Geografik hem hronologik babatda, biri-birinden juda alysda ýerleşen parfýan Merwi bilen Otan sungatyndaky çeper keşpleriň ýakynlygyny gös-göni gatnaşyk ýa-da özara täsir arkaly ýüze çykypdyr diýip tassyklamak mümkin däl. Eger-de imperator Rimi döwründe gündogar dünýäsinden tä Galliýa çenli aralaşan kuwwatly akymy göz önüne getirsek, onda Gündogardan gelen ýüzin düşüp ýatan aýal keşpleriň üstünden ençeme asyrlar geçenden soň, ýene-de roman relýefiniň dini şýužetinde peýda bolmagy sungat hünärmenlerini geň galdyrman duranak.

Beýik zenan hudaýlaryň keşbi şekillendirilen Merwiň terrakota heýkeljikleriniň içinde (II-III asyrlar) Atly buddanyň heýkeljiginde, heýkeltaraş buddanyň ýüz keşbiniň etniki aýratynlyklaryny bermäge çalşypdyr. Heýkeljikdäki berilýän geýim Orta Aziýanyň başga sebitlerinde duş gelmeýär. Ussanyň maksady zenan hudaýlaryň ýerli aýratynlyklaryny görkezmäge gönükdirilipdir. Ol eýýäm arassa Merw zenan hudaýy bolmak bilen, Isidanam, Kibelanam ýatladanok. Gyz hudaýyň keşbem edil şonuň ýaly ahwalaty başdan geçirýär.

Merwiň bu giçki antik heýkeljikleri estetiki islegleriň belli bir derejede pese gaçyp ugrandygyna şaýatlyk edýär. Heýkeltaraşlar hudaýlaryň idealyny özünde jemleýän sungat eserini döretmek üçin öňe däl-de, butjagazlaryň keşpleri bilen gümra bolup, yza gaýdypdyrlar. Gul eýeçilik jemgyýetiniň çagşap, antik dinleriň

täsiriniň gowşap ugramagy netijesinde ussatlar täze çeperçilik gözleglerine ruhlanmandyrlar. Olar öňden dowam edip gelýän lenç edilen hünärmentçilik tärlerini gaýtalap, olara öz ýürek ýylylyklaryny siňdirip, kämillige dalaş etmändirler.

III-IV asyrlaryň koroplastikasynda erkek kişiniň heýkeljikleri görnükli orun eýeläp ugraýar. Olaryň ýüze çykmagynyň ýollary dürli-dürli bolup, kultlar bilen diňe käbir babatda baglanyşýar. Bir görnüşli heýkeljikleriň topary bu aýdylana degişlidir. Bir ýaş ýigit ellerini gerip, göni dur. Onuň tegelek dolmuş ýüzi, güberçek gözleri Mathur mekdebiniň buddalaryny hem bodisatwlaryny ýatladýar. Onuň ikonografiýasynyň gös-göni hindi-budda heýkelleriniň täsiri astynda dörän bolmagy bolup biläýjek zat. Sebäbi buddizmiň Merwe aralaşandygyna olaryň Gäwürgaladaky arhitektura kompleksi şaýatlyk edýär.

Ol şekilleriň maniheýçilik bilen bagly bolmagynyň mümkindigini-de inkär edip bolmaz. Sebäbi buddizmiň köp elementleridir alamatlaryny özüne siňdiren maniheýçiligiň wagz edilen ýerleriniň irki merkezleriniň biri Merw bolupdyr. Ilkibaşda (II-III asyrlarda) heýkeljiklerde ýalaňaç bedenli, döşünden tegelek şelpe asylygy ýaş ýigit şekillendirilipdir. Onuň jyns alamaty aýyl-saýyl görkezilenem bolsa, bykyny aýallaryňky ýaly tegelenip dur. Alymlaryň arasynda hatda: «Bu germafrodit hunsu bolaýmasyn?» diýen pikirem ýüze çykdy. Bedeni edil süňksüz ýaly ýumşaksy ýasamak hindi plastikasy üçin häsiýetli.

Görnüşine görä, III-IV asyrlarda utanç-haýa endiklerine eýerilip, olara gyralaryna seçekden parawuz tutulyp, bezelen balak geýdirilipdir (olaryň biçüwi Sasany patyşalarynyň giň balaklaryny ýatladýar). Şondan galan zatlarda öňki ýagdaý saklanyp galypdyr. Ikonografiýasy gödeksi bolan ol heýkeljikleriň çeperçilik gymmaty o diýen ýokary däl. Erkek kişileriň terrakota şekilleriniň Merwden tapylan başga bir topary öňkülere görä täsin. Ol şekiller şamp boýunça aýratynlykda ýelmäp ýasalyp, soň edil şonuň ýaly görnüşde edilen kiçijik atlaryň üstünde oturdylypdyr. Şekillerdir olaryň bölekleriniň aýyl-saýyl däldigi III-IV asyrlarda koroplastika sungatynyň belli bir derejede pese gaçandygyny aňladýar. Oňa derek şol döwürde sungatda täze çeper keşp, has dogrusy, täze gahryman peýda bolýar. Harby gatlak olara öz penakärleri hökmünde hormat goýanam bolsalar, ol hudaý däl-de, hakykatdanam, gahryman. Ol heýkeljikler juda köp dürli.

Bu ýagdaý öňden gelýän ülniň, çeper keşbiň irginsiz gözleginiň ýokdugyndan habar berýär. Ýüzleri, adatça, süýrgült, ýaşlarynyň men diýen wagty, sakgaldyr murtlary gür hem görnüşleri her şekiliň özüne kybapdaş. Saçlary ýa-ha gulaklaryna çenli syrylan ýa-da burum-burum bolup eginlerine düşüp dur. Ýüz keşpleridir gözleri-de birmeňzeş däl-de, dürli-dürli görnüşli. Başgaplary barada aýdylanda-da edil şonuň ýaly. Käsiniň kellesindäki başgap tegelek, käsiniňki ýygyrt-ýygyrt ýa-da ýokary ujuna ildirgiç dakylan, selle görnüşli ýa-da çüri başgaplylaram bar. Gulaklaryndan syrga, boýunlaryndan şaýlyk ýa-da monjuk asylygy. Belki-de, saçlaryň, ýüz keşpleriň, başgaplaryň bu köpdürlüligi gul eýeçi-

lik döwletleriniň pese düşen döwri üçin häsiýetli bolan etniki häsiýetleriň garym-gatymlygy, atlandyrylyşy ýaly, halklaryň beýik göçme hereketiniň ösüşinde täze gelmişekleriň baý ekerançylyk welaýatlaryna bosup girmekleri bilen baglydyr.

Şol terrakota şekiljekleriň semantikasy barada aýdylanda, olaryň halk hekaýatlarynyň gahrymanlaryna bagyşlanandyklaryny hiç hili gypynçsyz tassyklasa bolar. Patyşanyň tagtyny goraýan, duşman goşunlaryny derbi-dagyn etmegi başaýan, ertekilerdäki aýylganç mahluklar bilen ýekme-ýek göreşe çykyp bilýän, ol gaýduwsyz batyrlar döräp gelýän Orta Aziýa serkerdeleriniň jarçylary bolupdyrlar.

Erkek kişileriň şamp bilen çeper ýerine ýetirilen heýkeljekleriniň sany atlylaryň başga bir topary bilen deňäniňde, köp däl. Gödeksi butjagazlar görnüşli ol şekilleriň ýüzündäki beden agzalaryndan burundyr eňekleri bişirilmedik palçygy barmak bilen gysylp ýasalypdyr, biraz içe ýepbeşdirilen oýtaklar bolsa göz hasap edilipdir. Bu hili betgelşik şekilleriň döremegi has irki (Assiro-Wawilon, Krit) döwre degişli. Şol şekillere antik döwürde hormat goýulmagy bolsa olaryň ýaşaýyşlarynyň at bilen aýrylmaz bütewilikde bolandygynyň netijesidir. Eýsem olar esgeriň şekilimikä? Muňa çürt-kesik “hawa” diýmek ýalňyş bolar. Sebäbi olaryň arasynda elleri saz gurallary-da gabat gelýär. Ýöne şeýle atly şekilleriň demirgazyk parfýan welaýatlarynda hem Horezmde giňden ýaýramagy şol döwür üçin kanunalaýyk ýagdaý. Çünki şol döwürde demirgazyk-gündogardan çarwalaryň üznüksiz hereketi dowam edipdir.

Şäher hünärmentçiliginiň bu önüminiň hyrydarlary olary ýasaýanlardan çeperçilik kämilliginem, şekilleriň öz suratlandyryan zatlaryna meňzemeklerinem talap etmändirler. Porhançylygyň döp-dessurlaryna, ýöntem yrymlardyr dogatuma ynanmak terbiýesinden başga zady bilmeýän çarwalar şol gödek, gorkunja ýakyn şekillerde-de aýratyn jadyly güýç bardyr öýdüpdirler. Şol toparyň terrakotalary täze çeperçilik ugurlarynyň döremeginiň ön ýanynda antik döpleriniň ýok bolýan prosesinde çeperçilik sungatynyň geçmeli bolan çökgünligini aýratyn aýdyňlyk bilen görkezýär.

Antik döwür bilen orta asyryň sepgidi - iki jemgyýetçilik formasiýasynyň çalyşýan döwri - gadymy dünýäniň ähli ýurtlarynda çuňňur özgerişler bilen alamatlanýar. III-IV asyrlarda dünýä ozalky ägirt uly hem ýeňilmez gul eýeçilik döwletleri bolan Parfiýa, Kuşan, Rim imperiýalarynyň synyşynyň şaýady boldy. Sasanylaryň öňki Parfiýa döwletini (şol sanda Günorta Türkmenistany-da) basyp almagy sosial gurluşyň synmagynyň önüni alyp bolmaýan prosesini sähelçe-de bökdöp bilmedi.

Margiananyň terrakota şekilleri bilen ikonografik meňzeşligi Nusaý ritonlarynyň frizleriniň hem möhürleriniň birinde, Parižiň Milli kitaphanasynyň ýygynyndaky köne pehlewi ýazgylý kiçijik gemmada görmek bolýar. Olaryň baryndaky diňe ikonografiki däl, eýsem semantiki bir keşp bolmaly. Zenan hudaýlaryň iki görnüşini bilen birlikde Merwiň irki antik koroplastikasy (miladydan öňki II-I asyrlar) gyz keşplerini döredipdir.

Awestadaky hudaý-gyz Anahitiň ellinizirlenen düşündirişi, belki, şolarda jemlenendir? Ene-hudaýlaryň tersine, olaryň egninde göwsüň aşagyndan dartylyp berkidilen tunika atly lybasy, bykyndan aşak sallanyp duran gimatiýleri bar. Elleri hem boýunlary ýalaňaç, saçlary depelerinde tegelenip berkidilen ýa-da tokgalanan. Olaryň duruşlary birgeňsi, ýüz keşpleri ýakymly. Bu çeper keşpde ellinizirlenen häsiýetler esasy göze dürtülip dur. Olar Nusaý ritonlaryndaky gyz-hudaýlar bolan Afinany, Gestiyany, Muzany ýadyňa salýar. Geýimleri barada aýdylanda, olara çalymdaş lybaslar Tigrdäki, Warkadaky Selewkiýanyň koroplastikasynda duş gelýär. Ýöne bu lybas Margianada tizden üýtgäpdir. Ýumşak epin-epin tunika syk dokalan tekiz köýnek, göwsüň aşakýanyndan çekilen ýasy lenta bir uýy aşak sallanyp duran guşak görnüşine geçipdir. Goşarda hem tirsegiň ýokarsynda güberçek bilezikler, boýunda bolsa gymmatbahaly monjuk düzümleri peýda bolupdyr.

Miladydan öňki I asyra çenli islegleriň üýtgemegi hem täze dini ýörelgeler beýik ene hudaýyň keşbini başgaça görnüşde başlap, onuň ýalaňaç ikonografiýasy ret edilip, zenan hudaý egni aşak etegi gasyňly, uzyn ýeňli köýnekli şekillendirilip ugrapdyr. Merwde zenan hudaý eli aýnaly şekillendirilipdir. Ol aýna-ynsan ykballary şöhlelenýän nyşany aňladypdyr. Zenan hudaý gabaraly görnüşde, başy örän belent tiarasyndan döşüne lentalar sallanyp duran şekilde suratlandyrylypdyr. Tolkun şekilli saçlary süýrgült yüzüniň iki gapdalyndan sallanyp dur. Kaddy dik, döşüne gysylan sag elinde uzyn saply aýna bar. Çep eli bolsa bykynyna direlip dur. Bu ýerde ellerini göwsüne gysyp, öz enelik wezipelerini nygtaýan ýaly bolup duran gadymy zenan hudaýyň döp bolup galan alamaty saklanypdyr. Ýöne ol bu ýerde bütinleý başgaça, ýagny gündogar zenanlaryna durmuş, etiket hem din tarapyndan önünden kesgitlenilýän hem barha ösýän utanç-haýa düzgünlere laýyk gelýän päkligi alamatlandyryar.

Eli aýnaly Margiana zenan hudaýynyň ikonografik görnüşi belli bolşy ýaly, kulty miladydan öňki hem soňky ilkinji asyrlarda Müsüriň çäginde juda alyslara ýaýran Isidanyň ellinistik heykelini ýatladýar. Ynsan ykballaryny önünden kesgitleýji hökmünde, aýna onuň adaty atributlarynyň biri bolupdyr. Belki-de Isidanyň ellinistik ikonografiýasy margianaly eli aýnaly zenan hudaýyň koroplastik keşbini döretmäge belli bir derejede täsir edendir. Her näme bolanda-da, ony öňki nusgadan gös-göni göçürmek diýip hasap etmek ýalňyş bolar. Soňky işde zenan hudaýynyň ýüz keşbinde hem belent börüginde ýerli aýratynlyklar aýyl-saýyl bildirip dur. Bu ýerde özleriniň ähmiýeti boýunça ýakyn bolan kult keşpleriniň goşulmak prosesinden başga-da, ellinizmiň ýaýran dürli Gündogar ýurtlarynda golaý stilistik ugurlaryň hem ikonografik keşpleriň meňzeş heykel ikonografiýasynyň kämilleşmeginiň ýüze çykandygy açyk-áýdyň görünýär.

Umuman, Margiana sungatynyň medeni hazynasy biziň günlerimizde-de açylyp, jemgyýetiň ruhy gymmatlygyna gözellik çaýýar.

§20. Horezmiň binagärligi we nakgaşçylygy

Horezm gadym döwürlerden bäri bol suwly, ösen ekerançylyk ýurdy bolupdyr. Ol döwürlerde Amyderýa Sarygamyş kölüne we Uzboýuň ugry bilen Hazar deňzine akypdyr. Täzebagýap hem-de Suwýargan oturymly ýerlerinde ilat ekerançylyk, awçylyk, balykçylyk bilen meşgullanypdyr. Täzebagýap medeniýetine deňişli adamlar diňe bir Amyderýanyň aşak akymларында däl, eýsem gadymy Uzboýuň ugrunda-da ýaşapdyrlar.

Miladydan öňki VIII asyryň ahylларында Horezmde Guýsaý medeniýeti ýüze çykýar. Onuň tutýan meýdany häzirki Daşoguz welaýatynyň çäkleri hasaplanýar. Guýsaýlylara deňişli obalardan galla saklanýan humlar, uly küýzeler hem-de daş owguçlar tapylypdyr. Maldarçylyk bilen bir hatarda ilat metal işläp bejermek, küýze ýasamak, süňkleri we daşlary ýylmamak, şol sanda gymmatbahaly daşlary işläp bejermek bilen meşgul bolupdyr. Horezmde uly şäherleriň peýda bolmagy miladydan öňki VII-VI asyrlarda, göçüp-gonup ýören çarwalar bilen berk baglanyşykly bolupdyr. Alymlar tarapyndan barlanan Galalygyr, Könewas, Akjagelin, Gaňňagala, Gandymgala we beýleki ýadygärlikler Horezmiň gadymy şäherleri hasaplanýar. Aslynda, Ahemeniler döwründe dörän ol şäherler her hili üýtgedip gurmаларды, özügmeleri başdan geçirip, antik eýýamynyň bütin dowamynda ýaşapdyrlar.

Miladydan öňki VI asyryň içinde Ahemeniler döwletine häzirki Türkmenistanyň Horezm welaýaty, Margiana, Köpetdag eteginiň Demirgazyk ýerleri birleşdirilipdir. Şäherlerde, esasan hem, hünärmentçilik ussahanalary köpelipdir. Bu döwürde Orta Aziýanyň halklary ajaýyp ýadygärlikleri döretmegi, aýratyn hem gymmatbahaly daşlardan sungat önümlerini döretmegi başarypdyrlar. Tährandan Bagdada gidilýän ýolda, beýik dagyň gaýasyna Dariý I tarapyndan oýdurylyp ýazylan Bisütün ýazgylarynda berilýän maglumatlara görä, Suzudaky köşgüň bezeği üçin gymmatbahaly daşlaryň Baktriýadan, Sogdydan, Horezmden getirilendigi hem muňa güwä geçýär.

Miladydan öňki VI-IV asyrlara deňişli häzirki Daşoguz welaýatyndaky Küýzeligyr hem-de Galalygyr diýlip atlandyrylýan gadymy harabaçylyklar şolaryň galyndysydyr. Ahemenileriň agalygy döwründe dörän bu şäherler uly wakalary üstünden geçirip, antik eýýamyň bütin dowamynda ýaşapdyrlar. Miladydan öňki VI-V asyrlarda kemala gelen Küýzeligyr üç burç görnüşde salnyp, onuň uzyn tarapy bir kilometre ýetýär. Ondan birneme gijräk dörän üç derwezeli Galalygyr dörtburçluk görnüşde gurlupdyr. Şäheri atanaklaýyn kesip geçýän köçeleri, göni şol derwezelere eltipdir.

Uly bolmadyk Galalygyrda tegelek görnüşde gurlan jaýlaryň ikisi, ýaşajylaryň ybadat edýän jaýy ýa-da baý bir emeldar adamyň jaýy bolmagy mümkin diýlip çaklanylýar. Bu binalarda geçirilen barlaglaryň netijesinde köpsanly sungat önümleri tapyldy. Gala şäher binagärliginiň esasy alamatларыnyň biri bolupdyr. Gala diwarla-

rynda gönüburçly görnüşli bukular, diňler bolup, belli aralyklarda duşman hereketini synlamak hem ok atmak üçin köpsanly deşikler goýlupdyr. Nusaýyň, Margiananyň goranyş üçin berkidilen galalary, olaryň çet gyalaryndaky Çilburç, Durnaly, Horezmdäki Aşgagala, Bazargala, Kurgaşingala we başga-da ençeme galalar şeýle şekilde salnan galalar bolupdyr. Giçki antik döwürde goranmak üçin has amatly bolan tegelek galalar hem peýda bolup ugrapdyr.

Parfiýada-da, Horezmde-de palçyk gurluşyk üçin esasy çig mal ornuny tutupdyr. Çig kerpiç diwarlar, arkalar, gümmezler örülende-de ulanylypdyr. Galalygyr şäherinde köşk görnüşli uly ymaratyň salnan wagty miladydan öňki IV asyrlara degişli hasaplansa-da, ondan miladydan öňki IV-II asyrlara degişli medeni gatlaklaryň tapyndylary-da gabat gelýär. Mermer heýkeller, gymmatbahaly ritonlar, kümüş gap-gaçlar, gemma intaliýalar – bularyň bary, ösen ellin medeniýeti bilen tanyş, köşk emeldarlarynyň sungata bolan garaýyşlarynyň derejesini görkezýär.

Gönüburçly Horezmiň ossuarilerinde, Bürgütgala oazisinden hem Guýukgaladan tapylan tegelek üçekli ossuarilerem, esasan, şol döwre mahsus binagärlik görnüşlerini gaýtalaýar. Olaryň görnüşi çadyr şekilli gümmezlere çalymdaş. Bu çadyr şekilli gümmezler soňra musulman Horasanynyň mawzoleý gurluşygynda giňden peýdalanylypdyr. Horezm ossuarilerinde gaýtalanýan bir kameraly desgalary bolsa mazdakylaryň adam jaýlaýyş dessury bilen bagly bolupdyr. Tokgalada (Garagalpagystanyň Nöküs etraby) açylan bezegli, ýazgyly ossuarileriň gapylaryny, olara tarap barýan gözegçileriň şekillerini görmek mümkin.

Alymlar miladydan öňki VII-VI asyrlarda Amyderýanyň aşak akymlyrynda ýaşan saklaryň medeniýetini hem şol döwre degişli hasap edýärler. Horezm siwilizasiýasynyň ýüze çykan döwrüne degişli has gadymy ýadygärlik Küýzeligy şäheri hasap edilýär. Ýetimgyr diýlibem atlandyrylýan bu şäher Daşoguz şäherinden 85 kilometr günbatarda ýerleşýär. Alymlar VII-VI asyrlaryň sepgidinde olaryň döremegini Amyderýanyň Sarygamyşýaka deltasyndaky çarwa saklaryň golaýynda bolan Murgabyň hem Tejeniniň, Köpetdag etekleriniň hem-de Etreğiň golundaky ekerançylyk siwilizasiýalarynyň täsiri bilen baglanyşdyrýarlar. Demirgazykdan gelen basybalyjylar öz tabynlyklaryndaky günortada ýaşayan halklar suwaryş ulgamlaryny, daşdan şäherleri, berkitmeleri gurmaklygy öwrenipdirler. Olaryň “horezmliler” diýen etnonim ada eýe bolan wagtly hem takmynan, şol döwre gabat gelýär. Küýzeligyryň umumy meýdany 25 gekardan gowrak. Ilat başda bu ýeriň günorta-günbatar böleginde 11 ga çemesi berkitme aýlapdyrlar. Wagtyň geçmegi bilen ýokardaky galanyň demirgazygynda we gündogarynda salnan süýrgült şekilli berkitmeler bilen birleşipdir. Palçykdan salnan gala diwarlarynyň uzynlygy 3,5 kilometre, galyňlygy bolsa 5 metre barabar bolupdyr. Olaryň diwarlarynyň içinde köpsanly darajyk hem biri-birine ýakyn deşikler goýlupdyr.

Diwarlar ilki süýrgült, soňra gönüburçly, şeýle hem atyjylar üçin ýörite deşikler goýlup, diňler bilen berkidilipdir. Galanyň iç tarapyndan şäher diwarlaryna köpsanly jaýlar birleşipdir. Barlaglaryň netijesinde bu ýerde üç sany şäher derwe-

zesiniň üsti açyldy. Hünärmenler ýokarky galada üsti açylan hojalyk hem medeni häsiýetli binagärlik toplumyny köşk bolmagy ähtimaldyr diýip, çaklaýarlar. Onuň ortasynda iki metr galyňlykdaky diwarlary bolan inedördül görnüş saýlanyp dur. Hökümdaryň tagtynyň hem mukaddes oduň duran ýerlerinden başga-da, ol toplumda däne saklanýan uly çukurlar bolup, olarda onlarça humlar ýerleşipdir. Bu ýerde sekiniň 4,5 m uzynlykdaky galyndysy saklanyp galypdyr. Onda gadymy horezmlileriň dininde giňden ýaýran mährap ýa-da dahma (merhumyň jesediniň ýakylýan ýeri) bolan bolmagy mümkin.

Ahemeniler döwletiniň Horezm satraplygynyň dolandyryş merkezi bolan Galalygyr I (Küýzeligyrdan 15 km gündogarda ýerleşýär) dogry dörtburç görnüşde salnyp, şäheri atanaklaýyn kesip geçýän uly köçeler bolsa şäheriň üç sany derwezesine baryp direýär. Ýöne bu ýerde miladydan öňki V-IV asyrlarda alnyp barlan gurluşyklar doly tamamlanmandyr. Galalygyryň goranyş binalary, onuň içki gurluşyklary irki demir asyryndan gijräk salnypdyr. Gurluşyk materialy hökmünde ullakan dörtburç çig kerpiçler hem-de pagsa ulanylypdyr. Kiçiräk ýadygärlik bolan Galalygyr-II tegelek görnüşdäki jaýlaryň (olar ybadathana ýa-da emeldaryň jaýy bolmagy mümkin) ikisinde gazuw-agtaryş işleri geçirilende köpsanly sungat önümleri tapyldy. Olaryň arasynda täç şekilli keramiki çüňňüller (bokallar), ýelmeme şekiller bilen bezelen amfora görnüşli riton, at şekillendirilen konus görnüşli keramiki riton (olar saklanmandyr), miladydan öňki IV asyryň başyna degişli bolan Bereket hudaýy hasaplanan zenanyň terrakota şekiljigi bar.

Demirgazyk Parfiýanyň binagärliги entek özüni hakyky derejesinde dolulygyna görkezip bilmeýänem bolsa, gurluşygyň bu görnüşinde käbir ösüşi görmek bolýar. Gadymy Horezmiň binagärçiligi häzirligçe bize, esasan, Türkmenistanyň çäginde daşardaky ýadygärlikler arkaly belli. Ýöne binagärliгиň Günorta Horezmiň ýerlerinde-de edil şol derejede ösendigine şübhelenmese bolar. Aleksandr Makedonskiniň hem Selewkileriň gaýtadan basyp alan ýerlerinde Aleksandriýa, Antiohiýa, Selewkiýa ýaly şäherleriň gurulmagy miladydan öňki döwrüň ahýrlarynda, täze eýýamyň ilkinji asyrlarynda Orta Aziýada şäher gurluşynda gazanylan üstünliklere belli bir derejede täsir edipdir. Bitertip, başly-barat gurlan has gadymy oturymly ýerleri hasap etmähinde, Türkmenistanyň antik şäherlerine konfigurasiýa (özara sazlaşykda) alamatlary mahsus. Biri-birinden juda alysdan ýerleşen ýadygärlikler: köne Merw, Daşoguz welaýatyndaky Gandymgala, Üstýurtdaky Döwkesen ýaly şäherler muňa mysal bolup biler. Olaryň gönüburçly ýa-da inedördül görnüşli eýeleýän meýdanynyň töweregine berk gala diwary aýlanyp, daşyndanam garym gazylypdyr. Käte esasy galanyň içinden goşmaça galalar salnyp, olar galanyň goragyny berkidipdir. Merwdäki Erkgala, Nusaý galasy şolara degişlidir. Baş köçe şäheri dogry ikä, käte bolsa biri-birine atanaklaýyn geçýän iki köçe ony dörde bölüpdir. Şäheriň umumy tutýan ýerini goşmaça geçirilen kiçi köçeler, dürli durmuşy gatlaklardan ybarat ilaty öz gatlaklaryna görä syrgynlara bölüpdir. Hökümdaryň köşgi,

adatça, şäheriň iň amatly ýerinde ýerleşipdir. Gadymy Horezm şalarynyň paýtagty bolan Toprakgalada hökümdaryň köşgi şäheriň demirgazyk-günbatar böleginde ýerleşip, özüniň äpet gabarasy hem owadanlygy bilen tapawutlanypdyr.

Türkmenistanyň ýerlerinde giçki antik döwrüne degişli, goranmak üçin has amatly bolan tegelek galalar peýda bolupdyr. Bu hili göwrümli galalar radius boýunça ok atmaga mümkinçilik berýänliginden başga-da, galalaryň ýumrujy ýaraglaryň urgusyna çydamlylygy bilen hem tapawutlanypdyr. Üstýurtdaky Döwkesen galasynyň duşmanyň hüjüm etjek tarapy tegelek, gapdal diwarlary bolsa gönüburçly göwrümde salnypdyr. Emma şu döwre degişli Kuşmeýhan galanyň hemme tarapynda ýarym süýrgilt diňler bilen (flankirlenipdir) berkidilipdir.

Horezmde gala derwezeleriniň gurluşyna aýratyn üns berlipdir. Galanyň oň tarapy gönüburçly görnüşde bolan uly derwezeleriň iç ýüzünde, duşmanyň çozup giräýen ýagdaýynda aňyrsy petige direýän egrem-bugram ötükler edilipdir. Türkmenistandaky antik berkitmeleriň diwarlary, ondaky diňler belent ýerde gyýtak gyraňly gurlup, onuň esasy bölegi dik örülipdir. Galalaryň beýle salynmagy olaryň bitewiligini hem berkligini üpjün edipdir. Şeýlelik bilen, olaryň binagärlik ukyby kämilleşmegini dowam etdiripdir.

Giçki Parfiýa galasy bolan Çilburçyň diwarlarynda saklanyp galan diňlerden başga-da, biri-birine ýakyn gurlan ýarym sütünler – goflar ulgamy-da girizilipdir. Çeper medeniýetiň taryhynda ýygy-ýygýdan gabat gelşi ýaly, bir görnüşüň öz möwritini ötürip, täze görnüşleriň döremegine getirişi ýaly, ýüze çykan ýarym sütünleriň – goflaryň täze görnüşleri hem soňra irki feodalçylyk eýýamy döwründe Türkmenistanda jaý gurluşygynda aýratyn ähmiýete eýe bolupdyr. Şäheriň içki binagärliginde iň köpçülikleýin häsiýete eýe bolan gurluşyklaryň biri-de ilatyň ýaşayyş jaýlary bilen birlikde önümçilik jaýlary bolupdyr.

Mysal üçin, Merwde baý feodalyň metal işlenilip bejerilýän ussahanasy, uly ýaşayyş jaýy hem-de önümçilik jaýlarynyň onlarçasy bolupdyr. Ol jaýlaryň birinden tapylan, ant ösümliginiň arasynda oturdylan heýkelden hem gipsden edilen kapitelden (sütüniň başy) çen tutsaň, ol jaý aýratyn kaşaň bezelipdir. Ol kapitel ýaha Margiananyň Beýik hudaý zenanyna bagyşlanan öý mährabynyň bezegi ýa-da interýeriň (binanyň içi) ikinji gatynyň diwarýaka orderi (sütünleri) bolupdyr.

Şol tapyndy kapitel gündogar Parfiýanyň welaýatyna grek-rim binagärligi üçin häsiýetli bolan uly göwrümli jaýlary salmaklyk usulynyň aralaşyp ugrandygyna güwä geçýär. Olar öz görnüşü boýunça miladydan öňki I we miladynyň I asyrlarynyň Italiýa Pompeýasynyň işlerini ýatladýarlar. Emma olaryň ýüze çykan ýerini alymlar Gündogar Rim welaýatlary hasaplaýarlar. Umuman, antik döwrüniň kapitelleri Aziýa Gündogaryna giňden ýaýrapdyr. Muny Termezden, Surh-Kotaldan, Haddadan, Gandhardan tapylan tapyndylar hem subut edýär. Merw kapiteli hem antik Türkmenistanyň territoriýasynda duş gelýän ýeke-täk tapyndy däl. Onuň dürli görnüşleri Merw welaýatynyň Döwgala şäherindenem, Nusaýyň

köşk-ybadathana toplumyndan hem tapyldy. Ýöne belläp geçmeli zat ellin-rim dünýäsinden gelen bina gurluşygy mermerden däl-de, eýsem ýerli gurluşyk materiallarynda ýerine ýetirilipdir.

Parfiýada-da, Horezmde-de palçyk esasy gurluşyk çig maly bolup hyzmat edipdir. Jaýlaryň diwarlary, arkalary ýa-da gümmezleri örülende, esasan, çig kerpiç ulanylypdyr. Jaýlaryň aşaky düşegi, olaryň üçegi palçyk bilen suwalypdyr. Palçykdan bişen kerpiçler, terrakotalar, jaýlaryň ýüzüne ýelmenýän plitalar, ýönekeý hem şekilli çerepisalar, diňler, tutuş kapiteller ýasalypdyr. Parfiýanyň hem Horezmiň antik jaý gurluşygy özüniň ýerine ýetirilişiniň gabaralylygy, berkligi hem möçberiniň ululygy bilen tapawutlanypdyr. Olar münlerçe gullaryň güýji bilen gurlupdyr. Mysal üçin, Parfiýa döwriň Merwiniň 6 km aralygyny öz içine alýan diwarynyň galyňlygy 15 metre, belentligi bolsa 20 metre ýetipdir. Ony salmak üçin onlarça million uly göwrümlü çig kerpiç sarp edilipdir.

Ymaratlaryň binagärlik gurluşynda adamlaryň köpçülikleýin ulanýan palçyk karkas jaý gurluşygy giňden ýaýrap, olarda gurluşyk agaçlary hem ulanylypdyr. Jaýlaryň eýwanyny, olaryň üstüni ýapmak üçin direg sütünleri bolan pürsleriň giňden ulanylyp başlanmagy has kämil jaýlaryň gurlandygyndan habar berýär. Parfiýanyň paýtagty Nusaýyň hem antik Horezmiň uly göwrümlü binagärlik ýadygärlikleriniň üstüniň açylmagy we öwrenilmegi kämil hem haşamly jaýlaryň gurlandygyny subut edýär.

Galalygyrdaky köşgüň merkezinde dört sany gönüburçly jaýlaryň üstü pürsler bilen ýapylypdyr. Jaýyň meýilleşdirilişiniň tutýan möçberi boýunça alanynda, ol miladydan öňki II-I asyrlaryň jaý gurluşygynda ýüze çykan gümmezli hem eýwanly howlular ulgamynda sütünleriň ulanyp başlan döwri bolupdyr. Bu täzelik soňra Orta Gündogaryň irki orta asyr feodal binagärliginde diýseň ähmiýeti bolupdyr. I-III asyrlarda Horezmiň binagärliginde hem Galalygyrdaky ýaly sütünlü jaýlary salmaklyk giň gerime eýe bolupdyr.

§21. Horezmiň heýkeltaraşlygy we amaly-haşam sungaty

Horezmiň heýkeltaraşlyk sungaty. Horezmiň Köne – Was şäheriniň giçki antik döwründe salnan jaýyň esasy zalyndan toýundan ýasalyp, üstünden ýuka ak suwag suwalan heýkelleriň galyndylary tapyldy. Olaryň diňe galybynyň bölekleri saklanypdyr. Heýkelleriň biriniň oturan görnüşde ýasalandygyny aňmak bolýar. Olar özleriniň daşky görnüşi boýunça Türkmenistanyň ýerlerinden daşarda tapyylan käbir heýkellere ýakyndyr. Ýokary çeperçilik bilen ýasalan şol heýkelleriň

köpüsi, Toprakgala şäherindäki Horezm patyşalarynyň köşgüniň harabalygyndan tapyldy.

Köne Was heýkeliniň bölekleri-de edil merwli uly senetçilik ussahanasynyň hojaýynyň öýünden tapylan I-II asyrlara degişli gipsden edilen sütüniň uýy (kapitel), antik Türkmenistanda heýkelleriň diňe bir köşklerdir ybadathanalaryň bezegi üçin ýasalmandygyna kepil geçýär.

Beýik zenan hudaýynyň keşbinde güýpli özgerişler, täze eýýamyň ilkinji asyrlarynda, antik Horezmiň heýkeltaraşlyk sungatynda hem bolup geçýär. Bu ýerde zenan hudaýynyň şekili egni syk dokalan agyr lybasly, aýaklaryny gerip, elindäki çagasyny emdirip oturan görnüşde berlipdir. Ýüzlerinde hiç hili duýgy alamaty görünmeýän, kellelerine üç şahly başgap geýen zenan heýkeljikleri bu ýerlerde giňden ýaýrapdyr. Şu hili heýkeljikleriň bölekleri Kuşan döwrüniň Kűzeligyr hem Galalygyr şäherlerindäki kűze bişirilýän küreleriň ýanyndan tapyldy. Olaryň hiç hili duýgy alamaty görünmeýän gödeksi ýüz keşpleri gadymy Gündogar sungatynyň heýkel keşplerini ýadyňa salýar.

Şasenem şäheriniň depeleriniň birinden tapylan mytarada çarpaýa galyp, öň aýaklaryny arça agajyna diräp duran at şekillendirilipdir. Olardaky bezeg şekilleri horezmlileriň ol ýa-da beýleki dini-mifologik garaýyşlaryny aňladypdyr. Bu babatda Koýgyrlyngaladan tapylan meňzeş relýefli iki mytara has-da häsiýetlidir. Onda bili pişikler tohumyndan bolan ýyrtyjy jandaryňka, guýrugy ýolbarsyňka, aýaklary ýaly gyrkylan atyňka, göwresiniň öň bölegi hem kiçiräk egri çüňkli ýüzi grifonyňka çalymdaş jandar şekillendirilipdir. Onuň aýaklarynyň astynda has täsin guşuň şekili bar. Guşuň kellesi, süňkleri, gözleri, ganatlary hakyky görnüşde çekilipdir.

Guşuň uzyn boýny egrelip, ýaşy durugşan adamyň gapdaldan çekilen şekilini berýär. Onuň tolkun atyp duran egri sakgaly guşuň guýrugyny ýatladýar. Guşuň döşünde-de ýaş adamyň şekili bar. Daralan saçy gulaklarynyň ýeňsesinde, gulagynyň syrgasy bar. Munuň näme many aňladýanyny diňe çak etmek mümkin. Ol Gandymgaladan tapylan mis heýkeljikler bilen çalymdaş. Ilki ony mukaddes aýal hudaýy Anahitanyň şekilidir diýlip hasap edilýär. Soňra bolsa ony induizmiň mifologiýasyndaky hudaý aýal Kaliniň keşbi hökmünde kabul edilýär. Örän üýtgeşik bolan bu tapyndy ussatlyk bilen ýasalypdyr. Çeper täsirçiligi hem taslamasynyň бүtewiligine garanyňda, ol ysly çöp ýakylýan gap ýa-da çyra bolaýmagy ähtimaldyr. Hindistan bilen has irki döwürlerde gatnaşyklaryň başga mysallary ýogam bolsa, olar gijräkki döwürlerde ýüze çykypdyr.

Türkmenistanyň demirgazyk böleginde ýerleşýän Horezm döwletiniň gadymy şekillendiriş sungaty milli medeniýetimiziň aýratyn gymmatly hazynasyny özünde jemleýär. Taryhy tapyndylarda Horezmiň medeni ilat merkezleri bolan

Duzgyrgan (miladydan öňki VI-IV asyrlar), Ýasygyrdan (miladydan öňki VII-VI asyrlar), Küýzeligyr galasyndan (miladydan öňki VI asyr), Toprakgala ýadygärliğinden (miladydan öňki IV-III asyrlar), Galalygyr ýadygärliklerinden (miladydan öňki VI-I asyrlar), Köne Was ýadygärliğinden (miladydan öňki IV – miladynyň IX asyrlary) tapylan önümler has-da öwrenilmäge degişlidir. Guýsaýlylara degişli obalardan galla saklanýan humlaryň, uly küýzeleriň hem-de daş owguçlaryň tapylmagy hem ýerli ýaşaýjylaryň amaly-haşam sungatynyň ösüş derejesini öwrenmäge mümkinçilik berýär.

Küýzeligyrýň däne saklanylan çukurlaryndan bir möhüriň bölek palçygyň ýüzüne urlan uly şekili tapyldy. Onda şekillendirilen düýrlenip ýatan ýylanyň töweregini diş-diş bolup uzalýan şöhleler gallap dur. Ony duş gelýän suwuň nyşany (ýylan) hem Günüň nyşany (şöhleler) jemlenipdir diýip hasap etmegem mümkin. Sebäbi miladydan öňki IV-III asyrlaryň Horezm gap-gaçlarynyň bezeglerinde hut şoňa meňzeş şekilleriň bolmagy şeýle diýmäge esas berýär.

Keramika mytaralaryň tekiz tarapyňa bir görnüşde urlan möhürleri-de terrakota tapyndylarynyň toparyna goşmak mümkin. Galalygyrdan tapylan mytaralardaky şekiller süžetleri babatda juda köp dürli. Olaryň arasynda agajyň gapdalynyň örküçli düýäniň üstünde oturan adamyň şekilem, eli naýzaly, bir gapdalyna hanjar gysdyrylan, bezemen ata atlanan adamam, rowaýaty jandar bilen eli naýzaly söweşýän adamam, ýaýbaň agajyň şahasynda oturana çalymdaş sugunam, solýar hudaýyna peýkam atyp duran sugunyň şekilem bar. Şunuň ýaly bezegli mytaralar Horezmiň beýleki ýadygärliklerinde-de gabat gelýär.

Horezmiň sungatynyň koroplastika tapyndylarynda Eýran bilen baglanyşykly meňzeşlikleriň bardygy aýyk bildirýär. Emma Horezmiň sungatynyň Mesopotamiýanyň sungaty bilen baglanyşygynyň has-da gadymdygyny arheologiki tapyndylar subut edýärler. Ol baglanyşygyň kökleri Ahemenileriň agalygy döwründe, olara tabyn welaýatlaryň ilatynyň arasynda saklanyp galan däpler bilen bagly bolmagy mümkin. Miladynyň öňki IV-III asyrlar tutuş Gündogarda bolşy ýaly, Türkmenistanyň ýerlerinde hem uly syýasy sarsgynlyklaryň bolup geçen döwri hasaplanýlar.

Ahemeniler döwletiniň ýykylmagy, Aleksandryň ägirt uly imperiýany döretmegi, Aleksandryň ölmegi bilen imperiýanyň synmagy, ýurduň az wagtlyk Selewkiller patyşalygynyň düzümine girmegi, miladydan öňki III asyrda doganlar Ärsak hem Tiridatyň baştutanlygynda ýerli halklaryň gozgalaňy döwrüň iň möhüm taryhy wakalary hasaplanýar. Şolaryň döwründe Ahalteke topragynda ilkibada kiçiräk Parfiýa patyşalygynyň döremegi, soňra ägirt uly Parfiýa döwletiniň döremegine getirýär. Miladydan öňki II-I asyrlarda onuň serhetleri günbatar-da Siriýa hem Ermenistana, gündogarda Baktriýa hem Hindistana çenli aralygy

eýeläp, syýasy taryhyň sahnasynda tä miladynyň III asyryň birinji çäryegine çenli öz kuwwatyny saklapdyr. Makedon-selewki ýörişleriniň çygryndan daşarda galan Horezm Ärşakylar döwründe-de öz syýasy özbaşdaklygyny saklapdyr.

Miladydan öňki asyrlaryň ahylarynda hem-de täze eýýamyň başlarynda gul eýeçilik gurluşy täze emele gelen döwletleriň jemgyýetçilik durmuşy gatnaşyklaryň esasyny düzüpdir. Olarda patriarhal gurluşyň galyndylary-da ep-esli mukdarda saklanyp galypdyr. Ol aýratynam, şäherleri maldarçylyk önümleri bilen üpjün edýän Ärşakylaryň goşunyna köp mukdarda gaýduwsyz esgerleri berýän sähralaryň arasynda berk bolupdyr. Rim goşunlary olaryň okgunly zarbalaryna tap getirip bilmän, ençeme gezek yza çekilipdir. Uly oazislere çäginde dörän gadymy şäherler täze dörän döwletleriň medeni ojaklaryna hem-de hünärmentçiligiň merkezlerine öwürülipdirler.

Parfiýanyň, Horezmiň monumental heýkeltaraşlykdyr nakgaşçylyk sungatynyň diwar ýüzi heýkelleri hem bezegleri özläriniň özboluşlylygyny, ýokary çeperçiligini saklapdyr. Olar plastika amaly sungatyna, ýagny keramika önümlerinde, şeýle-de metal önümlerinde-de öz ornuny tapypdyr. Parfiýanyň ajaýyp halylary greklerdir rimlileriň arasynda-da şöhratlanypdyr. Emma, ýokarda aýdylyşy ýaly, güýçli ösýän gul eýeçilik jemgyýeti şäherleriň ýokary görterilmegine, binagärligiň pajarlap ösmegine oňaly şert döredipdir.

Miladydan öňki III-II asyrlarda (“Irki Kangýuý döwri”) keramika ritonlaryny taýýarlamak Horezm küzgegärleri üçin hem häsiýetli bolupdyr. Galalygyr şäherinden tapylan süýrgült keramika ritonyň aşaky ujunda atyň protomasy şekillendirilipdir. Şonuň ýaly at kelleli ýa-da grifonly gaplar Koýgyrlangala şäherinden hem tapyldy.

Ellinçilik döwründe zenan hudaýlar sungatda aýratyn gyzyklanma döredipdir. Aýratyn hem Isida, Demetra, Kibela we başgalara sežde etmekligiň giňden ýaýramagy hem muňa şaýatlyk edýär. Demirgazyk Parfiýanyň hem Horezmiň ilaty-da bu babatda çetde galmadyr. Ol ýerlerde ýerli beýik zenan hudaýlara sežde etmeklik giňden ýaýrandygy barada ýazuw çeşmelerinde maglumat berilmeýän hem bolsa, ownuk terrakota heýkelleriniň ýasalyp ýaýramagy olara sežde edilendigine şaýatlyk edýär. Umuman, antik Türkmenistanyň terrakotalary diňe dini ideologiýanyň bir görnüşini şöhlendirýändigini üçin däl, eýsem sungat eseri hökmünde-de ägirt uly gyzyklanma döredýär. Olarda bize gelip ýetmedik diýen ýaly ýerli monumental heýkelleriň nähilidir bir umumy alamatlarynyň ösüşi öz beýanyny tapypdyr, köp möçberde döredilen ol heýkeljiklerde halkyň dünýägarayşy azda-kände şöhlendirilipdir.

§22. VIII-IX asyrlaryň binagärligi

Türkmenistanda VI asyrdan Hosrow Anuşirwan döwründe kanunlaşdyrylan Awestanyň gadymy beýanlarynda ýer eýeleriniň täze gatlagy bolan mülkdarlaryň emele gelýän feodal gurluşyň şertlerinde olaryň ýurduň syýasy hem ykdysady ykbalynda möhüm orna eýe bolandygy düşnükli. VI-VII asyrlarda Günorta Türkmenistanyň welaýatynda Sasanylar döwletiniň çygryna oňyn ýagdaýda girenem bolsa (Horezm Afrigileriň tabynlygynda bolupdyr), hakykatda, ol kiçiräk ýarym özbaşdak hanlyklara bölünipdir. Olaryň häkimleriniň her biriniň aýratyn ýerli dereje atlary (titullary) bolupdyr: Merwde – mahuýe, Sarahsda – zaduýe, Abiwertde – bahmana, Nusaýda – obraz, Horezmde – hosrow (ýa-da Horezmşa), Žürjanda – gul. Olaryň tabynlygyndaky ownuk mülkdarlaryň ýarym garaşlylygy sebäpli, ol hanlaryň häkimiýeti berk bolmandyr. Her näme bolsa-da, ol hanlyklaryň ýurduň syýasy taryhynda, medeni durmuşynda ähmiýeti uly bolupdyr. Şol döwürde Merwde ajaýyp akyldarlaryň ylym-bilim işgärleriniň ençemesi ýetişipdir. Şolaryň biri-de Hosrow Anuşirwanyň weziri Buzurgmihr bolup, onuň pähim-paýhasy barada köpsanly rowaýatlar döredilipdir. Lukman, filosof Barzue, Gündogaryň görnükli jahankeşe şahyr-sazandasy Barbut hem şolaryň biri bolupdyr. Daşyndan seredeniňde kuwwatly ýaly görünýän Sasanylar döwletiniň syýasy gurluşynyň gowşaklygy VII asyryň ortalarynda arap basybalyjylarynyň ýeňiş gazanmagyna amatly şert döredipdir. Netijede, Horasanyň hem Horezmiň welaýatlary Omeýatlar neberesiniň çygryna girýär. Arap basybalyşlary tabyn edilen halklaryň başyndan uly betbagtçylyk bolup inipdir.

VIII asyryň ortalarynda Merw Abu Müslimiň Omeýatlara garşy hereketiniň merkezine öwrülýär. Ol häkimiýet başyna Apbasylar halyflygyny getiren Horasan ilatyna daýanypdyr. Şeýlelikde, Horasan bilen Horezm syýasy taýdan aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Galyberse-de, VIII-IX asyrlarda bütün Horasan şäherleri ylmyň-medeniýet ojaklaryna öwürlip, bu ýerlerde ajaýyp döwlet işgärleriniň, serkerdeleriň, alymlaryň ençemesi döreýär. Hatda halyf Mamunyň döwründe Merw az wagtyk halyflygyň paýtagt şäheri hem bolupdyr.

VI-VII asyrlarda Türkmenistanyň ýerleriniň birgiden ownuk mülklere bölünendigine ýazuw çeşmeleri şaýatlyk edýär. Bütün Orta Aziýada bolşy ýaly, bu

ýerde-de uly antik şäherleriň pese gaçmagy, käte bolsa bütinleý taşlanmagy, kiçi şäherleriň bolsa heläk bolmagy ýaly ýagdaýlar ýüze çykydyr. Horezm patyşalarynyň ýaşan Toprakgala hem-de Ärsaklaryň mülki bolan Mitridatokert ýaşamagyny bes edýär. Şeýle-de bolsa bu döwürde Täze Nusaýda, Merwde ýaşaýş dowam edipdir. Hatda Merwde VI asyrdä şäheriň ýerleriniň köp bölegi boş ýatan Gäwürgalanyň gala diwarlaryny täzedan dikeltmek işleri-de amala aşyrylypdyr. Häzir kanalyň suwy bilen suwarylýan Merwiň demirgazygyndaky çöllük zolağynda, Köpetdag eteklerinde, Horezmiň Bürgütgala oazisinde biri-birinden üç kilometre çenli aralykda ýerleşen uly depeleri görmek bolýar. Olar mülkdarlaryň goragly ýeri bolup, töwereginde kiçiräk obalaryň harabaçylyklary ýaýrap ýatyr. Öz döwründe bu galalar ilaty daşky howplardan gorapdyr, olar gala diwarlarynyň aňyrsynda durup, özlerni hem maşgalalaryny gorapdyrlar. Ol mülkleriň hem obalaryň göwrümi, tutýan meýdany onçakly uly bolmandyr. Emma Horezmiň bu döwründe ýaşaýşyň möwç uran ýerleri şäherler däl-de, obalar bolupdyr.

Dini ynançlary. Antik döwürde ýaşan adamlar özlerniň sežde edýän hudaýlarynyň birine Ardwisury-Anahita diýipdirler. Anahita suwuň we hasylyň, mallaryň howandary bolupdyr. Bu hudaýlaryň şekillerine paleolit, mezolit, neolit zamanlarynda-da gabat gelýäris. Ýöne bürünç eýýamlaryna degişli Namazgadepe, Garadepe, Altyndepe, Pessejikdepe we başga galalarda tapylan olaryň keşpleri dürli-dürli bolsalar-da, örän täsin hem haýran galdyryjydyr. Hakyky keşbe getirilen Garadepäniň aýal hudaýy palçykdan ýasalyp, ýaş aýalyň bedeni görmegeý çekilipdir. Altyndepeden tapylan garry aýalyň keşbi jadygöýüň ýa-da juda köp ýaşan garry aýalyň keşbini aňladýar. Emma ýaş aýal hudaýlary antik eýýamlarynyň ahyrlarynda söýgi hudaýlary bilen çalşyrylypdyr. Meşhur alym W.M.Massonyň bellemegine görä, eneolit, bürünç we antik döwürleriniň kiçijik terrakotaly aýal hudaýlarynyň heýkeljikleri bilen hiç hili baglanyşygy bolmandyr. Bärde çeperçilik döredilişiň düýpli aýratynlygy duýulýar.

S.A.Tokarewiň aýtmagyna görä, bu dinler “Gadymy Gündogaryň halklarynyň dini ynançlaryna meňzemeýän, özboluşly ýol bilen ösen din bolupdyr”. Bu diniň esasy ýol-görkeziji kitaby “Awestadyr”. Aýtmaklaryna görä, Awesta öz düzümine 21 sany hudaýlara bagyşlanan aýdym alypdyr. Olar dürli wagtlarda döredilipdir. Iň gadymkysy (miladydan öňki 7 asyr) Gaty bolup, ol öz içine Awestanyň esasy kitaby bolan Ýasnany, ýagny gimnleri we dogalar kitabyny girizipdir. Awestanyň esasy taglymaty dünýä ýagtylyk bilen garaňkylygyň, ak bilen garanyň, ýagşy bilen ýamanyň arasyndaky göreşlerden ybarat bolup durýar. Onuň birinjisi ýagty ruhuň – ahurlaryň, ikinjisi garaňkylygyň ruhlary hasaplanýan döwlerden durýar. Birinjiniň başynda hudaý bolup Ahura-Mazda (akylly) durýar. Ol ähli ýagtylyklary, arassalygy, akyllylygy, adamlara peýdaly zatlary (ýeri, suwy, ody) döredýär. Onuň garşysyna Angra-Maýnýu – çöli, ýyrtjy haýwanlary, ýylany we ýürek bulajjy süýrenijileri, hasylsyzlygy, keseli we ölümi döredýär. Awesta hemmeleri Ahura-mazda çokunmaga we döwlere garşy durmaga çagyýar.

Ahura-Mazda hudaýlygy Zoroastrdan-da öň bolan bolmagy mümkin. Şol sebäpli-de ikä bölünýän bu din baş hudaýlarynyň ady boýunça mazdakizm diýip atlandyrylýar. Zoroastr pygamber hökmünde öňe çykyp, ol Ahura-Mazda hudaýyny beýgeldýär, köphudaýlygy kiçeldýär, olaryň käbirini baş hudaýyň nusgasy hökmünde hasaplaýar. Netijede, zoroastrizm döwründen öňki hudaýlaryň hataryna Anahita giren hem bolsa, zoroastrizmiň döremegi bilen onuň heýkelleriniň meşhurlygy kem-kemden pese gaçypdyr.

Zoroastrizm dini ilkinji Ahemeniler şalarynyň döwründe döwlet dini hasaplanypdyr (Kir, Kserks we Dariý döwründe), ýöne Artekseriks II döwründe (miladydan öňki 404-359 ýý.) Anahita hudaýy täzedan döwlet dinine öwürülipdir. Anahitanyň heýkelleri Wawilon, Ekbatan, Persepol, Baktr, Damask we Suzy ýaly şäherlerde täzedan dikeldilýär. Anahita bilen deň hatarda Mitra dini hem dikeldilýär.

Aleksandr Makedonskiniň gelmegi bilen, Gündogarda grek-ellin döwletleri döranden soň, olarda ýöredilýän dini akymalaryň ýerli dinler bilen özara baglanyşygy bolup geçýär. Bütün ýurtda ot ybadathanalary gurlup başlanýar.

Ýerli zoroastrizmde-mazdakçylykda ossuarilere jaýlamak däbi giňden ýaýrap başlaýar. Olar ýörite keramikadan ýasalan öýjagazlarda merhumyň süňklerini ýerleşdiripdirler. Türkmenistanda VI-VII asyrlarda Sasanylaryň agalyk eden döwründe zoroastrizm dini juda köp böleklerle bölünip ownaýar, netijede, ol özüniň güýjüni ýitirýär, ony mazdakçylyk hereketinde hem aýdyň görmek bolýar. Alym N.W.Pigulewskaýa ony “göwürümler saklanyp, ýöne mazmuny ýiten” diýip jaýdar häsiýetlendiripdir. Şol sebäpli-de zoroastrizm dini täze gelen yslam dininiň urgusyndan adamlaryň aňyndan tiz düşüp galypdyr. Emma etnograflaryň aýtmagyna görä, mazdakçylygyň düzgünleri tä XIX-XX asyrlara çenli käbir ýerlerde saklanypdyr.

38-nji surat. Sasany patyşasy. Meleheýran. Şirmaýy. VI-VII asyrlar

Türkmenler tarapyndan Yslam dininiň kabul edilmegi we onuň anyk netijeleri barada al Birunynyň we başga-da alymlaryň taryhy golýazmalarında duş gelýäris. VII asyryň ahyrynda Merwiň ilaty, 712-nji ýylda bolsa Horezmiň ilaty yslam dinini kabul edýär.

Beýik Ýüpek ýolunyň Türkmenistanyň üstünden geçmegi onuň halkara abraýyny ýokary galdyrypdyr. Heniz Parfiýa döwleti döwründe Hytaý harytlary bu söwda ýollary arkaly grek-rim dünýäsine äkidilipdir. Türkmenistan Gündogar ýurtlary bilen Günbatar ýurtlaryny gatnaşdyrýan köpri bolup, halklaryň medeniýetlerini ösdürmäge önjeýli goşant goşupdyr.

Sasanylar döwründe Türkmenistanyň çäklerinde medeniýetde ep-esli öňegidişlik bolupdyr. Şol döwürlere degişli onlarça ýaşayş desgalarynyň ýadygärlikle-

ri häzirki Baharly we Kaka etraplarynda saklanyp galypdyr. Sasanylar döwründe Merw şäheri Horasanyň dolandyryş merkezi we welaýat häkiminiň paýtagt şäheri bolupdyr. Bu welaýatyň çäginde şäher görnüşli obalar: Topdepe, Torgaýdepe, Garadepe we beýlekiler ýüze çykypdyr. Bu döwre degişli ýadygärlikleriň hatarynda VI-VII asyrlara degişli Uly Gyzgala Gäwürgalanyň günbatar tarapynda emeli galdyrylan beýik depäniň üstünde gurlupdyr. Ol bina öz döwrüniň mülk gurluşygynyň habarçysy hökmünde biziň günlerimize çenli gelip ýetipdir. Häzirki günde Gyzlarga ýadygärligi taryhy binagärligiň asyl nusgasy hökmünde goralyp saklanýar.

Demirgazyk Türkmenistanyň afrigileriň agalygy döwrüniň ýadygärliklerinden Gabatgala, Pilgala, Köne Was, Maňňyrgala, Galalygyr ýaly şäherler bolup, olarda çeper hünärmentçilik önümleri öndürilipdir.

Orta Aziýanyň çäklerinde Kuşan imperiýasy ýykylandan soň, taryhda hionitler, abdallar (eftalylar) ady bilen belli bolan taýpalar peýda bolýar. Gadymy çeşmelerde olara “ak hunlar”, “hionitler”, “kidarlylar”, “eftalylar” kähalatda bolsa “abdallar” diýlip atlandyrylypdyr. Eftalylara degişli ýadygärlikler Günbatar Türkmenistanda Dehistanyň ýerlerinde ýüze çykan Gökjök, Şawdyz, Hanlydepe ýaly senetçilik merkezleri döräpdir. Geçirilen arheologiki barlaglaryň netijesinde Daşoguz welaýatynyň çäklerinde Köne Was we Gaňňagala şäherleriniň üsti açyldy.

Irki orta asyrlarda häzirki Türkmenistanyň ýerinde köphudaýlylyk bolup, ilat onlarça hudaýlara ynanypdyr. Gadymy otparazçylyk pygamberi Zaratuştra, aýal hudaýy Anahita hem-de gyz hudaýlary, Olimpiýa ybadathanasynyň 12 hudaýlary-olaryň baş hudaýy Zews, zoroastrizm-otparazçylyk, mazdakçylyk-Mazdagyň ýolbaşçylygynda ýüze çykan otparazçylyk dininiň täze akymy, hristiançylyk, buddizm we başga-da käbir sežde edilýän hudaýlar bolupdyr.

Gadymy senetçilik sungatynyň käbir görnüşleri, olaryň ýerine ýetiriliş usuly irki orta asyrlarda hem saklanyp galypdyr. Emma ykdysadyýetiň ösmegi ýokarky gatlagyň ýaşayşyny has-da gözelleşdirmäge bolan isleginiň artmagy, olaryň estetiki garaýyşlarynyň hem ýokarlanmagyna alyp barýar. Şonuň üçin olar öz bezemen jaýlarynyň, köşkleriniň diwarlaryna söýgüli gahrymanlarynyň ýa-da öz görkezen gahrymançylyklary baradaky suratlaryny çekdiripdirler. Orta Aziýanyň alymlarynyň tekrarlamagyna görä, bu eýýamyň sungat eserleri gönüden-göni gahrymançylyk bilen bagly bolup, olarda halkyň rowaýatlaryna siňen gahrymanlar suratlandyrylypdyr.

Irki orta asyrlaryň çeper hünärmentçiligi. Daş ýonuýlyk sungaty (glip-tika). Irki orta asyrlara degişli az sanly sungat eserleri bolan gemmalar V-VII asyrlarda Türkmenistanyň ýerlerine giňden ýaýrapdyr. Sasany döwrüniň gemma-intaliýa galyndylary Merwden tapylýar. Tapyndylar käte tekiz ýa-da güberçek süýrgült daşyň ýüzi oýulyp, ýüzüğe oturdylypdyr, olar “ýalan ýüzükler” diýlip atlandyrylypdyr. “Ýalan ýüzükler” tegelek, assimetrik monjuklaryň hilinden bolup, olarda ýüp geçirer ýaly uly deşik goýlupdyr. Sasany gemmalarynyň şekili, zo-

roastrizmiň dürli nyşanlary şekillendirilipdir. Olarda baldakly gunça (haomanyň gunçasý diýlip çaklanýar), alawlap duran ot, ýarymaý görnüşli mährap, ganatly Seroş, zebu şekilli öküz, ylgap barýan dag tekese, saýgak, sugun, içýan (Ýyldyzlaryň nyşany bolmagy mümkin) ýaly jandarlaryň şekilleri bar.

Bu gemmalaryň aglaba köpüsi ýerine ýetirilişi boýunça ortaça, şekilleriniň görnüşü hem öňden lenç edilen zatlar. Olar başarjaň daş ýonuýy-hünärmenler tapyndan köp mukdarda öndürilip, alyjylaryň belli bir gatlagynyň islegini kanagatlandyrmaga niýetlenilipdir. Gemmalardaky meňzeş sýužetleriň Merwden başga-da Eýran, Kawkaz, Hindistan, Gündogar Türküstan ýaly ägirt uly sebitlerde duş gelýär. Netijede, şekillendiriş sungatynyň bu görnüşü irki feodal jemgyýetine hem mahsus bolupdyr.

Basma şekiller (bullalar). Sungaty öwreniş ylmy dürli görnüşli enjamlaryň ýüzündäki basmalary öwrenýär. Basmalar düýrlenen ýazuw resminamalaryna, içi harytdyr-iýmitli haltalara ýa-da berklenen gapy geçelgelerine möhür (“plomba”) hökmünde basylýar. Şeýle basmalara “bullalar” diýilýär. Ylymda käbir maglumatlaryň ýetmezçiligini göz önüne tutsak, miladynyň birinji asyrynda Günorta Türkmenistanyň yslamdan öňki sungatyny öwrenmek üçin bullalar giçki parfýan we sasany döwriň taryhy we medeni meselelerini çözmekde esasy çeşmeleriň biri bolup hyzmat edýär. Artyk demir ýol menziliň golaýyndaky Akdepede geçirilen gazuw-barlag işleriniň netijesinde, bu ýerden bullalaryň onlarça nusgalary ýüze çykarylýar.

Baýramalynyň demirgazygyndaky Göbeklidede gazuw işleri geçirilende belent bina bilen bir hatarda, dürli sýužetler şekillendirilen bullalaryň giden bir toplumynyň üsti açylýar. Bullalaryň köpüsünde birnäçe basma şekilleri goýlupdyr. Şekilleriň köpüsi sasany gliptikasynyň şekillerinde, ýagny düýe, ganatlaryny gerip duran guş, ýolbars bilen söweşip duran pälwan, jübüt we ýeke duran goýunlar, ganatly at we şuna meňzeşler çekilipdir. Bullalarda juda seýrek şekillere hem duşmak bolýar. Mysal üçin, meýdanyň aňyr çetinde ýerleşdirilen agajyň önünde duran at ýa-da iki tigirli söweş arabasyndaky Mitra hudaýy ýaly şekiller çekilipdir. Akdepe bullalarynyň esasy bölegi VI asyry, VII asyryň birinji ýarymyna degişlidir.

VI-VII asyrlarda bütün Orta Gündogarda täze batyr esgerleriň gatlagy kemala gelýär, eposlar döräp ugraýar. Olaryň gahrymanlary bolan erkin, batyr ýigitler ýurtdan-ýurda aýlanyşyp, şahsy söweşleri geçirip, edermenligi görkezip, ömürlerini tamamlýarlar. Şonuň üçin şekillendiriş sungatynyň mazmunynda esasy hereket edýän güýç, patyşalar bilen bile serkerdeler şekillendirilipdir. Serkerdeler bilen bile edermenlik görkezýän ýigitler ýa-da fantastiki güýçler bilen darkaş gurup, olardan üstün çykyp, hökümdaryň ýa-da hökümdar derejeli zenan maşgalanyň elinden sylag alyp duran gerçek erkek kişi şekillendirilipdir.

§23. VIII-IX asyrlaryň amaly-haşam sungaty

Irki orta asyrlarda iri ýer eýeleri ýüze çykyp, olar uly mülkleriň eýesi bolupdyrlar. Bu döwrüň çeperçilik sungatynyň ösüş derejesini kesgitlemek üçin ýeterlik sungat eserleri azdyr ýa-da olar saklanmandyr. Saklanyp galan tapyndylardan bolsa Anikow çanagyny (Ermitažda saklanýar) hem-de Margianadan tapylan baý daýhanyň durmuşyny suratlandyrýan uly küýze (Döwlet muzeýinde) gabyny mysal görkezip bolar.

Irki orta asyrlaryň amaly-haşam sungatyna baha bermek üçin grek medeniýetiniň türkmen medeniýeti bilen goşulyp-garyşmagy bolup geçenligini taryh ylymynda doly ykrar edildi. Äpet galalaryň, sünnälenip ýasalan heýkelleriň, diwar suratkeşliginiň, amaly-haşam sungatynyň bir maksada gulluk edip örän sazlaşykly ösüşine, bir agyzdan ellinçilik akymy diýlip ykrar edildi. Şeýle-de Hindistanyň Gandhar mekdebiniň, Siriýanyň Palmir mekdebiniň sungat akymalarynyň türkmen sungatyna aralaşmagy, emma muňa garamazdan, ýerli sungat mekdebiň öz ýüzüniň saklanmagy örän gymmatly aýratynlykdyr.

Araplaryň ýurdumyza gelmeginiň yz ýanyndaky pese gaçmadan soňra, täze ýokary göterilişiň ýüze çykmagynda Apbasylar halyflygynyň alyp baran üstünlikli içeri we daşary syýasaty, ylym-bilim ulgamyndaky döredilen şertler, halkara gatnaşyklary oňa uly itergi beripdir. Bazarlarda, alys ýurtlardan getirilen bezegli gap-gaçlaryň peýda bolmagy, ökde hünärli küýzegärleriň öz ýurtlaryndan has uzaklardaky şäherlerde bolmagy, hünärmentçiligiň ösmegine, öz ýerli önümlerinden tapawutlanýan gap-gaçlary ýasamaklary, alyş-çalşyň giň gerim almagyna, söwda gatnaşyklarynyň ösmegine getiripdir, onuň üçin bolsa şert döredilipdir.

VIII asyrdaky Türkmenistanda keramiki gap-gaçlary bezemekde uly önegidishlikler bolup geçýär. Merwiň günorta böleginde ýerleşen keramikaçylaryň syrgynyndan VIII asyrdaky degişli küýzegärleriň küreleriniň 15-e golaýynyň üsti açyldy. Olaryň golaýyndaky zaýa önümleriň taşlanan üýşmeginde özüniň hili boýunça gödeksi hem nagyşlanmadyk, juda az mukdarda güberçek, köplenjem ösümlik şekilli nagyşly gap-gaçlaryň bölekleri tapyldy. Olaryň daşyna ösümlik baldaklary, üzüm hoşalary, kiçijik ýaprakly şahalar, täsin güljagazlar çekilipdir.

Gaplardaky nagyşlar VI-VII asyrlardaky sogdy hem eýran-sasanylarynyň dokma önümlerindäki nagyşlary ýatladýar. Nagyşlar bişirilmedik, palçykdan edilen önümlere basylypdyr. Bu usul arap dünýäsiniň Alynky Aziýa welaýatlarynyň orta asyr keramikasynda giňden ulanylypdyr. Olar aslynda-da Horasana şol ýerden ýaýran bolmagy ähtimal, emma bu usul bu ýerlerde tiz ýatdan çykarylypdyr.

VIII-IX asyrlaryň dokmaçylyk sungaty. Türkmenistanda dokmaçylyk öz gözbaşyny örän gadymy zamanlardan alyp gaýdýar. Dokmaçylygyň halkymyzyň gadymy senetleriniň biri bolandygyny dürli taryhy çeşmeler şaýatlyk edýär. Mata

we matadan öndürilen önümler şekillendiriş sungatymyzda hem öz beýanyňy tapypdyr. Irkiräk döwürlerde Türkmenistanyň ýerlerinde bezeg matalary ýünden, kenepden we pagtadan öndürilipdir. Ýünden nagysly, ýukajyk ýün matalar bilen bir hatarda haly-palas we keçe önümleriniň öndürilmegine-de uly itergi beripdir. Orta asyr Gündogarynda dokmaçylygyň gülläp ösen, şöhrat gazanan merkezi – Merw bolupdyr. Bu ýerde dokmaçylyk käri heniz araplaryň gelmezinden ozal kemala gelipdir. VI-VII-asyrlarda Sasany patyşalary Hosrow I we Hosrow II döwründe ýaz lybaslary ýüpekden hem nahdan mata dokalypdyr, güýz üçin niýetlenilen matalara ýünem goşulypdyr.

Arap alymy at-Talyby Merwiň mulham atlandyrylýan geými barada ýazýar. Irki orta asyr döwründe ol iň ajaýyp geým hasap edilipdir. Mulham geými Bagdadyň bezemen geýinýän zenanlary üçin aňrybaş geým bolupdyr. Bu döwürde Merwiň döwlet ussahanalarynda hem “tiraz” diýlip atlandyrylýan, örän gymmatbahaly, owadan nagysly mata öndürilipdir. Halyf Mahdi şol ussahanalary dolandyrmak üçin öz ynamdar adamlaryny belläpdir, ýerlerden dokma önümlerini salgyt hökmünde ýygnapdyr. Netijede, bir gezekde Horasandan ýygnaýp Bagdada ugradylan harytlar bilen 27 müň geým-gejim ugradylypdyr. Başga bir gezek bolsa matalaryň dürli görnüşleriniň 1187 sany dolanan bölegi ugradylypdyr. Halyf al-Mamunyň özi Merwiň ýumşak nah matalaryny örän gowy görüpdür. 922-nji ýylda arap ilçisi Ibn-Fadlanyň oguzlaryň goşunbaşysyna elten sowgatlarynyň arasynda-da Merwiň geým-gejimlerem bar eken.

Erkgalada geçirilen gazuw-agtaryş işlerinde miladynyň II-III asyrlaryna degişli ýüpek, nah, ýün we zygyr matalarynyň galyndylary tapyldy. Şol tapyndylar alym Ý.F.Fedorowiç tarapyndan içgin öwrenilipdir we ol ýerli dokmaçylygyň Hytaýyň we Hindistanyň dokmaçylygyna täsiriniň ýetirendigini belleýär. Merwden tapylan şol matalar jalbar, ýektaý, don, keltekçe, paşmak (matadan edilen aýakgap) we tahýa tikmek üçin ulanylypdyr.

VI asyrdan mata önümçiliginde uly üýtgeşmeler bolup geçýär. Önler pagta öndürmek Türkmenistanyň we Orta Aziýanyň artykmaçlygy hasap edilen bolsa, indi ol Parfiýanyň üsti bilen Hytaýa we Uzak Gündogaryň beýleki ýurtlarynda ýaýrapdyr. Bu döwürler Merwde, Sarahsda we Nusayda ýüpek öndürilipdir. Ýüpek mata egin-eşik, tuty üçin, öý bezeg işlerinde sarp edilipdir. Ýüpek matalar kaşaň köşkleriň otaglaryny bezemekde-de giňden ulanylypdyr.

V-VI asyrlarda Merwde dokalýan iň gymmatbahaly mata tiraz bolup, onuň öndürmesi çylşyrymly ekeni. Irki döwürlerde ony nah, zygyr, ýün we zer ýüplüklerini goşmak arkaly dokapdyrlar. Soňra tiraz dokalanda, ýüpek ýüplük hem goşulypdyr. Zer we ýüpek ýüplükleriniň köp goşulmagy merw tirazyna ýumşaklyk hem öwüşgin beripdir. Tirazdan erkek hem aýal adamlar üçin donlar, ýektaýlar, keltekçeler we ýapynjalar tikilipdir. Olary hökümdarlar, begzadalar we baý gatlagyň adamlary geýipdirler. Tirazy köşgün içki diwarlaryny, äpet penjirelerini, künrelerini tutulamakda, hatda hökümdaryň tagtyny bezemekde-de ulanylypdyrlar.

Merwde dokalan tirazy Konstantinopolyň, Bagdadyň, Damaskyň we Kai-riň köşklerini bezemekde-de peýdalanyлдыrlar. VII-X asyrlarda Wizantiýanyň, X-XV asyrlarda bolsa Günbatar Ýewropanyň köşkleriniň we buthanalarynyň diwarlarynda şekillendirilen suratlarda döwlet hem din işgärleriniň egninde merw tirazyny görmek bolýar.

Merwde ýene-de uly islege eýe bolan mahmal hem-de burud atly zerli ala mata dokalypdyr. Türkmen alymlary tarapyndan Türkmenistanda irki döwürlerden ýola goýlan burud matasynyň hem tiraz ýaly Merwde dokalandygyny we ondan zerli ala don tikilendigi subut edildi. Emma soňra zerli matadan tikilen eşikler türkmenler tarapyndan unudylypdyr.

X asyrdaky Merwden dürli ýurtlara çig ýüpek bilen ýumşak, ýokary hilli pagta äkidilipdir. Bu döwürde Gündogarda meşhur bolan örän oňat matalar „merw“ ady bilen öndürilipdir. Örän gowy ýokary hilli nah hem ýüpek geýimler Nişapurda, Merwde öndürilipdir. “Zygyrdan edilen in gowy matalar Merwde dokalýar” diýip, arap geografi Istahri öz ýazgylarynda belläpdir. Horasandaky halkara söwda harytlarynyň arasynda Merwde öndürilen ýüpek, nah, olardan edilen geýimleriň bardygyny orta asyr taryhçysy Makdisi hem belläpdir. Nahdan tikilen geýimler Abiwertdir Nusaý şäherlerindenem äkidilipdir. Merwiň sahyjany atlandyrylýan matasy deňsiz-taýsyz hasap edilipdir. Araplar Horasandan eltilýän ähli geým-geýimleri “merwi”, ýagny “merwiň harytlary” diýip atlandyrypdyrlar. Ol tarapdan gelýän geýimleriň ählisi Horasanyň esasy şäheri bolan Merw-şahyjan ady bilen baglanyşdyrylypdyr, şahyjany diýen at in aňrybaş, nepis diýmekligi aňladyp, ol biziň günlerimize çenli saklanyp galypdyr.

IX-X asyrlara degişli Merwiň tiraz matalaryndan biziň günlerimize çenli saklanyp galandygyny alym G.A.Pugaçenkowa belleýär. Tirazlaryň käbir nusgasynda mata nagyşlarynda kufi ýazuwy, ikinji bir tirazda kufi ýazgysy bilen birlikde, ösümlik görnüşli nagyşlar, nagyşly aýlawlar, dür şekilli tüýjümek, güberçek halkalar dokalypdyr. Bu matalar wagtyň geçmegi bilen solanam bolsalar, olaryň nepisligi dokalyş kämilliginde, bezeginiň ýokary hilli bezelmeginde we matanyň gyralaryny dolduryp duran nagyşlaryň reňkleriniň täsin sazlaşygynda bolupdyr. Merw matalary sungaty öwreniş ylmynda “abbasy matalary” diýlip tanalýar. Bu gymmatbahaly matalar döwlet salgydynyň hasabyna getirilýärdi we halyflygy bu önümler bilen üpjün edýärdi. Olaryň in nepisleri halyflara, soltanlara, köşk adamlaryna, serkerdelere, ussatlara, atly ulamalara sowgat bermek üçin hyzmat edipdir. Häzirki günlerde bu nepis önümleriň saklanyp galan böleklerini öwrenmek we olaryň çeperçilik aýratynlygyny kesgitlemek dokmaçylyk sungatynyň taryhy üçin maddy çeşmeleriň biri bolup durýar.

Merw wazasy. Irki orta asyr döwriüniň çeperçilik medeniýetinde “kiçi” sungat eserleriniň monumental sungat äleminde şekillendirýän pursatlary seýrek däl. Şol “uly” sungat eserleri düýbünden ýok ýa-da saklanyp galmandyr, şol sebäpli olaryň ähmiýeti has-da artýar.

Şeýle tapyndylaryň biri-de Merwiň budda heýkeliniň ýerlesýän sekisinden (stupasyndan) tapylan ajaýyp bezegli wazadyr. Miladynyň V-VI asyrlary içinde döwlen Buddanyň heýkeliniň kellesi bilen bile gömlüp goýlan wazanyň içinden sanskrit golýazmalary tapyldy. Buddizmiň günorta-gündogar Aziýa hem Uzak Gündogara ýaýraýan döwründe Hindistanyň öz ilatynyň oturymly welaýatlyrynda bu diniň täsiri pese düşüp ugrapdyr. Bu ýagdaý buddizmiň Orta Aziýa ýaýran ýerlerinde-de dowam edipdir. Bu barada VII asyryň başynda hytaý zyýaratçysy Sýuan-Szan öz hasabatynda gynanmak bilen belläpdir. Merwdäki budda sekisiniň weýran edilmegi belli bir derejede iki uly diniň, ýagny zoroastrizm bilen buddizmiň bäsdeşligi sebäp bolandyr diýlip çak edilýär. Onuň göni sebäpleriniň biri-de ykdysady bäsdeşlik bolan bolmagy hem mümkin, ýagny zoroastrizme uýýan täjirleriň buddizme uýýan täjirleri söwda şäherlerinden gysyp çykarmaga ymtylmaklary bilen bagly bolan bolmagy ähtimal (39-njy surat).

39-njy surat. Merw wazasy. Rospisli keramika. VI-VII asyrlar

Merwde ýasalan bu uly (boýy 0,5 metr) wazanyň bokurdagy giň küyze şekilli bolup, onuň iki gulpy bar. Gulplaryň hersiniň başlanýan ýerinde tutmak üçin oňaýly bolar ýaly düwün edilipdir. Wazanyň ýerli önümdigine şübhe ýok. Sebäbi şu hili gaplar Gäwürgalada giňden ýaýrapdyr. Agymtyl-sargylt palçykdan ýasalan wazanyň daşyna aksowult angob çalnyp, ýüzüne-de surat çekilipdir. Onuň boýunda gara reňk bilen çekilen tolkun şekilli nagys, ossuariý heýkeltaraşlygy gulplarynda bolsa gytaklaýyn gyzyly çyzyklar çyzylypdyr. Wazanyň бүтін göwresini ýokardan aşaga çenli dört sany sýužetli sahna tutýar.

Bu şekiller bir emeldar mülkdaryň durmuşynyň taryhy. Biri-biri bilen utgaşykly çekilen ol suratlar mazmuny boýunça dürlüligi bilen tapawutlanýar. Edil pehlewi haty ýaly, olaram sagdan çepä çekilipdir. Birinji sahna: suratyň gahrymany awda. Ol keýpiçaglygy aňladýar. Suratda ol soňky sahnalardaky ýaly,

gür gara saçly, inçe murtly, gyrçuw sakgally, asylzada (aristokrat), ýaş erkek kişi görnüşinde şekillendirilipdir. Ol Horasan geýnişi boýunça geýnipdir. Adamyň egninde uzyn lybasy-dony, bilinde guşagy, ýeňleriniň ujy hem ýokarsy gasyn-gasyn bolup, aşak gitdigiçe daralýan balagy bar, balagyň etegine uly gaýma çekilen. Onuň aşagyndan göwrä laýyk gelmeýän, ujy çüri gara ädikli kiçijik aýaklary görünýär. Ol atyny ýüzin salyp barşyna, gaçyp barýan jerene üns bermän, kellesi iki hüpükli, çünki egri, aýaklary ýogyn uly bir guşa ok atýar.

Ikinji bir şekilde ol bir zenan bilen meýlis gurup otýr. Bu suratda onuň gara saçlarynyň üstünden iki sany sekiz ýaprakly, daşdan edilen gül bilen bezelipdir. Gulaklaryndan agyr syrga sallanyp dur. Egninde galgap duran dik çyzykly ýuka ýapynjasy bar. Gapdal tarapdan çekileni üçin, onuň ýüzüniň ýarysy görünýär. Ol pessejik tagtanyň üstünde arkan gaýşaryp, aýaklaryny biri-biriniň üstüne atyp, çep elini üýşüp duran ýassyklara diräp otýr. Sag elinde içi üzümli gap, ýassyklaryň aňyr ýüzünde nar-armyt iýmişleri görünýär. Sag elindäki çalarak ýogyn egri baldakly togalak zady agzyna golaý tutupdyr. Ol bezelip çekilen güle ýa-da taýajygyň ujuna berkidilen süýji bir nygmata meňzeýär.

Şol tagtanyň, üstünde sag tarapda bir aýagyny ýarym epläp, beýlekisini hem dyzyndan eli bilen tutup, bir aýal otýr. Onuň çep elinde kiçiräk gap tutup durana meňzeýär, sag elinde bolsa badam göwrümli gunça bar. Zenan käse ýaly gözleri bilen, erkek kişä garap otýr. Kellesini ýapyp duran gara saçlarynyň inçe örümi göwsüniň üstüne, ýogyn örümi bolsa arka atylypdyr. Tegelek ýakaly uzyn köýneginiň üstünden çep egnine gyralary parawuzly don atylypdyr.

Surtdaky aýaldan aňyrrakda, çep tarapda hyzmatkär şekillendirilipdir. Onuň dogry duran göwresi, sakgalsyz ýaş ýüzi sag tarapa öwürlip dur. Öz jenaplarynyň dem alýan howasyny hem iýýän tagamlaryny hapalamaz ýaly, ol agzyny daňy bilen örtüpdür. Tagtanyň önünde aýratyn iki sany tutawaçly, üç sany pessejik aýakly, süýrgült görnüşli, gyralaryna çarçuwa çekilen baş sany halkajyk, tutawajy iki sany ýaprakly gül bilen bezelen gap goýlupdyr. Ol süýji naz-nygmatlar salmak üçin niýetlenilen bolsa gerek. Aşakda, onuň gapdalynda togalak, böwri çyzykly, jüründigi uzyn küýzejik dur. Bu surat şekiliniň umumy düşegi üç ýaprakly ösümlük görnüşinde gezekleşdirilip, olaryň arasynda gara tegmilli, ýürege çalymdaş surat çekilipdir.

Üçünji surat-sahna hem ýokardakylar bilen ýanaşyk çekilipdir. Onda öňki sahnalardaky erkek kişi, meýlis gurap oturan tagtasynyň üstünde ölüm ýassygynda görkezilipdir. Onuň üstüne gymmat bahaly mata örtülipdir. Başujunda üç aýakly gara gazanjyk dur. Aýaklarynyň ýanynda lukman ýa-da ruhany otýr. Onuň çep elinde içi suwuk dermanly gap bar. Çalarak ýokary galan sag eliniň iki barmağy çommalyp dur. Nusaý ritonlaryna çekilen ruhanylaryň şekilinde gabat gelýän bu dessur sabeizme (yslamdan öňki arap taýpalarynyň ady bilen baglanyşykly din) mahsus bolup, soňra hristiançylyga geçipdir. Näsagyň nazary aýaklarynyň ýanynda oturan iki aýala tarap gönügen. Biri-birine örän meňzeş ol aýallaryň biri meýlis sahnasyndaky zenana çalymlaýdyr.

Ahyrky surat merhumyň jaýlanýan sahnasy. Iki adam üstüne nagyşly mata ýapylan, merhumyň jesedi goýlan tabydy eginlerinde göterip barýarlar. Sahnadaky sýužetde ajsy, süýjüsi ýetik dünýäniň, ýaşaýşyň, barlygyň ahyrky netijesi görkezilipdir. Adamzat dünýäsiniň gurluşyny Omar Haýýam öz rubagylarynyň birinde şeýle düşündirýär:

“Tapgyr-tapgyr pany dünýä geldiler,
Az salym şatlanyp, ýaýnap-güldüler,
Herki muşakgatyn çekip durmuşyň,
Bakyýete sary rowan boldular.”

Merw wazasyndaky suratlarda wakalaryň esasy özeni beýan edilip, onuň iň esasy bölegi daşda galýar. Bu suratlaryň aňyrsynda bir adamyň durmuşynyň beýanymy ýa-da onuň epiki hekaýata öwürülen görnüşi ýatyrmy? Suratlarda beýan edilen wakalar hakyky bolaýanda-da, olar eýýäm halkyň dilinde asyl durkundan üýtgedilen bolmaly. Gepiň gerdişine görä, bir zady ýatladasymyz gelýär. Beýik şahyr Firdöwsiniň ölmez-ýitmez kitaby – X asyra çenli “gadymy hem golaý döwürlerde ýaşan patyşalar hakyndaky ähli hekaýalary” özünde jemlän şahyran ensiklopediýa kitaby bolan “Şanama” eseri Orta Aziýanyň halk eposyna-da, bölekleyin görnüşde, irki orta asyryň nusgawy edebiýatyna-da aralaşypdyr. Şol hekaýalarda aw, meýlis, pynhan duşuşyklar, gahrymanlaryň ölümi baradaky sahypalar azlyk etmeýänem bolsa, bu eserde Merw wazasyndaky sýužetiň açary hem açylman galypdyr, ol taryh ylmynda hem açylman gelýär.

Bu sýužet asyrlaryň dowamynda unudylyp, galan ýeri belli bir hekaýaty teswirleýän bolmagy ahmal. Şol hili hekaýatlaryň az bolmandygyna Hosrow Parweziň köşk sazandasy hem bagşysy, Merwde doglan Barbudyň patyşa üçin ýylyň her gününde täze aýdym döredendigi-de şaýatlyk edýär. Wazadaky sahnalar wakalaryň beýanynyň ýönekeý çalşygy bolman, şol döwrüň adamlarynyň hakydasynda duran epiki eseriň kulminasiýa aktydyr. Merw wazasynyň bezeginiň çeperçilik aýratynlygy, araplar gelmezinden öňki Horasanyň nakgaşçylygy üçin häsiýetli bolan esasy alamatlary açyp görkezýär. Olardaky Gündogaryň irki orta asyrlar nakgaşçylygynyň umumylyklary Merw wazasynda monumental nakgaşçylyk üçin häsiýetli bolan alamatlar öz beýanyny tapypdyr diýip, ynamly aýtmaga esas berýär. Şolar ýaly nakgaşçylyk eserleri şäher köşkleriniň, onuň daşynda ýerleşen mülklerdäki kaşaň ymaratlaryň diwarlaryny bezäpdir. Olaryň galyndylarynyň üsti açylanlaram az däl. Tapylan şol üýtgeşik alamatlaryň esasyalaryny bilmek bolsa möhümdir.

Nakgaşçylyk eserleriniň sýužeti. Merw wazasynda surat çekilişiň çyzykly usuly, daşyndaky şekiller, olardaky ýüz keşpler gara reňk bilen çyzylyp ýerine ýetirilipdir. Wazadaky adamlaryň ýüz-keşpleri, saçlary, geýimleri bölekleyin däl-de, tutuşlygyna reňklenipdir. Gapda iki öwüşginli gyzyl reňk agdyklyk edýär. Gara hem gök ondan azrak. Bu reňkler, köplenç halatda, gapma-garşylykly utgaşykda ulanylypdyr. Olar diňe bir reňklenen suratlar bolman, eýsem, özboluşly nakgaş

eseri hasap edip bolar. Gadymy Müsür suratlaryny çala ýatladýan şol ugur, Orta Gündogaryň nakgaşçylygynda tas bir ýarym müň ýyllap orun alypdyr. Kā hatlarda suratlar gaplarda kese duran ýagdaýda şekillendirilipdir. Adamy şekillendirmegiň bir usuly, onuň kellesi gapdal tarapdan çekilen görnüşde, göwranıň ýokarky ýarysy göni, aşaky bölegem göni ýa-da sähelçe gysardylan. Aýaklaryň çekilişi bolsa gapdal tarapdan görkezilipdir. Ikinji usul: ýüz hem göwre göni şekillendirilip, azajyk gapdala burlupdyr. Onuň burny gapdal tarapdan çekilipdir, göwresi bolsa eli-aýagy saga hem çepe öwürmek arkaly aňladylypdyr.

Tapyndylarda ýüz keşbi çekmekde belli bir derejede lenç edilen usul gaýtalanýar, ýagny burny uly, agzy kiçi, eňegi süýrgült, gaşy egri, gözi süýri, murty inçeden uzyn, gyrçuw sakgally. Tapyndydaky hyzmatkär sakgal-murtsuz şekillendirilipdir. Aýallaryň ýüz keşbi – ýaýbaň süýrgült görnüşde, gaşlary ýaý şekilli, agyzlary kiçi, ýokarky dodaklary inçe, aşakysy galňas. Uly gözleri çekgä çenli uzalyp gidýär. Saçlarynyň örümleriniň ikisi göwsüň üstünde, ikisi arka atylan. Saçlaryň şu hili görnüşi türkmen gyzlarynyň arasynda häzire çenlem saklanyp gelýär.

Adamlaryň ýüz keşpleriniň hiç birinde içki duýgyny aňladýan alamatlar duýlanok. Emma wazada şekillendirilen sahnalar – aw, meýlis, merhumyň töweregindäki ahwalat... içki duýgyny ýüze çykarmaga esas berýänem bolsa, suratlarda ol duýgular görkezilmändir. Bu adam keşpleri antik döwründen düýpgöter tapawutlanyp, Türkmenistanyň irki feodal sungatynyň özboluşly görnüşi hasaplanýar. Merw wazasyndaky suratlara çalymdaş şekiller, Hindistanyň hem Owganystanyň V-VI asyr buddistleriniň nakgaşçylyk sungatynda hem gabat gelýär.

Wazanyň içinde sanskrit golýazmalarynyň bardygy, özüniňem weýran bolan belentligiň (stupanyň) ýanyndan Buddanyň kellesi bilen bilelikde gömülmegi hem oňa güwä geçýär. Oňa Ajantanyň gowak bezeglerini ýa-da Balşan monastyryndaky nakgaşçylyk sungatlary hem güwä geçýär. Bezeglerde syžet-şekillendiriş usulynyň, olaryň görnüşleri boýunça hem olaryň arasynda galtaşýan nokadyň ýokdugyna göz ýetirmek bolýar. Irki feodal Sogdyň (Warahşa, Penjikent) hem Toharystanyň (Balykdepe) nakgaşçylygyngaky temalaryň birmeňzeşdigine garamazdan, olaryň ýakynlygyny görüp bolanok. Ýöne muňa derek Sasanylar Eýranynyň, ondan günbatardaky ýerleriň sungat eserlerinde birgiden meňzeşligiň bardygyna duş gelmek bolýar.

Horasanyň III-VII asyrlarda syýasy taýdan Sasanylar döwletiniň düzümine girendigini, şol döwürde Göktürkmenleriň döwletiniň tabynlygynda bolan Orta Aziýanyň eýran dilli welaýatlaryna garanynda, gös-göni Eýranyň welaýatlary bilen uly taryhy-medeni ýakynlykda bolandygyny göz önünde tutsaň, munuň bütinleý kanunalaýyk ýagdaýdygy öz-özünden düşnükli bolýar. Umumylygyň alamatlaryny birgiden şekillerde, hususan-da, egin-eşiklerde görmek bolýar. Mysal üçin, biziň gürrüňini edýän sungat eserlerimizdäki aýallaryň geýimleri III asyrdan Şapur I tarapyndan saldyrylan Nişapur köşgüniň mozaikasyndaky aýallaryň lybaslarynyň meňzeşligi hem oňa mysal bolup biler. Wizantiýa Müsüriniň (VI-VII asyrlar) Koptda dokalan matalaryndaky ýüz keşpleriň şekili hem, Merwden tapylan ýüzi

hatly wazanyň hem, Samarranyň diwar bezeglerindäki, ýüz şekillerindäki meňzeşlikler hem bu ýurtlaryň arasynda medeni gatnaşyklaryň bolanyndan habar berýär. Merwiň apbasylaryň halyf tagtyna geçmeginde, abbasyalaryň Balkuwardaky, Samarradaky aristokratlarynyň jaýlaryny bezemekleri, nakgaşçylyk döpleriniň bu ýerlerik ýaýramagy Merwiň Derýaarylygynyň, bütin Horasanyň medeniýetiniň ösmegine itergi beripdir.

Taryhy açyşlar mukaddes Garaşsyzlygymyzyň şanly 21 ýyllyk toýunyň ön ýaýnynda Merw goraghanasanyň ýadygärligi bolan Gyzlar galasyndan bürünçden ýasalan aýal hudaýynyň şekiliniň tapylmagy, şeýle-de ýüzügiň gül şekilindäki gaşynyň tapylmagy, milli şekillendiriş sungatymyzyň bu döwrüniň gerimini giňeltdi.

§24. X-XVI asyrlaryň binagärligi

Türkmenistanyň çeperçilik sungatynyň taryhyndan wagtyň ep-esli hronologik aralygynyň, VII asyryň ahyry bilen VIII asyryň, synyp galana kybapdaşlygy araplaryň gelmegi bilen şekillendiriş sungatynyň esasy ugurlarynyň üýtgemegine sebäp bolan bolsa, IX asyrdan XIII asyryň başlaryna çenli aralyk, jemgyýetiň medeniýetiniň ösüşinde in bir aýdyň sahypa bolup durýar. Nesilden-nesle dowam edip gelýän jemgyýetiň syýasy taryhyň arenasyna harby, uly söwda hem baý gatlakdan bolan täsirli şahsyýetleriň ösmegine şert döredipdir. XI asyr jemgyýetiň işiniň talaplary ösüpdir. Indi öňden gelýän ownuk mülkdarlaryň iri şäher gatlaklaryna golaýlaşmagy, halkyň şähre ymtylmagyna getirýär. Uly beglikler döreýär.

X asyrdan Horasan Samanylaryň Buharadaky häkimligine, Horezm bolsa ýerli Mamunlaryň golastynda bolupdyr. XI asyrdan bu welaýatlar täzeden güýçlenip ugran türkmen asylyly nebereleriň täsiri astyna geçýärler. Ilki olary Gaznawylar özüne tabyn edýär, Horasany Seljuklar basyp alýarlar. Olar Horezmi hem özlerine tabyn edýärler, soňra bolsa öz häkimliklerini tä Kiçi Aziýa ýarymadasynda çenli ýaýradýarlar. Soltan Sanjaryň (1118-1153) hökümdarlyk eden döwründe Beýik Seljuklaryň paýtagty Merw şäheri bolupdyr. Ýöne XII asyryň ortalarynda sähraýy oguzlaryň çozuşy netijesinde Horasan talanýar, Seljuklaryň häkimligi bolsa paýawlap ugraýar. Oňa derek Horezmiň kuwwaty artyp başlaýar. Ol ýerde Seljuklardan galan Horezm şalarynyň türkmen dinastiýasynyň häkimligi berkeýär. Horezmiň aýratyn ösen wagty XII asyryň ahyrlaryna, XIII asyryň başlaryna – soltanlar Alaeddin Tekeşiň (1174-1200) hem-de onuň ogly Muhammet II (1200-1220) hökümdarlyk eden döwrüne gabat gelýär. Olar, hatda, Horasan bilen Mawerannahry-da özlerine tabyn edipdirler. Kuwwatly Horezm döwletiniň soltany Jelaletdin (1221-1231) mongol basybalyjylaryna garşy gaýduwsyz söweşýär.

Soltanlaryň köşkeri döwrün medeni güýçleriniň köpçülikleýin jemlenen ýeri bolupdyr. Ol ýerde şahyrlar, bagşy-sazandalar, filosoflar, astronomlar, alymlar,

hatdatlar öz täze açyşlaryny beýan edipdirler. Merwde Sanjar soltanyň köşgünde Muizzi, Amid Kamali, zehini daş ýarýan Ali Auhadeddin Enweri ýaly ussatlar ýokary çeperçilikli eserler döredipdirler. Ol ýerde erkin pikirli Omar Haýýam ýaşapdyr, şahyr zenan Mahisti öz eserleri bilen çykyş edipdir. Ürgençde Horezm şalaryň köşgünde Adib Sabyr, onuň şägirdi Jöwheri, Kätip, şahyr hem nazaryýetçi Reşiteddin Watwat ýaly şahsyýetler aýratyn saýlanypdyr.

Käte görnükli alymlaryňam köşge ýakyn duran halatlary bolupdyr. Mysal üçin, Omar Haýýam Merwde soltanyň obserwatoriýasynda işläpdir, beýik horezmli alym-matematik, astronom, filosof, etnograf Abu reýhan al-Biruni öz esasy işleriniň birnäçesini Köneürgençde ýazypdyr. Biraz soňrak bolsa ajaýyp filosof hem edebiýatçy Abulkasym az-Zamahşary şol ýerde sözlükleridir grammatika boýunça gollanmalarynyň ençemesini düzüpdir. Tebigat ylmynyň gülläp ösmegi bilen bir hatarda filosofiýa, taryh, dilçilik, etika, estetika, pedagogika, psihologiýa, folklor, sosiologiýa, poetika, syýasat, hukuk ylymlary, logika, filosofiýanyň taryhy we başga-da jemgyýetçilik ylymlary ösýär. Hut şol wagtyň özünde Arabystan, Kawkaz we Eýran Gündogarynyň (Bagdadyň, Kordowanyň we beýlekileriň) tebigy we jemgyýetçilik bilimleri Aberros (Ibn Ruşd), Al-Kindi, Al-Marri, ibn-Tuferl, Al-Batan, ar-Razy, Şota Rustaweli, Sähristany, Nyzamy, Dawid Ýeňilmezek, as-Sufi, ibn-Bajja, Al-Haýtan, Al-Hazini, Ibn-Haýýan we başgalar tarapyndan çuň ösdürildi.

Akademik N.J.Konrad Italiýanyň taryhynda “Wozroždeniýe”(“Täzeden dikeliliş” zamany) diýlip atlandyrylýana meňzeş zamany Gündogaryň käbir halklarynyň taryhynda-da, ýagny Hytaýyň VIII-XII, Orta Gündogaryň (Orta Aziýa, Eýran, Demirgazyk-Günbatary Hindistan) IX-XII asyrlardaky taryhynda hem tapmagyň mümkindigi hakyndaky pikiri aýdýar. Ol öz pikirini dowam etdirip şeýle görkezýär: “Gündogaryň ol ýa beýleki bir taryhynda öz medeni mazmuny we jemgyýetçilik prosesindäki orny boýunça Ýewropanyň taryhynda “Wozroždeniýe zamanasy” diýip atlandyrylýana meňzeş zamany tapmagyň mümkinçiligi hakyndaky mesele eýýam öňe çykdy we ol ýeterlik esaslandyrylyp öňde goýuldy”.

W.M.Jurmskiý “Alyşir Nowaýy we Gündogar edebiýatynda renessans problemasy” (1961) diýen makalasynda bu barada Orta Aziýanyň we umuman Orta Gündogaryň halklarynyň taryhyna degişli diýip belledi. Entek bu görkezilen awtorlardan-da ozal Gruziýa degişlilikde Gündogar renessansy hakyndaky pikiri Ş.J.Nusubidze aýdypdy. Şu aýdylanlardan Gündogary we Günbatary biri-birinden üzňeleşdirip aýyrmak bolmaz, ýagny Orta Aziýanyň, Kawkazyň, Eýranyň, Arabystanyň we umuman Gündogaryň IX-XII asyrlardaky (Italiýa, Fransiýa, Angliýa, Ispaniýa, Germaniýa) XIV-XVII asyrlardaky galkynyş zamany bularyň hemmesi ýalňyz dünýä prosesiniň halklarydyr, bularda belli bir arabaglanyşyk, bir-birini baýlaşdyrmak, kabuledijilik bardy. Gündogaryň ýa-da Günbataryň her bir ýurdunda öndürji güýçleriň we önümçilik gatnaşyklarynyň özboluşly spesifik ilerleýji hereketlerinden gelip çykyan Gündogar we Günbataryň halklarynyň dünýä medeniýetiniň özboluşlygyny inkär etmän, onuň tersine gaýtam ony nazarda tutýar.

Adamzadyň jemgyýetçilik durmuşynyň, ruhy medeniýetiniň hadysalaryna şunuň ýaly çemeleşmegi, olara milli aýry, başgalyk ýa-da dini alamatlar nukdaý-nazaryndan garamaga, ýagny “Musulman Gündogaryň ýa-da hristian Günbataryň nukdaýnazaryndan Gündogaryň ýokary milleti (araplar, eýranlylar, wizantiýalylar) ýa-da Günbataryň (nemesler, iňlisler, fransuzlar)” diýip garamaga ýol bermeýär.

Bu barada iňlis alymy Bernalyň Orta Aziýanyň we Gündogaryň beýleki ýurtlarynyň filosofiýa ylmy hakynda aýdanlary gaty häsiýetlidir. Grekleriň taglymatlarynyň diňe bir hiç hili özgerişsiz (mekaniki) geçirilmän, eýsem, onuň täzeden işlenendigine hiç bir şübhe ýokdur. Hakykatdan-da, bir wagtlarda gadymy Gündogaryň taglymatlary greklerde nähili proseslerden geçirilen bolsa, bu taglymatlar hem şol proseslerden geçirildi, ýöne bu gezek filosofiýa has göni we düşüňjeli bolýar. Çünki musulman sholastlarynyň gadymy grek rowaýatlaryna hiç hili emosional söýgüleri ýokdy, şoňa görä-de olar grek ylmy grekleriň özünden has özbaşdak çemeleşýärdiler. Yslamyň ylmy işlerini okatmak bilen adam, beýan edişiň ylmylygyna we rassionallygyna iňňän köp haýran galýar, şol beýan ediş bolsa olary häzirki ylmy işlerden ugur alýan edýär. Şeýlelikde, Gündogar renessansy hakynda gürrüň edilende, biz belli esas bilen Türkmenistanda we бүтін Orta Aziýada hem-de Kawkazda, Eýranda, Arabystanda IX-XII asyrlar Galkynyş zamany bolýar diýip hasap edip bileris. Şunda bu Galkynyşyň merkezi hem hut Orta Aziýa bolýar.

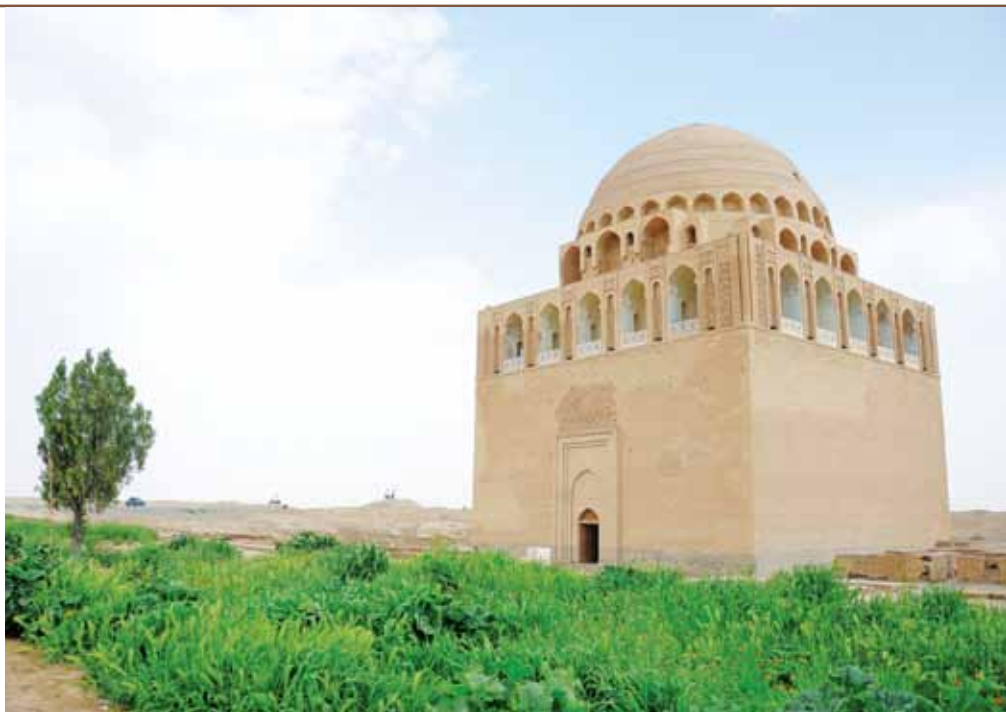
Orta Aziýada Galkynyş medeniýetiň, ylmyň, filosofiýanyň, sungatyň, edebiýatyň, jemgyýetçilik pikiriniň progressiw ösmegi geljekki taryhy ösüşe ýol açypdyr. IX-XII asyrlarda Türkmenistanda şäherleriň pajarlap ösmegi şäher ilatynyň, onuň durmuşy gatlaklarynyň barha artmagyna getirýär. Şonuň üçin, irki orta asyr serherleri barha köpelişip barýan ilaty, şäher bazarlaryny, hünärmentçilik önümçiligini özünde ýerleşdirerden ejiz gelip, täze obadyr şäherleri esaslandyrmaga mejbur bolupdyrlar.

Döwletiň dolandyryş ulgamynyň çylşyrymlaşmagy, olarda dürli hünärler boýunça işgärleriniň artmagy binagärlik ulgamynyň işiniň artmagyna getiripdir. Bu bolsa gurluşyk serişdeleriniň artdyrylmagyna hem kämilleşmegine, gurluşyk taslamalarynyň täze görnüşleriniň ýüze çykmagyna, şol sanda binagärlik bezegleriniň täze görnüşleriniň oýlanyp tapylmagyna getiripdir. Ussalar ýerli gurluşyk materiallaryny peýdalanmak bilen birlikde, olary işläp bejermegiň tehnologiýasyny hem giňeldipdirler. Merkezleşdirilen häkimiýetiniň döremegi bolsa döwletiň şäher ilatynyň ýokary gatlagynyň emlägini, ýerli häkimleriň hususy eýeçiligini goramaga gönükdirilen syýasaty amala aşyrmagyna sebäp bolupdyr. XI-XII asyrlarda Türkmenistanyň barha ulalyp barýan orta asyr şäherleriniň daşyna berk galalaryň salynmagy hem hut şonuň bilen bagly bolupdyr. Ol gurluşyk işlerine şäheriň ähli gatlaklary gatnaşypdyr.

XI-XII asyrlarda Horasanyň binagärliğinde şekil ýarym sütünler-gofrlar kem-kemden ýitip ugrapdyr, binalarda ulanylýan öňki däpler бүтінleý üýtgapdyr. Bi-

nagärler tekiz diwarlara uly we kiçi tagçalar goýup, olaryň täsirliligine täzeçe öwürşgin beripdirler. Kerwensaraýlaryň binagärliginde ozalkysy ýaly, şowly işlenip düzülen merkezi howly berk saklanyp galyr. Ol dört eýwanly giň howly bolup, bütin töweregi bassyrmalar (galereýalar), mallary saklamak üçin ýapyk agyllar, adamlaryň ýaşamagy üçin niýetlenilen jaýlar bilen gurşalypdyr. Merwden demirgazykdaky (Akjagala, Sulidepe) kerwensaraýlar hemişekileri ýaly inedördül däl-de, esasy okuň üstünde duran iki eýwanly uzyn howlular gurlupdyr. Ondan öňki döwür bilen deňeşdireniňde, XI-XII asyrlaryň binagärleri olary belli bir derejede bezegler bilen baýlaşdyrypdyrlar.

Metjitler ilatyň giň köpçüligi üçin niýetlenen orta asyr binalary bolupdyr. Metjitleriň gurluşygyna iň ussat binagärler, daş ýonujylar, nakgaşlar çekilipdir. Olar özlerine tabşyrylan işi ýokary derejede ýerine ýetirmek üçin ähli başarnyklaryny orta goýupdyrlar. Sebäbi dini ymaratlaryň gurluşygy olara öz zehinlerini ýüze çykarmaga amatly mümkinçilikleri döredipdir. Galyberse-de, metjit salmak hudaýhalar iş hasaplanypdyr we ussalar salýan ymaratlarynyň binagärlikçeperçilik täsirliligini artdyrmak üçin, täze döredijilik gözleglerine ruhlandyrypdyr. X asyrdan başlap, aýratynam, XI-XII asyrlarda orta asyr Türkmenistanyň binagärliginde täze ugur, ýagny mawzoleýleri gurmak ösüp başlaýar.

40-njy surat.
Soltan Sanjaryň ýadygärligi. XII asyr

Mawzoleýleriň raýatlyk ýa-da dini gurluşyklaryň haýsy derejä degişlidigini anyklamak kyn. Musulman dünýäsiniň dürli ýurtlarynyň binagärleri öz önünde goýan täze wezipelerine çemeleşenlerinde, öňden dowam edip gelýän adaty döplerden ugur alypdyrlar. Olaryň köplenç halatda adam jaýlamagyň yslamdan öňki ýerli döplerine laýyklykda gurlan binalara ýüzlenendikleri tebigydyr.

Orta asyr Horasanynda bina edilen mawzoleýleriň näýbaşysy Merwdäki Soltan Sanjaryň mawzoleýidir. Mawzoleý heniz Sanjaryň özi dirikä XII asyryň 40-50-nji ýyllarynda soltanyň ýakyn adamy Ygtyýareddin Jöwher at-Täjiniň gözegçiligi astynda, binagär Muhammet Atsyz as-Sarahsy tarapyndan salnypdyr. Bu mawzoleý orta asyr Merwiniň merkezinde seleňläp oturan uly patyşalyk ymaratlaryň ansamblyna giripdir. Sanjaryň mawzoleýi X–XII asyrlaryň dowamynda Horasanyň binagärliginiň ösüşe eýe bolan usulynyň iň kämil hem monumental ýüze çykmasydyr.

X-XII asyrlarda Türkmenistanyň çäginde mawzoleýleriň gurluşygynda täzeliklere baý, ýerli binagärlige ajaýyp goşant goşan Lebapdaky Alamberdaryň we Astanababanyň mawzoleýlerini, Köneürgençdäki II Arslanyň we Soltan Tekeşiň, Dehistandaky Şir Käbir, Sarahsdaky Abul Fazlyň, Mänedäki Abu Seyidiň mawzoleýlerini mysal getirmek bolar.

§25. Galalar, ýaşayş howlulary we köşkler

Orta asyr Merwiň Soltangala şäheriniň, Dehistanyň Misrian şäheriniň, Darganyň Birata şäheriniň, Suburnynyň Şasenem şäheriniň diwarlary häzirki wagta çenli saklanyp galypdyrlar. Olar orta asyr Türkmenistanyň dürli taryhy-medeni welaýatlarynyň harby maksatly gurluşyklarynyň saklanmagy hem olaryň gurluşynyň usullary we görnüşleri barada düşünje berýär. Merwiň galalary üçin tegelek diňler häsiýetli bolan bolsa, Dargananyň galalarynda köp gyraňly diş-diş görnüşini görmek bolýar. X-XII asyrlardaky Horezmiň mülkleri uly baý maşgalalarynyň emlägini gorap saklamak üçin niýetlenipdir.

Daşoguz welaýatynyň günorta böleginde Yzmykşir, Şasenem, Ýarbekir we başga-da ýadygärlikler bar. Köneürgenjiň demirgazyk-günbatarynda Şirwanga-la, Çardarygala we Döwkesengala ýadygärlikleri ýerleşýär. Şasenem galasy orta asyrlarda, Köneürgenjiň gülläp ösen döwründe özüniň ajaýyp binagärlik ymaratlary bilen haýran galdyrypdyr. Häzirki günde biz onuň iki bölegini synlaýarys. Olaryň birinjisi goranyş çukurlary, diwarlary, diňleri, garawul jaýlary we beýleki ymaratlary bilen tapawutlanan şäher bolupdyr. Galanyň günortasynda Şasenem bagy diýlip atlandyrylan ýer, daşyna uly diwar aýlanan bag-bakjaly ýeriň bolandygyna güwä geçýär. Daşoguz welaýatynda ýerleşýän ýadygärlikler türkmen halkynyň orta asyrlarda baý gurluşyk medeniýetiniň bolandygyny subut edýär.

Binagärlik дәpleriniň kämilleşmegi. Türkmen halkynyň milli çeperçilik mirasynda reňk teswirlemek usulynyň iň ähmiýetli ýagdaýyň biridigini, aýratyn nygtap geçmek zerurdyr. Ol çeper mazmuny ýüze çykarmagyň serişdesi bolup hyzmat edýär. XIV-XV asyrlarda Merkezi Aziýanyň binagärlik sungaty, şol sanda binagärlikdäki bezeg işleri uly, ösüslere eýe bolýar. Bu döwürde Merkezi Aziýada uly çylşyrymly bina toplumlary salnypdyr. Bezegleriň ösmegi binalaryň gurluşygynyň öňki дәp-dessurlarynyň çylşyrymlaşmagyna getiripdir.

Ilki bilen, binagärlikde gülli nagyşlaryň ulanylmagy aýratyn orna eýe bolýar. XIV asyrdan Merkezi Aziýa köşkleriniň dürli dini we ýaşaýyş binalarynda, dürli reňkdäki çylşyrymly bezeg nagyşlary ýüze çykýar. Ilkibaşda syrçaly nagyşlar bilen kerpijiň ýüzi örtülipdir ýa-da oýulyp nagyşlanan terrakotta plitalary ulanylypdyr. Dürli reňkleriň ulanylmagy jaýlaryň diwar ýüzüniň relýef bezegleriniň has baýlaşmagyna getiripdir. Köplenç bezeglerde gögümtil-mawy reňk ulanylypdyr. Ilki-ilkiler reňkler az ulanylypdyr, wagtyň geçmegi bilen bolsa reňk ulgamy artypdyr. Bu döwürlerde binagärlikde nagyşlanan we syrçаланан plita daşlaryny ulanmak hem ýüze çykýar.

XIV asyryň ahýrlarynda binagärçilikde peýda bolan oýulyp nagyşlanan keramika maýolikalarynyň (syrça) ýüze çykmagy, orta asyr binagärliginiň bezeg sungatynda öňegidişlikleriň bolandygyna güwä geçýär. Onuň ýerine ýetiriliş usulynda, ilki bilen, nagyşyň reňkine görä, dürli reňkdäki syrçаланан keramiki daşlary kesişdirip taýýarlapdyrlar. Üýtgeşik hilli, palçykdan (ýagny kaşyndan) ýasalan daşlaryň oňat hilliligi olary dürli nagyşlary ýasamaga, hatda galyňlygy birnäçe millimetr bolan nagyş bölejiklerini ýasamaga hem mümkinçilik beripdir. Şondan soň taýýar edilen nagyş bölejikleri rejelenip goýlupdyr we gips arkaly diwaryň ýüzüne ýelmenipdir. Syrçаланан keramikanyň reňkleri köpdürli bolup, olar açyk ýumşak reňkden, goýy garamtyl, gök, ýaşyl reňklerden ybarat bolupdyr.

Merkezi Aziýa maýolikalarynda, esasan, gülli nagyşlar ulanylypdyr, köplenç gül nagyşlary çekilip, olar gök ýerde ýerleşdirilipdir. Keramikada maýolika bezeg nagyşlary özüniň inçeligi we nepisligi bilen zergärçilik sungatynyň önümleri bilen deňeşdirip bolar. Merkezi Aziýa maýolikalary, esasan, bezeg nakgaşçylygynyň hilini özünde jemleýär.

Maýolika nagyş bezegleri köpdürlülige bilen bir hatarda, nagyşlaryň ýerleşdirilişi bir düzgün-tertibe bagly bolup, olar matematik we geometrik taýdan takyk hasaply ýerine ýetirilipdir. Olarda, uzakdan seredeninde, monumental binalaryň meýilnamalarynda, arkaly portalynda nagyş bezeglerini yzygiderli görmek bolýar. Nagyşlar örän nepis ýerine ýetirilipdir, onuň özboluşly ähmiýeti bolupdyr. Binagär ussalar mawzoleýleri gurmak bilen, bu dünýäniň ajaýyplygyny görkezýän bezeg nagyş sungatynyň şöhlendiripdirler.

Türkmenistanyň orta asyr binagärliginiň bezeglerinde peýdalanýan önümler, esasan: gurluşyk gipsi (alebastr), tebigy toýun garyndyly gips (ganç), syrça kera-

mikasy (glazur), ýüzi suratly we syrça bilen ýapylan bişen toýun örtgili tagçasý (izrazes), ýüzi syrçaly keramiki tagçalar ulanylypdyr.

Türkmenistanyň binagärlik sungatyna külalçylyk hünäri öz täsirini ýetiripdir. XII asyrdan başlap gümmezler gurlanda, köplenç, ýüzi mawy syrçaly kerpiçler ulanylypdyr. Horosanda olar bütewi örülipdir, Horezmde adaty kerpiçleriň ýerliginde nagyşlary emele getirmek üçin ulanylypdyr. Aýratyn mawy syrça gatlarý diwar bezeginde hem ulanylypdyr. X-XII asyryň ymaratlarynyň içki bezeglerinde nagyşly kerpiç örüminden başga-da, oýma ganç hem-de nagyşly suratlary çekmeklik giň gerim alypdyr. Haşam bezeginiň dürli görnüşleri binagärlik serişdeleriň umumy labyzlylygyny güýçlendiripdir hem-de orta asyr binagäçiliginde täze gözellik görnüşleriniň ýüze çykandygyny görkezýär.

XII asyrdan dörän binagärlik keramiki örtgüler XIII-XIV asyrlarda täze usul hökmünde ýokary ösüşe eýe bolýar, esasan hem, olaryň syrçаланан bişen toýun hili aýratyn orna mynasyp bolýar. Olar ähli howa şertlerine çydamly bolupdyr. Haşam bezegleriň baýlygy hem-de doýgun reňk sazlaşygy binagärlige täze çeperçilik keşbiň häsiýetlerini beripdir.

Bary-ýogy ýüz ýylyň dowamynda Horezm we Horasan külalçylary reňkli keramiki örtgüniň ähli görnüşlerini diýen ýaly işläp düzmekde uly üstünliklere eýe bolupdyrlar. Olaryň düzümine reňkli kerpiçler, esasan, ak, gök we mawy syrçasý bolan kerpiçler, şeýle hem maýolikalар ilkibaşlarda üç reňkli, ýagny, ýerli kerpiçler mawy, ak, öçügsi melewşe reňkler sazlaşdyrylyp getirilipdir. Gijiräk döwürde kaşynyň esasynda köp reňkli maýolikalар ýüze çykypdyr. Soňra has köp zähmeti talap edýän, gymmatly örtgi görnüşi – köp reňkli düzümlü oýma mozaikalар ýüze çykypdyr. Köp reňkli, düzümlü oýma mozaikalarda nagyşlar aýratyn reňkli, ýagny ýiti ýagty we mawy reňkli kaşın tagçalaryndan igelenipdir hem-de nagyş äheňine laýyklykda saýlanypdyr.

Binagärliğin syrçаланан toýun örtgüleriniň usullarynyň ösüşi Türkmenistanyň welaýatlarynda we goňşy döwletlerde özara arabaglanyşykly gözlegler bilen alnyp barlypdyr. Muňa garamazdan, Horezm binagärleri we külalçylary syrçаланан binagärlik örtgüleriniň hut Horezme mahsus görnüşlerini işläp düzüpdirler.

Seljuk döwriniň ymarat-gurluşyk işlerinde aýratyn ähmiýetli jaýlaryň içki we daşky bezeg işleri amala aşyrylanda, romb (pişme) şekilli nagyşlar giňden peýdalanylýpdyr. Şol döwre degişli saklanyp galan ýadygärliklerde bezegler kerpiç bilen şekillendirilen görnüşi Talhatanbaba metjidinde, Lebapdaky Alamberdar mawzoleýinde, şeýle hem geji oýulyp şekillendirilen görnüşde Soltan Sanjaryň mawzoleýiniň dälizinde duş gelmek bolýar. Eger-de pişme şekilli gölün geometrik şekili öz gozbaşyny gadymy ekerançylar bilen baglanyşykly şekillerden alyp gaýdýan bolsa, onda iki kerpiçden haşamlanyp örülen görnüşdäki bezeg işleri hakyky gurluş usulyndan gelip çykypdyr diýip bolar. Şeýle usuldaky binalar parfiýalaryň gurluşygyna mahsus bolupdyr. Çig kerpiçden diwar salnanda, uly kerpiçler biri-

birine degrip örülmän, aralary açygrak edilip örülipdir. Palçygy kerpijiň diňe kese tarapyna goýupdyrlar, örümiň dik sepleri uly we aralary palçyksyz boş bolupdyr. Şeýle edilende, kerpiç tygşytly we suwalanda olaryň dik aralyklary palçykdan dolup, suwag diwaryň ýüzünde berk saklanypdyr. Bu bezegleri Merwiň Soltan Sanjar mawzoleýinde hem görmek bolýar. Sasanylar döwründe gurluşyk işleriniň bu usuly bezeg usulyna öwürlipdir we XII – XIV asyrlarda gülläp ösüpdir.

§26. Kerwensaraýlar we metjitler

Dehistan. Türkmenistanyň çäklerindäki orta asyr şäherleriniň biri-de Dehistan bolup, onda bina ýadygärlikleriniň birnäçesi saklanyp galypdyr. Häzirki wagtda Dehistanda minaralaryň ikisi saklanyp galan bolsa-da, geçmişde olaryň sanynyň has köp bolandygy alymlar tarapyndan anyklanyldy. Minaralar barada arheologlaryň işlerinde köpsanly maglumatlar toplanypdyr. Ol minaralar özläriniň ýerleşiş orunlary boýunça demirgazyk we günorta minara diýlip atlandyrylýar. Minaralaryň ikisiniň-de häzirki beýikligi 20 metr, ýogynlygy 8 metr töweregi bolupdyr diýip çaklanylýar.

Demirgazyk minarasyndaky kerpijiň nagyşly örümi kämilligi, sütüniň daşyna üç sapar aýlanan arap hatlary syýahatçylaryň, binagärleriň ünsüni özüne çekipdir. Bu ýazgylar nakgaşçylygyň relýef görnüşinde bolup, kerpiçler arkaly, kufi usulynda ýazylypdyr. Rus alymy M.Ý.Massonyň düşündirmegine görä, ýazgylaryň soňlaýjy bölümünde minaranyň we metjidiň gurlan wagty görkezilipdir. Minaranyň aşaky bölegi 3 metr belentlige çenli iri kerpiçden örülipdir we birinji ýazgynyň ýokary tarapy, ondan kiçiräk hem-de nagyşly bölekleri ownuk kerpiçden örülipdir. Şeýle hem Dehistanyň meşhur minaralarynyň nagyşly kerpiç örümi bilen örtülen tegelek kesikli sütüni, bütin boýuna çenli guşak görnüşinde her dürli nagyşlar bilen örtülipdir. Olardaky nagyşlaram, ýazgylaram şekilli kerpiçlerden edilipdir. Günortadaky baş metjidiň minarasynyň hem taslamasy tegelek görnüşli bolup, ýokarsy inçelip gidýär, minara bişen kerpiçden örülip, onuň boýunyň iki ýerinde agaç guşagy bolupdyr. Onuň sütüni örülende dürli ölçegli kerpiç ulanylypdyr. Ýazgylaryň zolaklary inedördül geometriki örme, sebet görnüşinde jäheklenipdir.

Maşat ata metjidi. Dehistanyň minaralary Köneürgenjiň we Horasanyň minaralaryndan daşky keşbi we nagyşly örülişi bilen tapawutlanýar. Şeýle-de Misserian şäheriniň 7 km demirgazyk-gündogarynda gadymy gonamçylyk bolup, ony ýerli ilat “Maşat ata gonamçylygy” diýip atlandyrypdyr. Ol ýerde bişen kerpiçden örülen birnäçe harabaçylyklar bilen birlikde, käbir gadymy gurluşyklar saklanyp galypdyr. Misserianyň binagärlik ýadygärliklerini, şonuň bilen birlikde Maşat ata aramgäh metjidini köp tarapdan öwrenen G.A.Pugaçenkowanyň pikiri-ne görä, metjit gurlan döwründe binanyň önünde oňa birleşip duran agaç sütünli

bassyрма bolupdyr. Bassyrmanyň aşagynda namaz parzlary berjaý edilipdir. Ol barada X asyryda ýaşap geçen, yslam dininiň ýaýran ýurtlaryna syýahat eden, gör-nükli arap syýahatçysy Şamsaddin Abu-Abdallah Muhammet ibn Ahmet Abu-Bekir Al-Makdisi öz ýazgylarynda ýatlap geçýär.

Maşat ata metjidiniň diwarlary kufi hatynda bezelip, Gurhandan aýatlar ýa-zylypdyr. Ol bişen kerpiçden bina edilip, gündogar däplerine laýyk nagyşlar bi-len bezelipdir. Metjidiň saklanyp galan 18 metrlik portallarynyň sütünleri bişen kerpiçden, alebastrdan edilen palçyk bilen örülipdir. Goşa kerpiçler bilen örülen portal sütünleri dury gök reňkli geometrik hem-de epigrafik şekilleriň guýma ter-rakot nagşy bilen kaşaňlanyň bezelipdir. Arkalaryň gapdallary bolsa gež bilen az-kem oýulyp nagyşlanylypdyr. Bu metjidiň meýilnamasy inedördül görnüşli bolup, metjidiň minara bilen nygtalan girelgesi, şäheriň esasy köçesine bakdyrylypdyr.

Dehistanyň metjidiniň günorta – günbatar tarapy tutuş diwar bilen ýapy-lypdyr we onda mährap ýerleşipdir. Mähraryň içi egmekli tagçanyň gönüburçly aýlawyna çuň oýulyp nagyşlanan görnüşiniň gündogarda juda seýrek duşýan-dygyny alymlar belleýärler. Onuň iň daşky aýlawynyň ganaty diş-diş şekili bo-lupdyr. Mähraryň bezeginiň sazlaşykly gurluşy hem sungatda seýrek duş gelýän nusgalaryň biridir. Onuň ýitip barýan reňkleriniň saklanyp galan yzlary bar. Bu bolsa onuň oýmurly nagşynyň polihrom bolandygyna şaýatlyk edýär. Alebastr bezeginiň beýleki gymmatly bölegi gündogar diwarynyň egmekli tagçasyndaky epigrafik bagykly aýlawyň oýmurly taslamasydyr.

Şir-Kebir metjidi. Orta asyrlarda, Dehistanyň gülläp ösen döwründe şäher-den 7 km demirgazyk tarapynda Şir-Kebir metjidi ýerleşipdir. Ondan saklanyp galan, irki gümmezli desga bu ýerde saklanyp galan ýeke-täk binagärlik ýadygär-likdir. Onuň belentligi 11 metre bara-bar bolup, çaklaňrak gümmezi bar. Nagyşla-nyşynyň ugur aýratynlygy boýunça bu ýadygärlik X asyr bilen senelenýär. Metjit düýbüne tarap galňaýan diwarly inedördül çig kerpiçden gurlupdyr. Onuň diwary iç ýüzünden 40 sm töweregi çuňlukda örülipdir, diwar beýik hem göni üç sany tagçaly galdyrylypdyr. Bu tagçalaryň gündogar diwaryndaky ortaky tagça, şeýle hem mähraryň gurluşy, ondaky oýlup alebstr bilen haşamlanyp bezelen nagyşlar adamlaryň ünsüni özüne çekýär (*41-nji surat*).

G.A.Pugaçenkowanyň çaklamagyna görä, mähraply günorta diwar egmekli deşikler, onuň beýleki üç diwary bilen birlikde bütin desgany üç tarapyndan sütünli agaç eýwan gurşap alypdyr hem-de olaryň barynyň örtügi gümmezli aýlaw şekilin-de bolupdyr. Mährary diwar tekizliginde bölýän birinji daşky arkanyň baş görnüşde ýasama nagşy bar, olar çala bildirýän gümmezli arkajyklar görnüşinde edilipdir, or-taky arka hem gümmezli görnüşinde ýerine ýetirilipdir. Arkajyklaryň her biri aša-gynda kese guşajyga öwrülýän ýazgyly aralyk bilen jäheklenipdir.

Metjidiň otagynyň içiniň binagärlik bölegi, onuň mähraply bölümi, günorta diwaryň tekizliginden oýulyp çekilen nagyşlar bilen bezelip, öňe çykyp duran bezeg sütünleri bilen bölünipdir. Sütünleriň inçelýän yerinden ýokarda düzülen

we az-kem egrelen ýapraklar täç ýaly bolup görünýär. Mährabyň bütin tekizligi, gümmeziň birleşýän ýerine çenli diwarlaryň içki ýüzi oýulyp çekilen nagyşlar bilen örtülipdir. Suratnyň tegelek gurşawyndan başlanýan ýapraklary, burum-burum görnüşde çekilen nagyşlary gül täji görnüşindäki ösümlükler hasaplanýar. Diwarlaryň tekizligi dürli utgaşdyryjy tegelek ýa-da S – şekilli ösümlük nagyşlary we kufi hatynda ýerine ýetirilen ýazgylaryň köpsanly zolaglary bilen örtülipdir.

41-nji surat.
Şir-Kebir metjidi.
XII asyr

Şir-Kebir metjidiniň durky ençeme gezek täzelenipdir. XII asyrdan onuň demirgazyk alyn tarapy goşmaça gurluşyklar bilen berkidilipdir we onuň açyk eýwany bezelipdir. Alyn tarapy diwarlary iki gat kerpiçden oýulyp çekilen nagyşlar bilen bezelipdir. Şir-Kebir binagärlik ýadygärligi Dehistanyň binagärliginiň taryhynda uly ähmiýete eýedir. Ol X asyrdan bäri saklanyp gelýän ýadygärlik bolup, gurluşy we bezelişi boýunça Türkmenistanyň irki musulman jaý gurluşyk sungatynyň deňsiz-taýsyz görnüşini özünde jemleýär.

Günorta Türkmenistanyň, Dehistanyň we Köneürgenjiň binagärlik mekdebi, musulman dünýäsiniň dürli künjeklerinde, kerwen söwda ýollarynyň bir bitewi ulgamy hökmünde, orta asyrlarda bar bolan şoňa meňzeş desgalaryň görnüşiniň bir bölegini özünde jemläpdir.

Daýahatyn kerwensaraýy. Orta asyrlarda Amuldan Horezme gidýän ýoluň boýundaky ilat ýaşan ýerleriň arasynda, häzirki Birata etrabynda, Lebapdan 170 km demirgazykda ýerleşýän Daýahatyn kerwensaraýy bilen rabadyň harabaçylygy saklanyp galypdyr. Daýahatyn rabady çig kerpiçden gurlan ägirt uly ýykyndydan ybaratdyr. Inedördül kerwensaraý rabadyň merkezinde ýerleşip, gala diwarynyň çüňklerinde tegelek minaralar galdyrylypdyr (42-nji surat).

Kerwensaraýyň oň tarapy ýapyk bolup, gümmeziň birleşýän ýerinde edilen deşik arkaly ýagtylandyrylypdyr. Gapdal taraplary frizde ýylmanan ýüzlenilen nagyşly, suratly kerpiçler bilen ýüzlenipdir. Ymaratyň oň tarapyň diwarlary çuň

bolmadyk bezeg tagçalary görnüşinde suratly kerpiçler bilen örülip nagyşlanypdyr. Pannoda kufi harplar bilen bişen kerpijiň ýüzüne Muhammet Pygamberiň ilkinji dört oruntutarlary - çaryýarlaryň atlary ýazylypdyr. Howlynyň ön tarapynyň binagärliğinde howlynyň ýokarky guşaklygynda tamamlanýan diwaryň çykgytlary sütün hatarlaryny yzygider utgaşdyrmak arkaly kämillik derejesine ýetirilipdir. Howly goşalandyrylan bişen kerpiçden örülip, nagyş edilen we haşamly kerpiçler bilen dikligine örülip, ön taraplary bilen sazlaşykly bölünip jäheklenipdir. Haşamly kerpiçler diwarlaryň tekiz üstünden dürli nagyşlar bilen güberçekli örülip, ýagtylygy we kölegäni emele getirip, geometriki we epigrafik nagyşlary bilen tapawutlanypdyr. Kerwensaraý XI-XII asyrlaryň binagärliginiň ýadygärligidir.

42-nji surat.
Daýahatyn
kerwensaraýy.
XII asyrlar

Änew metjidi. XV asyra degişli sungat eserleriniň we taryhy ýadygärlikleriň biri-de Änewdäki Seýit Jemaleddin metjididir. Ýadygärliğin gapdal ganatlary kiçiräk, üç ýarusly arkajykly tekjeler görnüşinde gurlupdyr. Şol tekjeler we owadan arkatura (kiçi arkajykly) esasy portal gümmeziniň uludygyny görkezýär. Onuň binagärlik gurluşynyň esasy alamaty portaldyr, portalyň ýokarsynda gazma nagyşly gözenekler bilen bezelen ýedi sany oýjagazlar ýerleşdirilipdir. Olarda reňkli aýnadan edilen nagyşlaryň yzy galypdyr. Portalyň gözelligi taýdan bezelişi deňsiz-taýsyzdyr. Ol gök, mawy syrçaly nagyşlar we ýylmanak kerpiç bilen bezelipdir (43-nji surat).

Änew metjidiniň baş arkasynyň çeper bezegi timpanlaryň (arkanyň merkezi depesiniň bezegi) mozaika şekilleri bilen tapawutlanýar. Timpanlaryň ýüzünde spiral şahaly agajyň şekili görkezilipdir, onuň şahalarynda ak güller we sary uçly ýapraklar goýlupdyr. Geraldika meýilnama boýunça iki sany sary-mämişi aždahalaryň towusýan şekili timpanyň taslamasynda aýratyn ähmiýete eýedir. Bu haşamlanan aždahalar şekiller pannoda ýerine ýetirilip, metjidiň girelgesinde ýagny, goşa gümmeziň ýokarsynda ýerleşdirilipdir. Timpanyň boýy 4 metr bolup, onuň

umumy uzynlygy 9,3 metre ýetýär. Timpanlaryň daşy dürli şekiller bilen oýulan kerpiçler bilen bezelen we mozaika usulynda ýerine ýetirilip panno birikdirilipdir. Onuň daşy kerpiç bilen aýlanyp, gyalary üç reňkli (sary, garamtyl melewşe, gök) çyzyklar bilen bezelipdir. G.A. Pugaçenkowanyň bellemegine görä, Änew metjidiniň timpanyndaky aňdarha şekilleri yslam dininiň kanunlaryna garamazdan, keramatly goragçylar hökmünde şekillendirilipdir.

Änew metjidiniň gözelligi we özboluşlylygy, onuň portalyndaky biri-biriniň içinden geçýän nagyşlary alymlaryň işlerinde, ussat suratkeşleriň eserlerinde hem öz beýanyňy tapypdyr. Bu haşamlanan aňdarha şekilleri pannoda ýerine ýetirilip, metjidiň girelgesinde, ýagny goşa gümmeziň ýokarsynda ýerleşdirilipdir. Haşamlanan binanyň ýerligi symyk gök reňkde bolup, onuň ýüzünde aňdarhalaryň açyp duran agzyndan biri-birine çyrmaşyp gidýän gök hem-de ýaşylymytyl öwüsýän ösümlükler şekillendirilipdir. Aňdarhalaryň özleri äpet ýylan görnüşinde şekillendirilip, onuň dört sany baş dyrnakly aýagy we haýbatly kellesi keramikanyň maýolika (bezeg syrçasy) usulynda kiçi böleklerden emeli usulda ýygnaýypdyr. Olaryň balyk teňňeleri bilen bezelen göwreleri ak we garamtyl, melewşe tegmilleriň kömegi bilen ýerine ýetirilip, hemmesi bilelikde biri-birine çyrmaşyp, gyra nagşy emele getiripdir.

43-nji surat.
Änew metjidiniň
bölegi. XV asyr

XV asyra degişli Änewdäki Seýit Jemaleddin metjidiniň portalyndaky bezegler alymlar tarapyndan uly gyzyklanma bilen öwrenilýär. Metjidiň merkezi arkasynda aňdarhalaryň ikisiniň şekillendirilmegi Merkezi Aziýanyň sungatyna öz täsirini ýetirmän durmandyr.

Şy Seýit Jemaleddin metjidiniň binagärlik görnüşi bu asyryň ortasynda diňe bir Türkmenistanyň däl, eýsem bütün musulman dünýäsinde şeýle görnüşli desgalar jaý gurluşyk sungatynda täze ugur hasaplanýar.

§27. Mawzoleýler

Soltan Sanjar mawzoleýi. Soltan Sanjar mawzoleýiniň çeper bezegleri, esasan, kerpiçden örülip, ganç serişdelerine ýüzi oýulyp şekil salmakdan, diwaryň ýüzüne reňkli bezegleri bermekden ybarat durupdyr. Mawzoleýde ilki başlarda, jaý bezemek üçin agajyň ýüzi oýulyp edilen nagyşlar, syrçаланan mozaika nagyşlar, şeýle hem reňkli aýnadan edilen (witraž) nagyşlar hem-de altyn çäýylan bezegler ulanylandyr diýip alymlar çaklaýarlar. Muny ýüze çykarylan käbir tapyndylar bilen esaslandyýarlar. Mawzoleýiň kerpiçden ýasalan bezegleri ýadygärligiň ön tarapynyda ýerleşdirilipdir we diwar nagyşlary görnüşinde ýerine ýetirilipdir. Bu nagyşlar mawzoleýiň däliziniň burçlarynda we tagçalarynda ýerleşdirilipdir. Ön tarapynyň diwar nagyşlary olardaky geometrik şekillere görä, iki nusgadan ybarat bolupdyr. Olaryň birinjisi kesişýän geometrik şekillerden, ikinji nusgasy inedördül şekilden ybarat bolupdyr. Ýadygärligiň ön tarapky böleginde geometrik şekilli nagyşlardan başga-da ownuk kerpiçlerden ýonulyp edilen kufy ýazgylar bilen bezelipdir, olar däliziň (galereýanyň) bezeg tagçalarynyň ýokarsynda ýerleşdirilipdir.

Ganç serişdesiniň ýüzi oýulyp edilen bezeglerini öwürümlü däliziň içinde, şeýle hem mawzoleýiň içki gurluşyndaky dörtgyraň tagçalarynyň käýerlerinde saklanyp galypdyr. Örümlü däliziň içindeki gagma nagyşly bezegler uly sütünleriň gapdal böleginiň, ýaý şekilli germewleriň we kese gümmezleriň üstüne bürelipdir. Ýaý şekilli bezegler ösümlük nagyşlaryny düzýär we olaryň diňe käbir ýerlerinde, ýagny däliziniň üçünji ýaý şekilli germewinde az sanly geometrik şekiller ýerleşdirilipdir. Geometrik nagyşlar bilen uly sütünleriň gapdal tarapy we gümmez bezelipdir.

Dälizde gagma nagyşly bezegleriň barlagyny geçiren Ý.Kon-Winer olary gurluşyna görä toparlara bölüpdir. Ol M. Mämmedowyň “Soltan Sanjaryň kümmeti” atly kitabynda doly berilýär. Olar sekizburçly ýyldyzyň we uçlary ýiti atanagyň daşyna salnan ösümlük nagyşlary, içinde ýürek şekilli iki ýaprakly güljagazyň şekili aralaryna gül çekilen çyzyklardan örülip edilen şekillerden ybarat durýar. Soltan Sanjaryň kümmetiniň iç we daş ýüzüne çykyp duran ýaprakly güller, ortasy gülli ýiti uçly şekilleriň uzyn zynjyry, gülli halkalaryň kese hatary, dikligine ýerleşdirilen tolkunly ösümlük zolagy görkezilipdir. Ol şeýle-de ösümlük baldaklarynyň üstünden edilen ýazgylar, ösümlük nagyşly goşundylar oturdylan kerpiçden şekiller, haç görnüşli we “tolkunly” ösümlük gözeneginiň içinde ýerleşdirilen we kiçeňräk atanak şekilli nagyş bilen utgaşdyrylan pişme şekilli göllerden ybarat bezelipdir.

Sungaty öwreniji L.I.Rempel Soltan Sanjar mawzoleýiniň ösümlük nagyşlarynyň mazmunlarynyň üstünde işläp, olaryň has gadymylarynyň käbir bölekleriniň başga görnüşe geçişini anyklap berdi. Ol ösümlük nagyşlarynyň içinde esasy orun “gadymy halk kosmonogik we hyýaly garaýyşlaryň esasynda döräp

hem-de halk döredijiligi görnüşinde täzeden işlenilip, täze mazmuna eýe bolandyr” diýip belleýär.

Bu gözəl ymaratyň içki görnüşü hem-de haşam bezegi sadalyk bilen berjaý edilipdir. Ymaratyň gümmeze geçýän ýeri sekizgyraňlyk görnüşli şekilde örülip ýokarsynda gümmez galdyrylypdyr. Sekizgyraňlyk görnüşindäki burçlardan gümmeziň içine kerpiç gapyrgalar çyrmaşdyrylyp örülipdir. Olar gümmeziň depesinde sekizburçly ýyldyzyň şeklini emele getirýärler. Ymaratyň hemme diwarlary ak suwag bilen suwalyp, käbir ýerlerinde gök, gyzyň reňk bilen nagyş çekilipdir. Soltan Sanjar mawzoleýinde reňk ulgamy gök, ak we gara hem-de bezegiň käbir ýerleri aýyk ýaşyl reňk bilen reňklenipdir. Ýadygärligiň içki haşam bezeginden başga-da, reňkler galareýanyň diwarlarynda hem saklanyp galypdyr.

Soltan Sanjar mawzoleýiniň gümmeziň içindäki nagyşlarda saklanan almatlar Köneürgençdäki Törebeg hanymyň ýadygärliginiň nagşyna çalymdaşdyr. Törebeg hanym mawzoleýiniň mawy gümmezi beýik barabanyň üstünde ýerleşýär. Gümmeziň töweregi aýdyň terrakot aýlawly mozaika bilen altygraň edilip bezelipdir. Çadyr görnüşli gümmez wagtyň geçmegi bilen ýykylypdyr. Onuň diňe gündogar tarapynda kiçiräk bölegi galypdyr. Ol bölegi hem ýüzi ajaýyp syrçаланan stalaktitli ýaşmagyň (karniziň) ýykylyman galan bölejigi saklapdyr. Gümmeziň iç ýüzi tutuş mozaiki bezegler bilen işlenilipdir. Türkmenleriň orta asyr binagärliginde ymaratlaryň daşky we içki bezeginde amaly-haşam we nakgaşlyk sungatynyň aýrylmaz sazlaşygy emele getirilipdir. Binalaryň syrçaly mozaika örtüğünde hem oýmurly nagyşlarynda ganç usulynda ýa-da kesilen kerpiçleriň düzüminde gadymy oguz türkmenleriň dini nyşanlarynyň şekili suratlandyrylypdyr. Köneürgenç şäheriniň meşhur binagärlik ýadygärliklerinde gadymy sežde edilýän keramatly nyşanlarynyň saklanyp galmagy, bu ýurtta musulmançylygyň kada-kanunlarynyň berk berjaý edilendigine güwä geçýär.

Aý, Gün, ýyldyz, ot, suw, ýer, älem ýaly düşüňjeleriň şekilleri hem nyşanlary miladydan öňki III müňýyllykda kemala gelipdir. Birnäçe müňýyllyklaryň dowamynda şol nyşanlaryň sudury kä ýagdaýlarda üýtgedilmän, kähalatda üýtgedilip, kämilleşdirilip häzirki günlerimize çenli saklanypdyr. Orta asyrlarda nyşanlaryň asyl manysy ýiten bolsa-da, olaryň hakyky sudury ýitmändir. Gadymy nyşanlaryň kämilleşen görnüşleri metjitleriň, mazarüsti daşlaryň, mawzoleýleriň bezeginde gözelligi ornuny eýeläpdir.

Bişen kerpiji ulanmak, kerpiçden nagyş ýasamak, kerpijiň bir bölegini syrçalap, şonuň üsti bilen gurbanyň sürelerini arap haty bilen ýazmaklyk türkmen binagärligine mahsus bolupdyr. Köp asyrlar mundan ozal türkmen topragynda bütin gündogara belli bolan binagärlik mekdebiniň ymaratçylary, ussalary goňşy ýurtlaryň gurluşygyna gatnaşypdyrlar we türkmen çeperçilik däplerini giňden

ýaýradypdyrlar. Türkmenistanyň bina galdyrmak usuly orta asyrlarda gündogar ýurtlarynyň binagäçiligine täsir edenligine, häzirki günlere çenli saklanyp galan ýadygärlikler hem şaýatlyk edýärler.

Köneürgenjiň mawzoleýleri. Türkmenistanyň demirgazygynda ýerleşýän Daşoguz welaýatynyň häzirki Köneürgenç etrabyňyň merkezi orta asyrlarda gülläp ösen Köneürgenç türkmenleriniň guran döwletiniň paýtagty bolupdyr. Bu ýurtda şekillendiriş sungaty beýik sepgitlere ýetip, ussatlygyň nusgalaryny özüne siňdiripdir. Bu mekdebiň hünärmen ussalarý ýerli gurluşyk işlerini dowam edipdirler we täze iş usullaryny girizip, olary gaýtadan işläp, çeperçilik taýdan baýlaşdyryp, musulman Gündogarynyň köp şäherleriniň çeperçilik we ymaratçylyk sungatynyň ösmegine öz täsirini ýetirmegi başarypdyrlar.

44-nji surat.
II Arslanyň we
Soltan Tekeşiň
ýadygärlikleri.
XII asyr

Köneürgençde gurlan II-Arslanyň we Tekeşiň mawzoleýleriniň gök kaşaň syrçasy, kümmetleriň jäheklerine güberçek görnüşde ýazylan ýazgylary, gümmezleriň gök syrçaly bezegleri, Gutlug Teýmiriň minarasynyň aýlawly girelgesiniň daş ýüzüniň öwrümindäki gök kerpiçden düzülen tegbentler, bu ýurtda binagärleriň hem-de çeperçilik sungatynyň ussatlarynyň bolandygyna güwä geçýär (44-nji surat). Soltan Tekeşiň mawzoleýiniň peştagynyň mährab şekilli oýmurlar we kerwen-saraýyň aýlawly girelgesiniň ýüzündäki kerpiç örümlerine oturdylan üç reňkli nagyşlar hem çeperçilik sungatynyň ösendigini subut edýär. Köneürgenjiň mazarüsti daşlary we Nejmeddin Kubranyň mawzoleýiniň peştagynyň her dürli reňkdäki maýolika kesimleri hem häzirkizaman sungat işgärleriniň ünsüni özüne çekmän durmandyr. Bu ýurtda, aýratyn hem, Törebeg hanymyň mawzoleýiniň peştagynyň daş ýüzüniň, iç tarapyňyň pannodan we çarçuwalanan penjireleri, gümmeziň içki

çanagynyň syrça bezegleri we maýolikalar XII asyryň ikinji ýarymynda XIII asyryň başlarynda çeperçilik sungatynyň gülläp ösendiginden habar beryärler.

Bular Köneürgenjiň gurluşyklarynyň haşamlama bezeginiň özgerendigini söhlelendirýär. Ol çeperçilik önümçiliginde çylşyrymly we köp zähmeti talap edýän, emma dürli reňkli, nagyşly maýolika geçmekligi aňladýar. Bu özgerişler bilen bir hatarda, binalaryň bezegindäki haşamlama sungaty hil taýdan ösüp, binagärlikde giň gerim alypdyr.

Müňýyllyklaryň geçmegi bilen döredilen şekiller, ýagny pişme şekilli gölleriniň nusgalary, gadymy ekerançylaryň şekillendiriş sungatyna mahsus bolan şekiller täzeden gaýtalanyndyr. Bu pişme şekilli, basgançakly göl görnüşindäki bezegler müňýyllyklary başyndan geçirip, XI–XII asyr binagärliginde örän ýörgünli häsiýete eýe bolýar. Ony şol döwrüň binagärlik ýadygärlikleriniň köpüsiniň, şol sanda Soltan Tekeşiň, II Arslanyň mawzoleýlerinde, onuň çüri gümmezleriniň eteginiň syrçalanan bezeglerinde hem görmek bolýar.

Törebeg hanym mawzoleýi. Köneürgenjiň binagärliginde Horasanyň ýadygärliklerinden tapawutlylykda, bu ýurtda pişme şekilli nagyşlar gümmezleriň örtüginde, çeper keramika nagyşlama usulynda peýda bolýar. Törebeg hanymyň mawzoleýine günorta tarapyndan seredeniňde, ýadygärligiň portaly mawzoleýiň esasy bölegini ýapýar (*45-nji surat*). Portal ymaratyň girelgesini görkezýär. Onuň deňölçeçliginiň böleklere bölünişi ýönekeý hem manyly görünýär. Biri beýlekisine girýän üç sany II-şekilli çarçuwalar kerpiç bilen örülip, onuň aralary inçejik mozaikalar bilen doldurylypdyr. Gök ýerlikde ösümlük görnüşli nagyşlarda ak harply ýazgylar ýazylypdyr. Portalyň girelgesindäki beýik ýaý görnüşli arka özüniň stalaktit bezegi bilen ýarym toplumy ýapýar. Onuň nagyşlaryna ýazgy ýazylypdyr. Gapdalyndaky barabany bolsa takyk kerpiç nagyşlary bilen bezelipdir. Barabanyň aşagyndaky stalaktit çyzgyda bolsa arapça ýazgylar ýerleşdirilipdir.

Törebeg hanym mawzoleýiniň häsiýetli tarapy, onuň ägirt uly göwrümindäki şekilleriň näzikligi, çyzyklaryň endiganlygy, aýry-aýry tekizlikleriň – panelleriň bir-birine tirkelmegidir. Tekiz örtükli on iki gyraňly esasyň üstünde ýigirmi dört gyraňly tegelek ýerleşýär, tegelegiň üstünde gönüburçly çarçuwa edilip, ary öýjü-gine meňzeş nagyş bilen bezelipdir. Onuň on iki gyraňynda penjire deşikleri bolup, bular peýkam şekilli arkalar bilen tamamlanyndyr. Peýkam şekilli tekçeleri we timpanlar syrçalanan gazma nagyşlar bilen bezelip, onuň reňkleri owadan öwürşgin berýär. Törebeg hanymyň mawzoleýinde gümmez ýigirmi dört gyraňly barabana daýanýar. Mawzoleýiň içki gümmeziniň taslamasy nagyşly üç bölege bölünýär. Iň ýokarky bölegi gümmeziň ýarym aýlaw tekiz görnüşde, ikinji bölegi on iki penjireli ýagtylyk berýän görnüşde, gümmeziň üçünji bölegini – tromplaryň öýjüklü stalaktit we syrçaly pannolar düzýär. Törebeg hanymyň ähli bezegleri bişen syrçasyz kerpiçler bilen çarçuwalanýar. Mawzoleýde tromplaryň bezegi örän üýtgeşik, on iki

sany tromplar ösümlik görnüşli şekiller bilen bezelipdir. Tromplaryň altysy tekiz panno görnüşinde, galany güberçek görnüşli bolup, stalaktit öýjükler bilen bezelipdir. Tekiz pannolaryň hem stalaktit bezeginiň nagyşlary tromplaryň arasynda ýerleşýän başburçly pannolaryň nagyşlaryna meňzeş. Tromplaryň taslamasynyň merkezini sary, gyzyr reňklerden düzülen gülň şekili bezeýär. Gülň daşyny aýlaw görnüşli baldaklar, ýapraklar hem kiçijik gülleriň şekilleri gurşayar.

Tromplaryň ösümlik nagyşlary biri-birine meňzeş bolsa-da, olaryň arasynda ýerleşýän başburçly pannolaryň nagyşlary meňzeş däl, alty sany pannonyň taslamasy bolsa inçe ýaprakly güller bilen bezelipdir. Beýleki altysy – iri ýaprakly gülleriň sazlaşygyny berýär. Sırçaly pannolaryň arasyndaky bişen kerpiçleriň çarçuwasy her bir maýolika taslamasynyň özboluşlygyny kesgitleýär hem-de binanyň göwrüminiň deňölçeglilik häsiýetini takyk görnüşde görkezýär. Binagärlik göwrümleriň deňölçeglilik uly we kiçi göwrümleriň sazlaşykly bolmagyny emele getirýär.

45-nji surat.
Törebeg hanymyň
ýadygärligi.
XIV asyrlar

Törebeg hanym mawzoleýinde tromplaryň bezeginde geometrik nagyşlar ulanylmadyr. Olaryň üstündäki ýapyk penjireleriň syrçaly tekizliginde tekiz tromplaryň nagyşlary ulanylýar. Ýöne, ýokarky penjireleriň pannolary tromplardan inçe bolup, binanyň ýokary ymtylyş hereketini güýçlendirýär. Törebeg hanym mawzoleýiniň gümmezi örän çylşyrymly geometrik nagyşlaryň esasynda bezelipdir. Onda baş şöhleli, dokuz şöhleli ýyldyzlar sepleşip, köpburçluklary emele getirýär.

Törebeg hanymyň gümmezinde nagyşlaryň inçe sudury hem olaryň çylşyrymly sazlaşygy, geometrik hem ösümlük nagyşlaryň utgaşmagy ymaratyň belentligini we ýagtylygyny güýçlendirýär. Onda mozaikanyň diňe ýylmanak görnüşi ýasalypdyr. Gümmeziň merkezindäki ýyldyza Allanyň ady ýazylypdyr. Gümmeziň nyşanalyk ähmiýeti örän uludyr, sebäbi onuň tekizliginde 24 sany gül görnüşli ýyldyzlar görkezilip, olar günün 24 sagadyny, 12 sany ýyldyz bir ýylyň 12 aýyny aňladýar. Uly ýyldyzlaryň arasynda ýerleşýän kiçi ýyldyzlaryň şekilleri älemin çäksizligini aňladypdyr. Zowwam penjireler günün ýagty sagatlaryny, ýapyk penjireler bolsa gijäniň garaňky wagtyny aňladýar. Törebeg hanymyň gümmezinde ýyldyzlaryň göwrümünde Günün şekili tegelek görnüşli berlip, gül şekilinde suratlandyrylýar. Gümmeziň merkezindäki gülün şekili Gün ýyldyzynyň nyşanydyr, sebäbi astronomiýa ylmy boýunça Gün kiçi ýyldyzlaryň hataryna girýär. Ýyldyzlaryň mozaika taslamasyny Köneürgenjiň XIV asyra degişli kerwensaraýynda hem görmek bolýar. Mawzoleýdäki mawy, ak, mämişi, gara, gök, sary, gyzyly we goňur reňkleri, altyn bilen birlikde, gümmeziň deňi-taýy bolmadyk mozaiki şekilini döredýär. Reňkleriň köpdürlüligi, suratlaryň nepisligi we düşegiň umumy polihrom sazlaşygyny emele getirýär hem-de gümmeziň ýüzünde we on iki sany depesi çowly penjirede ýerleşdirilen gümmeziň aşagyndaky barabana-da tutuş bitewilik berýär.

Nejmeddin Kubranyň mawzoleýi. Köneürgenjiň binagärlik toplumynyň içinde Nejmeddin Kubranyň mawzoleýi özüniň nagyşlary bilen aýratyn tapawutlanýar (*46-njy surat*). Onuň ajaýyp oýma nagyşly gapysy, onuň üstündäki relýefiň üýtgeşik nagyşlary hünärmenleriň ünsüni özüne çekýär. Gurluşygyň daşky keşbinde üç ýarusly stalaktitden edilen adaty bolmadyk gelşikli karniz bilen tamamlanýan beýik portaly bar. Onuň karnizi sary terrakot we mawy syrça böleklerinden düzülipdir.

Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň girelgesi maýolik ýazgylar we islami nagyşlar bilen bezelipdir. Girelgäniň gapdal diwarynda gönüburçly panno bezegler ýerleşýär. Göniburçlaryň çarçuwasy islami nagyşdan ybarat bolup, panno tekizligi çylşyrymly sepleşýän geometrik nagyşlardan düzülipdir. Gapynyň diwarynda arap dilindäki ýazgylar “nash-suls” görnüşinde gök syrçanyň ýüzünde ak harplar bilen görkezilipdir. Girelgäniň timpanynda, şol timpanyň görnüşini gaýtalaýan nagyşly panno ýerleşýär. Onuň tekizligi örän çylşyrymly, islami nagyşlar bilen örülipdir. Panno bezegiň gyrasy “kufi” ýazgylar bilen gurşalypdyr.

46-njy surat.
Nejmeddin Kubranyň
ýadygärligi. XIV asyrlar

Nejmeddin Kubra mawzoleyiniň maýolika bezegi we ýazgylary Horasanda ýerleşen Mäne babanyň mawzoleyindäki maýolika örtüğine meňzeşdir. Abu Seýidiň mawzoleyi XI asyrda gurlupdyr, XIV asyrda bolsa onda doly rejeleýiş işleri geçirilipdir, onuň esasy girelgesini syrçaly nagyşlar hem-de ýazgylar bilen bezäpdirler. Şonuň üçin, iki ýadygärligiň syrçaly örtükleriniň ýasalyş usullary hem-de olaryň çeperçilik häsiýetleri biri-birine meňzeş gelýär.

Nejmeddin Kubra mawzoleyiniň gurluşygy we Mänedäki Abu Seýidiň syrçaly bezeginiň ýasalyşy XIV asyra degişlidir. Bu iki ýadygärligiň syrçaly nagyşlarynyň ýerligi goýy gök reňkden ybaratdyr. Arap ýazgylary olaryň iki-sinde hem “nash-suls” we “kufi” görnüşinde gök syrçanyň ýüzünde beýan edilipdir. Mawzoleyleriň nagyşlanyşy tapawutlydyr, sebäbi Nejmeddin Kubra mawzoleyinde ösümlik görnüşindäki bezegler diwar örtüginin esasy meýdanyny tutýan bolsa, Mäne babanyň mawzoleyinde geometrik taslama boýunça düzülen köpburçluklaryň we ýyldyzlaryň şekilleri ymaratyň çeperçilik keşbini çözüýärler. Bu ýadygärlikleriň girelgesiniň binagärlik taslamasy tapawutly bolup, Abu

Seýit mawzoleýiniň gapysynyň üstünde iki sany timpan gurlup, portalyň ýokarky böleginde merkezi penjire goýlupdyr. Aşaky timpanyň tekizliginde altygyraňly köpburçluklar biri-biri bilen sepleşip, nagyşly taslamany döredýärler we gapynyň daşynda “II” görnüşdäki harpda arap ýazgylary ýerleşdirilipdir.

Ýokarda bellänip geçilişi ýaly, Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň portalyň arkasynyň timpanynda altygyraňly maýolik plitalardan edilen mawy reňkiň galynydlary saklanypdyr. Girelgäniň çuň tagçasy hem şonuň ýaly mawy öwüşgindäki syrça saklapdyr. Bu ýerde arapça ak harplardan ýazgylar, maýolikden edilen we girelgäni inli “II” şekilinde öz içine alýan maýolik bagyjk aýlawyna görä, aşakda ky ösümlik nagyşlarynyň reňki, onuň suratynyň nepisligi maýolik plitalary bilen meňzeş görünýär. Emma, bu ýerde hökümdaryň we jaýlananlaryň atlary ýazylanlardan başga, ýazgylaryň hemmesi dini mazmunda bolupdyr (47-nji surat).

47-nji surat.
Binanyň syrçaly bezeg bölegi.
Köneürgenç. Glazur.
XII-XIV asyrlar

Nejmeddin Kubra mawzoleýi özüniň ýazgy maýolikalary bilen iň gowy Köneürgenç şalygynyň ýadygärlikleriniň biri diýip tanalýar. Mawzoleýiň portalyň we merkezi gümmez zalynda ýerleşýän mazar ýadygärligi ýazgy maýolikalary bilen baýlaşdyrylandyr. Mazarüsti daşyň haşam bezegleriniň stilleşdirilen äheňi ösümlik nagyşlaryň bütin bir dünýäsini açyp görkezýär. Plitalar ownuk grafika aýlawlar bilen doldurylyp bezelipdir. Ösümlik ulgamy takyk geometrik häsiýetli göwrümleriniň içini dolduryp, biri-biri bilen utgaşyp bir uly bütewiligi emele getirýärler. Reňk toplumy fasadyň ýüzündäki nagyşlar bilen birmeňzeş ýöne, bu ýerde nagyşlaryň daşky çyzyklary inçejik gara çyzyklar bilen bellänipdir, ýüzünde bolsa käbir ýerlerinde syrçanyň üstünden gyzyň çäýlypdyr. Köp bölegini gök-mawy reňk tutup, sary, gyzyň, ýaşylymytyl, gara-goňur reňkler hem ulanylýar. Nagyşly syrça bilen bezeliş usuly birnäçe reňkleriň utgaşmagyny ýumşadýar. Plitanyň bölegi tutuşlygyna angob (önümleriň ýakylmazyndan öň ýüzüne çäýlýän ak ýa-da reňkli palçyk) bilen syrçalanan we altyn reňkli ýapraklaryň ulanylmagy, bezelen tekiz maýolikalaryň hatarynda relýefli görnüşi hem duş gelýär.

Nejmeddin Kubranyň mazarüsti ýadygärligi orta asyr Köneürgenç maýolikasynyň iň uly ösüşleriniň hatarynda durýar. Bu mazar ýadygärligide terrakotanyň syrçаланан nagys ulgamlary ajaýyp sazlaşýar. Şol döwrüň gurluşyklarynyň baý haşam we bol relýef bezegleri etmekleri umumy çugdam binagärlik görümleri bilen çürt-kesik tapawutly utgaşygyň emele gelmegine getirýär. Ony agyr görnüşli girelge portallarynyň, her bir öýjükleriniň reňkleriniň we relýefferiniň inçe usulda işlenen ýeňil stalaktitli karniz bilen tamamlanmagynda görmek bolýar. Esasan hem, ýumşak, aýdyň görüňän reňkli we çüýşe görnüşli tekiz relýefli syrçaly maýolika bezegleri örän täsirlidir. Daşyndan ýönekeý kerpiç örme aýratynlyklaryny saklaýan gümmeziň we diwarlaryň gapdalynda we ýüzünde ak suwagly ýerliginiň ýüzünde ýalpyldaýan gök-mawy maýolika has öňe çykýar. Nejmeddin Kubra we Abu Seýit mawzoleýleriniň çeper ýüzlenilişi orta asyr binagärliginiň ajaýyp nagysly ýadygärlikleri hökmünde Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda aýratyn orny eýeleýär.

Abu Seýidiň mawzoleýi. Halk arasynda Mäne baba diýlip atlandyrylýan mawzoleýiň ýokarky timpanynda tegelek panno ýerleşip, ol üç zolaga bölünýär. Merkezinde nagysly ýazgylar, ikinji zolagynda nagysly taslama, üçünji daşky çarçuwasynda “kufi” görnüşli arap ýazgylary özboluşly geometrik nagyslara meňzeýär. Tegelegiň aşagynda uzyn gönüburçlугyň içinde syrçaly “nash-suls” ýazgylar goýlup, portalyň içki diwarynda syrçaly nagyslar berkidilipdir. Häzirki wagtda, portalyň syrçaly ýazgylarynyň diňe boş zolaklary-sudury galypdyr. Nejmeddin Kubra mawzoleýiniň bolsa portalynyň gök syrçaly plitalarynyň käbir setirleri saklanyp galypdyr.

48-nji surat. Abul
Fazlyň ýadygärligi.
XII asyrlar

Abu Seyidiň mawzoleýiň baş girelgesinde syrçalar bilen bezelen ýarym sütünler spiral görnüşli nagyşlar örülip, ymaratyň dabaraly häsiýetini nygtaýar. Ýarym sütünleriň nagyşlary alajanyň suduryny ýatladýar. Bu ýadygärlikleriň mysalynda Horasanyň we Horezmiň XIV asyra degişli ymaratlarynda syrçaly maýolika we kaşyn bezegleriň ulanylyşyny anyklamak bolýar (49-njy surat)

49-njy surat.
Abu Seyidiň ýadygärligi.
XII asyrlar

Alamberdaryň mawzoleýi. Lebap welaýatynyň Atamyrat (Kerki) etrabyndaky birnäçe binagärlik ýadygärlikleriniň hatarynda Alamberdar mawzoleýiniň gurluş usulyny sungaty öwrenijilik taýdan öwrenmek zerurdyr (*50-nji surat*). Alamberdaryň mawzoleýi Türkmenistanda XI asyryň binagärliginiň iň oňat nusgalaryndan biridir. Meýilnamasynda inedördül bolan bu uly jaý arka paruslarynyň üstünden gümmez bilen örtülen otaglydyr. Inedördül bişen kerpiçden we goşalandyrylan kerpiçden nagyşly örüm bilen edilen, oň ýüzüniň timarlanýşy çeperçilik taýdan ýokarydyr, çünkleri sekiz, gyraňly sütünler bilen berkidilipdir. Girelgesi çaklaňrak portal bilen, onuň taraplary bolsa üsti arkaly nagyşly örülen tagçalar (nişa) bilen haşamlanypdyr. Binanyň oň ýüzüni nagyşlamakda ulanylan dürli görnüşli kerpiçleriň-tegelek ýaýlar, harplar, üçburçluklar, atanak şekilleri bilen haşamlanypdyr.

Alamberdar mawzoleýiniň bezeg tärleri-goşalandyrylyp örülişi, arkalaryň üstünde kerpiji ýasy tarapyna goýlup örülişi we beýleki nagyş äheňleri Günorta Türkmenistanyň binagärlik mekdebine ýagny, Talhatanbaba metjidine, Merwdäki Muhammet ibn Zeýdiň mawzoleýiniň haşam bezeglerine mahsusdyr.

Günorta Türkmenistanyň orta asyr binagärlik ýadygärlikleri ykdysadyýetiň ösüşiniň ýokary derejesini we Gündogaryň musulman halklarynyň arasyndaky medeni aragatnaşygy görkezýän şaýatnamadyr. Bu döwürlerde binagärlikde has kämil eserleri döredipdirler. Ägirt uly desgalaryň binagärliginde jaý guruýy ussalar olaryň göwrüm, giňişlik gurluşyny kämil derejä ýetiripdirler. Olaryň bezelişi her näçe kaşaň, ýokary çeper bolsa-da, ol ymaratyň göwrüm gurluşynyň ýönekeýligini we syrdamlygyny güýçlendirmek we gazanmak üçin ulanylypdyr.

50-nji surat.
Alamberdaryň
ýadygärligi. XII asyrlar

§28. X-XVI asyrlaryň şekillendiriş sungaty

Merkezi Aziýa ýurtlary, şol sanda Türkmenistanyň häzirki ýerleri VIII asyrdan IX asyryň başlaryna çenli arap halyflygynyň düzümine goşulypdyr. Gündogarda Hindistana we Hytaýa çenli, Günbatarda Ispaniýa we Portugaliýa çenli aralykdaky ägirt uly ýerleri öz içine alan kuwwatly Arap halyflygynyň döremegi bilen onuň düzümine goşulan ýurtlaryň ykdysady we medeni durmuşynda belli bir ösüş, öňe gidişligiň bolmagyna getiripdir. Arap halyflygynyň düzümine giren ýurtlarda, ylym-bilip gülläp ösüp, olarda tebigat bilimleri, hususan-da, matematika, fizika, astronomiýa, himiýa, biologiýa, lukmançylyk, geografiýa we beýleki ylymlar uly ähmiýetli ösüşe eýe bolýar.

Ylym we medeniýet barada aýdylanda, VIII-XI asyrlarda Arap halyflygynda gadymy Grek we gadymy Rim medeniýetini we ylmyny gaýtadan dikeltmek we galkyndyrmak barada uly işler amala aşyrylypdyr. Antik döwrüniň alymlarynyň, şol sanda Aristoteliň, Ewklidiň, Arhimediň, Ptolemeyiň, Platonyň, Gippokratyň, Galeniň we ençeme beýleki akyldarlaryň eserleri arap diline terjime edilip ýaýradylapdyr. Arap dili edebiýatyň, ylmyň, filosofiýanyň kabul edilen diline öwürilipdir.

Aýratyn hem, Horasanyň merkezi bolan Merwde belli alymlar we meşhur medeniýet wekilleri ýygnanypdyr. Belli köneürgençli alym Muhammet ibn Musa al Horezmi hem Merwe gelipdir we ylmy-barlaglaryny bu ýerde dowam etdiripdir. Soltanyň köşgünde belli astronom Ýahýa ibn Mansur, meşhur matematik hem astronom Xabaş Hasyp işläpdir. Habaş Hasyp öz döwrüniň astronomik barlaglarynyň netijelerini umumylaşdyrypdyr. Ol “Aralyklar hem asman jisimleri” atly kitabyňy astronomiýanyň we matematikanyň möhüm meselelerine bagyşlapdyr. Habaş trigonometriýa ylmyna ençeme täzelik girizipdir. Ol bu ylma tangens we kotangens diýen adalgalary girizipdir.

Muhammet al-Horezmi “Hindi hasaby hakynda”, “Algebrany hasaplamak hakda” we “Trigonometrik tablisalar” atly eserlerinde matematika ylmyna düýpli täzelikler girizipdir. Horezmi dünýä ylmyna algebrany beren beýik alymdyr. Onuň algebra bagyşlanan eseri “Kitab Muhtasar al jibr wal mukabala” (“Doldurmagyň we garşy goýmagyň gysgaça kitaby”) ady bilen meşhurdur. Oňa, köplenç gysgaça görnüşde “Algebra we mukabala” diýilýär. Muhammet al-Horezmi astronomiýa ylmyna hem möhüm goşant goşan alymdyr. Alym Merwde ýaşan ýyllarynda, şol ýerdäki obserwatoriýada ylmy barlaglar geçiripdir.

Gündogar Renessansynyň taryhynda görnükli orun eýeleýän alymlaryň biri al-Farabydyr. Faraby tebigat bilimleri, matematika, filosofiýa, logika, lukmançylyk, syýasatşynaslyk, psihologiýa, estetika, etika, saz sungatyna degişli ylmy eserleri ýazypdyr. Ol gadymy grek ensiklopediýaçy alymy Aristoteliň esasy eserlerini grekçeden arap diline terjime edip, olara düşündiriş ýazypdyr. Öz döwründe

filosofiýanyň birinji mugallymy Aristotel bolan bolsa, Faraby “Gündogaryň Aristoteli” ýa-da ikinji mugallym hasaplanypdyr.

Al-Horezminiň we al-Farabynyň progressiw ylmy we filosofik döplerini görnükli alym we filosof Abu Reýhan Muhammet ibn Ahmet al Biruny dowam etdiripdir. Biruny “Hindistan”, “Geodeziýa”, “Masudyň kanuny”, “Mineralogiýa”, “Farmakognoziýa” atly ylmy we taryhy kitaplary ýazypdyr.

Merkezi Aziýada ylmyň ösüşine uly goşant goşan alymlaryň biri Abu Aly ibn Sinadyr. Ol Abu Aly al-Biruny, ibn Yrak, Mäsihi, Hammar ýaly tanymal alymlar bilen bilelikde “Mamunyň akademiýasynda” ylmy barlaglar bilen meşgullanypdyr. Abu Aly ibn Sinanyň ylmy-medeni mirasy, esasan, lukmançylyk ylmyna we tejribesine bagyşlanan eserleridir. Onuň baş tomdan ybarat “Lukmançylyk ylmynyň kanunlary” (“Kitab al-kanun fi-t-tibb”) we “Sagaldyş kitaby” (“Kitb aş şifa”) atly eserleri öz döwrüniň lukmançylyk ensiklopediýasy bolup hyzmat edipdir. Ol kitaplary 600 ýyllap Aziýa hem Ýewropa ýurtlarynyň lukmanlarynyň ýazan kitaby, lukmançylyk institutlarynyň esasy okuw gollanmasy hökmünde ulanylypdyr.

Dürli keselleri bejermek barada, adam ölüminiň sebäplerini açyp görkezmek barada düşündiriş berende, Ibn Sina adam bedenini içgin öwrenmäge çalyşypdyr hem-de olar baradaky maglumatlara daýanypdyr. Ibn Sina ylmlary toparlara bölmek, olaryň dünýägaraýyş, filosofik esaslary, din bilen gatnaşygy baradaky meselelere hem uly üns beripdir. Ol bu meselelerde Faraby, Biruny ýaly Aristoteliň taglymatyny dowam etdiripdir. Özüniň filosofik garaýyşlaryny ol “Danyşnama” (“Bilim hakynda taglymat”) diýen ensiklopedik häsiýetli kitabynda beýan edipdir.

Şeýlelikde, VIII-XI asyrlarda Merkezi Aziýa ýurtlarynda jemgyýetçilik ösüşiniň talaplaryna laýyklykda, Muhammet al-Horezmi, Abu Nasyr al-Faraby, Aby Reýhan al-Biruny, Aby Aly Ibn Sina ylmyň ösüşine ägirt uly goşant goşmak arkaly Gündogar Renessansynyň – ruhy galkynyşynyň başyny başlapdyrlar.

Belli bolşy ýaly, Göktürkmenler döwletinde özüniň etnik düzümi, medeni we ýaşayyş durmuşlary boýunça dürli-dürli taýpalaryň harby-syýasy birleşmesi bolupdyr. “Ergenokon” dessanynda hem göktürkmenleriň il-ýurt, ar-namys üçin görkezen gahrymançylyklary beýan edilýär. Bu dessan türkmen halkynyň gady-my edebi mirasyna degişlidir. Orhon-Ýeniseý ýazuwy baý geçmişi bolan türkmen halkynyň taryhyny öwrenmekde bahasyna ýetip bolmajak gymmatly mirasdyr. Orhon ýadygärlikleri VII asyryň ahyrlaryna VIII asyryň başlaryna degişli göktürkmenleriň görnükli hökümdarlary Gutlug han, Bilge han, Kültegin, Tonýukuk we beýlekileriň hormatyna bagyşlanyp, olaryň gahrymançylygy baradaky daşyň ýüzüne ýazylan ýadygärlikdir.

“Gorkut ata” kitabynda oguz türkmenleriniň başdan geçiren taryhy wakalary, şol döwrüň türkmen maddy we ruhy durmuşy beýan edilýär. Onuň on iki babynda öwüt-ündewlere beslenen gahrymançylyk, watançylyk, ynsanperwerlik, din, ahlak, gozellik, harby hünäri, adamlaryň ruhy kämilligi baradaky meseleler gozgalýar.

Merwiň bezegli wazasy Orta Aziýanyň şol döwürdäki beýleki çeperçilik medeniýeti ýaly, ýerli irki feodal sungatynyň sýužetleriniň nähili ir peýda bolandygyny aýdyň görkezýär. Olar soňra Orta Gündogaryň miniatýura (belki-de, monumental) nakgaşylygynda-da köp asyrlap ornaşypdyr. Ýüzin salyp barýan atyň üstünde peýkam atmak, begzadalaryň-hanymlaryň gatnaşmagynda meýlis gurup oturylmagy ýaly sahnalaryň XV-XVII asyrlaryň miniatýuralarynda sany-sajagy ýok. Feodal begzadalarynyň esasy güýmenjeleri bolan meýlis hem aw Parfiýa döwletinde kemala gelipdir. Orta Gündogaryň edebiýatynda ilkinji işlenen, “Wis hem Ramin” poemasyň wakalarynyň köp bölegi Merwde bolup, şu ýerde hem ýazylmagy, bu ýurtda medeniýetiň sungatyň, edebiýatyň ir ýüze çykandygyna güwä geçýär.

“Wis we Ramin” poemasyň Merwde döredilip, onuň miladynyň I asyrlarynda Parfiýa patyşalygynyň döwründe kitap görnüşinde neşir edilip, döwrüň in bir söýlup okalýan eseri bolandygyny alym J. Annaorazow özüniň “Parlaryň parlak poemasy” atly işinde belläp geçýär. “Wis we Ramin” poemasy Togrul begiň döwründe meşhur türkmen şahyry Fahreneddin Gürgeni tarapyndan 1048-nji ýylda gadymy pehlewi dilinden pars diline terjime edilipdir.

XII asyrdan Türkmenistanda ylmyň, bilimiň we medeniýetiň möwjäp ösen döwründe edebi çeşmeleriň hem islegi artýar. “Wis hem Ramin” atly gadymy söýgi romanynyň birnäçe dillere terjime edilip, Ýewropa edebiýatyndaky dörän “Tristan we Izolda”, “Don Kihot”, “Romeo we Juletta” ýaly meşhur orta asyr söýgi poemalarynyň ýüze çykmagyna öz täsirini ýetiripdir, olardaky wakalaryň baglanyşygynyň bolandygyny alymlar aýdýar.

Poema dartgynly we örän gyzykly wakalara baý. Onda gadymy otparazçylyk döwründe ýaşan Mobet atly patyşa bolupdyr. Poemada aýdylyşy ýaly, ol Eýrany, Horasany, Turany, Yragy, Häzerbegjany we Horezmi öz içine alýan ägirt uly döwletiň hökümdary bolup, ýurduň paýtagty Merwde ýerleşýän eken.

Uly dabaralaryň birinde Mehabat ýurdundan gelen şa aýaly Şähri Banu bilen Mobet şanyň arasynda: “Eger-de Şähriň gyzy bolsa, ol Mobet şanyň aýaly bolar” diýip, ähtnama baglaşypdyr. Bu wakadan soň Şähriň gyzy bolupdyr, adyna Wis (Hasylyň hudaýynyň ady) goýupdyrlar. Şol wagt hem Mobet şanyň ogul jigisi dünýä inipdir. Oglanjyga Ramin (Maldarçylyk hudaýynyň ady) diýip at goýupdyrlar. Ýyllar geçip Ramin edermen gerçek ýigit, Wis gözellikde deňi-taýy bolmadyk owadan gyz bolup ýetişýärler.

Şa aýaly Şähri özüniň Mobet patyşa beren ähtini ýadyndan çykaryp, Wis bilen dogany Wirunyň toý sähedini belleýär. Bu habary eşiden Mobet şa zena- na ähtnamany ýatladyp ilçi ugradýar. Emma, ondan netije bolmaýar. Mobet şa uly goşun bilen baryp uruşýar. Ol Wisi alyp Merwe gelýärkä güýçli ýel turupdyr. Kejebäniň ýany bilen atly gelýän Raminiň gözi Wise düşüp aşyk bolýar. Ynha, şundan soň poemanyň dartgynly wakalary başlaýar. Soňra Wis hem Ramin aşyk bolýar. Poemanyň dowamynda gabanjaň şa Mobet aşyklara köp horluk görkezýär.

Poemanyň ahyrynda Ramin patyşa bolup, döwlete uzak ýyllar hökümdarlyk edýär. Ramin ogullary Hurşyda Gündogary, Jemşide Günbatary mülk edip beripdir.

Elbet-de, Merw wazasynyň sýuzeti öz döwrüniň söýgüli poemasynyň gahrymanlarynyň durmuşy bilen baglydygy bolup biljek hakykatdyr. Türkmenler yslam dinini kabul edenden soňra, şekillendiriş sungatynda öňden gelýän düzgünler üýtgeýär. Öňki diwar suratlary, indi nagyşlara, ýazgylara we täze görnüşlere geçirilýär. Edebiýatda bolsa has ýakyn arabaglanyşykly bolan miniatýura sungatyna uly üns berlip başlanýär.

Beýik Seljuklar we Köneürgenç türkmenleriniň döwletleriniň zamanasynda syýasy, ylmy we medeni edebiýatlar suratlar arkaly has-da baýlaşdyrylýar. Bu döwürlere degişli Reşideddiniň “Jamy-at Tawaryh”, Ferdowsynyň “Şanama”, Nyzamynyň “Hosrow-Şirin”, “Leyli-Mejnun”, “Bahram Gur” mesnewisi hemde “Hamsa” atly eserleri, Sagdynyň “Bossan” we “Gülüstan”, Jamynyň “Ýusup-Züleyha” atly eseri, Hazifyzynyň “Diwany” ýaly köp eserlerde miniatýura sungatynyň ajaýyp nusgalary berlipdir. Miniatýura sungatynyň kämillemek ýollaryny, bu mekdebiň özboluşlugyny bir bitewilikde alanyňda, türkmen halkynyň ägirt uly mirasynyň bolandygyna we dünýä medeniýetindäki geriminiň uly bolandygyna göz ýetirse bolýar.

§29. Miniatýurada taryhy şahsyýetlere berlen orun

Şekillendiriş sungatynyň taryhy ösüşinde suratkeşleriň doredijilik gerimi has-da beýgelyär. Garaşsyzlyk ýyllary içinde taryhy şahsyýetlerimiz bolan Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Göroglynyň, Togrul begiň, Çagry begiň, Baýram hanyň, Soltan Sanjaryň we başgalaryň nusgawy keşplerini suratlandyrmak we halkymyzyň aňyna girizmek başartdy. Bu ýyllarda, aýratyn hem, Soltan Sanjaryň keşbini suratlandyrmak, onuň häsiýetini ýüze çykarmak sungaty öwrenijileriň esasy wezipesine öwrüldi.

“Soltan Sanjar türkmen” atly eserde Soltan Sanjary orta ýaşly, daýaw we edermen keşpde tagtyň üstünde oturan pursatyny suratlandyrmak nakgaşçylara başardan bolsa, heýkeltaraşçylara onuň keşbini barelýef we tegelek heýkel görnüşinde berjaý etmeklik başartdy. Alym K.Baýramow özüniň tanymal türkmen soltanlary baradaky işinde käbir çeşmelere salgylanyp, belli şahsyýetleriň keşbini suratlandyrýar. Onda soltanlaryň keşplerini suratlandyrmagy – Rawendiniň “Rahat-us-sudur wa aýýat al-susur”, Reşid-ed-din “Tarih-Al-i-Seljuk”, Osman Turanyň “Türk jihan häkimiýeti mefkuresi tarihi” atly eserlerden we beýleki kitaplardan alnandygyny belleýär. Suratlaryň käbirine şeýle häsiýetnama berilýär: “Beýik

seljuk soltany Alp Arslan uzyn boýly, uzynyarak murtly haýbatly bir patyşady”. Onuň ogly soltan Mälikşa “gelşikli owadan ýüzli, uzyn boýly, gür sakally, döşleri kuwwatly bir kişidi”. Mälikşanyň ogly Soltan Sanjar bolsa “bugdaý reňkli, ýüzüni biraz mama dişän owadan hem gelşikli ýüzli, uzyn boýly, giň döşli, ösgün sakally, semizräkden gelen haýbatly bir patyşady”.

Hökümdarlaryň keşpleri bar bolan köne kitaplar Stambulyň “Topkapy saraýy” muzeýiniň we Edinburg uniwersitetiniň kitaphanalarynda Reşideddiniň “Jami-üt-tawaryh” atly iki eseri, Kemal-ed-din Gazurgähiniň “Mejlis-el-oşşak“, Mas-ud Kuhistanynyň “Tarih-i Abuhaýr hany”, Nizamynyň “Syrlylar hazynasy”, “Silsilat-az-zahad” atly kitaplary saklanýar.

Soltan Sanjaryň sahylygy we adamkärçiligi barada, onuň mülkünde işläp ýören daýhana hezzet – hormat edişinden görmek bolýar. Ýa-da, adamyň öz nebsine bäs gelmegi, mertebesini saklamagy başarmagy hökümdarlara mahsus edepdir. Soltan Sanjaryň derwüş keşbine girip, dünýä habarlaryna teňneligini we türkmen döwletini parahatçylykda saklamaga çalyşmagyny taryhy çeşmelerde görmek bolýar.

Türkmen seljuk soltanlarynyň at owazasy dünýä ýaýrap, olar barada dürli rowaýatlar agyzdan-agyza geçipdir. Şeýle rowaýatlaryň biri Soltan Mälik şa barada aýdylýan rowaýat bolup, onda Mälik şanyň adalatlylygy wasp edilýär. “Magraç es-sagadat” atly kitapda getirilýän rowaýata görä, bir kempiriň ýetim çagalary ekläp-saklap göz dikip oturan sygryny soltanyň nökerleri awdan gelýärkäler tutup soýup iýýärler. Kempir bu habary soltana ýetirýär. Soltan bu işi kimleriň edendigini bilip, olara temmi berýär. Garry kempire soltan döwlet gaznasyndan 70, käbir rowaýata görä 200 sygyr berip goýberipdir.

Edil şuna meňzeş rowaýatlar Soltan Sanjaryň adyna hem aýdylýar. Gündogaryň görnükli şahyry Abdurahman Jamynyň (1414–1492) “Kempiriň Soltan Sanjara aýdan sözi” diýen hekaýatynda şeýle wakany beýan edýär: Soltan Sanjar dolandyran döwründe bir kempiriň bir sebet üzümünü soltanyň iki sany nökeri onuň elinden alypdyrlar. Kempir bu bolan ýagdaýy soltanyň önünden çykyp, soltana gürrüň berýär. Soltan Sanjar kempiriň arzyny diňläp “Şeýle ýagdaýlara ýol bersem menden soltan bolmaz” diýip, günäkärleri jezalandyrypdyr.

Gündogaryň beýleki bir görnükli şahyry Nyzamy Genjewiniň (1141–1209) “Hamsa” eserler toplumynyň birinji kitabynda (“Syrlylar hazynasy”), “Kempir we Soltan Sanjar hakyndaky hekaýat” diýen eseri bar. Nizamynyň bu eserinde kempir Soltana, onuň serhoş nökerleriniň özüni ýersiz-ýere urup horlandygyny we meseläniň adalatly çözülmegi barada arz edýär. Eserleriň ikisinde-de soltanyň kempiriň arzyny adalatly çözjekdigi mese-mälim duýulýar. Iki eserde-de Soltan Sanjaryň keşbi örän edepli we göwünberiji, diňlemäni başaýan parsatly adam hökmünde suratlandyrylýar. Nizamynyň eserine bagyşlanan miniatýurada Soltan Sanjary selleli, Jamynyň eserine bagyşlanan suratda bolsa başyna täç geýdirilen görnüşde suratlandyrylypdyr. Eserleriň ikisinde-de Soltan Sanjaryň soltanlyk

mertebesi aýdyň görkezilýär. Diýmek, bu miniatýura eserlerde Soltan Sanjaryň keşbi adalatly patyşa hökmünde suratlandyrylýar.

Ýöne Soltan Sanjaryň keşbi näçe döredilse-de, onuň diňe syrly keşbi biziň aňymyzda orun tapýar. Ussatlaryň ynandyryjy teklipleri, diňe soltanyň köptaraply häsiýetini açmaga mümkinçilik berýär. Soltan Sanjaryň beýik adamkärçiligi, onuň daş keşbi diňe parasatdan doly, güýçli we nusgawy görnüşde berilýän heýkellerde suratlandyrylyp müdimileşýär.

Miniatýuraly eserleriň dörän we saklanýan ýerleri. Ilhanylar döwrüniň (1256–1355) miniatýurasyna mongollaryň täsiriniň bolandygy edebi çeşmelerde aýdylýar. Bu ugur Töwriz mekdebiniň miniatýurasynda öz beýanyny tapypdyr. Onuň wekili Ahmet Musa degişli hasaplanan “Kalila we Dimna”, “Mirajnama”, “Demotto Şanamasy”, “Jamy-at Tawaryh” atly eserleriň miniatýuralary ajaýyp nusgalar hasap edilýär. Bu döwre degişli başga-da “Menäfi el-haýwan” (New York, Pierpont Morgan Lib. M.500), al-Birunynyň “El-asär el-bäkiýa” (gadymy ynsanlar hronologiýasy?) atly eserleri Edinburg uniwersitetiniň kitaphanasynda hem-de Muizziniň “Diwanynynda” (London, India office Lib. № 912) bar bolan miniatýura eserleri ähmiýetlidir.

Memlük türkmenleriniň, ýagny Bahry memlükleriniň döwri (1250–1390), Aýbek türkmen tarapyndan esaslandyrylan memlük türkmen döwletiniň miniatýura mekdebiniň nusgawy “Makamat” atly eserleri Wenanyň Milli kitaphanasynda saklanýar. Germaniýanyň Kembrij uniwersitetiniň kitaphanasynda saklanýan “Kalila we Dimna”, “Haýwanat dünýäsi” atly kitaplardaky miniatýura eserleri örän häsiýetlidir.

Injularyň (1303–1353), Jelaýyrlaryň (1336–1432), Muzaffarylaryň (1314–1393), döwürleri “Şanama” eserine degişli miniatýuralar döredilýär. Kazwininiň “Ajaýyp al-Mahlukat” atly eseri Parižiň milli kitaphanasynda, Hajy Kermanynyň “Hamsa” atly eseri Londonyň Britiş muzeýinde, Soltan Ahmediniň “Diwanyndaky” Waşington sungat galereýasyndaky miniatýura sungatynyň bu döwre degişlileriniň näýbaşylary hasaplanýar.

Teýmirileriň döwürleri (1370–1506), miniatýura sungatynyň Merkezi Aziýada pajarlap ösen döwürleridir. Samarkant, Şyraz we Hyrat şäherleri miniatýura nakgaşçylygynyň uly merkezleri hasaplanypdyr. Asly türkmen bolan Kemaleddin Begzat Gündogaryň miniatýura sungatynyň beýik ussady hasaplanýar. Ol Hyratda, Töwrizde we Samarkantda işläp, meşhur kitaplaryň sahypalaryny bezäpdir. Kemaleddin Begzat uzak zamanlap Hyrat mekdebiniň başynda bolupdyr, soňra Sefewi türkmenleriniň döwründe, Töwrize alnyp gidilipdir. Begzadyň döredijiligindäki tejribelik ýoly diňe öz ildeşlerine we döwürdeşlerine täsir etmek bilen çäklenmändir. Hatda miniatýura nakgaşçylygynyň Sefewileriň döwrüniň önbaşçy mekdebi bolan Töwriz mekdebiniň wekilleri hem Kemaleddin Begzadyň sungatdaky däplerine eýeripdirler.

Bu döwre degişli ajaýyp eserleriň hatarynda “Ajaýyp-al-Mahlukat”, “Garaýyp-ul-mewju-dat”, “Mejmua-i Eşär”, Hysraw Dehlewininiň “Hamsasy”, “Kalil we Dimna”, “Heşt Behişt” (“Sekiz behişt”), “Humaý we Humaýun”, “Gülüstan”,

“Şanama”, “Jamy-at Tawaryh” ýaly eserleriň atlary tutulyp bilner. Olar Ýewropanyň gözel şäheri bolan Parižiň milli kitaphanasynda saklanylýar. Bulardan başgada Topkapy Saraýynyň muzeýinde saklanylýan Muhammet Syýah Galamynyň galamyna degişli, has anygy Syýah Galamyň döredijiligine giren miniatýuralary käbir sungat işgärleri we taryhçylary Teýmirileriň döwründe çekilendigini tekrarlajak bolýanlar hem bar.

Baburlaryň – Mogollar döwri, Teýmiriň neberelerinden bolan şazada Babyryň (1483–1530) Hindistanda guran şadöwletinde hem nusgawy eserler, şonuň ýaly-da “Baburnama” ýaly hökümdarlaryň ömür ýazgylary ýaly eserler miniatýuralar bilen bezelipdir. Bu döwrüň miniatýurlarynda adam portretini çekmeklik has kämilleşipdir.

Garagoýunly türkmenleriň (1378–1469) we Akgoýunly türkmenleriň (1378–1508) döreden beýik döwletleriniň miniatýura nakgaşçylyk mekdepleri taryhda öçmejek yz galdyrypdyr. Ösen miniatýura mekdepleri hökmünde, Garagoýunly türkmenleriň Şiraz mekdebini, Akgoýunly türkmenleriň Şiraz hem-de Töwriz mekdeplerini görkezmek bolýar. Bu döwrüň miniatýura eserlerine ylmy edebiýatlarda “türkmen ýoly” we “türkmen nusgasy” (stili) diýlip atlandyrylýar. Bu adalga ilkinji gezek inlis alymy B.W.Robinson tarapyndan orta atylypdyr. Türkmen nusgasyna (stiline) degişli eserleriň hatarynda in ajaýyp nusga hökmünde Nyzamynyň “Hamsasyny” we “Şanama” eserini mysal alyp bolar.

Sefewi türkmenleriniň döwründe (1501–1732), Anadoludan Eýrana göçüp gelen türkmenleriň döreden sungat mekdepleri örän meşhur mekdepler bolupdyr. Bu ýerde Eýran şalary Ysmaýylyň, Tahmaspyň we Apbasyň döwürlerinde meşhur nakgaşlar Kemaleddin Begzat, Soltan Muhammet, Mir Muzawwir, Mir Seyit Aly, Aka Mirak, Şeýhzada we Dost Muhammet ýaly ussatlar işläpdirler. Töwrizde, Maşatda we Ysphyhanda sungat mekdepleri döredilýär we ösdürilýär. Sefewiler döwründe Kazwin, Ysphyhan we Şyraz mekdepleri aýratyn meşhurlyga eýe bolupdyr. Nakgaşlar tarapyndan Ferdöwsiniň “Şanamasy” we Nyzamynyň “Hamsa” eserlerine täze öwüşgin berlipdir.

Inlis gündogarşynasy Bazil Robinson birnäçe ýyllap, Gündogaryň golýazma kitaplaryna miniatýura suratlaryny çekip bezemeklik meselesini ilik-döwme öwrenipdir. Netijede, ol käbir alymlaryň, gündogarşynaslaryň garşylyklaýyn hususy pikirlerine seretmezden, dünýäniň ylmy jemgyýetçiliginiň önünde golýazma kitaplarynyň içinde miniatýura suratlaryny çekmek boýunça özboluşly türkmen ýolunyň bolandygyny gutarnykly subut etmegi başarypdyr. Türkmen ýoly Şiraz mekdebiniň miniatýurasynda seljuk türkmenleriniň suratkeşliginiň beýan ediş sadalygyny, tebigy sazlaşygyň aýdyňlygyny, şekilleriň we zatlaryň gymmatynyň ägirtligini, ýagty we güneşli reňk bermekligi saklap galmagy başarypdyr. Şonuň bilen birlikde miniatýuralarda reňkiň aýratyn güýçlendirilmegi, şekilleriň pälwansypat aýratynlyklaryny ýüze çykarypdyr (*51-nji surat*).

51-nji surat.
Şirin Hysrowyň suratyny
synlaýar. Begzadyň
mekdebi. Hyrat.
XV asyryň soňy

Nedir şa Awşar Türkmeniň döwleti zamanyna (1736–1747) degişli “Name-ýi alamara-ýi Nadiri” atly kitabyň golýazmalarynyň miniatýuralary hem üýtgeşik miniatýuralar bolupdyr. Olar barada belli rus alymy A.Samoýlowiç tarapyndan Türkmenistanda geçiren ylmy-barlag işleri döwründe ýazan belliklerinde ýatlaýar. Häzirki döwürde olar Russiýanyň Ylymlar akademiýasynyň Gündogary öwreniş institutynyň Sankt-Peterburg bölüminiň golýazmalar fondunda saklanýar. Alym tarapyndan bu miniatýura eserleriniň merwli ussatlar tarapyndan ýerine ýetirilendigi bellenýär.

Osman türkmenleriniň döwründe (1299–1922) türkmenleriň miniatýura sungat mekdepleri Işambul, Edirne, Bursa, Amasýa, Konýa, Bagdat, Mosul hem-de Müsür ýaly dünýä belli ylym ojaklarynda döredilipdir. Osman türkmenlerinde hem, edil Seljuk türkmenlerinde bolşy ýaly, patyşalaryň ýany bilen wezirler, we laýatlaryň walylary, şazadalar, hanym soltanlar, döwlet adamlarydyr emeldarlar

sungata hemaýat edijiler, goraýjylar bolupdyrlar. Osmanlylaryň saraý-köşklerinde nakgaşlar aýratyn hormata eýe bolupdyrlar. Miniaturanyň temalarynda köşksaraýlaryň durmuşy, soltanlaryň, asylzada begleriň we emeldarlaryň portretleri, söweş wakalary, şäher tebigaty suratlandyrylypdyr. Olaryň hatarynda “Dilsuznama”, “Kulliyat-i Katibi”, şahyr Ahmediň “Isgendernama” eserleri “Hysrow we Şirin”, “Hamsa”, “Kalila we Dimna”, ussat derwüş Mahmyt bin Abdulla Nakgaş tarapyndan döredilen “Şaname-i Melik-i Ümmi” ýaly eserlerdir.

52-nji surat.
Soltan Sanjar
hem-de kempir.
Stambulda, Topkapy
saraýynyň muzeýinde
saklanylýan Nyzamynyň
«Hamsa» eserinden,
teýmiriler döwriň bir
miniaturasy.
(R. 855. 20 w. Güner
Inaldan)

Osman türkmenleriniň döwletinde XVI asyryň başlaryna miniaturasy sungatynyň bir önjeýli döwri bolupdyr. Aýratyn hem soltan Selimiň döwri Gündogardan getirilen sungat adamlary bu ýeriň nakgaşylygyna belli bir düzgün kada gelmegine täsirini ýetiripdirler. Bu döwrüň miniaturasy eserleriniň hatarynda Attaryň “Mantyk At-Taýr” eseri degişli bolupdyr. Osmanlarda miniaturasy sungatynyň edebi eserle-

riniň hatarynda Ferdöwsiniň “Şanama” eseri, Nyzamynyň “Hamsa” eseri, Arifiniň “Süleýmannama” eseri we beýlekiler degişlidir. Osman köşklerinde nakgaşçylyk ussahanasynda XVI asyryň ilkinji ýarymyndan soňra öňki döwürleriň kätipleriniň, musawwirleriniň we müzehhipleriniň tak ýapraklar atlandyrylýan kagyzlarda işlemeklerini bir ýere jemleýän murakka surat çekilişi ýaýbaňlanypdyr. Murakkanyň meşhur suratkeşi Şa Guly (Şah Kuly) nakgaşçydyr. Soltan Myrat III döwri özboşlylyk miniatýuralaryň döredilen döwrüdür. Miniatýura sungatyny beýik derejä ýetiren iki ussat Nakgaş Osman we Seýýid Lukman bolupdyr. Bu suratkeşler Osmanlaryň goşunlarynyň Ýewropany, Afrikanyň we Aziýanyň dürli ýerlerine eden harby ýörişlerini suratlar bilen beýan edipdirler. XVIII asyrda Osman miniatýurasynda Günübatar suratkeşliginiň täsiri güýçlenip, täzeleniş döwri bolup geçipdir.

Şeýbanylar döwrüniň miniatýurasy (1500–1600) Şeýbany han tarapyndan basylyp alnan ýerleriň sungat ussatlarynyň Buhara getirilmegi netijesinde bu ýerde sungat mekdebi döredilipdir. Bu döwürde işläň Mahmyt Muzehhip, Abdylly atly nakgaşlaryň ady bellidir. Mahmyt Muzehhipiň döreden işleriniň arasynda Nyzamynyň “Mahzen el-Esrar” atly golýazmasyny ýatlamak ýerliklidir. Ol häzirki günde Parižiň Milli kitaphanasynda saklanýar. Bu döwürde döredilen ýene-de möhüm işleriň biri Abul Gazy Abdylly Bahadyr hanyň (1557–1597) kitaplygy üçin Muhammet Baky el-Kätip tarapyndan taýýarlanan “Şanama” eseri ýerine ýetirilipdir. Miniatýura sungaty öňki kitap bezeme çarçuwasyndan çykyp aýratyn şekillendiriş sungatynyň belli bir bölegi halyna gelendigini hem bellemegimiz gerek. Taryhyň soňky döwürlerinde miniatýura suratlary kitabyň sahypasyndan has uly kagyzlaryň ýüzüne çekilip başlanypdyr. Birtopar miniatýura sungatynyň eserleri şekillendiriş sungatynyň naýbaşy eserleri hasaplanýar we muzeýlerde has aýalyp saklanylýar.

§30. X–XVI asyrlaryň keramika sungaty

Ösen orta asyrlarda çeper hünärmentçiligiň dürli görnüşleri rowaç alypdyr. Bezeg-amaly sungatyň önümleri adamlaryň ähli gatlaklarynyň durmuşyna giňden ornaşypdyr. Olara bolan gatnaşyk diňe terbiýeçilik taýdan ulanyşyň çäginde çykyp, lezzet beriji sungat derejesine ýetipdir. Inçelik bilen ýasalan çeperçilik önümleri; gymmatbahaly ýüzükler, nepis jamlar, bezegli ýaraglar, patyşa tagtyny gala ýa-da köşk ýaly, şahyrlaryň ünsüni çekip, olaryň goşgy-gazallarynda wasp edilipdir. IX–XII asyrlarda Türkmenistanda çeper küzegärçilik, metal önümlerine basma nagyşlary salmak, çüýşe gap-gaçlary ýasamak, haly dokamaklyk gülläp ösüpdir.

Orta asyr Türkmenistanda hünärmentçiligiň iň köp isleg bildirilýän görnüşini nagyşly keramika güýçli depginde ösüpdir. IX asyrdan başlap, tutuş Orta Gündogarda bolşy ýaly, Horasandyr Horezmiň keramikasynda-da bütinleý täze tehnologik usulda nagyşlaryň esaslary işlenip düzülýär. Täzeden ösüş külalçylykda

syrçanyň oýlanyp tapylmagy bilen bagly bolupdyr. X asyrdan tutuş Orta Aziýada syrçaly keramika önümçiliginiň ençeme uly merkezleri döredip, çeperçilik mekdepleriniň döredijilik ugurlary kesgitlenipdir. Demirgazyk Horasanda şeýle merkezlere Merw, Nasaý, Abiwerd, Ýazyr, Horezmde Köneürgenç, Zamahşar, Dargan, Dehistanda Ar-Rabat, Ahur we başga-da köpsanly şäherler giripdir.

Orta asyrlaryň baý hem nepis göwrümleri keramika önümleriniň ýerli we çet ýurtlardan getirilen görnüşleriniň ummasyz hazynasyny öwrenmek we deňişli döwürň medeni gymmatlyklaryny aýdyň görkezmek häzirki günde-de derwaýys wezipeleriň biri bolup durýar. Daşary ýurt we türkmen alymlarynyň egsilmez gujur-gaýratlary bilen gözlenip tapylan keramika önümleri barada ýerli mekdepleriň aýratynlyklaryny we meňzeşliklerini ýüze çykarmak bilen gyzykly maglumatlar getirilýär.

Täze jemgyýetçilik gatlaklaryna deňişli adamlaryň çeperçilik işleri amaly-haşam sungatyň zehinli wekilleriniň öňünde her hilli talaplary goýupdyr. Orta asyrdan Türkmenistanda hünärmentçiligiň iň köp isleg bildirilýän görnüşü bolan nagysly keramika barha batly depginler bilen ösüpdir. Bu ýerde koroplastikanyň ýokary hilli sungatyny döreden antik döwürň gündelik durmuşda ulanylýan önümlerine, olaryň çeperçiligine az üns berlipdir. Ol döwürň ussalary gap-gaçlaryň dürlüligini hem nepisligini esasy zat hasap edipdirler. Bu döwürde orta asyrlaryň başlarynda-da ýörgünli bolupdyr. Çeper hünärmentçiligiň ondan soňky ösüşinde gündelik durmuşda ulanylýan keramiki gap-gaçlary bezemeklige uly ähmiýet berlipdir. IX asyrdan başlap, tutuş Orta Gündogarda bolşy ýaly, Horasandyr Horezmiň keramikasynda-da bütinleý täze usullary, nagyslaryň täze görnüşleri işlenip düzülýär.

IX asyryň ahyryndan başlap, ýokarda belleýşimiz ýaly, Gündogar ýurtlarynyň keramikaçylarynyň döredijilik gözlegleri syrçanyň oýlanyp tapylmagy bilen bagly bolupdyr. Syrça ýasamaklygyň täze usullary gaýtadan açylýar. Sebäbi syrça gadymy Parfiýada hem Ptolomeýleriň Müsür keramiki gap-gaçlarynda ulanylypdyr. Syrça diňe bir kúýze önümleriniň daş hem iç ýüz berkitmek bilen çäklenmän, eýsem nagys salmagyň bütinleý täze mümkinçiliklerini açypdyr. Reňkleri berkitmekde ullakan ähmiýete eýe bolan syrçanyň keramika önümlerine salynmagy bilen olaryň bahasyny onça gymmatlatman, eýsem olary bezeg taýdan baýlaşdyrypdyr.

Türkmenistanyň ýerlerinde irki orta asyrdan ýönekeý, tutuksy görnüşli, o diýen berk bolmadyk syrça ulanylypdyr. X asyrdan başlap, ondan başga-da çal hem gалаýý reňkli syrçalar ulanylyp başlapdyr. Olary diňe bir reňk bermäge ulanýmasaň köp reňkli bezeg üçin ýaramsyz bolupdyr. Bir görnüşdäki reňk bermekde-de, nagysly gap-gaçlary reňklemekde-de ýalpyldawuk çalymtyl ak syrça köp ulanylypdyr.

X-XII asyrlaryň bir reňkli keramikasynda gök, ondan azrak derejede goňrasary, juda seýrek halatda benewşe-gara (Dehistanda) ulanylypdyr. Bu ýerde tutuş ak şirmaýý reňkli keramika önümleri hem gabat gelýär. XII asyrdan başlap açyk gök reňk giňden ýaýrap ugraýar. X asyrdan başlap, mermer şekilli ýa-da tegmil-li bezegler giňden peýdalanylypdyr. Dürli reňkleriň erginleriniň garyşmagyndan emele gelen ol reňk gap-gaçlara köp görnüşli öwüşgin beripdir.

XI-XII asyrlardan başlap, tutuş gök, şeýle hem mermer şekilli keramika syrçanyň aşagyndan edilýän oýma nagyşlar bilen baýlaşýar. Ol nagyşlar gül görnüşinde ýa-da her dürli halkajyklar görnüşinde çekilipdir. Syrça bilen reňk oýma şekiliň içini dolduryp, gatap, inçejik nagşyň has açyk bolmagyna getiripdir.

Sungaty öwreniji alym N.S.Bäşimowanyň bellemegine görä, “IX we X asyrlaryň başlarynda Merw mekdeplerinde gaplaryň ýüzüne öňinçä angob (ýylmanan palçyk) çalyň, şol durşuna çotgajyk bilen nagyşlamak, angoblanan gaplaryň ýüzüne çotgajyk bilen nagyş çekmek hem-de uçly gural bilen haşamlamak usuly ýörgünli bolupdyr. Deňiz ýakasynda bolsa diňe angobyň ýüzi ýokarky usulda berlipdir”.

Mermer şekilli keramikada ulanylyan gök hem sary reňkler bilen çekilen nagyşlar o diýen aýdyň bolmandyr. Nagyşlaryň açyk aýdyň görünmegi üçin angob görnüşli, gara ýakyn goýy-goňur, goňur-tutuksy reňk ulanylypdyr. X-XI asyrlaryň işkor keramikasynda nagşyň sudury çekilip, içine gök ýa-da sary tegmiller hem reňk çalynypdyr. XII asyryň keramikasynda çalymtyl ak syrça kän ulanylypdyr, olarda goňur, solak-ýaşyl, goňras-gyzyl, benewçe-gara reňkler has giňden ýaýrapdyr.

Keramikanyň bezeg görnüşleriniň ýaýbaňlanmagy. Tegmilli keramikasynda nagyşlar, esasan, käse, jam kysmy ýaýbaň agyzly gaplar üçin ulanylypdyr: ýaprajyklar, diş-diş ýa-da tegelejik şekiller çekilip, boş ýerlerine nokatjyklar urlan nagyşlar bilen birlikde guşlar, seýregräk halatda haýwanlar hem adamlar şekillendirilipdir. Olar has şekilligi üçin çen-çak edäýmeseň, şekillendirilen guşlar haýwanlaryň anyk haýsydygyny tanamak kyn. Kepderä çalymdaş göwresi ýogyn, çünki egri, kellesi hüpükli, gülgüne reňkli, gaba guýrugy arkasynda howalanyp duran guş Köpetdag etegindäki etraplaryň keramikasy üçin häsiýetlidir. Tegelegiň içinde ikiden, üçden şekillendirilen guşlaryň töweregi ownuk nagyşlar bilen doldurylypdyr. Nusaýyň keramikasynda at görnüşli şahly jandaryň hem-de aždahanyň şekili gabat gelýär. Merwiň tegmilli keramikasynda nagyşlar, baldaklar (3,4,6,8 ýaprakly), halkalardyr gözenekler çekilipdir.

Tegmilli keramika önümleri bilen deňeşdireniňde, gurşun şekilli syrçаланan keramika önümleriniň nagyşlary inçeligi hem suratlaryň takyklygy bilen tapawutlanýarlar. Has şekilleşdirilen ösümlik görnüşinden başga-da, olardaky guşlaryň şekilleri aýratyn täsindir. Ýuka gara-goňur çyzyklar bilen çekilen ol guşlar açyk-gyzyl ýa-da gyzyl-goňur reňkler bilen reňklenipdir. Olaryň arasynda küýzäniň böwrüne uzyn hatar edilip çekilen kiçijik guşlaram, gabyň tutuş ortasyny ýa-da bir gapdalyny tutup duran uly guşlaram bar. Merwden tapylan keramika önümlerinde dag tekeleriniň ýa-da üsti atly adam şekilli şekiller hem gabat gelýär.

Merwiň, Nusaýyň hem Demirgazyk Horasanyň beýleki şäherleriniň syrçaly keramikasy Nişapuryň küýzegärlik merkezleriniň önümleri bilen meňzeşdir.

Horezmiň keramika önümleri öz nusgasy boýunça Horasanyňky bilen goňam bolsa, çeperçilik hiliniň derejesi babatda ondan pesde durýar. Olaryň umumy fonunda şirmaýy reňk agdyklyk edip, nagyşlar gyzgylt goňur hem gara-

goňur reňkler bilen çekilipdir. Horezmiň keramika gap-gaçlarydyr binägärçiliginde mahsus bolan bu aýratynlyk mongollaryň çozuşlaryndan soňky döwürde-de giň gerim alypdyr (53-nji surat).

53-nji surat. Orta asyrlar keramikasy

XI-XII asyrdaky Günorta Türkmenistanyň guýma keramikasyna dürli örme şekilleriň giňden ýaýramagy binagärlik nagyşlarynda ýazuw nagyşynyň ösüşi bilen bagly bolupdyr. Ýöne binagärlikdäki burç görnüşli nagyşdan tapawutlylykda, örme şekiller egri-bugry çyzyklar görnüşinde ululy-kiçili gap-gaçlaryň bütin töweregine halkalaýyn aýlanypdyr.

Şekillendiriş sungatynda gap-gaçlara çekilen ganatlylar, Orta Aziýa halklarynyň folklorlarynda meşhur bolan Ançka, Ruh, Symrug ýaly guşlar şekillendirmeklik giň gerim alypdyr. Atyň üstünde oturan adam şekili hem Gündogaryň musulman ýurtlarynda ýaýran hekaýalarda uly orun berlipdir. Hezreti Alynyň hem-de onuň Döldül aty bilen baglanyşykly rowaýaty gürrüňler hem giň ýaýran şekilleriniň biri bolupdyr. Orta asyr taryhçysy Makdisiniň şaýatlyk etmegine görä, X asyrdaky Horasanda Hezreti Alynyň hormaty örän ýokary bolupdyr weli, hatda onuň neberelerinde-de uly hormat goýlupdyr.

X asyrdan başlap, Günorta Türkmenistanyň hem Horezmiň keramikasynda epigrafik äheňli şekiller ýaýrap ugrapdyr. Arap hatynyň çylşyrymly küfi görnüşini ak fona goýy goňur reňk bilen ýazylypdyr. Dürli gap-gaçlaryň iç we daş ýüzlerine, erňeklerine ýazylan arapça ýazgylarda, köplenç, adamlaryň arzuw niýetleri beýan edilipdir. Olaryň arasynda azrak möçberde bolsa-da, örän ussat hatdatyň elinden çykan nusgalar ýerleşdirilipdir.

Orta asyr Türkmenistanyň epigrafik nagyşlary, hatdatçylygyň ýerine ýetiriliş derejesi, şol döwürde keramikanyň ösen merkezi bolan Samarkandyň keramika önümlerinden pes bolmandyr. XII asyryň syrçaly keramikasynyň arasynda örän nepis görnüşli gap-gaçlar peýda bolupdyr. Esasan, käse görnüşli bolan gaplary ýasamak laýdan däl-de, silikatdan alnan ak şäjemi-kaşinany ulanmak bilen ýasalypdyr. Ýuka hem gar ýaly ak gaplar Nusaýda hem Dehistanda giňden ýaýrapdyr.

Açyk, käte bolsa gök syrçаланан guýma gaplaryň daş ýüzi ajaýyp süýt reňk ýa-da zümerret görnüşli bolupdyr. Gaplar, köplenç halatda, syrçаланmazlyndan ozal inçejik nagyş (gelşigine getirilen ösümlik şekili) salnypdyr. Käte bolsa bişirilmezden oň gaplaryň ýüzüne deşik edilip, olara tüwi dänesi goýlupdyr. Peje salnan wagty syrça deşigi dolduryp, däne ýanyp deşik galypdyr.

XII asyrdaky başga ýerden getirilýän önümleriň arasynda eýran lýustralary-da bar. Olaryň öndürilýän merkezleri: Reý, Kaşan, Sawe hem Eýranyň käbir beýleki şäherleri. Keramikadan lýustra öndürilýän ojaklar Merwiň ýerlerinden hem tapyldy. Ol ýerde lowurdap duran gyzygylly nagyşly, altynsow-älemgoşar öwürşginli ajaýyp lýustralar öndürilipdir. Olarda nagyşlar – ownuk ösümlik şekilleri, ýaz-

gylar, adamlar, ganatly sfinks, ylgap barýan haýwanlaryň şekilleri gaýtalanýar. 191-nji ýyl bilen senelenýän Reý gap-gaçlarynda şol bezegleriň käbirini gaýtalayar. Lýustra öndürmek Dehistanda-da ýola goýlupdyr. Dehistanyň goňur hem altynsow reňkli, bezegli lýustralary goňşy Günorta Hazar sebitindäki Jürjanda öndürilýän lýustralara juda meňzeşdir.

Orta asyr Türkmenistanyň guýma keramikasy köpçülikleýin küýzegärlik önümlerine bütinleý täze arap basypalyşlaryndan öňki döwürde ýok diýen ýaly reňkler goşupdyr. Köp reňkli (polihrom) nagyşlar gap-gaçlary bezemek üçin täze mümkinçilikleri açýar. Külalçylyk mekdepleriniň IX-XII asyrlardaky syrçaly gap-gaçlaryna salnan bezegleriň ýerleşişini 7 görnüşini görkezmek bolýar. Olar: 1) gap-gaçlaryň ýüzüni tutuş bir taslamada bezemek; 2) gabyň düýbünü we gyralaryny suratlar bilen bezemek; 3) gabyň düýbünüň merkezinden onuň gyrasyna çenli zolaklara bölmek; 4) gabyň iç ýüzüni birnäçe aýry-aýry şekiller bilen bezemek; 5) agzy giň gaplaryň iç ýüzüne epigrafik ýa-da hata meňzeş bezeg salmak; 6) gabyň düýbündäki tegelegiň içini bezemek; 7) gabyň düýbünüň uly tegmil, epigrafik ýa-da abstrakt şekil bilen bezemek usullaryndan ybarat bolupdyr.

§31. X-XVI asyrlaryň çeper hünärmentçilik sungatyndaky şekiller

Dokmaçylyk. Orta asyrlarda türkmenleriň şöhratyny dünýä ýaýan çeper hünärmentçiligiň biri-de dokmaçylyk ulgamydyr. Onuň dürli görnüşleri bolan dokma, haly, keçe önümleri diňe bir içki bazarlarda islegli harytlar bolman, eýsem alys ýurtlara, hatda Müsürdir Ispaniýa ýaly ýurtlara äkidilipdir. VII-IX asyrlarda ýerli matalar halyflygyň hazynasy dokalýan döwlet salgytlarynyň düzümine giripdir. Olar, esasan, XIII asyra çenli halyflara, soltanlara, köşk emeldarlaryna, goşunbaşylara, şahyrlara sowgat bermek üçin dokalypdyr. Diňe matalaryň özleri däl, hatda olardan tikilen taýýar önümler (geýmim-gejimler) başga ýurtlara alnyp gidilipdir.

Dokmaçylyk üçin pagtadyr ýüpek, seýregräk halatda zygyr, has köp derejede bolsa ýün çig mal bolup hyzmat edipdir. Horasan hem Horezm topragynda ýokary derejede ösen ekerançylyk hem maldarçylyk hojalyklarynda dokmaçylyk üçin çig mal gyt bolmandyr. Dokma önümçiligi, esasan, uly şäherlerde jemlenipdir. Taryhy ýazgylarda Merw, Daňdanakan, Sarahs, Abiwerd, Nusaý, Kýat, Ürgenç ýaly şäherleriň atlary agzalýar. Haly hem keçe önümlerini bu ýurtda, esasan, sähraly çarwalar öndüripdirler.

XIV asyrdaky Köneürgenç ykdysady taýdan täzeden ýokary göterilýär. Onuň şeýle bolmagyna şäheriň Gündogar Ýewropadan Aziýa ýurtlaryna uzalýan söwda ýollarynda ýerleşmegi mümkinçilik beripdir. XIV asyryň 20-nji ýyllarynda Gutlug Temiriň hökümdarlyk eden ýyllarynda Köneürgenç has-da gülläp ösüşe eýe bolýar.

Dokmaçylyk işi orta asyr Horezmde hem ýokary derejede ösüpdür. X asyrdan paýtagt Kýat şäherinde pagtadan hem ýüňden edilen geýimleriň dürli görnüşleri, ýassyk üçin örtgüler, syrdalan geýimler, karsab atlandyrylýan nah mata hem keçe önümleri öndürilip, alys ýurtlara çykarylypdyr. Horezmde öndürilýän harytlaryň sanawynda alabeder hem reňkli matalar, halylar, ýorganlar, ajaýyp parçalar, mulham örtügler agzalýar.

XII asyrdan mulham hakynda Merwde birçaklar ýüpekden dokalan geýim diýlip ýatlanylmagy şol döwre çenli onuň dokalyş täriniň unudylandygy görülyär. Arap alymy ibn Ýakudyň „meniň bilýänlerimiň in gowusy“ diýip baha beren örän ýuka ýüpek matalary XII asyryň başynda Merwiň Şawaşkant obasynda dokalypdyr. Ibn Ýakud Sarahsyň ilaty - nagyşlanan hem altyn çäýylan örtügleri, bile oralýan guşaklary we şolara meňzeş zatlary öndürmäge ukyplarynyň bardygyny belläpdir. Ol Nusaý topragyndaky kiçiräk şäher bolan Şähristanda uzyn, belent çalmalaryň öndürilendigini hem ýatlaýar. Horezm barada gürrüň edip, awtor ol ýerde ýüpek gurçuklary üçin tut agaçlarynyň köp ekilendigini, Hazarspyň paýtagt şäheri Ürgençde muslin geýiminiň aran atlandyrylan aýratyn bir hilini satmaga ýöriteleşdirilendigini hem belleýär.

Şular ýaly taryhy ýazgylaryň kändigine garamazdan, Horasan hem Horezm önümleriniň çeperçilik aýratynlyklary barada anyk maglumat ýok. Emma olaryň arasynda reňkli hem alabeder matalar, keşdeli hem parçadan tikilen geýimler, örtükler bolupdyr, käbirleriniň örän ýuka hem inçelik bilen sünnälenen keşdeleri bolupdyr. Häzirki wagtda Merwiň orta asyr nagyşlarynyň görnüşlerinden diňe baş bölegi bize bellidir. Olar 891-892-nji ýyllar hem-de 905-906-njy ýyllar bilen senelenipdir. Olaryň ikisinde nagyş saklanyp galypdyr. Birinde kufi görnüşli ýazgy zolagy, beýlekisinde bolsa ýazgy bilen ugurdaş gidýän jähek bar. Nagyşlar çylşyrymly bolmadyk ösümlik şekillerinden ybarat bolupdyr. Matalaryň düşegi gyzyly, nagyşlary ak. Matalaryň başga reňkleri bar hem bolsa, olar wagtyň geçmegi bilen solupdyr. Olarda dini mazmunly ýazgylar hem bolsa nagyşlarda araplaryň Orta Aziýa gelmezinden öňki görnüşi saklanypdyr.

Halyçylyk sungaty. Türkmenleriň dokmaçylyk senediniň gözbaşynda hemişe haly durupdyr. Halyçylyk sungaty diňe bir halk senetçiliginiň gymmatly yadygärligi bolmak bilen çäklenmän, eýsem halkymyzyň taryhyny öwrenmekde egsilmez çeşmedir. Türkmen halylary dokalanda onuň reňkine, boýagyna, aýratyn hem goýy gyrmyzy reňke, erşiniň, ýüňüniň arassa, saryja goýnuň ak ýüňünden bolmagyna aýratyn ähmiýet berlipdir. Adamlar tebigy gögerýän ot-çöplerden, ösümliklerden reňk ýasamagy öwrenipdirler. Haly we haly önümleri üçin tebigy boýag döredýän ussat hünärmenlere bolsa nilgär diýlipdir. Türkmenlerde tebigy boýaglara boýalyp dokalan halyny kesen batlaryna gidip barýan otuz-kyrk atyň toýnak astyna atmak yrymy hem bolupdyr. Şeýlelikde, at toýnaklarynyň astyna

düşen halynyň ýüzündäki üpür-çöpürler aýrylyp, reňki bozulman, olar täzedan aýna ýaly lowurdap duran reňke öwrülýär eken. Türkmeniň haly sungaty beýleki halklaryňkydan köp babatda ýüpüniň бүkdürilişi, soňra halynyň taslamasy, onuň nagyş bezegleri, reňk sazlaşygynyň tebigat bilen utgaşmagy ýaly aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. Parfiýa şalygy zamanasynda (miladydan öňki II asyr) gadymy Rime äkidilen türkmen halylary ýewropalylary haýran galdyrypdyr.

Türkmen halylary beýik Seljuklar döwründe, ýagny X-XIII asyrlarda Ýewropa ymykly aralaşypdyr. Şol döwrüň belli italyan syýahatçysy Marko Polo Orta Aziýanyň üstünden geçende “...bu ýerde owadan halylar dokalýar” diýip gündeliginde belläpdir.

1879-njy ýylda D.Ýulius Lessing Londonda çap edilen “Gündogaryň gadymy halylary” atly meşhur kitabynda gadymy senede türkmen sähralarynda dogup-dörän hem-de ajaýyplyga ýugrulan milli eser hökmünde uly baha berýär. Orta asyr türkmen halyçylygy barada ýazuw maglumatlary kän saklanmandyr. Emma arap ýazyjysy al-Zahir Merw welaýatyndan alnyp gidilýän halylar barada, Makdisi bolsa Horezm halylary barada öz ýazgylaryny galdyrypdyrlar. Olarda haly dokamaklyk gadym döwürlerden bäri, esasan, çarwaçylyk bilen meşgul bolýan halklarda ösüpdür diýlip berilýär.

Halylaryň daşarky bazarlara çykarylmagy hem ony tassyklaýar. Orta asyryň haly önümleriniň taslamalarynda haly nagyşlarynyň görnüşleri belli bir derejede häzirki döwür türkmen halylarynda saklanyp galypdyr. Türkmen halylarynyň şekilleriniň meşhur italyan galkynyş eýýamynyň ussady Lippo Memminiň “Madonna” (1350), Nikolo di Buanakorsonyň “Mariýanyň nikalaşmagy” (1380), Lorenzo di Krediniň Pistoýýa ybadathanasyndaky freskasynda (1475) suratlandyrylmagy bolsa onuň janly subutnamasydyr. Alym D.Lessing baryp 1879-njy ýylda wenesiýaly, nemes we flamand suratkeşleriniň eserlerini gözden geçirip, olaryň köpüsünde türkmen haly nagyşlarynyň bardygyny anyklaýar.

Meşhur eserleriň birem dünýä belli suratkeş Golbeýniň “Georg Giz” atly teke gölli eseri, onuň nagyşlary häzirki günlerde türkmen halyçylarynyň arasynda “golbeýn” diýlip tanalýar. K.Ž. Lamm tarapyndan Fustatdan-Müsürden tapylan halylarda, şonuň ýaly XIV-XV asyrlara degişli türkmen-osman sungatyndaky eserlerde türkmenleriň çowdur taýpasynyň nagyşlarynyň göllerini görmek bolýar. Häzirki günde bu halylar Stokgolmyň Milli muzeýinde, şeýle-de Kairiň we Afinanyň muzeýlerinde saklanýar. Türkmen halylarynyň nagyşlaryny Teýmiriler döwrüne degişli miniatýura eserlerde-de görmek bolýar. Ol göller hatda Parslaryň ýurdunda-da uly abraýa eýe bolupdyr.

Türkmenistanyň baý we ösen orta asyr halysynyň sungaty dünýä halklarynyň şekillendiriş sungatyna, medeniýetine ýetiren täsiri ýokarydyr. Muňa garamazdan, türkmeniň çeperçilik ussatlyklary barada entek açylmadyk syrly sahypalar kän, olary geljekki sungat ussatlarymyzyň öwrenmeli işleriniň biri hasaplanylýar.

Metal işläp bejeriş sungaty. Metal işläp bejerme hünärmentçiligi türkmeniň şekillendiriş sungatynyň kämilleşmegi gönüden-göni zergärçilik hem-de heýkel-taraşlyk sungatynyň öşüşi bilen berk baglanyşyklydyr. Türkmenlerde metaldan ýasalan zatlary çeper bezemek, gözelligi beýan etmeklik däbi has gadymy döwürlerde ýüze çykypdyr. Halypa ussanyň şägirdine yhlas bilen öwretmegi netijesinde nesilden-nesle geçirilip gelnipdir. Ussat ussalaryň elinden çykan her dürli metallardan ýasalan gap-gaçlar, ulag üçin, aýratyn hem atlar üçin bezelen metal esbaplarynyň, sowutlaryň, söweşiji esgerler üçin galkandyr ýaraglaryň, hojalyk enjamlarynyň, iş gurallarynyň we beýleki önümleriň ýasalmagy türkmenleriň milli hünärmentçilik sungatynyň möhüm bir şahasyna öwürlipdir.

650-nji ýyldan IX asyra çenli, X asyrdan XVII asyra çenli bolan döwürlerde türkmenlerde metal işläp bejermeklik sungatynyň gülläp ösen döwürüdir. Türkmenleriň metal işläp bejermek sungatynda, esasan, altyn, kümüş, mis, misiň we galaýynyň goşulmagyndan emele gelýän bürünç hem-de misiň we sinkiň garyşdyrylmagyndan alynýan tünçdir.

Ýakyn we Orta Gündogarda köp halklary özüne birleşdiren Ahamenileriň, Selewkileriň, Ärsakylaryň, Kuşanlaryň, Sasanylaryň şadöwletleriniň hökmürowanlyk eden döwürlerinde şalaryň, soltanlaryň, ýerli hökümdarlaryň, serkerdeleriň, köşk emeldarlarynyň, han-begleriň we baý täjirleriň hojalyklarynda gymmatbahaly metallardan ýasalan hem-de nepis bezelen gap-gaçlary, ýaraglary, beýleki hojalyk esbaplaryny ulanmaklyk däbe öwürlipdir.

Beýik Seljuk türkmenleriň döwründe şäherleriň çendenaşa ösüp, önümçilik merkezlerine öwürilmegi, içerki we daşarky söwdanyň giňelmegi çeper metal senedine hem öz täsirini ýetiripdir. Bu döwürüň esasy aýratynlygy çeper metal önümleriniň köpçülikleýin öndürilip başlanmagydyr. Seljuklar döwründe bazar gatnaşyklary ösüp, öndürilýän önümiň şol sanda çeper ýasalan metal önümleriniň hem esasy bölegi satuw üçin niýetlenipdir. Bu döwürde esasy üns şekilleriň, nagyşlaryň many tarapyna däl-de, köpçüligiň isleglerine, ýasalýan önümleriň owadanlygyna gönükdirilipdir. Şonuň bilen baglylykda, çeper metal önümleriniň görnüşleri-de, bezeg nagyşlary-da döwrebap üýtgedilipdir. Netijede, XI asyrdan başlap Horosanyň we Mawerannahryň çeper metal önümçiliginde düýpli özgerişler döwri başlanyp, bezeg nagyşlarynyň täze görnüşleri ýüze çykypdyr.

Bu döwürüň önümleriniň bezeginde ösümlik geometrik hem-de epigrafik häsiýetli nagyşlar agdaklyk edýär. Emma suratkeşler gadymdan gelýän däplere eýerip, bezeg nagyşlarda haýwanlaryň, aýratyn hem antropomorf (adam şekili) şekillerini şaý-seplerde ulanmagy unutmandyrlar. Umumy musulman şekillendiriş sungatyna mahsus bolan bir-birleri bilen çyrmaşyp gidýän ösümlik, geometrik häsiýetli nagyşlaryň bir maksada, ýagny öndürilýän önümiň owadanlygyna, özüne çekijiligine gönükdirilipdir.

Çeper metal senedi nesilden-nesle geçip gelýän, könelmeýän, emma, döwürlere baglylykda ýerine ýetiriliş usullary üýtgäp durýan sungatdyr. XI-XII asyr-

larda çeper metal senedinde bazaryň talaplaryna laýyklykda, esasan, adamlaryň durmuş hajatlary bilen bagly önümler öndürilipdir. Olar dürli görnüşdäki künkler, mejimeler, güldanlar, okara, çyralar, ysly ot ýakylýan gaplar, ýaraglaryň tutawaçlary her dürli nagyşlar bilen haşamlanyp bezelipdir.

Türkmenleriň metal işläp bejeriş sungatynda dürli görnüşli usullar ulanylypdyr. Mysal üçin, ussalar “gazma”, “çaýma”, “gabartma”, “deşikleme”, “kakma”, “ýaldyratma” ýaly bezeme usullaryny ulanypdyrlar. Metaldan ýasalan eserleriň ýüzüniň sim bilen oýulyp, öýjükleriň içiniň başga jynsly we reňkli maddalar bilen doldurylyp bezelmesine “kakma usulynda bezelme” diýilýär. Metaldan ýasalan esbaplar ösümlikleriň şekilindäki haşamlar bilen bezelip, oňa ösümlik äheňde ýasalan diýilýär. Olaryň uçlary ýaprakly egrem-bugram şahalar görnüşinde gabat gelýär.

Ýazgylaryň we şekil sudurlarynyň arasyndaky boşlugy owadanlaýan, yzy üzülmeýän burum-burum şahalar bilen emele gelen ösümlik haşamlary özboluşly sazlaşykda gaýtalanýar. Ol bezegleriň içinde “Ýaşayyş agajy” we “Wak-wak agajy” diýilýän şekiller örän meşhurdyr. Türkmen metal işleme sungatynyň kämilleşmegi bilen ýasalan eserlerde geometrik nagyşlaryň orny uly bolupdyr. Geometrik nagyşlar geçmişde bolşy ýaly, şu günlerimizde-de ussalar tarapyndan giňden ulanylýar. Ussalar bezeg işlerinde inedördül, üçburçluk, altyburçluk, sekizburçluk, tegelek we beýleki geometrik sudurlary üst-üste we ýanaşyk goýmak bilen çylşyrymly, nepis we gözəl haşamlary döredipdirler. Yslam dininiň dörän döwrüniň Gündogaryň sungatyna ornaşdyran täzelikleriniň biri-de keramatly Gurhanyň arapça ýazylyşynyň bezeg görnüşinde orta çykmasydyr.

Seljuklar döwründäki we ondan soňky döwürlerdäki metal işleme sungatynyň eserlerini bezeýän ýazgylarda “kufi”, “nesih”, “güllü-nesih” we “örgülü-kufi” ýaly harplaryň ýazylyş usullary ulanylypdyr. XII asyryň ortalarynda dörän “kakma” usulynda bezelen nusgalardaky göwrümlü ýazgylar, XII asyryň başlaryndan başlap, Mesopotamiýa, Müsür, Şam, Anadoly topraklaryna çenli baryp ýetipdir we giň gerimde ulanylypdyr. Soňky döwürde jemgyýetiň aňyýeti özgerýär, adamlar dünýä başgaça garaýarlar. Tehniki özgerişler senetçilikde dini däp-dessurlar bilen baglanyşykly bezegleriň, gzellik ähmiýetli önümler hökmünde ulanyşa girmegine getirýär. Metal senediniň önümleriniň arasynda aýratyn orna eýe bolan gadymy nusgawy nagyş bezegleri özünde saklaýan şaý-sepler toplумы ata-babalarymyzdan dowam edip gelýän türkmen milli gymmatlyklar hazynasynyň baýlygydyr.

§32. XVIII-XIX asyryň birinji ýarymynyň çeperçilik sungaty

Amaly-haşam sungatynyň uzak wagtlap saklanmagy we dowam etmegi keramika, zergärçilik, halyçylyk sungatynyň görnüşleriniň kämilleşmegine getiripdir. XVIII-XIX asyrlarda türkmeniň düşeklik halylary we haly önümleri: eňsi, torba,

çuwal, ojak başy, gapylyk, namazlyk, düýe üçin burunlyk, ikujy, ikselik, germeç, horjun, düýe halyk, düýe dyzlyk, öý ýüpi we başgalar kämil sungat derejesine getirilipdir.

Türkmenistanyň XVI-XIX asyrlardaky medeniýetinde öňden gelýän çeper senetler dowam etdirilip, döwrüň syýasy, durmuş-ykdysady wakalary halkyň aňýetine öz täsirini ýetiripdir. Köp asyrlap döwletsiz bolunmagyna garamazdan, ata-babalarymyz özleriniň döp-dessurlaryny, milli medeniýetini diňe bir saklamak däl, eýsem ony ösdürmegi hem başarypdyr.

XIV asyryň ahylarynda Teýmirleriň Köneürgenji wagşylyk bilen ýumurmagy netijesinde türkmenleriň ussat binagärleriniň köpüsi Samarkanda, Şährisabza, Buhara we beýleki şäherlere ýesir edilip äkidilýär. Soňraky döwürlerde bolsa öňki Köneürgenji täzedan dikeltmek üçin edilen synanyşyklar başa barmaýar. Binagärlik ymaratlarynyň hili gowşaýar. Köplenç, öňden gelýän usullar, döpler gaýtalanypdyr. Eger-de çeper hünärmentçilik önümçüligi halkyň islegini kanagatlandyrmaga çalşan bolsa, amaly-haşam sungaty elmydama täze gözleglerde bolup, özüniň kämil eserlerini döretmäge çalşypdyr.

Emma halkyň agzybir ýaşamagyna we durmuş taýdan ösmegine döwrüň syýasy wakalary päsgel beripdir. Oňa Hywa hanlygynyň, Buhara emirliginiň we Eýran şalygynyň täsiri ýetipdir. Şol sebäpli daşky duşmandan goranmak üçin ilat şäherçeleriň we obalaryň daşyny berkitmäge, gala gurluşygyna uly üns beripdir. Dini desgalar hem salnypdyr. Ilat gara öýlerde, kepbelerde, pagsadan we çig kerpiçden gurlan jaýlarda ýaşapdyr. Binagärlik sungaty pes derejä düşüpdir. Keramika sungatynda-da öňden gelýän döpler gaýtalanypdyr. Emma bu döwürde türkmeniň halyçylyk we zergärçilik sungaty kämillik derejesine ýetirilipdir.

Türkmen halkynyň iň oňat döpleri sungata siňdirilip, dürli görnüşlerde saklanyp gelipdir, olaryň bolsa her haýsynyň öz çuňňur taryhy ýoly bar. Usat hünärmenler türkmen halylaryna, keşdelerine we zergärçilik önümlerine yhlas bilen öz zehinlerini siňdiripdirler. Halk sungaty türkmeniň ruhy gymmatlyklaryny özünde jemläp, geljekki sungat mekdepleriniň döremegine esas bolup hyzmat edipdir.

Halkymyzyň watançylyk ruhuny galdyrmakda türkmen edebiýatynyň orny hem uludyr. Bu döwürler halkyň arasynda “Asly-Kerem”, “Hüýrlukga-Hemra”, “Şasenem-Garyp”, “Nejepoglan”, “Leýli-Mejnun”, “Zöhre-Tahyr” ýaly dessanlar milletiň ar-namys, mertlik, watansöýüjilik ýaly duýgularyny ösdüripdir. XVIII asyryň türkmen edebiýatynda Döwletmämmet Azady, Şeýdaýy, Gaýyby, Magrupy, Şabende ýaly şahyrlar uly yz galdyrypdyrlar. Şol döwürde hem Magtymguly Pyragy halkyň ruhy atasy, şamçyragy bolup öňe çykdy. Ol zergärçilik senediniň hem beýik ussady bolupdyr. Zelili, Seydi ýaly şahyrlar halkyň watançylyk, gahrymançylyk ruhuny galdyran bolsalar, Mollanepes, Kemine, Mätäji ýaly şahyrlar halkyň durmuş pikirlerini, yşky liriki garaýyşlarynyň erkinligini gorap çykyş

edipdirler. Türkmeniň bu beýik şahsyýetleri milletiň öz topragyna bolan söýgüsini, batyrlygyny, ynsanperwerligini, ahlaklylygy saklamakda, wagyz etmekde we ösdürmekde ägirt uly işleri amal etmegi başarypdylar.

XVIII asyryň başlarynda rus patyşasy Petr I döwründe Türkmenistanyň üsti bilen Gündogara söwda köprüsini açmak maksady bilen käbir işler amala aşyrylyp başlanýar. Hazarýaka ýerlerini öwrenmek üçin barlag ekspedisiýalary gurnalýar. Şeýle ekspedisiýalary geçiren S.Ç.Karelin türkmen tebigatyny öwrenýär, onuň Hazarýaka ýerleriniň suratyny çekýär. XIX asyryň ortalarynda türkmen obalarynyň suratyny akwarel we guaş usullarynda çeken T.Ç.Şewçenkonyň maglumatlary hem türkmenleriň şol döwürdäki ýaşaýyş durmuşyna göz ýetirmäge mümkinçilik berýär.

Türkmenistanyň taryhynda XVII-XVIII asyrlaryň uly gurluşyk desgalarynyň pese düşmegi döwrüň agyr syýasy durmuş ýagdaýy bilen düşündirip bolar. Onuň esasy sebäpleriniň biri-de Eýran şasy bilen Buhara, Hywa hanlyklarynyň arasynda uzaga çeken özara uruşlar bolupdyr. Türkmenistan harby hereketleriň meýdanyna öwrülipdir. Özara uruşlaryň dowam etmegi, Hindistana, Hytaýa hem-de Gündogaryň beýleki ýurtlaryna deňiz ýollarynyň açylmagy netijesinde, ozalky Orta Aziýanyň üsti bilen geçen gadymy söwda kerwen ýollary öz birinji derejeli ähmiýetini ýitirýär. Bu bolsa Orta Aziýa şäherleriniň ösüşine, abadançylygyna ýaramaz täsir edip, olarda söwda, senetçilik we gurluşyk sungatynyň pese düşüp galmagyna getirýär.

Netijede, XVII-XVIII asyrlaryň bütin dowamynda Demirgazyk Türkmenistanyň yerlerinden göçhä-göçlükler başlanýar. Bu döwürde ýarym çarwa türkmen taýpalary hem täze öri meýdanlaryny gözläp, günorta tarap göçüp gitmäge mejbur bolýarlar. Olar Ahal, Mary, Etrek, Gürgen sebitlerine göçüp gelýärler. Şeýlelik bilen, XVII asyrdaky türkmenler Hazarýaka sebitiniň ähli yerini eýeleýärler.

Amyderýanyň kenarynda diňe Atamyrat we Türkmenabat şäherleri ýaşamaklaryny dowam etdirýär. Horezmde Derýalygyň boýundaky Wezir, Tirsek (Şamahagala) ýaly şäherler boşap, ilatsyz galyp, harabaçylyga öwrülýär. Horezm hanlygynyň paýtagtynyň Hywa geçirilmegi (XVI asyryň ikinji ýarymy) bilen orta asyrlarda gülläp ösen Köneürgenç şäheri hem özüniň öňki taryhy ähmiýetini ýitirýär.

Ilat gülläp ösen şäherlerden we obalardan çykyp, gara öýlerden ybarat kiçeňiräk obalary, toýun palçykdan salnan jaýlary gurup, täze obalary, etrapçalary döredip, täze yerlerde ornaşypdyr. Göçülip gelen sebitlerde ýaşaýyş jaýlarynyň görnüşleri yerleriň tebigy aýratynlyklaryna, emele gelen hojalyk-durmuş şertlerine görä gurlupdyr. Şoňa görä-de, jaý gurluşygynyň taslamalary we binagärlik keşpleri dürli-dürli bolup, yerli häsiýetde gurlupdyr. Mysal üçin, daýhan ilatyň ýaşaýyş jaýlary mülk howlularynda gurlupdyr. Adatça, olar palçykdan salnan diwaryň aýlanyp girilýän derwezesi bilen tapawutlanypdyr. Horezm we Lebap welaýatynda derwezeler ýarym tegelek görnüşde (gyraňlanan) gurlupdyr. Ýaşaýyş jaýlarynyň öň tarapynda käte (Baharly etrabynda, Aşgabat obasynda) agaç sütünli beýik eýwan gurlupdyr. Inedördül ýa-da boýy uzyn, köplenç, üsti gümmez görnüşli egmeklenip

örtülen palçykdan gurlan ýaşaýyş öýleri köp ýaýrapdyr. Mary topragynda gurlan ýaşaýyş jaýlary hem şonuň ýaly bolupdyr. Bular üçin beýik (10-12 metr) inedördül ýa-da sekiz gyraňly iki bölümlü goranyş diňleri häsiýetlidir. Amyderýa boýundaky türkmenleriň mülk howly toplumlarynyň aýratynlygy ýeriň jümmüşinde gümmez görnüşli gurluşygyň barlygydyr. Ol gurluşyk ellips görnüşindäki gümmezli ýalňyz tegelek otag bolup, onuň ortasynda ojak bolupdyr.

Bu döwürde obalarda metjitler, medreseler bina edilipdir. Adatça, olar çig kerpiçden gurlupdyr, üstleri bolsa gümmez şekilinde galdyrylypdyr. Hormata eýe bolan din kadymalarynyň - ruhanylaryň ýa-da taýpa ýolbaşçylarynyň mazarlarynyň üstüne däp bolan inedördül gümmezli jaýlar salnypdyr. Emma ýaşaýyş jaýlarynyň-da, mazarüsti ymaratlaryň-da çeperçilik bezegi ozalky görnüşini, äpetligini ýitiripdir we olar daş ýüzünden pagsalaryň ýüzüne sadaja nagyş çekmäge syrykdyrylypdyr. Nagyşlar bolsa öl palçygyň ýüzüne, iç ýüzüne bolsa gež suwagynyň ýa-da ýönekeý palçyk suwagyň üstüne çekilipdir. Şeýle äpet gurluşyklaryň arasyndan Ak Ymam (XVIII asyr) kümmedini, Bagyr obasyndaky Babajan işanyň (XIX asyr) kümmedini, Parawdaky atsyz kümmedi (XVIII-XIX asyrlar) we başgalary belläp bolar.

Bu döwrüň dini desgalarynda – metjitlerde we medreselerde gadymy sungat şekillerini gaýtadan döretmek synanyşygynyň bolandygyny görmek bolýar. Diňe soň-soňlar medreseleriň gurluşygynda däp bolan taslamalaryň asyl nusgasy ýüze çykyp başlapdyr, olar aýlaw görnüşli, üsti gümmezli, hujreleri bir-birine birikdirilip toýundan gurlupdyr.

XVI-XVII asyrlarda Köneürgenç ýerleri, Etrege çenli Hazar deňziniň ýakalary Hywa hanlygynyň düzümine giripdir we her bir soltanyň öz tabynlygynda bir ýa-da birnäçe şäheri bolupdyr. Emma bu döwürde türkmenler belli bir derejede, goňşy döwletleriň tabynlygynda galmaly bolupdyr.

Sebitiň syýasy taýdan dartgynlylygy, şäher ýaşaýşynyň, gurluşyk sungatynyň doly pese düşmegi, Türkmenistanyň oturymly medeni welaýatlaryna tükeniksiz geçirilen çozuşlar ilatyň çarwa ýaşaýşyna geçmegine getiripdir. Eger-de X-XI asyrlardan başlap çarwa ilat ekerançylyk oazislerinde oturymlaşan bolsalar, XVI-XVII asyrlarda, hatda XVIII asyrdaky hem ilat goňşy döwletleriň harby çozuşlaryndan halas bolmak üçin ýurduň jümmüşine, medeni zolakdan çöle tarap göçüpdir.

Netijede, XVII-XVIII asyrlarda ilat esasy güýjüni köpsanly galalary gurмага gönükdirmäge mejbur bolupdyr. Şunuň bilen birlikde, adamlar köne şäherlerem, galalaram täzeden berkidipdirler hem-de ulanypdyrlar. Gökdepe galasy ýa-da VI-VII asyrlara degişli Hosrowgalasy XVIII asyrdaky Nedir şa tarapyndan Hywadan göçürilip getirilen ilata gaçybatalga bolup hyzmat edipdir.

Türkmenleriň ata-baba ýurdy bolan Uzboýuň, Sarygamşyň we Derýalygyň kenarlary XVIII asyrdaky boşap galypdyr. Ilat Köneürgenje, esasan hem, Ahal, Et-

rek, Merw, Etek we Gürgen sebitlerine, Köpetdagýň dag eteklerine göçüpdirler. Etrekde bolsa suw ýetmezçiligi sebäpli, iri merkezler bolan Dehistan şäherinde, Misserian jülgesinde hem durmuş togtapdyr. Şäherleriň sany has azalypdyr. Merw, Nusaý, Bagabat (Änew), Amul (Türkmenabat) ýaly geçmişde uly medeni merkezleri bolan şäherlerde gurluşyk işleri geçirilmändir, ilat diňe şäher goranyş diwarlaryny bejermeklik we berkitmeklik bilen çäklenipdir.

Merw şäheri gala görnüşinde täze ýerde döräpdir. Ýurduň durmuşynda söwda-hünärmentçilik işiniň örän pes derejesi we täze obalaryň, düýpli desgalaryň gurluşygy ýatyp galypdyr. Hatda şu döwürde bina edilen azsanly dini we käbir beýleki desgalaryň, jaýlaryň gurluşygy hil taýdan hem, binagärlik görnüşiniň kämilligi bilen hem tapawutlanmandyr.

Umuman, XVIII asyrdan ýurduň dagynyklygy, tire-taýpa dawalary, türkmenleriň ýerlerine ýygy-ýygydan çözülp durulmagy, binagärligiň çuňňur pese düşmegine getiripdir.

Şäher gurluşygy. XVIII asyrdan XIX asyryň ortasyna çenli Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda yz galdyran irki taryhy şäherleriň ýerinde dörän täze galalaryň, şäherleriň ýa-da obalaryň gurluşyny häsiýetlendirmek üçin hiç hili resminama çyzgylary saklanmandyr. Şonuň üçin olar barada diňe arheologlaryň geçirilen gazyp-agtaryş işleri boýunça üsti açylan binalar barada netije çykarmak mümkin. Şäher gurluşygynyň taryhy biziň döwrümize golaý, ýagny XVIII-XIX asyrlaryň binalary has doly saklanypdyr.

G.A.Pugaçenkowanyň berýän maglumatlary boýunça, XVIII-XIX asyrlarda täze galalar gurlanda, köplenç halatlarda, belent ýerde, köne şäherleriň harabaçylyklarynyň üstünde gurupdyrlar. Türkmen halkynyň meşhur Gökdepe galasy Diňlidepe şäheriniň harabaçylygynyň depesinde ýerleşipdir. Nedirşa Hywadan adamlary göçürüp getirende, Gowşut demirýol menziliň golaýyndaky VI-VII asyrlara degişli Hysrowgala şäheriniň harabasynda gala gurupdyr. Baharly etrabyň Mürçe obasynda orta asyr galasyny täzedan dikeldip, gaçybatalga hökmünde peýdalanyrdylar. Galalar täze ýerlerde hem gurlupdyr. Taryhçy alym A.A.Roslyakowyň Gäwers demirýol menziliň demirgazyk tarapynda ýerleşýän Diňgala baradaky ýazgylarynda, gurluşy gönüburçly we 7 gektara golaý meýdany tutup, onuň ýokarsy inçelip, toýundan galdyrylan diwar bilen gurşalypdyr. Harabaçylykdan görnüşine görä, galanyň içindäki meýdanda jaý salynmandyr. Şeýle görnüşli galalar şu howsalaly zamananyň ilatynyň göçüp-gonup ýören ýarym oturymly ýaşaýşy üçin zerur bolupdyr hem-de gabaw günlerinde öýleri we malgaralary gala salmak üçin niýetlenipdir.

Şunuň ýaly görnüşli galalaryň biri, Nedir şa tarapyndan Kakadan günbatarda 20 kilometrikde gurlupdyr. Hywabat 16 müň ilatly şäher bolupdyr. Onuň tarapla-

ry 1100x800 m ybarat bolup, köpsanly togalak diňli pagsadan galdyrylan diwar bilen gurşalypdyr.

XVIII asyrda Orsýetiň Zakaspiý oblastyny basyp almagyna (1869-1885-nji ýyllar) çenli döwri Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda ilatyň urug-taýpa alamatlary we ýaşayan ýerleri boýunça häsiýetlendirip bolar.

Merkezleşdirilen döwletiň ýoklugy, durnuksyz syýasy ýagdaý aýry-aýry taýpalaryň birikmesine we şol bir wagtda ilatyň oturymlylyga geçmek ýagdaýynyň güýçlenmegine getiripdir. Bu barada GTAKE-niň işlerinde “türkmenleriň taýpa etraplaşmasy” diýip belenilýär. Şäher gurluşygynyň taryhynda derňelýän döwürde şäherleriň we şäher medeniýetiniň ösüşiniň örän pes derejesi belenip geçilýär.

XVII-XIX asyrlaryň binagärliginiň aýratynlygy, ýaşayş jaýlary öňküler ýaly uly gurulmandyr. Seýrek bina edilýän metjitdir medreseleriň we beýlekymaratlarynyň ululygy hem ýaşayş jaýlaryndan az tapawutlanypdyr. Türkmen taýpalarynyň ýaşayş jaýlary, olaryň tebigy ýaşayş şertleri, özboluşly durmuş aýratynlygy bilen, ilatly ýerleriň binagärliginiň meýilnamalaşdyryş usullarynyň häsiýetinde ýüze çykypdyr.

Änew şäheri. XVIII asyrda Änewi ýeterlik derejede guralan we ösen şäher bolupdyr. Onuň günorta böleginde bazar meýdançasý ýerleşipdir, demirgazyk-günbatar çetinde we köne içki galada önümçilik bilen meşgullanýan syrgyn ýerleşipdir. Şäheriň demirgazyk-gündogar çetinde kerpiç bişirilýän küreler ýerleşipdir.

Binagärlik nukdaýnazaryndan Jemaletdin metjidiniň tertipli ýerleşşi özüniň çeper bezeginiň baýlygy we binagärlik göwrüminiň sazlaşykly utgaşmasy şäheriň umumy giňişligini gurşap alýan görnüşe getiripdir.

Diňleriň bolmagy şähre özboluşly görnüş berýän hem bolsa, olaryň galdyrylmagy, esasan, tiz-tizden çapawulçylyklaryň bolmagyna we ilatyň ýesirlige äkidilmegine getiripdir. Diňler inedördül, gönüburçly ýa-da tegelek şekilli meýilleşdirilipdir hem-de olaryň diwarlary bitewi bolupdyr. Änewiň ýaşayş jaýlarynyň meýilleşdirilişi A.A.Lewinanyň belläp geçişi ýaly XVIII-XIX asyr Köneürgenjiň we Fergananyň mülklerindäki ýaly, hojalyk jaýlarynyň goranyş görnüşinde gurulmagy şäheriň meýilnamalaşdyryş bütewiligini aňladypdyr.

Bagyr obasy. Bagyr obasy Aşgabatdan günbatarda ýerleşýär. Bu ýerde Parfiýa patyşalygynyň antik şäheri bolan Nusaý şäheriniň harabaçylygy ýerleşýär. Änew täze meýdançada döräpdir, Bagyr bolsa Täze Nusaýyň öňki şähereteginiň-rabatynyň ýerlerinde XIX asyryň birinji ýarymynyň ahyrynda döräpdir. Eger XVIII asyryň şäheri bolan Änew XX asyrda dolulygyna taşlanan bolsa, Bagyrda köne binalaryň harabaçylygy häzirkizaman binalary bilen gatyşyp otur.

Bagyryň gurluşygy däp boýunça amala aşyrylypdyr: her bir taýpanyň öz galasy bolupdyr, olaryň her birine taýpanyň ady dakylpdyr, soňra bu galalar gurujynyň ýa-da onuň eýesiniň ady bilen atlandyrylypdyr. Öňki kuwwatly diwary, meýdany bolan uly galalara derek, indi bir maşgala niýetlenen, az meýdanly, galyňlygy we beýikligi pes pagsadan galdyrylan howluly ýaşayş jaýlar bina edi-

lipdir. Bagyryň adaty galasy gönüburçly ýa-da inedördül, pagsadan galdyrylan beýik, her burçunda diňleri bolan diwarlar bilen gurşalan howly bolupdyr. Diňler (burçdaky diňleri bolmadyk halatynda) aýratyn 10-12 m. beýikligi bolan görnüşde gurlupdyr. Şeýle diňler meýdanlarda hem bina edilipdir.

Galanyň içi gurluşyklardan boş diýen ýaly bolupdyr. Ähmiýetsiz jaýlar galanyň bir tarapyna birigipdir. Gala daş tarapdan ýapyk (Köneürgençde we Amyderýa ýakasynda bolşy ýaly), binagärlik bezegi bolmadyk ýeke-täk girelgeli, emma derwezäniň üstünde gorag diwary gurlupdyr.

M.Ý.Massonyň belleýşi ýaly, her bir gala ilatyň belli bir gatlagy üçin niýetlenipdir, onuň ýerleşşi bolsa orta asyr şäherlerinde hünärmentçilik syrgynlaryna laýyk gelipdir. Gurmaklygyň şeýle görnüşi diňe bir Bagyr üçin däl, eýsem tutuşlaýyn sebitdäki jülgelelere mahsus bolupdyr. Emma içki we daşky durnuksyzlyk döwründe emele gelen obalaryň goranyş görnüşi XX asyryň başlarynda gutarýar we açyk görnüşli durnukly ilatly ýerler emele gelýär. Gurmaklygyň şuna meňzeş ulgamy Günorta Türkmenistan bilen serhetleşýän Demirgazyk Eýran üçin hem mahsus bolupdyr, bu hakda A.Z.Rozenfeld “Gala-berkidilen eýran ilatly ýeriniň görnüşidir” diýen işinde gürrüň berýär.

Mürçe obasy. Mürçe obasy etrap merkezi Baharlydan günbatarda ýerleşýär. Ol ýerde adaty ekerançylyk, ýüpekçilik we dokmaçylyk bilen meşgullanan oturmly mürçeliler ýaşapdyr.

Jaýlarynyň gurluşynda beýleki dag etek obalaryňkydan düýpli tapawutly bolupdyr. Indi ilat galadan daşarda, açyk ýerde ornaşypdyr. Howp abananda bolsa ähli ilaty gizlemek üçin obanyň ýakynynda ýerleşýän gadymy goranyş desgalary peýdalanylypdyr. Her taýpa üçin aýratyn gala gurulmandyr.

Olar gysby, biri-birine degişik duran mülk ýerleri görnüşinde bolupdyr. Olar ýaşayş we hojalyk zolaklaryna we kiçeňräk bag üçin bölünen gönüburçluk şekilinde gurlupdyr. Obalarda ýapdan akyp gelýän suwuň ýitgisi köp bolmaz ýaly, az-kem uzaldylan gönüburçluk görnüşindäki mülk ýerleri ýola ýa-da ýaplaryň ugruna bakdyrylyp, artykmaç giden suwlar hem peýdalanylypdyr. Bu bolsa kârizlerden suw alnanda suwuň möçberi çäkli bolan ýagdaýynda aýratynda wajyp bolupdyr.

Mülk ýerleriniň gurluşynda öý hünärmentçiliginiň aýratynlyklaryny hem görmek bolýar. Mysal üçin, hojalyk ýeriniň ýaşalýan bölegi, adatça, miweli baglar bilen utgaşyp gidýär, soňra üzüm agaçlary we ýorunja meýdany ýerleşdirilipdir. Bagyň we bakjanyň daşynda bolsa çölün gyzgyn we tozanly şemalyndan gorar ýaly tut agaçlary ekilipdir. Ýaşayş jaýynyň we bagyň degişik ýerleşmegi, gök baglaryň ýaşayş zolagyna aralaşmagy, obanyň köçeleriniň arassalygy we ideg edilişi aýratyn gelşik beripdir.

Peştak şäheri. Peştak etrap merkezi Kakadan demirgazyk-günbatarda orta asyr Abywerdiniň çäginde ýerleşipdir. Peştak ady XII asyrdaky ýumrulan metjidiň saklanyp galan peştak girelgesi bilen baglydyr.

Peştagyň düýbi türkmenleriň Nedir şa tarapyndan Hywa kowulmazyndan öň (1740) gurlupdyr, Hywadan dolanyp gelenlerinden soň bolsa tamamlanypdyr. 1876-njy ýylda bolsa Allaýar han tarapyndan gysylmalar, ýanalmalar zerarly gutarnykly taşlanypdyr we onuň ýaşajýlary Kaka göçüpdirler. Şäheriň gurluşy gönüburçluk görnüşinde bolup, gorag diwarlary, binalarynyň gysbylygy bilen tapawutlanýar.

Şäheriň ýaşajýş jaýlarynyň gowy saklanyp galmagy sebäpli, ýaşajýş jaýynyň gurluş usullary we binalaryň görnüşleri doly takyklyanypdyr. Şonuň üçin Peştagy hünärmentçilik önümçiligi we söwdasy bilen şäher görnüşli obalaryň hataryna goşmak bolar.

Amyderýanyň kenarýaka jülgesinde öňräkden bäri biri-birinden 100-400 metr daşlykda duran kiçijik ýaýraw obajyklar ulgamy emele gelipdir. Olaryň beýik ýapyk diwarlary, burçdaky tegelek diňleri we berk gurlan derwezeleri bu ýerlerde syýasy dartgynlylygyň bolup geçendigidinden habar berýär. Gala görnüşdedigine garamazdan, howlularyň daşky bezegleri ýaşamak üçin niýetlenendigine güwä geçýär. Dag etek ýerlerde we Merw jülgesinde bolşy ýaly, bu ýerde howlynyň içinde ýaşajýş jaýlary, myhmanhanalar, hojalyk mallary üçin ýataklar gurlupdyr.

Howlular gönüburçluk görnüşinde gurlup, onuň çetinde mellek ýerleşipdir. Ýaşajýş hem-de hojalyk jaýlarynyň boýunyň goranyş diwaryndan pes bolandygy zerarly, howlular özleşdirilen ýerleriň we baglaryň ýanynda gala ýaly bolup görünüpdir, şonuň üçin adaty binagärlige derek has haýbatly görnüşindäki howly emele gelipdir.

XVIII-XIX asyrlarda jemgyýetçilik jaýlarynyň we dini ymaratlaryň gurluşygy örän seýrek amala aşyrylypdyr we Türkmenistanyň musulman binagärliginiň irki döwürlerine garanynda, o diýen haşamly bolmandyr. Buhara, Kokand, Hywa şäherlerinde häli-şindi metjitleriň, aramgähleriň, medreseleriň gurulmagy bilen deňeşdireniňde, Köpetdagyň etekleriniň obalarynda öwlüýälerde gümmez salynaýmasa, medrese gurlupdyr.

XVIII-XIX asyrlarda metjitleriň gurluşy has ýönekeýleşdirilipdir, jaýlar bezelip haşamlanmandyr. Muňa garamazdan, olarda dini binagärligiň adaty kadalaryna ýykgyň edilipdir.

Metjitlere garanynda, mazarlar has köp. Olaryň binagärliginde gümmez gurluşy saklanypdyr: inedördül şekilli merkezi gümmez gurluşyndaky demirgazyk-horasan görnüşli we üsti ýarym-aýlaw gümmezli we köpgyraňly şekildäki dehistan görnüşli saklanypdyr.

XVIII-XIX asyrlarda ilatyň jaý binagärliginde Türkmenistanyň aýry-aýry taýpalarynyň özbaşdak we has çuňňur öwrenilmäge mynasyp bolan durmuş häsiýetleriniň aýratynlyklary ýüze çykýar. Demir ýol çekilenden soň senagat usullarynyň aralaşmagy bilen, Günorta Türkmenistanda gurluşyk işleri, aýratyn hem şäher gurluşygy güýçlenýär.

§33. XIX asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli türkmen halkynyň ýaşayş jaýlary we çeper önümleri

Bu döwürler türkmen halkynyň gelin-gyzlarynyň el işi çeperçilik taýdan sungat derejesine ýetirilipdir. Ýagny “Tahýa”, “Gyňaç”, “Kürte”, “Çyrpy”, “Başdon”, “Elek”, “Ezýaka”, “Keten köýnek”, “Kirlík”, “Bukja”, “Düýe başlyk”, “Torba”, “Saçak”, “Eýerlik”, “Düýe halyk”, “Jorap” we beýleki önümlerdäki çeper nagyşlar döredijiligiň kämil nusgasy bolup sungat taryhymyzy baýlaşdyrýar.

54-nji surat.
Zergärçilik
önümleri

Zergärçilik önümlerindäki milli bezeglerde uly özgerişler bolup geçýär. Usat zergärleriň yhlasy bilen döredilen “Gupba”, “Ildirgiç”, “Maňlaýlyk”, “Egme”, “Gyňaç yjy”, “Gulakhalka”, “Teneçir”, “Çekelik”, “Ok ýaý”, “Dogaçyr”, “Sümsüle”, “Boýun towuk”, “Bukow”, “Dagdan”, “Gursakça”, “Gülýaka”, “Tumar”, “Bäzbent”, “Goçbuýnuz”, “Çaprazy-çanňa”, “Gönjök”, “Saçuýy”, “Açarbag”, “Ýeňselik”, “Heýkel”, “Asyk”, “Kökenli yüzük”, “Bilezik”, “Guşak” we ş.m. bezegler gyz-gelinleriň, enelerimiziň-mamalarymyzyň toý we öý bezegleri bolup hyzmat edipdir. Edil şunuň ýaly, türkmen özüniň atyny, ýaragyny söýüpdür, olary zer bilen bezäpdir. Türkmen öz bedewini ýoldaşy, syrdaşy hasaplap, onuň esbaplaryny-şaysepler bilen bezäpdir hem-de milli naýbaşy sungat derejesine ýetiripdir.

XVIII-XIX asyrlaryň ýaşayş jaýlarynyň käbiri abat saklanypdyr. Biziň döwrümize gelip ýeten ýaşayş jaýlary, diňe bir abat saklanman, eýsem öňki nusgalaryň hem esasy alamatlaryny özüne siňdiripdirler.

Günorta Türkmenistanyň, Köneürgenjiň we Dehistanyň ýaşayş jaýlarynyň sebitleýin aýratynlyklaryna baglylykda dürli-dürlüdür. XIX asyrda, XX asyryň başynda obalaryň, etraplaryň köpüsinde ýaşayş jaýlary bilen birlikde, çarwa-

laryň gara öýleri hem obalarda saklanypdyr. Ol öýler ykjamlygy, ýeňil gurnalyp aňsat ýygnaýandygy bilen tapawutlanypdyrlar.

Türkmenistanyň her bir taryhy-medeni zolagyna mahsus bolan umumy görnüş şäher ýaşaýyş jaýlary hem ýüze çykýar. Demir ýollar menzillerinde dörän işçileriň we gullukçylaryň ýaşaýyş jaýlaryny ýewropalylaryň jaý gurus tärlerine meňzedip gurmaklyk giň gerim alyp başlapdyr. Ýarym şäher nusgasyndaky bu ýaşaýyş jaýlary, adatça, ujypsyz mellekli bolupdyr.

Emma Günorta Türkmenistanda bir ýa-da iki gatly gurlan ýaşaýyş jaýlarynda üçekleriniň gümmez şekillisiniň hem saklanyp galan ýerleri bolupdyr. Olaryň otaglarynyň içinde, diwarlarynda köp tagçalar edilipdir, olar otaglarda oňaýlylyk döredipdir, bezeg beripdir. Emma Amyderýa jülgeleriniň ýaşaýyş jaýlarynyň, howlularynyň gurluşy boýunça, olaryň girelgesiniň özboluşlylygy Türkmenistanyň beýleki etraplaryndan tapawutlanypdyr. Olaryň bezelişi binagärligiň portal görnüşini ýadyňa salýar.

Ýaşaýyş jaýlar, binagärlik barada XVIII-XIX asyrlara degişli ep-esli taryhy maglumatlar toplanypdyr. Günorta Türkmenistan (W.A.Lewina, D.M.Öwezow, G.A.Pugaçenkowa), Dehistan (Ý.Atagarryýew), Köneürgenç (W.A.Lawrow) boýunça, Baharly etrabynda ýaşayan nohurlylaryň ýaşaýyş jaýlarynyň etnografiki beýany (etnograf G.P.Wasilýewa) barada ylmy işler ýazylýar. Şonuň bilen birlikde, Türkmenistanyň ýaşaýyş jaý gurluşygy barada arheologiki gazyp-agtaryş işleriniň netijesinde toplanan maglumatlar, etnografiki beýanlar hem ýeterlikli saklanyp galypdyr.

Gadymyýeti öwreniji W.A.Lawrowyň kitabynda Köneürgenjiň ýaşaýyş jaý gurluşygynyň meýilnamasynda bir gatly we iki gatly ýaşaýyş jaýlarynyň otaglarynyň ýerleşşi, olaryň tomus üçin niýetlenen otaglary bilen utgaşdyrylyşy, olaryň görnüşleriniň sanawy saklanypdyr. Bu sanaw, soňlugy bilen XIX asyryň ahyrynda XX asyryň başynda şäherlerde ýaýran iki gatly ýaşaýyş jaýynyň ýuwaş-ýuwaşdan döreýşini has doly açýar. Şu wagta çenli ilatyň ýaşaýyş jaý gurluşynyň öwrenilişi Türkmenistanyň ýaşaýyş jaýlarynyň ähli görnüşlerini öz içine alman, eýsem aýry-aýry taryhy-medeni zolaklary öwrenmek bilen çäklenilip gelindi.

Günorta Türkmenistanyň ýaşaýyş jaýlary. Günorta Türkmenistan taryhynda ilkinji adamzat medeniýetiniň, suwarymly ekerançylygyň we ilkinji maşgala üçin niýetlenen ýaşaýyş jaýlarynyň gurlan ýeri hökmünde mälimdir. Bu medeniýet Aşgabadýň demirgazygyndaky gadymy Jeýtun obasynda gazuw-agtaryş işleri geçirilende (W.Masson) ýüze çykarylady. XVIII-XIX asyrlarda türkmen taýpalarynyň ata-babalarynyň gadymdan oturmly ýeri bolan Günorta Türkmenistan ýurdumyzyň demirgazyk sebitlerinden göçüp gaýdan türkmen taýpalarynyň ornaşan ýerine öwrülýär. Elbetde, täze ýerde göçüp gelenleriň uýgunlaşmasy birmeňzeş bolmandyr. Olaryň ýaşaýyş durmuşy syýasy babatda oňaysyz taryhy sertlerde geçipdir. Onuň şeýledigine bu ýerde üsti açylan obalaryň we ýaşaýyş jaýlarynyň binagärlik gurluşy hem şaýatlyk edýär.

Änewiň ýaşayyş jaýlary. Ýaşayyş jaýlarynyň binagärliги özüniň köp dürlüligi bilen tapawutlanýar. Umumy tutýan meýdany 10-20 m² bolan bir otagly jaýlar bilen birlikde, köpotagly (2-3 otagly) jaýlar has köp ýaýrapdyr. Diňe bir Änewde däl, eýsem onuň daş-töweregindäki obalarda hem has giň ýaýran ýaşayyş jaýlarynyň iň ýönekeý görnüşi bir otagly jaýjagazlar bolupdyr, olaryň ojagam howluda ýerleşipdir. Jaýyň önünde eýwanyň deregine ýerden az-kem galdyrylan (40-60 sm), dync almak we gijelerine açyk asmanyň astynda ýatmak üçin seki edinipdirler.

Iki, üç otagly jaýlar hem gurlupdyr, onuň önünde geljekki eýwanyň nusgasy hökmünde sekil ýerleşipdir. Şeýle jaýlaryň dalany (westibýuly) bolup, olardan otaglara girelge edilipdir. Jaýyň ön ýüzünde eýwan bolup, ol howlynyň içindäki бага bakdyrylypdyr. Howlynyň derwezesi ýa-da kiçeňräk gapysy köçä çykalga bolupdyr.

Maşgalany daşarky howpdan goramak üçin Ahalyň, Etegiň, Marynyň ýaşayyş jaýlarynyň ýanynda diňler gurlupdyr. Ýaşayyş jaýlarynyň diňli görnüşi iki hili bolupdyr. Diňleri aýry ýerde ýa-da ýaşalyan otagy oňa birikdirip gurupdyrlar. Diňe hemişe howlynyň içinden münülipdir. Onuň ikinji bir görnüşinde, ýaşayyş jaýyny diň bilen bile gurupdyrlar, jaýyň birinji gatynda ýaşalypdyr, ikinji gaty bolan diň gizlenmek üçin hyzmat edipdir. Goranyş desgasy hökmünde, diňler diwarynyň galyňlygy bilen tapawutlanypdyr, ýöne onuň ýokarsy inçelip gidýän tekiz diwarlary diňe-de, bütin oba-da gelşik, özboluşly owadan şekil beripdir.

Bagyr obasynyň ýaşayyş jaýlary. Änewiň biri-birine seplesip gidýän ýaşayyş jaýlaryndan tapawutlylykda, Bagyryň ýaşayyş jaýlary “gala” diýlip atlandyrylýan özbaşdak berkidilen mellek görnüşinde gurlupdyr. Garawul minaralary-diňleri olardan aýry gurlupdyr. Eger Änewde diňler bir wagtda hem ýaşayyş jaýy, hem gorag hökmünde hyzmat eden bolsa, Bagyrda ýaşayyş jaýy gala bolupdyr. Bu ýerde diňler howp abanyandygyny duýdurýjy beýiklik hem-de çozuş wagtynda wagtlaýyn gaçybatalga bolup hyzmat edipdir.

Mürçe obasynyň ýaşayyş jaýlary. Ýaşayyş jaýyny açyk görnüşli gurmak Mürçe obasynda gadymdan gelýän däpdir. Jaýyň gurluşy dört otagly, öňi eýwanly bolup, howla bakdyrylyp gurlupdyr. Hojalyk jaýlary howludan insiz geçelge bilen bölünýär. Jaýyň beýik eýwany gülhana (bossan) we aýmança (çemen) bilen seplesip gidýär. Şoňa görä-de, binagärlik ulgamynda adamlaryň ýaşayyş jaýlary beýleki binalardan tapawutlanyp, olarda Erem bagynyň alamatlary saklanypdyr.

Ýaşayyş jaýlar gurlanda ýerli gurluşyk önümleri ulanylypdyr. Ýerli ussalar tarapyndan oýlanyp tapylan täzelikler hatda palçykdan gurlan binalara-da özboluşly owadanlyk, çeperçilik bezegini beripdirler.

Türkmenistanyň jaý gurluşyk sungatynda mürçeli we nohurly taýpalarynyň binagärliги özüniň özboluşlylygy, ýokary hünär derejesi, gurluşyk medeniýetiniň kämilligi we mahsus alamatlarynyň mazmuny bilen aýratyn orny eýeleýär we beýleki türkmen taýpalarynyň gurluşyk sungatyndan we binagärliginden tapawutlanýar.

Peştegiň – Abywerdiň ýaşayyş jaýlary. Binagärlik meýilnamasy boýunça Peştegiň ýaşayyş jaýlary Änewiň ýaşayyş jaýlaryndan tapawutlanýar, emma olar Mürçäniň ýaşayyş jaýlary bilen juda köp meňzeşdir. Eger Änewiň ýaşayyş jaýlary oba durmuşyna ýakyn bolup, bagly-bakjaly, mellekli bolan bolsa, Peştegiň ýaşayyş jaýlary 0,06-0,25 möçberde şäher görnüşine eýe bolupdyr. Onuň meýdany gatlagynyň ýokarky çäkleri Änewiň aşaky çäklerinden hem aşakdadyr. Peştegiň hünärmenleriniň ýaşayan köçelerinde mellek ýeriniň möçberi 200-250 inedördül metrden geçmeýär. Mellekde mal-gara üçin, däne saklar ýaly ammar jaýlaram gurulmandyr, bu melleklerde diňe ýaşayyş jaýlary ýerleşipdir. Peştegiň iň ýönekeý jaýlarynda eýwan gurulmandyr. Şeýle jaýlaryň açyk önünde eýwanyň deregine ýeňiljek çertek gurlupdyr.

Jaýlaryň binagärlik gurluşy üýtgeşik bolup, olaryň diwarlary ýokary derejede bezelip, kämil görnüşe getirilipdir. Ol jaýlarda ýaşayyş üçin ähli şertler döredilipdir, diwarlary geometriki sazlaşykda berjaý edilip bezelipdir.

Ýaşayyş jaýlarynyň diýseň gürlügi we mellek ýerleriniň kiçi bolmagy adamlary mellegiň ýerasty bölegini ulanmaga-da itekläpdir. Peştekte otagyň bir böleginde pandus (münelge) inişli uly bolmadyk ýerzemin-garym bolupdyr. Olar hojalyk zerurlyklary we dowar saklamak üçin niýetlenipdir. Şäherde jaýlaryň darlyk edýändigini sebäpli, şulara meňzeş otaglar Bagyrda, Buhara, Samarkant şäherlerinde hem gurlupdyr.

Türkmenistanyň binagärliginiň taryhynda, Änewe seredeniňde, Abywerd (Peşte) we Mürçe özüniň has ösen ykdysady derejesi we gurluşyk sungatynyň ýokary hili bilen häsiýetlidir.

Merw jülgesiniň ýaşayyş jaýlary. XVIII-XIX asyrlarda şäher durmuşynyň pese gaçanyna garamazdan, Merw oazisinde ilatyň ýerleşişiniň ýokary gürlügi saklanypdyr.

Ýaşayyş jaýlary gönüburçly, köplenç, inedördül görnüşli bolupdyr. Jaýlaryň depesi gümmezli edilip örülipdir. Mellegiň ýaşayyş jaýlary mellegiň bir burçunda haýata ugurdaş edilip salnypdyr. Jaýlaryň ikiden alta çenli otagy bolupdyr. Gümmezli inedördül jaýlar köp otagly bolup, aýratyn öýjügi emele getiripdir. Bu hili ýaşayyş jaýlary özüniň ýönekeýligi, içki we daşky binagärlik bezegleriniň ýoklugy bilen tapawutlanýarlar.

Amyderýanyň kenar sebitleriniň ýaşayyş jaýlary. Bu ýerde jaý gurmagyň giň ýaýran görnüşi biri-birinden ep-esli uzaklykda ýerleşýän daşy howluly ýaşayyş jaýlar gurlupdyr. Howlular, adatça, gönüburçly bolup, mellegiň bir ujunda ýerleşipdir. Olaryň ululygy 17x18-den 45x60 metre çenli bolupdyr. Ahalyň we Merwiň ýaşayyş jaýlaryndan tapawutlylykda, howlynyň esasy bölegi mal saklamaga niýetlenipdir.

Köp maşgalaly uly maşgalalaryň melleginde birnäçe özbaşdak ýaşayyş jaýlary bilen hojalyk jaýlary hem gurlupdyr, ýöne olaryň howlusy umumy bolupdyr. Köp maşgalaly hojalyklarda täze dörän maşgala üçin ata-enesiniň öýüniň

ýanynda jaý gurup beripdirler, netijede, uly maşgala bölünip, birnäçe özbaşdak hojalyklar emele gelipdir.

Amyderýa sebitinde ýaşayyş jaýlaryň bezelişi özbek we täjik jaýlarynyň bezelişi bilen deňeşdireniňde, özüniň ýönekeýligi bilen tapawutlanypdyr. Türkmenleriň ärsary taýpasynyň howly gurluşy, köplenç, goranyş üçin niýetlenip, ilat ýarym çarwa durmuşda ýaşapdyr.

Amyderýanyň boýuna uzalyp gidýän Lebap welaýaty bir tarapdan joşgunly derýanyň akymy bilen, beýleki tarapdan çöl bilen gysylan hem bolsa gadymy döwürlerden bäri ýaşayyş üçin oňaly ýer bolupdyr. Derýanyň dolup-daşyp akmasy we uç-gyraksyz meýdanlar, oturymly ilatyň aýry-aýry oba-howly bolup ýerleşmesiniň özboluşly görnüşini emele getiripdir. Gür bagly-bakjaly, suwarymly meýdanly ýerlerde gurlan ýaşayyş jaýlarynyň bir tarapynyň çöl bilen baglanyşykly bolmagy ilata ownuk mallary ösdürip ýetşdirmäge mümkinçilik beripdir. Şonuň üçinem ilatyň ýaşayyş jaý gurluşygynda oturymly ilatyňam, çarwa ilatyňam ýaşayyş durmuşynyň alamatlary mahsus bolupdyr. Olar gala diwarlarynda – howlular arkaly özara birleşipdirler. Ýaşayyş jaýlarynyň bu görnüşi XVIII-XIX asyrlarda tamamlanýar.

Köneürgenjiň ýaşayyş jaý binagärliگی. Ýaşayyş jaý binagärliginde täze durmuş, ýaşayyş ykdysady we tehniki şertlere uýgunlaşmak döwri başdan geçirýär. Köneürgenç oazisinde hem ýaşayyş jaý binagärliginiň durnukly alamaty hökmünde maşgalanyň ýaşayyş we hojalyk jaý toplumyny öz içine alýan howly bolup galýardy. Ýaşayyş jaýynyň howly görnüşi oturymlaşan ilat üçin mahsusdyr. Bu Köneürgenjiň häzirki zaman oba ýaşayyş jaýynda hem saklanyp galypdyr. Şäherlerde ýaşayyş jaýlaryndan daşgary hojalyk jaýlaryny gurupdyrlar. Olar oba ýaşayyş jaýlaryndan görnüşi we gurluşy boýunça tapawutlanyp, jaýlaryň howluly görnüşini emele getiripdir. Şäher we şäher etegindäki köşkler ululygy we bezegi boýunça ýaşayyş jaýynyň has kämil görnüşini özünde jemläpdir.

Şäher ýaşayyş jaýy we oba mellek howlusy biri-birinden ep-esli tapawutlanýarlar. Oba howlulary ýönekeý, olaryň ýaşayyş jaý we hojalyk otaglary mellek ýerinde ýerleşen. Emma Köneürgenjiň obalary, howlulary özüniň ululygy, oýlanyşykly gurluşy we ýaşayyş jaýlarynyň oňaly ýerleşdirilmegi bilen Amyderýa boýlarynyň jülgerleriniň howlularyndan ep-esli tapawutlanýar.

Köneürgenjiň oba mellek-howlulary XI-XII asyrlarda kemala gelen ýaşayyş jaýlaryny ýatladýar. Esasy derwezeden howlynyň törüne merkezi däliz şekilli otag alyp gidýär. Onuň iki gapdalynda ýaşayyş hem hojalyk otaglary ýerleşdirilipdir. Ähli otaglary birleşdirýän üsti ýapyk geçelge-dalan we açyk-howly eýwan jaýyň esasyny düzýär. Howly çyra bilen ýagtylandyrylýar. Adatça, howlynyň eýwanyň diwarlary beýleki ymaratlaryň üçeginden beýik. Ýaşayyş jaýynyň we hojalyk otaglarynyň düzümi hojalygyň ýaşayşyna görä üýtgedilipdir. Kä ýerlerde jaýyň düzümine ussahana-da giripdir. Eger kiçi howlular simmetrik usulda ýerleşen bolsa, uly howlularda bu meýilnama usuly saklanmandyr. Emma dürli

görnüşli köp otaglar oňaýly we ýaşaýyş talaplaryna laýyklykda ýerleşipdir, şeýlelikde otaglaryň özara baglanyşygy üýtgeşsiz saklanypdyr.

Hazar deňziniň günorta-gündogar kenarynyň ýaşaýyş jaýlary. Bu sebitlerde oturmly ilat balykçylyk, magdan (nebitdakyl, nebit, duz) gazyp almak, kä ýerlerde ekerançylyk hem maldarçylyk bilen meşgul bolupdyr. Ilat oturmly ýaşanam bolsa, Hazar deňziniň suwunyň ýuwaş-ýuwaşdan çekilmegi netijesinde, olaryň oturmlyga geçen ýerleri hem üýtgemek bilen bolupdyr. Belli alym A.Jykyýewiň belleýşi ýaly, soňky 80-100 ýylyň dowamynda Esenguly obasy üç gezek ýerini üýtgedipdir. XIX asyryň başynda dagynyk hem kowçum ýaşaýyş günorta-gündogar kenaryň obalaryna mahsus bolupdyr. 1859-njy ýylda Hazaryň günorta-gündogar kenaryna gelip gören M.N.Galkin Türkmenbaşy aýlagynda we Hazar adasynda 4-12 we ondanam köp gara öýli obalaryň bardygyny belläpdir. XIX asyryň ahyrynda bu ýerde her biri 8-den 200-e çenli gara öýli çaklaňja obalar peýda bolupdyr. Has uly, 300-den 500 çenli öýli obalar Gürgen derýasynyň aýak ujunda, ýagny Kümüşdepe-de hem-de her biri 200-300 öýli obalar Esenguluda we Çekişlerde jemlenipdir.

A.Jykyýewiň tassyklamagyna görä, 1870-nji ýyla çenli bu ýerde ýaşaýyş jaýynyň ýeke-täk görnüşi gara öý bolupdyr. Hazar deňziniň günorta-gündogar kenarynyň ilatynyň Orsýet bilen söwda gatnaşyklary şu döwürden başlanypdyr. Bu sebitiň adamlary jaý gurmak üçin Astrahandan we Aşaky Powolžýeden agaç, demir hem-de demir önümlerini getiripdirler. Ilkinji oturmlyga geçen ilatyň ýaşaýyş jaýlary sökülip-gurnalýan bolupdyr. Şeýle jaýlar Astrahandan getirilipdir.

Aşaky Powolžýäniň şäher jaýlaryndan tapawutlylykda, bu ýerde gurlan agaç jaýlar dikilen pürsleriň üstünde gurlupdyr. Jaýyň üçeginde ýagyş-gar suwlary akar ýaly ýörite ternawlar goýlupdyr. Emma A.Jykyýewiň belleýşi ýaly, Hazaryň günorta-gündogar kenarynda ýaşayan türkmenleriň ýaşaýyş jaýlarynyň esasy görnüşi gara öýler bolupdyr. Olaryň öýleri goňşy taýpalaryň öýlerinden känbir tapawutlanyp durmandyr. Okuw kitabynda A.Jykyýewiň işinde berlen binagärlik beýanlaryna we adalgalaryna käbir takykklamalaryň girizilendigini ýatlasymyz gelýär.

Türkmenistanyň binagärlik sungatynda XIX asyr aýgytlaýjy asyr hasaplanylýar. Bu döwürde şäherleriň ornuny irki orta asyr ýaşaýyş jaýlarynyň köşkleriň hem galalaryň şekilinde gurmaklyk bilen çalşypdyr. Lebap sebitlerinde iri howlular, mümkin boldygyça çöle ýakyn ýerlerde gurlupdyr. Çöl howp abananda ilata gaçybatalga bolupdyr.

Diňe XIX asyryň ahyrky çäryeginde, Zakaspi oblasti Russiýa imperiýasy tarapyndan basyp alandan soň, binagärlikde täze ýokary göteriliş başlanýar. Netijede, Türkmenistanyň dolandyryş çäkleri Zakaspi oblastyndan, Merw, Tejen uýezdlerinden we Etek pristawlygyndan ybarat düzülýär.

Russiýa birikdirilenden soň Türkmenistanyň yerinden ilkinji gezek demir ýol gurlup başlanýar. Netijede, 1880-nji ýyllaryň başlarynda ol Krasnowodskdan häzirkir Serdar şäherine, soňra Ashabada – Aşgabada ýetirilýär. 1884-nji ýylda bolsa

Merwe çenli gurlup tamamlanýar. 1886-njy ýylda demir ýol Çärjewe – Türkmenabat şäherine çenli ýetirilýär. Demir ýoluň çekilmegi bilen, onuň boýunda täze obalaryň giň zolagy emele gelýär.

Demir ýolunyň boýlarynda şäherleriň emele gelmegi bilen giň jemgyýetçilik seýilgähleri, suw çüwdürimleri hem-de suwa düşülýän howuzlar gurlupdyr. Binagärligiň gadymdan gelýän görnüşleri, ýagny ýokarsy aýlawly penjireler, minara görnüşindäki diňjagazlar, jaýyň depesiniň gyraňlaryny diş-diş sütünler giňden ulanylypdyr. Jaýlaryň alyn tarapy binagärlik nagyşlary bilen bezelipdir.

Merw oazisi gadymy döwürlerden bäri Orta Aziýanyň ekerançylyk bilen meşgullanan künjegi bolupdyr. Bol hasylly oazis Russiýa döwleti üçinem juda özüne çekiji ýer bolupdyr. Russiýanyň ýerli häkimleri bu oazisy özleşdirmek we bol hasyl almak üçin XX asyryň başynda Ýolöten, Soltanbent we Hindiguş bentlerini gurýar.

XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda Türkmenistanyň binagärligi senagat binagärliginiň döremegi bilen häsiýetlendirilýär. Günbatardan (Krasnowodsk) gündogara (Çärjew) Günorta Türkmenistanyň içinden geçýän demir ýol gurluşygy täze şäherleriň, menzilleriň, obalaryň döremegi bilen häsiýetlendirip bolar.

Ruslar tarapyndan 1881-nji ýylda Asgabat obasy basylyp alnandan soňra, Zakaspi oblastynyň merkezi – Aşgabat şäheriniň düýbi tutulýar.

Şäherde gurluşyk işleri geçirilmegi bilen, onuň ortasyndan günbatardan gündogara tarap kesip geçýän we demir ýol bilen ugurdaş gidýän, giňden tutulan uly ýol (häzirki Magtymguly şaýoly) emele gelipdir. Merkezi meýdançadan gündogarda Ofiserler, Mihaýłowskiý we beýleki köçeler bilen birlikde harbylaryň ýaşaýan obasy emele gelipdir (Häzirki Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň ýerinde bolsa esgerler polky ýerleşipdir).

XX asyryň başynda demir ýoldan demirgazykda işçi obajyklary öz akymlaýyn döräpdir. Giňişleýin uly ýoluň ugrunda ägirt uly ymaratlar: katolik buthanasy (1904-1905), behaýylar metjidi “Maşrikul-Azkara” (1915), prawoslaw Woskresenik sobory (1907), Orsýetiň Döwlet bankynyň Asgabat bölüminiň jaýlary, esasy köçeleriň emele gelen wagty şu döwre degişlidir.

Täze dolandyryş edara jaýlary, banklar, söwda-senagat desgalary, ymaratlar, menziller, demir ýol ussahanasy, myhmanhanalar, gimnaziýalar, ýaşaýyş jaýlary ýüzi ýylanman hem nagyşlanan kerpiç bilen gurlupdyr. Bu bezegli gurluşyklar şäher ymaratçylygyna belli bir derejede, binagärlik bitewiligini beripdir. Binagärligiň umumy ugry, şol wagtky rus binagärliginde agalyk ediji çeper ugry bolupdyr.

Binagärligiň täze äheňleriniň ýüze çykmagy, täze mana eýe bolmagy jemgyýetiň ösüşiniň senagat tapgyrynyň gözelligini şöhlendirip biljek “täze asyryň tärini” döretmäge bolan hyjuwyň emri bilen döräpdir. 1903-nji ýylda ilkinji gezek Asgabatda gurlan Zakaspi oblastynyň muzeýiniň iki gatly jaýy muňa aýdyň mysaldyr. Jaýyň girelgesiniň, uly penjireleriniň gelşikli görnüşi, önüniň kerpiç bilen

1948-nji ýylda Aşgabat ýertitremesinde bolan tebigy heläkçilikde ozalky binalar weýran bolýar. Baýramaly şäherindäki patyşa mülkünde kerpiçden salnan köşgün binagärlik äheňi, bir gatly öýlerden ybarat bolupdyr. Öýleriň biriniň beýik minarasy bar. Pawilon görnüşindäki beýleki jaýyň beýik portaly we açyk galereýalarynyň ýokarsy çowly arka görnüşde gurlupdyr. Jaýyň ýüz tarapyň aýry-aýry ýerleriniň kerpiç örümindäki nagyşlar Türkmenistanyň XI-XII asyr binagärligi üçin häsiýetli bolan nagyşlara meňzedilipdir.

Patyşanyň ozalky Murgap mülküniň jaýlarynyň hem-de Kerkiniň jaýlarynyň kämil gurulmagy olaryň häzire çenli abat saklanmagyny üpjün etdi. Olar häzirki döwürde-de halka hyzmat edip gelýär. Patyşanyň Murgap mülküniň köşgünde söwet döwründe Bütinsoýuz ähmiýetli sanatoriýa açylýar, şäherdäki jaýlarda bolsa jemgyýetçilik edaralary, çagalar bagy ýerleşdirilýär.

XX asyryň başlarynda Türkmenistanda syýasy we ykdysady durmuş özgerişleri bilen bir hatarda, rus we daşary ýurt alymlary ýerli medeniýetiň taryhy bilen gyzyklanyp başlaýarlar. General A.W.Komarowyň topary tarapyndan Änewiň, Maşat-Misserianyň, Nusaýyň ýadygärlikleri öwrenilýär. 1904-nji ýylda amerikan alymy R.Pampelli tarapyndan Änewde gazuw-agtaryş işleri geçirilýär. Türkmenistana gelip, onuň tebigatyny, adamlaryň durmuşyny suratlandyran N.Karaziniň, N.Ýomudskiniň, L.A.Benuanyň, J.Dmitriý-Kawkazskiniň galdyran maglumatlary ähmiýetli hem gymmatly maglumatlardyr.

Harby habarçy N.Karazin ruslaryň harby güýjüniň şöhratyny wasp edýän birnäçe eserleri döredipdir. Onuň “Teke türkmenleriniň arasynda”, “Aziýa serhedinde biziň atly güýjümüz”, “Hywa ýörişi”, “Polkownik Iwanowyň türkmenler bilen çaknyşygy”, “Batyр türkmenleriň urşy”, “Gökdepäniň zabt edilişi” ýaly galamda we reňkde çeken suratlary, peýzaž eserleri şol döwürň taryhy ýagdaýyny öwrenmekde ähmiýetli eserlerdir. Suratçy “Gökdepäniň zabt edilişi” atly işinde galanyň zabt ediliş pursatlaryny suratlandyrypdyr. Onda türkmenleriň we rus esgerleriniň gazaply söweşi, uruş zerarly dörän weýrançylyk pursatlary janly edilip şekillendirilipdir. Bu tragiki ýagdaý milletiň aňyndan hiç haçan çykmaýar. Ol aýylganç taryh bolup halkyň kalbynda müdimi ýaşaýar.

N.Karaziniň Türkmenistanyň tebigatyny suratlandyran eserleriniň hatarynda “Türkmenler”, “Türkmen çopany”, “Gyzylarbat”, “Bamy stansiýasy”, “Bäherden köli”, “Ashabat”, “Amyderýadan Çärjewe geçýän köpri”, “Merw weýrançylyklary”, “Amyderýadan geçelge” atly arhiwde saklanylýan işleri diňe bir çeperçilik sungatynyň däl, eýsem türkmen halkynyň taryhy üçin örän gymmatly maglumatlardyr.

Rus häkimiýetiniň taýýarlan türkmen suratkeşleriniň hatarynda Nazar Ýomudy, ýagny Nikolaý Nikolaýewiç Ýomudskiýni atlandyrmak bolar. Nazar Ýomudskiý Kiyewiň harby gimnaziýasynda we kadet korpusynda tälim

alýar. Ol Sankt-Peterburgyň çeperçilik akademiýasynda I.E.Repin, I.Kramskoý, N.Ýaraşenko ýaly suratkeşler bilen okapdyr. Belli rus suratkeşleri M.Wrubel, W.Serow we beýlekiler bilen bilelikde sergiler gurnapdyr. Onuň türkmen topragyna gelip döreden birnäçe grafika işleri örän täsirlidir. Olardan: “Köpetdagyň etegindäki düşelgede”, “Gelin”, “Ýomudyň öýünde”, “Merwdäki bazar”, “Türkmen toýy”, “Türkmen ýigitleri” we beýleki işlerini aýtmak bolar. Bu suratlar biziň taryhymyz üçin etnografik maglumat hökmünde gymmatlydyr.

Türkmenistana XIX asyryň ikinji ýarymynda dürli görnüşli barlaglar bilen daşary ýurtly alymlar gelýärler. Türkmen halkynyň taryhy geçmişini öwrenmekde käbir alymlar ylmy-barlag işlerini geçiripdirler. Olardan: A.N.Samoýlowiçi, W.A.Žukowskini, P.M.Lessary, F.A.Mihaýlowy, A.A.Lamakini, I.A.Belýaýewi we beýlekileri ýatlap bolar. Asyryň başynda ýerli intelligensiýanyň wekili N.N.Ýomut han tarapyndan Sasanylar döwrüne degişli Hysrowgalanyň gurluşygy barada ýazylypdyr. Umuman, bu döwürde türkmen topragyna bolan üns köpeliýär. Türkmenistanyň ýerasty, ýerüsti we medeni baýlyklaryna bolan islegler artýar. Netijede, türkmen halkynyň medeniýetini öwrenmek zerurlygy ýüze çykýar.

Türkmenistanyň Şekillendiriş sungaty muzeýinde saklanýan K.Mişiniň “Metjidiň içki görnüşi” (1900), “Änew metjidi” (1902), “Erkek kişiniň portreti” (1903) atly eserleri nakgaşçylyk sungatynyň taryhyna degişlidir. Onda portret we peýzaž žanrynyň rus çeperçilik mekdebiniň professional realizm akymynyň kämil nusgasyny görmek bolýar (*55-nji surat*).

55-nji a surat.
Änew metjidi.
K.Mişin. 1902 ý.

55-nji b surat.
Erkek kişiniň
portreti.
K.Mişin. 1903 ý.

§35. 1920-nji ýyllaryň şekillendiriş sungaty

Türkmen halkynyň giçki orta asyrlardaky şekillendiriş sungatynyň görnüşlerini halyçylyk, zergärçilik, keşdeçilik, küýzegärlik, işlerde görmek bolýar. Emma Ýewropa sungatyna mahsus nakgaşçylyk, heýkeltaraşçylyk, grafika ýaly görnüşleri ýerli döp-dessurlaryna gabat gelmeýär. Emma türkmenlerde nakgaşçylyk hünäri düýbünden bolmandyr diýip bolmaz, sebäbi XX asyryň başlarynda onuň diňe görnüşi, ýagny ýazylyş usullary üýtgeýär.

Türkmen nakgaşçylygy, grafikasy we heýkeltaraşlyk sungatynyň taryhynyň täze ösüşi “Gündogaryň zarpçy sungat mekdebi” bilen aýrylmaz bagly bolup durýar. 1920-nji ýylyň 16-njy sentýabr aýynda Türküstan frontunyň 1-nji goşunynyň syýasy bölüminde sungat studiýasy döredilýär. 1921-nji ýylda onuň ady “Hazarýaka zarpçy sungat mekdebi”, soňra “Gündogar sungatynyň zarpçy mekdebi” diýlip atlandyrylýar.

Bu mekdebiň ilkinji wezipesi 1-nji derejeli mekdepler üçin bilimli mugallymlary, medeniýet işgärlerini, orunbasarlaryny we beýleki halk bilim ulgamlarynyň hünärmenlerini taýýarlamakdan ybarat bolupdyr. Onda nakgaşçylyk, heýkeltaraşlyk, edebiýat we saz hünärleri öwredilipdir.

1920-nji ýyllarda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabatda W.I.Leniniň ýadygärligi oturdylýar. Bu ýadygärligiň döremeginde akademik, nakgaşçy A.A.Kareliniň uly paýy bar. W.I.Leniniň heýkeli ussat heýkeltaraş Ý.P.Tripolskiniň taslamasy boýunça ýerine ýetirilýär. Onuň guýma işleri Baýramalynyň heýkel ussahanasynda alnyp barylýar. Bu ýadygärligiň dabaraly açylyşy 1927-nji ýylyň noýabr aýynyň 7-ne bolup geçýär.

Türküstan frontunyň I goşunynyň syýasy bölüminiň ýanyndaky çeperçilik studiýasynda suratkeşler Ruwim Mazel bilen Aleksandr Wladiçuk tarapyndan nakgaşçylygyň we grafikanyň täze tehnologiýasy boýunça ýerli ýaşlara hünär bermeklik ýola goýulýar. Çeperçilik mekdebiň ýolbaşçylarynyň esasy maksady işçi-daýhan çagalaryndan zehinlileri ýüze çykarmakdy. Bu mekdepde suratdan başga-da nakgaşçylyk, sungatyň taryhy, saz, edebiýat, tans hem teatr sungaty ýaly dersler okadylýar. Okuwçylar şekillendiriş sungatynyň täze görnüşlerini özleşdirmek bilen bir hatarda, baýramçylyk çärelerini bezemäge, çeperçilik sergilerini geçirmäge gatnaşýarlar. Şeýlelikde, bu mekdep Türkmenistanda sungatyň täze görnüşlerini ýaýratmakda ep-esli işleri durmuşa geçirýärler.

Türkmen sungatynyň milli özboluşlylygyny ykrar etmek maksady bilen, ençeme suratkeşler, şol sanda zarpçy mekdebiň mugallymlary hem, umuman türkmen halk sungatynyň nagyşlaryna ýüzlenýärler. Suratkeşleriň köpüsi milli sungatyň nagyşlaryny we özboluşlylygyny nakgaş eserlerine, grafika geçirip başlaýarlar. Bu bolsa eserleri ýönekeýlige hem sadalyga getirýärdi. Emma, bu ýetmezçiliklere garamazdan, “Gündogar sungatynyň zarpçy mekdebi”(GSZM) 1920-nji ýyllarda türkmen sungatynda ilkinji çeperçilik okuwynyň başy bolup hyzmat edýär.

1920-1925-nji ýyllarda GZSM-de heýkeltaraşçylyk, nakgaşçylyk, grafika, haýly-dokmaçylyk, teatr, aýdym-saz we umumy bilim beriji bölümler bolupdyr. Bu mekdepde 1-nji ýyl taýýarlanylş ýyly, 2-3-ýyllar mugallymçylyk hünäri, okuwyň 4-nji ýylynda suratkeşlik hünäri berlipdir. Mekdepde açylan ýylynda 10 sany ussat suratkeşler; A. Wladiçuk, I. Mazel, W. Warlamow, M. Libanow dagy işläpdirler. Soňra mekdebiň mugallymlarynyň, talyplaryň sanam artypdyr. Mekdebiň okuwçylarynyň sany 200 ýetipdir. Geljekki görnükli türkmen suratkeşleri B. Nuraly, K. Şagelow, M. Kulyýew dagylar ilkinji bolup suratkeşlik hünäri ele alypdyrlar.

1923-nji ýylyň tomsunda suratkeş mugallymlar Mazel bilen Wladiçuk ilkinji gezek öz çeken suratlarynyň sergisini guramak üçin okuwçylaryny Moskwa iberýärler. Bu ýerde olar 3 aý ýaşap, Bütinsoýuz oba hojalyk sergisinde Türküstan pawilyonyny bezeýärler. Olaryň bezegi arassa haşam nagyşdan düzülipdir. Olar şeýlede stanok nakgaş eserleri, heýkelleri, grafiki işleri hem-de gap-gaçlaryň surat şekillerini sergä çykarypdyrlar.

Gündogar sungatynyň zarpçy mekdebiniň mugallymlary Türkmenistan üçin täze şekillendiriş sungat mekdebini döredenlerinde, ilki bilen Günbatar Ýewropa we rus çeperçilik medeniýetleriniň gazanan üstünliklerinden hem-de türkmen halk sungatynyň däplerine ýüz tutmakdan ugur alypdyrlar. Olaryň gözlegleri GSZM-iň okuwçylaryna çeperçilik özboluşlylygy boýunça täsin, inçeden nepis durmuşy eserleri döretmäge kömek edýär. B. Nuralynyň özboluşly we sada ruhly eserleri, O. F. Mizgirýowanyň ussatdan reňke baý taslamalary, E. A. Skoblina-Beglyarowanyň, R. Mazeliň, S. Beglyarowyň we beýlekileriň kämil hem ýiti manyly grafiki işleri häzirki döwürde türkmen sungatynyň altyn hazynasyna girdiler.

1923-nji ýylda suratkeşleriň ilkinji goýberilişi bolup, okuwy tamamlanlaryň käbirleri GSZM-iň özünde, başlangyç synp mugallymy bolup işlemäge galdyrylýar. Emma 1925-nji ýylyň ýanwar aýynda sungat mekdebi Gündogaryň sungat tehnikumyna öwrülýär. 1925-nji ýylyň 3-nji aprel aýynda bolsa ol düýbünden ýapylýar. Munuň esasy sebäbi şol döwrüň syýasaty bilen baglydyr. Özüniň az wagt işlänine garamazdan, sungat mekdebi türkmen sungatynyň ösmegine ýardam edýär. 1927-nji ýylda Türkmen medeniýet instituty açylýar. Onuň düzüminde sungat bölümi hem açylýar. 1929-njy ýylda Türkmenistanyň Suratkeşler jemgyýeti döredilýär hem-de çeperçilik tehnikumy açylýar.

Türkmenistanda şekillendiriş sungatynyň täzeçe durkunyň dörän döwründe Türkmenistanda asly Belarussiýadan bolan Ruwim Mazeliň bitiren işleri uludyr. Mazel Aşgabada gelende onuň üçin täze we täsin dünýä açylýar. Onuň çeken “Pars şäheriniň nagyşlary” atly işi Gündogar durmuşy nähili göz önüne getirilen bolsa soňa görä çekilendigine şaýatlyk edýär. Bu akwarel seriýasy ýerine ýetirilişi boýunça rus we ýewropa mekdebiniň suratkeşleriniň adaty usulynda ýerine ýetirilipdir. Türkmenleriň çeperçilik pikirini özleşdirmek üçin Mazel pars we türkmen halylaryny öwrenýär. Ol “Pars halylarynyň nagyşlary” atly albomynda haly nagşyna derňew berip, onuň nagşyndan dürli sýužetleri ýüze çykaryp biljek şekilleriň sazlaşygyny saýlap alýar. Şeýlelik bilen, Mazel türkmen halysy barada çeperçilik dilde gürlemäge synanyşypdyr we türkmen durmuşy bilen gyzyklanypdyr (56-njy surat).

56-njy surat.
R. Mazel. Köne ýurt

1920-1926-njy ýyllarda suratkeş ýene-de “Haly ertekisi” we “Halynyň daşynda” atly iki albom döredýär. Olarda şekillendiriş sýužeti halynyň nagyş we reňk sazlaşygyna aýratyn ähmiýet beripdir. Mazel diňe bir türkmenleriň amaly-haşam sungatyny däl, eýsem folkloryny hem uly üns bilen öwrenýär. “Haly ertekisi” atly albomyňa suratkeşiň halk motiwi boýunça özüniň ýazan goşgulary we ertekileri girizilýär.

Mazeliň grafiki toplumlary we albomlary onuň üçin döredijilik hazynasy bolupdyr. Onda halkyň çeperçilik däplerini täze döwrüň şekillendiriş sungatynyň dili bilen baglanyşdyrmaga çalyşýar. Eger-de Mazeliň grafikasyna güýçli ýitileşdirme berlen hem bolsa onuň irki ýyllarda taýýarlan nakgaş eserleri şahyranadyr. 1920-

1930-njy ýyllaryň başlarynyň uly akwarel we guaş işleri, stanok nakgaş eserleri asuda we pesaýy mazmunda beýan edilýär. Onuň “Sazandaçy”, “Öýüň içinde”, “Agsamara” ýaly işlerinde gahrymanlara berilýän häsiýetnamasy, etnografiki zatlaryň berilmegi türkmen durmuşyny suratlandyrýar. Türkmenistanda Mazeliň işi Rewolýusion Russiýanyň suratkeşler Assosiasiýasy (AXPP) tarapyndan güýçli goldanylýar. 1929-njy ýylda “Türkmen obasyndaky agşam” atly işi üçin Mazele Assosiasiýa tarapyndan ilkinji baýrak berilýär.

1920-nji ýyllaryň 2-nji ýarymynda sowatlylyga çekilen zenanlar barada, olara sowat öwredilişi barada türkmen şekillendiriş sungatynda uly üns berlip, sowatly zenanlaryň keşbini döretmeklik aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu şekilleri O.F.Mizgirýewanyň “Jöwza”, “Dördünji aýal”, “Halyçylyk sungaty”, “Gyzjagazlar” diýen işlerinde görmek bolýar (57-nji surat).

57-nji surat. Halyçylyk sungaty.
O.Mizgirýowa. 1926 ý.

Türkmen sungatyna täze usullary girizmekde uly işler bitirenleriň ýene-de biri Başım Nuralydyr. Okuwa girmezinden öň Başım Nuraly daýhançylyk bilen meşgullanýar. Ol ilkinji gezek galamy we çotkany 20 ýaşyndan geçen soň ele alýar. Başım Nuraly Gündogaryň zarpçy mekdebiniň iň görelde okuwçylarynyň biri bolup, Mazeliň elinde tälim alýar. Başım Nuraly öz işlerinde keşpleri nagys görünüşinde bermeýär, adam keşbini döretmek üçin nagysam ulanmaýar. Ony öz boluşy ýaly kabul edýär. Türkmen suratkeşi Başım Nuraly özüniň döredijiliginiň irki döwürlerinde tebigatyň berýän reňkini edil halydaky ýaly taýýarlaýar.

1923-nji ýylda ol özüniň ilkinji eseri “Gurban baýramy” diýen işini ýerine ýetirýär. Bu eserde giňişligiň özboluşly teswiri, nagysly çarçu wag ony miniatýura ýakynlaşdyrýar. Suratkeş baýramçylygy örän ýerlikli görkezip bilipdir. Ol şahyrana taslamany döredýär. Daşky hereketden gaça durýar. Suratda, iň öňde milli eşikde aýalgyzlar hereketsiz, göýä surata düşýän keşpde berlipdir. Aşak tarapynda gyzyly goňur reňk saz-

laşygy berlip aňyrky giňişlige gitdigiçe, ol birneme ala reňkde berlipdir. Suratdaky derýanyň mawy reňki, çäge reňki, metjidiň gümmeziniň ak reňki eseri has hem janlandyrýar. Suratyň öň tarapyň reňk sazlaşygy baýramçylygyň dabaryly geçirilýänligini görkezýär (58-nji surat).

58-nji surat.
Gurban baýramy.
B.Nuraly. 1923 ý.

1925-nji ýylda Bäşim Nuraly Moskwa baryp, çeperçilik işçi toparyna okuwa girýär. Ol ýerden hem professor Pawel Kuznesowyň monumental nakgaşçylyk bölümüne synagsyz geçýär. 1925-nji ýylda Zarpçy mekdebiň ýapylmagy bilen, Bäşim Nuralynyn aýratyn zehini göz önünde tutulyp Moskwadaky “Bxytemaca” okuwa iberilýär. Bu ýerde ol kän sergilere gatnaşýar we özüniň döredijiliginde halkyň durmuşyny suratlandyrýar. Onuň ýazan “Türkmeniň täze durmuşy” (1928), “Köne türkmen durmuşy” we beýleki eserlere şadyýan gaplanan suratkeşiň döredijiligi açylyp ugraýar. Suratkeş ýaş türkmen gyzlaryny we adamlaryny elleri kitaply suratlandyrýar.

Bäşim Nuralynyň ilkinji we soňky işlerinde-de özüniň gyzykly pikirlerini täsin beýan etmegi başaryar. Onuň eserleri sada we enaýy, doňan ýüzler, hereketsiz, dik keşpler, tekizlik we bezegler işlere gadymy äheňi berýär. Ýöne, suratkeşiň eserleriniň sadalygyna garamazdan, onuň geljekki türkmen suratkeşlerini ýetşdirmekte ähmiýeti uludyr.

59-njy surat.
Guşly gölli türkmen
halysy. XIX asyr

Ilkinji milli çeperçilik mekdebiň döremeginde amaly-haşam sungat eserleriniň, ýagny, türkmen halysynyň täsiri uly bolupdyr. Reňkler halyda-da, edil nakgaşçylyk sungatyndaky ýaly açyk sary reňkden tä gara goňur reňke, açyk ýaşyl reňkden tä gara gök reňke çenli bölünip, onlarça basgançaklardan durýar. Elbetde türkmen halylarynda reňkleriň doýgun we açyklygyny oňat hasaplanýar. Gara we gök reňkler türkmen halylarynda özüniň degişli ýerine çitilenden soň gyzyly-goňur, sary reňkleriň goşulmagy halynyň reňk öwüşginligini güýçlendirýärler (59-njy surat).

Reňkler aýratyn hem haly sungatynda baý öwüşginlik berýär. Halylaryň “guşly göl”, “çakmak göl”, “aýna goçak”, “kejebe göl”, “älem-jahan”, “baş aý”,

“oňurga göl” nagyşlylary halylaryň nusgawy mekdebine degişlidirler. Bu eserlerde merkeze jemlenen nagyşlar halynyň sazlaşygyny saklaýar. Ýöne, sungatyň hereketdäki mysalyňa köp görnüşli beýleki nagyşly halylar degişlidir. Olaryň ikisinde kem baha bermek bolmaz. Türkmen halylarynyň “bugdaý”, “şemşat göl”, “çarhy pelek”, “gunçaly pendir”, “gabsa göl”, “örtmen göl”, “japarbaý göl”, “dyrnak göl” we başgalar halynyň merkezinden iki tarapa süýşürilýär.

Türkmen nakgaşçylyk sungatynyň milli mekdebiniň esasynda türkmen halylarynyň reňk baýlyklary jemlenendir. Olardaky reňk sazlaşyklary XIX asyryň ahylarynda XX asyryň başlarynda Günbatar ýurtlaryň sungatynda dörän modernizm akymalaryna täsiri ýeten bolmaly. Nusgawy türkmen halylary biziň geçmişimiziň ruhy baýlygy bolup, häzirkizaman sungatynyň çür başydyr. Umuman, 1920-nji ýyllaryň suratkeşlik mekdebiniň döremeginde, türkmen haly nagyşlary ussatlar üçin nusgalyk bolup hyzmat edenligi ikiüçsüzdür.

60-njy surat.
Milli bezegli keramika.
O. Mizgirýowa. 1930 ý.

§36. 1930-njy ýyllaryň şekillendiriş sungaty

XX asyrdaky sungatda dörän käbir ýönekeý akymlyk alymlar (A.Russo, N.Pirosmany, I.Generalich) iki topara bölýärler. Olaryň birinjisi, gaýtalanmaýan şahsy döredijilik alamatlary düzgüne laýyk gelýän, halk döredijiliginiň kadalaryny özünde jemleýär. Oňa Başim Nuralynyň döredijiligini goşup bolar. Başim Nuralynyň döredijiligi barada giňişleýin gürrüň berýän belli sungat işgärleriniň çykyşlaryndan düzülen albom ussadyň şekillendiriş sungatynda bitiren işleri barada doly maglumat berilýär.

B.Nuralynyň eserleri sada we umumy, doňdurylan ýüzler, hereketsiz we dik keşpler, bezegler işlere gadymy äheňi berýär. Ýöne, suratkeşin eserleriniň sadalygyna garamazdan, ol ilkinji bolup täze tehnologiýany halkyň durmuşyna ornaşdyran türkmen suratkeşleriniň biridir. Onuň sungaty ýokary derejeli, halkyň durmuşyny beýan edýän professional sungat bolup özboluşly ussatlyk ýoludyr.

Türkmen sungatyna önjeýli goşant goşan Sergeý Beglyarowyň durmuş temalaryna bagyşlan “Patefonyň ýanynda” (1930), “Bagşy” (1935) atly eserleri türkmen sungaty üçin gymmatlydyr. Onuň işlerinde otuzynjy ýyllaryň halk durmuşynyň döwrebap ýaşayşy açylyp görkezilýär (61-nji surat).

Sungaty öwreniji rus alymy L.Zinger Başım Nuralynyň “Halyçynyň portreti” (1926) atly eserine halkyň gözelligi dünýäsini hakyky açan we monumental häsiýetli eser döreden ussat suratkeş hökmünde baha berýär. Ol özüniň ýene bir kitabynda portret klassikasyny döreden sowet suratkeşleriniň hatarynda B.Nuralynyň “Türkmen gyzyň portreti”(1937) ak we gara, ýaşyl, sary, gök, gyzy, owadan reňklerde ýerli mekdebe mahsus eser döredendigi barada belleýär (62-nji surat).

61-nji surat. Bagşy.
S.Beglyarow. 1935 ý.

62-nji surat. Türkmen
gyzyň portreti.
B. Nuraly. 1937 ý.

1920-nji ýyllaryň ahylarynda 30-njy ýyllaryň başlarynda grafikaçy suratkeşleriň täze durmuş döredijiligi başlanýar. Respublikanyň gündeke durmuşyny wagyz edýän «Туркменская искра» gazetini grafikaçy suratkeşleriň işleriniň ýaýbaňlanmagyna hemäyat edip başlaýar. Bu döwürde, täze sowet döwletiniň syýasatyny wasp edýän suratlar gazetini gündeke sanlarynda yzygider çap edilýär. Köp täsirli suratlar Aşgabatda çap edilýän «Туркменоведение» atly žurnalda hem berilýär. Örän täsirli tankydy suratlar (karikatura) “Tokmak” žurnalynda yzygiderli çap edilýär.

Sowet döwletini wagyz-nesihat etmekde grafikaçy suratkeşleriň örän uly orny bolupdyr. Ýaş suratkeşler H.Şapow, H.Kostenko, I.Gerşanik, O.Ponamarew, M.Fedura we başgalar zarpçy mekdebiň uçurymlary bolupdyrlar. Olar nakgaşçylara garanyňda uly işleri amala aşyryp, olarda durmuşy hakykaty görkezilmäge çalşypdyr.

Bu döwürde türkmen grafika sungatynyň ösmegine rus grafikaçysy A.A.Karelin uly goşant goşýar. Sýužetli halylary döretmek däbiniň alamatlary geçen asyryň haly dokmaçylygynda bolup, olaryň içinde adamlaryň we haýwanlaryň suratlary görkezilen nusgalary duş gelýär.

Türkmenistanda ilkinji portret halylary dokmaçy zenanlar tarapyndan döredilýär. Olaryň çeperçilik taslamalaryny döretmekde suratkeşler gatnaşmandyr. Portretleriň biri şol döwrüň döwlet baştutanynyň portreti bolup, ol plakatdan we gazýetden göçürilip hala çitilipdir. Türkmenleriň ussat suratkeşleri bolmasalarda, şeýle ussatlyk bilen portreti döredip, ony gelin-gyzlaryň hala geçirip bilmekleri, halk döredijiliginiň ýokary derejede ösendiginden habar berýär. Halylaryň taslamasy, nagyşlaryň deňagramly ýerleşdirilişi we reňk sazlaşygy aýratyn ünsüni çekýär. Bu halylardaky suratlaryň hiç biri başga bir halylarda gaýtalanmaýar. 1920-nji ýyllarda döredilen halylary şol döwrüň syýasaty bilen baglanyşdyrylyp dokalypdyr. Elbetde, dokmaçylaryň arasynda sýužetli we portretli halylary dokamakdan boýun gaçyranlar hem bolupdyr. Emma, halyçylaryň baş maksady türkmen milli nagyşlaryny ýitirmezlik bolupdyr.

Türkmen haly portretleriniň ikinji döwri 30-njy ýyllardan ussat suratkeşleriň gatnaşmagy bilen başlanýar. Şol döwürde iň şowly hasaplanan haly portreti W.I.Leniniň portretidir. B.Nuraly portret eskizini taýýarlansoň, onuň aýaly-halyçy A.Nuralyýewa W.I.Leniniň portretini dokap hala geçirýär. Portret halynyň dogry proporsýany tapmak üçin, onuň awtorlary gaýmada köp zähmet çekipdirler. Reňklerde ýagty kölegäni ýumşak bermek üçin stanok nakgaşçylygynyň usullaryny ulanypdyrlar. Halynyň 3/2 bölegini portret tutup aşaky böleginde üç sany uly salyr gölleri ýerleşdirilipdir. Gaýma üç bölekden ybarat bolup, onuň iki gapdalyndan goçak nagşy dokalypdyr. Merkezde bolsa, baş burçly ýyldyz ýerleşdirilipdir. Bu haly çeperçilik taýdan örän kämil ýerine ýetirilipdir. Eser gowy çykandan soň köp wagtyň dowamynda bu haly yzygiderli birnäçe gezek dokalypdyr. B.Nuraly ussat suratkeş bolsa-da onuň ussat dokmaçy bolmanlygy sebäpli bu eserde käbir ýalňyşlyklary görmek bolýar. Meselem, portretiň aşagyndaky sa-

lyr gölleri – olaryň portret bilen hiç hili arabaglanyşygy ýok. Suratkeş olary özüçe halyda milliligi saklamak maksady bilen şol ýerde ýerleşdirýär. Edil şonuň ýaly portretiň daşyndaky gaýma hem portreti bezemek üçin däl, emma, oňa päsgel hem berenok. Ol özbaşdak nagys hökmünde dokalypdyr.

B.Nuraly şahyrcylykdan hem habarly bolupdyr. Onuň goşgulary sazdan aýry däl ekeni. Nuralynyň bu ukyby onuň döredýän eserlerinde hem duýulýar. Usadyň “Gyzyň ogurlanyşy” diýip atlandyran haly eskizinde ol has aýdyň görünýär. Bu eskiz liriki miniatýurany ýatladýar. Eskiziň merkezinde aşyklar bedew atynda suratlandyrylypdyr. Düşeginde (fonunda) türkmeniň ajaýyp sährasy suratlandyrylýar. Bu sýužetiň daşyny gurşap duran gyra nagyşlarynda daglary, gülälekli baýyrlyklary, bagly-bakjaly baglary aňladýan şekilleri görmek bolýar. Eseriň durky hem özboluşly, onda, Nuralynyň tebigata bolan söýgüsini görmek bolýar. Şeýle ajaýyp eserleriň birnäçesini döreden ussat suratkeşiň eserlerinde haly sungatynyň açylyp görkezilmegi gündogaryň çeper miniatýurasynyň häsiýetli täsirini görkezýär. Hakyky özboluşly suratkeş Başım Nuraly türkmen nakgaşçylygynda mynasyp yz galdyran suratkeşleriň biridir.

1930-njy ýyllarda türkmen haly dokmaçylygy uly özgerişleri başdan geçirýär. Bu döwürde sýužetli halylar monumental amaly-haşam sungaty hökmünde sergilere çykarylýar. Ussat dokmaçylaryň irginsiz we agyr zähmetiniň esasynda täze-täze sýužetli halylar we portret halylaryň ençeme görnüşleri döredilýär. Bu döwürde dörän sýužetli panno halylarynda çeperçilik meseleleri kynlaşdyrylýar. Haly indi amaly-haşam sungatynyň çäginde çykýar. Ol interýer bezegi hökmünde kabul edilse-de, täze meseleleri çözmek üçin ulanylyp başlanýar. Şol bir wagtyň özünde sýužetli halylarda reňk, nagys we çitim öz milliligini üýtgetmän hasda kämilleşýär we täze bir ajaýyp görkeýe bolýar. Halylarda türkmen mahsus bolan reňkler, gadymy nagyşlar üýtgedilmän saklanýar.

30-60-njy ýyllarda portret halylary döretmekde Ý.Krylow, S.Beglýarow, A.Sawosin, G.Sosnin, Matweýew, M.Fedura, J.Rejepow ýaly suratkeşler birnäçe eserleri döredýärler. Olaryň içinde haly suratkeşi Ý.Krylow “Alýoşkin öz serhetçi agasy bilen” (1946) diýen portret eserini ýerine ýetirýär. Soňra “Kuzmin polkownigiň gyzy” diýen işini çekýär. Şol döwürde dörän portret halylarynyň hemmesiniň manysy birmeňzeş bolupdyr. Birnäçe ýyl geçenden soň haly portretlerinde ýerleşdirilen göller sazlaşdyrylyp başlanýar. Öňki salnan salyr göli ýomut göli bilen ýa-da haýwanjyklar, gowaça, üzüm, gerb, orak we çekiç, ýyldyzjyklar bilen çalşyrylypdyr. Bu döwürde S.Beglýarowyň döredijiliginde hem birnäçe görnükli eserler döreýär. Olaryň içinde “M.I.Kaliniň haly portreti”, “A.S.Puşkiniň haly portreti” şeýle hem “Buluçlaryň tansy” (1938) ýaly eserler bar.

Bu döwürde türkmeniň şanly taryhyny suratlandyran “Aşgabat Moskwa atly ýörişi” diýen haly eseri döredilýär. Bu eseri suratkeş I.Sawosin 1938-nji ýylda çekipdir. Bu haly suratyň umumy ölçegi 332x225 sm bolup, ol ýüň, nah we

ýüpekden dokalypdyr. Bu suratda Garagum çölünde türkmeniň buýsanjy bolan bedew atlarda merdana hem edermen çapyksuwarlaryň ummasyz kynçylyklary ýeňip baryan pursaty görkezilipdir. Ýigitler gum depesiniň arasyndan, biri- biriniň yzyndan hatar bilen, gamyşgulak bedewlerde ýöräp gelýärler. Ýigitler türkmenine mahsus bolan lybasda: gyrmyzy donly, ak we gara silkme telpekli şekillen-dirilipdir. Ýigitler göräýmäge bary birmeňzeş ýaly bolsa-da, awtor eseriň reňkini we çapyksuwarlary aýyl-saýyl etmegi ussatlyk bilen başarypdyr. Eseriň reňk saz-laşygy türkmeniň halysynyň milliligine mahsus, özüne çekiji reňkler bilen ýerine ýetiripdir. Halynyň merkezi düşegine gözün düşende Garagum çöli, türkmeniň güneşli tebigaty göz önüne gelýär. Eseriň gyralary türkmen alajasydyr nagyşlary bilen bezelipdir. Bu panno halysy biziň günlerimizde-de özüniň gymmatyny ýi-tirmän saklanyp galan owadan halylaryň biridir.

§37. 1940-njy ýyllaryň şekillendiriş sungaty

Beýik Watançylyk urşy türkmen sungat ussatlarynyň önünde täze wezipeleri öňe sürdi. Urşuň ilkinji günlerinden başlap türkmen suratkeşleri duşmana garşy ähliahalk göreşine goşuldylar. Bu döwürde sungatyň wagyzçylyk ähmiýeti ýokar-landy. Uruş ýyllarynda (1941) Aşgabatda “Türkmen TAG-yň penjiresi” diýlip atlandyrylan ussahana döredilýär. Ol ýerde agitplakatlary, syýasy karikaturalary litografiýa we trafaret usul bilen neşir edilip ýaýradylýar. Plakatlaryň temalary esasan Watany goramaklyga bagyşlanyp, olar frontdaky hem-de tyldaky adamlary gahrymançylyga çagyrypdyr. Bu işleriň mazmuny gahrymançylyga hem-de ýiti satira bagyşlanypdyr. Plakatlary nakgaşlar we grafikler ýerine ýetiripdir. Suratkeşler Ý.Adamowa, S.Begliýarow, M.Daneşwar, Ý.Daneşwar, I.Çerinko Watan barada, gahrymançylyk barada ençeme eserleri ýerine ýetiripdirler. Tyl bilen baglanyşykly plakatlara: Ý.Adamowanyň: “Ýurda we fronta köp pagta bereris!”, “Ýurda we fronta çörek!” diýen plakatlary adamlary zähmete höweslendiripdir. Uruş ýyllarynda Ý.Annanurow, N.Dowodow, G.Babikow, Y.Gylyjow, I.Çerinko, A.Şetinin, W.Pawlowskiý ýaly suratkeşler söweş meýdanlarynda faşistler bilen şoweşipdirler.

Uruş ýyllarynda tylda suratkeş Ý.Daneşwar “Fronta ätiýäçlyk üçin rezerwler”, “Pagtanyň ýokary hasyllygy üçin” diýen plakatlary ýerine ýetirýär. Ähli plakatlary ýazgylý bolupdyr. Daneşwar frontyň we tylyň bütewiligini görkezýän temada “Front üçin ýyly geým-gejimleriň ýygnaýyşy”, “Watan goragyna kümüş şaý-sepler” ýaly plakatlaryny taýýarlaýar. Bu plakatlaryň hemmelere düşnükli şekilde çekilipdir.

Uruş temasy, şol döwürüň pajygaly ýagdaýy, Watan üçin halkyň görkezýän gahrymançylygy gazet we žurnal grafikasynda hem ýüze çykypdyr. Aşgabatda 1944-nji ýylda “Türkmen TAG-yň penjiresi” agitplakatlarynyň we karikaturalary-

nyň sergisi geçirilýär. Sergä suratkeşler: M.Daneşwaryň, Ý.Daneşwaryň, Ý.Adamowanyň, G.Babikowyň, A.Smekalkiniň 150 sany eseri çykarylýpdyr.

1946-njy ýylda frontçy suratkeşleriň: G.Babikowyň, B.Zaiçkiniň, Y.Gylyjowyň, K.Hnykiniň, M.Feduranyň işleriniň ilkinji sergisi halk döredijilik öýünde geçirilýär. Bu eserlerde reportažlyk, dokumentallyk, monumentallyk, durmuşy hakykata wepalylyk häsiýetler görkezilmäge çalşylypdyr. Uruş ýyllarynda nakgaşçylyk ulgamynyň eserlerinde-de Watançylyk, frontdaky gahrymançylyk, tyldaky zähmet edermençiligi suratlandyrylypdyr. Frontdaky wakalary suratlandyryan S.Begliýarowyň “Mugallyma Uşakowanyň gahrymançylykly wepat bolmagy” (1943), Ý.Annanuwowyň “Wýazma etegindäki söweş” (1943) ýaly işleri taryhy ähmiýetli işleriň biridir. Ýöne, bitewiligine alnanda bu tema türkmen nakgaşçylygyna kän mahsus däl. Türkmenistan frontdan uzakda, tylda bolanlygy üçin suratkeşleriň döredijiligindäki eserler, esasan, halkyň tylda çekýän zähmet edermenligi, fronta beren kömegi suratlandyrylýar. Mysal üçin, Ý.Daneşwaryň “Çagyrys punktunda” (1941) diýen işine raýatlyk joşguny, durmuş takyklygy, keşpleriň görnüşleri häsiýetlidir. 1942-nji ýylda ol “Gyzyl goşuna ugradyş” diýen işinde şol döwrüň durmuşyny, işjeňligini görkezýär. 1943-1945-nji ýyllarda Daneşwar “Fronta, Watan üçin” diýen işini döredýär, oňa monumental taslamanyň häsiýetleri siňdirilmäge çalşylypdyr. Eserde işjeňlik, ýeňşe bolan ynam duýulýar. Gahrymanlaryň içki dünýäsi, psihologiki häsiýetnamasy çylşyrymlaşýar.

1942-nji ýylda Ý.Adamowa “Donorlar” (1943), “Ýaralanan oglunyň ýanynda” ýaly işleri ýazýar. Şol ýylda S.Begliýarow “Gyzyl goşuna atlaryň gowşurylyşy” diýen işini döredýär. 1943-nji ýylda M.Daneşwaryň “Gymmatlyklaryň ýyg-nalmagy” diýen işi, 1944-nji ýylda H.Allaberdiýewiň “Bagşy ýaralananyňkyda myhmançylykda” ýa-da “Maşgalada” diýen işleri, 1945-nji ýylda Ý.Annanuwowyň “Frontdan habar” diýen işleri döredilýär.

Ussat suratkeş Ý.Adamowa 1940-njy ýyllarda meşhur alym etnograf W.Moşkowa bilen türkmen obalarynyň demirgazyk-günbatar etraplaryna iş sapary bilen syýahat edýär. Suratkeş tarapyndan W.G.Moşkowanyň ylmy işi üçin, akwarelde we galamda haly nagyşlarynyň suratlary taýýarlanýar. Bu syýahat suratkeş zenanda türkmen halkynyň durmuşy barada giň düşünje berýär. Soňra ol özünde galan täsir barada ýatlap, türkmen gelin-gyzlary, ak telpekli we gyrmyzy donly ýigitleri, özüniň döredijiligine siňdirmegi başaýar. Onuň adamlara bolan garaýşynda üýtgeşik täzelik, päklik we teatrlaşdyrma häsiýetleri bar. Ylmy işde açyk eşikli, owadan buýsançly adamlar şekillendirilýär.

Uruş ýyllarynyň ahrynda suratkeşler B.Nuraly, I.Çerinko, Ý.Daneşwar dagy ençeme portret eserleri döredýärler. Bu ýyllarda türkmen sungatynda söweşjeňlik žanry döreýär. Ol geljekki türkmen suratkeşleriniň eserlerinde gaýduwsyz ata-babalarymyzyň gahrymançylygyny açyp görkezýän eserleri döretmäge badalga berýär.

Şekillendiriş sungatynda uruş wakalaryny, söweş pursatlaryny jemleýän eserler döredilýär. Bu žanr nakgaşçylyk sungaty üçin has-da häsiýetlidir. Şeýle-de, bu žanr taryhy wakalaryň hem düzümine girip, esgerleriň gullukdaky durmuşyny hem açyp görkezýär. Söweş žanry durmuşy, portret, peýzaž, animal we natýurmort ýaly žanrlary öz içine alýar. Uruş pursatlary Galkynyş eýýamynda Mikelandželo, Leonardo da Winçi, Tisian, Tintoretto; XVII-XVIII asyrlarda D.Welaskes, Rembrandt, N.Pussen, A.Watto ýaly suratkeşleriň döredijiliginde, soňra bolsa F.Goýýa, T.Žeriko, E.Delekrua ýaly ussatlaryň işlerinde şöhlelendirilýär. Söweş pursatlaryny P.Pikassonyň “Gernika”, W.Wereşaginiň, M.Grekowyň, A.Deýnekanyň, E.Moiseýenkonyň, G.Koržewiň we beýleki suratkeşleriň döredijiliginde görmek bolýar.

Türkmen nakgaşçylygy şeýle-de, daşky “dawasyzlyk nazaryýetiniň” täsirlerini hem başyndan geçirýär. Käte aýratyn suratkeşleriň: B.Nuralynyň, Ý.Daneşwaryň zehinleriniň özboluşlygy ýerliksiz tankyt edilýär. Emma olaryň şekillendiriş sungatynyň in gowy eserleri edilýän tankytlary ret edýär. Mysal üçin, B. Nuralynyň “Frontçynyň gaýdyp gelmegi” (1948), “Pile ýygymy” (1948) diýen işlerinde zähmetiň adamlarda ruhubelentligi, şatlygy açyp görkezişi berilýär. Suratkeşiň durmuşy şatlykly kabul edişi reňk sazlaşygynda anyk berilýär.

Adamlaryň biri-biri bilen mähirli gatnaşygy Ý.Annanurowyň “Bibijan” (1947), “Çopanlar”, “Çaganyň suwa düşürilmegi” atly eserlerinde ýerlikli reňk sazlaşygynda ýüze çykarylýar. Halk durmuşyndan bagt temasy Ý.Daneşwaryň “Saz sapagy” (1947) atly işinde aýk görkezilýär. Bu işde suratkeşe mahsus öňki haşam labyzlyk ýitýär. Suratkeş göwrümleri teswirlemekde batyrgaý umumylaşdyrmadan gaça durýar. Sebäbi bu şekillerde durmuşy hakyky suratlandyрма usulyndan çala üýtgedilse olar ýalan hökmünde kabul edilipdir. Mysal üçin, 1949-njy ýylda geçirilen sergide bolan maslahatda, bu işde esaslandyrylmadyk reňkleriň berilendigi tankyt edilýär. Aslynda Ý.Daneşwar ussat nakgaşçydyr. Onuň “El işiniň başynda”, “Gyzymyň portreti” (1947) atly işleri (etýudlar) onuň subutnamasydyr (63-nji surat).

Bu ýyllarda portret žanrynda-da uly üstünlikler gazanylýar, olarda adamyň içki dünýäsine ýüz tutulýar. Esasan hem, halk keşpleri suratlandyrylýar. Meselem, B.Nuralynyň “Baba Çaryýewiň” (1949), H.Allaberdiýewiň “Çopan Annaýewiň”, I.Çerinkonyň “Ärsaryýewyň portreti”, “Mülki Amanowyň” (1947), Ý.Annanurowyň “Alty Garlyýewiň” portretleri döredilýär. Portretlerde çylşyrymly häsiýetler çözülýär.

Suratkeş I.Çerinkonyň “Ýigitler” (1946) diýen işinde Beýik Watançylyk urşy ýyllarynda gahrymançylyk görkezen nesillerden ýaş nesle geçýän ruhy güýjüň egsilmezligi beýan edilýär. Bu işde nakgaşyň ussatlygy reňk çözgüdi baý öwüşginde berilýär (64-nji surat).

63-nji surat.
El işiniň başynda.
Ý.Daneşwar. 1947 ý.

64-nji surat.
Jigitler. I.Çerinko.
1946 ý.

XX asyryň ortalarynda A.Hajjýewiň “Magtymguly” (1947), Ý.Annanurowyň “Kemine” (1950) portretleri ýazylýar. Portret sungatynyň esasy üstünligi suratkeşleriň (S.Beglyarow, Ý.Daneşwar, I.Çerinko, B.Nuraly) professional ussatlygy netijesinde ýüze çykarylýar.

Grafika sungaty çagalar üçin niýetlenen “Pioner” žurnalynda we “Mydam taýýar” gazýetinde özüniň mynasyp ornuny tapýar. Bu neşirde 1948-nji ýyldan soň

bezeg işlerine jogapkär redaktor bolup zehinli suratkeş P.K.Parsalis işläp başlaýar. Ol öz döwründe birnäçe nusgawy ýubileý nyşanlarynyň hem awtory bolýar.

XX asyryň 40-njy ýyllarynda heýkeltaraşlyk mekdebiniň gahrymançylyk we durmuş temalary kämilleşdirilýär we ösdürilýär. Heýkeltaraşlar: I.Koptenarunyň “Balykçy” (1943), “Türkmen mukamy” (1945), “Ilkinji ädim” (1947), “Yzyňa dolanmak” (1948), A.Abramowyň “Sowet Soýuzynyň gahrymany Gurban Durdynyň portreti” (1944), “General Kulyýewiň portreti” (1954) atly eserleri uly üstünlige eýe bolýarlar.

1940-50-nji ýyllarda heýkeltaraş A.Abramow özüniň döwrebap naturaçylyk häsiýetli eserlerini halka hödürleýär. Onuň döreden heýkel eserlerinde Ata Salyhyň, Durdy Gylyjyň, Berdi Kerbabaýewiň, Orazgeldi Ärsaryýewiň portret eserlerini aýtmak bolar. Heýkeltaraşlar: Ý.Klýuge, T.Fýodorowa we A.Sylawaýa “Türkmenistan SSR-niň senagaty” (1955) we “Türkmenistan SSR-niň oba hojalygy” atly eserleri döredýärler.

§38. 1950-nji ýyllaryň şekillendiriş sungaty we binagärliги

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň sungaty gündelik durmuşy janly we ruhubelent beýan edýän eserleriň döremegine badalga berýär. Bu döwüriniň naýbaşy eserleriniň hatarynda: Ý.Adamowanyň “Täze aýdym” (1950) (*65-nji surat*), G.Brusensowynyň “Aýalyň portreti” (1956) (*66-njy surat*), “Zenan portreti” (1957), “Hojanepesiň Pýotr I bilen duşuşygy” (1959), I.Çerinkonyň “Ertir mekdebe” (1958), Ý.Ananuwowyň “Kemine” (1950), G.Babikowyň “Köpetdagyň eteginde” (1953), Y.Gylyjowyň “Kitap bazary” (1954) we “Garagum çölünde” (1953), N.Dowodowyň “Zergär ussadyň portreti” (1955), A.Hajyýewiň “Pagtaçylara ylmyň kömegi” (1956), Ç.Amangeldiýewiň “Ýaş Magtymguly öz atasy Azada goşgusyny okaýar” (1959) atly eserini görkezmek bolýar.

Uruşdan soňky ýyllarda çeperçilik ussatlyk meseleleri aýratyn ýitileşýär. Sebäbi täze jemgyýetçilik ideýalar çuňňur hem aýdyň çeperçiligi ýüze çykarmaklygy talap edýär. Türkmen nakgaşçylygyna edil öňki ýaly bir wagtlyk ähmiýetsiz çekilen suratyň we reňkiniň saýlanyp alnyp bilinmezligi, işlenilmeli temalaryň gysylmagy päsgel berýär. Bu döwürde ussat hünärmen bolmak üçin, esasan, beýik maksatly eserleri döretmeklik zerurlygy ýüze çykýar. Türkmen sungatynyň ösüşine tankydy pikirlerdäki sosrealizmiň (şol döwri hakykatçyl suratlandyrmak manysynda) täsiri güýçli bolupdyr.

Ol 1940-1950-nji ýyllarda sungatda ýörgünli bolan “dawasyzlyk nazaryýetini” döredýär. Onuň düýp mazmuny jemgyýetde gapma-garşylyklaryň we dawa-laryň şekillendirilip görkezilmegi ünkär edilýär. Şeýlelikde, realizm sungatynyň

stilistik mümkinçilikleri, dili we plastikasy gysylýar. Iş ýüzünde bu stilistik ugurlarda geçirilýän döp-dessurlaryň gysylmagyna getirýär. Göwrüm serişdeleriniň keşp labyzlygyna ýerliksiz baha bermeklik eseriň “gutarnyklygy” diýlip atlandyrylmagyna garşy goýulýar. Eseriň gutarnyklygy diýlip, çeper keşbiň içki mazmunyna düşünilmän, onuň diňe daşky böleginiň işlenilmegine düşünilipdir.

65-nji surat. Täze aýdym. Ý. Adamowa. 1950 ý.

Sungat adam eli bilen döredilýär. Diňe, şekillendiriş sungaty barada aýdylanda, suratkeşleriň, ajaýyp işlerine biz “sungat eserleri” diýýäris.

Sungatda esasy orny duýgy tutýar. Ony ýüze çykarmak her bir suratkeşe başartmaýar. Mysal üçin, bir zady iki suratkeşiň meňzeş görmegi we ony duýmagy örän seýrek gabat gelýär. Olaryň meňzeş bolmagy sungat äleminde esasy hasaplanmaýar. Onda öňe sürülýän maksat suratkeşiň öz duýgusyna esaslanyp, islegini kanagatlandyrmagy bolup durýar. Sungat ussatlary hakykatyň dürli taraplaryny açmagy, köp adamlaryň görmeýän zatlaryny beýan etmegi başaýar. Sungat eserleri muzeýlerde has giňden açylyp görkezilýär. Döwürleriň we halklaryň şekillendiriş sungatyny muzeýlere ýygnamakda XX asyryň wakalarynyň ähmiýeti örän uludyr. Şahsyýetleriň geljekgi nesiller üçin galdyran pikirleri, duýgulary, toplan bilimleri çeper eserlerde müdimi ýaşaýar.

Žanr – sungatyň bir görnüşi, usul diýmegi aňladýar, ol sýužet we stilistik alamlary bilen häsiýetlendirilýän sungat eserleriniň bir görnüşidir. Mysal üçin, şekillendiriş sungatynda – portret, peýzaž, durmuş we başga temalardaky eserlerdir.

66-njy surat. Aýalyň portreti.
G. Brusensow. 1956 ý.

Žanrlar syýasy, dini, durmuş talaplary bilen bagly bolup, esasan, ol jemgyýetiň ruhy medeniýetini açyp görkezýär. Žanrlar – sungaty düzgünleşdirmek we ony belli bir maksada gönükdirmek wezipesine eýerýär. Şekillendiriş sungatynda nakgaşlaryň döredijilik ýoluny kesgitlemek üçin, ilkinji nobatda olaryň eserleriniň tertibini düzmeklik möhüm hasaplanýar. Şonuň üçin, suratkeşleriň naýbaşy eserinden ugur alyp, olaryň haýsy žanra köpräk ýykgyň edýändigini anyklamaly we ussatlyk agramyny seljermeli bolýar. Olary özüne meňzeş eserler bilen bir hatarda goýup, eserleriň aýratynlygyny ýüze çykarmaly. Elbetde, bu wezipäni ýerine ýetirmek sungaty öwreniji alymlaryň paýyna düşýär.

Häzirki döwre çenli türkmen nakgaşlary tarapyndan ýerine ýetirilen işler örän kän. Olaryň döredijiliginde dürli-dürli žanrlara gabat gelmek bolýar. Ýöne, suratkeşiň haýsy ugurda

has kän täzeçillik girizendigini anyklamak welin esasy wezipeleriň biridir. Onuň üçin, türkmen ussatlarynyň naýbaşy eserlerini taryhy, epiki, batal, durmuşy, peýzaž, portret, natýurmort we animal ugurlara bölmek ýerliklidir:

Ý. Adamowanyň uruşdan soňky döreden eserleri: “Täze aýdym” (1950), “1-nji sentýabr” (1951), “Burawçylaryňkyda” (1954), “Towuk fermasynda” (1955) diýen işleri türkmenleriň gündeki durmuşyna bagyşlanyp ýazylan işlerdir. Onuň “Täze aýdym” diýen eserinde suratkeş özüniň erkin ýazyşyny, joşgunly hereket arkaly reňk goýan yzyny görkezmeýär. Bu tekiz ýazma usuly işde gyraksylygy döredýär. Emma, eserde örän labyzly häsiýetler görkezilýär. Döwrebap bu tema derwaýys bolup, ol türkmen durmuşynda täze ruhy dünýäniň dörandigini nygtaýar. Bu eserleriň içinde türkmen aýdymçy-sazandalary bolan Nurjemal Adyýewanyň, Pürli Saryýewiň, Mylly Täçmyradowyň portretlerini görmek bolýar.

Sungatda her döwrüň özüne mahsus tejribesi bolýar. Emma, sungata döwlet syýasaty hem öz täsirini ýetirýär. Şeýle-de bolsa, suratkeş üçin esasy wezipe ol hem, özüniň kalbyny gurşap alýan duýgularyny ýüze çykarmakdan ybarat bolup durýar. Türkmen suratkeşleriniň 50-nji ýyllardaky saýlap alan temalarynyň aglabasynda ýalkymly keşpler, mähirli ýylgyryşlar, dostluk we doganlyk mukamlary aýdyň görünýär. Suratkeş Ý. Adamowanyň “1-nji sentýabr” atly eseri häzirki günlerde-de döwrebap hasaplanýar. Mekdebe barýan çagalaryň ýalkymly keşpleri, täze

egin-eşikler, mekdep esbaplary, has-da tolgundyryjy duýulýar. Çagalary synpdaş ýoldaşlary we mugallymlary bilen duşuşmak pursaty gaplap alýar. Şu duýgulary özünde jemleýän pursaty ussatlyk bilen çeken Ý.Adamowa öz döredijiliginde mekdebe bolan garaýşyny, onuň täsirini ýüze çykarmagy başaryar.

Sungaty öwreniji we peýzažyň ussady N.Hojamammedowyň “Oba”(1958) we “Bagyr”(1954) atly eserleri türkmen şekillendiriş sungatynda örän ajaýyp hasaplanýar. Türkmen tebigatynyň gündizki gözel keşbi, parahat obanyň ümsüm we owadan bag-bakjaly ýaýrap ýatan giň enaýy meýdany müdimi ýaňlanýan aýdym bolup tomaşaçyda täsir galdyrýar. Bu eserler tebigatyň şekilini kendirde şöhlendirmegiň nusgawy görnüşi hökmünde nakgaşçylyk mekdebiniň hazynasyna girýär (67-nji surat).

67-njy surat. Bagyr. N.Hojamammedow. 1954 ý.

A.Kulyýewiň “Hüwdi aýdymy” (1957) atly eseri her bir adamda ýakymly duýgulary oýarýar. Şeýle ýönekeý pursady özünde jemläň eser özüniň çeper guruluşy bilen haýran galdyrýar. Ýerli mekdebe mahsus reňkler bilen ýazylan eserde suratkeş adam duýgularyna gaplanýan milli ýörelgelerimiziň müdimiliginiň owazyny açyp görkezmegi başarypdyr (68-nji surat).

Akademiki başarnygy ussatlyk bilen ele alan suratkeş S.Dudnigiň “Halyçy” we “Halyçy Maýa Myradowa” (1955) atly eserleri türkmen nakgaşçylyk sungatynyň portret žanrynyň nusgawy eseri hökmünde gymmatlydyr (69-njy surat). Zenanlaryň näzik duýgularyny ýüzüne çykarmagy başaran ussat suratkeş, portretleriň oturdylşynda we durşunda janly pursaty döretmegi başaryar. Eserlerdäki gahrymanlaryň nurana keşpleri hamala diýersiň tomaşaçy bilen janly söhbetdeş bolýan ýaly görkezlipdir.

68-nji surat.
Hüwdi aýdymy.
A.Kulyýew. 1957 ý.

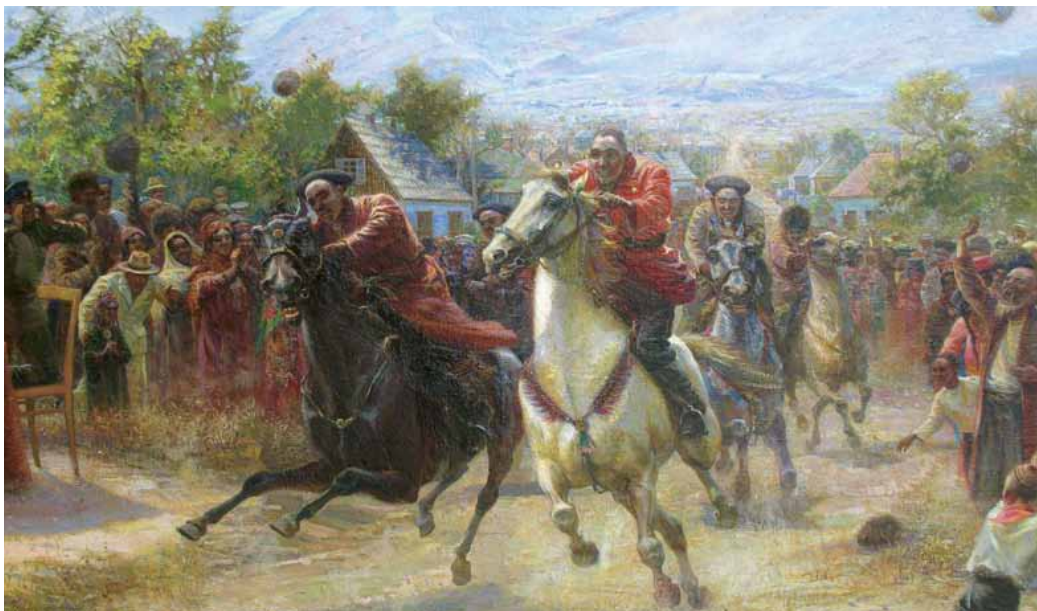
I.Poýdanyň “Türkmen göreşi” (1957) we “Pellehana” (1954) atly halk durmuşyna degişli eserleri türkmen nakgaşçylygynda örän gymmatly yz goýan eserlerdir. Türkmen toýunyň has gyzykly pursatlary onuň pälwanlarynyň göreşinde we bedew atlarynyň çapyşynda jemlenýär. Bu pursatlar elmydama türkmen toýunyň gadyr-gymmatyny beýgeldip gelýär. Suratkeşiň şeýle çylşyrymly we örän kyn taslamany ussatlyk bilen ýerine ýetirmegi haýran galdyryýar. I.Poýda eserleriň ikisinde-de käbir suratkeşlerden tapawutlylykda köp adamly mähelläniň keşbini ýazmagy başaýar. Şatlyk-şagalaň sesleri hamana diýersiň eseriň içinden daşyna çogup çykýan ýaly. Adamlaryň döwreläýyk egin-eşikleri, obanyň özboluşly döwrüni janly beýan edýän bu eseriň taryhy ähmiýeti her bir tomaşaçyny özüne çekýär (70, 71-nji suratlar).

1950-nji ýyllaryň şekillendiriş sungatyny-da durmuşy janly we ruhubelent beýan etmek ýörelgelerine gönükdirilen wezipeler geljekki türkmen milli sungatynyň täze mekdebiniň döremegine özüniň täsirini ýetirýär. Halypa ussatlar: B.Nuralynyň, Ý.Adamowanyň, N.Hojamuhammedowyň, I.Poýdanyň, S.Dudnigiň, G.Brusensowyň, Y.Gylyjowyň, Ý.Annanurowyň, A.Kulyýewiň we beýlekileriň zähmetinden döran onlarça ajaýyp eserler, öz döwrüni wasp edip, türkmen

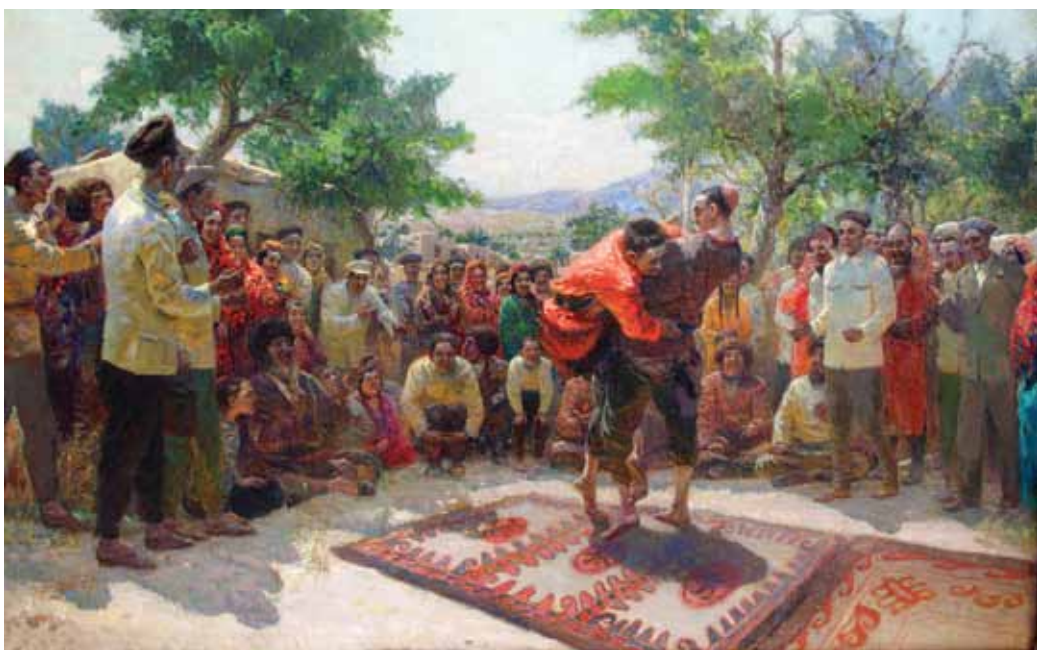

69-njy surat. Halyçy.
S.Dudnik. 1955 ý.

halkynyň taryhy ýoluny, çeper dilini, ýaşayşyny, milli ýörelgelerini täze nesillere nakgaşçylyk dilinde açyp berip, onuň mundan beýläk-de ösmegine itergi berýär (72-nji surat).

70-nji surat. Pellehana. I.Poýda. 1954 ý.

71-nji surat. Türkmen göreşi. I.Poýda. 1957 ý.

72-nji surat. Magtymguly zergärçilik ussahanasynda. A.Hajyýew. 1959 ý.

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň binagärliگی. Türkmenistanda şäher gurluşygynyň ýaşayyş jaýlary we jemgyýetçilik binagärliğinde 50-nji ýyllaryň öz-boluşly “nusgawy” ugry emele gelýär. Bu döwürde Türkmenistanyň Partiýa guramasynyň Merkezi komitetiniň we hökümetiniň jaýlarynyň desgalary gurulýar. Taryhy eser hökmünde Türkmenistanyň M.I.Kalinin adyndaky Oba hojalyk institutynyň baş binasyny (häzirki S.A.Nyýazow adyndaky TOHU, binagärler: M.Winogradskaya, A.Zaryew, W.Lýahowıç), Mollanepes adyndaky akademiki drama teatryny (häzirki talyplar teatry, binagär A.Tarasenko), A.S.Puşkin adyndaky rus drama teatryny (binagäri S.Babenko), Magtymguly adyndaky opera we balet teatryny aýtmak bolar. Olaryň soňky ikisiniň binalary häzirki günlere çenli saklanmandyr. Balkanabatda gurlan nebitçileriň medeniýet öýüniň binasy hem öz döwrüniň ýokary binagärlik talaplaryna gabat getirilen binalaryň biridir.

Türkmenistanyň Kommunistik partiýasynyň Merkezi Komitetiniň binasy binagärler A.Afanasyewiň we E.Raýewskaýanyň taslamasy boýunça (1950–1955) gündogar äheňinde (baş portalyň arkalary nal şekilli) salmaga, nusgawy binagärlik mirasyny (daşy açyk dabaraly howluly) ulanmaga edilen synanyşykdyr.

Türkmenistanyň Ministrler Sowetiniň 1950-nji ýyllaryň ortalarynda gurlan (binagär W.Nowosadow) jaýynda eýwany ýada salýan sütünlü çuňňur lodžili (otagly) we gapdallary mozaik polihrom nagyşly, ýüz tarapynda millilik agdyk-

lyk edýär. Bu jaýda mejlisler zalynyň içki ýüzi has ähmiýetlidir, onuň binagärlik taslamasyna türkmen halylarynyň nagyşlary girizilipdir.

Aşgabatdaky jemgyýetçilik jaýlarynyň ençemesi Orta Aziýa halklarynyň binagärligini stilizasyýalaşdyrmagyň (döwrebaplaşdyrmagyň) mysalydyr, olaryň içinde Mollanepes adyndaky drama teatrynyň jaýyny (1951-1958-nji ýyllar, binagäri A.Tarasenko) almak bolar. Bu desganyň gapdal taraplary beýik, depesi çowly arkalar hem-de özboluşly şekiliň goşalandyrylan sütünleri bilen antablementi (sütünleriň berkitmesi) üç geçelgeli arkaly usul ulanylypdyr. Bu jaý binagärlik sungatynyň antik we orta asyr musulman nusgawy görümlerini bir çeper taslama toplumyna birikdirmek synanyşygy diýip düşüniş bolar. Bu döwürde Oba hojalyk institutynyň jaýlarynyň (1950-nji ýyllar, binagärler M.Winogradskaya, A.Zarýew we W.Lýakowiç) ýönekeý toplumynyň gurluşy amala aşyrylýar.

1950-nji ýyllarda toplumlaýyn bir meňzeş ýaşayyş jaýlaryň gurluşyna uly üns berilýär. Aşgabatda, Daşhowuzda (Daşoguz), Maryda, Çärjewde (Türkmenabat), Krasnowodskide (Türkmenbaşy) öý gurluşyk kombinatlary medeni maksatly binalary we giň gerimde ýaşayyş jaýlaryny gurup başladylar.

§39. 1960-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda taryhy we durmuşy temalaryň şöhlelenişi

Geçen asyryň 60-njy ýyllarynda çeperçilik sungatynda folklor we milli halk däplerini peýdalanmak meselesi öňe sürülýär. Bir wagtyň özünde suratkeşler taryhy-medeni mirasy, etnografiýany, sungatyň taryhyny we arheologiýany öwrenmäge üns berip başlaýarlar. Taryhçylar, arheologlar, etnograflar, filosoflar, sungaty öwrenijiler türkmen halkynyň taryhyny, medeniýetini we sungatyny, jemgyýetiň ösüş taryhyny öwrenmek boýunça uly işleri amala aşyrýarlar. Bu döwürde edebi mirasymyzy täze öwüşginler bilen şöhlelendirmäge batyrgaý ýapyşýlar.

1960-njy ýylda türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň doglan gününüň 225 ýyllygy mynasybetli dabaralar Aşgabatda, Moskwada we soýuz respublikalarda bellenip geçirilýär.

1950–1960-njy ýyllarda meşhur türkmen ýazyjylary B.Kerbabaýewiň “Aýgytly ädim”, A.Gowşudowyň “Köpetdagyň eteginde”, H.Derýaýewiň “Ykbal”, A.Kekilowyň “Söýgi”, K.Gurbannepesowyň “Taýmaz baba” we beýleki çeper eserlerini neşir edilip giň okujylar köpçüligine hödürlenýär. Kino sungatynda birnäçe ajaýyp eserler, “Çopan ogly”, “Aşyr aganyň mekirligi”, “Aýna”, “Maşgalanyň namysy” ýaly eserler türkmen medeniýetine täze öwüşgin berdi. 1965-nji ýylda ýazyjy B.Kerbabaýewiň romany esasynda belli kino režissýor

A. Garlyýewiň döreden “Aýgytly ädim” kinosy taryhy rewolýusion häsiýetde bolup, tomaşaçylaryň uly söýgüsini gazanýar.

Milli aýdym-saz äleminde uly abraýa eýe bolan bagşylar M.Garlyýew, S.Jepbarow, Ö.Nobatow, Girman bagşy, N.Gulow, sazandalar M.Täçmyradow, P.Saryýew, Ç.Täçmämmadow, A. Ablyýew, O. Ylýasow, D. Durdyýew we başgalar medeniýete we sungata ägirt uly goşant goşdular. Özünüň gözbaşyny şu döwürlerden alyp gaýdýan türkmen estradasynyň kämilleşmegine belli aýdymçylar A.Atanow, Ö.Tekäýew, M.Sadykow, Ş.Bäşimow, R.Hudaýbergenowa, G.Alyjanowa dagylar uly goşant goşýarlar.

Türkmen nakgaşçylygynda taryhy we durmuşy temalaryna bagyşlanan eserler ägirt uly we möhüm wezipäni eýeläpdir. Nakgaşçylyk sungatynyň ýerli mekdebini döretmäge bolan ymtlyş diňe Türkmenistanda däl, eýsem bütin sebit boýunça aýratyn ugry emele getiripdir. XX asyryň 60-njy ýyllarynyň içinde meşhurlyga eýe bolan B.Nuralynyň “Bagşy çopanlaryň arasynda” (1964), Y.Gylyjowyň “Şatlyk günü” (1967) we “Gyrkymçylar” (1964), M.Mämmadowyň “Suw dilegi” (1967), G.Begmyradowyň “Sözsüzleriň oýanmagy” (1968), S.Babikowyň “Biz-pagtaçylar” (1967), A.Amangeldiýewiň “Çopanlar” (1968), Ç.Amangeldiýewiň “Ýagtylyga” (1969), A.Kiçigulyýewiň “Enelik” (1966) atly eserleri türkmen durmuşyny, ýaşayşyny açyp görkezýär (73-nji surat).

73-nji surat. Bagşy-sazandalar çopanlaryň arasynda. B. Nuraly. 1964 ý.

Bu nesliň görnükli suratkeşleriniň biri Yzzat Gylyjowdyr. Onuň döredijiligi köptaraply we ajaýyp eserleri bilen gaýtalap bolmajak özboluşly pursatlary jemleýän sungata baýdyr. Eserlerde suratkeşiň aýgytly hem çeper elini görmek bolýar. Munuň esasy sebäbi Y.Gylyjowyň döredijiliginiň ilkinji nobatda millilige ýugrulandygy bilen baglanyşyklydyr. Ol türkmen şekillendiriş sungatyny nakgaşçylyk ussatlygy bilen täzedan dünýä siwilizasiýasynyň sahnasyna çykar-magy başaryar. Suratkeş özüniň millilige ýugrulan sungaty we özboluşly zehini bilen 1960-njy ýyllarda çeperçilik äleminde özüni tanadýar. Onuň şol döwürlerde döreden sungat eserleri özüniň milliligi, türkmen ruhunyň hiç bir başga halkyňka meňzemeýän aýratynlyklary bilen tapawutlanýar. “Türkmen kalbynyň aýratynlyklaryna düşünmek isleseň barda Y.Gylyjowyň çeken suratlaryna syn sal” diýlip sungat söýüjileriň arasynda aýdylýpdyr.

Y.Gylyjowyň döredijilik eserleri tutuşlygyna alnanda türkmen halkynyň milli senetleriniň reňk dünýäsine geçirilen kitap hökmünde garamak bolar. Y.Gylyjowyň Ikinji Jahan urşuna gatnaşanyna garamazdan, ol öz eserlerinde hatda bir gezegem uruş temasyna ýüz tutmaýar. Onuň eserlerinde türkmen topragynyň baý tebigatynyň täsin gозelligi, türkmen halkynyň milli toýlarynyň şagalaňy, dürli ýaşdaky adamlaryň içki dünýäsi, şatlygy, buýsanjy we begenji joşgunlyk bilen suratlandyrylýar.

74-nji surat.
Güýz aýdymy.
Y.Gylyjow

Ussadyň döredijiligi bu durmuşa, adam gözelligine bolan egsilmez söýgüniň alamaty bolup öňe çykýar. Suratkeşiň belli işlerine “Suwa ýol” (1959), “Şatlyk günü” (1967), “Ertir baýramçylyk” (1972), “Bagt” (1979) we şuna meňzeşler degişlidir. Yzzat Gylyjowyň döredijiliginde zähmet gahrymanlarynyň portretleri hem aýratyn orny eýeleýär. Onuň, “Iki gezek Zähmet Gahrymany O.Ärsaryýew” (1961) atly portret eseri öz döwründe halklaryň sungat taryhyna girizilýär. Suratkeşiň “Zähmet Gahrymany Ýazmyrat Orazsahatow” (1961) atly portret eseri Moskwadaky Döwlet Tretýakow galereýasyna alynýar.

Yzzat Gylyjowyň tämiz duýgusy astynda ýüregiňi telwaslaýan eseri “Aýdymdyr”. Bu eserde üç sany sazanda gyzlaryň dogumly keşbi berlipdir. Gyzlaryň köýnek ýakasy, eginlerindäki donlary sünnälenip owunjak çekilen nagyşlar bilen nepis bejerilipdir. Suratkeş ägirt jomartlyk bilen synçynyň öňünde halk sungatynyň altyn hazynasyny hödürleýär. Milli geým-gejimler, haşamlanan çeperçilik bezegleri, kümüş şaý-sepleri we türkmen halysy ýokary nakgaşçylyk yhlasy bilen suratlandyrylypdyr.

Suratda dutardyr gyjagyň ýakymly sazy eşidilýän ýaly şatlyk howasy bilen meýdany doldurýan jadyly mukamyň ýerine ýetirilişi çuňňur beýan edilýär. Türkmen halk sazynyň heňi gyzlaryň janly hereketli ýagdaýlarynda ussatlarça şekillendirilendir. Eseriň ýazylyşy nusgawy derejä mynasypdyr.

Suratda bagşy gyzlaryň öňünde seçelenen dürli-dümen süýji tagamly miweleriň görnüşi jennet bagynyň ir-iýmişlerini ýatladýar. Suratkeş aýdym aýdyp, saz çalyp oturan gyzlaryň dogumly, batyrgaý, şol bir wagtyň özünde şadyýanlyk ruhuny saklaýan keşbini suratlandyrýar. Eser nagyşly halydan başlap kümüş şaý-sepler bilen gutarýar. Gyzyň aýyk melewşe, mämişi dürli öwüşginleriň utgaşyp birdenkä dury reňk kimin tutaşýar, ýaşylymtyk, gögümtik, sary hatda ak reňkler hem käbir ýerinde duş gelýär.

Yzzat Gylyjowyň hemme işlerinde diýen ýaly türkmen halysynyň reňkleri agdyklyk edýär. Bu reňklerde diňe haly göllerini, gahrymanlarynyň egin-eşiklerini, aňňak çöli, bahar güllerini ýazmak bilen çäklenmän, eýsem ol adamlaryň, asmanyň, dag gerişleriniň keşbini hem dürli reňklerde şöhlendireýär. Şeýle işlere mysal edip onuň “Aýdym”, “Bagt”, “Şatlyk günü” atly eserlerini getirmek mümkin. Doýgun reňkleri gözleriňi gamaşdyrýan yssy günüň şöhlesi, gyzgyn howany we gyzgyn ýürekler hökmünde kabul etmäge mynasypdyr. Şeýle täsirli şöhlelenen suratkeşiň ajaýyp eserleriniň hatarynda “Çagalar” (1976), we “Maşgala guwanjy” (1987) atly işlerini görkezip bolar. Suratkeşiň “Çagalar” eserindäki gyzyň keşbe bürenen çagalaryň ellerindäki kagyndan ýasalan uçarlar parahatçylygyň nyşany hökmünde açylyp görkezilýär.

Türkmeniň nakgaşçylyk sungatynda ägirt uly yz goýan ussatlaryň biri Mämmed Mämmedowdyr. Öz döwründe onuň ýerine ýetiren “Suw dilegi” (1967) atly taryhy äheňli eseri ýokary üstünlige eýe bolýar. Eseriň baş gahrymanlary türkmen zenanlary. Olaryň agyr ýagdaýyny, içki gaýgy-hasratyny, isleg-arzuwlaryny äpet

şekillere geçirip, gyzyl, gara-goňur eşiklerde mele çölün, sary asmanyň önünde dag gaýasyny ýadyňa salyp duran şekilde çeper beýan edilýär. Geçmişde suwa mätäçlik çeken halkymyzyň kynçylykly ýaşayşynyň nyşany hökmünde bu eseriň janly ýadygärlik hökmünde gymmaty uludyr.

Suratkeşiň çeper eserleri ýerine ýetirmekdäki çylşyrymly çözügleri, birmeňzeş eşiklerdäki zenanlaryň häsiýetli tapawudyny açyp görkezmegi onuň ussatlygyny görkezýär.

§40. 1960-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda portret we peýzaž temalarynyň söhlelenişi

Bu döwürde suratkeşleriň esasy temasy türkmen tebigatyny wasp etmek hem-de portret çekmeklik bolupdyr. Ussat nakgaşlar I.Iliniň “Howuz han” (1967), B. Nuralynyň “Oglumyň portreti” (1960), Ý.Annanurowyň “Kompozitor Daňatar Öwezowyň portreti” (1961), G.Babikowyň “Çeleken” (1964) we “Üzümçilik”, S.Babikowyň “Gyşa taýýarlyk” (1966), “Güýz” (1968), M.Mämmedowyň “Şahyr Durdy Gylyç” (1967), A.Hajyýewiň “Bahar” (1968) atly eserleri türkmeniň tebigatyna we belli adamlaryň surat portretlerine bagyşlanypdyr (75, 76-njy suratlar).

Portret eserini ýazmak üçin suratkeş ilkinji nobatda naturany oňat synçy gözi bilen öwrenýär. Işiň netijesi göwnejaý bolar ýaly suratkeşler özleriniň ýakynadan tanaýan adamlarynyň suratyny çekmegi ýerlikli bilýärler. Olar özleriniň awtoportretini we maşgala agzalaryny ýazmagy has-da halaýarlar. Halypa suratkeş Bäşim Nuralynyň “Oglumyň portreti” atly eseri-de muňa aýdyň mysal bolup biler. Kakasynyň ýasan özboluşly dutaryny naşyja elleri bilen saklap göni tomaşaça seredýän oglanjyk mylaýym bakyşy bilen adamyny özüne maýyl edýär. Suratkeş oglanjygyň köýnegindäki epinleriň tolkunlaryny aýdyň beýan edipdir. Baş gahrymanyň arkasyndaky tekiz diwaryň garaňky ýaşyl kölegeli düşegi oglanjygyň doly keşbini görkezmäge mümkinçilik berýär. Täsin milli öwüşginde ýasalan gyjak ussadyň zehininden dörän eser hökmünde portreti has-da baýlaşdyrýar. Bäşim Nuralynyň bu eseri türkmen şekillendiriş sungatynda portret žanrynyň özboluşly nusgasy bolup tanalýar.

Portret eserini döretmekde belli nakgaş Aýhan Hajyýewiň hem önjeýli goşandy bar. Onuň “Bahar” atly eseri häzirki günde-de özüniň döwrebaplygy bilen tapawutlanýar. Suratda owadan türkmen gyzy, názli bakyş bilen bir pursat tebigata gulak asýan ýaly şekillendirilipdir. Onuň gupbadan gaýdýan şelpeleri ýazgyn bolup, gyz iki eli bilen saklap duran keşpde suratlandylyar. Suratda gyzyň boýny gülýakasyz görkezilipdir, onuň gülýakasy hem-de dagdan bezegi heniz boýna dakylman keçäniň üstünde goýlupdyr. Suratkeş bahar paslynyň tebigaty bilen sazlaşýan gözel gyzyň kümüş şaý-sepleri dakynyp bezenýän pursatyny owadan şekilde beýan edipdir.

75-nji surat. Kompozitor Daňatar Öwezowyň portreti. Ý.Annanuw. 1961 ý.

76-njy surat. Çölüň özleşdirilmesi dowam edýär. N.Dowodow. 1962 ý.

Şol döwürde suratkeş Nyýazmyrat Dowodow özüniň döwürdeşleriniň portret eserlerini ýazmak bilen uly üstünlikleri gazanýar. Ol “Türkmenistanyň halk artisti Pürli Saryýewiň portreti” (1961), “Türkmenistanyň halk artisti Çary Täçmämmedowyň portreti” (1967) we başga-da belli şahsyýetleriň keşplerini döredýär.

Ussat suratkeşiň eserleri milli nakgaşçylyk sungatymyzyň hazynasynda akademi-ki çeper ýazuwyň nusgasy hökmünde saklanýar. Suratkeşiň döredijiliginde liriki peýzažlar esasy orny eýeleýär. Ussat pastel usulynda işläpdir. Onuň bu döwürde döreden näýbaşy eserleriniň biri “Köpetdag etegindäki tomus günleri” (1963) diýlip atlandyrylýar.

Suratkeş A.Amangeldiýewiň „Lukmançylyk ylymlarynyň kandidaty Saçly Dursunowanyň portreti” (1961), “Garagum kanalynyň gurluşykçylary” (1962), atly eserleri, suratkeş D.Baýramowyň nebitçilere, daýhanlara bagyşlanan eserleri, onuň “Ilkinjiler” (1968) diýen işlerinde milli folklor döplerinden gelýän bezegleri, olardaky reňkleriň toplumlaryny duýup bolýar.

77-nji surat.
Üzüm ýygymy.
S.Babikow. 1962 ý.

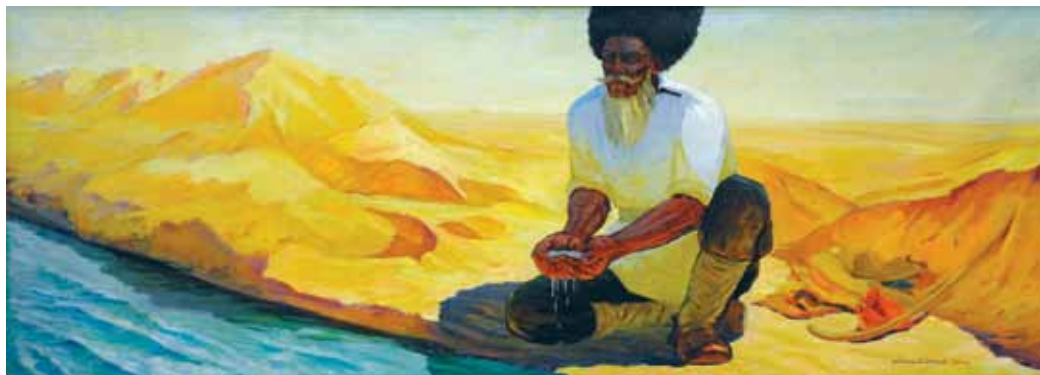
Türkmen tebigatynyň gözelligini wasp eden belli nakgaş Stanislaw Babikowyň döredijiligi aýratyn öwrenmäge mynasypdyr. Suratkeşiň “Güýzki üzümçilik” atly eserinde ak, gara bürenen ýeriň tämiz howasyndan demini alýan üzümçilik meýdany suratlandyrylýar. Üzümleriň şahalary goňur, mämäşi we mele reňklerde ýazylsa-da, çal asmanyň we aýyk sowuk reňklerde ýazylan ýeriň reňki bilen gapmagaşy getirilse-de özboluşly owadanlygy döredipdyr. Gartaşan türkmen aýalynyň ýöräp barýan keşbi esere özboluşly hereket we many berýär. Ýöne, onuň “Üzüm ýygymy”, “Güýz” atly peýzaž eserleri we “Gyşa taýýarlyk” atly natýurmort eseri bi meňzeş reňk sazlaşyklarynda ýa-da bir meňzeş usulda ýazylan işlerdir. Bu eserlerde, esasan hem, sary reňkiň öwüşgini has köp berilýär (77-nji surat).

Ussat suratkeş Ýakup Annanuwowyň “Kompozitor Daňatar Öwezowyň portreti” atly eseriniň taslamasy monumental häsiýetde görkezilýär. Bu eserde belli

türkmen kompozitorynyň fortepiýanonyň öňünde saz döredýän pursady suratlandyrylýar. Eserde Günbatar we Gündogar medeniýetleriniň ýerli medeniýet bilen sazlaşygyny bermäge çalyşan suratkeşiň pikirlerini okaýarys. Eseriň çep böleginde gülli wazanyň aşagyna ýazylan milli ýapynjanyň ýa-da sag bölegini wertikal kesip geçýän ýapon grawýurasyna çalymdaş şekildäki bezegiň berilmegi ýewropa saz guruly bilen baglanyşmagy Ýakup Annanuwowyň giň dünýägarayşyny açyp görkezýär. Kompozitoryň ýarym göwre şekilinde görkezilmegi eseriň mazmunyny has-da ýiteldýär. Suratkeş bu eserde akademiki mekdebiň nusgalaryna eýe-rip, sazlaşykly pikiri emele getirýär.

§41. 1960-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda watançylyk temasy

Watançylyk duýgularyny ösdürmek bu döwrüň şekillendiriş sungatynyň ähli ugurlaryna degişli bolupdyr. 1960-njy ýyllarda döredijilik gözlegleri täze ugurlardan ösýär. Sungat şol döwrüň syýasaty esasynda halkylaýýar. Durmuşyň täze gözelligini tehnikaýyň üstünlikleri bilen, industriýanyň ösüşi bilen baglanyşykly durmuşyň güýçli depginlerine öwrenişen adamynyň tebigaty täzeçe kabul etmeklerini açmaga ymtylýarlar. Türkmen nakgaşçylygynyň professional sungat ýolunyň pajarlap ösen derejesi hem hut şu döwrüň ylham güýjünden emele gelipdir. Eýýäm sungatda özüni tanadan halypalar Ý.Adamowanyň “Türkmen eneleri – Watana” (1967), Ý.Annanuwowyň “Bahar gülleri” (1962), A.Hajjýewiň “Asyrlaryň arzuwy hasyl boldy” (1962) atly eserleri öz döwrüniň täze ýoluny kesgitlemäge ädim bolupdyr. Suratkeşler G.Begmyradowyň “Habar” (1967), A.Amangeldiýewiň “Garağum kanalynyň gurluşkçylary” (1962) atly eserleri we ussatlaryň işleri sungat älemine täze öwüşginler getirýär (78-nji surat).

78-nji surat. Asyrlaryň arzuwy hasyl boldy. A.Hajjýew. 1962 ý.

1960-njy ýyllar türkmen sungaty üçin aýratyn ähmiýete eýedir. Sungat güýçli depginde ösüp, halkara derejesine ýetýär. Öňki döwürlere garanyňda öňde goýlan meseleler dürli-dürli bolýar. Suratkeşleriň sany artýar. 60-njy ýyllarda D.Baýramow, S.Babikow, G.Begmyradow, Çary we Aman Amangeldiýewler, M.Mämmedow, Ş.Akmuhammedow, K.Oraznepesow, A.Kiçikuliýew, Ý.Baýramow ýaly zehinli suratkeşler öňe çykýarlar.

Bu döwrüň suratkeşleri gönüden-göni gurluşyklara, oba zähmetkeşleriniň ýanlaryna gidip, täze mazmunly temalara, keşplere ýüz urýarlar. Olaryň işinde esasy orny adamlaryň iň gowy taraplaryny, ruhy baýlygyny, paýhaslylygyny, erkinligini, edepliligini açýan zähmet temasy eýeleýär.

Türkmen sungatynda zähmet temasy ýokary çeperçilik häsiýete eýe bolup, zähmet adamlary öz döwrüniň hakyky gahrymanlaryna öwrülýärler. Suratkeşleriň gyzykly temalarynyň biri-de halkyň rewolýusion geçmişine degişli temalar bolup, bu ugurda-da uly ösüşler gazanylýar. Köp suratkeşler zenan keşplerine, portrete, peýzaža ýüz tutupdyrlar. 1960-njy ýyllaryň sungatynda, käbir işlerde suratkeşler gündeki durmuşyň gymmatlyklaryny görkezmäge çalyşypdyrlar.

Sungatyň meselelerine täzeçe, has çuňňur çemeleşme bilen baglanyşykda täze taslamalaryň, reňkleriň gözlegleriň üstünde işlenilýär. Bular hem eserlere liriki, gahrymançylykly, romantiki hadysalary görkezmäge ýardam edýär. 1960-njy ýyllaryň türkmen sungatynyň esasy aýratynlygy işleriň umumylaşdyrylmagyna, keşbine, reňk çözgüdiniň çugdamlygyna ymtylmakdyr, has dogrýsy, türkmen sungatynda durmuşy şahyranalyk serişdeler bilen suratlandyrmaklyk aýratyn ähmiýete eýe bolýar (*79-njy surat*).

79-njy surat. Türkmen eneleri – Watana.
Ý. Adamowa. 1967 ý.

Bu “gazaply stiliň” häsiýetlerine ýakyn bolupdyr. Bu stiliň akymynda Y.Gylyjowyň “Suwa tarap ýol” (1959) atly eseri şol döwrüň talabyna laýyk berjaý edilipdir. “Gazaply stil” özüniň gysga sözlüligi, çugdamlylygy, monumentallygy bilen geçen asyryň 40-50-nji ýyllarynyň durmuşyny suratlandyrypdyr.

Yzzat Gylyjowyň “Suwa tarap ýol” diýen eserinde zähmet hakynda beýgel-dilen garaýşy, kynçylygy ýeňip geçýän adamyň maksada okgunlygyny görmek bolýar. Adamyň uly şekillendirilmegi onuň tebigat bilen söweşini aňladýar. Işde durnukly mele-sary reňk sazlaşygynyň ýiti gapma-garşylygy ýok, olar käbir ýer-lerde öçügsi gyzyly tonlar bilen janlandyrylýar.

Eser gysga sözli, emma, labyzly, onuň göwrüminiň umumylaşdyrylyşy, reňkleriniň durnuklylygy, bularyň hemmesi gazaply stiliň alamatlarydyr. Emma, türkmen sungatynda gazaply stil uly bir ösüşe eýe bolmaýar. Halk temasy çeperçilik taýdan suratkeşleri halkyň durmuşyny, çeperçilik oýlanmasynyň aýratynlyklaryny öwrenmäge iterýär.

Şeýlelik bilen, halk döredijiligine gyzyklanma artýar. Indi geçmişiň we täze döwrüň milli medeniýetiniň arasyndaky arabaglanyşygyny ýüze çykarmaga üns berilýär. Folklor bilen täze döwrüň çeperçilik döredijiliginiň baglanyşygy 1960-njy ýyllaryň türkmen şekillendiriş sungatynyň esasy aýratynlygydyr. Halypa suratkeşler Ý.Annanuwow, Ý.Adamowa, Y.Gylyjow, A.Hajyýew, A.Kulyýew, N.Dowodow, N.Hojamuhamedow, G.Babikow, I.Mýagkow, N.Çerwýakow, W.Pawloskiý dagy sungatyň täze ugurlaryny, äheňlerini öz başlaryndan geçirensoň, olaryň döredijilikleriniň umumylyklary mese-mälim ýüze çykýar. Olaryň ählisiniň döredijiliginde realistik däplere eýermeklik, wakanyň mazmunyna bolan uly üns, taslamalaryň aýdyňlygyny, keşpleri janly häsiýetlendirmek mahsusdyr. Işleriň hemmesinde diýen ýaly durmuş ähmiýetli temalar giňden açylyp görkezilýär. Ol işlerde şekilleriň durmuşa laýyk gelmegi, reňkleriň özboluşly aýratynlygyny görmek bolýar (80-nji surat).

Suratkeşler öz eserlerinde döwürdeşleriniň ösdürilen keşplerini zähmet pursatynda ýa-da durmuş ýagdaýda suratlandyrypdyrlar. Suratkeşler öz işlerinde asyl nusgadan ugur alypdyrlar hem-de umumylaşdyrma ymtylypdyrlar. Olaryň ählisi öz döredijiliginde gahrymançylyk

80-nji surat. Pile ýygymy.
Ý.Annanuwow. 1967 ý.

äheňli taryhy temalara ýüz tutupdyrlar. Şeýle-de, “Adam-ýeriň hojaýyny” diýen ýaly mowzuklara orun berip, şahsyýetiň jemgyýet bilen bitewiligini görkezmäge çalyşypdyrlar.

Nakgaşçylyk sungatynda reňkleriň millilik ähmiýetini ýüze çykarmakda 1960-njy ýyllaryň suratkeşleriniň örän uly goşandy bardyr. Şekillendiriş sungatynyň görnüşi bolan nakgaşçylygyň esasy häsiýetleriniň biri reňklerden ybaratdyr. Milli sungatymyzyň häsiýetini ýüze çykarmaga ýardam berýän zadam reňklerdir. Nakgaşçylyk sungatynyň taryhyny 1920-nji ýyldan häzirki günlere çenli yzarlasak, onda biz nakgaşçylyk sungatynda milli haly we el senetlerimizdäki reňkleriň agdyklyk edýändigini göreris.

Reňkleriň täsiri we aýratynlyklary barada aýdylanda, reňkleriň adama ýakynlaşýan we daşlaşýan häsiýetlerini görmek bolýar. Adama täsirli reňkler: 1-nji gyzyly; 2-nji goňur; 3-nji ýaşyl; 4-nji gök; 5-nji ak reňklerdir. Şeýle yzygiderlikde berilýän reňkler adama belli bir dereje-de täsiri ýetýär. Emma gök reňk bir meňzeş tekizlige düşelende uzaklaşýan duýgyny döredýär. Eger-de, iki sany inedördül tekizlikde gök we gyzyly reňkleri biri-birine ýakyn goýup görülende, olaryň birinjisi uzaklaşýan, ikinjisi ýakynlaşýan duýgyny emele getirýär.

81-nji surat. Suw dilegi. M.Mämmedow. 1967 ý.

Nakgaşçylyk sungatynda suratkeşler reňkleri birnäçe toparlara şeýle sözler bilen bölýärler: “ýyly” we “sowuk”, “ýeňil” we “agyr”, “sessiz” we “sesli”, “öňe çykýan” we “daşlaşýan”. Şeýle-de, “ýumşak” we “gaty” diýen düşüňjeler “sesli” we “sessiz” diýen sözleriň sinonimidir. Goňur, ýeňil ýagtylykdaky gyzyly, gyzyly-mämişi “sessiz” reňkler toplumyna degişli. Suratkeşleriň sözlüğünde “döwüksi” diýen adalga bar, oňa örän öçügsi reňkler degişlidir.

“Ýeňil” we “agyr” reňkler toplumyna, açyksy 1-njä; garamtyl 2-njisine degişlidir. Reňkleriň adamyň duýgularyna dürli görnüşlerde täsiri bar. Olar adamyň şahdini açyp, begenç duýgusyny oýaryp ýa-da gaýgy, gorky duýgularynyny döredip bilýärler. Reňkleriň käbir görnüşleri estetiki duýgulary, täze bir dünýägaraýşy emele getirýärler. Ýaşyl reňkden spektrde (älemgoşarda) gyzyly tarap baglaşýan reňklere “ýyly” reňkler diýilýär. Ýöne, gök reňkden “owadan” hasaplanýan reňke çenli sowuk hasaplanýar. Ýaşyl reňk kähalatda sowuk, kähalatda bolsa mylaýym hasaplanýar. “Sowuk” we “ýyly” reňkleriň aralygyna “owadan” hasaplanýan syýa reňk degişlidir. Mysal üçin, gök reňkiň sowuk hasaplanmagy: ol asmana, buza, suwa we şuna meňzeş sowuk duýgy oýarýan tebigy alamlara deňeşdirilýär. Gyzyly-mämişi reňkler gök-ýaşyla garanynda ýyly energiýa berýär.

Umuman, ähli reňkler görüjilik duýgulary boýunça iki topara bölünýär. Birinji topara, ahromatik reňklere: gara, ak we çal reňkler degişlidir. Ikinji topara, hromatik reňklere: gyrgyzy, mämişi, gök, ýaşyl, sary we beýleki reňkler degişlidirler. Eger-de, ak, gara we çal reňklere örän az mukdarda gyrgyzy, gök we beýleki reňkler goşulaýan ýagdaýynda, olar eýýäm hromatik reňkler toplumyna girýär.

Ýokarda beýan edilişi ýaly nakgaşçylyk sungatynyň reňkleriniň haly we el senetlerindäki reňklere ýakyndygyny belledik. Türkmen nakgaşlary öz eserlerinde ak, gara we çal reňkleri hem peýdalanýarlar. Ýöne, eserleriň köpüsinde ýyly öwüşgin agdyklyk edýär. Diýmek, türkmen nakgaşçylygynda hromatik topara ýykgyň edilýändigini aýdyň görmek bolýar. Muny, 1960-njy ýyllara çenli nakgaşçylyk sungatynyň ussatlary – B.Nuralynyň “Bagşy çopanlaryň arasynda”, “Türkmen gyzyynyň portreti”, “Pile ýygymy”, O.Mizgirýowanyň “Türkmen gyjagazlary”, “Halyçylyk sungaty”, Ý.Daneşwaryň “El işiniň başynda”, Ý.Adamowanyň “Täze aýdym”, “Gülleýiş”, I.Çerinkonyň “Jigitler”, A.Hajyýewiň “Asyrlaryň arzuwy hasyl boldy”, “Bahar”, Y.Gylyjowyň “Fizikler”, “Läle” ýaly eserlerinde gyrgyzy, sary we ýaşyl reňkler agdyklyk edýär.

1960-njy ýyllaryň ahyrynda “gazaply stiliň” güýjüni görkezmekde gyzyly reňkiň ähmiýeti beýgelyär. Muny belli nakgaşlar G.Begmyradowyň “Sözsüzleriň oýanmagy”, M.Mämmedowyň “Suw dilegi”, S.Babikowyň “Üzüň ýygymy” ýaly eserlerinde görmek bolýar.

Elbetde, häzirki güne çenli türkmen nakgaşlary hromatik, ýagny açyk reňklere ýykgyň edýärler. Bu bolsa biziň milli mirasymyzyň aýrylmaz bölegi bolup, nakgaşçylyk sungatymyzy has-da baýlaşdyrýar.

§42. 1970-1980-nji ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda žanrlaryň işlenilişi

1970-nji ýyllardan başlap türkmen nakgaşçylygynda žanrlary çuňňur ösdürmeklige uly üns berilýär. Suratkeşler bu sungatyň portret, peýzaž, natýurmort, durmuşy, epiki žanrlarynda döredijilik synaglaryny başdan geçirýärler. Haly- pa ussatlaryň hataryna täze nesliň gelip goşulmagy milli nakgaşçylyk sungatynyň gerimini has-da giňeldýär. Özboluşly döredijilik bäsleşigine badalga berilýär. Belli nakgaşlar A.Amangeldiýewiň “Şahyryň çagyryşy” (1974-1980) we “Zergäriň portreti” (1970), N.Dowodowyň “Çary Täçmämmedowyň portreti” (1971), D.Baýramowyň “Ählisi geçmişde galdy” (1982), we “Bahar” (1973), M.Mämmedowyň “Gyzyň portreti” (1970) we “Toý” (1977), Y.Gylyjowyň “Üjeli gyzyjagaz Läle” (1975), Ş.Akmuhammedowyň “Rowaýatçy” (1979), “Kino aktýor H.Öwezgelenowyň portreti” (1973), Ý.Baýramowyň “Kerim Gurbanpesowyň portreti” (1987) we “Magtymguly” (1983), A.Hajyýewiň “Bir maşgala bolup” (1983), W.Artykowiň “Ugradyş” (1977) we “Dostluk duşuşygy” (1979), K.Oraznemesowyň “Şahyr hakda oýlanma” (1983), I.Iliniň “Pagtaçynyň portreti” (1971) we “Goturdepäniň nebitçisi” (1972), H.Annaçaryýewiň “Ýaş dirižoryň portreti” (1976) atly eserleri sungat ussatlarynyň arasynda uly hormata eýe bolýar.

Nyýazmyrat Dowodow bu ýyllarda portret eserlerini döretmek bilen uly abraýa eýe bolýar. Ol “Türkmenistanyň halk artisti Ödenýaz Nobatowyň portreti” (1971), “Garly bagşynyň portreti” (1971), “Palta bagşynyň portreti” (1977) we başga-da ençeme şahsyýetleriň keşplerini döredýär.

82-nji surat. Peýzaž. N.Dowodow. 1980 ý.

83-nji surat. Meniň Watany. N.Dowodow. 1986 ý.

1970-nji ýyllarda nakgaşçylyk äleminde tanalyp başlan Çary Amangeldiýewiň döredijiligi özboluşly aýratynlygy bilen tapawutlanýar. Sungaty öwreniji Gurban-jemal Kuraýewa türkmen suratkeşleriniň köpüsiniň döredijiligini öwrenýär. Ol: “Çary Amangeldiýewiň özboluşly häsiýeti bar. Tolgundyryjy, ruhlandyryjy we açyklyk onuň her bir eserine mahsusdyr” diýip belleýär. Ç.Amangeldiýew “Türkmenistanyň ýaşuly ýazyjylary” (1973), “Bagşy Orazgeldi Ylýasowyň portreti” (1973), “Urşun arasynda (Sahy Jepbarow)” (1978), “Çuwal bagşy ýolda” (1978) ýaly işleri döredip, täze bir çeperçilik ýoluny goýýar.

Bu ýyllarda suratkeş Durdy Baýramow özüni janypkeş portret žanrynyň ussady hökmünde özüni görkezýär. Onuň döreden dürli kârdäki şahsyýetleriniň keşpleri sungatyň taryhynda aýratyn nusga bolup hyzmat edýär. D.Baýramowyň dürli kârdäki adamlary, ýagny “Suratkeş M.Daneşwar” (1987), “G.Begmyradow” (1988), “Halk suratkeşi Ý.Adamowa” (1989), sungaty öwrenijiler “Ý.Butorina” (1984), “G.Saurowa” (1987) we beýleki sungat we ylym işgärleri “Halk artisti H.Müllik” (1989), “Fotožurnalist A.Guseýnow” (1988), “Inžener gurluşykçy S.Orazmämmedow” we başgalar nakgaşyň döredijiliginiň uly galereýasyny döredýärler.

1970-1980-nji ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynyň äleminde ýaşuly wekilleriniň sungat tejribesi ýaşlarda uly hyjuw döredýär. Ý.Annanurowyň “Siren” (1971), G.Babikowyň “Täze oba” (1973) we “Miweler” (1985), N.Dowodowyň “Peýzaž” (1981) we “Meniň Watany” (1986), W.Pawloskiniň “Oba peýzaży” we “Gyz-

gyn çörek” (1989) atly eserleri türkmen sungatynyň taryhyna aýrylmaz nusga bolup girýär. Bu döwürlerde ýaňy bat alyp başlan ýaş suratkeşler J.Amandurdyýew, A.Muhammedow, T.Tugurrow, Ş.Oradow, M.Kuliýew, G.Gurbanow, A.Myradaliýew, B.Gurbangeldiýew, A.Akyýew, Ç.Öwwäýew we başga-da ençeme sungata hyjuwly ussatlar täze durmuş temalaryny we tehniki özboluşlygy döredýärler.

Suratkeş Nyýazmyrat Dowodowyň döredijiliginde esasy orny liriki peýzažlar eýeleýär. Onuň bu döwürdäki peýzažlaryna ”Meniň Watany” (1970), ”Täze oba” (1971) degişlidir. Peýzažlar bilen bir hatarda suratkeş portret eserlerini hem ýerine ýetirýär. ”Awtoportret” (1979) onuň şu döwürde ýazan belli eseridir.

Suratkeş G.E.Babikow natýurmort hem-de peýzaž eserleriň awtorydyr: ”Türkmen güýzi”, ”Gawun we üzüm”, ”Gyşky Köpetdag” (1980), ”Bagyr ertekisi” (1980). Onuň industrial peýzažlaryna ”Garabogazkol” (1971), ”Ozekerit” (1960), ”Täze Çeleken”, ”Çeleken nebiti” (1970) ýaly işleri degişlidir.

Natýurmort (jansyz tebigat) – şekillendiriş sungatynyň görnüşi bolup suratkeşiň gül dessesini, gök önümleri, gap-gaçlary, jansyz guşlary we şuna meňzeşleri tertipli düzüp suratlandyrmagyna aýdylýar. Sungatyň bu görnüşi ähli suratkeşleriň döredijiliginde peýdalanylýar. Olaryň durmuşy, batal, portret, taryhy eserleriniň bölegi hökmünde natýurmort žanry hyzmat edýär. Ýöne, ömrüniň manysy we döredijiliginiň aglaba bölegini bu ugra bagyş eden türkmen suratkeşleri azdyr.

Halypa hem ussat suratkeşler bolan B.Nuraly, G.Babikowyň, Y.Gylyjowyň, Ý.Annanurowyň, Ý.Adamowanyň, S.Babikowyň, D.Baýramowyň, A.Almammedowyň, Ş.Akmuhammedowyň we beýleki suratkeşleriň döredijiliginde natýurmort žanrlaryna bagyşlanan eserler bar.

Natýurmort žanry kâbir ugurlar boýunça döredilen eserleriň esasy açary ýa-da pikiriniň kömekçi bölegi bolup durýar. Muňa türkmen ussatlarynyň eserleriniň mysalynda görýäris. B.Nuralynyň ”Bagşy çopanlaryň arasynda” (1964) atly eserinde uly jamda ýerleşen çörekler we diňleýjiniň önündäki çäýnek hem käse wakanyň merkezi bolup, tomaşaçyny özüne çekýär. Ý.Adamowanyň ”Türkmen eneleri – Watana” (1967) atly eserinde milli önümlerden düzülen natýurmort işiň esasy jogaby hökmünde çykyş edýär. Eseriň esasy bölegini özüne jemleýän natýurmort Y.Gylyjowyň ”Üljeli gyzjagaz – Läle” (1975) atly işinde has täsirlidir. Şeýle işler I.Çerinkonyň ”Ertir mekdebe” (1958), M.Mammedowyň ”Suw dilegi” (1967), D.Baýramowyň ”Bahar” (1973) we beýleki suratkeşleriň eserlerinde görmek bolýar. Aýratyn eser hökmünde Ý.Annanurowyň ”Bahar gülleri” (1962), ”Siren” (1971), S.Babikowyň ”Gyşa taýýarlyk” (1966), G.Babikowyň ”Miweler” (1985), D.Baýramowyň ”Bägülli natýurmort” we ”Gawunly natýurmort” (1995) ýaly döredilen işlerini belläp bolar.

§43. 1970-1980-nji ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda durmuş temasy

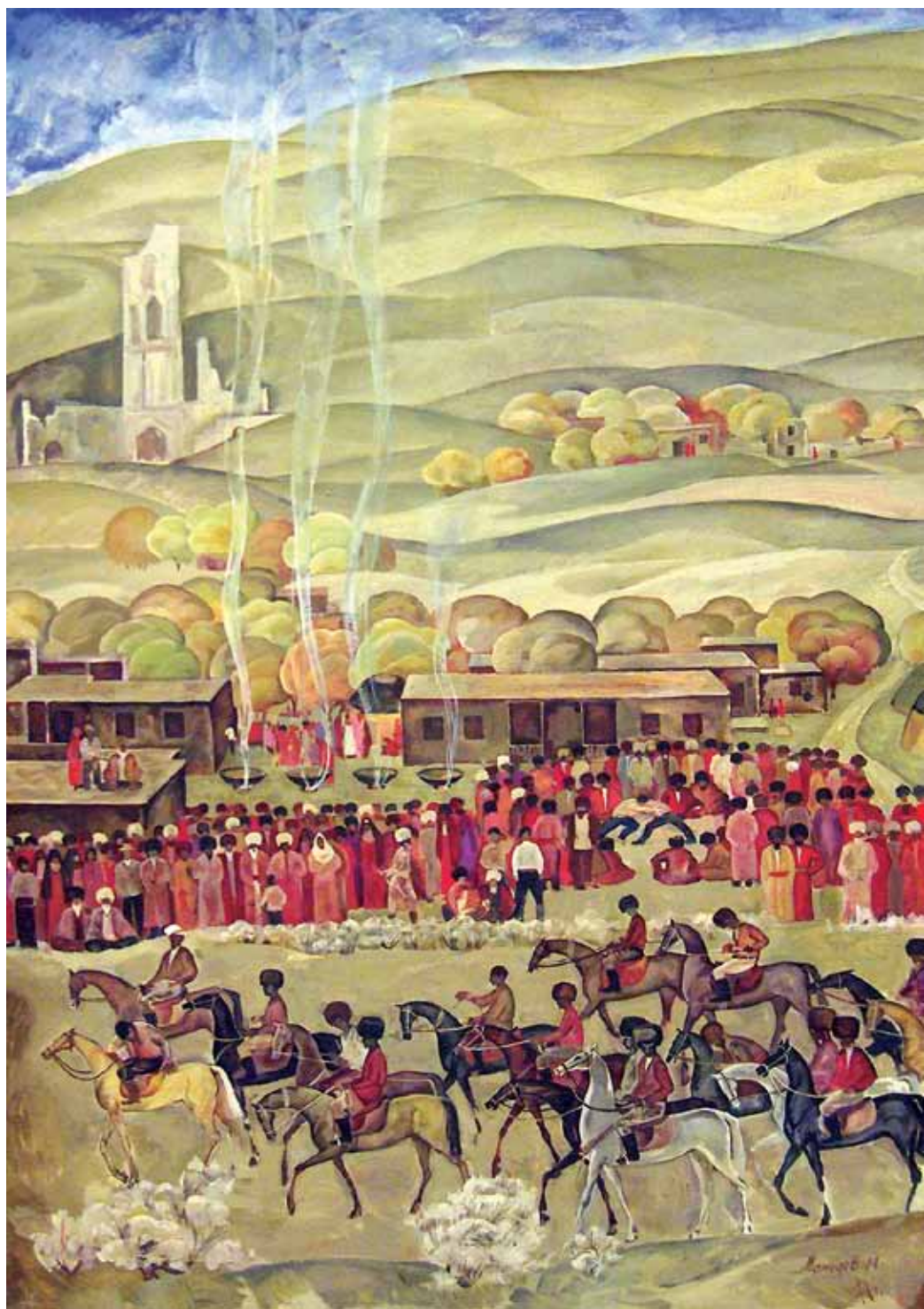
Durmuşyň gündelik durmuşdaky aýratyn wakalaryny suratlandyrmagyň talaplarynyň öňe sürülmegi derwaýys hadysadyr. Nakgaşçylyk sungaty bolsa, bu hadysalary has-da janlandyran serişde hökmünde wakalaryň ýüzüni açýar. 1970-1980-nji ýyllarda nakgaşçylyk sungatynyň we onuň wekilleriniň gerimi giňeýär. Olaryň döreden sungat eserleri şol döwrüň ýaşayyş durmuşyny öwrenmek üçin esasy çeşme bolup durýar. Bu döwrüň ussat sungat işgärlerinden we olaryň sungatda yz galdyran eserlerinden: Y.Gylyjowyň “Fizikler” (1970), G.Begmyradowyň “Hasyly toýy” (1972), “41-nji ýylda agamyzy ugratdyk” (1975), “Meniň kakam” (1981), “Keýigokara” (1984), B.Owganowyň “Başlangyç” (1983), S.Babikowyň “Aprel gyzlary” (1970), “Hazaryň balykçylary” (1971), D.Baýramowyň “Türkmen halyçylary” (1971), Ý.Baýramowyň “Kolhozda ir säher bilen” (1970), J.Bekdurdyýewiň “Guýynyň ýanynda” (1970), “Täze ýol” (1972), K.Mirgalimowyň “Pagtaçylar” (1971), “Täze peýzaž” (1972), K.Oraznepesowyň “Oba welosipedçileri” (1971), Ç.Öwwäýewiň “Welosipedçiler” (1972) atly eserlerini mysal alyp bolar. Ol işler örän täsirli hem-de durmuşy hakykata baýdyr.

Suratkeşleriň uly nesliniň biri bolan A.Kulyýewiň “Ene bagty” (1961), “Ne-bitçiler” (1971), “Öz gahrymanlarymyzyň arasynda” (1974), “Ýaşy ulular-ýaşy kiçilere” (1975) we şuna meňzeş işleri hem durmuşy temalara degişlidir.

Türkmen suratkeşi Mämmed Mämmedowyň eserleri milli sungatymyzyň baý hazynalaryna girdi. Onuň, “Toý” (1971) atly eseri örän ýokary ussatlyk bilen döredilen işdir. Suratkeşiň döredijiligi barada ýörite (G.Saurowa) katalog taýýarlandy (*84-nji surat*).

Suratkeş Annadurdy Almämmedowyň döredijiligi teatr suratkeşçiliginden başlanýar. Onuň kyrkdan gowrak işi dürli häsiýetli sahna oýunlaryny bezeýär. Ol nakgaşçylygyň uly mowzukly işlerinden birnäçesini döredýär. Onuň milli äheňli ýazan işleriniň biri “Halyçylar” (1987) bolup, onda suratkeşiň reňk dünýäsi örän baý. Suratkeş milli önümlerimize sygynýan eserlerine reňkleri batyrgaý we ýerlikli goýýar. Eserdäki gözüňi gamaşdyrýan reňkleriň “oýny” taslamanyň durkuny janlandyryr. Gyz-gelinleriň iş başyndaky hereketleri reňk aýdyňlygy bilen görkezilýär hem-de türkmen obasy bilen tamamlanýar.

1970-1980-nji ýyllaryň türkmen şekillendiriş sungatyna degişli işler Türkmenistan respublikasynyň döredilmeginiň 60 ýyllygy mynasybetli taýýarlanan serginiň katalogynda ýerleşdirilýär. Bulardan başga-da, sowet döwriň türkmen şekillendiriş sungaty 1974-nji we 1984-nji ýyllarda neşir edilen albomlarda ýerleşdirilýär. 1980-nji ýyllaryň ahyrynda Türkmenistanyň Suratkeşler birleşiginiň döredilmeginiň 50 ýyllygy mynasybetli geçirilen serginiň katalogy döredilýär, onda türkmen suratkeşleriniň birnäçesiniň eserleri jemlenýär.

84-nji surat. Toý. M.Mämmadow. 1977 ý.

Bu döwürde respublikan sergilerine gatnaşyp, Türkmenistanyň sungatyny görkezýän nakgaşlar hem bar. Ýaş suratkeş Allaberdi Amangeldiýewiň “Bu-luçlaryň obasy” (1976) atly eseri ony şol döwrüň suratkeşleriniň hataryna goşdy.

Türkmen sungatynyň taryhyna nazar aýlasaň, belli bir sanawa giren suratkeşleriň halypalardan ybarat topary bar ýaly bolup görünýär. Sebäbi ýokarda getirilen belli senelerde çykarylan kataloglaryň ýa-da Türkmenistanyň sungaty diýlip neşir edilýän işlerde, şol bir eserleriň gaýtalanyp durmagy şeýle pikire iterýär. Sowetler döwriň türkmen nakgaşçylygy özüniň agyr, ýasama, teatrlaşdyrylan taslamasy bilen tapawutlanýar. Ol täze döwrüň ösüşlerinden daşda durýar. Bu bolsa şol bir suratkeşleriň sosrealizm akymyny ösdürmäge çalyşyp, köplenç, türkmen halkynyň taryhyna ýüzlenip, diňe kynçylyklary wasp etmekden lezzet alýarlar. Bu döwrüň talaplary häzirki zaman sungaty üçin ýerliksiz ýoldur.

Nakgaş B.Hojammaýewiň 1980-nji ýyllardaky döredijiliginde ýaňy-giňişlik we pelsepeçilik pikirleri oýanýar. Suratkeşiň “Şahyr”, “Salgymlar”, “Ýatlama”, “Mejnun”, “Erkekler we aýallar” atly temalara bagyşlanan işlerinde, onuň ussatlyk ukybyny, köne sudur ýatlama çalymdaş taslama akymyny görýäris. Elbetde, bu işlerde hem sosializmiň erkbermez howasy anyk duýulýar. Ýöne, suratkeşiň türkmen taryhyna we milli keşplerine meýil bermek häsiýetleri, onda watançylyk duýgusynyň ir dörändigini görkezýär.

85-nji surat.
Üljeli gyzyjagaz. Läle.
Y.Gylyjow. 1975 ý.

Durmuş temasy türkmen suratkeşleriniň köpüsiniň döredijiliginde öz ornuny eýeleýär. Ýöne, suratkeş K.Oraznepesowyň döredijiliginde ol milli folklor ähmiýetli beýanyňy tapýar. “Kakajan Oraznepesowyň sungaty türkmen güneşiniň, milli durmuş układynyň we ýaşaýşynyň gudratly güýjüne eýlendi. Hudožnigiň poltnosyna syn eden wagtynda, onda şekillendirilen zatlary syzyp başlaýarsyň. Bar-maklaryňy ýöredeninde elde dokalan horjunyňky ýaly бүдүр-сүдүрлиги, ýüpek keş-deleriň ýagjymak näzikligini syzýarsyň” diýip, sungaty öwreniji I.Kistowič ýazýar. Köp ugurly žanrlarda işleýän suratkeşiň durmuş temasyna bagyşlanan “Demirçiler”, “Gelin kürtesi”, “Küýzegärler”, “Agaç ussasy”, “Halyçylar”, “Keşdeçiler”, “Deri eýleýjiler”, “Keçe bişirýänler” (1985), “Türkmen bazary” (1988) atly eserleri hem türkmeniň hojalygyna, türkmen durmuşyna bagyşlanan eserlerdir (86-njy surat).

86-njy surat. Türkmenler. K.Oraznepesow. 1985 ý.

§44. 1960-1970-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty

Şäher gurluşygynda heýkeltaraşlyk sungatynyň ornuny artdyrmak häsiýetleri geçen asyryň 60-njy ýyllarynda örboýuna galýar. Heýkeltaraş ussatlaryň döreden döwrebap eserleri we döredijilik gözlegleri täzeçe we gyzgalaňly alnyp barylýar. Heýkeltaraşlar W.Popowyň “Magtymgulynyň ýadygärligi” (1967), A.Abramowyň “Ýaş hirurg” (1967), J.Jumadurdyýewiň “Üzüm ýygymy” we “Zähmet-parahatçylyk” (1974), S.Artykmämmedowyň “Ýaş dutarçy” (1964),

“Aýdymçy” (1966), “Dutarçy” (1976) atly eserleri döreýär we belli bir derejede öz döwrüniň ýoluny kesgitlemäge mümkinçilik berýär (87-nji surat).

XX asyryň 50-nji ýyllarynyň ikinji ýarymynda we 1960-njy ýyllaryň başynda Aşgabatda heýkeltaraşlar W.P.Çudinow bilen A.T.Şetiniň döredijilikli işläp başlaýarlar. Heýkeltaraş W.P.Çudinow çeperçilik mekdebinde mugallymçylyk kärini alyp barýar. Onuň “Ene” (1958) atly heýkel eseri ähmiýetli bolup, bu ugurda çeperçilik döredijiligine goşant goşýar. Ussat heýkeltaraş A.T.Şetiniň “Arzuwlar” (1961), “Küýzeli türkmen gyzy” (1961), “Magtymgulynyň portreti” (1962), “Dynç alyş” (1962), “Halyçylar” (1975), “Gürründeşlik” (1976) atly eserleri-de halka hödürlenip şekillendiriş sungatynyň gerimini artdyrmaga we ýaş heýkeltaraşlara ýörelge almaga itergi berýär.

60-njy ýyllarda ähli ugurlarda bolşy ýaly, türkmen heýkeltaraşlyk sungatyna hem ösüş döwri bolup geçýär. Heýkeltaraşlyk sungatynyň galkynmagyna 1961-1963-nji ýyllarda Şota Rustaweli adyndaky Türkmen döwlet çeperçilik uçlişesiniň heýkeltaraşlyk bölüminiň açylmagy hem itergi berýär.

1960-njy ýyllarda Moskwanyň, Leningradyň (häzirki Sankt-Peterburgyň), Daşkendiň ýokary okuw mekdeplerini tamamlap gelen ýaş heýkeltaraşlar ýurduň döredijilik durmuşyna işjeň gatnaşyp, milli mekdebiň döremegine getirýär. Hyjuwly ýaş heýkeltaraşlar G. Ýarmämmedow, B. Esengeldiýew, M. Seýitmyradow, T. Çaryýew, N. Ataýew we beýlekiler 70-nji ýyllarda türkmen sungatyna “Talyp”, “Ýaş gurluşykçy”, “Gyz keşbi” ýaly portret eserlerini hödürlediler. Olaryň ylhamy belli bir derejede bu ugurda ukyp-başarnyk bäsleşikleriniň ýüze çykmagyna getirýär. Müdimi ýaşlyk we söýgi temasy ähli başlangyçlaryň özenini düzüp, täze ýol, täze gözlegler zehin baýlygyny açyp görkezmäge mümkinçilik berýär.

Bu döwürde özüniň yhlasy bilen adygan zehinli heýkeltaraş Juma Jumadurdyýew “Täze durmuşa” (1970), “Dramaturg Garaja Burunow” (1970), “Mukam” (1972), “Nesimi” (1972), “Maşgala” (1974), “Üzüm ýygymy” (1974), ýaly eserleri özüniň ruhy dünýäsiniň baýlygy, çeperçilik dili we özüne çekijiligi bilen tapawutlanýar.

Heýkeltaraş Seýitguly Artykmämmedow täsirli döredijilik işleri bilen tanalýar. Onuň “Ýaş dutarçy” (1964), “Aýdymçy” (1966), “Garagumy boýun egdirijiler” (1972), “Hywaly ýaşuly” (1976), “Dutarçy” (1976) atly täzeçil taslamalary umumy monumental häsiýetli mazmuna eýe bolup öňe çykýar.

Heýkeltaraş Gylyçmyrat Ýarmämmedow 60-njy ýyllara mahsus bolan mazmuny we göwrümi umumylaşdyrmak häsiýetlerine eýerip, özüniň “Külal” (1965), “Ene” (1968) ýaly eserlerinde şahyranalyk duýgularyny beýan etmegi başarýar.

87-nji surat. Dutarçy.
S.Artykmämmedow.
1976 ý.

1960-1970-nji ýyllarda türkmen monumental heýkeltaraşlyk sungatyna Mommy Seýitmyradow hem uly goşant goşupdyr. Onuň “Tüýdükçi Baky Maşakowyň keşbi” (1974) atly eserinde özboluşly täsirli häsiýetler aýdyň görkezilýär.

Milli we öz döwürdeşleriniň keşbini döretmekde heýkeltaraş Babasary Annamyradowyň “Tolkunlaryň üstünden ylgap barýanlar” (1973), “Döredijiniň keşbi” (1974), “Habar” (1974), “Çagyrys” (1976) ýaly eserlerinde täze pikirler orta atylýar (88-nji surat).

88-nji surat. Tolkunlaryň üstünden ylgap barýanlar. B. Annamyradow. 1973 ý.

Heýkeltaraş Magtymguly Nurymow milli ýörelgelerden ugur alyp, ol “Sazanda” (1976), “Dutarly gyz” (1977) atly çeper taslama eserlerinde täzeçe gözlegleri amala aşyrýar.

1970-nji ýyllarda türkmen heýkeltaraşlyk ulgamynda dürli ugurly akymlar döreýär. Ýyl-ýyldan türkmen heýkeltaraşlary diňe bir döwlet derejesinde däl-de, eýsem, daşary ýurtlaryň sergilerine gatnaşýarlar. Sergilere gatnaşmak türkmen heýkeltaraşlyk sungatynyň täze görnüşlerini we žanrlaryny ýüze çykarýar.

1988-nji ýylda Aşgabatda ilkinji gezek heýkeltaraşçylyk boýunça Bütinsoýuz döredijilik simpoziumy geçirilýär we oňa 11 heýkeltaraşlar gatnaşýar. Olaryň arasynda Moskwadan, Frunzeden (häzirki Bişkek), Krasnodardan, Ufadan, Daşkentden wekiller bar. Şundan iki ýyl soňra “Aşgabat 1990” ady bilen heýkeltaraşlyk sungaty boýunça Halkara döredijilik simpoziumy geçirilýär. Oňa ýerli heýkeltaraşlardan başga-da Wengriýadan, Moskwadan, Leningraddan gelen heýkeltaraşlar gatnaşýar. Her simpoziumyň işläň möhleti 2 aýa golaý dowam edýär. Elbetde şeýle gysga wagtda heýkel barada, aýratyn hem, uly göwrümlü işi ýerine ýetirmek örän kyn. Aşgabat şäheriniň merkezinde döredilen heýkeller seýilgähi tötänden dörän seýilgäh däl, olar şol geçirilen döredijilik forumlaryň işiniň netijesidir. Seýilgähe hiç bir at berilmedi, oňa bir at dakaýmagam aňsat däl. Şeýle hem bolsa, trawertinadan, mermerden, hek daşyndan ýerine ýetirilýän hem-de daşdan edilen işler adama ruhy taýdan ýakynlygy kesgitleýdi. Heýkelleriň emosional öwüşgini dürli bolup, özläriniň şahsy aýratynlygy, aýry-äýry häsiýetleri bilen özüne çekýär. Olar, hamala, ynsan aragatnaşygynyň teňneligini gandyrmaga çagyryýan ýaly hem-de adamlara ylham paýlaýan ýaly görünýär.

Häzirki zamanda heýkelleriň täsirçiligi olaryň dürli göwrümleriniň bolmagyndadyr. Biziň köçelerimiziň, seýilgählerimiziň, meýdançalarymyziň çeperçilik taýdan gelşikli bolmagy üçin, heýkeltaraşlar iň oňat usullary gözläp, daş-töweregiň keşbini has gözelleşdirýärler.

Durmuş we medeni hakykaty düýpli özgerdýän hadysalaryň bolup geýýän häzirki wagtynda, bezegli heýkel ýadygärligiň üstünlige eýe boljakdygy adaty we

kanunalaýykdyr. Jemgyýetçilik we raýatlyk babatda öz ähmiýetine düşünmekligiň şeýle ýokary galmagy, her bir suratlandyrylýan hadysanyň ähmiýetiniň ählumumylyk derejesine galdyrylmagy zerurlykdyr. Döwrüň wajyp duýgusyny bolsa “iri görkezmede” berip bolar. Häzirki wagtda durmuş ýagdaýlarynyň beýan ediliş derejesi we beýan etmegiň sazlaşykly serişdeleriniň talaby ýokarlandy. Heýkeltaraşlar döredilýän keşplerde özlerini gyzyklandyryan durmuş hadysasynyň many-synyň esasyňy açyp görkezmäge çalyşýarlar.

Heýkelli seýilgähler köp temalaryň esaslary (modifikasyýasy) “Adam we tebigat”, “Adam we Älem” hasaplanýar. Bu tema toplumlardaky ähli heýkelleriň içinden eriş-argaç bolup geçýär.

Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungatynda özüne çekýän temalaryň ýene-de biri, Beýik Watançylyk urşunyň gahrymanlaryna bagyşlanan monumentlerdir. Bu tema biziň türkmen heýkeltaraşlarymyzyň köpüsini özüne çekdi. Ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda we etrap merkezlerinde ýörite monumentler goýuldy. Şeýle-de döwrüň syýasy we görnükli wekilleriniň heýkellerini döretmekde-de köp işler amala aşyryldy.

§45. 1970-1980-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty

Taryhy şahsyýetleri we wakalary janlandyrmakda heýkeltaraşlyk sungatynyň ähmiýeti uludyr. Baryp münlerçe ýyla uzap gidýän taryhy bolan bu hünär atababalarymyz tarapyndan ykrar edilen dürli-dürli pikirleri özünde jemläpdir. Aslynda, düýbi tutulan klassykanyň parfýan äheňleriniň milli sungatymyzyň esaslarynda ýaşamagy ýöne ýerden däl. Sebäbi milli aňýet goý näçe wagt geçse-de, tebigy hadysa hökmünde ýene-de täzedan dikelýär we galkynýar. Orta asyrlarda türkmen çeperçilik mekdebiň ýörgünli ýoluny yhlas bilen düşündirilýär. Hakyky şekiller diňe bezeg hökmünde ulanylýar. Türkmenistana sowet häkimiýetiniň getiren heýkeltaraşlyk senedi bir görmäge täze ýaly hem bolsa, Nusaý heýkellerini ýatlanyňda, bu sungatyň biziň hem mirasymyz bolandygyna göz ýetirse bolýar.

Biziň gözden geçirýän döwürlerimiz hyjuwly we gaýratly heýkeltaraşlar G.Ýarmämmedowyň “Birinji türkmen arhitektory M.Atysz” (1983) we “Ýunus Emre” (1988), M.Seýitmyradowyň “Baýram han” (1985), B.Annamyradowyň “Zelili” (1984), S.Hudaýberdiýewiň “Çagyrys” (1973), J.Jumadurdyýewiň “Nesimi” (1972) atly eserleri milli mirasymyza we taryhymyza bolan uly söýginiň alamaty hökmünde öňe saýlanýar (89, 90-njy suratlar).

1989-njy ýylyň güýzünde Aşgabatda sebit boýunça Orta Aziýanyň we Gazagystanyň heýkeltaraşlarynyň 2-nji sergisi geçirilýär. Türkmenistanyň, Özbekistanyň, Gyrgezystanyň we Gazagystanyň heýkeltaraşçylygy bu ýerde tutuş we bütewi bir hadysa hökmünde çykyş etdi. Şol bütewiligiň esasynda heýkeltaraşlaryň taryhy waka-

lara we şahsyýetlere ýokary üns bermekleri, milli häsiýetiň aýratynlyklarynyň, ruhy baýlyklaryň we halkyň estetiki garaýyşlaryna aýratyn üns berilýändigini belgiledi.

1989-njy ýylda Aşgabatda, Moskwada we Polşada baş sany türkmen heýkeltaraşlarynyň G.Ýarmammedowyň, B.Annamyradowyň, M.Seýitmyradowyň, N.Ataýewiň, B.Esengeldiýewiň toparlaýyn sergisi gurnaldy. Oňa gatnaşyjylaryň ýeke-täk döredijilikli topary döreýär. Bu sergini 1991-nji ýylda geçirilen toparlaýyn serginiň ekspozisiýalary bilen deňeşdirilende, hakykata çemeleşmegiň has çylşyrymlaşandygyny, olaryň sungatynyň, diliniň has talap edijilikli, çylşyrymlaşyp, üýtgändigini görmek bolýar. Nyşanyň döremegine, ýaşayşyň aýratyn bir hadysasynda umumylygy görmäge çalyşmaklaryna we olara estetik taýdan düşünmäge mümkinçilik berýär. Ýaş nesliň işleriniň sergisini guramak tomaşaçylara-da, heýkeltaraşlara-da peýdaly boldy (91–93-nji suratlar).

89-njy surat. Türkmen ýaşulusy.
G.Ýarmammedow. 1978 ý.

90-njy surat. Parahatçylyk, zähmet,
bilim. J.Jumadurdy. 1986 ý.

91-nji surat. Ýunus Emre.
G. Ýarmammedow. 1988 ý.

92-nji surat. Gyzyň portreti.
M.Ýüzbaşew. 1969 ý.

93-nji surat. Kinorežisser
A.Garlyýew. S.Babaýew. 1990 ý.

Heýkeltaraşlaryň kiçi göwrümlü eserleriniň, erkin döredijilik gözlegleriniň mazmuny we taslamalary baýlaşýar. G.Ýarmämmedowyň “Türkmeniň portreti”, “Turanly” (1980), “Tüýdükçi” (1988) atly eserleri täze we özboluşly çeperçilik dilini emele getirýär. S.Artykmämmedowyň “Simfoniýa” (1975) (94-nji surat) we “Pagtaly çaga” (1978), M.Nurymowyň “Sazanda” (1977), “Dutarly gyz” (1977) atly eserleri hem täze temalara öwüşgin berýär. Heýkeltaraş B.Esengeldiýewiň “Weteranlaryň duşuşygy” (1975) atly pelsepewi eseri aýratyn içki duýgulary gaplap alýar. M.Seýitmyradowyň “Mukamyň döreyşi” (1982), N.Ataýewiň “Gurluşykçylar” we “Arzuw” (1982), J.Jumadurdyýewiň “Täze durmuşa” (1970), “Maşgala” (1974), “Sazanda bagyşlanýar” (1985), “Tumar”, “Parahatçylyk, zähmet, bilim” (1986) atly eserleri özboluşlylygy bilen tapawutlanýar. M.Ýüzbaşewiň “Oýanmak” (1982), W.Jumaýewiň “Pagtaçylar”, “Magtymguly” (1985), A.Garaýewiň “Asyr” (1982), S.Hudaýberdiýewiň “Gelin” (1980) atly eserleri hem edil ýokardaky usatlara mahsus, döwrebap pikirleri orta atýarlar.

Bu döwrüň heýkeltaraşlarynyň kiçi göwrümlü gözlegleri täze dili we özboluşly göwürümi tapmak aladalaryna ýugrulýar. Heýkeltaraşlaryň hatarynyň artmagy bu sungatyň geriminiň giňemegine, türkmen şkillendiriş sungatynyň baýlaşmagyna getirýär.

94-nji surat. Simfoniýa.
S.Artykmämmedow. 1975 ý.

§46. 1960-1980-nji ýyllaryň binagärliги

Türkmenistanyň sungat işgärleri 1960-1980-nji ýyllarda binagärlik gurluşygynda ýaşaýyş jaýlaryny we medeni maksatly desgalary, senagat kärhanalary, şäheriň etrapçalara bölünmegini nazara almak bilen uly işleri geçirmegi meýilleşdirýär. Netijede sungat işgärleriniň güýji bilen 1960-njy ýyllarda Beýik Watançylyk urşunda wepat bolanlara bagyşlanan monumental ýadygärlikleri ähli welaýatlaryň merkezlerinde gurmaklyga girişilýär. Şeýle ýadygärlikler etrap merkezlerinde we käbir obalarda-da binagärlik desgalary bilen sazlaşdyrylyp gurulýar. Paýtagtda 1941-1945-nji ýyllaryň Beýik Watançylyk urşunda Watan üçin söweşlerde gurban bolan türkmenistanlylary hatyralap, ägirt uly ýadygärlikler toplumy gurulýar. Bu monument Aşgabatda, 1970-nji ýylda Beýik Ýeňşiň 25 ýyllygy mynasybetli gurulýar. Onuň binagärleri F.Bagirowyň, A.Gurbanlyýewiň we heýkeltaraş J.Jumadurdyňnyň taslamalary esasynda döredilýär.

95-nji surat.
Baýram han. M.Seýitmyradow.
1990 ý.

Monument dört sany wertikal beýgeldilen (24 metr) gönüburçly sütünden ybarat bolup, ýokary galdygyça, ol inçelýär. Minaranyň sütünleriniň ýüzi tekiz gyzyldan edilip, ol sütünleriň merkezinde baky öçmeýän ot ýanýar. Onuň demirgazyk tarapynda aýratyn çeperçilik taslama ýerine ýetirilipdir. Keseligine uzadylp gurlan daş diwaryň ýüzündäki barelýefiň önünde özüniň gahryman ogullaryna gujak açýan enäniň heýkeli dikeldilýär. Enä baş egýän gahryman ogluň keşbi bolsa, bu ýadygärligiň mazmunyny has-da artdyrýar.

1967-nji ýylda Aşgabadýň häzirki Magtymguly şaýolunyň ugrunda XVIII asyryň görnükli akyldary Magtymguly Pyraga bagyşlanan memorial toplumy açylýar. Onuň heýkeli şu günki günde-de özüniň çeper gymmatlygyny ýitirmeyär. Ýurdumyzda her ýylyň 18-nji maýynda dabaraly bellenýän Galkynyş, Agzybirlilik we Magtymguly Pyragynyň günlerinde bu ýadygärlige gül goýulýar we edebiýat agşamy geçirilýär.

Bu döwürde Aşgabat şäheriniň baş binagärleri Ý.Trautman (1954-1961-nji ýyllar) we A.Ahmedow (1961-nji ýyldan) paýtagtyň gurluşygyna ýolbaşçylyk

edýärler. Paýtagtyň binagärlik keşbini ösdürmegiň meýilnamasyny Leningradyň (häzirki Sankt-Peterburgyň) Giprogor institutynyň arhitektolar topary tarapyndan (L.Puterman, A.Gurbanlyýew, B.Kutumow, inženerler K.Kowalli, I.Lomono-sowa, R.Koganer) işlenip düzülýär. 1971-nji ýylda tassyklanen baş meýilnamany şäheriň administratiw, syýasy we medeni merkezini takmynan ozalky ýerinde saklamak bilen şäheri düzýän we gelşigine getirýän ýagdaýlara laýyk getirilip şäheri sazlaşykly ösdürmek göz önünde tutulýar.

1960-1970-nji ýyllaryň içinde respublikanyň hökümet jaýlary şäheriň merkezinde jemlenýär. Türkmenistanyň Kommunistik partiýasynyň Merkezi Komitetiniň, Ministrler Sowetiniň, Döwlet meýilnamalaşdyryşyň, Bankyň jaýlary, Garagumgurluşygyň administratiw jaýlary, respublikan kitaphana, TSSR Ylymlar akademiýasynyň we häzirki Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiniň jaýlary, teatrlar we kinoteatrlar gurlup ulanylmaga berilýär. Bu jemgyýetçilik jaýlarynyň binagärlik gurluşy Sowet Türkmenistanynyň binagärliginiň ösüşiniň iki döwri we iki ugruny hem görkezýär.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň institutlarynyň jaýlarynyň arasyndaky tämiz, gök ösümlikli howlujygy akademiýanyň baş jaýyna tarap esasy girelgeden arka aýyrýar. Akademiki toplumyň (binagärler L.Patinow, Ý. Bilinskiý, A.Boçarow) dürli häsiýetdäki jaýlarynyň arasynda Ylymlar akademiýasynyň Prezidiumynyň portikli jaýy Daşkendiň taslama instituty tarapyndan düzülen, ýerli binagärlik mekdebine mahsus bolmadyk we başga ýerden getirilip oturdylan ýaly görünýär. Şonuň ýaly Magtymguly adyndaky Türkmen döwlet uniwersitetiň giň portikli baş binasy hem juda ýönekeý keşpde gurlupdyr (1955-1960-njy ýyllar, binagär G.Aleksandrowiç).

1970-nji ýylda iki sany uly jemgyýetçilik jaýynyň – Garagumgurluşyk (häzirki söwda merkezi) we Respublikan kitaphananyň (häzirki çagalar kitaphanasy) jaýynyň peýda bolmagy bilen bu meýdança gelşikli giň topluma eýe bolýar.

Türkmenistanynda 1960-njy ýyllaryň ahylarynda we 1970-nji ýyllaryň başlarynda binagärliги ösdürmek hil taýdan edilen üzül-kesil böküş bu barada giň ýollary we täze döredijilik mümkinçiliklerini açýar.

Bu döwürlerde gurlup ilata hödürlenen ýaşaýyş jaýlary, jemgyýetçilik desgalary we beýleki medeni maksatly gurluşyklar özüniň ýönekeýligi bilen tapawutlanýar. Jaýlaryň käbirlerinde milli häsiýetleri bermek maksady bilen girizilen çeper bezegler (Ministrler Sowetiniň jaýy) türkmen halkynyň mirasyna laýyk hem gelmeýär. Elbetde, olar öz döwriň gurluşyk serişdeleriniň gerimine we syýasy düşüňjesine, ýerli howa şertlerine görä berk hem laýyk hasaplanypdyr.

Biziň ata-babalarymyzyň orta asyrlarda döreden binagärlik gurluşyklarynyň mirasyndan tapawutlylykda sowet häkimligi döwriň binagärlik mekdebiniň ýadygärligini häzirki günde deňeşdirmek arkaly öwrenmek sungatyň taryhy üçin derwaýysdyr.

§47. 1960-1980-nji ýyllaryň grafika sungaty

Grafika sungatynyň kämilleşmeginde we türkmen grafikasynda kitap bezeginiň ähmiýetine üns berilmeginde bu döwür özüniň mynasyp ornuny eýeleýär. Geçirilýän respublikan we şahsy sergilerde suratkeşleriň aýry-aýry döreden eserlerine ähmiýet berilmegi, bu ugruň ösmegine itergi berýär. Tanymlar grafikaçylaryň eserlerini sungat äleminde, öz döwründe çap edilýän kataloglarda görkezmek mynasyp hasaplanýar. Şeýle işleriň hatarynda suratkeşler P.Znamensikowyň “Traktorçylaryň çöregi”(1967), Y. Gylyjowyň türkmen halk ertekilerine we A.Kekilowyň “Söýgi” poemasy taýýarlan suratlaryny mysal getirmek bolar.

1960-1970-nji ýyllarda türkmen grafikasyň ähli görnüşleriniň we žanrlarynyň güýçli ösen döwri hasaplanýar. Bu döwürde onuň stanok görnüşi, plakat, kitap illýustrasiýasy ýokary derejä ýetýär. Bu ýyllarda stanok grafika dürlü döredijilik nesliniň (uly nesil suratkeşler – A.Geldiýew, P.Znamensikow, Ý.Nowikow, E.Seropýan, A.Ulanowskiý; orta nesil suratkeşler A.Kinýakin, A.Atakgaýew, Y.Plaksin, B.Lallykow, Z.Soltanmyradow, A.Hudaýberdiýew, G.Gurbanow) eserleri bilen öňe çykýar.

Suratkeş P.K.Parsalis Aşgabat şäheriniň esasy suratkeşi wezipesinde işlemek bilen bu döwürlerde Aşgabat şäheriniň gerbiniň, respublikanyň çempionlarynyň döşedakylýan medalynyň, “Mollanepesiň – 150 ýyllygy”, “TSSR 40 ýyl” atly ýubileý nyşanlarynyň awtory hökmünde grafikaçy suratkeşleriň arasynda abraýa eýe bolýar. Ol ýubileý, teatr we syýasy plakat eserleriniň ençemesini döredýär. Onuň kitap bezeg

96-njy surat. Pagtaçynyň portreti.
P.Znamensikow. 1965 ý.

işleriniň arasynda “Türkmen halk sazalarynyň ýygındysy”atly eseri ähmiýetli işleriň biridir.

Grafika sungatynyň ösüşine şeýle-de Türkmenistanyň öňde baryjy nakgaşlary – Çary we Aman Amangeldiýewler, G.Begmyradow, M.Mämmedow dagylar öz saldamly goşantlaryny goşýarlar. Suratkeş M.Mämmedowyň täsirli grafika eserleriniň arasyndan “Gastrolda”, “Gürrün” (1964) we beýleki işlerini görkezmek ýerliklidir. G.Begmyradowyň “Kolhozyň ilkinji traktorlary” (1969) atly grafika eseri öz döwrüniň içki häsiýetlerini açyp berýär.

Türkmen grafikasyň öňde baryjy wekilleriniň biri P.Znamensikowdyr. Ol plakatlary, kitap illýustrasiýalary döredip, ak-gara we reňkli linograwýuralary we monotipiýalary döretmekde öz ussatlygyny açyp görkezýär. P.Znamensikowyň eserleri, A.Geldiýewiň, W.Owçinnikowyň, Ý.Nowikowyň linograwýu-

ralary bilen bir hatarda, 1960-1970-nji ýyllarda Watanymyzyň zähmetkeş ilatynyň durmuş ensiklopediýasyna öwürüldiler (96-njy surat).

Türkmenistanyň öňdebaryjy nakgaşy we grafiki Ç.Amangeldiýewiň döredijiliginde hem grawýuranyň joşgunly beýanlaryny aýdyň görmek bolýar. Onuň söýgüli tehnika – ofortdyr (basma usulynda alynýan surat). Ol halk sazandalarydyr bagşylarynyň liriki portretleriniň, Türkmenistanyň ähli künjeklerini dünýäniň bir bölegi hökmünde öňe çykarýan “Çägelikleriň gyzy” atly eserleriň awtorydyr.

1970-nji ýylyň birinji ýarymynda A.Kinýakin we A.Atakgaýew ýaly grafikler döredijilik ummanyna goşulýarlar. Sankt - Peterburgda we Moskwada bilim alan bu suratkeşler hem zähmetkeş Türkmenistana degişli temada grafika işlerini ýerine ýetirýärler. A.Kinýakiniň belli ofortlaryna: “Harmanda” (1971), “Arakesme” (1971), “Pagta ýygymy” (1971), “Watan goragynda”, “Serhetde” (1972), “Gözel” (1973) atly eserleri degişlidir. Hajy Atakgaýewiň stanok grafikasyna “Gün”, “Ýeňiş” (1967), “Enäniň portreti” (1968), “Garagum kanaly” (1977), “Köne durmuş” (1978), “Awtoportret” (1978), kolhoz (jemgyýetçilik hojalygy) durmuşuna bagyşlanan linograwýuralar: “Harmanda”, “Aşyk-magşuklar”, “Suwaryş”, “Täze ýer”, “Säher” (1974) ýaly işler toplумы degişlidir. Bu ýyllarda litografiýa tehnika-synda işleýän suratkeş monumantalyst G.Akaýew hem täsin işleri bilen öňe çykýar.

1970-nji ýyllaryň ikinji ýarymynda I.Plaksiniň, Z.Soltanmyradowyň, A.Hudaýberdiýewiň, G.Gurbanowyň birnäçe gyzykly grafika işleri döreýär. G.Gurbanowyň işleriniň temalary oba durmuşyna, esasan hem, suratkeşiň öz çagalyk döwrüne, çaganyň we enäniň, adamyň we tebigatyň birligine bagyşlanypdyr. Suratkeş, gyrgyz ýazyjysy Ç.Aýmatowyň eserlerine ýüz tutup “Aýmatowy okamak bilen” diýen stanok litografiýa seriýasyny döredýär.

Akwarel işleniş usulynda ussat suratkeş I.Ilyin üstünlikli işleýär. 1960-njy ýyllarda türkmen plakat eserleri I.Nowikowyň, P.Znamenşikowyň, P.Parsalisiň, A.Çürlibaýewiň, 1970-nji ýyllarda B.Belakonyň, P.Kadyrowyň, E.Muhammedowyň, E.Seropýanyň döredijiliginde ýokary ösüşe eýe bolýarlar. P.Kadyrowyň “Suw bu durmuşdyr” diýen plakaty örän aýdyň çözülip, onuň açyk mawy ýerliginde kätmen suratlandyrylýar. Kätmeniň agaç sapynda ýaşajyk gök otlaryň ösüp duruşy görkezilipdir.

Ençeme suratçylar satiriki plakatlary işleýärler. N.Berdiýew, A.Ödäýew, R.Işangulyýew we beýleki grafik-satiraçylaryň işleri “Tokmak” satira žurnalynyň sahypalaryny bezäpdirler. Kitap bezeginiň suratlaryny suratkeşler W.Kogdin bilen A.Salin ýerine ýetiripdirler.

Ussat suratkeş W.Kogdin halk döredijiligi bolan dessanlar, eposlar, ertekiler bilen tanyşyp, olary doly öwrenip, şekillendiriş sungatynyň kitap bezeginde taryhy şahsyýetleriň keşbini döredýär. Suratkeş 1961-nji ýylda “Nejep oglan” dessanyna bagyşlanan bezeg işlerini ýerine ýetirýär. “Nejep oglan” dessanynda saz sungaty bilen birlikde Nejebiň we Mylaýymyň söýgi wakalary, gahrymanlaryň maksat-myratlaryna ýetişi baradaky taryhy beýan edilýär.

Suratkeşiň “Nejep oglan” atly kitabynyň taslamasynyň merkezinde ýedi ýaşly Nejebiň we onuň atalygy bolan Elbent bagşynyň keşbi şekillendirilýär. Işiň esasy maksady oglanjyklar bilen oýna gyzan Nejebiň, atasynyň sargydyňy ýatdan çykaryp, atasy dolanyp gelenden soň öz ogullugyny urup durşy görkezilýär. Bu eserde Elbent atynyň ot-iýmini bermegi unudan Nejebi oýnap ýören oglanjyklaryň arasyndan çagyryp, oňa gahar-gazap bilen çep eliniň ýumrugyny çenäp, Nejebi südenekledip, sag elindäki gamçysy bilen iki gezek erbet awyndyran pursadyny görýäris. Suratkeş Elbenti uzyn donly, başy çür selleli suratlandyrypýar. Elbendiň ýüz-keşbinde gahar-gazapdan ýaňa gözleri hanasyndan çykaýjak ýaly, oglana garaýşyny görkezýär. Oglanjygyň başy selleli, donly şekillendirilýär. Atalygynyň gazabyndan gorkan Nejep ýere ýykylyp, çep eline daýanyp, sag eljagazyny ýokaryk galdyryp, atasyna özüniň oýna gyzyganlygyny düşindirjek bolýan pursaty eserde täsirli görkezilýär.

97-nji surat.
Soltan Sanjar.
Ç.Amangeldiýew.
1982 ý.

W. Kodin “Nejep oglan” dessanynyň ýene bir kitap bezeg işinde Aşyk Aýdyň pirden ak pata alan Nejebiň Soltanesen patyşanyň köşgünde atasy bilen aýdysykda üstün çykyp, halat-serpaýa mynasyp bolan pursaty şekillendirilýär. Bu eseriň merkezinde halyçanyň üstünde dik duran Nejebiň, onuň aşak gapdalynda bagşy diňleýji köşk adamlarynyň şekili berilýär. Eseriň çep tarapynda, öz tagtynda

oturan Soltanesen patyşanyň we köşgüň girelgesinden aňyrlýgyna gidip barýan eli dutarly bagşy Elbetiň keşbi berilýär. Sütün arkalar bilen gurşalan owadan, haşamlar bilen bezelen köşgüň içinde men-menlik edip öwünen Elbentiň eline dutaryny alyp, ýaryşda ýeňlip, patyşanyň ýapan ýyrtyk donuny ýerden süýrüp barşyny we onuň üstünden diňleýjileriniň gülüşini W. Kogdin çeper beýan etmegi başarypdyr. Eserde garrap haldan gaçan Elbent girelgede duran eli naýzaly nökerleriň arasyndan başyny sallap gidip baryşy, ar almak maksady hasyl bolan Nejebiň keşbi bu çeper kitabyňyň düýp mazmunyny açyp görkezýär.

W.Kogdiniň döredijiligi türkmen halk ertekleriniň taryhyny hem janlandyrýar. Onuň B.Seýtakowyň 1960-njy ýylda neşir edilen “Aýazhan” atly kitabyňyň çeper bezeginde, husyt patyşa we onuň töweregindäki adamlar bilen Aýaz diýen bir garybyň hem-de garry kempiriň keşpleri suratlandyrylýar. “Aýazhan” atly ertekide bir wagtlar halkynyň baýlygyny elinden alan, altyndan tagt saldyran bir husyt patyşanyň, şeýle-de eli maýyp, iki gözi kör bolan Aýazyň, berekedi gaçyp har bolan halkyny özüniň akylyly pikiri bilen kynçylykly günlerden alyp çykyşy baradaky waka beýan edilýär. Suratkeş Kogdin bu kitap bezeg işinde, çnar agajynyň ýapragynyň küli bolan melhemiň Aýazyň gözlerine derman bolup, öz ýürek arzuwyna ýetenligini suratda açyp görkezýär. Kogdin inçe aýlawly çyzgylar bilen ýagty kölegäni oýnadyp, keşpleri hakyky herekete getirýär. Umuman, suratkeşiň ýerine ýetiren kitap-bezeg çeper eserlerinde her bir wakanyň gyzykly ýerlerini tomaşaça düşnükli sada dilde beýan edýär.

Gadymy türkmen eposy bolan “Gorkut ata” şadessanynyň dörän döwri barada alymlaryň arasynda dürli pikirler bar. Ussat grafikaçy W. Kogdin “Gorkut ata” kitabyňyň bezeg işinde hem ýokary ussatlyk zehinini açyp görkezýär. Ol Gorkut atany külli oguz taýpalarynyň akyldary, maslahatçysy, şahyr hem ýazyjy dana goja hökmünde häsiýetlendiripdir. Suratkeş Gorkut ata türkmen gojalaryna mahsus bolan, milli türkmen eşigini geýdiripdir. Onuň egnine gyrgyzy don, başyna telpek, aýagyna bolsa çokaý geýdiripdir. Gorkut atanyň ýüz-sypatyny türkmenlere mahsus bolan inçemik at ýüzli edip şekillendiripdir. Onuň maňlaýyndaky gasynlar, bu adamyň goja ýaşlygyny görkezmän, eýsem, bu şahsyýetiň köp bilýänliginden, uzak ýaşanlygyndan we keramatly adam bolandygyndan habar berýär. Gorkut atanyň bir el bilen hasany saklap durşy, beýleki eliniň barmagyny çomaldyp maslahat berişi, onuň dik ynamly oturyşy, öňündäki oturan çaga garaýşy, çaganyň üns bilen Gorkut atany diňleýşi ýaly hereketleriň ählisi birigip, Gorkut atanyň oguz taýpalary üçin nähili ynamdar maslahatçy bolandygyndan habar berýär. Halk arasynda Gorkut atanyň uzak ýaşanlygy barada maglumat berilýär. Bu maglumatlardan peýdalanan suratkeş Gorkut atanyň keşbini janly beýan edýär.

1962-nji ýylda çap edilen “Türkmen halk ertekileri” atly kitabyň sahypasynda suratkeş Yzzat Gylyjowyň durmuşy tema bilen bagly gahrymanlaşdyrylan keşpleriň çeper bezeg işleri ýerleşdirilipdir. Bu kitabyň içinde “Ýakma bişersiň,

gazma düşersin” atly türkmen nakylynyň esasynda döredilen, hakyky durmuşy görkezýän wakalar beýan edilýär.

Suratkeşiň “Mollanyň jezalandyrylyşy” atly kitap bezeg işinde öz etmişi zerarly temmisini alýan ýaşulynyň keşbi görkezilýär. Onuň “Kakam üçin ar almak” atly işinde gadymy wagtlar dogan okuşan iki sany söwdagär dostlaryň başdan geçirmeleri gürrüň berilýär.

Yzzat Gylyjowyň “Üç akmak-bir akyly” diýen kitap bezeg işinde Kömek baba atly ýaşulynyň akylyly wesýetleriniň il-gününe ýetiren täsiriniň güýji barada gürrüň berilýär. Bu ertekide Kömek babanyň maslahaty esasynda üç sany sözi azaşan doganlaryň başy birigip, rysgal-döwlet tapyşy aýdylýar.

Suratkeşiň bu çeper eserinde Kömek babanyň we üç talaňçy-garakçynyň keşbi suratlandyrylýar. Eseriň taslama gurluşy tegelek şekilde ýerine ýetirilip, baş meýdanda esasy gahrymanlar şekillendirilýär. Soňky meýilnamada bolsa, gözýetimi giňelýän obany we ýaşaýjylaryň gara öýleri suratlandyrylypdyr. Eser-de gatnaşýan gahrymanlaryň her biri özboluşly hereketde berilýär. Biz çeper eseriň şu sahna-synda Kömek babanyň wesýet geçirip duran ýerinde garakçylaryň aldaw esasynda märekäniň içinden obanyň bir çetine çykaryp, sorag berip duran pursadyny görýäris. Şu taslamada garakçylaryň “dünýäde näçe akmak we näçe akylyly bar” diýen soragyna Kömek babanyň çep eliniň üç barmagyny, sag eliniň bir barmagyny görkezip berlen soraga “dünýäde üç akmak, bir akylyly bar” jogaby bilen ýüzlenýär. Kömek babanyň beren jogabyna düşünen garakçylar, gahar-gazap bilen hanjara elleriniň güýji bilen ýapyşýşlaryny, suratkeş ussatlyk bilen şekillendirýär. Eserde suratkeş Kömek babanyň ýüz-keşbine rahatlyk berýär, emma garakçylaryň ýüz-keşbinde gahar-gazapdan ýaña gözleri hanasyndan çykaýjak ýaly bolup duruşlaryny şekillendirýär. Suratkeş bu ertekileriň çeper bezegini grafika sungatynyň ulanýan ýörgünli usulynda, ýagny kagyz bilen tuş serişdeleriniň esasynda ýerine ýetirýär. Bu çeper eserlerde Yzzat Gylyjow ýagty jahanda bihasap zadyň ýokdugyny, ile çekdiren ezyetiň öz ýakaňdan ilýändigini kitap bezeg işinde ynandyrmagy başaryar.

Nakgash Ýarly Baýramow 1972-nji ýylda çap edilen “Nesimi” kitabyňyň çeper bezeg işini ýerine ýetirýär. Suratkeş kitabyň daşky bezeginde görnükli şahyr Nesiminiň keşbini şekillendirýär. Ol Nesimini gymyzy donly, başy selleli, aýagy ädikli, egnine atylan gök ýapynjada suratlandyrýar. Suratkeş Şahyryň ýokary tarapynda aý-ýyldyzy görkezip, asman-zeminiň asudalygyny aýan edýär, şahyryň ýüz-keşbine bolsa näzik duýgyny berýär. Şeýtmek bilen ol şahyryň döredijilik lirikasynyň häsiýetini açmaga çalyşýar. Suratkeşiň bu eserini synlanyňda, şahyryň ýazan şygryny okap oturan keşbini görmek bolýar.

1970-nji ýyllaryň ahylarynda Türkmenistanda ýokary reňk öwüşginli ençeme çaga kitaplary neşir edilýär. Olaryň arasynda grafikaçy Baýram Lallykowanyň bezemeginde ýerine ýetirilen “Galkan – Batyr” atly halk ertekisi has şowly çykan kitaplaryň arasynda meşhurlyga eýe bolýar. B. Lallykow türkmen halk ertekilerine bagyşlap 1978-nji ýylda birnäçe çeper bezeg işlerini ýerine ýetiripdir. Surat-

keşiň “Boýy bir garyş, sakgaly iki garyş” atly kitap-bezeg işinde gadymyýetde bir ýaşuly adamynyň sakgaly uzyn kiçijek oguljygynyň döw bilen göreşip, kakasynyň algysyny yzyna gaýdyp alyşy barada görkezen gahrymançylykly hereketleri beýan edilýär. Suratkeşiň bu ertekä bagyşlap ýazan çeper eserinde esasy iki sany gahrymanyň keşbi görkezilýär. Taslamada öýüň içinde ýaşulynyň sag dyzynyň üstünde oturan sakgaly ýere ýetip duran oglanjyk bilen olaryň öňünde goýlan çäýnek-käsäniň keşbi şekillendirilýär. Oglanjygyň kakasy egni gök donly, başy tahýaly suratlandyrylyp, oglanjyk bolsa kakasynyň dyzynda oturan başy gara telpekli, bili guşaklanan ez ýakaly köýnekde, aýagy çokaýly, ýere degip duran özündenem uzyn gara sakgally görnüşinde beýan edilýär. Suratkeş taslamanyň şu pursatynda oglanjygyň kakasyna garap, döwden algysyny almaga rugsat sorap duran görnüşde şekillendirilýär. Kakasy bolsa başyny aşak egip, oglunyň bu etjek bolýan işiniň örän külpetli ýoldugyny oguljygynyň arkasyna elini goýup, düşündirip oturan pursaty surata geçirilipdir. Suratkeş bu eserde ýaşulynyň keşbinde örän akylyly wesýetçi adamynyň häsiýetini açyp görkezýär. Çeper eserdäki oglanjykda bolsa, kakasynyň algysyny döwden gaýdyp almak hyjuwynyň güýçlüligi, özüniň kiçiligine garamazdan, önde bar bolan kynçylyklardan çekinmezligi, gaýduwsyzlygy suratlandyrylan oglanjygyň keşbinde berilýär.

Suratkeşiň “Kör garga” atly ertekä döreden eserinde bir sygyr çopanyň aýaly bilen tamyň üstünde seren gurtlaryny kör garganyň gelip iýşi, ahrynda şol garganyň çopana kömek berişi baradaky waka gürrüň berilýär.

Suratkeş Baýram Lallykowanyň “Ýalta” atly çeper eserinde hojalykda aýal maşgalanyň hyzmatynyň döwleti galdyryandygy bellenýär. Bu ertekide patyşanyň bilimdar adamlaryna beren soragyna öz gyzynyň “Döwlet aýal maşgalanyň başynda bolýar-patyşam” diýip, beren jogabyna gahar edip, patyşanyň ony obada ýerinden turmaga ýaltanýan bir adama durmuşa çykaryp goýberişini we şol gyzyň ýaltany zähmet söýer adam edip ýetişdirmiş barada gürrüň berilýär. Patyşa gyzy garyp külbede ýaşap, ýalta adamsyny dürli synaglardan geçirip ony dogry ýola salyp, adamsyny ýaltalykdan halas edişi, eserde şöhlenilýär. Baýram Lallykow bu çeper eserleri akwarel tehnikaýyň dürli öwüşginli reňkleriň sazlaşygynda emele getirýär. Çeper eserleriň ählisi millilige mahsus bolan gyzyl reňkli nagyş ulgamy bilen sazlaşdyrylyp ýerine ýetirilipdir.

Grafika sungatynda ussatlyk gazanan Timur Soltanmyradow türkmen edebiýatynyň görnükli halk şahyry Ata Salyhyň 1980-nji ýylda çapdan çykan “Kädiniň gülküsi” atly basnyýalar, ertekiler, şorta sözler kitabynyň içki bezegini ýerine ýetirýär.

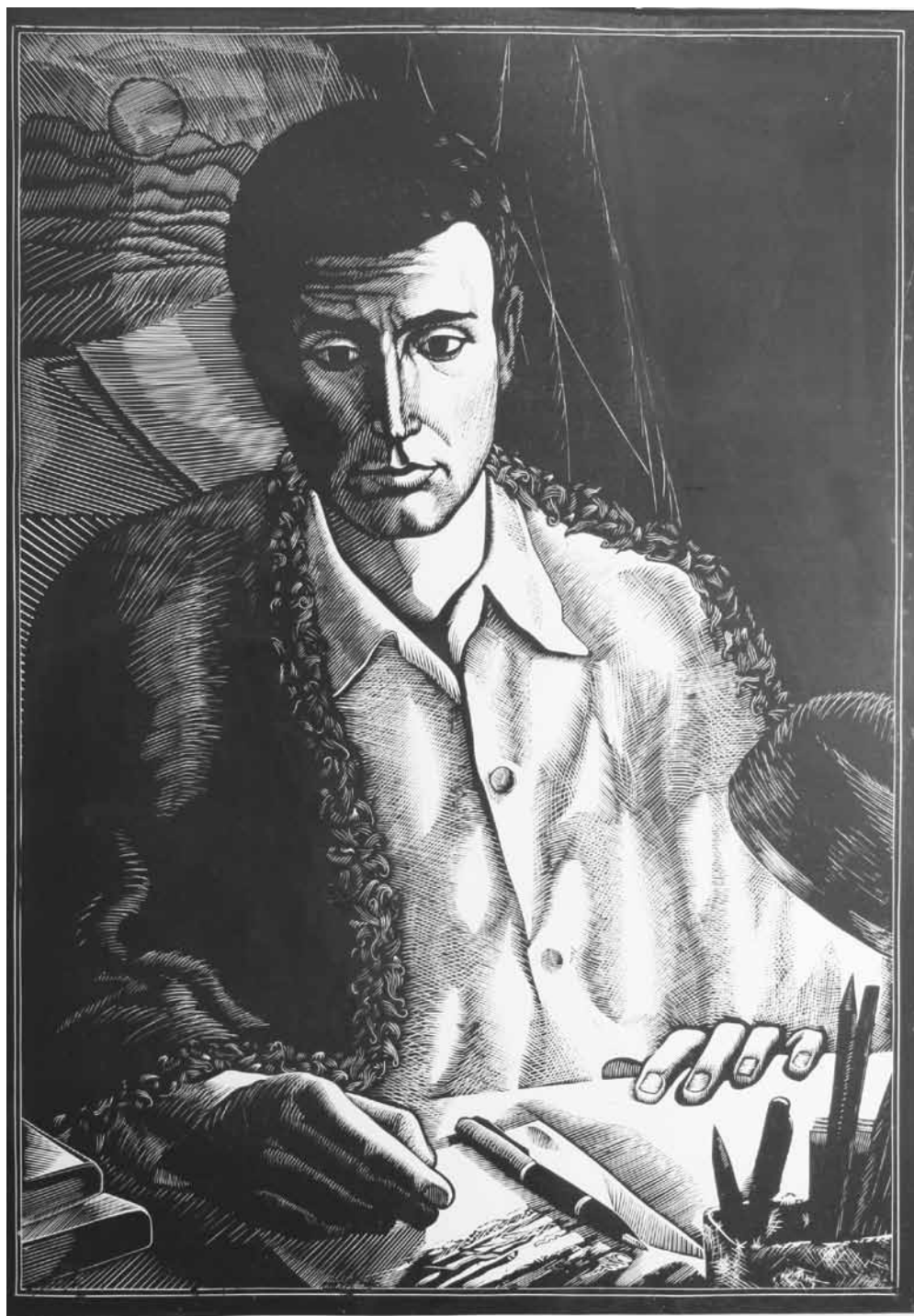
Suratkeş Hajy Atakgaýew türkmen edebiýatynyň taryhynda uly yz goýan Ata Gowşudowyň 1989-njy ýylda çap edilen “Perman” atly romanynyň bezeg işlerini ýerine ýetirýär. “Perman” romanynda Öwezmyrat batyr, Dykma serdar, Batyr hajy, Gutlymyrat, Gara batyr, Hal molla, Gandym aksakal, Stepan aga, Skobelow, Perman hem-de galada ýaşan türkmenleriň keşbi janlandyrylýar. Suratkeş işini linograwýura usulynda diňe ak we gara reňkleriň kömegi bilen berjaý edýär.

**98-nji surat.
Mollanepes.
M.Mämmedow.
1980 ý.**

Hajy Atakgaýew türmen halkynyň nusgawy şahyry Magtymguly Pyragynyň sygyrlar ýgyndysy esasynda 1990-njy ýylda çapa taýýarlanan kitaba bagyşlap birnäçe grafika işlerini ýerine ýetirýär.

Şahyr Seýitnazar Seýdi öz döwriň jemgyýetçilik adamlarynyň biri bolup, türkmen edebiýatynyň nusgawy şahyry hasaplanýar. 1990-njy ýylda türkmen edebiýatynda görnükli yz galdyran bu şahyryň nurana keşbini grafikaçy suratkeş Nursähet Eýeberenow linograwýura usulynda ýerine ýetirýär. Suratkeş şahyryň ýüz-keşbinde örän täsirli häsiýetleri bermegi başarypdyr. Onuň ýüz keşbinde, ýagny maňlaýyndaky gasynlar, gözüniň gussaly görkezilmegi, duluklarynyň inçeden hor görnüşi şahyryň kyn döwürde ýaşanlygyndan habar berýär. Seýdiniň keşbini synlanyňda, onuň gahar-gazapdan doly gözleri, gaşlarynyň çytylyp durşy, onuň daýanykly keşbi şahyryň serkerdeliginden habar berýär. N. Eýeberenow şahyryň portretleriniň üsti bilen şol döwürde ýaşan türkmen halkynyň taryhyny, ýaşayyş durmuşyny açyp görkezmeği başarypdyr.

99-njy surat. Gurbannazar Ezizow. H. Atakgaýew. 1987 ý.

Türkmen grafika sungatynda I.Plaksiniň “Balyk kombinaty” (1980) we “Deňze çykyş” (1980), H.Atakgaýewiň “Burawçylar” (1973) we “Gurbannazar Ezizowyň”(1987), A.Hudaýberdiýewiň “Agşam” (1982), G.Gurbanowyň “Me-niň obam. Biziň köçämiz” (1978), E.Seropýans “Köne Aşgabadynyň odun söwdasy” (1981) atly eserleri sungat taryhynyň belli sahypalaryny eýeleýär.

Grafikaçy ussatlaryň işleri döwrüň syýasy we ruhy medeniýetini öz eserlerinde wagz etmek bilen çäklenmän, eýsem, olar çeper edebiýatlary okyjylara has-da täsirli edip ýetirmekde hem-de dünýä medeniýetine goşant goşýan suratkeşleriň eserleri hökmünde gymmatlydyrlar.

§48. 1960-1980-nji ýyllaryň amaly-haşam sungaty

Halychylyk. Türkmenistanda 1950-1960-njy ýyllarda türkmen halylarynda döwrüň syýasaty bilen baglanyşykly çeper şekilleri girizmek usuly ulanylypdyr. Muňa mahsus işleri suratkeş G.W.Sosnin “W.I.Leniniň portreti”, “Sowet Türkmenistan oktyabryň 50 ýyllygyna” atly haly eserleri we “W.I.Leniniň doglan gününüň 100 ýyllygyna” sýužet halyny döredýär.

Suratkeşler A. Matweýewiň hem-de I. Feduranyň sýužet haly eserlerini Türkmenistanyň şekillendiriş sungaty muzeýinde türkmen halylarynyň arasynda saklanýar. Bu halylarda Beýik Watançylyk urşuna degişli temalar beýan edilipdir. Suratkeş Feduranyň “Toý” atly sýužet halysynda ýeňiş toýunyň dabarasy görkezilipdir. Uly şahaly çynarlaryň saýasynda giň meýdanda toý-märekesi ýygnanypdyr. Uruşdan ýeňiş bilen dolanyp gelen esgerleri halk garşy alýar. Haly ýazylan tapçanyň üstünde bagşylar gahryman gerçekleriň şanyna aýdym aýdyp oturanlara hezil berýärler. Gelin-gyzlar bolsa hyzmat edip, destershanyň üstünü dürli tagamlar bilen doldurýarlar.

Türkmen gelin-gyzlaryň şadyýan keşbinde şatlyk hem buýsanç ýaly duýgular şöhlelenýär. Asuda, mawy asmanyň giňişliginde gyzyly baýdaklar pasyrydaýar. Märeke uruşdan gaýdyp gelen garyndaşlaryny, dostlaryny gujaklap bagşylaryň daşynda jemlenipdirler. Ussat halyçylar suratkeşiň nakgaşlyk usullaryny yzarlap, tebigatdan alnan reňkleri çitimlere geçiripdirler. Günün şöhlesi topragyň, haly keçeleriň, adamlaryň keşbinde oýnap, dürli öwüşginleri döredýär. Esgerleriň döşünde orden-medallar ýaldyrap dur.

Suratkeş A. Matweýewiň “Hüjüm” atly haly eserinde Beýik Watançylyk urşunyň dartgynly pursaty şöhlelenirilýär. Atly türkmen esgerleri düşmanyň üstüne bürgüt kimin hüjüm edýärler. Halynyň birinji meýilnamasynda üç atly gylyçlaryny oýnadyp okdurylyp öňe barýar. Olaryň yzyndan uly atly goşun ýetip gelýär. Partlamalaryň derdinden asman giňişligi sary, mämishi gyzyly reňkli öwüşginlere bürelýär. Esgerleriň arkasyndan asman ýagtylyp, türkmen ýigitleri-

niň hüjümi güýçlenýär. Taslamanyň umumy hereketi diňe atlylaryň hüjümine däl, eýsem, ýere düşýän kölegelere, asmanyň bulutlaryna, ýanýan otlara bagly edilip çekilipdir. Gözýetimiň merkezinde emele gelýän hereket halynyň gyra nagşyna tarap bat alýar. Türkmen atlylary halynyň tekizliginden çykyp barýan ýaly görkezilipdir. Halynyň gyrasynda atlylar nagyş hökmünde hem görkezilipdir. Bu halynyň dokalyş usullary, özüne çekijiligi utgaşyp gidip, eseriň täsinligini artdyrýar.

Haly suratkeşi Juma Rejepow diňe bir gadymy halylaryň nagyşlaryny täzedan dikeltmän, eýsem, täze, häzirkizaman nagyşlaryň birnäçesini döredýär. Häzirki wagtda onuň işleri dünýäniň galereýalarynyň ekspozisiýalarynda ýa-da hususy kolleksiyalarynda, döwlet edaralarynda we muzeýlerde saklanylýar. Dürli döwürleriň şahsyýetleriniň haly portretleri, türkmeniň nusgawy haly nagyşlary bilen bezelipdir.

Bu döwrüň suratkeşleri öz döredijiliginde birnäçe nusgawy şahyrlaryň, ýazyjylaryň hem-de ilkinji kosmasa çykan Ý.A.Gagariniň portretini hala geçiripdirler. Türkmen halylaryna Magtymgulynyň, Mollanepesiň, Berdi Kerbabaýewiň, Çingiz Aýtmatowyň portretleri hem çitilýär.

1967-nji ýylda suratkeş Juma Rejepow “Magtymgulynyň haly portretini” döredýär. Halynyň ölçegi 158x109 sm bolup, ol ýüň hem nah ýüplük sapaklar bilen dokalýar. Suratkeş Magtymgulynyň şahyrana keşbini örän inçelik hem ussatlyk bilen janlandyrmagy başarýar. Halyda şahyr öz döwürüne mahsus lybasda suratlandyrylýar. Onuň nazary uzaklara garap dur, şahyryň arkasynda ümmülmez türkmen sähralygyň görkezilmegi portrete has hem gözelligi berýär.

Türkmen halyçylyk sungaty 60-njy ýyllaryň ahyrynda 70-nji ýyllaryň başynda uly özgertmelere eýe bolýar. Bu döredilen haly eserlerinde nusgawy nagyşlaryň ýerine täze şekiller we nagyşlar girizilip, nagyşlar tema görä, has gelşigine getirilendir.

Bu döwürde halyçylyk sungatynyň täze keşbe eýe bolmagynda uly işleri bitiren Jöwza Şahberdiýewanyň eserlerini belläp bolar. Ol talyplyk ýyllarynda “Parahatlyk”, “Lenin kanaly”, “Garagum şapagy” ýaly haly eskizlerini döretmegi başarýar. Awtoryň “Oba” atly halysy türkmen milli sungatynyň abraýyny ýokary götermäge eden synanyşygydyr. Bu haly Rumyniýa, Bolgariýa, Çehoslawakiýa, GDR we ABŞ ýaly ýurtlarda sergilere çykarylýar we ýokary baha mynasyp bolýar.

Türkmen haly sungatynda täze şekilleriň, süžetleriň we gölleriň döremeginde ussat haly suratkeşi Amanmyrat Ataýewiň hem uly goşandy bardyr. A. Ataýew haly we suratly (gobelen) eserleriniň ençemesini döredýär. Haly sungatynyň taryhynda 60-njy ýyllaryň ahyrynda bolup geçen täzelikler A. Ataýewiň döreden eserlerinde hem öz öwüşginini tapýar. A. Ataýewiň 1969-njy ýylda döreden “Hasyly” atly eseri muňa aýdyň mysaldyr. Bu eseriň gurluşy, gölleriň ýerleşşi we reňkiniň doklugy boýunça millilik we nusgawylyk nusgasyndan daşlaşmaýar. Merkezinde ýerleşdirilen gölleriň içinde bugdaý şekillerini görmek bolýar. Merkezi meýdanyň daşyndan aýlanan nagyşly zolakda pagta gozalarynyň şekili ýerleşdirilipdir. Olaryň daşyndan bolsa kiçiräk gölçeler ýerleşdirilipdir. Gölçeleriň içinde üzüm salkymlaryny görmek bolýar. Umu-man, awtor bu eseri bilen türkmeniň hasylly meýdanyny suratlandyrmaga çalşypdyr.

Halyçy suratkeş öz döredijiliginde “Tebigat gözelligi”, “Şarlawuk”, “Sumbaryň nary”, “Türkmeniň bedew aty” atly şýužetli halyalary we “Tomus”, “Magtymguly Pyragy”, “Deňiz baýlyklary” ýaly ençeme eserlerini we haly portretlerini ýerine ýetirýär. Ol bu eserler bilen ýurduň içinde geçirilen hem-de halkara sergilere gatnaşyp birnäçe baýraklara mynasyp bolýar.

Özüniň haly eserleri bilen köpleriň söýgüsini gazanan, türkmen şekillendiriş sungatynyň ösmegine uly goşant goşan ussatlar Wera Gyllyýewa hem-de onuň ýanyoldaşy Wladimir Bagdasaryandy. Olar bilelikde portretli haly eserlerini döredýäler. Olaryň “Görogly”, “Ýedigen”, “Ýeňiş paýhasy”, “Joşýan pikir” ýaly haly we gobelen eserleri türkmeniň şekillendiriş sungatynda ykrar edilen işlerdir.

Türkmeniň gadymdan gelýän haly sungatyny döretmekde ýokary çeperçilik ukybyny görkezen Jumadurdy Gubaýewdir. Ol “Ekizler”, “Etrek”, “Kerki”, “Nar agajy” ýaly haly eskizleriniň birnäçesini döredýär. Onuň döredýän eserlerinde millilik aýdyňlygy bilen duýulýar. J.Gubaýew özüniň döredijiliginde portret we şýužetli eserleriň ençemesini hala geçirýär. Özüniň döreden eserleri bilen sergilerе gatnaşýar, hatda özüniň şahsy sergisini hem geçirýär. J.Gubaýew türkmen haly sungatynyň ösmegine goşant goşýar.

XX asyryň 70-nji ýyllarynda türkmen haly sungatynda dürli tehniki usullarda gazanylan ösüşler kanuny ýagdaýa öwrüldi. Edil şol döwürlerde palas dokamak däbinde hem täze görnüşler ýüze çykýar. 70-nji ýyllarda halyçylykda öňden ulanylyp gelinýän keşbi şekillendirmeklik gowşaýar. Onuň ýerini örän uly üstünlik bilen ösýän suratly haly (gobelen) eýeleýär. Dokmaçylyk akymynda türkmeniň suratly-gobelen halyalary täze eýýamyň önümi bolup, ol dokalyş aýratynlygy boýunça türkmeniň “Gül palaslaryndan” sähelçe tapawutlanýar.

Suratly halylar şol döwürlerde bezeg amaly sungatynda täze akym bolup, ol XX asyryň 50-70-nji ýyllarynda giň gerim alýar we 1980-1990-njy ýyllaryň suratly halyalarynda esasy ugur bolup galýar. Suratly halylaryň bezeliş tertibi özünde şertli durmuşy häsiýeti saklaýar. Suratkeşler halynyň gurluş tertibinden gaça durup, şekiliň sazlaşykly hataryny saklap galmaga çalyşýarlar. 1985-nji ýyldan başlap, türkmen suratkeş gobelençileriniň döredijilik “ýüzi” kämilleşip başlaýar.

1985-1990-njy ýyllarda döredilen suratly halylarda öňden dowam edip gelýän däbi täze akymda görkezmäge çalyşylýar. Döredilen işlerde Türkmenistanyň adaty durmuş keşbini açyp görkezmäge edilen synanşyklary görmek bolýar. Olarda has irki döwürleriň agras türkmen adamlarynyň ajaýyp keşbi janlandyrylýar.

Suratkeş K.Baýlyýewiň 1985-1990-njy ýyllar aralygynda döreden “Oýanma”, “Urşa kömek”, “Zähmet hakda aýdym”, “Baýramçylyk”, “Weteranlar” ýaly eserlerinde milli buýsanç söýgüsi aýdyň duýulýar. Bu döwürde taryhy temalaryň gerimi giňäp, ol suratkeşiň döredijiliginde esasy orny eýeleýär. K.Baýlyýewiň “Oýanma”(1985) diýen işi türkmen zenanlaryna bagyşlanypdyr. Ol işde türkmen zenanynyň şekili, onuň geljege bolan ynamy aýdyň şöhlelendirilipdir.

100-nji surat.
Çopan mukamy.
Gobelen K.Baýlyýew.
1980 ý.

Suratkeşiň “Urşa kömek” we “Zähmet hakda aýdym” (1985) ýaly işlerinde halkyň şol wagtky aladaly ýagdaýy, gaýgylý durmuşy suratlandyrylsa-da, onda Watanyň azatlygy ugrundaky ruhubelentlik duýgulary birleşipdir. “Baýramçylyk” we “Weteranlar” (1987) diýlip atlandyrylan eserlerinde bolsa, türkmen halkynyň umumylaşdyrylan keşbi berlipdir. Muňa garamazdan, awtoryň “Baýramçylyk” atly eserinde gyzyk-gülgüne we melemtil reňkleriň sazlaşygynda baýramçylyk gününüň howasyny, şatlygyny özüne siňdiripdir. Onuň “Weteranlar” atly eserinde bolsa, owadan edilip dokalan halyda türkmen halkynyň keşbi görkezilýär. Suratkeşiň işlerinde şol döwrüň wakalary reňkiň owadanlygy bilen örän inçeden yzarlanýar.

1980-nji ýyllaryň ortalarynda suratkeş Annaguly Hojagulyýewiň döredijilik ugry gobelen sungaty bilen baglanyşykly bolupdyr. Onuň “Gündogar” (1986) atly eseri gündogar binagärliginiň tebigaty bilen bagly. Gümmeziň tegelek durky minaranyň çür başy bilen sazlaşyp, ondaky asman reňki bolsa, säheriň salkyn howasyna ýakymly şöhle çaiýýar. Suratkeş eseriň gurluşyny tekizlikde çözmän, eýsem, onuň göwrümini has anyk kesgitläp görkezmäge çalyşýar.

Suratkeşiň “Wagt” (1985) atly eseriniň taslamasy “Gündogar” temasynyň dowamy bolup görünýär. Olarda gök-asman we mawy reňkler ulanylypdyr. Awtor bu işinde wagtyň, hereketiň giňişligini duýmaga, dünýäniň ölçeglilikini görkezmäge çalyşypdyr. Bu iki iş hem tomaşaça pikirlenmäge hödürlenýär.

Türkmen halkynyň medeni mirasynyň gelip çykyşy, halk döredijiligi, adaty, döp-dessurlary suratkeş A.Hojagulyýewiň işlerinde öz beýanyyny tapýar. Olar “Toý ýörişi” (1986) we “Ýigit we gelin” – Çatynjalar (1987) atly eserlerinde berilýär.

101-nji surat.
Ýagty ýadygärlige.
Gobelen.
W.Gyllyýewa. 1977 ý.

Suratçynyň “Toý ýörişi” eserinde türkmen haly önümleriniň sýužeti gaýtalanýar hem-de gadymy taslamanyň täzeçe çözgütlerinde berilýär. Munda suratkeş türkmen toýunyň ýörişine, toý dabarasyna tomaşa edýär, onda adamlaryň we kejbeleriniň hyzmatyna uly üns berilýär. Suratkeş halk döredijiligindäki şu utgaşyklygy, sazlaşygy öz eserinde anyk görkezmegi başarypdyr.

Suratkeşiň “Çatynjalar” atly eseri özüniň bezeg tertibiniň ýeňilligi we sadalygy bilen ynsany iň belent duýgulara atarýar. Onuň bezeginiň rõwşen keşbi, nagyşlaryň sazlaşygy esere liriki äheň berýär. Bu işlerde suratkeş özüniň türkmen halk döredijiligine akyl ýetirişini, düşünişini görkezýär.

“Meniň ölkäm” (1987) we “Baýramçylygyň öňünde” (1987) atly suratlarda awtor türkmen halk döredijiliginiň köpdürlüligini, onuň dāp-dessuryny, türkmen halkynyň we türkmen tebigatynyň häsiýetli aýratynlyklaryny janlandyrýar. Dag ulgamlary özüniň gaýtalanmasyny jülgeleriň we sähralaryň hatarlarynda tapýar, bularyň ählisiniň gatnaşygynda bolsa ümmülmez asman giňişligi açylyp görkezilýär.

Suratkeş K.Baýlyýew dokmaçylygyň çeperçilik tärleri bilen ýakyndan tanyş bolupdyr. Onuň ýerine ýetiren pannolaryndaky surat bezegleriniň tärleri gobelenleriň dowamy ýaly bolup görünýär. Batik (matanyň ýüzüne surat çekmek) döretmekde K.Baýlyýew bezeg nakgaşynyň ussady hökmünde öňe çykýar. Onuň “Durmuş dowam edýär” (1990) diýlip atlandyrylan batigi munuň aýdyň subutnamasydyr. Suratkeşiň uly ölçegdäki taslamasy mämişi, mele, gülgüne öwürşinler bilen utgaşýan gara çyzyklar biri-biri bilen sepleşip bir bitewi düşegi emele getirýär.

XX asyryň 80-nji ýyllarynda haly sungatynyň täzeden dikeldilip başlanmagy bilen birlikde bu sungat öň göz önünde getirilmedik derejedäki şöhrata göterilýär. Öňki miras galan haly nusgalarymyzdan görelde almak bilen, ol nusgalar döwrüň talabyna laýyklykda kämilleşdirilip, çeper döredijiligiň netijesinde täze görnüşlere eýe bolýar. Haly nusgalary diňe haly önümlerinde ulanylmaga gerekli bolman, çeperçilik sungatynyň başga görnüşlerinde hem ulanylyp başlanýar.

102-nji surat.
Gündogar. Gobelen.
A.Hojagulyýew.
1983 ý.

Bu sungatyň ösüşi diňe bir täze nusgalaryň döredilmegi bilen çäklenmän, halkyň dokalyş ussatlygy hem ösüş ýoluny dowam etdirýär. Ýöne, bu ösüşde türkmen zenanlarynyň ýüregine ornaşan, asyrlaryň dowamynda kämilleşdirilen türkmen halylarynyň asyl nusgalary ýitirilmän saklanypdyr. Halynyň örän köp görnüşli nagyşlaryny özünde jemleýän nusgalary, täze tehniki usulyýetde amala aşyrylýar. Ylym we tehnika dünýä derejesinde ösüslere eýe bolýan hem bolsa türkmen halkynyň öz halysyna bolan garaýşynyň üýtgeşsiz saklanmagydyr. Bu durnuklylygyň saklanmagy halynyň diňe ýüpekden we ýünden dokalmagyndan, ýüpleriň reňk boýalyşyndan, çitimleriň çitiliş usulyýetiniň asyl ýörelgesiniň dowam etdirilmeginden gelip çykýar.

103-nji surat.
Tomus. Gobelen.
A.Ataýew. 1977 ý.

§49. 1960-1980-nji ýyllaryň keramika sungaty

Türkmen amaly-haşam sungatynyň keramika önümleri milli çeperçilik häsiýetlere örän baýdyr. Türkmen topragynda ýasalan keramika önümlerine gadymy eýýamlardan bäri gözelligi duýgulara uly üns berlipdir. Elbetde halyçylyk we zergärçilik sungatynda bolşy ýaly, keramikada-da türkmeniň münlerçe ýyllaryň dowamynda toplan taryhyndaky sungat mekdepleriniň yzlaryny görýäris.

Bezeg keramikasynyň täze usullarynyň köpdürliligi her döwre mahsus owadan şekilleri we nepisligi ýüze çykarmaga giň mümkinçilik berýär. Suratkeş keramika eserleriniň saldamly we nepis bolmagy üçin tebigatyň ösümlük, haýwanat, asman jisimleri we adam keşpleri bilen baýlaşdyrýar.

Geçen asyryň ahyrky çäryeginde türkmen sungatyna saldamly goşant goşan ussatlar az bolmandyr. Olardan, M. Ataýewanyň “Zähmet bagty” (1987), A. Taganowyň “Guşlar”, “Bulutlar” (1980), “Gelin”, “Çopan” (1982) atly eserlerini, A. Kakaesenowyň “Hereket” (1981), “Maşgala” (1983), “Zähmet” (1984) atly işleri milli şekillendiriş sungatyny has baýlaşdyrýar.

XX asyryň keramika sungatynda tehnologiýanyň girizilmegi, öňden gelýän käbir usullaryň ýitirilmegine getirmän hem durmady. Döwrebap islegler keramika sungatyna şekillendiriş sungatynyň realistik görümliligi we şekilleri girizmegi öňe sürülýär. Şonuň üçin, 80-nji ýyllarynda kemala gelen keramikaçy suratkeşler – M. Ataýewanyň, D. Muhammedowanyň we beýlekileriň döredijiliginde düýpli gelşigine getirilen (stilleşdirme) gözlegleri görüp bolýar.

M. Ataýewa külalçylygyň dürli görnüşlerini ulanýar. Ol palçyk, şamot, farfor, faýans ýaly serişdelerden inçe sudurly küýzeleri, nagyşly güldanlary, owadan heýkelleri döredýär. M. Ataýewanyň eserleriniň aglaba bölegi şamotdan ýasalypdyr (çig palçygyň we bişen toýnuň garyndysy). Şamot uly göwrümlü önümleri ýasamak üçin amatly serişde hasaplanýar. M. Ataýewanyň döredijiliginde milli amaly-haşam sungatynyň başga görnüşleriniň hem täsiri bar. Sebäbi onuň işlerinde heýkelleriň, küýzeleriň ýüzünde gelin-gyzlaryň keşde suratlarynda, haly gölleriň lowurdap duran keşbi şöhlelenýär. M. Ataýewanyň eserlerinde Gündogaryň çeperçilik däpleri bilen Günbatar sungatynyň gözelligi pelsepesi utgaşyp gidýär.

M. Ataýewa öz döreden önümlerini şakäseleri, jamlary, güldamlary, küýzeleri, heýkel eserleri syrçaly we syrçasyz usulynda ýasaýar. Olaryň göwrümindäki nyşanlar, şekiller, nagyşlar gadymy daş we бүрүнч asyrlaryň külalçylyk ýadygärliklerini ýatladýarlar. Küýzeler, heýkeljikler goýy hem mylaýym öwüşginli reňkler bilen boýalypdyr. Sowuk boýaglar az möçberde ulanylyp, ýyly reňkleriň täsirini güýçlendirýär. M. Ataýewanyň eserlerine agraslyk häsiýetler mahsusdyr. M. Ataýewanyň eserleri beýleki külalçylaryň döredijiliginden göwrümiň içindäki gizlin güýji-kuwwaty bilen tapawutlanýar.

Suratkeşiň “Salgym” atly eseri üç küyzeden ybarat bolup, olaryň keşbi buludyň, suw damjasynyň suduryňy ýatladýar. Türkmeniň Garagumynda yssy howada döreyän täsin salgymyň hemişe üýtgäp durýan görnüşi arzuw äheňinde beýan edilýär. “Teşnelik” atly küyzeleriň çeper görnüşi hem reňkleniş suwsyzlykdan jebir çekýän adamlaryň keşbini görkezýär. Gumdaky takyrlar tebigatyň teşneligini aňladýar. M. Ataýewa tebigatyň maddy häsiýetlerini, türkmen çölüniň gözelligini, ýowuz güýjüni hem-de onuň çäksizligini wasp edýär.

M. Ataýewa “Goja Gündogar” atly eserinde Orta Aziýanyň köne şekilini döredýär. Ýokary ymtylýan minaralar, metjitleriň mawy gümmezleri, medreseleriň belent binalary salgym ýaly çölün içinde döreyärler. “Zeminiň sazlaşygy” atly heýkelleriň taslamasy şadyýan, açyk ýürekli, jomart adamlaryň ruhy dünýäsini şekillendirýär. Bu eserde külalçylygyň serişdeleri heýkeltaraşlyk sungatyna öwrülýär. Nyşanallyk äheňinde suratlandyrylýan heýkeller dünýäniň giňişligini, topragyň demini, durmuşyň hyjuwyny aňladýarlar. Eseriň görnüşi gadymy aýal hudaýlaryň palçykdan ýasalan heýkeljiklerine meňzeş. Her küýze- heýkeliň depesinde özboluşly täji bar, ikinjisinde bedew, üçünji heýkeliň depesinde ýeriň togalagy görkezilýär.

M. Ataýewanyň “Gelinler” atly eserinde zenanlaryň köp ýyllaryň dowamyn-da üýtgedilmän gelinýän kürtesi, çyrpysy, şaý-sepleri türkmen gelinleriň päkize milli egin-eşigi häsiýetlendirilýär. Eserde gelinleriň syratynyň açylyp görkezilmegi milliligiň çeper owazyny döredýär. Her bir gelniň keşbi özbaşdak, olar biribirine meňzeş däl. Eserde gelinleriň häsiýeti şahyрана ýa-da sada, garaşsyz hem gedem keşpleri berilipdir, olaryň her haýsynyň öz syry bar.

Külalçy Maral Ataýewanyň birnäçe küyzeleri, güldanlary, kaşpojamlary türkmeniň gadymy taryhyna bagyşlanýar. Bu gap-gaçlaryň ýüzünde Türkmenistanyň binagärlik ýadygärlikleriniň keşbi suratlandyrylypdyr. Şekiller güberçek ýa-da syrçaly görnüşde çekilipdir. Gadymy ymaratlaryň görnüşi oýmurly relýef we güberçek usulynda ýasalypdyr. Ussat külalçy Türkmenistanyň orta asyr küýzegärleriniň hünär däplerini, ýerine ýetiriş tilsimlerini öwrenip, täze külalçylyk usullary bilen utgaşdyrýar. Orta asyrlaryň köşkleri, metjitleri, minalary küyzelerde giňden açylyp görkezilmegi, hünärmenleri goja taryhymyzy hemme tarapdan çuňňur öwrenmäge bolan çagyryşdyr.

M. Ataýewanyň küýzegärçilik eserlerinde binagärlige mahsus agraslyk we käbir eserlerinde hem belentlik häsiýetler duýulýar. Sebäbi külalçy zenanyň eserlerinde türkmen binalarynyň, medrese, metjit, minara, mawzoleýiň diňe bir keşbi däl, eýsem, olaryň diwarlaryndaky nagyşlar, syrçaly mozaikalaryň şekilleri küýze önümlerinde özboluşly, reňkli taslamany döredýär.

104-nji surat. Mäsür.
M. Ataýewa. 1991 ý.

M.Ataýewanyň döredijiliginde gelin-gyzlaryň gadymdan gelýän el hünäri-niň-keşdeleriniň we haly sungatynyň gölleriniň küýze önümlerinde çeperçilik bi-len sazlaşyp gitmegi her bir küýzäniň, güldanyň şahsy suduryny kemala getirýär. Küýzegär zenanyň sungatynda gadymy külalçylygyň dürli usullary we görnüşleri özgerip, döwrebap eserleriň döremegine itergi berýär.

M.Ataýewa reňkli we boýagsyz palçyklaryň görnüşlerini ulanýar. Tebigy reňkli palçyklaryň häsiýeti eseriň çözgüdini nygtaýar. Reňkli toýunlar öwüs-meýärler, şonuň üçin bu usulyň giň mümkinçiligi bar, reňk tekizlikleriň we göwrümleriň gapma-garşylygyny hem-de olaryň sazlaşygyny doly görkezýär.

Küýzeleriň ýüzündäki suratlary, nagyşlary M.Ataýewa köp gözlegleriň netijesinde ýerine ýetirýär. Çeperçilik taslamalaryň reňk ulgamy, esasan goýy boýaglardan ybarat bolýar. Goýy gök, gara, goňur reňkli çyzyklardan syrçaly na-gyşlaryň yzygiderli keşdesi üzülmeyär. Ine, şol goýy boýaglaryň ulanylşy gap-çanaklaryň suduryna agraslyk, berklik taraplaryny kesgitleýär.

Nagyşlaryň şekilleri küýzeleriň göwrümünü gurşap alýarlar. Külalçylygyň käbir eserlerinde küýze, güldan boş, suratsyz, nagyşsyz ýagdaýda ýasalanda, te-kizlik görünmeyär. Şekilli, nagyşly bolanda, olar biri-biri bilen sepleşip, örülen nagyşlara öwrülýärler.

Türkmen keşdeleriň, haly nagyşlaryň, binagärlik haşamlygynyň nyşanally-gy külalçy ussadyň sungatynda iň esasy ugury hem çeperçilik aýratynlygydyr. Eserleriň many-mazmuny nyşanallygyň üsti bilen çözülýär. Bu ýagdaý diňe küýze eserlere däl, eýsem, Ataýewanyň heykellerine hem degişlidir. Heykel eserlerinde ilkinji orna palçygyň çeyelik häsiýeti gerekdir. Küýzegär palçygyň iki görnüşini ulanýar. Birinjisi, toýnuň arassa görnüşini, ikinjisi bolsa arassa palçyga üwelen, oda bişen toýun “şamot” goşulýar. Şamot palçygyndan örän göwrümlü we dürli ölçege küýze we heykel önümleri döredip bolýar. Şamotdan ýasalan käbir eser-ler sudury boýunça daşdan çapylan heykellere meňzeýärler. Önümiň berkligi şa-mot palçygyň gatylygyna we şol bir wagtda onuň maýyşgaklygyna bagly bolýar.

Dursunsolmaz Muhammedowa Türkme-nistanda 80-nji ýyllarda dörän kämil haşam külalçylyk sungatynyň dünýä derejesine çykar-magyna egsilmez goşant goşan suratkeşleriň bi-ridir. Ol Moskwada okuwyny tamamlap ýören döwründe özüniň döreden ilkinji “Gurban baýra-my” (1980) atly serwizinde onuň ussatlygy ýüze çykýar. Onuň farforda ýerine ýetiren işleriniň ara-synda “Näziklik” (1982), “Gelin” (1982), “Ba-har” (1991), “Dutaryň owazy” (1992) ýaly işleri ýokary çeperçilik derejeligi, diliniň labyzlylygy, çugdamlygy bilen tapawutlanýar.

105-nji surat. Tawus.
D.Muhammedowa. 1991 ý.

Suratkeş D.Muhammedowanyň eserleri nagyşly nyşanlaryň deregine, göwrümleriniň nyşanlylygy bilen tapawutlanýar. Kúýzegäriň esasy maksady her bir eseriň özboluşly owazyny döretmek. Şonuň üçin ussadyň ajaýyp eserlerinde türkmen dessanlarynyň, poemalarynyň şahyrana we arzuwçyl setirleri ýaňlanýar. D.Muhammedowa, köplenç, ýagty boýaglaryň ýukalygyny farforyň ak reňki bilen baglaşdyrýar. Suratkeşiň şekillerinde hem-de kúýze gaplaryň sudurynda gönüburçly tekizlikler döremeýär, olara diňe tolkun görnüşli, asuda hereketler mahsus bolýar. D.Muhammedowanyň döredijiliginde diňe ýagty reňkleriň sazlaşygy eseriň asyl häsiýetini açyp berýär. Sowuk hem mylaýym reňkleriň ýumşak öwüşginleri aýdymlaryň, goşgularyň setirlerini inçe, nepis görnüşlere gaplaýar, şarlawuklaryň, çeşme-çaýlaryň şyrlamasy, tokaýdaky bilbilleriň saýramasy öwüşgin atýan reňklere siňýär. Güldanlaryň ýüzünde belent daglaryň, bagybossanlaryň, çäksiz sähralaryň keşbi ýurdumyzyň gözelligini şöhlendirdi.

§50. 1960-1980-nji ýyllaryň zergärçilik sungaty

Türkmen gelin-gyzlarynyň bezegleri giňki orta asyrlarda çylşyrymly saý-seplere öwrülip özboluşly nepis hem-de köp manyly halk zergärçilik önümlerini emele getiripdir. Emma, gynansak-da, biziň döwrümize diňe XIX we XX asyryň saý-sepleri ýetip gelipdir. Ussat kümüşçi zergärler täze saý-sepleri ýasanlarynda has irki döwürleriň milli bezeglerini gelin-gyzlaryň saý-seplerine siňdirmegi başarypdyrlar.

Zergärçilik sungatyna şekilleriň täze nusgasyny girizip, olara öwüşgin bermeklik geçen asyryň 80-nji ýyllarynda has-da giň gerim alypdyr. Ussat zergärler K.Ataýewiň “Gözel” (bilezik, ýüzük – 1982), “Magtymgulynyň 250 ýyllygyna” guşak, ýüzük, bilezik (1983) atly döreden eserleri, A.Amanowyň “Boýun we döşe dakylýan zenan bezegleri” (1977-1978), “Tans” boýun bezegi (1979), “Ýylgyrys” atly gülyaka (1979) eserleri, P.Amangulyýewiň “Owadan” (1981), Ý.Gurbangeldiýewiň “Köne oba” we “Köne Merw” (1980), H. Pürliýewiň “Ak altyn”, “Çaýka”, “Dünýä” (1980) ýaly işleri çuňňur milliligi şöhlendirdi.

Türkmenleriň saý-sepleri birnäçe görnüşlerden ybarat bolupdyr. Olaryň her biri özüniň dakylş aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Saý-sepler kellä, döşe, bile, egin-eşiğe, saça, ele dakmaklyk bilen tapawutlanýarlar. Mundan daşary aýal-gyzlar göz-dilden goranmak üçin ýörite ýasalan saý-sepleri dakynýarlar. Olar beýleki kümüş önümlerden göwrümi we dakylşy boýunça tapawutlanýarlar. Gözden-dilden goranmak üçin bezeg saý-seplere köplenç Gurhanyň sürelerinden dogra ýazgylaryny ýazdyryp dakynýarlar. Türkmenleriň yrymlaryna görä, saý-sepler ýaman gözden, her-dürli kesellerden gorapdyr. Türkmen maşgalasy saý-sepleri nesilden-nesle geçiripdir, mukaddes zat hökmünde aýap saklapdyr, iň bir

kyn gününde mirasa eldegirmesiz baýlyk hökmünde garapdyr. Asylly dăpleriň netijesinde şaý-sepleriň iň oňat nusgalary biziň günlerimize gelip ýetipdir.

Türkmeniň kümüş ussalarynyň zehininden öňän ajaýyp şaý-sepleri, ýagny gelin-gyzlaryň gupbasyny, gülýakasyny, çapraz-çaňňasyny kökenli ýüzügiňi görenler haýran galypdyrlar. Türkmen zenanlary şaý-seplerini iň bir ýowuz günlerde-de boýnundan aýyrmadyrlar.

Gadymy taryhçylar amazonkalar gündogarda, Hazar deňziniň kenarynda ýaşaýarlar diýip ýazypdyrlar. Hazar deňiz ýakalarynda ýaşaýan çarwa taýpalaryndan hem-de gündogar skifleriň söweşjeň gyzlaryndan jemlenen atly goşunlary bolupdyr diýip, gündogary öwreniji B.Zaletaýew öz işleriniň birinde belleýär. Hakykattan hem, zenanlaryň egin-eşiklerini şaý-sepler bilen bezemeklik gady-myýetden bári dowam etdirilip, häzirki günlerimize çenli gözelligini ýitirmän saklap gelipdir. Türkmen gelin-gyzlarynyň şaý-sepleri geçen asyrlarda agramy boýunçada özboluşly aýratynlygyny saklapdyr. Agyr şaý-sepleri dakynan gelin-gyzlarymyz ir döwürlerdäki söweşjeň esgerleri ýatladýar.

Geçen döwrüň ussatlarynyň döreden şaý-sepleri bir-birinden tapawutlanypdyr. Kümüş ussalar şaý-sep ýasamak üçin granlary, teňňeleri eredip peýdalanyptyrlar. Emma XVIII asyrdan irki döwürlerde ýasalan şaý-sepleriň biziň günlerimize gelip ýetmänliginiň esasy sebäpleriniň biri-de, kümüş teňňeler eredilmän olara asyk seplenensoň, gerekli wagty ýene-de teňňe hökmünde peýdalanylypdyr, netijede ol şaý-sepler häzirki günlere ýetmän galypdyr. Kümüşüň hilini onuň reňkinden bilipdirler. Ak öwüşýän kümüş ýokary hilli hasaplanypdyr. Zergärler garalan kümüş arassalamak üçin zäk peýdalanyptyrlar. Ol ýumşak, hem ýenjilmeklige gabyl bolupdyr. Garamtyk öwüşýän kümüş goşantly hasaplanyp, ondan şaý-sep ýasamak üçin köp wagt sarp edilipdir.

Zergärler kümüşüň häsiýetini öwrenip olaryň goraýyş güýjüne ynanyptyrlar. Türkmenleriň şaý-sep üçin kümüş saýlap almaklarynyň esasy sebäpleriniň biri-de, adam organizmindäki ýygnaýan artykmaç maddalary (duz, nerw dartgynlylygy) kümüşüň sorup alýanlygyny häzirki döwrüň ylmy subut etdi. Kümüş ussalar şaý-sep gurallaryny hem özlari ýasapdyrlar we nesilden-nesle geçiripdirler. Edil demir ussasyň gurallary ýaly, zergärleriňki hem ulanylyşy boýunça birnäçe topara bölünipdir: ýagny esasylara, kömekçilere we ölçejilere. Esasyly bilen ýasalan önümlerde kümüş eredilip guýlupdyr. Kümüş 960–1068° aralykdaky gyzgynlykda eredilipdir.

Zergärler öz önümlerinde dürli-dürli nagyşlary ýerleşdiripdirler. Olar nagyşlarda tebigatdan hem-de senetçiligiň beýleki görnüşlerine ýüzlenipdirler. Zergärler şaý-sepleri altýandan we kümüşden bejerip, şaýyň bezegi üçin hakyk, pöwrize we aýna gaşlary ulanyptyrlar. Her bir kümüş önüminiň dakynylyş aýratynlygy, belli bir berkidilýän ýeri bolupdyr. Zergärler ýaşuly aýallar üçin uly göwrümlü şaýlary ýasapdyrlar, gyzlar-gelinler üçin kiçiräk görnüşini ýasapdyrlar.

Türkmen şaý-sepleriniň dakynylyş aýratynlygy bolup, uly gyzlara ýa-da gelinlere mahsus şaýlar bolupdyr. Mysal üçin, gupbany gyzlar dakynýan bolsa, egmäni diňe durmuşa çykan gelinler dakynypdyrlar. Türkmen şaý-seplerinde köp

döwürleriň taryhynyň ýatandygyna olaryň gülýaka, heýkel, dagdan, tumar, báz-bent, gupba, buka, boýunlyk, gözlük ýaly atlary-da şaýatlyk edýär.

Türkmen zergärçilik sungatynda bezeg zynatlarynyň ýüzüne çekilen islimi çuwuk, bugdaý, tüwi, aýgyzyl, çigildem, ýylanyzy ýaly nagyşlary hem-de göwher, zümerret, zebiret, hakyk, pöwrize ýaly daşlardan ýasalan gaşlary türkmen topragynyň tebigatyny, dagyny – düzüni, ýaýlalaryny, haýwanat we ösümlik dünýäsi-ni açyp görkezýärler. Diýmek, şaý-seplerini çuňňur we inçeligi bilen öwrenmek, türkmen durmuşynyň köp ajaýyp sahypalarynyň üstüni açýar.

Türkmen şaý-seplerinde türkmeniň aýly agşamlaryny, gije-gündizini, al şa-pagyny, ýazyny görmek bolýar. Bezeglerde halkyň il-ýurt hakdaky aýdymalaryny, pelsepe kitapлары, älem hakdaky düşüňjelerini hem görmek bolýar. Sebäbi bu sungat ýeke bir türkmen halkyny däl, eýsem bütün ynsany beýgeldýän gaýtalan-majak, kämil sungatdyr. Türkmen milli şaý-sepleri ata-babalarymyzyň asyrlaryň jümmüşinden arassa kümüş kimin, halal saklap, bize goýup giden mirasydyr. Olarda halkyň ýürek owazy, bize bagyş eden genji – hazynasy hökmünde sak-lanyp gelinýär hem-de türkmen halkynyň öz gelin-gyzlaryny lagly-merjenlere deňäp, ömrüniň ahyryna çenli kümüş, gyzyly şaý-sepleri bilen bezäp gelipdirler. Olary eý görüpdirler, gymmatbaha daşlary we şaý-sepleri asyp owadanlapdyrlar.

Şaý-sepleriň görnüşleri üçin özboluşlylyk, saplyk we takyklyk häsiýetlidir. Aslynda türkmenleriň şaý-seplerinde goňşy halklarynyň zergärçilik önümleriniň beýan edýän mazmuny we görnüşler köre-körlük bilen gaýtalanmaýar. Kümüşçi zergärleriň edýän işleriniň çägi dar bolmandyr. Ussa önümi taýýarlamagyň ähli tapgyrlaryny bir özi geçipdir we ony şaý-sepleriň bar bolan ähli kysymlaryna ýaýratmagyň hötdesinden gelipdir.

Türkmenleriň zergärçilik önümleriniň häsiýetli alamatlary hem şundan ybarat-dyr: her bir zergärçilik önümi, hakykatdan hem, awtorlyk eseri bolup durýar. Zer-gär öz sungatynda taýpasynyň däplerine eýeripdir, munuň özi bolsa hemişe hususy döredijilik häsiýetine eýe bolupdyr. Hut şonuň üçin hem aýry-aýry taýpalaryň zer-gärçilik önümleriniň we tutuşlygyna alnanda ähli türkmenleriň şaý-sepleriniň meň-zeşlik aýratynlyklary däp boýunça durnukly bolmagynda galypdyr. Zergärler şol bir usuly peýdalanmak bilen, bir-birine meňzemeýän işleri döredipdirler.

Zergärçilik sungaty türkmenleriň dogup-döräninden ahyrky demine çenli ýa-kyn hemrasy bolupdyr. Çaganyň sallançagyna ilkinji şaý-sep we ilkinji güýmenje hökmünde dakylan jaňjagazlar hem zergärleriň ussat ellerinden çykypdyr. Ol bu ýagty jahana gelen ilkinji pursatyndan başlap, kümüş jaňjagazlaryň täsin owazyny eşidipdir. Şol owaz bolsa onuň bütün ömründe: çagaka köýneginde, ýetginjekkä at esbaplaryn-da, ýigit çykanynda toý-şagalaňynda ýaňlanyp durupdyr. Nepis zergärçilik sungaty bilen gadymdan bäri dünýä meşhur halkymyzda “Kümüşüň-gyzylyň könesi bolmaz, atanyň-enäniň bahasy bolmaz” diýen pähim döräpdir. Çünki bu ajaýyp şaý-sepleri her bir türkmen ýüreginiň tyllaýy nagyşlarydyr. Asyrlar aýlanyp, müňýyllyklar dolanýar. Türkmeniň bu gadymy hem müdimi senedi bolan zergärçilik gitdigiçe kämilleşýär.

§51. 1950-1980-nji ýyllarda kino we teatr sungatynyň ösüşi

XX asyryň birinji çäryeginde türkmen medeniýetine aralaşan kino sungaty häzirki günlerde özüniň döredijilik ýoluny aýgytly dowam etdirýär. Kino önümçiligi sungatyň birnäçe görnüşlerini özünde jemleýär. Şol sanda şekillendiriş sungaty hem onuň möhüm bölegi hasaplanýar. Kinofilmleri döretmäge ýazyjylar, artistler, kompozitorlar, suratkeşler we başgalar gatnaşýarlar. Olaryň ählisine režissýor ýolbaşçylyk edýär. Hut režissýor filmiň many-mazmunyny aňynda bişirip, tomaşaça ýaramly eseri döretmäge çalyşýar. Şonuň üçin-de filmiň esasy agramy režissýoryň egnine düşýär.

Kino eserini döretmekde suratkeşiň hem möhüm orny bar. Ol kinonyň düşürilmeli ýeriniň dekorasiýasyny taýýarlaýar, artistleriň egin-eşikleriniň taslamasyny düzýär, döwre görä degişli esbaplary we önümleri degişli ýerinde goýýar. Şeýlelikde suratkeş filmiň şekillendiriş aýratynlyklaryna jogap berip, owadan sahnalary taýýarlaýar.

Türkmen kinosy özüniň çeperçilik aýratynlyklary bilen tapawutlanýarlar. Olaryň hatarynda “Aýgytly ädim”, “Magtymguly”, “Keçpelek”, “Şükür bagşy”, “Meleguş” ýaly kinofilmler bar. Bu filmlerde we başgalarda suratkeşiň ussatlyk bilen işlemegi netijesinde wakalaryň örän ynandyryjy we owadan bolmagy gazanylypdyr.

Kino sungatyna önjeýli goşant goşan suratkeşleriň hatarynda ussat suratkeş Ý.Annanurowyň “Alysdaky gelinlik” (1945), “Aýratyn tabşyryk” (1957) atly kinofilmler üçin ýerine ýetiren bezeg işleri bellärliklidir. Türkmen kinosynyň bezeginde suratkeş A.Hojanyýazowyň “Gämiçiniň jany bir” (1970), “Gelin” (1972), “Derýanyň aňyrsy serhet” (1973), “Haçan aýal ata çykanda” (1974), “Aýal bagşy” (1975), “Tüssesiz ot bolmaz” (1974), “Ýok diýmäni başar” (1975), “45⁰ kölegede” (1976) atly kinofilmleriň bezeg işleri häzirki günlerde biziň gymmatly mirasymyza öwrüldi.

Suratkeş M.Çaryýewiň “Böwenjik” atly multfilmi öz döwründe örän täsirli kabul edilýär. Nakgaş G.Guseýnow “Gorkak batyr”, “Magtymguly” atly kinofilmlerde bezeg işlerini ýerine ýetirip, uly abraýa eýe bolýar. Ş.Akmuhammedowyň “General Anawuskiý” (1967) we “Gyrnak” (1969) atly kinofilmlere taýýarlan bezeg işleri çeperçilik taýdan aýratyn ähmiýete eýedir. Kino suratkeşleri A.Çernowyň, S.Amangeldiýewiň, J.Haýytowyň taýýarlan suratlary filmleriň netijeli düşürilmeginde aýratyn ähmiýete eýedirler.

Suratkeş J.Bekdurdyýewiň “Dana babanyň gürrüňleri” (1965), “Garjagaz” (1966), “Garşydaşlar” (1967) atly telespektakllara taýýarlan bezeg işleri-de sungatyň sungat derejesine çykmagynda tutýan orny ulydyr.

Edil şonuň ýaly, teatrlarda goýulýan oýunlarda hem suratkeşiň tutýan orny uludyr. Geçen asyryň birinji çäryeginden gözbaş alyp gaýdýan teatr sungaty bu günler uly ösüşlere eýe boldy. Ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda döwrebap kino-konsert merkezleri we teatrlaryň kaşaň bina toplumlarynyň naýbaşylarynyň ençemesi gurulýar. Teatr sungaty öz gözbaşyny has irki döwürlerden alyp gaýdýar. Teatryň kino sungatyndan tapawudy, tomaşaçylar oýny sahnada görüp lezzet alýarlar. Kino bolsa, ekran arkaly adamlara özüniň täsirini ýetirýär. Teatrda gahrymanlaryň janly hereketleri we sözleri tomaşaçyda ýatdan çykmaýak täsir döredýär. Teatryň sahna bezegi, gahrymanlaryň egin-eşikleri döwre we waka degişli edilip suratkeş tarapyndan amala aşyrylýar. Bu bir tarapdan, wakanyň esasy açary hökmünde artistlere şol döwri janlandyrmakda ýardam edýän bolsa, ikinji tarapdan suratkeşiň teatr sungatynda tutýan ornuny görkezýär.

Türkmen teatrynyň kämilleşmeginde suratkeşleriň orny örän ähmiýetlidir. Geçen asyryň dowamynda halkyň söýgüsini gazanan teatr oýunlarynyň ýokary hilli bolmagynda suratkeşleriň döreden bezeg işleri teatr sungatynda mynasyp orny eýeleýär. Suratkeşler P.Ýerşowyň we H.Allaberdýewiň “Şasenem we Garyp” (1955), (A.Şapoşnikowyň we D.Öwezowyň) operasy üçin sahna bezegi, Ý.Annanuwowyň “Şasenem we Garyp” (1954) operasyna taýýarlan bezeg işleri bu oýunlaryň has şowly çykmagyna we tomaşaçylaryň göwnünden turmagyna getirdi.

Suratkeş A.Kulyýewiň – D.Öwezowyň we A.Şapoşnikowyň “Şasenem we Garyp” (1969) operasynyň, A.Almämmedowyň – I. Popowyň “Maşgala” (1969) spektaklynyň, H.Allaberdýewiň – B.Seýtakowyň we M.Seýtynyýazowyň “Gyz salgydy” (1969) spektaklynyň, H.Kordyşyň – K.Korçmarewiň “Aldar köse” (1969) baletiniň sahna bezegleri, Ş.Akmuhammedowyň teatr we kino eserleri çeperçilik taýdan sungatyň taryhynda täze sahypalary açdylar.

Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň mirasyna önjeýli goşant goşan ussat-nakgaşlarymyz G.Begmyradow, Ş.Akmuhammedow, A.Hojanyýazow, A.Almämmedow, B.Amansähedow we başgalar çeper eserleriň keşbiniň baý mazmunyny janlandyrmagy başardylar.

1960-njy ýyllarda “Gaýgysyz Atabaýew” spektaklyna, “Iki atanyň bir ogly” telefilmine, “Iwanowanyň sazy” we “Görünmeýän adam” atly gysga metražly filmleriň egin-eşikleri we sahna bezegleri suratkeş G.Begmyradow tarapyndan ýerine ýetirildi.

Teatr suratkeşi şekillendiriş sungatynyň köp görnüşlerini özünde jemlemek bilen, sahnanyň bezegini, gahrymanyň keşbini, egin-eşiklerini, daş-töweregini gurşaýan älemi suratlandyrmaly bolýar. Şekillendiriş medeniýeti teatr suratkeşiniň döredijiliginiň esasy bolup, ol sahnada goýulýan oýnuň mazmunyny açmaga ýardam berýär. Elbetde, suratkeşiň döredijilik sungaty näçe uly boldugyça sahna-

nyň täsiri şonça artýar. Ýokary mekdebiň taýýarlygyny özleşdirip, irginsiz işle-megi başarýan suratkeş sahna oýnunyň gyzykly bolmagyny gazanýar.

Telespektakllaryň şowly çykmagynda hem suratkeşleriň tutýan orny uludyr. Ussat suratkeş Jumadurdy Bekdurdyýewiň döredijiliginde telespektakllar aýratyn orny eýeleýärler. Onuň “Dana babanyň gürrüňleri” (1965), “Garjagaz” (1966), “Bäsdeşler” (1967) atly telespektakllara bagyşlanan ajaýyp eserleri täsin döredi-jilik-pikirleri bilen bu žanrda täzelikleri girizýär. Kino hem teatr sungatynyň saz-laşygyny saklaýan telespektakllar tomaşaçylara özboluşly täsir edýär.

Teatr oýunlarynda suratkeşiň tutýan orny aýratyn ähmiýete eýe bolýar. Bu ugurda Daşkentde ýokary okuw mekdebini tamamlap Türkmenistanyň döwlet ýaş tomaşaçylar teatrynda suratkeş bolup işe başlan nakgaş A.Almämmedow uly işleri amala aşyrýar. Ol bu ýerde işlän döwürleri birnäçe ajaýyp sahna bezegleri-ni ýerine ýetirýär. Onuň “Täsin tebib” (1959), “Maşgala” (1964), “Gaýyn ene” we “Azaşan ýigit” (1965), “Ok” (1969), “Tutuk aýly gije”, “Merdana” (1970), “Synag ýoly” (1971) ýaly oýunlarda sahna bezegleri şekillendiriş sungatynyň te-atr-bezeg pudagyna özboluşly täzelikleri girizýär. Onda suratkeşiň režissýoryň pikirleri bilen sazlaşygy, wakanyň çeperçilik çözgütleriniň täsiri, sahna oýnunyň maksadyna ýetmegine ýardam edýär.

Türkmen teatr sungatyna ägirt uly goşant goşan B.Amansähedowyň döre-dijiligi diýseň täsirlidir. Onuň dünýäniň nusgawy sungaty bilen gyzyklanmagy türkmen sahna bezegleriniň we gahrymanlarynyň keşplerini daşary ýurt surat-keşleriniň iň meşhur derejesine göterýär. B.Amansähedowyň “Nuh”, “Jan”, “Ko-rol Lir”, “Emir Teýmir” we beýleki eserleri türkmen teatr sungatyna degerli täze-likleri girizdi.

Bezegçilikde esasy çeperçilik pikiri açmak üçin taslamanyň gerekligi möhüm-dir. Taslamany özleşdirmekde suratkeş ilki bada sahna oýnunyň ýazgysyny bir-näçe gezek ünsli okaýar. Onuň mazmunyny, ýüze çykarjak häsiýetlerini öwrenýär. Suratkeşi wakanyň tebigaty, adamlaryň hereketi, eşikleri has-da gyzyklandyrýar. Sahnanyň taslamasynda esasy öňe çykýan has belli göze ilýän ýerleri (elementle-ri) bolýar, ol wakanyň wagtyny görkezýär. Tomaşaçynyň göwnünden turmak üçin suratkeş dürli serişdeleri ulanmaly bolýar. Reňkler, çyralar, matalar we beýleki goşmaça zatlaryň gatnaşygynda daş-töweregi gurşaýan tebigatyň janly täsirini gazanmak, suratkeşiň baş maksady hasaplanýar.

GARAŞSYZ TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY

§52. Türkmenistanyň Garaşsyzlyk döwriňň şekillendiriş sungatynda milli galkynyş

Türkmenistan özüniň mukaddes Garaşsyzlygyny alanyndan soň, milli medeni gymmatlyklarymyzy täzedan öwrenmek we dikeltmek işlerini ileri sürüldi. Ýurdumyzyň ähli künjeklerinde medeni binalaryň, zawoddyr-fabrikleriň, edara-kärrhanalaryň, ýaşayyş jaýlarynyň ýokary hilli we döwrebap gurluşyklaryna badalga berildi. Tas ýitirilen milli dilimiziň, ruhy baýlyklarymyzyň, senedimiziň täzedan dikeldilmegi üçin türkmen alymlarynyň we döredijilik işgärleriniň önünde täze taryhy eýýam döredi. Türkmen intelligensiýasy indi, öňki ýoýulan taryhy beýanlaryndan el çekip, halkymyzyň hakyky taryhyny, taryhy döwürlerde beýik şahsyýetleriniň bitiren işlerini öwrenip, beýan etmeklige girişdiler. Halkymyzyň özbaşdak döwlet bolup, adamlaryň watançylyk duýgusyny oýarmak, aňyny-düşünjesini saplamak, ertirki güne bolan ynamyny ösdürmek meselesi ylym-bilim ulgamynyň, şol sanda şekillendiriş sungat işgärleriniň hem baş maksatnamasyna öwürüldi.

1990-njy ýyllaryň başynyň häsiýetli aýratynlygy, bu döwürde Türkmenistanyň sungatynyň täze gözleg ýoly emele gelýär, ol hünär kämilligine eýe bolup, medeni we ruhy gymmatlygyň ulgamynda öz ornuny eýelemäge ymtylýar. Şol döwriň milli aňyýetinde örboýuna galan halk temasy döredijilik işgärlerini diňe bir halkyň taryhyny, ýaşayşyny, häsiýetlerini çuňňur öwrenmäge däl, eýsem, halkyň çeperçilik aň düşünjesiniň aýratynlygyny çuňňur öwrenmeklige gönükdirilýär. Şonuň üçin bu döwürde sungat işgärleri halkymyzyň milli däp-dessurlaryny çuňňur öwrenmäge girişdiler.

Ruhy ýokary göteriliş maksatnamasy Türkmenistanyň Prezidentiniň syýasy ýörelgesinde wajyp orna eýe bolup, onuň döredijilik işgärleri bilen ýygy-ýygýdan duşuşyp durmagy (1993-nji ýylyň 15-nji iýuny, 1996-njy ýylyň 29-njy sentýabry, 1997-nji ýylyň ýanwar aýy we başg.) döredijilik hünärmenleriň aň düşünjesinde watançylyk duýgularyny oýardy.

1994-nji ýylyň ýanwarynda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň açylmagy garaşsyzlyk zamanynda türkmeniň şekillendiriş sungatynyň mundan beýläk ösmegine badalga berdi. Ýaşlara bilim we terbiýe bermek, sungatyň dürli ugurlaryna çekmek, elleri hünärli ussatlary ösdürip ýetişdirmek Döwlet maksatna-

masynyň esasy wezipeleriniň birine öwrüldi. Halkyň medeni mirasy münlerçe ýyllaryň dowamynda emele gelip, onuň döreden gymmatlyklary berkarar we asuda döwletimizde yzygiderli ösdürilýär. Medeniýet her bir halkyň kemala gelen däbini-dessuryny ösdürmek bilen, özüniň gymmatlyklaryny dünýä halklaryna ýetirmäge çalyşýar. Şonuň bilen birlikde medeniýet adamyň öz topragyna, adatdyr-däplerine dahyllylygy baradaky baky duýgusyny, häzirkizaman jemgyýetçilik we şahsy durmuşyna döredýän sungat eserlerini ornaşdyrmaga çalyşýar.

Umuman, milli medeniýetiň maksady garaşsyzlyk döwrüniň şekillendiriş sungatyna hemmetaraplaýyn garamakdan, oňa milli medeniýetiň örän özboluşly, estetiki ähmiýetli we taryhy taýdan şertlendirilen hadysa hökmünde garalýar. Şonuň üçin, halkymyzyň baý sungatyny özleşdirmek bilen birlikde, medeniýet işgärleri daşary ýurtlaryň çeperçilik sungatyny öwrenmek bilen ony baýlaşdyrýar.

XX asyryň soňky 10-15 ýylynda türkmen şekillendiriş sungat işgärleriniň döredijilikli zähmeti netijesinde, halkymyzyň döredijilikli ýörelmeleriň ýoýulyp goýberilen kemçilikleri düzedilip başlandy. Bu ýyllarda türkmen suratkeşleriniň we heýkeltaraşlarynyň estetiki konsepsiýasy işlenip düzülýär. Şol hadysanyň nähili geçendigini anyklamagyň özi hem ähmiýetlidir.

Sungatyň käbir görnüşleri, ýagny nakgaşçylyk, grafika, amaly-haşam we heýkeltaraşlyk pudagy hut garaşsyzlyk ýyllarynda milli esaslarda ösüp başlaýar. Netijede milli däplere esaslanýan ösüşiň özboluşly täze ýoly kemala gelýär.

Özüniň milli aýratynlyklaryny ösdürmekde, garaşsyz döwletiň sungaty indi dünýä medeniýetleriniň kanunalaýyk düzgünlerini özünde jemlemek bilen, öňden gelýän milli aňyýeti ösdürip, bar bolan taryhy gymmatlyklary öwrenip döwreläýyk getirmek kadalary öňe sürülýär. Netijede sungatyň görnüşleriniň biri-birine özara täsiri we baglanyşygy, olaryň görnüşleriniň ösmegi üçin möhüm şertler döredilip, adamyny gurşap alýan daş-töweregini estetiki taýdan gurnamaklyk çözümini ilkinji gezek synanyşyk hökmünde düzmek işe girizilýär.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat özüniň giň saýollary we ajaýyp ýadygärlik desgalary köşkleri, heýkeltaraşlyk toplumlary, çüwdürimleri bilen häzirkizaman şäheriniň keşbine goşulyp başlaýar.

Täze medeni merkezler, baglar, seýilgähler, çüwdürim ulgamlary we milli özboluşlylygy bilen tapawutlanýan ýadygärlik toplumlary açylýar. Çeper keşpler Aşgabat, Türkmenbaşy, Balkanabat, Daşoguz, Türkmenabat şäherlerinde goýulýar. Mary etrap hassahanasynyň önünde, Lebap welaýatynyň Garabekewül we Farap etraplarynyň seýilgählerinde dürli görnüşdäki heýkeller oturdylýar.

Garaşsyzlyk zamanasynda halkymyzyň heýkeltaraşlyk döredijilikleri gaýtdan dikeldilýär we ösdürilýär. Türkmen monumental sungatynyň baýlaşmagynyň barşynda heýkeltaraşlaryň eserleri ýurduň medeni durmuşynda gürrüňsiz, ähmiýetli işlerdir. Heýkeltaraşlar J.Jumadurdyň, B.Annamyradowyň, S.Babaýewiň, H.Ataýewiň, G.Ýarmammedowyň, A.Garaýewiň döreden uly

göwrümli ýadygärlikleri, S.Artykmämmedowyň, M.Öwezowyň, B.Çaryýewiň, B.Rejepowyň, M.Ýüzbaşewiň Garaşsyzlyk eýýamynda döreden güberçek şekilleri we bezegçilik işleri munuň aýdyň mysallarydyr.

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap nakgaşçylygyň usullarynda dürli pelsepeçilik dünýägaraýyşlary ösdürilip başlandy. Suratkeş nakgaşyň döredijiligi örän uly jogapkärçiligi talap edýär. Ol mowzuk, mazmun, maksat, gürrüň, aýry beýanlyk (allegoriýa), nyşan, taslama, giňişlik wezipeleri we başga-da duýgy ýaly alamatlary çözmeli bolýar. Häzirkizaman türkmen nakgaşlary ähli reňkleme serişdelerinden peýdalanylýp, göwrüm we mazmun düşüňjelerine çuňňur pikir berýärler. Olarda aýratyn hem gündogaryň syrly mukamlary ýaňlanýar.

Suratkeşleriň durmuş, ykbal, jemgyýet, tebigat mazmunly eserleri ahlak, terbiýe, watansöýüjilik, adamkärçilik düşüňjelerini öňe sürýär. Bu sazlaşykly düşüňjeler dünýäniň parahatçylygyna, adamzat jemgyýetiniň adalatly maksatlarynyň hasyl bolmagyna bolan okgunly ýörişdir.

Günsaýyn gözelleşýän ýurdumyzyň nakgaşçylyk sungaty ösýär. Nakgaşçylyk senedi biziň halkymyzyň ganynda bar. Onuň kökleri has gadymy döwürlerde reňklere bolan jadyly garaýyşlar bilen sazlaşyp ösen sungat bolupdyr. Türkmenler beýik medeniýetleri başyndan geçirip, nakgaşçylygyň syrly alamatlaryny dünýä ýaýyp gelen halkdyr. Garaşsyzlygyň suratkeşlere beren erkinligi türkmen nakgaşçylygyny täzedan galkyndyrdy.

Döredijilik diýmek, önjeýli eser döretmek diýmekdir. Ussadyň döreden eserleriniň beýannamasy onuň hususy dünýä baradaky seslenmesidir. Yzygider oý-pikirlere çümüp, hyýaly oýlanmalary durmuşa geçirmek, şol bir wagtyň özünde jemgyýetde ahlak gözelligini äşgär etmek häsiýetleri hakyky suratkeşleriň tebigatydyr. Her bir ussadyň döredijiligine baglanan müdimilik düşüňjesi nyşanlyk alamatlaryny emele getirýär. Goý, ol hakyky durmuş aladalaryna gaplanan taslama bolsun ýa-da dürli nagyşlardan düzülen eser bolsun, tapawudy ýok, onda suratkeşiň hususy ahlak gözelligi ýatyr. Döredijiligiň maksady adama gulluk etmektir.

Suratkeş milli peýzažyň asyl nusgasyny, dessurlaryny döredijiliginde şöhratlandyrýar. Ol peýzaž nakgaşçylygynda ýagtylyk, gün, howany ussatlarça baglanyşdyrýar, ýöne, şol bir wagtda surat dürsligini, göwrümleriň çeyeligini ýitirmeyär. Reňkleriň terligi türkmen peýzažynyň baýlygyny açyp görkezýär. Reňkleriň täzeçilligi we arassalygy, görüş umumylygy we keşbiň jaýdar sazlaşygy joşgunly begenji we lezzet duýgusyny döredýär.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde döredilen ajaýyp eserleriň sany sanardan kän. Suratkeşler dürli mowzuklarda “nyşan” alamatlaryny aýdyň ýüze çykarmagy başardylar. Eserlerde berilýän nyşanlyk – birtarapdan pikirlenmegiň usuly, aýdyp bolmaýan käbir sözleriň gizlin syry, beýleki tarapdan bolsa, hakykatdan gaçmak, arzuw hyýallara çümmekden ybarat bolýar. Suratkeşler öz eserlerinde nyşanlyk gözlemek bilen sungat düşüňjesini, onuň akymyny emele getirýärler.

Nakgaşçylygyň dürli pelsepeçilik we tebigy dünýägaraýyşlary bar. Türkmen halylarynyň, şaý-sepleriniň we dürli el senetlerindäki nagyşlaryň reňk sazlaşygynyň nyşanlyk däpleri häzirki güne çenli saklanyp, özüniň syrly mazmuny bilen gymmatlydyrlar.

Täze döwrüň Garaşsyzlyk ugrundaky ýoly we jemgyýetçilik pudagyna degişli eserleri döretmekde ussat suratkeşler: Y.Gylyjow, A. Muhammedow, B.Owganow, B.Hojammaýew, A.Akyýew, P.Garryýew, A.Kulyýew, A.Jumanyýazow we başgalar işleýärler;

– edebi mirasymyz we beýik şahsyýetlerimizi janlandyrmakda, dāp-dessurlarymyz we jebislik temasyndan; Ý.Baýramow, Ç.Amangeldiýew, Ş.Akmuhammedow, K.Nurmyradow, A.Myradalyýew, A.Muhammedow, H.Nobatow we başgalar işleýärler;

Watançylyk häsiýetli tebigat we natýurtmort pudagynda A.Almämmedow, Ş.Akmuhammedow, W.Pawlowskiý, R.Berdiýew, Ç.Hümmedow, J.Hojaniýazow we başgalar meşgul bolýarlar;

Milli pelsepeçilik äheňli döwrebap umumadamzat we usulyýet ugurlaryndaky döredijilik ýolunda D.Baýramow, T.Tuguirow, J.Amandurdyýew, R.Muhammedow, S.Meredow, G.Meredow, G.Guseýinow we başgalar önjeýli zähmet çekýärler.

Döwletimizde her ýylda Türkmenistanyň Garaşsyzlyk we Bitaraplyk, Türkmenistanyň Döwlet Baýdagynyň gününe bagyşlanan baýramçylyk sergileri geçirilýär. Şeýle-de, Türkmenistanyň Suratkeşler birleşiginde we çeperçilik galereýalarynda, çeperçilik akademiýasynda sergiler gurnalýar. Köp suratkeşler döwlet guramalarynyň düzüminde dünýäniň dürli ýurtlarynda häzirkizaman jemgyýetiniň medeni we sungat pudagynda gazanan üstünlikleri bilen tanyşýarlar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda ähli çeperçilik ugurlarynda bolşy ýaly, amaly-haşam sungatynda-da milli taryhymyza we tebigatymyza bolan temalarda eserleri döretmek öňe sürüldi. Türkmeniň keramika sungaty gadymy zamanlardan bäri gelýär. Türkmenistanyň Garaşsyzlygy milli medeniýetiň taryhynda täze tapgyry açdy. Garaşsyzlyk döwründe amaly-haşam sungatynyň külalçylyk senediniň ussatlary M.Ataýewa, D.Muhammedowa, A.Taganow, Ç.Durdyýew, B.Hojanyýazow ýurdumyzyň milli sungatyny dünýä tanatmakda uly işleri amala aşyrdylar. Häzirki döwrüň külalçylygynda gadymy nagyşlaryň, küýze göwürümleriň çeper sudurlary täze keşbinde özüniň ornuny tutýar.

Garaşsyz Türkmenistanyň zergärçilik sungatyna täze öwüşginler girizen ussatlaryň hatarynda G.Ataýewi, P.Amangulyýewi, S.Goşayewi, A.Annaberdieýewi, A.Täçmyradowy, M.Sähedowy, Y.Kerimowy, N.Mürrikowy, S.Nuryýewi we beýlekileri görkezmek bolar.

106-njy surat. A. Almammedow. Ak daglar. 2007 ý.

Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny almagynyň netijesinde, milli sungatymyzyň ähli görnüşlerinde bolşy ýaly, çeperçilik medeniýetinde hem haly sungatynyň asyrlardan asyrlara geçip, kämilleşip gelen ajaýyp nusgalary öz ornuny tapdy. Belli bir döwürde halyçylyk diňe türkmen hünärmentçiliginiň bir görnüşi hökmünde seredilip gelindi. Häzirki döwürde haly önümleriniň çuňňur özleşdirilmegi netijesinde türkmen aýal-gyzlarynyň ukyby sungat eserlerini döredip bilýändigleri ykrar edildi.

Her ýylyň maý aýynyň soňky ýekşenbesinde Türkmen halyşynaslarynyň bütindünýä jemgyýetiniň mejlisiniň we sergisiniň geçirilmegi, naýbaşy milli sungatymyzyň ýylsaýyn kämilleşip, dünýä ýaýradylýandygyna güwä geçýär. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda Türkmen haly muzeýiniň açylmagy, türkmen gelin-gyzlarymyzyň we ussat suratkeşlerimiziň çeperçilik ussatlygyny görkezýän milli hazynasydyr. Bu gün türkmen haly göllerimiziň nusgalary, Garaşsyz türkmen döwletiniň milli baýdagyny bezeýär. Baş gölleriniň ýaşyl baýdakda ýerleşdirilmegi, Garaşsyz ýurdumyzyň agzybirliginiň alamatyny görkezýär.

Berkarar döwletimiziň gadymy we häzirki miweleri bolan Türkmenistanyň Döwlet muzeýi, Türkmenistanyň milli gymmatlyklar muzeýi özüniň münlerçe eksponatlary bilen diňe bir öz halkymyza däl, eýsem daşary ýurtlardan gelýän myhmanlara hem köp ýyllar bäri hyzmat edip gelýär. Türkmenistanda milli gym-

matlyklarymyza bagyşlanyp döredilen şanly senelerde ruhy galkynyşymyzyň öwüşginlerini görýäris. Ýurdumyzda geçirilýän kino we teatr festiwallary, sergiler, aýdym-saz bäsleşikleri geçirilip, onuň ýeňijileri halkara derejesinde çykyş edýärler. Galyberse-de, türkmen halkynyň milli galkynyşyna bagyşlanyp her ýylyň 27-nji iýunynda “Medeniýet we sungat işgärleriniň günü” belenilip geçilýär.

§53. Garaşsyzlyk döwründe Türkmenistanda çeperçilik hünärmenleriniň taýýarlanylşy

Türkmenistanyň Prezidentiniň 1994-nji ýylyň 1-nji ýanwarynda çykaran Karary esasynda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasy esaslandyrylýar. Akademiýa bilim, terbiýe we ylym ulgamynda Garaşsyz Türkmenistan üçin häzirkizaman bazar ykdysady gatnaşyklary şertlerine laýyklykda işlemäge ukyply, ýokary hünärli işgärleri taýýarlaýan okuw mekdebi hasaplanýar. Akademiýa ýokary bilim ulgamynyň dünýewi, demokratik we hukuk döwletini döretmek ugundaky ruhy, durmuş-ahlak, ylym, ykdysady we medeni öňegidişlikleriň özenini düzýär. Ol Türkmenistanyň Prezidentiniň milli bilim syýasatyny iş ýüzünde amala aşyran professorlaryň, mugallymlaryň, işgärleriň we talyplaryň ylmy-döredijilik birleşmesidir (*107-nji surat*).

Akademiýanyň işiniň esasy maksady türkmen jemgyýetiniň we döwletiniň ýokary gymmatlygy bolan adamyň şahsyýetini her taraplaýyn we sazlaşykly ösdürmekdir hem-de Türkmenistanyň ýokary hünärli işgärlere we ýokary bilimli hünärmenlere bolan isleglerini kanagatlandyrmakdyr.

Akademiýanyň önünde durýan wajyp wezipeler:

- Türkmenistanyň Prezidentiniň bilim syýasatynyň durmuşa geçirilmegini üpjün etmek;
- raýatlaryň bilim almakda Konstitusion hukuklarynyň berjaý edilmegi, olaryň ruhy, ylmy, aň taýdan sazlaşykly ösmekleri üçin zerur mümkinçilikleri we şertleri döretmek;
- Türkmenistanyň halk hojalygynyň pudaklarynyň talaplaryna laýyklykda, hünäri boýunça önde goýlan wezipeleri ýokary derejede we raýatlyk jogapkärçiligi bilen çözmäge ukyply, ýokary bilimli hünärmenleri taýýarlamak;
- talyplaryň okuw we ylmy-barlag işlerini ykdysadyýetiň degişli pudagynyň bölümlerinde, üznüksiz we önümçilik tejribesini özara baglanyşdyryp geçmegi;
- döwlet gullukçylarynyň we hünärmen işgärleriň, mugallymlar düzüminiň hünär derejelerini ýokarlandyrmak;
- döwlet bilim we terbiýeçilik ulgamy üçin ýokary hünärli mugallymlary taýýarlamak, bilimiň milli ylmy mekdebini döretmek;

107-nji surat. Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasy

– ylmyň dürli ugurlary, bilim meseleleri boýunça düýpli we tejribe ähmiýetli ylmy barlagy, dizaýner we beýleki ylmy işleri guramak we geçirmek, olaryň netijelerini okuw işinde ulanmak we ornaşdyrmak;

– ýurduň ilatynyň arasynda häzirki zaman ylym-bilim ulgamynda gazanylan täzelikleri ýaýratmak we wagyz etmek, onuň medeni derejesini ýokarlandyrmak;

– hünärmenleriň hünärler boýunça taýýarlanylýşynyň tejribesini öwrenmek we peýdalanmak, ylmyň dürli ugurlary boýunça ylmy barlaglary geçirmegi guramak hem-de beýleki türkmen we öňdebaryjy daşary ýurt okuw edaralary we guramalary bilen hyzmatdaşlyk etmekden ybarat durýar.

Çeperçilik akademiýasy bilim merkezi hökmünde türkmen halkynyň we ähli adamzadyň toplan gymmatlyklaryny we tejribesini Türkmenistanyň ykdysady, durmuşy we ruhy ösüşiniň wezipelerini çözmäge ukyply, ýokary bilimli, dünýä talaplaryna laýyk gelýän sowatly hünärmenleri taýýaramaga niýetlenendir.

Çeperçilik akademiýasy ylym merkezi hökmünde, düýpli we tejribe ähmiýetli barlaglaryň ýurdumyzyň hem dünýäniň ylmy-tehniki ulgamlarynyň ösdürilmegini üpjün edýär, olary täze barlag usullary, täze bilimleri ele almagyň ýollary bilen ýaraglandyrýar hem-de Garaşsyz Türkmenistanyň gülläp ösmegine gönükdirýär.

Akademiýa syýasy, hukuk, ahlak, estetik medeniýetiň kemala gelmegi, ululara hormat goýmaklygy, özüni medeniýetli alyp barmagyň terbiýeçilik merkezi hökmünde döredildi. Onuň iň esasy işleriniň biri-de ýaşlarda jemgyýete, döwlete, döwlet nyşanlaryna milli we umumy adamzat gymmatlyklaryna, ýokary ynsanperwerlik dünýägaraýşyň kemala gelmegine gönükdirmekdir. Şol sebäpli, Akademiýada talyp ýaşlarda watan söýüjiligi, Halka, Watana, Türkmenistanyň Prezidentine söýgini we wepalylygy terbiýelemek üçin zerur şertler döredilendir.

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmen halkynyň baý medeni mirasyny täzeden dünýä tanadan Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň öňdengörüjilikli syýasaty netijesinde, milli şekillendiriş sungatymyz ör boýuna galdy. Türkmen suratkeşleriniň döreden eserleriniň Halkara sergilere çykarylmagy, ýurdumyzda suratkeşligi ösdürmek boýunça geçirilýän bäsleşikler we şahsy sergileriň köpelmegi döwletimiziň şekillendiriş sungatyna goýýan uly sarpasydyr.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda ýaş hünärmenleriň taýýarlanmagy geljekki sungatymyzyň has-da kämilleşmegine gönükdirilendir. Akademiýanyň uçurymlary häzirki günde ýurdumyzyň kino we teatrlarda, ýokary we ýörite hünärment mekdeplerinde, orta we ýörite çagalar çeperçilik mekdeplerinde, paýtagtymyzyň we welaýatlarymyzyň muzeýlerinde, gurluşyk we beýleki ulgamlarda zähmet çekip türkmen medeniýetine goşant goşýarlar.

2007-nji ýylyň awgust aýynyň 22-nde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow milli ykdysadyýetiň pudaklarynyň mundan beýläkki ösüşiniň ileri tutulýan meselelerine bagyşlanan maslahatynda, milli binagärlik mekdebini kemala getirmäge, kärene ussat ýaş hünärmenleri, binagärleri, taslamaçylary, dizaýnerleri taýýarlamak meselelerine ünsi çekdi. Elbetde, Hormatly

Prezidentimiziň bu maslahatdaky beren tabşyryklary, milli medeniýetimizi we sungatymyzy ösdürmek baradaky Kararlary şekillendiriş sungatynyň sazlaşykly ösdürilmeginiň kepili hökmünde garamaga hem esas döredýär.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň ýanyndaky Türkmen döwlet ýörite çeperçilik mekdebi ýaşlara ýörite orta bilim bermek bilen, ösüp gelyän nesilde çeperçilik sungatynyň esaslary baradaky düşüňjeleri berkidýär. Ýurdumyzda açylan çagalar-sungat mekdepleri Garaşsyzlygymyzyň beren miweleridir. Şeýlelik bilen ýurdumyzda şekillendiriş sungatyny ösdürmek boýunça okuwlaryň hünär berýän dürli basgançaklary ýola goýulýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe akademiýanyň durmuşynda aýratyn döwür başlanýar. Çeperçilik akademiýasynda jemgyýeti öwreniş ylymlary, nakgaşçylyk we taslama, grafika, heýkeltaraşlyk, binagärlik, dizaýn, amaly-haşam, sungaty öwreniş kafedralary bar. Bu kafedralarda talyplara sungatyň 16 hünäri boýunça bilim berilýär. Milli däplere eýerýän şekillendiriş sungatymyzyň miniatýura nakgaşçylygy, stanok nakgaşçylygy, monumental nakgaşçylygy, filmiň şekillendiriş çözgüdi, teatr-haşam nakgaşçylygy, stanok grafigi, kitap grafigi, plakat grafigi, heýkeltaraşlyk, binagärlik gurşagynyň bezegi, binagärlik ýadygärlikleriniň rejelenilişi, dizaýn, halyçylyk sungaty, keramika sungaty, zergärçilik sungaty, şekillendiriş sungatynyň taryhy we nazaryýeti hünärleri boýunça hünärmenler taýýarlanylýar.

Hormatly Prezidentimiziň “Türkmenistanyň bilim ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Permanyna we “Türkmenistanda ylym ulgamyny kämilleşdirmek hakynda” Kararyna laýyklykda, ylym-bilim ulgamynda amala aşyrylýan düýpli özgirişler ýokary okuw mekdeplerinde alnyp barylýan ylmy-barlag we döredijilik işlerine täze badalga berdi. Kafedralarda we ylym bölümünde ussat mugallymlar we talyplar tarapyndan milli arhitektura, bezeg, şekillendiriş sungaty we amaly-haşam sungatymyzyň taryhyna degişli wajyp meseleleri, şeýle hem ýurdumyzda ylymda we tehnikada ileri tutulýan ugurlar boýunça ylmy-amaly we ylmy-döredijilik işleri alnyp barylýar. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe ýurdumyzda ylymda gazanylýan üstünlikleri wagyz etmek işleri geçirilýär. Türkmenistanyň taryhy we medeni ýadygärlikleri goramak, öwrenmek hem-de rejelemek baradaky milli müdirligi bilen Türkmenistanyň döwlet çeperçilik akademiýasy “Türkmenistanyň sungaty we arhitekturasy” atly ylmy-habarlar ýygındysyny bilelikde neşir etmekligi ýola goýuldy.

Akademiýada Türkmenistanyň Demokratik partiýasynyň, Türkmenistanyň Kärdeşler arkalaşygynyň, Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasynyň we Zenanlar birleşiginiň ilkinji guramalary işleýär. Ýokary okuw mekdebinde döwrebap enjamlaşdyrylan okuw otaglary, talyplaryň ähli amatlyklary bolan umumy ýaşaýyş jaýy, kitaphana, saglyk nokady, muzeý, sergi zallary, sport kluby bar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda alnyp barylýan okuw işleri döwrüň talaplaryna laýyk gurnalandyr. Döwrebap meseleleri üstünlikli çözmek maksady bilen, ýokary okuw mekdebinin ussat mugallymlary uly işleri amala aşyryp gelýärler. Olar okuw-terbiýeçilik, ylym-bilim hem-de nazary bilimleri amaly-döredijilik işleri bilen berk baglanyşykda alyp barýarlar.

Türkmenistanyň bilim ulgamyny ösdürmegiň 2012-2016-njy ýyllar üçin Döwlet Maksatnamasyna laýyklykda, okuw-terbiýeçilik işlerini üýtgedip gurmak, ýokary okuw mekdebinde umumy we söhbet sapaklary, ussahanalarda geçirilýän sapaklaryň ýokary derejede ulanylmagyny ýola goýýan usullary durmuşa giňden ornaşdyrmak bilen utgaşykly alnyp barylýar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda mugallymlaryň we talyplaryň döredijilik işleriniň sergileri geçirilýär. Ýurdumyzda aspiranturalaryň açylmagy döredijilik işlerimiziň ilerlemegine oňyn täsirini ýetirdi. Biziň ýaş alymlarymyz we talyplarymyz Türkmenistanyň Magtymguly adyndaky Ýaşlar guramasy tarapyndan her ýyl yglan edilýän bäsleşige özleriniň ylmy işleri bilen gatnaşyp, gumanitar uguryň sungaty öwreniş pudagy boýunça ýeňiji orunlary eýeleýärler. Bu üstünlikler ýaş alymlaryň geljekde özbaşdak işlemeklerine hem ynam döredýär.

“Nakgaşçylyk we taslama” kafedrasynda – şekillendiriş sungatynyň miniatýura nakgaşçylygy, stanok nakgaşçylygy, monumental nakgaşçylygy, filmiň şekillendiriş çözgüdi, teatr-haşam nakgaşçylygy ugurlary boýunça hünärmenler öwredilýär. Halypa mugallymlar: Türkmenistanyň halk suratkeşleri A.Almämmedow, B.Owganow we beýleki ussat mugallymlar talyplara tälim berýärler.

“Grafika kafedrası” – şekillendiriş sungatynyň stanok grafigi, kitap grafigi, plakat grafigi ugurlary boýunça hünärmenleri taýýarlaýar. Halypa ussatlar: Türkmenistanyň halk suratkeşleri H.Anaçaryýew, H.Atagaýew we Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgärleri O.Agabaýew, D.Akyýew we beýleki mugallymlar talyplara döredijilik äleminiň inçe ýollaryny öwredýärler. Kafedranyň mugallymlary we talyplary ýurdumyzda çykýan täze kitap neşirleriniň bezeg işlerine işjeň çekilýärler. Olar “Mollanepesiň Zöhre we Tahyr” dessany, goşgular ýygyny, “Galkynyşyň ak ganatly arzuwy” albomy, “Japbaklar,” “Üç çopan” ertekisi, “Iki ýoldaş” hekaýasy, “Üç aýy” ertekisi, “Böwenjik” ertekisi, “Şärikli ekin” ertekisi we başga-da birnäçe kitaplaryň bezeglerini ýerine ýetirdiler. Grafika kafedrası tarapyndan 2013-nji ýylyň 1-nji sentýabrynda okuwa baran 6 ýaşly 1-nji synp okuwçylary üçin okuw kitaplary we depderleri çeperçilik taýdan kämillik derejesine ýetirildi.

“Heýkeltaraşlyk” kafedrasynda – şekillendiriş sungatynyň heýkeltaraşlyk ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu kafedrada Türkmenistanyň halk suratkeşleri G.Ýarmämmedow, B.Annamyradow bilen bir hatarda ussat mugallymlar ýaşlara tälim berýärler. Kafedranyň talyplarynyň birnäçesi GDA döwlet-

leriniň ýokary okuw mekdepleriniň heýkeltaraşlyk bölümünde okaýan talyp-laryň arasynda Moskwa şäherinde geçirilýän 1 aýlyk Halkara simpoziumlara (S.Atamammedow-2009 ý., Ç.Amanow-2010 ý., A.Ýoldaşewa-2011ý.) gatnaşyp, baýrakly orunlara mynasyp boldular.

“Arhitektura” kafedrasý – binagärlik gurşagynyň bezegi, binagärlik ýadygärlik-leriniň rejelenilişi ugurlary boýunça hünärmenleri taýýarlaýar. Bu ugurda dosent Ş.Seyidowa, binagärlik ýadygärlikleriniň rejelenişi hünärinde alym M.Mämmedow we beýleki hünärmenler döwrebap binalaryň taslamalaryny taýýarlamak we taryhy ýadygärliklerimizi öwrenmek boýunça talyplar bilen ýyllyk we diplom işlerini amala aşyrýarlar. Talyplar tejribelik işlerini Köneürgenç, Merw, Nusaý we beýle-ki taryhy-medeni goraghanalarynda işläp, ylmy-döredijilik işlerini baýlaşdyrýarlar. Akademiýanyň uçurymlary Döwletimiziň taslama edaralarynda, taryhy goraghanal-arynda, medeniýet öýlerinde, muzeýlerde işläp, ýokary derejeli hünärmenler bolup ýetişýärler.

“Dizaýn” kafedrasasynda – şekillendiriş sungatynyň bezeg ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu hünär ýurdumyzda iň döwrebap sungat hünäri-niň biridir. Mugallymlaryň we talyplaryň gatnaşmagynda baýramçylyk sahna-lary, halkara maslahatlaryň we forumlaryň logotipleri (baýramçylyk nyşany) we nyşanlary, şonuň ýaly-da döwlet nyşanlaryny taýýarlaýarlar.

“Amaly haşam sungaty” kafedrasasynda halyçylyk sungaty, keramika sunga-ty, zergärçilik sungaty ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu hünär boýunça Türkmenistanyň halk suratkeşi D.Muhammedowa, surat çekmek endik-lerini kämilleşdirmekde halypa mugallym, Türkmenistanyň sungatda at gazanan işgäri M.Orazberdiýew dagy zähmet çekip, talyplara hünär berýärler. Zergärçilik ugrundan ussat zergär M.Annaamanow talyplara kämil sungatyň inçe syrlaryny öwredýär. Halyçylyk sungatynyň inçe senedini ele almak we täze halyalary döret-mek boýunça irginsiz işleri tejribeli mugallymlar alyp barýarlar. Akademiýanyň uçurymlary, „Türkmenaltyn“, haly muzeýinde, haly fabriklerinde, orta we ýokary okuw mekdeplerinde işläp hünärlerini kämilleşdirýärler.

“Sunagty öwreniş” kafedrasasynda – şekillendiriş sungatynyň taryhy we na-zaryýeti ugurlary boýunça hünärmenler taýýarlanýar. Bu kafedranýň uçurymlary ýurdumyzyň muzeýlerinde, metbugat öýlerinde, orta we ýokary okuw mekdeple-rinde işläp gelýärler.

Akademiýanyň “Jemgyýeti öwreniş ylmlary” kafedrasasynda filosofiýa, sosi-ologiýa, syýasaty öwreniş, ykdysady teoriýa, Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiniň döwlet kadalaşdyrylyşy we beýleki jemgyýeti öwreniş häsiýetli okuw dersleri boýunça ähli hünärlerde umumy we amaly sapaklar okadylýar.

Ýokary okuw mekdebinde dünýä ülnülerine gabat gelýän iň ýokary derejeli sergi jaýy bar. Ol Akademiýanyň okuw binasy bilen Türkmenistanyň Şekillendi-riş sungaty muzeýiniň aralygynda ýerleşdirilendir. Sergi zalynyň 4 sany uly we

ýagty zallary bar. Olarda mugallymlaryň hem talyplaryň, Türkmenistanyň şanly baýramçylyklaryna bagyşlanan şahsy döredijilik işleriniň sergileri geçirilýär.

Akademiýanyň muzeýi baş binanyň birinji gatynda ýerleşýär. Onda talyplaryň iň ýokary baha mynasyp bolan diplom işleriniň naýbaşylary goýulyp, tomaşaçylara ýokary okuw mekdebiniň sungat derejesini aýdyň görkezmäge niýetlenendir. Muzeýde ähli hünärleriň çeper döredijiligi sazlaşykly açylyp görkezilýär.

Kitaphana ýokary okuw mekdebiniň üçünji gatynda ýerleşýär. Onda kitaplaryň sany on müňden-de geçýär. Okalgada mugallymlar we talyplar kitaplaryň elektron görnüşleri, täze neşir edilen kitaplar we žurnallar bilen tanyşyp bilýärler. Gerek bolan halatynda, okyjylara neşirlerden göçürme almaga mümkinçilik berýän tehniki serişdeler bilen hem üpjün edilendir. Ugurlar boýunça täze neşir edilýän kitaplar bilen kitaphananyň kitap gaznasynyň üsti ýetirilip durulýar. Kitaphanada kompýuter enjamlary ýerleşdirilen we DWD tehnikasynyň kömegi bilen köp ýurtlaryň muzeý eksponatlary bilen tanyşyp bolýar.

Talyplar okuwdan soňra, kitaphanalara, muzeýlere, sergi zallaryna baryp ýada sport oýunlarynyň futbol, woleýbol, küşt, şaşka, düzzüm ýaly görnüşleri bilen meşgullanýarlar. Olar tebigata çykyp surat çekýärler. Talyplar çeper höwesjeň toparyna gatnaşyp, aýdymdyr-saz bilen hem meşgul bolýarlar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda talyplaryň beden taýdan sagdynlygyny we sport ussatlygyny ýokarlandyrmak, olaryň saglygyny berkitmek üçin amatly şertler döredilendir. Akademiýanyň sport kluby döwrebap sport enjamlary bilen enjamlaşdyrylyp, olarda talyplar bedenlerini berkitmek üçin maşklaryň dürli görnüşleri bilen meşgullanýarlar. Olar geçirilýän sport çärelerine işjeň gatnaşýarlar. Saglyk ýoluna baryp, gözeli tebigatymyzyň keşbini synlaýarlar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň mugallymlary we talyplary halkara gatnaşyklaryna hem işjeň çekilýärler. Olar, Hormatly Prezidentimizniň Karary bilen geçirilýän halkara ylmy maslahatlaryna gatnaşyp çykyş edýärler. Daşary ýurtdan gelen sungat ussatlary bilen duşuşyklar geçirilip durulýar. Dünýä ülnülerine laýyk gelýän sergiler jaýynda daşary ýurtly sungat ussatlarynyň sergileri yzygiderli geçirilip gelinýär. Olardan: Russiýa Federasiýasynyň, Türkiýe respublikasynyň, Hytaý Halk respublikasynyň, Eýran Yslam respublikasynyň ussatlarynyň sergileri ýatdan çykmaýan pursatlary galdyrýar.

Ýurdumyzyň weläýatlaryndaky sungat mekdeplerinde we Akademiýanyň ýanyndaky ýörite çeperçilik mekdebinde taýýarlanýan okuwçylar hem döwrebap okuw maksatnamalary esasynda okadylyp, ýurdumyzyň şekillendiriş sungatynyň degişli edaralary üçin hünärmenler ýetişdirilýär. Olaryň has zehinlileri ýokary okuw mekdebine okuwa girýärler.

§54. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sungata goýýan belent sarpasy

Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň taý-syz tagallasy netijesinde ýurdumyzyň ähli pudaklarynda täze özgerişler amala aşyryldy. Halkyň durmuş, sosial ýagdaýy düýpli ýokary galdy. Bu ýagdaý medeniýet we sungat ussatlarynyň ýerine ýetirýän işlerinde aýdyň we çeper şöhlelenýär. Türkmenistanyň Hormatly Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň 2008-nji ýylda gol çeken Karary bilen, her ýylyň 27-nji iýunyňy “Medeniýet we sungat işgärleriniň günü” diýlip yglan edilmegi türkmen sungatynyň we medeniýetiniň mundan beýlägem gülläp ösmegine badalga berdi. Hormatly Prezidentimiziň ýolbaşçylygynda amala aşyrylan Täze galkynyş we beýik özgertmeler syýasaty halkyň durmuşyna berk ornaşmagynda hem-de Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwriň kemala gelmeginde şekillendiriş sungatynyň tutýan orny uludyr.

Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy örän gadymy döwürlerden gözbaş alyp gaýdýar. Häzirki günlerde türkmeniň baş müň ýyllyk taryhyny, onuň syýasy we medeni ösüşleriniň maddy we ruhy gymmatlyklary düýpli öwrenilýär. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň Kararlary bilen durmuşa geçirilýän bilim ulgamyndaky uly özgerişler türkmen halkynyň baý mirasyny çeperçilik nukdaý nazaryndan öwrenilmegine getirdi. Netijede, taryhyň dürli döwürlerinde halkyň medeniýetinde hem uly özgerişleriň bolup geçendigine göz ýetirildi. Birnäçe döwletleri guran ata babalarymyz dünýäniň çar künjeginde mesgen tutup, sungat mekdeplerini döredipdirler. Ol mekdeplerde tälim alan döredijilik ussatlary ajaýyp şekillendiriş sungatynyň dürli ugurlary boýunça açyşlar edip, ýatdan çykmaýak yz galdyrypdyrlar.

Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen halkara derejesinde geçirilýän ylmy maslahatlaryň ähmiýeti hem uludyr. Soňky ýyllaryň içinde geçirilen şeýle maslahatlarda: Türkmenistan: “Altyn asyryň muzeýleri” (2007), “Türkmen haly-sy-günşäýin ösýän Watanymyzyň gözelligi nusgasy” (2008), “Türkmen topragy medeniýetleriň we siwilizasyýalaryň ojagydyr” (2008), “Türkmenistan dünýä ja-hankeşdeleriniň nazarynda” (2009), “Beýik Galkynyş eýýamynyň türkmen haly-lary” (2009), “Baýram han we mogollar döwleti” (2009), “Amaly-haşam sunga-tyň eserleriniň halkara sergisi” hem-de “Adamzadyň ruhy hazynasy” atly milli folklor festiwaly (2010), “Bilim, ylym, sport we syýahatçylyk Beýik Galkynyş zamanasynda” (2010), “Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýe-tiniň ösüş taryhy”(2011) we beýlekilerde ata-babalarymyzyň döreden egilmez maddy we ruhy baýlyklarynyň gymmaty baradaky täze açyşlar we pikirler milli sungatymyzyň hiç haçan öçmejek güýjüni görkezýär. Bu bolsa okyjylarda geç-mişde we Garaşsyzlyk eýýamynda döredilen eserleriň şekillendiriş sungatynda tutýan ornuna göz ýetirmäge mümkinçilik döredýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda başlanan Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe ata-babalarymyzyň döreden çeperçilik mirasy we häzirki döwürde döredilýän heýkeltaraşlyk, nakgaşçylyk, grafika we amaly-haşam sungaty ýaş nesliň ruhy baýlygyny ösdürmäge itergi berýär. Netijede, täze eserleriň ýüzlerçesi döredilip, jemgyýetiň medeni taýdan galkynyşy sungat eserleriniň üsti bilen beýan edilip taryha girdi.

Garaşsyzlygyň beren erkinligi türkmen nakgaşçylyk sungatyny täzedan galkyndyrdy. Diýarymyzyň nakgaşlary gysga wagtyň içinde galkynyş zamanasynyň hoşniýetli eserlerini döretmegi başardylar. Indi türkmen suratkeşlerine dürli ýurtlaryň häzirkizaman medeni we sungat üstünlikleri bilen tanyşmaga mümkinçilik döredi. Türkmen suratkeşleriniň işleri ABŞ-da, Orsyýetde, Türkiýede, Fransiýada, Germaniýada, Eýranda, Norwegiýada, Angliýada, Polşada we beýleki döwletlerde geçirilýän sergilere gatnaşyp, türkmeniň sungaty bilen dünýä halklary tanyşdyryldy.

Garaşsyzlyk zamanynda nakgaşçylyk sungatynyň öz önünde goýan wezipeleriniň biri hem gadymy döwrüň çeperçilik däplerini gaýtadan işläp, halkyň ýatdan çykarylan sungat eserlerini dikeltmekden ybaratdy. Suratkeşler sungatyň täsirli mümkinçiliklerini işjeň gözleýärler. Olar bu günki hakykatyň köptaraply tebigatyny şöhlelendirmäge çalyşýarlar. Olar dünýä halklary bilen medeniýetiň ikitaraplaýyn baýlaşmagyna itergi berýän gatnaşyklary ösdürýärler.

Günbatar döwletleriň birnäçe ýüzylylyklaryň dowamynda kemala gelen sungatynda roman we gotika, barokko we rokoko (günbatar döwletleriniň sungatyna emele gelen sungat akymlary) ýaly stiller aýdyň görünýär. Elbetde, sungatda köp stiller halklaryň atlary bilen baglanyşyklydyr.

Taryhy we geografiki şertlere görä, Türkmenistan diňe Orta Aziýada däl, eýsem, bütin Gündogarda ägirt uly çeperçilik medeniýeti jemleýän merkez bolup, ähli eýýamlarda-da sungatyň özara baglanyşygyny elden bermändir. Beýik ýüpek ýoly Gündogaryň we Günbataryň arasyndaky çeperçilik medeniýeti baglanyşdyrmakda möhüm orny eýeläpdir.

Dünýä medeniýetine ägirt uly goşant goşan Marguş, Parfiýa, Horezm, Margiana sungat mekdepleriniň döreden stilleriniň taryhda tutýan orny aýratyn ähmiýete eýedir. Olar Marguş, Parfiýa, Horezm, Margiana stilli türkmen sungat akymlary ýa-da mekdepleri, taryhda uly stiller diýlip aýdylmaga hem esas bar. Galyberse-de, baý taryhy köklerimiziniň esasynda dörän Beýik galkynyş eýýamynyň çeperçilik sungatyny hem Täze türkmen stili diýip aýtmaga-da doly esas bar. Häzirki gurulyp ulanmaga berilýän ajaýyp binalarda kämil sazlaşyk döredýän şekillendiriş sungaty Berkarar döwletimiziň ähli ösüşlerini suratlandyryp, dünýä sungatynyň taryhyna özboluşly goşant goşýar. Bu üstünlikler Milli Liderimiziň taýsyz tagallasy bilen döredilen Täze türkmen stili halkymyzyň sungat taryhyna ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýurdumyzda bilim we ylym ulgamyny ösdürmek baradaky Kararlaryndan we tabşyryklaryndan ugur alnyp, Döwlet çeperçilik akademiýasynda ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamakda hemme mümkinçilikler döredilensoň, onuň uçurymlary ýurdumyzyň hemme künjeklerinde işleşip, ýerlerde ýaşlary sungat işlerine çekmekde uly işleri alyp barýarlar.

§55. Şekillendiriş sungatynda dürli çeperçilik akymlarynyň şöhlelenişi

“Kuwwatly sowet ideologiýa ulgamy 70 ýylyň dowamynda bizi bitewi taryhy jemgyýete - sowet halkyna öwürmäge çalyşdy, ýöne hakykat hakykatlygyna galýar. Bu zatlaryň ählisi geçdi. Emma SSSR dargandan soň, adamlaryň özlerini kuwwatly döwletiň raýatlary hökmünde duýmaklygy bilen baglanyşykly täze milli ideýa döredip, Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynyň ýagdaýy barada belleýär.

Türkmen nakgaşlarynyň Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllarynda saýlan ýoly (1991–1995). Şekillendiriş sungatynyň wekillerini özünde jemleýän Türkmenistanyň Suratkeşler birleşigi bu taryhy öwrülişikde dargaman saklanan ýeke-täk döredijilik guramasydyr. Öňki SSSR-iň Suratkeşler birleşiginiň mirasdüşeri bolup galan Halkara suratkeşler birleşiginiň konfederasiýasynyň Merkezi suratkeşler öýüniň her ýylda geçirýän sergilerinde, türkmen suratkeşleri çetde durmadylar. Emma, döwrüň çalt ösýän aňýeti bazar gatnaşyklary bilen döredijilik düşüňjäniň arasynda keserip durdy. Sungaty öwrenijiler 1992-2002-nji ýyllar aralygynda sungatda geçilen ýol barada, şu günki ýaşasymyzyň örän wajyp açyk meseleleriniň biri, ol hem içki ylhamyň arasyndaky araçägi tapmak meselesine degişli işleri wezipa edindiler.

Nakgaşçylyk – adam durmuşyny bezeýän iň ajaýyp sungatdyr. Garaşsyz we baky Bitarap Türkmenistanda nakgaşçylyk sungaty möhüm orny tutýar. Garaşsyzlyk zamanasy Watanymyzyň ähli sungat ulgamlarynyň ugruny, hilini, mazmunyny milli aňýetimize mahsus ýörelgeler bilen täzeledi. Netijede diňe türkmeniň nakgaşçylyk sungaty milli sungatymyzda giň gerim alman, eýsem, dünýäniň beýleki halklarynyň sungatyny hem özünde ornaşdyrdy.

Täze döwür Türkmen suratkeşine täze bazar ykdysadyýetine uýgunlaşyp, ummasyz uly güýç hem ugurtapyjylygy bilen öňe çykмага mümkinçilik döredip, 1990-njy ýyllaryň başlarynda türkmen nakgaşlarynyň işlerinde öňden ganyna siňen gündogar sungatynyň alamatlaryny görmek bolýar. Bu döwürde käbir türkmen suratkeşleri milli sungatymyza üns berip, öz eserlerinde täze ýörelgelere sal-

gylanyp başlaýarlar. Y.Gylyjow, A.Almämmedow, J.Amandurdyýew ýaly halypa nakgaşlar bolsa öňden gelyän reňk tagçasyny üýtgetmän, umumy adamzat pelsepeli akymlara daýanyp, öz eserlerini döretmegi dowam etdirýärler.

Nakgaşçylar A.Almämmedow, B.Owganow we Ş.Akmammedow dagylara ýerli tebigat we natýurmort žanrlaryna liriki öwüşgin bermeklik başardýar.

Türkmenistanyň halk suratkeşi Ý.Baýramowyň eserleri döwrebap kadalary üstünlikli berjaý edip, halkyň göwnünden turýar. Onuň durmuş ýoly gyzykly maglumatlara örän baýdyr. 1990-njy ýylda suratkeş Ý.Baýramowyň ady Germaniýada çapdan çykan “Suratkeşleriň Bütindünýä Sözlüğine” girizilýär. 1993-nji ýylda bolsa ony ÝUNESKO-nyň Moskwa şäherindäki Suratkeşler jemgyýetiniň agzalygyna kabul edýärler. Ý.Baýramow 1990-njy ýylda Russiýa we Argentina, 1997-nji ýylda Türkiýe we Eýran, 2000-nji ýylda Italiýa döwletlerinde geçirilen halkara sergilere gatnaşýar. Onuň eserleri käbir döwletlerde adamlaryň şahsy emläginiň bezegine öwrülýär.

Suratkeşiň köpugurly dünýägaraýşy türkmen şekillendiriş sungatynyň häzirkizaman taryhynda möhüm yz galdyrýar. Ajaýyp pelsepeçi, taryha sarpa goýýan, türkmen ussady halkymyzyň gözelligiden suwsan ýüregini gandyrмага, türkmeniň taryhy şahsyýetleriniň keşplerini öz eserlerinde janlandyrmaga çalyşýar. Bu batyrgaý çemeleşme ussadyň ýyllarboýy ýüreginde jemläp, açylmadyk arzuwlarynyň hasyl bolmagy bilen beýan edilýär. Onuň ýatlaýyşy ýaly “Soýuz döwründe söýgüli gahrymanyň eline gylyç, biline hanjar dakmak çetindi...” diýip aýdan sözleri biziň her birimizi Garaşsyzlygyň gymmatyna düşünmäge çagyryr. Sowetler döwri Oguz han Türkmen, Görogly beg Türkmen, Seýitnazar Seýdi ýaly, beýleki beýik şahsyýetlerimiziň sypatlaryny dogry we hakykatçyl beýan edip bolanokdy (*108-nji surat*).

Ý.Baýramow eserlerinde ýerli reňkleri ýerlikli peýdalanyp, tebigy hakykaty ussatlyk bilen janlandyrýar. Türkmen suratkeşi janypkeş halkynyň reňk baýlygyny we ruhy dünýäsiniň tämizligini bütin dünýä äşgär etmäge çalyşýar. Ol bütindünýä şekillendiriş sungatynyň taryhy bilen içgin tanyş. Şol sebäpli, ol öz dünýägaraýşyny, çuňňur pikirlerini sazlaşykly, islendik usullarda amala aşyryp, milli äheňde berjaý etmegi başaryr. Onuň täze äheňli eserleri dünýäniň uly döwletleriniň muzeýleridir hususy hojalyklarynda ýerleşýär. Ý.Baýramowyň “Sazandalar”, “Keramikaçy”, “Gündogar mukamy” atly (1992) eserleri tomaşaçyny özi bilen ussadyň dünýäsine alyp gidýär.

Garaşsyzlyk döwri A. Muhammedowyň döredijilik älemini hem giňeltdi. Ol nakgaşçylygyň dilinde öz sözünü beýan etmegi başaryan, tüýs täze döwrüň ussat suratkeşi. Onuň döredijiliginiň aýratynlygynyň biri-de, durmuş wakalaryny pelsepeçilik hakykaty bilen beýan etmegidir. Onuň “Agsamyň äheňi” (1993), “On dördi gije” (1993), “Süleýman tagt üstünde” (1994), “Kebelek adam” (1995) atly eserleri sazlaşyk äheňine salnyp ýazylan işlerdir.

108-nji surat. Görogly. Ý.Baýramow. 1992 ý.

109-njy surat. Bereketli ülkäm. S.Meredow. 1995 ý.

Tanymal nakgaşçylaryň biri-de S.Meredowdyr. Suratkeşiň döredijiligi bu ýyllar täze we giň dünýäniň açylmagy bilen mümkin boldy. Netijede, ol parahatçylyk paylaýan milli eserleri döretmäge girişdi. S.Meredowyň eserlerindäki reňk öwüşginleri sada hem örän ýakymly, onuň “Bahar”, “Bereketli ülkäm”, “Bugdaý” (1995) ýaly birnäçe işlerinde diňe suratkeşiň döredijiligine mahsus tebigy giňişlik şahyрана çözgütdä beýan edilýär (*109-njy surat*).

R.Muhammedowyň agzybirlige we adamkärçilige çagyran “Içýan” (1994) “Zyýarat” (1994), “Köw-Ata” (1994), “Indi atma” (1997), “Emin” (1999), “Goňşy okara” (2001) eserleri taryhy we durmuşy pelsepeçilik pähimlerinde beýan edilýär.

Täsin we özboluşly türkmen suratkeşleriniň biri-de Ata Akyýewdir. Onuň reňk tagçasynydan çogup çykýan eserler tomaşaçynyň ruhy kalbyny kanagatlandyrýar. Suratkeşiň eserleri saz äleminiň tagamy goşulan ýaly bolup, köpmanylylygy bilen tapawutlanýar. A.Akyýewiň eserlerinde adamyň we onuň ruhy dünýäsi ýatyr.

Suratkeşiň “Ene” ýa-da “Birinji Mugallyma” (1992) atly eserleri zenanlary taryhlaşdyrýan, has dograsy, müdimileşdirýän ýaly bolup duýulýar. Sebäbi eserlerde hiç hili günün wagty kesgitlenmeýär. “Meniň aýal doganym” (1994) atly eserinde suratkeş edil ýokardakylar ýaly müdimilik usulyny ulanmaga çalyşýar. Ol üç eserde-de aýallary portret usulynda ýerleşdirýär, olaryň arka tarapyny bolsa tebigatyň şekili bilen suratlandyrýar.

Suratkeş “Enäniň portreti” atly eserinde ilkinji mähirli duýgulary ýatlap, ony giňişleýin çözmäge çalyşýana meňzeýär. Bu ýerde enäniň uly gözleriniň saňa bakýan nazary, eseriň ähli many-mazmunyny özünde jemläpdir.

Türkmen suratkeşleriniň bu döwürlerdäki döredijiliginde aýry beýanlyk we nyşanlyk akymlyary öňe sürülýär. Bu döredijilik häsiýetleri soňraký ýyllarda-da özüniň ähmiýetini ýitirmeýär.

1996-2006-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatyndaky meseleler. Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap türkmen suratkeşleriniň öňde goýan wezipeleriniň gerimi giňeýär. Ýaşuly nesliň hataryna ýaş suratkeşleriň, ýagny P.Garryýewiň, A.Kulyýewiň, R.Umarowyň, A.Jumanyýazowyň, M.Ýarmämmedowyň we beýlekileriň gelip goşulmagy, täze çeperçilik gözlegleriň geriminiň baýlaşmagyna getirýär.

Suratkeş A.Hojanyýazow danalara salgylanyp, özüniň rowaýaty dünýä garaşsyzlygy we baý gözýetimini “Ene toprak” (1996) atly işinde aýdyň suratlandyrmaga çalyşýar. Bu eseriň merkezinde gara öýüň tüýnüginden ýaş, görmegeý zenan ýokaryk, mawy asmana tarap göterilýär. Gapdalyndan bolsa ýere zynjyr bilen baglanan adam keşbine giren ýapraksyz agaç erkinlige garşy çyrypnyar. Emma eserde “öýüň” älemgoşaryň reňkine bürenen görnüşde görkezilmegi bitewiligiň, agzybirligiň, yrsgalyň alamaty bolup, eseriň mazmunyny baýlaşdyrýar.

Suratkeş A.Almämmedow Türkmenistanda eziz tebigatyň mukamyny duýýan we eşidýän suratkeşleriň biridir. Onuň “Köne Kesir”, “Pöwrizäniň baýyrlary” (1997)

atly eserlerinde türkmen tebigatynyň gözelligi aýdyňlygy bilen beýan edilýär. Bu eserleri üçin suratkeşe Bäşim Nuraly adyndaky hormatly baýrak gowşurylýar.

Suratkeş K. Gurbangeldiýewiň “Galpak toýy” atly eserinde bolsa türkmeniň gadymdan gelýän milli baýramçylygy suratlandyrylýar. Eseriň baş gahrymany ilkinji gezek başy syrylan oglanjyk, ol göýä, ak asmanda galgap duran halda şekillendirilipdir. Orta ýaşly zenanlardyr, gelin-gyzlar we beýlekiler çagajygy özlerniň şatlyk duýgulary bilen gurşap alýarlar. Ýaňyja “başy syrylan” oglanjyk özüni diýseň bagtly duýýar. Daş-töwerekdäki märekeden aýdyň saýlanyp duran çagajygyň syraty, işiň esasy mazmuny. Suratkeşiň “Oba çagalary” (1997) atly eserinde bolsa asudalyk we erkanalyk höküm sürýär (*110-njy surat*).

110-njy surat. Oba çagalary. K.Gurbangeldiýew. 1997 ý.

Zenan suratkeşi Sülgün Hojagulyýewanyň döredijiligi sada akyma mahsusdyr. Onuň “Gelinler” (1997) atly eseri reňk baýlygy bilen tapawutlanýar. Bu kiçijik miniatýura işi tomaşaçynyň kalbynda şatlyk duýgusyny oýarýar. Esere şadyýanlyk, şowhunlylyk we şagalaňlyk duýgusy häsiýetlidir. Aýal-gyzlaryň barysy bir otaga üýşüp “täze gelniň” bukjasyňy gyzyklanma bilen görýärler.

S.Hojagulyýewanyň öňünde goýan maksady milli senedimiziň gözelligini görkezmek, türkmeniň gadymy haly we keçe önümleriniň nagşyny şekillendirmek. Zenan geýminiň keşdesi, hatda gyzlaryň tahýasynyň owunjak göze ilmeýän keşdedigini janypkeshlik bilen suratlandyrýar. Taslama özüniň täsin düzülişi bilen geň galdyrýar. Onda aýyk melewşe, sarymtyl, gyzylymtyl we ýaşylymtyk reňkler höküm sürýär.

A. Muhammedowyň “Ýunusyň tobasy”, “Adam perwana”, “Pygamberler we Perişde” (1997), “Byrag” (1999), “Mukamyň döreyşi”, “Humaý guşy” (1999), rowaýaty eserlerinde adamzat ruhynyň esasy hasaplanýan dogruçylyk, hakykatçylyk öňe sürülýär.

Suratkeşiň ahlak-terbiýeçilik äheňi bilen baglanyşykly “Ýunusyň tobasy” atly eserinde, özüniň akyllyny we baýlygyny göterip bilmän men-menlik zerarly Ýunusyň Alla tarapyn äpet balygyň içine düşüp, toba edýän pursaty beýan edilýär. A.Muhammedowyň “Pygamberler we perişde” hem-de “Byrag” eserlerinde dini pelsepeçilik düşüňjeleri öňe sürülýän bolsa, onuň “Humaý guşy”, “Mukamyň döreyşi” eserlerinde saz taryhynyň syrly beýany açylýar.

Emma suratkeşiň “Derwüş sazanda”, “Gyjakçy”, “Sazanda” (Gyrgy tüýdük) atly portret häsiýetli eserlerinde hut awtoryň özüniň saz ummanyna garaýşy beýan edilýär. Bu eserde el senediniň ähmiýeti aýdyňlygy bilen görkezilipdir. Her saz guralynyň özüne degişli gahrymanynyň hakykaty gözläp tapyşy, saz gurallarynyň ýaňlanyp tomaşaçyny özüne imrikdirişi çuňňur beýan edilýär. Bu eseriň reňk toplumynyň sazlaşygy suratkeşiň goluna mahsus lokga tegmiller öz ornuny tapýar. Eseriň ähli bölegi reňk toplumynyň doklugy bilen çözülýär.

Suratkeş A.Myradalyýewiň “Ikiçäk”, “Sazlaşyk”, “Garaşmak”, “Ene” (1995-2000) we beýleki birnäçe eserlerinde milli äheňde türkmeniň syrly dünýäsi beýan edilýär. Köne türkmen keşpli adamlar onuň esasy gahrymanlary bolup, nämälim wagta, täsin duýgulara tomaşaçyny alyp gidýär. Taslamanyň mazmunyna bir bada düşünmek aňsat däl. Mysal üçün, nakgaşyň kiçi bolmadyk “Sazlaşyk” eserinde üç burç keşdeli harman, onuň sagynda gelin, gelniň çepinde bolsa keýpi kök sakgally piýadanyň keşbi suratlandyrylýar. Egnine ýaşyl keteni, kellesine egme, gyňaç örtünen gözel gelniň sowa bakyp duran aýyk naryňç ýüzi aglap sowaşana meňzeýär. Ol alada bilen alyslara dikanlaýar ýöne, sakgal-murtuna timar beren, telpegini kellä gyşygrak geýip orta ýaşdan, ýüzi sähelçe gülküli, merdemsini adam dünýeden hoş edilip görkezilipdir. Eseriň mazmunynyň sazlaşygy nämädekä? Eserde iki adamynyň oňuşmaýan söhbetdeşligi we ters bakyp gidip barýanyň aýaklarynda hiç hili sazlaşyk görnenok. Eserde, ýer gyzyly boýag bilen görke-

zilýär, asman onuň 2/3 bölegini tutup, dok goňur-ýaşyl reňklerde ýazylýar. Işin aşagy garaňky görkezilip, ikinji meýdançany öňe çykarýar. Netijede, suratkeş çözülmelik syry tomaşaçynyň özüne tapmaga goýýar.

Suratkeşin “Ikiçäk” atly işi ýokarda aýdylan esere çalymdaş, taslamanyň gurluşynyň umumy ýakynlygy duýulýar. Diňe, hereketler üýtgeýär diýäýmeseň, eserin bütün meýdanyny ýer, galanyny asman örtýär. Garaňky we dok reňklerde erkek kişiniň we aýalyň aralygyndan tüweleýe meňzeş ýagtylyk geçirilipdir. Bu, belki bir ugra ýöräp barýan är-aýalyň durmuşy, belkem, türkmeniň ykbalynyň syry görkeziljek bolandyr. Emma eserin gahrymanlarynyň keşpleri geçen asyrlaryň nusgasyny aňladýar.

Eserde reňk sazlaşygy, taslamanyň gurluşy örän paýhasly gözlenýär. Asman, ýer, tüweleýe çalymdaş ýagtylyk nyşanally ümmülmez dünýä giňişligini aňladýar. Adamlaryň ýüzi bir ugra, örän oýlanşykly. Bu alamatlar eserde köpmanyly öwürýär we tomaşaçyny çuňňur oýa batyrýar.

A.Kulyýewiň “Öýümiň bahary”, “Alabahar” ýaly işlerinde reňkli hadysany we köplenç halatda tebigatda görmek bolýan üýtgeşik oýun utgaşygy suratlandyrýar. Nakgaş keýpiňi göteriji baý öwürşginlerden başga-da, öz eserinde ýaz paslyny reňk özgerişligi, ýagtylygyň çylşyrymly düzgüni bilen çeper suratlandyrmagy başarypdyr.

A.Kulyýew reňk çözüldi boýunça peýzaž şekillerini çekende, dekorativ çözmek däbini ýöredýär. Suratkeş naturadan göçürmeýär, ol reňk bitewiligine ýykgyň edýär. “Bozulan ümsümlik” atly eserinde biz peýzaž bilen iş salyşýarys. Adam kalbynyň belli bir derejedäki ýagdaýy, tebigatyň çeper şöhlelenmesinde öz nyşanlygyny tapýar. Ýitileşdirilen duýgur öwürşginler mymyk syratlary emele getirýär. Inçe reňk gatnaşygy, owadan ritm sazlaşygy çylşyrymly nakgaşçylyk täsirleriniň üsti bilen berilýär. Suratkeş türkmen tebigatyna mahsus bolan milli äheňleri ýerlikli ulanmagy başaryar. Birinji orunda ýeke-täk tal agajy we haraba jaýlaryň üstüne abanyp duran dag suratlandyrylýar.

Söýginiň belent derejesini nyşanlandyrýan eserleriň biri-de “Çatynjalardy”. Ýaňy maşgala durmuşyny gurup başlan iki sany ýaş çatynjalaryň bagtly pursatyny, abstrakt çözüti arkaly beýan edýär. Suratda gülläp duran ak daragt, ýaş ýigit, oňa tarap nüz bilen garap duran egni gyzyly gyňaçly görmegeý ýaş gelin suratlandyrylýar. Suratkeş gelniň elindäki bagt guşuny alamatlandyrýan gül-ýakany şekillendirýär.

Maşgala ojaçynyň agzybirliги, döwletliliginiň nyşany tamdyryň gudratly güýjünden ybaratdyr. Eseriň jadyly reňk öwürşginleri bagtly söýgi bilen tamamlanýar. Baky söýgä bolan okgunly ymtylýş eseriň ýokary nyşanlyk derejesini kesgitleýär.

Suratkeşin pikiriniň çuňlugyny, çeperçilik diliniň aýdyňlygyny we gözýetiminiň giňligini “Arzuwlar agajy” diýen işinde görmek bolýar. Bu ýerde daragt ýaşayşyň nyşany. Onuň daş-töwereginde akyp duran suw teňneligiňi gandyryýan dury çeşmedir. Düzlükler we peslikler ümsüm sähranyň soltanydyr. Arassa mawy asman adam derdiniň habardary, ony kabul edýän Alla tagalladyr! Gaýyp ýören bulutlar bolsa hasyl bolan arzuwlardyr.

Agajyň giň ýaýrap giden şahalaryndan asylgy duran “esgijikler” şu keramatly topraga gelip, keseline şypa tapan adamlaryň ynanjyny aňladýar. Ýalňyzlygyň hos-sary, zenan dünýäsiniň köňlüne aramlyk berýän, arzuw-hyýallaryny hasyl edýän, bu agajyň gudratyna ynanyp gelyän adamlar, oňa özüniň dileglerini, ýürek hasratlaryny, durmuşdan çekýän kynçylyklaryny aýdyp berip, rahatlyk tapýarlar. Perzentsizlikden kösenýän ýaş gelinler, aldaw toruna düşüp, aýralygyň pidasy bolan ýaşlar, günä iş edip, eden-etmişlerine ökünip toba gelen adamlar bu mukaddes ýere gelip çokunýarlar, oňa tagzym edýärler. Bu eseriň pikiri, diňe suratkeşiň zähmeti netijesinde dörändir. Suratda iki sany reňk oýnaýar: sarymtyk mele we aýyk gök.

Bu daragt adamlaryň göwün syrdaşy, haraý sorap gelenleriň asmandaky dileglerini, ýerde amala aşyrýan alamatdyr. Suratkeş ýönekeý bir agajyň üsti bilen wajyp durmuşyň meselesini açyp görkezýär.

Suratkeş R.Berdiýew nakgaşçylyk sungatynda tebigata bolan aýyk duýgularyny şahyrana äheňinde beýan edýär. 1996-njy ýylda onuň döreden “Joşgun” atly eseri ýaňy gelen baharyň arassa howasyny tomaşaça buşlaýar. Köpetdagyň etegindäki gök baýyrlı meýdan giňişligi tebigatyň gözəl keşbine seplesyp gidýär. Çapyp gelyän ak at eseriň taslamasyny herekete getirýär.

Taslamanyň umumy düşegi gök-ýaşyl reňklerde çözülip, çapyp gelyän atyň sagynda we solunda gülleýän erik agajynyň ak reňke boýalmagy ýaz paslyny görkezýär. Ýöne, bu ak gülli baglar gök meýdan düşegini tutuksy edýär. Şeýle ýagdaýda eseriň düşegi agralýar. Bu agyrlyk, ussadyň daglaryň we baýyrlı meýdanlaryň çekilişine-de täsirini ýetiripdir. Ýöne, bu häsiýetler suratkeşiň tebigatyň dürlüligine bolan söýgüsi diýip düşünilýär.

R.Berdiýew nakgaşçy hökmünde tebigat eserlerinde özboluşlylyk gözleýär. Onuň “Magtymguly” atly işinde-de tebigatyň görnüşi eseriň maksadyny açmaga esas döredýär. Mukaddes türkmen ülkesi, Garrygalanyň tebigaty, ýaňy günün dogup gelyän mahaly. Magtymguly çalaja ädimläp, öz sygryýet dünýäsine çümüp barýar. Onuň içki dünýäsini tebigatyň ajaýyp görki açmaga ýardam berýär.

Zehinli zenan suratkeş A.Nuryýewanyň döredijiliginde esasy mowzuk “Zenalar” bolup, olaryň ruhy dünýäsi ony gyzyklandyrýar. Suratkeş üçin zenan bu älem; zenan bu bakylyk; ýagny aýalyň keşbinde dünýäniň aýlanşygyny görmek ussadyň pikiriniň esasy maksady. Elbetde, bu şahsy pikir bilen köp zenanlar razylaşyp bilerler. Ýöne suratkeşiň bu nyşanally suratlandyrmasy ýene-de bir aýratynlygy öňe sürýär. Ol hem zenan pelsepesi bolup durýar. Zenan bakylyk bolsa suratkeşiň baş pikiri.

Suratkeş tebigatyň ajaýyp güllerini-de biparh goýanok. Ol hemme gelin-gyzlara mahsus ýakymly dünýäniň howasyny söýýär. Güller-suratkeş üçin ol adamyň ykbaly ýa-da durmuş pelsepesi. Güllemek – diýmek ýaşlyk, bagtly ýaşamak, nesliň dowamlylygy. Suratkeşiň “Baglanyşyk” (1996), “Tans” (1997), “Güýz” (1997), “Joşma” (1999), “Amazonkalar” (2001), “Gelin” (2002) ýaly eserleri

onuň ykbalyny we döredijilik ýüzüni bize açyp berýär. Zenanyň ykbaly elmydama bagtyýar ýa-da owadan bolup duranok, onuň hem ýanyp-öçmegi mümkin. Ynha, biziň suratkeş zenanymyzyň döredijilik ykbaly şeýle, “Men we sen” diýmegiňde suratkeşiň pelsepesinde aýratyn orny bar.

Suratkeş Ç.Hümmedowyň döreden “Murgabyň ýakasynda” (1999) atly ýakymly eserlerinden täsin täsir alýarsyň. Eserde gyzlaryň kenardaky üýşmegi sary ýeriň düşeginden topar bolup öňe saýlanýarlar. Günortan çaglary, suwuň ýakasynda gyzlaryň suwa düşmek meýilleriniň bardygy duýulýar. Adamlaryň ýüzleri eserde tomaşaçydan gizlenýär. Olaryň duýgulary-da şeýle. Ýöne, eserde çagalaryň duýgy gatnaşyklary şadyýan açylyp, taslamany janlandyrýar.

Eserlerde ýerli şertleriň tebigatyň reňk toplumyny sazlaşykly jemleýän hem bolsa, ondaky keşpleriň nähilidir başga milletlere meňzeýän alamatlaryny görmek bolýar. Eserde duýgy täsirini suratkeşlik akymynyň impressionizm, ýagny fransuz mekdebine öýkünmeçligi görüp bolýar.

Suratkeş A.Hojanyýazowyň “Bahar pasly” (1996) atly peýzažy açyk, ýagty reňkli, şol bir wagtyň özünde ýumşaklygy, reňk gatnaşygynyň näzikligi bilen tapawutlanýar. “Tebigaty goraň” (2001) atly işinde suratkeş-abstrakt ýoluny saýlap alýar. Suratyň reňk sazlaşygy owadan, älemgoşar öwüşginli, açyk, ýagty, gök, gülgüne, arassa melewşe, agymtyl reňkler bilen berlipdir. Eserde adamlaryň öz ata-babalarynyň eken baglaryny aýawly saklamak barada ündelýär.

Özboluşly usuly saýlap alan K. Nurmyradow türkmen suratkeşlerine mahsus döp-dessurlaryna daýanýar. Onuň döreden eserleriniň many-mazmuny halkyň durmuşy, taryhy geçmişi bilen baglanyşykly. Onuň “Gumuň şalary” (1997) atly eseriniň taslamasynda inedördül göwrümiň içine tegelek şekil salnypdyr. Tegelek şekil bu günüň we çölüň keşbini aňladýar. Iki gapdala bakyp duran düýeler toý bezeginde. Eserde sary aýlaw çekilip, onuň daşyna märeke üýşüpdür.

Eseriň örän täsirli tarapy, adam keşpleriniň gurjaga çalymdaşlygy we açyk-aýdyň reňkleriň düzülmegidir. Reňk toplumlarynyň özara sazlaşygy taslama bezeg berýär. Suratkeşiň önünde goýlan wezipe diňe mazmun bolman, eýsem, reňkiň bezegçilik aýdyňlygydyr. Ýöne, adamlaryň şekillerinde miniatýura häsiýetleri duýulýar. Suratkeş bu eserde özüniň gahrymanlaryny çaganyň gözi bilen görýän ýaly, olaryň ýüzlerini täsin bakyşly edip berýär.

Şeýle häsiýetler suratkeşiň “Köne täjirler” (2000) atly eserinde-de bar. Taslamanyň gurluşynda aşakdan ýokarlygyna uzap gidýän täjirleriň toparý derýanyň akymyny ýadyňa salýar. Galan depeler bir tekiz mele reňkler bilen ýapylypdyr. Eserde şowhunly gündogar bazaryň bir bölegi görkezilýär. Täjirleriň kimsi önüm alýar, kimsi ör turyp dur, olaryň gylyk-häsiýetlerini ýiti gözlerinden aňyp bolýar. Suratkeş öz eserlerinde gyzy, sary, gök we gara reňkleri köp ulanyp, türkmeniň baý durmuşyny milli äheňde suratlandyrýar.

§56. Garaşsyzlyk döwrüniň binagärligi

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap, şäherleriň we obalaryň binagärligini döwrebaplaşdyrmak baradaky meseleler Türkmenistanyň Prezidentiniň aýratyn üns merkezinde durýar. Bu döwürde ýaşayş hem edara jaýlary, şonuň ýaly-da jemgyýetçilik binalary üçin bir görnüşdäki taslamalary şäher gurluşynda ulanmaklyk kanun taýdan ýatyrylýar. Binalar we desgalar taslamasynyň halkara ölçeglerine laýyk gelýän gurluşyk kadalary girizilýär.

1994-nji ýylda “Türkmenistanda şäher gurluşyk işi hakyndaky” kanun kabul edilip, şäherlerde hem ilatly ýerlerde gurluşyk işlerini meýilleşdirmek we alyp barmak gatnaşyklaryny sazlaýar hem-de adamlaryň hukuklaryny üpjün etmäge we goramaga, adamyň ýaşayşy we işi üçin tebigy taýdan amatly gurşawy kemala getirmäge gönükdirilýär.

Türkmenistan iň täze bina gurluşygynyň gözbaşyny Garaşsyzlygyň alynmagyndan alyp gaýdýar. Ony biz özygtyýarly döwletimiziň paýtagty Aşgabat şäheriniň mysalynda has-da aýdyň görýäris. Hormatly Prezidentimiziň ynsanperwer syýasatynyň netijesinde, paýtagt şäherimiz gurluşyk işiniň ägirt uly meýdanyna öwrüldi. Ägirt uly binalar we desgalar, hökümet binalarynyň iri toplumlary, ýollar gurlup ulanmaga berildi we döwrebaplaşdyryldy. Binalaryň gurluşygyna türkmen gurluşyklary bilen birlikde, daşary ýurt kompaniýalary we şereketleri taslama-gurluşyk hem-de maýa goýum işlerine işjeň gatnaşyp başladylar.

1992-1993-nji ýyllarda Türkmenistanyň paýtagty Aşgabat şäheriniň hem-de onuň sebitini 2020-nji ýyla çenli ösdürmegiň baş meýilnamasynyň baş ýörelgesi işlenip düzüldi. Baş ýörelgä esas edilip, Türkmenistanyň Prezidentiniň Aşgabat şäherini dünýäniň iň gözел we amatlykly şäherleriniň hataryna ýetirmek baradaky pikiri alyndy. Baş ýörelgede döwletimiziň paýtagty Aşgabady ösdürmekde täze edara ediş serhetleri, Aşgabat etekleri – günbatarda Gökdepe, gündogarda Änew-Gäwers aralygy; Aşgabat sebiti – günbatarda Serdar şäheri, gündogarda Tejen şäheri kesgittlendi.

Prezident köşgi we Hökümet münberi. Prezident köşgi (häzirki wagtda daşary ýurt ilçileriniň kabul edilýän jaýy) Aşgabadyň ilkinji iri gurluşyklarynyň biri hasaplanýar. Prezident meýdançasý we hökümet münberi (soňra täzeden meýilleşdirilip guruldy) şäher merkeziniň özenini düzýär. Meýilnama münber bilen köşgüň arasyndaky çüwdürimli howuzy hem-de Prezident meýdançasynyň merkezini öz içine alýan giňişleýin ösüş i göz önünde tutýar. Şol ugur günortalygyna uzalyp, Prezident seýilgähi öňki “Ýaşlyk” tomaşa jaýynyň ýanyndaky meýdança çenli giňişligi öz içine alýar.

Ilkinji Prezidentiň köşgi özüniň gözел görki bilen giden giňişligi tutup otyr. 1997-nji ýylyň 18-nji aprel aýynda türkmen halky Gurban baýramyny geçiren günü täze Prezident Köşgüniň açylyş dabarasý bolup geçdi. Bu köşgi meşhur fransuz “Buýig” kompaniýasy gurdy.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Oguzhan” köşkler toplумы 2011-nji ýylyň maý aýynyň 18-ine uly şowhun we örän dabaraly ýagdaýda açyldy. Bu binanyň 18-nji maýda açylmagy, ýagny Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygryýet gününde ulanylmaga berilmeginiň özboluşly manysy bar, sebäbi bu gün Magtymguly Pyragynyň Türkmenistanyň özbaşdak, berkarar döwlet bolmagy baradaky arzuwynyň hasyl bolandygyny aňladýar.

“Ruhyýet” köşgi (häzirki günde täzeden rejelendi) Galkynyş köçesiniň günöرتa tarapyndan bina edilip, onuňam iki tarapyndan uly edara ediş binalary galdyrylýar. Ol 1999-njy ýylyň 27-nji dekabry aýynda açylýar. Ruhyýet köşgi häzirkizaman binagärliginiň ýene bir ajaýyp nusgasydyr. Bu merkez onuň daşky keşbinden başlap, içki gelsigine çenli binagärligiň we dizaýn sungatynyň ajaýyp eseridir. Köşgüň bütin gurluşyk meýdany 15 müň kw metrden (68 ga golaý) gowrak, jaýyň öz meýdany 12 müň kw. metre golaýdyr. Fransuz binagäri Robert Bellonyň pikirine görä, köşgüň taslamasy taýýarlananda we gurlanda ol resmi dabaralary üçin hem-de köpçilikleýin çäreler üçin peýdalanylýar bolar ýaly mümkinçilikleri göz önünde tutulypdyr. Bu desga iň täze tehniki üstünlikleri özünde jemleýär. Ruhyýet köşgünde uly maslahatlar, baýramçylyk konsertleri, aýdym-saz bäsleşikleri we halkymyzyň medeni-ruhy durmuşyna degişli beýleki çäreler geçirilýär.

Ruhyýet köşgileri ýurdumyzyň ähli welaýatlarynda dünýä ülnülerine laýyk getirilip guruldy. Bu binalar halkymyzyň milli medeniýetiniň galkynyş ojaýy hökmünde ýurdumyzyň jemgyýetçilik desgalarynyň näýbaşylary hasaplanýar.

Adalat köşgi, Merkezi bankyň we Goranmak ministrliginiň jaýlary Ruhyýet köşgi, Prezident Köşgi, hokümet münberi, täze gurlan Prezident köşki bilen utgaşyp, Aşgabadyň ägirt uly köşk binagärlik toplumyny emele getirýär.

Jemgyýetçilik desgalary. Garaşsyzlyk binasy. 1999-njy ýylda Garaşsyzlyk binasynyň düýbi tutulýar. Ol 2000-nji ýylyň oktýabr aýynyň 26-syna dabaraly ýagdaýda açylýar. Garaşsyzlyk binasynyň özeni inçe, uzyn sütin bilen gupbalanan ýarym sfera göwrüminden düzülýär. Bu göwrüm utgaşmasy türkmen halkynyň ruhy dünýäsine ýakyn bolup, binanyň üsti bilen beýan etmäge niýetlenen pelsepäni ýerlikli açmaga ýardam berýär. Binanyň 118 metr belentligi türkmen halkynyň 118 ýyllap bakna halk bolandygyny alamatlandyrýar. 1991-nji ýylyň oktýabr aýynyň 27-sine öz Garaşsyzlygyny alan türkmen halkynyň baş welaýatynyň jem bolandygy hem, bu binanyň göwrüm ölçegine siňdirilýär. Muňa desganýň 91 metr beýikligindäki şähre syn ediş meýdançasý (balkon) hem-de ondan ýokardaky 27 metr beýiklikdäki baş ýyldyz bilen aý şekili Garaşsyz döwletimiziň dörän ýylyny, aýyny we günini kesgitleýär (*III-nji surat*).

Binanyň daş töweregi türkmen şahyrlarynyň, şahsyýetleriniň, nesilbaşsýynyň, serdarlarynyň, serkerdeleriniň, esgerleriniň heýkelleri bilen gurşalýar. Bu ýadygärlikler Türkmenistanyň belli heýkeltaraşlary: B. Annamyradow, S. Babayew, N. Atayew, G. Ýarmämmedow, Ş. Ýarmämmedow, M. Öwezow, W. Jumaýew, Ý. Madatow, S. Artykmämmedow, W. Garyýew dagylar ýerine ýetirýärler.

111-nji surat. Garaşsyzlyk binasy we heýkeller toplumy

Bitaraplyk binasy. Bitaraplyk binasynyň taslamasyny döretmek boýunça başleşikde türk binagäri Erol Tabanjanyň taslamasy 1997-nji ýylyň ýazynda kabul edilýär. Şol ýylda hem Türkiýanyň “Polimeks” firmasy we türkmen hünärmenleri binanyň gurluşygyna başlaýarlar. Onuň gurluşygy ilki şäheriň merkezinde Döwlet münberiniň golaýynda, häzirki Täjirçilik merkeziniň garşysyndaky meýdançada gurulýar. Bitaraplyk binasy 1998-nji ýylyň dekabry aýynyň 12-sine dabaraly ýagdaýda açylýar we ol bu binanyň täsin gurluşyna syn etmäge halkyň iň köp gelýän ýerine öwrülýär. Bitaraplyk binasy ilki başdaky durkunda Köpetdagyň owadan tebigaty bilen sazlaşdyrylyp, Aşgabadyň günorta tarapyna, daga ýakyn ýere göçürildi (*112-nji surat*).

Binanyň heýkel bezegini türkmen heýkeltaraşlary J.Jumadurdyýew, G.Ýarmämmedow, Ş.Ýarmämmedow, B.Annamyradow, Ý.Madatow, S.Babaýew dagylar ýerine ýeirýärler. Binanyň umumy belentligi 75 metr bolup, onuň 21,5 metriginde, binanyň şähre syn edilýän birinji meýdançasynda dynç almak üçin restoran ýerleşdirilipdir. Onuň 26 metr belentligindäki şähre syn edilýän meýdançasynda binanyň gurluşygynyň alnyp barlyşynyň ilkinji ädimlerini görkezýän suratlar sergisi ýerleşdirilen. Bu sergi içki lift bilen onuň daşyny gaplaýan aýna sütüniň arasynda ýerleşýär. Sergini synlap görenlerinden soň adamlar şol ýerden balkona çykyp şähre syn edýärler. Binanyň 49,5 metr belentliginde hem edil şular ýaly serediş meýdança ýerleşýär we oňada içki lift arkaly barylýar. Ikinji

serediş meýdançadan üçünjä barylýan aralykda ýüzüne baş sany haly gölleri suratlandyrylan baş setir бүрүнч halka desganyň üç gapyrgasyna berkidilýär. Türkmeniň Bitaraplygyny tassyklaýan bu binany türkmeniň taryhy bilen baglaşykly heýkel eserleri bezeýär. Binanyň tagan şekilli üç sütüniň her biriniň iki tarapynda hem-de birinji serediş meýdançanyň esasyňyň daşky halkasynda türkmen halkynyň taryhyna, medeniýetine, sungatyna, döp-dessurlaryna we şu günki gününe bagyşlanan relýef eserleri ýerleşdirilipdir. Olary G.Ýarmämmedow, J.Jumadurdyýew, Ý.Madatow dagylar ýerine ýetirýärler.

112-nji surat. Bitaraplyk binasy

Konstitusiýa binasy. Konstitusiýa binasy 2011-nji ýylyň 18-nji maýynda açyldy. Onuň beýikligi 185 metr bolup, desganyň merkezi 91 metrlik dörtgyraňly sütündir. Binanyň içinde muzeý, giň zallar, 200 orunlyk maslahat zaly, okalga, kompýuter zaly, kitaphana, dükan we kafeler bar. 27 we 118 metr beýiklikde syn ediş meýdançalary bar (*113-nji surat*).

Galkynys meýdançasý. 2011-nji ýylyň 6-njy ýanwarynda Türkmenistanyň Prezidenti hormatly Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda Aşgabatda – Türkmenistanyň Prezidentiniň “Oguzhan” köşkler toplumynyň ýanynda Galkynys meýdançasý açyldy. Onda beýikligi 45 m bolan owadan, ajaýyp sütün oturdyldy. Sünnälenip bejerilen sütüniň ýokarsynda Ýer şarynyň görümi, Prezidentiniň ştandartynyň altyn çaýylan heýkeli bilen jemlenýär (*114-nji surat*).

113-nji surat. Konstitusiýa binasy. 2011 ý.

114-nji surat. Galkynyş meýdançasyndaky sütün. 2011 ý.

“Oguzhan” suw çüwdürimler toplumy. “Oguzhan” suw çüwdürimler toplumy 2008-nji ýylyň 29-njy iýunynda şowhunly we dabaraly ýagdaýda açylýar. Bu gözeli suw çüwdürimler toplumynda oturdylan türkmeniň nesilbaşysy Oguz hanyň we onuň alty oglunyň ýadygärlikleri paýtagtymyza gelen myhmanlary garşylaýar. “Oguzhan” suw çüwdürimler toplumy özüniň meýdanynyň möçberi boýunça Ginnesiň rekordlar kitabyna girdi (115-nji surat).

115-nji surat. Oguz- hana bagyşlanan heýkeller toplumy. S.Babaýew. 2008 ý.

Myhmanhanalar. “Gara altyn”, “Çandybil”, “Arkaç”, “Nebitçi”, “Köpetdag”, “Demirýolçy”, “Aziýa”, “Ahal”, “Daýanç”, “Ýedigen” we beýleki myhmanhanalary iri gurluşyklaryň ilkinjileriniň hatarynda Berzeňni Arçabil ýolunuň demirgazyk tarapynda gurlan myhmanhanalar toplumdyr. Myhmanhana toplumynyň baş meýilnamasy şäher häkimliginiň arhitektura gullugynyň hünärmenleri tarapyndan, baş arhitektorynyň ýumşy boýunça ýerli arhitektoýlar taýýarladylar (F.Aliýew, B.Muhadow, A.Azizow, D.Ýakubow, G.Saparow, F.Bagyrow, N.Annamammedow, A.Çernýawskiý, L.Haçaturýan). Netijede, Köpetdagiň eteginde boşluk ýerde özboluşly arhitekturaly myhmanhanalar toplumu peýda bolýar. Berzeňnide gurlan myhmanhanalaryň – ofisleriň birgiden toplumu gyzykly döredijilik gözlegleriniň aýdyň mysalydyr.

Garaşsyzlyk ýyllarynyň miwesini näçe sanasaňda azdyr. Ýurdumyza daşary ýurtdan gelýän işewürlere, syýahatçylara, alymlara döwrebap hyzmat edýän myhmanlaryň ençemesi gurlup ulanylmaga berildi. Aşgabatda “Türkmen Plaz”, “Ak Altyn”, “Oguzkent”, “Aşgabat”, “Ýyldyz” myhmanhanalary şäher binagärligine diýseň ajaýyp görk berýär.

Balkan welaýatynyň Türkmenbaşy şäherinde Hazarýaka “Awaza” milli syýahatçylyk zolagy hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen dünýäniň in owardan dynç alyş merkezleriniň birine öwürüldi. “Watançy”, “Nebitçi”, “Çarlak”, “Daýanç”, “Serdar”, “Arzuw”, “Hasyt”, “Berkarar” we başga-da myhmanhanalar we sagaldyş merkezleri deňziň tämiz tebigaty bilen sazlaşyp, göreniň göwnüni galkyndyrýar.

Aeroport (uçar menzili). Garaşsyz Türkmenistanda aeroport – uçar menzili 1994-nji ýylyň 2-nji ýanwarynda halkara we içeri awioreýslere hyzmat edip başlady. Orta Aziýada deňi taýy bolmadyk täze aeroportiň dürli reňkler bilen öwüşgin atýan, ýeke-täk görnüşde bina edilen desga bolup, artykmaç bezeg berilmedik binalaryň biridir.

Dini desgalar. Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň döremegi türkmen halkynyň döp-dessurlaryny, şol sanda musulman medeniýetiniň gymmatlyklaryny-da dikeltmeklige hem mümkinçilik berdi. Aýratyn hem dini desgalary bina etmek mümkinçiligi ýüze çykdy. Garaşsyz Türkmenistanda musulman binagärliginiň giň ýaýran görnüşini metjitler bolup, olar gysga wagtyň içinde ýurdumyzyň hemme welaýatlarydyr etraplarynda, şäherlerde hem obalarda guruldy. Has uly metjitler Aşgabatda hem-de paýtagt sebitinde guruldy. Olara Gökdepe metjidi (1995), Gypjak obasynda galdyrylan Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň ruhy metjidi (1995), Ärtogrul Gazy metjidi (1998), Köşi obasyndaky Şehitler metjidi we başgalar girýärler.

Sport desgalarynyň gurluşy. Sport desgalary ýurdumyzda giň gerime eýe bolan ulgamdyr. Garaşsyzlyk ýyllary içinde “Köpetdag” stadiony, “Olimpiýa sport toplumu”, “Buzly köşk”, “Saglyk ýoly” paýtagtymyzda ilkinji gurlan näýbaşy binala-

rydyr. Paýtagtymyzda we welaýatlarda açylan atçylyk toplumlary, “Gyşky oýunlar sport toplumy” (2011), Türkmenistanyň Milli sport we syýahatçylyk institutynyň binasy (2012) we onlarça sport mekdepleri gurlup ulanylmaga berildi.

Garaşsyzlyk ýyllarynda Daşoguzda, Balkanabatda, Maryda, Lebapda, Ahal welaýatynda we Aşgabatda umumy meýdany müňlerçe inedördül metr bolan stadionlar, öz içine sport tennis kortlary, sport zallary, suwda ýüzmäge niýetlenen howuzlar, ençeme açyk sport meýdanlary we başga-da birnäçe desgalar guruldy. Paýtagtymyzda sport desgalarynyň birnäçesiniň, şol sanda 1996-1997-nji ýyllarda “Köpetdag” stadionynyň durky Türkiýäniň “Mensel” kompaniýasynyň gurluşykçylary tarapyndan Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 6 ýyllygyna bagyşlanyp täzelendi.

Türkmenbaşy şaýolunyň ugrunda Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Olimpiýa sport toplumy guruldy, onuň uzynlygy 2 km, ini 500 m golaýdyr. 36 müň tomaşaýy orunlyk bu sport toplumy gysga wagtyň içinde şäherlilериň tomaşa edýän sport-sagaldyş merkezine öwrüldi. Stadionyň oýnuň dürli görnüşleri üçin üsti ýapyk zallary hem bar. Saparmyrat Türkmenbaşy şaýolunyň ugryndaky “Olimpiýa” sport toplumynyň (“Altyn Asyr” sport merkezi) gurluşygy 1996-njy ýylda başlandy. Bu toplum futbol meýdançasyny, sport howuzlaryny, tir oýnalýan ýerleri we beýleki sport meýdançalary öz içine alýar. 2000-nji ýylyň oktyabr aýynyň 27-ne “Olimpiýa” stadiony açylyp ulanmaga berildi. Stadionyň merkeziniň ini 65 metr, uzynlygy 105 metr bolan gök otly meýdança tutýar. Onuň 17 sany girelgesi bar. Olardan başga-da stadiona 7 metr çuňlukda, 1350 maşyn üçin niýetlenen ýerasty iki gat duralgalar bar (häzirki döwürde bu ýerde has-da uly gerimde sport şäherçesi gurulýar).

Aşgabat şäheriniň günorta çetinde, Köpetdagyň etegindäki beýik baýyrlykda “Saglyk ýoly” atly pyýada ýörelge ýodasynyň gurulmagy, adamlaryň saglygyny dikeltmek üçin gurulan desgadyr. Bu ýol häzirki günlerde Aşgabatlylaryň dync alýan söýgüli ýerine öwrüldi.

Ministrlikler. Garaşsyz Türkmenistan baky Bitaraplyk statusyna eýe bolandan soň, ynsanperwerlik ýörelgelerine daýanyp, dünýä ýurtlary bilen dostlukly aragatnaşyklary ýola goýdy. Türkmenistanyň dünýä ýurtlary bilen içgin syýasy, ykdysady we medeni gatnaşyklary ýola salmak bilen Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň, şeýle hem beýleki ministrlikleriň edara binalary gurulyp ulanylmaga berildi. Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň binasynyň ýokarsynda Ýer şarynyň şekiliniň ýerleşdirilmegi, biziň döwletimiziň dünýä ýurtlary bilen dostlukly aragatnaşygy saklamak we rowaçlandyrmak baradaky syýasatyny aňladýar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe bilim ulgamynda hem ägirt uly işler amala aşyryldy. Ýaş nesli okatmagyň täze tehnologiýalary bilen enjamlaşdy-

rylan kaşaň binalarda bilim almaga ähli şertler döredilýär. Türkmenistanyň Bilim ministrliginiň edara binasynyň bilimleriň çeşmesi bolan kitaba meňzedilip bina edilmeginiň özboluşly manysy bar. Edil, şonuň ýaly-da, ýurdumyzda häzirki zaman tehnologiýalary bilen enjamlaşdyrylan täze ýokary okuw mekdepleri guruldy we olarda ýaşlara dürli ugurlardan bilim almaga ähli mümkinçilikler döredildi.

Döwletimiziň “Il saglygy – ýurt baýlygy” şygary saglygy goraýyş ulgamyň baş ýörelgesidir. Hormatly Prezidentimiziň atalyk aladasy netijesinde “Saglyk” Döwlet maksatnamasy üstünlikli durmuşa geçirilýär. Ýurdumyzda in täze häzirki zaman lukmançylyk enjamlary ornaşdyrylan döwrebap hassahanalar, kesel anyklaýyş merkezleriniň ýüzlerçesi halkyň hyzmatynda. Ýurdumyzda eneleriň we çagalaryň saglygyny goramaklyga uly üns berilýär. Watanymyzda çagalaryň sagdyn ösmegi, şadyýan dynç almagy, döwrebap bilim almagy, döredijilik zehinlerini ösdürmekleri üçin ähli şertler döredilip gelinýär. Ýurdumyzyň gözəl künjekleri Gökderede, Awazada we beýleki ýerlerde dynç alýan bagtyýar çagalaryň şadyýan gülküleri belent ýaňlanýar. Arçman, Mollagara, Farap, Baýramaly şypahanalary binagärlik gurluşygy ýokary amatlyklary bilen tapawutlanyp, halkyň saglygy üçin bu ýerlerde hem oňaýly şertler döredildi.

Türkmenistanyň Döwlet muzeýi. Bu ajaýyp muzeý 1998-nji ýylyň noýabr aýynyň 12-sinde dabaraly ýagdaýda açylýar. Onuň umumy tutýan meýdany, ilki 22,500 kw.metre barabar bolup, muzeýiň öz desgasynyň tutýan ýeri 16 mün kw. metrdir. Esasy desganyň içinde 4 sany konferens zallar, sergi zallary, administratiw ofisler, restawrasion tehniki ussahanalar, kafeteriýa ýerleşdirilendir. Halkymyzyň milli mirasyny gorap saklamakda bu muzeýiň ähmiýeti uludyr. Türkmenistanyň Döwlet muzeýi, Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň tagallasy bilen, onuň meýilnamasyna üýtgeşmeler girizilip, Türkmenistanyň täze döwrüni wagz edýän taryhy binalar toplumu gurlup ulanylmaga berildi (*116-njy surat*).

116-njy surat. Türkmenistanyň Döwlet muzeýi. 1998ý.

XXI asyryň başyndan bäri medeni ojaklary, ýaşaýyş jaýlary, sport toplumlary, edara kärhanalary, ýokary okuw mekdepleri we başga-da edara-kärhanalaryň täze binalarynyň onlarçasy dünýä ülnülerine gabat getirilip gurlup tabşyryldy.

Dünýäde iň belent flagstog. Ginnesiň rekordlar kitabyna girizilen belent flagstog Türkmenistanyň Döwlet muzeýiniň binasynyň önündäki meýdançada ýerleşýär. Ol 2008-nji ýylyň 29-njy iýunynda dabaraly ýagdaýda açyldy. Flagstoguň belentligi 133 metrden ybaratdyr. Bu flagstogda Türkmenistanyň ägirt uly Döwlet baýdagy dikeldildi, onuň uzynlygy 52,5 metre, ini 35 metre, agramy bolsa 420 kilograma barabardyr.

Şekillendiriş sungaty muzeýi. Özünde şekillendiriş sungatynyň nakgaşçylyk, binagärlik bezegi, grafika, heýkeltaraşlyk we amaly-haşam sungatynyň daşary ýurt we türkmen wekilleriniň eserlerini jemleýän ajaýyp muzeýi 2006-njy ýylyň 17-nji fewralynda Döwlet Baýdagynyň baýramyna gabatlap dabaraly ýagdaýda açyldy. Bu muzeý häzirki günlerde sungat muşdaklarynyň gelim-gidimli ýerine öwrüldi. Şekillendiriş sungaty muzeýi döwlet baýramlaryna we şanly senelere bagyşlap ýygy-ýygýdan özüniň gaznasyndaky eserleriň sergisini gurnap gelýär. Türkmen we daşary ýurtly suratkeşler özüleriniň şahsy sergilerini bu ajaýyp muzeýde ýygy-ýygýdan geçirip durýarlar.

Ülkäni öwreniş muzeýleri. Ýurdumyzda halkymyzyň maddy we ruhy medeniýetini ösdürmek barada uly aladalar edilýär. Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen welaýatlarymyzda ýerli binagärlik döplerine eýerip, taryhy we ülkäni öwreniş muzeýleriniň ajaýyp binalary gurlup ulanmaga berildi. Daşoguzyň, Marynyň, Balkanyň, Lebabyň ajaýyp binalary ýerli halkyň baý medeni mirasyny özünde jemläp, ösüp gelýän ýaş nesli watançylyk ruhynda terbiýelemekde ähmiýeti artdy. Ahal welaýatynda gurlan Milli Ak bugdaý muzeýi türkmen halkynyň irki siwilizasiýa merkeziniň nusgasy hökmünde gymmatlydyr.

Teatrlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda paýtagtymyz Aşgabatda we welaýat merkezlerinde täze teatrlar we kino-konsert merkezleri gurlup, häzirki günde halk köpçüligine hyzmat edýär. Paýtagtymyzda Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky Baş drama teatry, Talyplar teatry, Magtymguly adyndaky Sazly-drama teatry, Alp Arslan adyndaky ýaş tomaşaçylar teatry, Türkmen Döwlet gurjak teatry, “Watan”, “Türkmenistan”, “Aşgabat” kino-konsert merkezleri, Türkmenistanyň Döwlet medeniýet merkeziniň kaşan jaýlary ýurdumyzyň ajaýyp binagärlik toplumyny düzýär. Ýurdumyzyň hemme welaýatlarynda, ýagny Balkan welaýatynyň Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy adyndaky döwlet drama teatry, Daşoguz welaýatynyň Nurmuhammet Andalyp adyndaky döwlet sazly drama teatry, Lebap welaýatynyň Seýitnazar Seýdi adyndaky döwlet sazly drama teatry, Mary welaýatynyň Kemine adyndaky döwlet drama teatry türkmen binagärlik gurluşygynyň özboluşly nusgasy bolup, milli medeniýetimizi baýlaşdyrýar.

Ýurdumyzda döwrebap gara we demir ýollaryň gurluşygy-da güýçli depgin-de alnyp barylýar. Şeýle gurluşyklaryň biri-de Lebap welaýatynda Amyderýanyň üstünden geçýän demir hem-de gara ýollar, Balkan welaýatynda Türkmenbaşy şäheriniň golaýyndaky uzynlygy 1,3 km estakada köprüsi hem häzirkizaman köpugurly gurluşyklaryň ülnüleri esasynda gurlan desgalarydyr.

Türkmenistan agzybirligiň we dostlugyň mekany hökmünde dünýä halklarynyň ünsüni özüne çekýär. Daşary ýurtly myhmanlar ýurdumyzda alnyp barylýan gurluşyk işlerine ýokary baha berýärler.

§57. Garaşsyzlyk döwrüniň nakgaşçylygynda watançylyk temasynyň şöhlelenişi

Garaşsyzlygyň ilkinji ýyllaryndan başlap şekillendiriş sungatynyň görnüşlerinde dürli pelsepeçilik dünýägaraýyşlary ösüp başlaýar. Suratkeşler döredijilik işlerine örän uly jogapkärçilik bilen çemeleşip, öňde durýan wezipeleri döwrebap çözmäge çalyşýarlar. Döwrüň talap edýän çeperçilik islegleri, suratkeşiň dünýä garaýyşlary, pelsepewi oýlanmalary, pikirleri esasy wezipe bolup durýar. Bu pikirler ilkinji nobatda nakgaşçylyk sungatynda aýdyň ýüze çykýar. Häzirkizaman türkmen nakgaşlary ähli reňkleme serişdelerinden peýdalanylýan, göwrüm we mazmun düşünjelerine çuňňur üns berýärler. Olarda gündogar mukamlary ýaňlanýan eserler tolkunly döredijilikli şöhlelendirilýär. Suratkeşler durmuş, ykbal, jemgyýet, tebigat mazmunly eserleriniň üsti bilen ahlak, terbiýe, watansöýüjilik, adamkärçilik düşünjelerini adamlaryň aňyna ornaşdyrýarlar. Bu sazlaşykly alamatlar adamzat jemgyýetiniň adalatly maksatlarynyň hasyl bolmagyna, parahatçylygy gorap saklamaga gönükdirilen şygara bolup köňüllerde ýaňlanýar.

Garaşsyz Watanymyzyň şekillendiriş sungaty günsaýyn ösýär we döwrebap derejä eýe bolýar. Türkmen halky gadymdan bäri öz inçe nakgaşçylyk senedini amaly-haşam sungatynda saklap geldi. Onuň kökleri has gadymy eneolit döwürlerinde-de reňklere bolan jadyly garaýyşlar sazlaşyp ösen sungat bolupdyr. Türkmenler beýik medeniýetleri başyndan geçirip, nakgaşçylygyň syrly alamatlaryny dünýä äşgär edip gelen halkdyr. Garaşsyzlygyň suratkeşlere beren erkinligi türkmen nakgaşçylyk sungatynyň täzeden galkynmagyna şert döretdi. Nakgaşçylyk sungatynyň dürli pelsepeçilik we özüne maýyl edýän dünýägaraýyşly gymmatlygy bar. Ol edil türkmen halylarynyň, şaý-sepleriniň we dürli el işlerindäki reňk sazlaşygy bilen ýerine ýetirilen nagyşlar ýaly häzirki güne çenli saklanyp, özüniň syrly mazmuny bilen gymmatyny saklap gelýär.

Türkmen milli we döwrebap eserlerini yzygider döretmekde we halk köpçüligine lezzet bermekde işjeň zähmetini görkezen onlarça nakgaşçylar: Y.Gylyjow, Ý. Baýramow, Ç. Amangeldiýew, Ş.Akmuhammedow, D.Baýramow, B.Hojammaýew, A.Almämmedow, K. Nurmyradow, S.Meredow, G.Meredow, A.Muhammedow, T.Tugurow, J.Amandurdyýew, A.Akyýew, P.Garryýew, A.Kulyýew we başgalar dürli žanrlarda milli pelsepeçilik äheňli döredijilik ýoluny saýlap önjeýli zähmet çekdiler.

Esasy bellemeli wezipeleriň biri-de, bu günki hakykatyň janly keşbini döretmek we gadymy çeperçilik däplerini gaýtadan işläp döredijiliginde synamak bolsa, diňe hususy şahsyýet kemala getirdi. Suratkeşiň döredijiligindäki bu synaglar ähli täzeliklere mahsus, milli derejäni sungatda gazanmaga eltýär. Suratkeşler sungatyň täsirli mümkinçiliklerini işjeň gözleýärler, olar bu günki hakykatyň çuňňur we köptaraply tebigatyny şöhlendirmäge çalyşýarlar, halkara sergilere we bäsleşiklere gatnaşýarlar.

Garaşsyz Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhyna ajaýyp eserleri bilen goşant goşan döwrebap suratkeşleriň biri-de B.Hojammaýewdir. Onuň aglaba eserleriniň içinden: “Türkmenler awda” (1999), “Türkmenistanyň Milli Gahrymany Atamyrat Niýazow. Edermenlik” (2000), “Halk, Watan, Türkmenbaşy” (2001) ýaly işleri suratkeşiň döredijilik başgançagyny kesgitleýär. B.Hojammaýew ussatlyk ýoluna milli özboluşlylygy, erkin döredijiligi, irginsiz kän gözlegleri we kyn durmuş ýollaryny başdan geçirip geldi.

B.Hojammaýewiň “Türkmenler awda” (1998) atly eseri özüniň nepisligi we örän sünnälenip ýazylmagy bilen adamlaryň ünsüni özüne çekýär. Eseriň merkezinde dik duran we oturan boýdan-başa tämiz geýnülüwi baý türkmen serkerdeleriniň portret häsiýetleri suratlandyrylýar. Olaryň dikanlap, dymyp durmagy, tebigatyň daň-säheriniň tämiz şemalyny ýatladýar. Dymyşlygy türkmen tazylarynyň hereketi bozýar. Ýöne, gahrymanlar özüniň awynyň sesini eşitmäge maýyl dek, hereketsiz duruşlaryny üýtgetmeýärler. Dik duran goja awçynyň arkasyndaky türkmen atynyň eýesine wepadar durşy ähli taslamany milli mukamdan doldurýar (*117-nji surat*).

Eser jadylaýjy tämizlik, aş gőzellik, nepis sözlülük bilen şahyrana beýan edipdir. Onuň ajaýyp howasy suratkeş ussadyň ene topragymyza buýsançly ýüreginiň gürsüldäp urşy bilen düşündirilýär. B.Hojammaýewiň tämiz suratkeşlik usuly ussadyň döredijiligini halka ýakyn edip görkezýär. Onuň sungaty - türkmen nakgaşçylyk mekdebiniň nusgawy eserlerine girizilmäge mynasypdyr.

Halypa ussat Ç.Amangeldiýewiň döredijiliginiň ösen döwri Garaşsyz diýarymyzyň milli taryhy bilen häsiýetlendirilýär. Ussatlygyny netijeli ulanyp suratkeş bir deminde milli sungatynyň nyşanlandyryan eserleri dünýä indirýär. Eserler milli häsiýetde, ýokary ussatlyk bilen ýerine ýetirilipdir. Olar türkmen şekillendiriş sungatynda aýratyn orna eýedirler.

117-nji surat. Türkmenler awda. B.Hojammaýew. 1998 ý.

Ç.Amangeldyýew reňkiň üsti bilen türkmen sungatynyň gadymy estetiki başlangyjyny täzeden dikeldýär. Ol “Gadymyýetiň köki”(2000) atly eserinde milli mirasa ýüz tutýar. Seljuk şalygynyň iň soňky beýik patyşasy Soltan Sanjaryň guburhanasyny şekillendirýär. Hamala bulutlaryň arasynda gaýyp ýören ýaly bu ajaýyp bina, orta asyrdan bize galan ýadygärlikdir. Suratkeş ony başdan-aýak çintgiläp işlemeýär we ownuk uşak böleklere-de känbir üns bermeýär. Onuň esasy maksady reňk aýratynlygyny we pikiri mesaýy açyp görkezmekden ybaratdyr. Ýene-de ekspressiw döwür-döwür göwrümler, batly çalnan ýogyn boýaglar sazlaşykly garyşygyny emele getirýär. Şeýle bir kanuny we giňişligiň plastiki duýgusy, göwrümlilik, howa şertliligi suratkeşiň döredijiliginiň kämillik derejesine ýetendigine güwä geçýär. Bu ýerde nyşan reňk arkaly beýan edilýär.

Aýal patyşasy Tomirisiň ýüz keşbinde batyrgaý, dogumly, edermen, paýhasly we hiç zatdan gaýtmaýan, iň soňky damja ganyny hem Watan üçin bagyş etmäge taýyn bolan söweşiji zenany suratlandyrýar. Eger-de taryhyň irki döwürlerine salgylansak, Tomiris gadymy türkmen taýpasy, massagetleriň hökümdary bolan. Suratkeş öz işinde Tomirisiň paýhasly duran ýagdaýyny onda jemlenen güýç kuwwaty suratlandyrýar. Aýal tebigatyna häsiýetli bolan gowşaklyk Tomirisiň söweşeň ruhuna asla gelişjek zat däldir. Tomiris elmydama düşmandan üstün çykýan beýik ynsan derejesinde taryha giren şahsyýetdir. Onuň döreden kuwwatly imperiýasy, şol döwürde döwletiň ösen derejesinde bolupdyr.

Garaşsyzlyk temasyny janlandyrmakda halypa suratkeşlerimizden başlap, döwrümiziň ýaş nesillerimize çenli gatnaşýarlar. Suratkeş A.Muhammedowyň “Ruhnamanyň döreýşi” (2002) diýen eserinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň türkmen halkymyzyň taryhy ummanyna çümüp, ata-babalarymyzyň ýörän ha-kyky ýoluny, häzirki zaman we geljek ruhy binýadyny ýazyp oturan iş pursadyny janlandyrýar. Bu eser milli döredijiligiň äheňinde berjaý edilipdir.

Garaşsyz hem Baky Bitarap ýurdumyzyň derwaýys meselelerini gozgaýan K.Oraznepesowyň “Galkynys” (1998) diýen eserini mysal getirmek mümkindir. İş özüniň reňk öwüşgini we dinamiki dartgynlylygy bilen göreniň ünsüni özüne çekýär. Suratda türkmeniň beýik oglunyň Ruhýet köşgüniň önünde öz milletini jemläp çykyş edip duran pursaty suratlandyrylýar. Eserde şatlykly, şagalaňly we şowhunly baýramçylygy mese-mälim görünýär.

Bu eser ajaýyp nepisligi we nakgaşçylyk serişdeleriniň tämiz ýerine ýetirilişi bilen tapawutlanýar. Suratkeş döredijilik ýolunyň ençeme ýyllarynyň dowamyn-da gazanan çeper ukybyny ussatlarça ulanyp bilipdir. Ol köp sudurly taslamadan çekinmeýär, eýsem ony ussatlarça batyrça alyp çykýar. Eser gadymy döredijilik ýolunyň mahsus bolan milliligi eýerýär.

P.Garryýewiň “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň gudraty” (2003) atly eserinde ýurdumyzyň gadymy taryhy ýadygärliklerini, milli gymmatlyklarymyzy, döwlet nyşanlarymyzy, türkmen halkynyň ruhy kitaby bolan Mukaddes Ruhnamanyň aýdyň suratyny berýär. Ilkinji Prezidentiň nurana keşbi we onuň esasy taglymaty eseriň taslama merkezini düzýär. Iki sany zynjyr aýlawyny emele getirýän ýyldyzlar toplumynyň içinde bolsa asman-ýyldyz täleýnamasy ýerleşdirilen. Işin çür depesinde türkmeniň döwlet tugrasy, aşakda bolsa Prezidentiň köşgi suratlandyrylandyr.

H.Çüriýewiň “Nesil daragty” (2004) atly eserinde taryh bilen häzirki güni sazlaşdyryp utgaşdyrýar. Ol, ilkinji Prezidentiň keşbini ortada ýerleşdirip, onuň daş töweregini taryhy şahsyýetler bilen gurşaýar. Bir elinde peýkam, beýlekisinde okuny saklap duran Oguz han Türkmeniň nesil daragty hökmünde görkezilipdir. Suratkeş türkmenleriň beýikligini suratlandyran 16 sany gahrymanlary şekillendirýär.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow: “Merwde we beýleki gadymy şäherlerimizde dünýä ylmyna we bilimine, medeniýetine goşant goşan şahsyýetleriň giden bir nesli kemala gelipdi... Biruny, Faraby, Horezmi, Ulugbek, Omar Haýýam, Lukman Hekim we başgalar şol döwrüň adamzada beren şahsyýetleridir” diýip belleýär.

Taryhy žanr diýip, diňe bir geçen döwür bilen baglanyşykly eser bolman, eýsem halkyň we adamzadyň durmuşynda belli bir ugurda yz galdyran şahsyýetleriň keşbini ýa-da ähmiýetli pursadynyň çözgüdini açyp görkezýän eserlere hem aýdylýar.

Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynda beýik şahsyýetlerimiziň keşbini döretmek wezipeleri suratkeşlerimiziň döredijiliginde esasy orny eýeleýär. Häzirkizaman suratkeşleri halkymyzyň milli däplerine we gadymy taryhyna eýerip, çeperçilik sungatynyň dürli tehnikalarynda gözlegleri amal etmäge çalyşýarlar.

118-nji surat. Oguz han Türkmen. Ý.Baýramow. 1997 ý.

Türkmenistanda Garaşsyzlygyň 22 ýyllynyň içinde nakgaşçylyk sungatynda taryhy şahsyýetlerimiziň keşplerini döretmek boýunça, türkmen mirasyna örän önjeýli goşant goşuldy. Türkmen suratkeşleri geçen taryhy ýolumyzy surata geçirmekde ägirt uly işleri amala aşyrdylar.

1991–2013-nji ýyllarda nakgaşçylyk sungatyndaky özgerişler ýoluny birnäçe basgançaklara bölmeklik täze sungatyň taryhy üçin möhüm hadysa bolup durýar. Eger-de, 1991-1995-nji ýyllar geçiş döwri özleşdiriş we taryhy jemgyýetçilik talaplary kämilleşdirmek nazaryýeti derwaýys bolan bolsa, 1996-2006-njy ýyllarda türkmen suratkeşleriniň döredijilik ýoly kadaly milli taryhy äheňlerden ugur alýar. Olaryň aňy-düşünjesi ýerli taryhyň maddy we ruhy gymmatlyklaryna gönükdirilýär. Garaşsyzlygyň waspy taryhy şahsyýetleriň üsti arkaly suratlandyrylýar we halka hödürlenýär. 2007-nji ýyldan başlap türkmen sungatynda has kämil basgançak kemala gelip, ol ýokary derejeli professional talaplary öňe sürýär.

Halypa suratkeşimiz Ýarly Baýramowyň epika žanrda döreden “Görogly söweş meýdanynda” (1992), “Gorkut ata” (1997), “Oguz han Türkmen” (1997), “Görogly” we “Görogly ýigitleri bilen” (1997), “Görogly” (2001) ýaly monumental taryhy işleri, örän batyrça we ajaýyp ýerine ýetirilen eserlerdir (*118-nji surat*).

Görogly asyrlar boýy türkmen halkynyň ruhy buýsanjy, göwün daýanjy, söýgüli gahrymany bolup her bir türkmeniň ýüreginde ýaşady. Garaşsyzlygymyzyň ilkinji günlerinde Ý. Baýramow “Görogly söweş meýdanynda” atly eserini ýazmak bilen, ol söýgüli gahrymany täze döwletimiziň başlangyjynyň mundan buýana berk we sarsmaz boljakdygyny ýüregi bilen goldap döretdi. Elbetde, bu eseriň gahrymanynyň önünde hiç bir adam güýji durup bilmez. Eserde boýdan başa gaýduwsyz Göroglynyň ene-topragyna dyza çöküp, Ata-Watanyny goramaga kasam edýän pursady suratlandyrylýar. Kyrk ýigidiň hatara duran sudury uruş lybasyndaky Göroglynyň keşbini has-da arşa göterýär. Sagynda Gyratyň, çepinde Agaýunus periniň ruhy sudury tutuş asmany tutýar. Bu şekiller Göroglynyň boýdan başa keşbini görkezýär.

1997-nji we 2001-nji ýyllardaky döredilen Göroglynyň sypatlary başlangyç tapylan keşpden gaty bir daşlaşmaýar. Suratkeş söýgüli gahrymanyň diňe lybaslaryny täzeleýär we onuň daş töweregini gurşaýan durmuşy pähim-paýhasdan we parahatçylykdan doldurýar.

Suratkeş Allamyrat Muhammedowyň taryhymyza degişli göwrümlü işlerinden “Muhammet Togrul bege soltanlyk hutbasy berilýär” (2001–2002), “Biziň güýjümüz agzybirlikde” (Oguz han ogullary bilen), “Oguz toýy”, “Parfýan äheňleri”, “Togrul beg”, “Keýmir Kör” ýaly eserleri sungat äleminde belli işlerdir.

Suratkeşiň 2001-nji ýylda döreden “Biziň güýjümüz agzybirlikde” (Oguz han ogullary bilen) atly eseri taryhy we epiki žanr hökmünde seretmäge degişli. Eserdäki reňkler milli häsiýetleri oýaryp, açyk we ýerlikli sazlaşygy döredýär. (*119-njy surat*).

119-njy surat. Biziň güýjümüz agzybirlikde. A.Muhammedow. 2001 ý.

A.Muhammedowyň “Parfýan äheňleri” atly eseri türkmen taryhy bilen baglanyşykly waka. Ol Nusaýyň tegelek köşgünde bolup geçýär. Onuň beýany döwletiň häkimliginiň ýaş nesle miras galdyrylmagy bilen düşündirilýär. Eseriň merkezinde iki patyşanyň lowlap ýanýan oduň önünde gapma-garşy oturyp, ör turup duran ýaş çatynjalara ak pata berýän pursaty görkezilýär. Demirden bezemen gapda ýanýan ot durmuşyň dowamlylygynyň nyşanyny açyp, atalaryň nesliniň umytly geljegini ynandyrýar. Tegelek köşgüň içi märekeden doly. Olar arkadaky diwara ýanaşyp hatar düzüp durlar. Eseriň çep ganatynda sazanda aýallar mukam çalýarlar.

Suratkeş gahrymanlaryň eşiklerini we olaryň daş töwregini gurşaýan zatlaryň ählisini taryhy tapyndylar bilen baglanyşdyryp reňk sazlaşygy bilen açyp görkezmäge çalyşýar. Eseriň aşaky böleginde, şa eşiginde berilýän şekil gyzyl reňkiň üsti bilen eseriň wakasyny janlandyrýar we milli öwüşgin berýär.

A. Muhammedow “Togrul bege soltanlyk hutbasy berilýär” atly eserinde örän çylşyrymly pursatlary beýan edýär. Giň sütünli köşgiň içi toý lybasynda janlanýar. Jemlenen märekäniň, köşk emeldarlarynyň, sazandalaryň taslamadaky aýlawly hereketi, işiň merkezinde bolup geçýän taryhy wakada jemlenýär. Dört basgançak galdyrlan tagtyň üstünde Togrul beg türkmen çep golunda jygasyny tutup rahat otyr. Onuň nazary oňa ýüzlenýän ilçiniň okaýan hatynda saklanýar. Hatdat howlukmaç wakany kagyza ýazýar. Çep ganatda oturan serkerdeler şat-

lykly gobsunýarlar. Sag ganatda awçy mergen butnaman göni otыр. Kerneý, sur-naý, deprekler batly çalynýar. Umuman, suratkeş türkmen halkynyň taryhyndan taryhy ähmiýetli pursaty giň möçberde janlandyrmagy we ony tomaşaça hödürle-megi aňyr ýany bilen başarypdyr.

Eseriň aglaba bölegi kendirde gök-ýaşyl reňk toplumynda ýazylýar. Merkez-den kese geçýän gyzyly haly ýörelgesi gök-ýaşyl ýagly reňkler bilen ýiti oýnaşyp türkmen mekdebine mahsus sazlaşygy emele getirýär. Suratkeşiň has taryply ta-rapy, keşpleriň goýulan ýerleri, olaryň gahrymanlarynyň ýüz keşpleri, egnindäki eşikleriniň bezegleri ýerli äheňde bermegi ussatlyk bilen ýerine etirilýär.

Türkmen şekillendiriş sungatynda Baýram hanyň keşbini döreden ussat haly-palaryň eserleri barada sungaty öwreniji Gurbanjemal Kuraýewa örän gyzykly maglumatlary berýär. Onuň pikirçe Baýram hanyň keşbini ýiti nazarly, dürli öwüşginde suratlandyrmak suratkeş Çary Amangeldiýewe başardypdyr.

Baýram hanyň çeper keşbini döretmekde hindi alymy Ram Kişor Pandiniň maglumatlarynyň nakgaş üçin uly ähmiýeti bolýar. “Baýram han orta boýly, örän syratly we gujurly bolupdyr. Ol gaty sagat we sagdyn bedenli bolupdyr. Gür peşe-neli sakgaly onuň ýüzüne gelşik beripdir... Geýýän eşiklerine aýratyn üns beripdir, salykatly adam bolupdyr” diýip, Pandi ýazýar. Baýram han baradaky häsiýetnama Ç. Amangeldiýewiň Baýram hanyň keşbini döretmeginde esasy çeşme bolup hyz-mat edipdir.

Suratkeş şahyr serkerdäniň ýüz keşbini täsirli suratlandyrýar. Baýram hanyň ýüz keşbiniň gara sakgal murt bilen jäheklenmegi onuň mylaýym, asuda gözle-rine ünsüni çekýär. Hanyň gözlerinde synçylyk ukyby we dünýäniň gözelligine joşgunly nazary mese-mälim duýulýar. Batyrlygy ýokary mertebe we borç hasap edýän Baýram hana diňe bir egilmez güýç-kuwwat we döredijilik zehini häsiýetli bolman, eýsem örän ýiti akyly we çuň danalyk hem mahsusdyr. Bu häsiýetleri su-ratkeş Ç. Amangeldiýew özboluşly nakgaşçylyk ussatlygy bilen ýerine düşürmegi başaryar. Suratkeş Hindistanyň mukaddes ybadathanalarynyň ajaýyp görnüşlerini we olaryň Gangyň mukaddes suwuna düşýän sudurlaryny şekillendirmek arkaly Baýram hanyň ýaşan döwrüni hakykata laýyk getirmegi başaryar. Eserde gyzyly, goňur-ýaşyl, sary, gök-ýaşyl reňkleriň özara sazlaşygy gahrymanyň durkuny aç-maga ýardam berýär. Suratkeş Baýram hanyň keşbini jemgyýete peýdaly ideýa-lary, pikirleri durmuşa geçirýän akyldar we edermen serkerde hökmünde hödür-leýär (*120-nji surat*).

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Berkarar döwle-tiň bagtyýarlyk döwründe türkmen sungatyna edýän tagallalary netijesinde şekil-lendiriş sungatynyň dürli ugurlarynda taryhy şahsyýetlerimiziň keşbine täzeçe öwüşgin bermek meseleleri ör boýuna galdy. Türkmen suratkeşleri alymlaryň ylmy işlerinden peýdalanyp, taryhy döwürleri we şahsyýetleri suratlandyrmakda uly işleri alyp barýarlar.

**120-nji surat.
Baýram han.
Ç.Amangeldiýew.
1997 ý.**

Durmuşy žanr- gündeki bolýan hadysalary özünde jemleýän we ony çeper açyp görkezýän ugurdyr. Durmuş temasy türkmen suratkeşleriniň köpüsiniň döredijiliginde öz ornuny tapýar. Suratkeş K.Oraznepesowyň döredijiliginde ol milli folklor ähmiýetli beýan edilýär. Onuň “Altyn eller” (1991–1992) triptih; “Söhbet” (1995), “Maşgala” (1995–1996), “Oglanlygymyň geçen obasy” (1998) işleri bu žanryň türkmen sungatynyň naýbaşylary hasaplanýar.

Özboluşly türkmen obasynyň ýyly mährini, onuň adamlarynyň sada häsiýetlerini özünde jemleýän eserler ussat suratkeş Kakageldi Gurbangeldiýewiň döredijiliginde giňden beýan edilýär. Onuň “Oba çagalary” (1997), “Ýaryşa” (2006) we birnäçe oba durmuşyna we onuň çagalaryna bagyşlap döreden eserleri diýseň ýakymlydyr. Obadan galan arassa duýgular suratkeş Nursähet Eýeberenowyň döredijiliginde-de K.Gurbangeldiýewiň işlerinde-de meňzeşlik bar. Onuň, “Toý” (2006) atly eseriniň mysalynda muny görmek bolýar.

Şeýle häsiýetler zehinli nakgaş Berdi Çaryýewiň döredijiligine-de mahsusdyr. Onuň “Hasyl ýetişdi” (2007), “Halal zähmetiň gözbaşynda” (2010) ýaly eserlerinde hakyky oba daýhanlarynyň halal zähmeti ak ýürekden suratlandyrylýar.

Umuman, türkmen nakgaşçylyk sungatynyň taryhynda suratkeşler N.Hojamuhammedowyň, S.Meredowyň, K.Gurbangeldiýewiň, N.Eýeberenowyň we B.Çaryýewiň oba durmuşyna degişli eserlerinde üýtgeşik sazlaşygy görýäris. Megerem, olarda oba bolan ýakymly duýgular döredijilik bilen egilmez baglanyşyklydyr. Bu suratkeşleriň pikirleriniň sazlaşygy türkmen nakgaşçylygynda aýratyn mekdep döredildi diýip aýtmaga esas döredýär.

Zehinli suratkeş Rahman Umarowyň döredijiliginde-de durmuş temasy esasy orun tutýar. Onuň “Zenan mertebesi” (2005), “Irki üzüm” (2006), “Arzuw” (2007) triptih (üç sany eserden ybarat bir taslama) eserleri maşgala durmuşy we olaryň ruhy dünýäsi bilen baglanyşykly ýazyylan realistik işler bolup, allegorik häsiýete eýedir.

Epiki žanr – bu eposa meňzeş, ösdürilen, ruhlandyrylan gahrymanlaryň keşplerinden ybarat eserlerdir. XVII-XVIII asyrlar türkmen nusgawy edebiýatynyň görnükli wekilleriniň biri Nurmuhammet Andalybyň edebi mirasy türkmen şekillendiriş sungatynda möhüm orny eýeleýär. Andalybyň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Baba Röwşen”, “Zeýnelarap” dessanlary, “Oguznama”, “Nesimi”, “Sagdy Wakgaş”, “Kyssaýy Pyrgun” poemalaryndaky yşky temalary türkmen suratkeşleriniň döredijiliginde öz beýanyny tapýar.

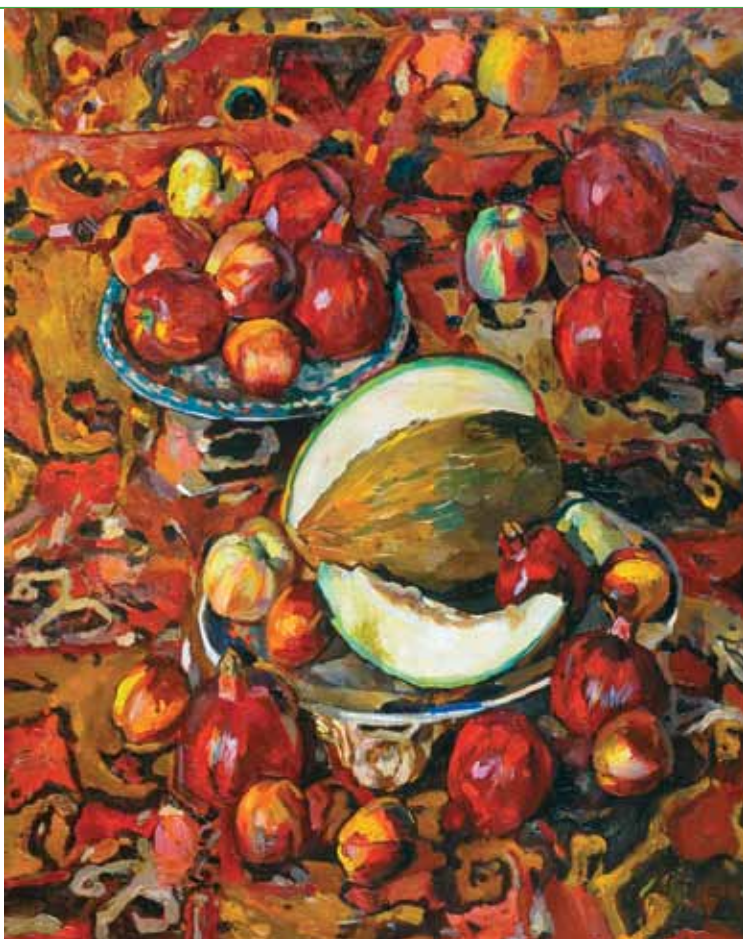
Berkarar döwletiň bagtyýarlyk zamanasynda halkymyzyň milli gymmatlyklaryny öwrenmek, çuňňur duýgy pikirlerini ösdürmek jemgyýetimiziň ruhy düşüňjeleriniň has-da kämilleşmegine itergi berdi. Andalybyň halkymyzyň edebi mirasynda berk orun tutan dessanlary we poemalary halypa ussatlarymyz Ç.Amangeldiýewiň, Ý.Baýramowyň, A.Muhammedowyň we beýlekileriň nakgaş eserlerinde milliligiň täsiriniň bolmagy, olaryň sungatynyň düýpli bolmagyna esas döredýär.

Nurmuhammet Andalybyň edebi mirasy ýaş neslimiziň döredijiliginde hem uly hyjuw tapýar. Aýratyn hem bu işler Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň talyplarynyň ýyllyk we diplom işlerinde ýerine ýetirilýär. Ýaş suratkeşleriň işlerini Andalybyň “Leýli-Mejnun”, “Ýusup-Züleyha”, “Baba Röwşen”, “Zeýnelarap” dessanlaryny teatr sahnalarynda, kino sungatynda, kitap bezegleri üçin taýýarlanan işlerde görmek bolýar. Elbetde, çeperçilik sungatynda Andalybyň edebi mirasynyň öwrenilmegi häzirki zaman adamzat jemgyýetiniň ynsanperwerlik ýörelgelerine we medeni mirasynyň ösdürilmegine uly goşant bolar.

§58. Nakgaşçylygyň natýurmort we peýzaž žanry

Türkmen tebigatynyň önümlerini sungatyň çeper dilinde şöhlendirmek nakgaşçylyk sungatynda örän ýakymly yzlary goýýan ugurdyr. Garaşsyzlygyň mukaddesligine guwanmakda we kalbyňdaky mähir-muhabbeti açyk beýan et-

mekde natýurmort we peýzaž žanry suratkeşligiň reňk tagçasý üçin iň bir baý hazynadyr. Şeýle köşk hazynalaryna halypa nakgaşçylar bolan Ş.Akmammedowyň “Milli natýurmort”, “Üzümlü natýurmort” (2009), A.Almammedowyň “Gözel Sumbaryň nary” (1991), “Gülleýän ülkäm” (2002), “Ak daglar” (2007), D.Baýramowyň “Bägülli natýurmort”, “Gawunly natýurmort” (1995) atly eserlerini goşup bolar. Döwrebap suratkeşler P.Garryýewiň “Asudalyk” (2010), “Sähra” (2011), A.Kulyýewiň “Awaza” we “Daglar” (2010), A.Ataballyýewiň “Ýagyşdan soň” (2010), M.Baltaýewiň “Daýahatyn” (2010), R.Umarowyň “Kenar” (2010) atly eserlerine seredeniňde janlanýan hakykata gözün düşýär. Bu suratkeşleriň döreden eserleri ýakymly reňkleriň sazlaşygy bilen döredilen işlerdir. Ussatlar toplan tejribelerini kendire jemläp, gözəl ýurdumyzyň owadan pursatlaryny ak ýürekden suratlandyrýarlar. Bu bolsa, tomaşaçylaryň ýüreklerinde ýagty arzuwlary, ýakymly durmuş pursatlaryny oýarýar. Şular ýaly arzuwly eserler ýyl geçdigiçe özüniň hümmetini artdyrýar. Olarda az sözlülük we köpmanylyk pikirleri höküm sürýär (*121-nji surat*).

121-nji surat.
Gawunly natýurmort.
D.Baýramow. 1995 ý.

Nakgaş Ş.Akmuhammedowyň döredijiliginde 1990-njy ýyllarda milli natýurmorta bolan höwes artýar. Ol türkmen tebigatynyň gözelligine, ýagny, güllerine, ir-iýmişlerine, milli önümlerine aşyk bolýar. Onuň bu döwürlerdäki eserleri täsin we ajaýyp öwüşginlidir. Jansyz zatdan pikir we mazmun çykarmak her bir ussadyň ýoly hem däl. Suratkeşiň milli natýurmortlarynda, onuň geçmiş bilen içgin söhbetdeşligi bolmagy-da ahmaldyr. Şekilleriň käbir umumylygy we dogruçyl häsiýetlendirilmegi suratkeşiň hususy tejribesiniň üsti bilen düşündirilýar.

Ş.Akmuhammedowyň täze güller toplумы sanardan kän. Suratkeşiň özüne sowgat berlen gülleri ýazmak häsiýetleri hem özboluşlydyr. Güller bu ussadyň ýaşayşyň gözelligini wasp etmegindäki tämiz we parahatçylyga çagyryjy pelsepeçilik ýoludyr. Onuň döredijilik üstünliklerini aýyk görkezýän katalogy suratkeşiň aýratyn ýoly barada düşünje berýär.

Natýurmort žanryna her bir suratkeş ýüzlenýär. Olaryň kimsi sowgatlyk, kimsi satlyk, eseriň parçasý hökmünde özüniň döredijiliginden geçirýär. Ýöne bu ugur şeýle sada garaýyşdan daşda durýar. Ol aýratyn gözelligi eçilýän žanrдыr. Mysal üçin, Ş.Akmuhammedowyň “Milli natýurmort” we “Üzümlі natýurmort” (2009) atly eserleri gönüden-göni şu žanra degişli eserlerdir (*122-nji surat*).

1995-nji ýyldan başlap halypa suratkeş Ş.Akmuhammedowyň reňk tagtasyn-da milli önümleriň ajaýyp durky janlandyrylyp başlanýar. Suratkeş öňlerem türkmen halkynyň durmuşyny az suratlandyrmandy. Emma häzirkizaman türkmen taryhynyň ýoýulmalardan arassalanmagy bilen, suratkeşiň döredijiliginde düýpli hem köp zatlar täze açylýar.

Nakgaş bu döwür milli eserleri kän ýazdy. Ol “Telpek bazary” (1997–1999) atly eserini, güller toplумы, milli önümlerden haly barada, egin-eşikler, şaý-sepler barada natýurmort işlerini döretди. Ş.Akmuhammedowyň “Türkmen kalby” (1999) atly döreden triptih häzirkizaman talaplarynyň ýokary derejesinde yazylýar. Eserlerden çogup çykýan al-gyzyl boýagyň gözüni dokundyrýan toplumynyň içinde halynyň, kürtäniň, gyňajyň, gursakçanyň, gülýakanyň, bilezigiň nagyşlarynyň sazlaşmagyndan dörän gözelligi görenleri haýran galdyrýar. Eseriň merkezindäki bölegi natýurmort žanrynda çözülip, halynyň, kürtäniň, gyňajyň üstünden gadymy zergärçilik önümleri tertipli goýulýar. Demir küýze (kiçi), gursakça hala dakylan, guşak şelpeli we baş goşma bilezik. Eseriň sag tarapynda ýaşuly zergär özüniň ýaňy ýasan gülýakasyny eline alyp ony ýiti dikanlaýar. Halýdan ullakan gülýaka asylypdyr. Ýaşulynyň tirseginiň aşagynda heýkel, bilezik we entäk bezelmedik daşlar, kümüşler dur. Zergäriň gyzyly dony halynyň reňki bilen goşulyp sazlaşyp gidýär.

122-nji surat.
Milli natýurmort.
Ş.Akmuhammedow.
2009 ý.

Eseriň çepinde boýuna gara gök reňk berlen kürtäni atynan ýaş gelin el işini edýär. Onuň gapdalynda gupbaly gyzyjagaz tomaşaça mährem nazary bilen sedýär. Onuň ýakasyndaky tegelek gülýakasy we köýnek nagşy, gupbadan sallanyň çekeligiň altyn çäýylan sary nagşy bilen sazlaşyp, taslamany gelşigine getirýär. Eserleriň üçüsiniň arkasynda-da guşly gölli türkmen halysynyň bolmagy, taslamany bir ýerik jemlemäge mümkinçilik berýär. “Türkmen kalby” eseri suratkeşiň döredijiliginiň örän ýokary derejeli eserleriniň biridir.

Ussat nakgaş S.Meredowyň döredijiliginde-de oba temasy has-da milli äheň esasy orun tutýar. “Arçmanda orak döwri” (1998), “Ak bugdaý” (2001), “Bugdaýly il – bagtly il” (2002), “Gyzlar”, “Güýz üzümçiligi”, “Ak bugdaýly altyn meýdan”, “Bereketli ölkäm”, “Şemal” ýaly soňky eserlerinde suratkeşiň obasyna bolan söýgi mährini açyk duýulýar. S.Meredowyň eserlerinde türkmen topragyna bolan ýyly mähirli alamatlary çagalykda ene kalbyndan, ata aladasyndan dörän mukaddeslikler. Ony wasp etmekde bolsa ussadyň kalby myrat tapýar (*123-nji surat*).

Türkmen topragy – boz toprak, bereketli toprak. Nakgaşyň “Ak bugdaý” (2004) atly işinde bolsa türkmen sährasy şekillendirilýär. Garaşsyzlyk döwründe ýerine ýetirilen bu eserler her bir türkmeniň kalbyny galkyndyrýar. Türkmen topragynda bol hasylyň ýetişip oraga başlanýan wagty suratlandyrylyp, bugdaýyň bişendigini barlaýan oglanjyk eseriň düýp maksadyny açyp görkezýär. Ýokarda pasyrdap uçup ýören torgaý guşlar hem bugdaýyň bişendiginiň ýene bir şaýatnamasydyr. Eser dok sary, gyzyly, mele reňkler bilen ýerine ýetirilipdir. Bişen bugdaýyň şemala yrgyldaýan başlary hem eseri hereketlendirýär we özüne çekijiligi artdyrýar.

123-nji surat. Ak bugdaý. S.Meredow. 2004 ý.

S. Meredowyň “Nusaý ýaýlasy” (2000) atly eserinde türkmen topragynda bitýän altyn öwüşginli bugdaý meýdanyny görýärsiň. Tebigata gözelligi goşup kalplary lertzana getirýän, baharyň in bir gözelleşýän döwründe ýetişýän bugdaýlar has-da tebigata özüniň reňk baýlygy bilen gözelligi goşup görenleri özüne maýyl edýär. Güneşli günde açyk, gök asmanda dag gerişleri bilen gurşap alynan giň meýdanlyk ýaşyl, gyzyň, sary öwüşýän, başlary yrgyldaýan, bugdaýlar dil açyp gürläýjek ýaly bolup görünýär. Eserde arassa howanyň mylaýym şemalynyň täsiri duýulýar. Eserde dok sary, gyrgyzy reňkler agdyklyk edýär. Asmanyň gök reňkleriniň üsti bilen parahatçylyk, bolçulyk hem asudalyk suratlandyrylýar. Bu eser geçmişden habar berýän, şu günki gün bilen ýaşaýşyň dowamlylygyny görkezýän subutnamadyr.

Suratkeş Annadurdy Almämmedowyň Garaşsyzlyk ýyllarynda döreden eserleri örän önjeýlidir. Onuň: “Parahat gün” (1991), “Ýaşyl depeler”, “Tut agajy” (1992), “Güller, natýurmort” (1993), “Güýz”, “Agşam” (1994), “95-in bahary” (1995), “Saz”. N.Halmämmedowa bagyşlanýar (1996), “Çigildem”, “Oýanyş”, “Köpetdag” (1996), “Güneşli gün” (1997), “Pöwrizäniň baýyrlary” (1997) ýaly eserleri sazlaşykly duýgular bilen kendire ýazylýar. Täze owazlarda, owadan güllerde we bakja önümlerinde suratkeş durmuşyň süýjüligini görýär.

Asly polýak, Aşgabatda doglup, önüp-ösen Wladimir Pawloskiniň zehini aýratyn-da peýzažlarda, nepis natýurmortlarda açyk görkezilýär. Olaryň köpdürli göwrümleri we seýrek duşýan reňk usullary suratkeşiň eserlerine özboluşlylyk çaýýar. Ol türkmen topragynyň özboluşly tebigatynyň sazlaşygyny we reňkini inçeden duýýar. Daşymyzy gurşaýan tebigatyň baý reňklerini döredijilik ukybyna siňdirmegi başaýan ussadyň işleri güýçli duýgulary ýüze çykarmak bilen sazlaşýar. Özünüň duýgusyny we aladasyny görkezmäge çalyşýan suratkeş taslamalarynyň atларыny saz dünýäsinden gözleýär. Adaty bolmadyk nakgaşçylyk serişdelerde ol eserleriniň saz ritmini, göwrümini we çyzygyny, reňkiň täsirliligini kesgitli belleýär. W.Pawloskiniň eserlerindäki geň sazlaşykly alamatlar ýaşaýşyň güýjüni şöhlelendirýär, gözelligi we durmuş barada oýa batyrýar. W.Pawloskiniň her bir eserinde durmuşyň köptaraply duýgusy, päkligi we owadanlygy güýjüni görkezilýär.

Suratkeşiň “Söhbetdeşlik” atly eserinde çay başynda bolup geçýän iki ýaşuly gojanyň gürründeşligi türkmen pelsepeçilik howasy janlanýar. Suratkeş uly göwrümlü eserleri ýazmaýar. Ol öz duýgularyny kiçi göwrümlerde bermäge çalyşýar. Nakgaşçylyk ýagşylyga, gözellige, adamkärçilige gulluk etmekdir diýip ol belleýär. W.Pawloskiniň Garaşsyzlygymyzyň oň ýanynda we soňky döwürlerde ýazan eserleri örän parahat we sazlaşykly äheňdedir. Onuň, “Öküzler” (1989), “Haýatjyk” (1993), “Eşekli oglanjyk” (1992), “Täze ýyl” (1989), “Ýaşajyk nahallar” atly eserleri türkmeniň tebigat durmuşyna bagyşlanýar. “Güýz” (1988), “Ilkinji gar” (1987), “Tutlar” (1990), “Saz” (1988), “Gyşky wals”, “Aýdymjyk” (1991), “Giňişlik” (1992) eserleri mukam bilen baglanyşykly işlerdir.

Halypa suratkeş we mugallym Mäterguly Orazberdiýew ömrüniň aglaba bölegini suratkeşlik bilimine sarp edip, onlarça şägirtleri ýetişdirdi. Onuň nakgaşçylyk sungatynda döreden eserleri parahat Watanymyzy wasp edýär. Suratkeşiň döreden “Köýtendagyň ýollary”, “Säher çagy”, “Köýtendagyň älemgoşary” we beýleki eserlerinde milli öwüşgin nepislik bilen açylýar.

Nakgaş B.Çaryýewiň “Türkmeniň ak bugdaýy” (2004) eserinde mukaddeslik esasy mesele bolýar. Ol “Altyn bugdaýly” atly işinde halkyň rysgaly bolan çöregiň mukaddesligini görkezmäge çalyşýar. Bugdaý, ondan öňän mukaddes çörek adamzat ýaşaýşynyň adyl manysy bolup durýar. Suratkeş ak nanyň päkligini ýaňy dünýä inen çaganyň arassalygy bilen deňeýär. Mähriban enäniň gujagyndan gitmejek bolýan çaga we oňa tarap gartaşan ellerini uzadyp duran ýaşuly daýzanyň hereketi eserde özboluşly sazlaşygy emele getirýär. Garryja enäniň we ýaş gelniň arasyndaky perzent eseriň baş gahrymany hökmünde çykyş edýär.

§59. Nakgaşçylygyň portret we animal žanry

Portret – bir adamyň ýa-da köpçüligiň nakgaşçylykda, heýkeltaraşlykda, grafikadaky şekili, keşbi diýmekdir. Dünýä şekillendiriş sungatynyň taryhynda bu žanr örän ähmiýetli orny eýeleýär. Geçmişde heniz foto enjamlaryň ýok döwürlerinden biziň günlerimize çenli tebigatyň, haýwanat dünýäsiniň, belli şahsyýetleriň keşbini ýazyp bermekde şekillendiriş sungatynyň tutýan orny ýokarydyr. Galyberse-de, şekillendiriş sungatynyň taryhda galdyran yzlary geçmişimizi öwrenmekde taryhy çeşme hökmünde hem ähmiýeti uludyr.

Sungaty öwreniş ylmynda portret žanry iki ugra bölünýär. Olaryň birinji ugruna – dabaraly, ikinji ugruna bolsa – intellektual we ruhy häsiýetli eserler degişlidir.

Nakgaşçy Ýarly Baýramowyň reňk tagçasy we pelsepesi örän giň. Onuň : “Ärsary Baba” we “Döwletmämmet Azady” ýaly portretlerini synlanyňda, ussat halypanyň edebi mirasymyzy çuňňur bilýändigine gözüň ýetýär. Ý.Baýramow gahrymanlarynyň taryhyny we olaryň döreden eserlerini içgin bilensoň onuň döredýän işleri sungat muşdaklarynyň söýgüsine mynasyp bolýar.

Durdy Baýramow portret žanrynyň ussady hökmünde özüni ykrar etdirdi. Onuň döreden dürli kárdäki şahsyýetleriniň keşpleri sungatyň taryhynda aýratyn nusga hökmünde kabul edildi. D.Baýramowyň döredijiliginde dürli kárdäki adamlar suratlandyrylýar. Olaryň içinde “Ý.Annanurow” (1990–1998), “K.Oraznepesow” (1992), “A.Amangeldiýew” (1993–1995), “Yzzat Gylyjow” (1997), “Halk suratkeşi Ş.Akmuhammedow” (1999), “B.Owganow” (2002), sungaty öwreniji “G.Öwezberdiýew” (1992) we beýleki sungat işgärleriniň portretleri bar.

D.Baýramowyň işlerinde medeniýet we ylym işgärleriniň portretleri hem ýeterlikli berilýär. Mysal üçin, “Halk bagşy Ö.Nobatow” (1992-1993), “Alym K.Muhammetberdiýew” (1999), “Kompozitor W.Muhatow” (1998), “Akademik A.Babaýew” (2000), “Halk ýazyjy R.Esenow” (2002), “Režisser D.Öräýew” (1998), “Kinorežisser Ý.Seýidow” (1993) we beýlekileriň portretleri uly galereýany emele getirýärler.

Sungaty öwreniji Ý. Ýurenowanyň “Geljege nazar aýlap,, atly kitaby ýaş okyjylary sowet respublikalarynyň suratkeşleri bilen tanyşdyrýar. Bu kitapda Durdy Baýramowyň “Bahar”, “Awtoportret”, “Kinorežisser A.Garlyýew” (1969), “Sabyr eje” (1972) atly eserleriniň suratlary görkezilýär we birnäçe eserleriniň giňişleýin ähmiýeti barada gürrüň berilýär.

Suratkeş K. Oraznepesowyň “Ýedilik” (1977) portret eseri barada sungaty öwreniji I.Kistowiç giňişleýin beýan edýär. Suratkeşiň 1988-nji ýylda döreden portret eserlerinden “Magtymguly Pyragy”, “Kemine”, “Mollanepes”, “Magtym-

guly Garlyýew”, “Myly Täçmyrat”, “Bäşim Nuraly”, “Daňatar Öwezow” atly işleri aýratyn ähmiýete eýedirler.

Dünýägaraýşy köptaraply bolan A.Muhammedow “Türkmen klassygy Andalybyň portreti”, “Taryhçy al-Horezminiň portreti”, “Binaçy Muhammet ibn Atsyz Al-Serahsiniň portreti” we başga-da eserleriň awtorydyr.

Nakgaş S. Meredowyň “Nakgaşçylygy men saza ýakyn görýärim” diýmegi ýöne ýerden däl. Dogrudan-da, eserlerden alynýan tebigatyň reňkiniň saza ýakynlygy mese-mälim duýulýar. Onuň-da sebäbi S.Meredowyň Garaşsyzlygymyzyň ilkinji ýyllarynda döreden “Magtymguly Garlyýewiň”, “Myly aganyň”, “Orazgeldi Ylýasowyň”, “Sahy aganyň” we başga-da birnäçe atly bagsydyr sazandalaryň keşplerini çekip suratlandyrmagy bilen baglydyr. Bu eserler häzirki döwürde Gökdepe etrabyň Ýaňgala obasynyň bagsylar muzeýinde ýerleşýär.

Dabaraly portretleriň hatarynda suratkeş B.Hojammaýewiň “Türkmenler awda” (1998) atly eserini görkezmek ýerliklidir. Suratkeş R. Muhammedowyň “Mamam” (2002), “Ýatlama” (1988), “Ertekiçi mamam” (2002), “Gumly gelin” (1997), “Awçy” (1994) ýaly işleri suratkeşiň ajaýyp portretçilik ukybyny görkezýär. Olarda adamlaryň häsiýeti dogruçyllyk bilen beýan edilýär.

Häzirki döwürde dürli pudaklarda zähmet çekýän adamlaryň ruhybelent işjeňligini, täze durmuş pikirlerini açyp görkežýän çeper portretleriň döredilmegi ýene-de bu gün derwaýys bolup durýar.

Taryhy portret žanrda türkmen şekillendiriş sungatyna önjeýli goşant goşan halypa ussadymyz Aman Amangeldiýewiň “Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi” (1990), “Soltan Sanjar” (1997), “Alp Arslan” (1997), suratkeşler Baba Owganowyň “Togrul beg Türkmeniň Bagdatda dabaraly garşylanyşy” (2004), Rejepberdi Berdiýewiň “Jelaletdin Meňburun” (2004), Ahmet Hallyýewiň “Daýanç han” (2003), Işanguly Işangulyýewiň “Togrul beg türkmen” (2010) ýaly eserleri nakgaşçylyk üstünlikleri bilen birlikde onuň täzeçil pikirlerini hem belläp bolar. Taryhy žanrda ýerine ýetirilen in äpet eser hökmünde Aman Amangeldiýewiň Şekillendiriş sungaty muzeýinde ýerleşdirilen “Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi” atly işi halypanyň ussatlygyndan habar berýär (124, 125-nji suratlar).

Şekillendiriş sungatynyň täze taryhynyň ikinji tapgyrynda suratkeşleriň döredijilik gerimi kadaly ýola düşýär. Taryhy şahsyýetlerimiz Oguz hanyň, Gorkut atanyň, Göroglynyň, Togrul begiň, Çagryl begiň, Baýram hanyň, Soltan Sanjaryň we başgalaryň nusgawy keşplerini suratlandyrmak we halkymyzyň ynamyna girizmek meselesi ör boýuna galýar. Suratkeşler taryhy çeşmelere uly üns berip, gahrymanlaryň keşbini häzirki günün janly adamlary hökmünde suratlandyrmaga çalyşýarlar.

124-nji surat. Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi. A.Amangeldiýew. 1990 ý.

125-nji surat. Togrul beg Türkmeniň Bagdatda dabaraly garşylanyşy. B.Owganow. 2000 ý.

Suratkeş Annadurdy Myradaliýew Soltan Sanjaryň keşbini orta ýaşlaryndaky, pälwan sypat adam edip suratlandyrýar. Nakgaş Soltana keteniden tikilen gyzyň ýakaly köýnegiň üstünden baş sany gyzyň daş asylan zerli halat geýdiripdir. Soltana-

nyň täjinde ak syhlar berkidilen we dik süýri ýaşyl daş dakylan ak topbaç geýdirilen. Onuň sag elindäki jygasy, altýndan ýasalan iki kelleli bürgüt bilen bezelipdir. Sanjaryň iki tirseginin aşagynda ýolbarslaryň heýkeliniň şekili bar. Onuň arka tarapy tagtyň minara çalymdaş soňlanmasy bilen ösdürilýär we tagtyň merkezi köşgüň gümmezine meňzeş edilip tamamlanýar. Soltanyň ädikli aýagynyň aşagynda türkmen halysy düşelen. Eseriň kese ýarysyndan aşakda Merw galasynyň sudury suratlandyrylýar. A. Myradalyýewiň eserinde Soltan Sanjaryň keşbi urşujy, diňe güýjüne daýanýan hökümdar hökmünde suratlandyrylýar.

Türkmenistanyň halk suratkeşi Çary Amangeldiýewiň döredijiliginde türkmen şahsyýetleriniň çeper keşbini döretmek maksady uly gerime eýedir. Onuň Seljuk soltanlarynyň keşbini janlandyrmakdaky çemeleşmeleri örän batyrçaý beýan edilýär. Onuň gahrymanlary: Togrul begiň - nurana, Alp Arslanyň - adalatly, Mälik şanyň - hökmürowan, Soltan Sanjaryň - parasatly keşplerinde ynan-dyryjy duýgulary başdan geçirýärsiň. Şeýle alamatlary başga-da käbir ussatlaryň döredijiliginde görmek bolýar.

Ýöne, Soltan Sanjaryň keşbi näçe köp döredilse-de, onuň diňe syrly keşbi biziň aňmyzda galypdyr. Ussatlaryň ynan-dyryjy teklipleri, diňe Soltanyň köptaraply häsiýetini açmaga bize ýardam berýär. Taryhy hakykat ol hem Soltan Sanjaryň beýik şahsyýetligi. Onuň keşbi diňe parasatdan doly güýçli we nusgawy tapylan heýkellerde we nakgaşçylyk eserlerinde müdimileşmeli. Soltan Sanjar taryhda uzak ýyllaryň dowamynda hökümdarlyk eden, dünýä medeniýetine uly goşant goşan, adamzat jemgyýetine nusgalyk türkmen şahsyýetidir. Ol türkmeniň medeniýetini galkyndyran we dünýä taryhynda tanadan şahsyýetdir.

Suratkeş Çary Amangeldiýewiň döredijiliginiň agramly bölegi halkymyzyň beýik taryhy şahsyýetleriniň keşbine bagşlanypdyr. Suratkeş täze tapylan taryhy maglumatlardan peýdalanyp, türkmen şahsyýetleriniň 30-dan gowragynyň portret eserlerini döredýär. Onuň, “Beýik Ärsak” (1997), “Tomiris” (2000), “Oguz han” (2001), “Atilla”, “Mahmyt Gaznaly” (2000), “Nedir şa” (2001), “Allaeddin Halajy” (2000), “Jeleddin”, “Baýram han türkmen”, “Gorkut ata” (2004), “Alp Arslan türkmen” (2002), “Soltan Sanjar türkmen” (2003) ýaly eserlerinde halkymyzyň beýik taryhy şahsyýetleriniň keşpleri ynan-dyryjy janlandyrylýar.

Suratkeş köp sanly taryhy maglumatlary öwrenmek bilen, gahrymanlaryň ýaşan döwrüni, olar bilen baglanyşykly wakalary içgin öwrenýär. Onuň döreden eserleri, esasan, taryhçylaryň, arheologlaryň, etnograflaryň berýän maglumatlaryna esaslanyp döredilýär. Ýazuw we taryhy maglumatlar toplanandan soň, ol özüniň ussatlyk tejribesine daýanyp, türkmen esgerleriniň egin-eşikleriniň, ýarag-esbaplarynyň görnüşlerini öwrenýär. Soňra suratkeş eşikleriň geýinilişi we ýaraglaryň dakynylyşyny we söweşlerde ulanylyşyny düýpli öwrenip, göwnüne jaý bolýança portreti işleýär. Hamala surat matasy (kendir) bilen söweşýän ýaly, reňkleri onuň ýüzüne batyrçaý çalyar. Örän lokga, arassa boýaglar kendire jaýly

orňaşyp, eseriň gahrymanlarynyň içki duýgulary bilen baglanyşdyrylýar. Portret eserleriň aglabasynyň yz tarapy söweşler ýa-da beýik ymaratlar bilen suratlandyrylypdyr. Bular türkmeniň uzak taryhynyň parçalaryndan habar berýär.

Animal žanr – (Haýwanat dünýäsine bagyşlanan ugur) nakgaşçylykda, heýkeltaraşlykda, grafikada we amaly-haşam sungatynda haýwanlar bilen baglanyşykly eserler toplumdur.

Garaşsyzlygyň alynmagy bilen türkmen bedewleriniň arassalygyny dikeltmek, arassa Ahalteke bedewlerini seçip almak meselesi döwlet derejesinde örböýüne galýar. Türkmen bedewlerine degişli çeper eserleri Garaşsyzlyk ýyllarynda çap edilen ajaýyp kitaplarda görmek bolýar. Olar halypa suratkeşlerimiz A.Amangeldiýewiň, Ç.Amangeldiýewiň, Ý.Baýramowyň, G.Begmyradowyň, M.Mämmedowyň döredijiliginde öz ornuny tapypdyr. Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň “... Ýörände seýkin basyp, çapanda ýerläp uçýan bedewlerimiziň ajaýypdan näzik owadanlygynda, duýgurlygynda, ýüwrükliginde, wepalylygynda ata-babalarymyzyň tükeniksiz azap-aladalary, bahasyna ýetip bolmajak yhlasly halal zähmeti bar” diýip, türkmen bedewlerini we olary ýetişdirýän seýislerimizi taryplamagy sungat işgärlerine, aýratyn hem suratkeşlere täsir etmän durmady.

Adamyň in ýakyn ýoldaşynyň biri hasaplanýan atlaryň gadyr-gymmatyny häzirki günde milli mirasymyz hökmünde ylmy nukdaýnazardan öwrenmeklik derwaýysdyr. Ylmy esasda döwürleriň medeniýetlerini ýüze çykarmakda şekillendiriş sungatynyň-da uly paýy bar. Onuň nakgaşçylyk görnüşi tebigaty has-da janly beýan edýär. Suratkeşleriň döredijiliginde türkmeniň göz-guwanjy bolan bedewleriň keşbiniň eserlere öwürülmegi «animal» žanrynyň has kämilleşmegine getirýär.

Dünýä taryhynda bedew atlaryň üstünde oturyp şekillendirilen patyşalaryň, serkerdeleriň keşpleri döwletlilikden, mertlikden, batyrylykdan habar berýär. Türkmen atlarynyň keşbini eserine siňdiren suratkeşler N.Swerçkowyň “Aad” (1870), A.Willebaldeniň “Serdar”, “Tekma” (1882), G.Stepanowyň “Meleke” (1954), “Owlaq Sakar” (1957) we beýlekileriň döreden eserleri gymmatly hazynadyr.

Türkmen nakgaşçylyk sungatynda atlaryň keşbine ýüzlenen nakgaşlarymyz S.Beglyarowyň “Gyzyl goşuna atlaryň berilmegi” (1942), G.Begmyradowyň “Ahalteke atlary” (1971), M.Mämmedowyň “Toý” (1971), “Ýöriş” (1980) ýaly eserleri milli sungatymyzda atlaryň tutýan ornuny görkezýär.

Suratkeş Ö.Mämmednurowyň animal žanryna degişli ajaýyp eserleri bar. Onuň “Arwana ýaryşy” (1990), “Garader” (2000), “Ýanardag” (2002), “Ahalteke aty” (2002), “Pyýada” (2005), “Ylham” (2005), “Türkmen atlary” (2006), “Pyýada” (2006), “Täze durmuş” (2007) atly eserleri türkmen bedewleriniň nakgaşçylyk sungatyndaky toplumyny baýlaşdyrýar.

Türkmen atlaryny şekillendirmegi öz döredijiliginde esasy ýörelge edip goýan nakgaş I.Işangulyýew animal ugurda milli sungatymyzy baýlaşdyran su-

ratkeşleriň biridir. Onuň “Bitaraplyk”, “Pyýada” “Asman aty” atly eserleri natural häsiýetli ýerine ýetirilen işlerdir. Suratkeşiň “Galkyndyrma”, “Suw aty” “Erkana”, “Rowaýat” ýaly eserleri bolsa erkin döredijilige bagyşlanýar.

Türkmenistanyň Prezidentiniň “Türkmen bedewiniň baýramy mynasybetli bäsleşikleri geçirmek hakyndaky” Kararyna laýyklykda, 2011-nji ýylyň aprel aýynyň 23-nde bäsleşigiň jemi jemlenende ussat suratkeş Wera Gyllyýewanyň nakgaş eserleri ýeňiş gazanyp, döwlet sylagyna mynasyp boldy (*126-njy surat*).

126-njy surat. Galkynys. W.Gyllyýewa. 2011 ý.

Animal žanra diňe atlar däl, eýsem dürli haýwanat dünýäsine degişli jandarlar degişlidir. Edil natýurmort žanrynda bolşy ýaly, animal žanry taryhy, durmuşy, tebigat, batal ýaly ugurlarda-da şöhlelenýär. Muny türkmen nakgaşlarynyň döreden eserlerinde synlamak bolýar. B.Nuralynyň “Bagşy çopanlaryň arasynda” (1964) we O.Mizgirýowanyň “Türkmen gyzjagazlary” (1926) atly eserlerinde türkmen alabaý itini görýäris. I.Çerinkonyň “Jykyr” (1939) eserinde düýäni, I.Poýdanyň “Pellehana” (1954), M.Mämmedowyň “Toý” (1977), A.Amangeldiýewiň “Soltan Sanjaryň Merwe gelmegi” (1990), B.Hojammaýewiň “Türkmenler awda” (1998), A.Muhammedowyň “Alp Arslan” (2002), B.Owganowyň “Togrul beg Türkmeniň Bagdatda dabaraly garşylanmagy” (2004) atly eserlerinde bedewleri, Ö.Mämmetnurowyň “Ýazlagda” (1980) diýen işinde goýun sürüsini görmek bolýar. Oba durmuşyna bagyşlanan eserleriniň köpüsünde suratkeş K.Gurbangeldiýew animal žanry peýdalanýar.

Animal žanrda suratkeş R.Muhammedow çöl haýwanlary “Zemzem” (1988), “Geçemen” (1988) ýaly birnäçe täsin eserleri döretdi. Nakgaş özüniň düýpli pikirlerini täsirli ýüze çykarmak üçin taslamanyň wajyp saýýan ýerine has açyk ýagtylyk berýär. Galan ýerlerini bolsa eseriň mazmunyna görä ýyly ýa-da sowuk reňkleri arassa çalýar. Bu gapma-garşy reňk berişi eseriň aýdyňlygyny has güýçli mälim edýär.

Nakgaşy Kamil Weliahmedowyň döredijiliginde haýwanat dünýäsiniň özboluşly çeper dili bar. Nakgaşylygyň impressionizm akymyna mahsus döredilen “Tebigat”, şeýle-de “Guwlar” atly eserinde suratkeş bedew atynyň we guwlaryň gözəl tebigat bilen örän ajaýyp sazlaşygyny görkezmegi başarypdyr. Umuman, türkmen halkynyň haýwanat dünýäsine bolan garaýşy üýtgeşik hem mähirli. Olary şekillendiriş sungatynda wasp etmek bolsa, suratkeşleriň, aýratyn hem ýaş neslimiziň borjy.

Türkmenistanyň Garaşsyzlyga eýe bolandan bäri sungat ulgamynda uly ösüşleri gazanmaga ähli şertleriň döredilendigine daýanyp, türkmen nakgaşlary tarapyndan ummasyz köp işleriň amal edilendigine göz ýetirýäris.

§60. Türkmen ussatlarynyň döwrebap çeperçilik akymlary özleşdirmekdäki ýörelgeleri

Kalbyňy gaplap alýan S.Meredowyň “Durmuş” (1995) atly eseri türkmen şekillendiriş sungatynda ähmiýetli işleriň biri hasaplanýar. Esere syn salyp, ony ünsli okasaň, özüňde şeýle setirler peýda bolýar: “Köne geçmişden täze durmuşa tarap batly gadam basmaly”. Birinji orunda eli hasaly garryja mama we onuň daşyndaky akja goýunlar, onuň çepinde aýallaryň, oglanjygyň we olara golaý duran güjüjeň şekilleri ýerleşdirilen. Olaryň gözleriniň alnynda açylan ajaýyp binalar şäheriň haýran galdyryjy täze görkini suratlandyrýar. Suratkeşiň esasy öňe sürýän pikiri bu ýagty, abadan durmuşa bolan umytdyr (*127-nji surat*).

Suratkeş J.Amandurdyýew özüniň göwün tutumyny, duýgy pikirlerini ýönekeýlige syrykdyrýar. Ol ýaşlykdan bütindünýä meşhur nusgawy eserleriniň taryhy bilen içgin gyzyklanyp, ajaýyplygyň asyl manysyna köp üns berýär. Ol: “Her bir gül özüňde gzellik jemleýär. Eger-de eserde gzellik bolmasa, onuň mazmuny ýitýär” diýip täzeçilligi, gözlegleri, özüniň islegleriniň maksadyny owadan keşde bilen kesgitleýär. Döredijilik äheňini abstraksiýa akymlaryna (duýgulary reňkde, çyzgyda we göwürümelerde synamak) ugrukdyran türkmen nakgaşylyk eserleriniň düýbiniň keçe senedi bilen utgaşyandygyny belleýär. Milli keçelerimiziň tüýjümek keşbi ýa-da çaganyň duýgusyndan gurlan döredijilik ussatlygy ýöne ýerden däl bolsa gerek.

127-nji surat. Durmuş.
S.Meredow. 1995 ý.

“Hünäri öwrende – ýigren” diýen atalar sözüne çalymdaş suratkeşiň öz pelsepesinde: “Eseri ýazda, ony ýatdan çykar” diýýär. Şeý diýmek bilen, suratkeş elmydama täze açyşyň gözleginde bolmagy ündeýär. Şeýle-de nakgaşyň “Eger-de, bir ussat, men maksat edinen eserlerimi ýazyp boldum diýse, diýmek onuň döredijiliginiň tamamlananlygydyr” diýip, käbir hünärmeniň öz işine ýüzleý garaýşyny ýazgarýar hem-de ussatlygyň ýolunyň ýeňil dälidigini tekrarlaýar. Türkmeniň gülälekli ýaz meýdanyny synlanyňda ýaşyl düşekli gülli mata göz önüne gelyär. Emma J. Amandurdyýewiň eserleriniň aglaba böleginiň düşegi ýer reňkine ýakyndyr. Olar, taslama geometriýanyň esaslaryndan, çyzyklardan, sanlardan, harplardan, çaga tebigatyna mahsus adam we haýwan şekillerinden ybaratdyr.

Ussadyň “Düşyän kölege”, “Uzak ýyldyzlaryň şöhesi”, “Syr”, “Taslama”, “Mowzuk №9”, “Orhon - Ýeniseý ýazgylary”, “Alla biziň bilen”, “Hafysyň goşgularyna pal atmak”, “Aýasyndaky kölege”, “Ýol”, “Salgym”, “Ösüş” ýaly köp dürli ajaýyp eserleri häzirkizaman şekillendiriş sungatynyň özboluşly ösüş ýoluna mahsusdyr. J. Amandurdyýewiň döredijilik eserleri köpugurly nakgaşçylyk sungatynyň sazlaşykly bütewiliginiň aýrylmaz bir bölegidir.

Döredijiligini täze gözleglere bagyş eden özboluşly suratkeşiň biri-de T. Tugurowdyr. Onuň sungaty - örän täsin hem syrlydyr. “Ähli eserleriň esasynda sungatyň pikiri we maksady ýatyr. Suratkeş kendirde özboluşly usul gözleýär, onuň bilen ol öz pikirini we maksadyny aýdýar” diýip, suratkeş T. Tugurow belleýär. Ol Moskwanyň we Londonyň sergilerinde we muzeýlerinde kän bolup, ýewropalylaryň nyşanally geometriýa äheňlerinden, gündogar pelsepesinden we poeziýasyndan gelip çykýan

gadymy keşpli birleşmeleriň çözgüdini nagyşly keşdeler arkaly mazmuna laýyk getirýär. Özüniň çeperçilik ýolunda suratkeş işine-göwrüme mazmun berip, adam içki duýgusyny ýüze çykarýar. T.Tugurowyň sazlaşykly reňkleri, poeziýanyň humarlaýjy we tragiki häsiýetlerini geçmişň we häzirkizaman gapma-garşylyklaryny çekinmezden estetiki döredijilik gözlegleriň üsti bilen ýerine ýetirýär.

Suratkeş T.Tugurow öz döwrüniň pikirini, maksadyny, ruhyny açmaga çalyşýar. Elbetde onuň eserleriniň aglaba bölegi tebigatdan alynýar. Adam, haýwan, tebigat onuň eserleriniň baş gahrymanlarydyr.

Suratkeş özüniň zergärçilik nesliniň bezegçiliginden nagyşçylyk alamatlaryny aýryp, gymmatbaha dürli öwüşginli daşlaryň reňkini saýlaýar. Onuň aýtmagyna görä, “suratkeş ähli aladalardan “kesellemeli”-boş amaly hem-de öz milli ýüzüni ýitirmekden gorkmaly däl”. Muňa garamazdan onuň döredijilik ukyby öz-özünden açylýar. Adam hakykatdan hem öz işinde ählumumy söýgini we horlugy, durmuşy we ölümi, arassaçylygy we tebigaty saýlaýar. T.Tugurowyň nepis reňkleri özüniň gaýtalanmajak sazlaşygy bilen milli tagamlylygyna galýar. Ýöne, boýaglar suratkeş üçin hemme zat bolup galýar. Halkymyzyň çuňňur poeziýasynyň hakykatyny özleşdirip T.Tugurow öz ýoluny umumylyga, häzirki zaman duýgylyga we nyşanlyga getirýär. Hatda, hakyky adamyň portretini çekeninde-de umumylyk gözlese-de ol başgaça pikir ýoetmäge çalyşýar. Ene, Dost, Heýkeltaraş, Garry suratkeş, Sungaty öwreniji ýaly keşplerde adamçylygyň, häsiýetiň, ykbalyň ýadygärligine öwrülýär. Şeýle ýagdaýlarda-da suratkeş adamyň gözünü çekmände-de, onuň nazarly bakysyny, täsirli güýjini, ruhy durmuşyny, zatly we hiç zatsyz şekillerde beýan edýär. Umuman, suratkeş T. Tugurowyň esasy taslamasy diňe bir portret we tebigat däl, ol suratkeşiň “ruhy basgançagy”, kepilnamasy, pelsepeçilik – poeziýa goşgusynyň göwrümlere reňk äheňli nakgaşçylyga salnan mukamy, zatsyzlygyň we hakykatyň bölekleriniň şahsy baglanyşmagy. Onuň ahyrky maksady – pikiri-oýlanyşygy görkezmek.

Nakgaş T.Tugurowyň eserleriniň akymy gündogar we günbatar medeniýetiniň arasyndaky ilçisi hökmünde täze zaman halkymyzyň sungatynyň taryhyna girýär. Suratkeşiň “Içinden” (1991), “Täleý” (1991), “Ikisi” (1992), “Pederlerimiz”, “Gara öý” (1993), “Goňşular” (1995), “Obada” (1997), “Uýalar” (1999), “Ýymyçy” (2000), “Aýrallyk” (2004), “Maşgala” (2005) we başga-da eserleri milli däplerden ruhlany, özboluşly akymda ýerine ýetirilýän eserlerdir. Onuň “Taslama” eseri bimöçber reňkleri öz içine alýar. Harsydünýälik, köpumumylyk häsiýetler duýguda gopgun turuzýar. Sowuk we ýyly reňkleriň gapma-garşylygyndan dörän geometrik nyşanlar çynlakaý, aýyk reňke sezewar edilýär. Tokar Tugurowyň döredijiligi meşhur suratkeş Mark Şagalyň eserlerine kibapdaşdyr.

A. Muhammedowyň adamzadyň durmuş mukamyna bagyşlap döreden köp sanly eserleriniň içinde “Saz” (1997) atly üçem eseridir. Onda “Derwüş sazanda”, “Gyjakçy”, “Sazanda” suratkeşiň ussatlygynyň täze açylan ýokary derejesi kesgitlenýär. Her saz guralynyň özüne degişli gahrymanynyň çuňňur pelsepeli

usuly gözlenip tapylýar. Eserde reňk toplumynyň sowuklaç hem ýyly sazlaşygy A. Muhammedowyň döredijiligine mahsusdyr. Eseriň ähli bölegi bir sazlaşyga, maksada gulluk edýär. Suratkeşiň ähli eserlerinde adamkärçilik, watansöýüjilik mukamynyň owazy ýaňlanýar.

Häzirkizaman adamsynyň aňýeti ussat Ý. Baýramowyň pikiriçe giň düşüneli bolmaly. Ony ilki bilen pikirlendirmäge imrindirýän eserler gyzyklandyrmaly. Ussat suratkeşiň “Horaz” we “Awtoportret” atly işleri haýwanat dünýäsine, adamzat dünýäsine açyp görkezmekde täsirli işlerdir.

Suratkeş J. Amandurdyýewiň saýlap alan täsin gözlegleri hakykatyň şahyranalyk bilen umumylaşdyryp sazyň diline geçirmegi ony häzirki zamana getirýär hem-de onuň nyşanly dilini çuňlaşdyrýar. Onuň sergilere gatnaşan “Ýañ”, “Migrasiýa”, “Syr” (2001) ýaly eserleriniň tämizligi adamda ýakymly täsirleri oýarýar. Tebigatyň umumy gözelligini alamatlandyrmak, oňa täze bezegleri girizmek suratkeşiň ussatlygyndan habar berýär.

Nyşanlyk akymlaryna pikir berýän ajaýyp ussatlar Ç. Amangeldiýewiň “Taslama” we G. Guseýnowyň “Ýer bilen asmanyň arasynda” (2001), “Uçuş” (2002) abstrakt ugrundaky eserlerini hödürleýärler. Bu akyma adamlar global pelsepeçilik nazaryýet düşüňjesi hökmünde hem-de paýhasyňy durlaýjy alamat hökmünde garaýarlar. Mysal üçin, G. Guseýnowyň eserlerinde dini nyşanlygyň çuňňur manysy bar. Ol Allanyň adyndan birinji taslamany “labirint”, hökmünde emele getirýär. Ikinji eserinde mawzoleýiň guşa çalymdaş suduryňy görkezmek bilen awtor ruhy görteriliş alamatlaryny tomaşaçyda oýarýar. Nakgaşyň öňde goýan esasy pikiri ýer we kosmos gatnaşyklarynyň syrly beýanyňy öňe sürmekden ybaratdyr. Eserdäki esasy estetika orta asyrlaryň türkmen külaçlylygyndan gelip çykyp, kosmos, giňişlik mazmunyny aňlatmak bilen baglanyşyklydyr.

Nakgaş A. Myradalyýewiň döredijiliginde kän usuly başaraňlygy synamak mümkin. Onuň bu ýyllardaky işleriniň birnäçesi gönüburçly derilerden tikilip hakyky durmuş we reňk oýnadyş taslamalaryndan ybaratdyr. Suratkeşiň käbir eserleri pursatlaýyn duýgulardan, sazlaşykly gözelligi uçurmakdan gorkup çalt ýazmaga howluga meňzeýär.

Özboluşly çeperçilik usuly saýlap alan K. Nurmyradowyň döreden eserleriniň mazmuny halkyň durmuşy, taryhy geçmişi bilen baglanyşyklydyr. Suratkeşiň öz gahrymanlaryny ýazyşy çaganyň görşi ýaly, ertekileri ýadyňa salýar. Olaryň ýüzleri täsin bakyşly we gurluşly. Nakgaşyň söýgüli reňkleri gyrgyzy, sary, gök, gara açyk boýaglar bolup, olar taslamalara milli öwüşginleri berýär.

Öňdebaryjy suratkeşleriň artmagy şekillendiriş sungatyna täze eýýamyň täsin pikirli eserlerini getirdi. Ýaş ussatlar P. Garryýewiň “Bagtly maşgala” (2001), A. Jumanyýazowyň “Natýurmort” (2001), M. Ýarmämmedowyň “Gadymyýetiň ýaňy” (2002), R. Umarowyň “Maşgala kerweni” (2002) atly eserleriniň esasy-

da durmuşyň bagtlylyk, asudalyk ýaly sazlaşykly alamatlarynyň hakykatçyl durmuşy öz beýanyňy tapýar.

Ýokarda ady tutulan türkmen nakgaşlarynyň döredijiligini alyp görenimizde, olara diňe milli pelsepeçilik düşüňjeleriniň däl, eýsem, ählumumy adamzat aladalarynyň mahsusdygy aýandyr. Olarda kämil ussatlyk derejesiniň döwrebap ugurlary toplanyp, täze döwrüň aň-pikirli, giň dünýägaraýyşly adamlaryny suratlandyrýar. Türkmen suratkeşleri özüleriniň köptaraply düşüňjeleri bilen adamzat jemgyýetiniň sungatyna iň wajyp eserlerini hödürlep gelýärler. Sungatda düşnüksizlik, çuň manylyk meselesi gyzykly hem uly jedellere sebäp bolýan zatlardyr. Her bir suratkeş öz döredijiliginiň düşünilmegini, ýokary derejede öwrenilmegini isleýär. Ol öz eserleriniň üsti bilen kalbyndaky duýgulary aýan etmäge ymtylýar.

Elbetde, eseriň çylşyrymlylygy onuň äheň aýratynlyklaryndan gelip çykýar. Emma şekillendiriş sungatynyň başga akymlarynda terbiýelenen tomaşaçy üçin onuň çözülişi ýaramaz hem çylşyrymly bolmagy mümkin. Ýöne, aňyň özge fenomenlere öwrenişmegi arkaly düşüňmezlik ýuwaş-ýuwaşdan öz dilini tapyp, düşüňmeklige aralaşýar. Okamasy kyn bolan çeper eser ýazaryň subýektiw şahsy meýli bolman, eseriň içki çeper düzümi bilen baglanyşykly zatdyr. Şu manyda iň düşnüksiz keşp, düşnüksizlikde beýigi “nyşandyr”. Nyşanyň özüniň düýp tebigaty boýunça şertli böleklerden, şertli aňlatmalardan durýanlygydyr. Nyşany düşnüksiz ýagdaýdan, düşnükli görnüşe öwürseň onuň barja tagamy gaçar. Türkmeniň nepis halylarynyň, sünnälenip bejerilen şaý-sepleriniň gadyr-gymmaty hem şondadyr. Ýöne nyşanlyk düşüňjesi aýratyn bir pelsepeçilik pikiri bar bolan ýa-da adamyň çylşyrymly dünýägaraýşyny suratlandyrýan eserlerde duş gelýär diýip tassyklasak, onda biziň juda gödek ýalňyşlyk göýberdigimiz bolar. Sebäbi nyşanlyk alamatlary aýdyň (real), iň bir ýönekeý eserlerde hem ýüze çykyp bilýär. Muňa suratkeşler A.Kulyýewiň “Goňşular”, A.Jumanyýazowyň “Kerwen” (1997) we J.Amangeldiýewiň “Ýüpek ýoly” (2000) eserlerini mysal getirip bolar.

Türkmen tebigatynyň özboluşly gözelligini wasp etmegi ýüregine düwen nakgaşlaryň aglaba bölegi “nyşanlyk” usulyny aýdyň ulanyp işleýärler. Olar eziz ýurduna bolan söýgüsini “nyşanlyk” arkaly beýan edýärler. Ýokary nyşanlyk derejesinde ýerine ýetirilen “peýzaž” eserleri her bir suratkeşiň döredijilik hazynasynyň bezegidir. Tebigatyň ýönekeý hadysalarynda hem nyşan alamatlaryny ýüze çykarýan pursatyny çynlakaý janlandyrmak islendik döredijilik adamsynyň çeperçilik aýratynlyklaryny düzýän esasydyr. Nyşanlyk akymlary hyjuwly işleýän suratkeşlerimiz G.Guseýnowyň, J.Amandurdyýewiň, M.Hojagulyýewiň, A.Kulyýewiň, A.Jumanyýazowyň, R.Umarowyň we beýleki birnäçe suratkeşleriň eserlerinde giňişleýin şöhlelendirilýär.

Döwrebap ussatlaryň hatarynda tanalýan K. Weliahmedowyň “Narlar” atly peýzaž işinde türkmen tebigaty suratlandyrylýar. Suratkeş bu ýerde natýurmorty tebigat bilen utgaşdyryp alýar. Saralyşan ýapraklar, bişip, ýarylyp ýatan nar agajynyň miweleri suratkeşiň hyýalyňa laýyklykda suratlandyrylyp, ol adamzat

ýaşaşsýny alamatlandyrýar. K.Weliahmedowyň “Baý-Hatyn” eserinde Amyderýanyň ümsüm giňişliginiň han bikesi bolup ýatan gijeki görnüşi suratlandyrylýar. Türkmen tebigatyna häsiýetli deňiz giňişligini, kenarýaka pesliklerini, pytraňny ysýk, deňiz şemalyny suratkeş ökdilik bilen şekillendiripdir.

Ata Akyýewiň “Ýaş söýgi” (2000) diýen eserinde edil dessanlardaky ýaly joşgunly, birek-birege wepaly, mähirli duýgynyň tarapyny goldaýar. Iş birgiden reňk toplумы arkaly ýazylyp, onda ak, gyzyň, ýiti sary we gögümtik reňkler has agdyklyk edýär. Nakgaş oglanyň we gyzyň ak şekillerini gymyzy-güllü, ala düşegiň ýüzünde ýerleşdirýär. Bu gyzykly beýanda ajaýyp mukamyň sazy eşidilýär. Eser bezeg häsiýetinde çözülipdir. Suratkeş göni bolmaly zatlary (perspektiwany) bermän, ýeri tomaşaça tarap dikligine galdyrýar. Aşyk-magşuklar maksat-myratlaryna ýetip, bir-birlerine çolaşyp “ysnysykly bitewiligi” emele getirýärler. Hudaýyň peşges beren bu ajaýyp duýgusyndan ganyp doýup bilmeýän hak aşyklar “söýginiň güýjüni” suratlandyrýarlar.

A. Muhammedowyň “Derwüşiniň aýdymy” (1997) atly eserinde aýratyn durup geçmek ýerliklidir. Eserde endam-janyňy gurşap alýan dartgynly dinamika we ritm sazlaşygy ýitiden duýulýar. Ol mukamly möwjeme we şahyrana duýgularyň astynda ýerine ýetirilen işdir. Eli dutarly oturan derwüşiniň ýagdaýy, tutuşlygyna köňlüne aramlyk salyp “owazlar” dünýäsiniň gözelligini saçýar.

Suratkeş G. Guseýnow “Ýaşlyk hakdaky ýatlama” (2001) atly eserinde şemalyň ugruna uçup barýan asmandaky parlak guş ýaly çagalyk döwrüniň geçendigini, uly gynanç bilen ýatlaýan oglanjygyň gamgyn ýüzünde uly adamynyň aladaly, hysyrdyly durmuşyny suratlandyrýar. Oglan goçuň üstüne münüp guşa tarap naýynjar, elini uzadýar. Onuň durkunda yzyna gaýtaryp bolmajak geçmişiň küysemesi, ömür baky tukatlyga orun beren kalbynda uly tragediýa agalyk sürýär. Ýaşlygyndan jyda düşen, ýalňyz galan, ýürekden horluk çekýän, elinden gideren juwanlyk ýyllaryny duruzasy gelýän armanly adamynyň keşbi berilýär. Ýöne geçmiş yzda galdy, öňde bolsa uzak durmuş ýoly garaşýar. Sowuk goňrumtylçal we ýaşylymtyl reňkler, ýürekde dumanly howany, içgysgynç duýgyny emele getirýär. G.Guseýnowyň “Hereket” we “Mürçe” (2005) atly eserlerinde geçmişe bolan syýahat, oý-pikirler jemlenýär.

§61. Garaşsyzlyk döwrüniň heýkeltaraşlygynda milli şahsyýetleriň keşbiniň döredilmegi

Döwrüň syýasy we ruhy talaplaryny berjaý etmekde heýkeltaraşlyk sungatynyň orny örän uludyr. Taryhy şahsyýetleriň keşbini döretmekde öňde goýlan wezipeler örän jogapkärli talaplary we döredijilik başarnyklary keserdip goýdy. Bu çözgütleri amal etmek bolsa diňe ussatlyk tejribesini ge-

çen heýkeltaraşlara başartdy, olara örän aýgytly hem-de jogapkärli ýollaryň synagyndan geçmegi ykbal nesip etdi. Agyr we jogapkärli döredijilik ýoluny geçip, heýkeltaraşlar halkyň milli ruhuny görerjek eserleriň onlarçasyny döredtiler. Garaşsyzlyk binasynyň meýdanynynda ýerleşdirilen heýkeller toplumy munuň aýdyň subutnamasydyr. Garaşsyzlyk ýyllarynda döredilen eserleriň milli şahsyýetlerimize bagyşlanan eserleri jemgyýetiň watançylyk ruhuny görtermäge ylham berýär. Heýkeltaraşlar B.Annamyradowyň “Gorkut ata Türkmen”, “Oguz han Türkmen” (2000), G.Ýarmämmedowyň “Gorkut ata” (2000), S.Babaýewiň “Alp Arslan soltan” (2006), “Oguz hana bagyşlanan heýkeller toplumy” (2010), “Nury Halmämmedow” (2008), “Garajaoglan ýadygärligi” (2006), “Mahmyt Zamaşary” (2007), N.Ataýewiň “Nurmuhammet Andalybyň ýadygärligi” (2011), A.Jumayewiň “Bäşim Nuraly” (2001) atly eserleri döredildi.

Türkmen sungatynda 90-njy ýyllarda gözlegler agalyk edip, täze meýiller döreýär, belli-belli şahsyýetler öňe saýlanýar. Onlarça umumy, şahsy hem toparlaýyn sergiler yzly-yzyna geçirilip duruldy. Şol ýyllar milli heýkeltaraşlaryň D.Jumadurdyňyň, S.Artykmämmedowyň, M.Nurymowyň, G.Ýarmämmedowyň, B.Annamyradowyň, M.Seýitmyradowyň, N.Ataýewiň, S.Hudaýberdiýewiň, S.Babaýewiň, B.Esengeldiýewiň döredijilik işleri kesgitleýji ähmiýete eýe bolup, milli heýkeltaraşlyk mekdebiniň döremeginde möhüm ähmiýete eýe bolýar.

Türkmen şekillendiriş sungatynda Baýram hanyň keşbini döreden ussat halyplaryň eserleri barada sungaty öwreniji G.Kuraýewa örän gyzykly maglumatlary berýär. Awtor, Gündogaryň meşhur şahsyýetiniň keşbini döreden heýkeltaraş M.Seýitmyradowyň we nakgaş Ç.Amangeldiýewiň eserlerini açyp görkezýär. Baýram hanyň monumental heýkeli ilkinji gezek Aşgabatda 1994-nji ýylda heýkeltaraş M.Seýitmyradow tarapyndan döredilýär. Awtoryň bellemegine görä heýkeltaraş Baýram hanyň Beýik mogollar döwründe döwleti edara eden wagtyndaky keşbini suratlandyrypdyr. Baýram hanyň gujurly, özüne çekiji syratly görnüşi hökümdaryň tagtda oturan ýagdaýynda şekillendirilipdir. Gündogar häkiminiň hökmürowandygyny has aýdyň görkezmek maksady bilen, heýkeliň taslamasyna güýç-kuwwatyň we ýeňilmezligiň alamaty hasaplanýan ýolbarslaryň kelleleriniň üstünde goýlupdyr. Danalygy, paýhaslylygy çeper suratlandyrmak üçin bolsa parasatlylygyň we mukaddes Gang derýasynyň nyşany hökmünde ýylanyň tagtyň arkasyna çolaşyp duran şekili görkezilipdir.

Heýkeltaraş M.Seýitmyradowyň döreden eseriniň ähli many-mazmuny gahrymanyň oý-pikire batan wagtynda, onuň içki kalbynyň owadanlygyny, hoşniýetliligini açyk görkezmäge gönükdirilipdir. Baýram hanyň keşbi mähirlilige we döredijilik ylhamyna ýugrulypdyr. Baýram hanyň keşbini owadan sakgal murtly, buýsançly we asylzada ýüzüni, onuň ajaýyp, doly mertebeli syratyny üns bilen synlanyňda onuň joşgunly pähiminiň hakyky danalygyny mese-mälim duýýarsyň.

Heýkeltaraşlyk sungatynyň tehniki serişdeleri bilen baglanyşykly aýratynlyklary bar. Ol bolsa şekillendiriş sungatynyň beýleki görnüşlerinden düýbünden

tapawutlanýar. Onda döredilen şahsyýetleriň keşbi müdimi ýadygärlik hökmünde jemlenýär. Nakgaşçylyk sungatynda bolsa, şahsyýetiň keşbi reňkler bilen janlanýar. Bu bolsa adamlarda has-da üýtgeşik täsir döredýär.

Baýram hanyň keşbini ýiti nazarly, dürli öwüşginde suratlandyrmak suratkeş Ç.Amangeldiýewe başardypdyr. Nakgaşyň eserleriniň şekillendiriş gurluşy örän köptaraplydyr. Olarda sypat-görnüşleriň berk ýygjamlygy reňk öwüşgininiň sahylygy bilen utgaşýar. Muny bolsa suratkeş reňkleriň köplügi we goýulygy bilen däl-de, eýsem öwüşginleriň baýlygy, reňkleriň bir görnüşden beýleki görnüşe assalyk bilen geçirilmegi netijesinde gazanýar. Olar bolsa Baýram hanyň keşbine gaýtalanmaýan aýratyn bir şahyрана joşgunlylyk we ýakymlylyk berýär.

1990-njy ýyllarda uly sungatyň täsirine goşulýan ýaş nesliň hem çeperçilik tejribesine, gözleglerine özleriniň gujur-gaýratyny goşandyklaryny belläp geçmelidir. Olaryň döredijiliginde ýaşayşyň iň möhüm wakalaryna, durmuşyň ýiti meselelerine, gaýtalanmajak gymmatlyklaryň gözbaşyna, dünýä sungatynyň ussatlarynyň tejribesine gyzyklanmak we işeň goşulyşmak meýli görünýär.

Häzirki wagtda biziň Garaşsyz döwletimizde adama, onuň mertebesine, hukugyna we onuň azatlygyna örän uly üns berilýär. Ýurduň syýasy we sosial meselelerini çözmekde bu esasy gymmatly ugurdyr. Geljekki özgerişleriň ägirt uly möçberde alnyp barylýagyny göz-öňüne getirmek bilen şekillendiriş sungaty täze onýyllyga gadam basdy. Häzire çenli edilen ähli işlerde, özgertmelerde hyjuw-gaýrat görünýär.

Häzirki döwürde ruhy galkynyşyň derejesi ýokary. Sungatda hem täze giňişlikler eýelenip, täze gözýetimlere ýetildi. Sungatda bolup geçýän wakalara ýiti nazar bilen, çylşyrymly durmuş meselelerine, işiň ussatlyk kämilligine ýokary üns bilen garalýar. Şonuň üçin öwrenýän döwrümiziň sungaty bu çylşyrymly we maksada gönükdirilen gözleglerdir. Şol ugurda hem döredijilik ösüşi bolup geçýär, häzirki döwürde bolsa onuň milli mekdebiniň esaslary tutulýar.

1990-njy ýyllardaky ussatlaryň emele getiren döredijiliginiň çeperçilik gözlegleriniň möçberini we ugruny ýene köp wagtlap kesgitleýär. Ol geljekde ussatlaryň döredijiligi össe-de, has özboluşly bolsa-da, adam dünýäsine bolan garaýyşlarda umumylyklar saklanýar. Olaryň döredijiliginde halk durmuşynyň poetikasyna ýakynlaşmagyň, olardaky meseleleriň çözüliş usullaryny çözmegi “Heýkel – 93” atly uly serginiň geçirilmegi açyp görkezdi. Bu sergi sazlaşyklygyň manysynyň köptaraply açylyp görkezilmegi we Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungatynyň mundan bu ýana ösüş ýollaryny kesgitlemäge hem mümkinçilik berdi.

Türkmenistanyň çeperçilik durmuşy 1990-njy ýyllaryň ikinji ýarymynda köp taraply, önjeýli we çylşyrymly boldy. Şol döwürde türkmen heýkeltaraşlyk sungaty döredijilik kämilligine ýetip, döredijilik meselelerini häzirkizaman sungatyna çuň akyl ýetirmäge we ussatlarça çözmäge mümkinçiligini görkezdi. Şonuň bilen birlikde, heýkelçilik sergi zallaryndan “çykyp” bizi gurşap alan daş-

töweregimizde tebigat bilen utgaşyp, gözellig merkezlerini bezäp başlady. Şu iki ýagdaý hem türkmen heýkeltaraşlygynyň garaşsyzlyk döwrüniň üstünliklerini açyp görkezdi. Bu döwürde heýkeltaraşçylyk žanrynyň görnüşleri baýlaşýar. Nakgaşçylyk we monumental sungatyň arasyndaky gatnaşyklar öňkülerinden mazaly üýtgeýär. Beýan etmegiň täze ugurlary ýüze çykýar.

Monumental heýkel raýatlyk duýgularyny döretmekde, döwürdeşlerimize terbiýe bermekde aýratyn ähmiýetlidir. Şonuň üçin oňa jemgyýetçilik ýadygärlikleri diýilýär. Bu gözellig merkezlerindäki heýkel keşplerine, ýagny ebedileşdirilen taryhy şahsyýetlere- serkerdelere, serdarlara seredilende adam olar bilen baglanyşykly geçmişi ýatlaýar.

Monumental heýkel özüniň häsiýeti boýunça çuň manyly belent şekile, gözellige ymtylýar. Olar özboluşly ýyl ýazgysyny döredip, maslahat beriji ussatlara öwrülýärler. Özüniň syýasy işjeňligi we jemgyýetçilik ideýalaryny tassyklamaklyga ymtylýandygy üçin monumental heýkeltaraşlyga halk münberi hem diýilýär. Ol hakykatdan hem şeýle, sebäbi köpçüligiň aňyna we höwesine täsir etmekde oňa taý geljek sungat juda azdyr. Alamlaryň dykgatly gözlenmegi, olary emosional beýan etmek, formalaryň dogruçylyk bilen berilmegi özüniň anyk netijelerini berýär.

128-nji surat.
Nurmuhammet Andalybyň
ýadygärligi. N. Ataýew. 2011 ý.

Şeýlelikde, biziň ýurdumyzyň çeperçilik durmuşy wakalara baýdyr, olar möçberli we mazmuny, jemgyýetçilik ähmiýeti we dowamlylygy boýunça dürli-dürlüdür. Olaryň käbirleri onçakly uly bolmadyk köpçülige, beýlekileri hemmeler üçin niýetlenendir. Belli-bellileri diňe bir möwsümlik üçin niýetlenenen bolsa, başga birleri ýyllap, hatda hemme döwürler üçin niýetlenendir. Olar ajap sungat eserlerinden şekillendiriş suratlaryndan, heýkel ýadygärliklerinden, monumental toplumlardan ybarat bolup, geljekki ýüzýyllyklara biziň döwrümüz barada ýatlamalary ýetirerler.

Garaşsyzlyk döwründe sungatyň iň pajarlap ösýän pudagy heýkeltaraşlyk sungatydyr. Munuň özi, ozaly bilen, ýurdumyzyň şäherlerini we beýleki ilatly ýerlerini gözle görke getirmek üçin döwletiň işläp düzen giň möçberli gurluşyk maksatnamasynyň amala aşyrylmagy bilen aýrylmaz baglanyşyklydyr. Ikinjiden, munuň özi häzirki döwürde adamlaryň duýgularyna, aň-düşünjesine we meýillerine täsir ediş güýji boýunça sungatyň hiç bir pudagynyň hem heýkeltaraşlyk bilen bäsleşip bilmeýänligi bilen baglanyşyklydyr.

Häzirki wagtda, jemgyýetçilik durmuşyny düýpli özgerdýän şeýle giň möçberli ykdysady we medeni ähmiýetli çäreler amala aşyrylýarka, Türkmenistanyň görki özgerdilyän şäherleriniň we obalarynyň täze keşbini emele getirmekde monumental sungatyň baý hem dürli öwüşginleriniň ýüze çykyşy kanunalaýyk we tebigy ýagdaýdyr. Bu ýerde sungatyň dürli görnüşleri we ugurlary şahsyýetleriň heýkelleri, seýilgählerde goýulýan bezeg heýkelleri, dürli reňkli aýnalar, daşlardan, metallardan edilyän güberçek heýkelli sütünler, metallardan we küýzegärlik daşlaryndan edilip, diwaryň ýüzünde goýulýan güberçekleýin bezegler, aýratyn hem binagärlik heýkeller toplumlary giňden peýdalanylýar. Döwletbaşutany Gurbanguly Berdimuhamedow sungatyň adama ýetirýän terbiýeçilik täsirine ägirt uly ähmiýet berýär. Munuň özi onuň sungat işgärleri, taslamaçy, binagärler, bezegçiler, gurluşykçylar bilen duşuşyklary mahalynda sözlän sözlerinde we köpsanly çykyşlarynda özüniň anyk beýanyny tapdy. Ýurduň Prezidenti möhüm ymaratlaryň, meýdançalaryň, ýaşayyş jaý toplumlarynyň, täze iri bezegçilik toplumlarynyň, uly seýilgähleriň, suw çüwdürimleriniň taslamalarynyň ýekejesinide ünsden düşürmeýär. Mysal üçin, umumy bilim mekdepleriniň biriniň taslamasy bilen tanşanda, ol ony beýik türkmen serkerdeleriniň, şahyrlarynyň we akyldarlarynyň heýkelleri oturdylan seýilgäh bilen bilelikde gurmagyň zerurdygyny tekrarlady. Ösüp gelýän ýaş nesliň aňynda watançylyk duýgularyny terbiýelemegiň zerurlygy baradaky pikirini ösdürip, Döwletbaşutany täze edara jaýlarynyň içerki bezeglerinde türkmen halkynyň taryhy, onuň edermenligi, milli mirasy hakda gürrüň berýän suratlary we heýkelleri, halylary ýerleşdirmegiň göz önünde tutulmagyny arhitektora maslahat berdi. Öz kysmynda ýeke-täk bolan bu desgalar, ruhy durmuşyň jemlenen ýerine, medeni ojaga öwürlmek bilen, onuň pikirine görä, paýtagtyň keşbine bezeg berer, onuň buýsanjyna öwürüler hem türkmenistanlylaryň geljekki nesillerine miras galar.

Garaşsyzlyk ýyllarynda dünýäniň şygryýet bagynyň bagbanlary diýlip atlandyrylan türkmen şahyrlaryna bagyşlanan heýkel eserleri, Aşgabatdaky heýkeltaraş G.Ýarmammedowyň Ýunus Emrâniň, heýkeltaraş J.Jumadurdyýewiň Seýit Ymadeddin Nesiminiň, heýkeltaraş N.Ataýewiň Nurmuhamet Andalybyň, heýkeltaraş M.Seýitmyradowyň Baýram han Türkmeniň, heýkeltaraş B.Annamyradowyň Balkanabatdaky Garajaoglanyň, heýkeltaraş N.Ataýewiň Lebapdaky Seyitnazar Seýdiniň, heýkeltaraş S.Babaýewiň Babadaýhan etrabyndaky Magtymgulynyň şeýle hem heýkeltaraş H.Atajanowyň Köneürgençde matematik, Gündogaryň akyldary Muhammet al Horezminiň, heýkeltaraş N.Ataýewiň Daşoguz welaýatynyň Gurbansoltan eje adyndaky etrabynda bagşy Magtymguly Garlyýewiň we gyjakçy Sapar Bekiýewiň, Aşgabatda kompozitor N. Halmämmedowyň ýadygärlikleri özleriniň çuň mazmunlylygy bilen tapawutlanýarlar.

129-njy surat. Görogly. S.Babaýew. Daşoguz. 2010 ý.

Garaşsyzlyk döwriň heýkeltaraşlygynda memorial ýadygärlikler. 1948-nji ýylyň ýer titremesinde wepat bolanlaryň hatyrasyna dikeldilen “Ýer göteren sary öküz” (1998) atly heýkel toplumy, Gypjak obasyndaky Hatyra ýadygärligi (1998), Beýik Watançylyk urşunyň gahrymanlaryna bagyşlanan “Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazowyň ýadygärlik toplumy” (2001) garaşsyzlyk ýyllarymyzyň başlaryndaky uly göwrümlü ýadygärlikler toplumy hökmünde öňe çykdy.

Garaşsyzlyk zamanasynda halkymyzyň heýkeltaraşlyk däpleri gaýtadan dikeldilýär we ösdürilýär. Monumental sungatyň baýlaşmagynyň dowamynda

heýkeltaraşlaryň eserleri özüniň mazmuny bilen, ýurduň medeni durmuşynda mynasyp orny eýeleýär. Heýkeltaraşlar J.Jumadurdyňyň, B.Annamyradowyň, S.Babaýewiň, H.Ataýewiň, G.Ýarmammedowyň, A.Garaýewiň, M.Ýüzbaşewiň döreden uly göwrümlü ýadygärlikleri, S.Artykmäammedowyň, M.Öwezowyň, B.Çaryýewiň döreden güberçek şekilli we bezeg işleri garaşsyzlyk eýýamynyň naýbaşy heýkelleridir. Heýkeltaraşlaryň bu topary binagärlik bilen utgaşyklykda monumental eserleri döretmekde hem ýeterlikli derejede tejribe topladylar.

“Aşgabatda 1948-nji ýylyň ýer yranmasynyň pidalaryna” ady bilen şäheriň merkezi meýdanynda heýkeltaraşlyk binagärlik toplумы döredildi. Olar bolup geçen betbagtçylygy diňe bir ýatlatmak bilen çäklenmän, eýsem pajygaly günlerde ýan bermedik gujur-gaýrat bilen, şaheri täzeden dikeltmegi başaran halkyň belent ruhunyň alamaty hökmünde gurulýar. Bu ýadygärlikler toplумы hakykatdanam tutuş halkyň ýadygärligidir. Onda uly içerki güýç, pikirleriň we duýgularyň hakyky giň gerimligi bar. Heýkeltaraşlar (B.Annamyradow, A.Garaýew, S.Babaýew) bu ýadygärliklerde halkyň ruhy belentligini, watançylyk duýgularyny, halkyň ýanbermez erkini hem çuňňur beýan edipdirler.

1948-nji ýylyň 6-njy oktyabrynda pajygaly hadysanyň bolan pursatynyň yzysüre, ýadygärligiň häzirki duran ýerinde, açyk asmanyň astynda meýdan hassahanasy öz işini ýaybaňlandyrypdyr. Ähtimal, munuň özi hem ýadygärlik üçin şol ýeriň seçilip alynmagyny kesgitländir. Ýerli taryhy ýagdaý bilen şeýle gös-göni baglanyşyk hem eseriň heýkeltaraşlyk tebigatyna täsirini ýetiripdir. Şol gurşaw bilen jebis baglanyşykda bu eser özüniň häzirki durkuna eýe bolýar, bu ýagdaý eseriň ruhy taýdan umumylaşdyryjylyk ähmiýetini artdyrýar.

Öküziň we onuň şahlary bilen saklanylýan “Ýer togalagynyň” keşbinde beýan edilýän bu tema tomaşaçyny ýadygärligiň düýp mazmunyna düşünmäge taýýarlaýar. Ýer togalagynyň jaýryk atan böleginde tebigy betbagtçylyk. Adamlar gorkudan we elhenç howpdan ýaňa ýykylyrlar, ýerde emele gelen düýpsüz uçuda gaçýarlar. Şeýlelik bilen giňişligiň bir böleginde, göýä ýeriň düýpsüz jaýrygynyň ýokarsynda gaýyp ýören ýaly bolup, eli ýaş çagaly enäniň şekili peýda bolýar. Ol, göýä, çagajygy öz ýanyndan iterip, howpdan daşlaşdyrýan ýaly, möwç urýan tebigy beladan halas edýän ýaly bolup görünýär.

Bu ýadygärlikde şekillendirilen wakalar indi taryh bolup galdy, ýöne onda beýan edilen ruhy durnuklylyk we içerki gujurlylyk häzirki döwür üçin hem uly ähmiýete eýedir. Gypjak obasynda gurlan ýadygärlik hem bu bolup geçen betbagtçylygy takyk keşplerde şekillendirýär.

Duýgularyň täsiri heýkellerdäki şekilleriň hereketinde, geýmiň üýtgäp duran ýygýrtlarynda, tutuş heýkeliň sudurynda aýdyň açylýar. Eserdäki sazlaşyga goşulan ýapraksyz tut agajy güýçli şemal zerarly kä egilýär, käte bolsa, geljekki ýaşayşyň nyşany hökmünde gönelyän ýaly görünýär munuň özi ýönekeý, ýöne täsiri boýunça aýgytly çeperçilik göçümidir. Ýadygärlige tarap barşyňa iki tara-

pynda ýerleşdirilen şekiller gynanç hasrat bilen gurşalyp, tutuş toplumyň dartgynlylyk howruny güýçlendirýär.

Şol ýadygärlikleriň ýanynda bolan adamyň göz açyp ýumasy salymyň içinde adam ömrüniň nähili näzikdigine göz ýetirýär we şol wagtyň özünde hem onuň gaýtadan galkynmak üçin hümmet berýän güýjüniň bardygyny duýýar.

“Ene mähri” ýadygärliginiň ýanyndan Atamyrat Nyýazow adyndaky bagyň esasy bölegi başlanýar, onuň tamamlanan ýerini Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazowyň keşbini şekillendirýän uly göwürimli heýkeli eýeleýär. Esgeriň keşbinde şahsy häsiýetnamadan başgada, onda bütün halkyň ruhy öz beýanyny tapýar.

Bagyň merkezi böleginde ýetginjekleriň ikisiniň heýkel şekili bar, olar göýä enäniň eliniň aýasynda goralyp saklanylýan ýaly. Daşyndan asuda görünýän şekilleriň aňyrsynda (agasyň ýşarat etmegi eli kitaply inisi üçin ýagşylyk bilen ýola salmagyň alamatydyr) adamyň belent mertebesi ýatyr. Heýkelçilik şekilleriň dogruçyl ýerine ýetirilmegi, olaryň umumylaşdyrylyşy keşpleriň täsirliligini, olaryň içki mazmunyny güýçlendirýär. Şonuň esasynda tutuş bag toplumy göýä güýçli gollarda tüpeňi saklap duran esgere tarap hereket edýän ýaly duýgy döredýär. Şeýlelikde, iki ömür, iki ykbal wagt hem giňişlik babatda ebedilik birleşýär. Bu ýerde biz her bir heýkeli taryhy wakalaryň içinden geçirip, kalbymyza siňdirýäris, bu bolsa olaryň duýgy täsiriniň güýjüni artdyrýar. Keşbiň belent ruhy, sazlaşygyň janly güýji, umumy gurluşyň bütewiligi, sudurlaryň dartgynly hereketde ynandyryjylyk bilen şekillendirilmegi iki bölümden ybarat “Hasrat çekýänler,, atly eserde sütüniň ýüzünde hüjüm edýänleriň toparynyň güberçekleýin şekilleri bilen utgaşyklykda esere çeyä hem aşa ýiti inçelik, örän owadan nuranalyk berýär.

Eneleriň, durmuşyň täzelenmesiniň, tebigatyň baky güýçleriniň suratlandyrylmagy şol bir wagtyň özünde gazaplylygyň, ýanbermezligiň, durnuklylygyň beýan edilmegidir. Olar şeýle aýry-aýry bolsalarda, bilelikde umumy maksada ýugrulan ýeke-täk bir mukamy emele getirýän ýaly duýgy döredýärler.

Heýkeller toparynyň aňyrsyndan görünýän ägirt uly ýarym togalak pisintli görnüş “Ýer togalagy” hökmünde öňe çykýar, ol böleklere bölünipdir, şolardanam suw saglap akýar. Çüwdürimler, owadan howdanlar, olaryň gyralarynda oturdylan ýaşyl baglaryň täsin görnüşleri ýaşayyş ykbalynyň ajaýyp hem düýpli keşbini bize ýatladýar, täze, erkin durmuşy alamatlandyrýar. Ynha, şu ägirt uly “Ýer togalagynda” hem garaşsyz ýurduň Türkmenistanyň keşbi döredilýär. Şekiller ägirt uly lawr agajynyň şahasyny, ýagny azatlygyň, agzybirligiň we döredijiligiň alamatyny ellerinde göterip durlar. Tutuşlygyna alanynda bu bag toplumynda awtorlar taryhyň aýry-aýry döwürlerini gaýtadan janlandyryp, olary biziň durmuşymyzyň täze eýýamyna utgaşdyrypdylar.

Ýadygärlikde bakylyk ähmiýetine eýe bolan agzybirlik, Watan, azatlyk, parahatçylyk, adalatçylyk ýaly nyşanlar bar. Türkmenistanyň heýkeltaraşlyk sungaty häzirki günde hut şol nyşanlar we utgaşdyryjylykly keşpler bilen baýlaşýar.

Adalat köşgüniň önündäki meýdançanyň merkezi böleginde oturdylan ýadygärlik hem adalatyň nyşanynyň subutnamasy hökmünde oturdylandyr. Ýadygärlik, 2001-nji ýylyň oktýabr aýynda ýurduň Garaşsyzlygynyň 10 ýyllygynyň önüsyraýynda dabaraly açylýar. Bu ýerde heýkeltaraş S.Babaýew tarapyndan ýerine ýetirilen Beýik Enäniň Türkmenistanyň Gahrymany Gurbansoltan ejäniň heýkeli oturdylýar, onuň öňe uzan elinde adalatyň terezisi bar, beýleki elinde bolsa “Kanun” kitabyny Ene gursagynyň üstünde saklap dur.

Ýadygärlik bir tarapdan türkmen kazyýetini adalatlylygyň nyşanyna öwürýän bolsa, ikinji tarapdan ol özünde paýhaslylygyň, ýagşylygyň we edermenligiň hem nusgasyny alamatlandyrýar. Häzirki günlerde Beýik Ene Kanunyň hökmürowanlygynyň kepili, Türkmenistanyň Prezidentiniň ynsanperwerlige we milli däplere daýanýan syýasatynyň in ýokary adalatlylygynyň durmuşa geçirilmeginiň nyşany hökmünde çykyş edýär.

§62. Heýkeltaraşlyk sungatyndaky täze gözlegler

Garaşsyzlyk ýyllarynyň başlanmagy bilen, türkmen heýkelçileri özleriniň göwünlerinde beslän isleg-arzuwlaryny taraşlan bolsalar, ikinji tarapdan olaryň erkin döredijilik hyýallary özboluşly mekdebe öwrülip, milli sungat mekdebimiziň hazynasyna aýratyn sahypa bolup girdiler. Heýkeltaraşlar: B.Annamyradowyň “Oturan adam” (1995), “Altyn alma” (2010), S.Babaýewiň “Pelsepeçi”, “Ruh” “Mukamyň döreýşi”, “Esgerler” (2000), A.Meredowyň “Yşk tansy”, “Ekologiýa”, “Ýigitler tansy”, “Halypa” (2009), A.Jumaýewiň “Kejebe” (2006), P.Mämiýewiň “Toýa taýýarlyk” (2002), A.Atakgaýewiň “Ýyldyz rowaýaty” (2010) atly eserleri enaýy täsirleri kalbyňda oýarýar.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 10 ýyllygy bagynyň toplумы sungat bilen tebigatyň utgaşmagynda ýokary sazlaşyk emele getirilipdir. Bagyň 105 müň inedördül metre barabar bolan meýdanyna göýä ägirt uly haly düşelen ýaly we ol şeýle halynyň özboluşly nyşany suratlandyrýar. Bu bag toplumynda haly keşbiniň seçilip alynmagy tötänden däl. Halkyň ruhunyň, duýgy däpleriniň müň ýyllyklaryň dowamynda emele gelen gözelligi we sazlaşygy hut türkmen halylarynda öz beýanyny tapypdyr.

Bagyň reňk öwüşginleri hem türkmen halysynyň reňkleriniň däbe öwrülen görnüşlerine esaslanýar. Granit plitalaram, bezeg ösümlikleri hem özlerinde gara, çal, sary, gyzyr reňkleri utgaşdyrýarlar. Bagyň gyralarynda ýerleşdirilen we türk-

men halysynyň gölleriniň şekilinde döredilen çüwdürimleriň dördüsi birleşip bu sazlaşyga gutarnykly görnüş berýär. Bezeg ösümlikleri we gül ekilen bölejik ýerlerem haly gölleri hökmünde kabul edilýär. Olaryň reňk öwüşginleri bolsa bu bagy tutuşlygyna paýtagtymyzyň merkezine düşelen ägirt uly türkmen halysy hökmünde kabul etmäge doly esas döredýär.

Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 10 ýyllygy adyndaky bagyň göýä wagtyň we adam paýhasynyň baky hereketine tabyn duýgulary döredýändigini bellärliklidir. Onuň merkezi böleginde wagt bilen pikir göýä togtap galan ýaly bolup, soňra bolsa täzeden, tebigatyň ebedilik kanunlaryna tabyn bolup, çüwdürimleriň 14 sinin akymy bilen özläriniň ýoluny dowam etdirýärler.

Merkezi meýdanyň 91x91 metre barabar bolan belent inedördül meýdanyň ölçegleri wakalar bilen dahylly edilip gurlandyr. Çünki 1991-nji ýyl Türkmenistanyň döwlet garaşsyzlygyny alan we türkmen halkynyň ruhy galkynyşynyň başlanan ýylynyň alamatyny aňladýar. Seýilgähiň merkezi meýdanyna dört tarapdan giň basgançaklar alyp barýar, olar çüwdürimleriň şaglawuklary bilen jähkelenipdir. Ägirt uly toplumyň çür depesi sekizburçluk ýyldyz görnüşinde ýerine ýetirilen uly çüwdürim bilen tamamlanýar. Ol ahalteke atlarynyň 10 sanyynyň heýkelleriniň sazlaşygy bilen tutuş bir bitewiligi emele getirýär. Atlaryň çarpaýa galyp okdurylyp baryşlary, önüni alyp bolmajak garaşsyz bitarap Türkmenistanyň batly gadamlarynyň simwoly hökmünde görkezilendir.

Bagyň binagärlik heýkeltaraşlyk merkezi türkmen halkynyň çuňňur ruhy-ahlak we dünýägarayyş taglymlaryny bir bitewi çeperçilik keşbine birleşdirýär. Dünýäniň dört tarapyňnyň nyşany hökmünde dört basgançak halkyň açyk ýüregini, onuň parahatçylyk söýüjilik häsiýetini aňladýar. Sekizburçluk ýyldyz türkmen halysynyň gölünü, tegelegiň golaýyndaky ýagtylyk bolsa günün, oduň nyşanyny aňladýar, türkmenler oňa gadym döwürlerden ybadat edipdirler.

“Suw türkmeniň ýaşayşy. At onuň ganaty. Haly onuň kalby”. Halk aýdymynyň bu sözlerinde gzelligi bilen haýran galdyran garaşsyzlygyň 10 ýyllygy bagynyň düýp mazmuny açylýar. Binagärlik heýkeltaraşlyk toplumynda türkmen halkynyň bu baky millilik nyşanlary ussatlyk bilen şekillendirilipdir. Bu ägirt uly giňişligiň ähli ýerinde göýä halkyň döredijilik pähimini wasp edýän mukam ýaňlanyp duran ýaly. Toplumyň esasy girelgesinde bina edilen heýkel, tutuş heýkeltaraşlyk sungatynyň sazlaşygynyň ähmiýetini belende göterýär.

Geçmişe öwran-öwran ýüzlenmek bilen, sungat işgärleri halkymyzyň münýýlyklaryň dowamynda döreden milli gymmatlyklarymyzyň ählisini häzirki durmuşymyza geçirmäge çalyşýarlar. 2000-nji ýylyň güýzünde dabaraly açylan Garaşsyzlyk ýadygärligi munuň aýdyň mysalydyr. Oňa türkmeniň Altyn asyrynyň sungatyny döretmek işiniň barşynda möhüm sepgit hökmünde garamak bolar.

Ýadygärligiň binagärlik çözüdiniň özi bu çeper eseriň esasy mazmunyny açyp görkezýär. Göwrümli ýarymşar bu desganyň düýp esasy bolup hyzmat edýär, onuň tamamlanýan ýerinde altyn çäýylan ýarymaýyň we baş sany ýyldyzyň şekili ýerleşdirilipdir: ol göýä ýeriň dartyş güýjünden iteklenip gaýdýan buýsançly ruh we şol bir wagtyň özünde hem baky düýp esasa daýanýan erkin pähim ýaly duýgulary döredýär.

Bu uly göwrümli toplumy döretmek üçin, diňe bir çeperçilik oýlanmalar we göz önüne getirmeler däl, eýsem taryha çuňňur we giňişleýin akyl ýetirmegiň, nusgawy edebiyaty çuňňur öwrenmegiň, dürli döwürleriň şekillendiriş nyşanlaryny bilmegiň zerur bolandygy iki uçsydyr. Türkmen heýkeltaraşlary tarapyndan döredilen taryhy şahsyýetleriň mazmun taýdan giň möçberli we ýerine ýetirilişi taýdan nusgalyk heýkel keşpleri Türkmenistanyň garaşsyzlygynyň belent binasy bilen ajaýyp sazlaşygy emele getirýärler. Bu ýerde doly manyda taryh açylyp görkezilýär. Türkmen halkynyň gujur gaýratyny özünde jemlän gahryman şahsyýetlerimiz: Oguz han Türkmen milletiň beýik nesilbaşysy, Gorkut ata akylдар, halkyň ruhy sütünlerini beýan ediji örboýuna galýarlar. Sazlaşygyň hatary meşhur serkerdeleriň, döwlet işgärleriniň: Görogly begiň, Seljuk begiň, Alp Arslanyň, Mälik şanyň, Soltan Sanjaryň, Ärtogrul gazynyň, Uzyn Hasanyň, Gara Ýusubyň, Baýram han Türkmeniň, Keýmir körüň heýkelleri bilen dowam edýär. Wagtyzygiderliginde ýaýbaňlandyrylan şekillendiriş eserleriniň hataryna türkmen nusgawy edebiyatynyň wekilleri Magtymgulynyň, Keminäniň, Seýdiniň, Zeliliniň, Mollanepesiniň, Mätäjiniň heýkel şekilleri goşulýar.

Heýkeltaraşlar tutuş toplumyň bütewiligini we umumylygyny, onuň ýerleşýän giňişligini baglanyşdyrýan özenini tapmagy, ony toplumyň umumy zýgyderligine laýyk getirmegi başarypdyrlar.

“Atamyz, Oguz han türkmen, uly ýurduň şasy, gylyjyny gynyndan çykarmagyň deregine, gursagyndan Allanyň salan sözlerini çykarýar. Tamdyrdan çykan çörek ýaly sözler bilen dünýäni alýar, ol mukaddesligi bize wesýet edýär...” diýip Ruhnama kitabynda bellenýär. Oguz hanyň bu toplumdaky heýkeli awtoryň kitapda berlen häsiýetnamasyna laýyk gelýär. Onuň keşbi özüniň kuwwatly, rowaýata öwürülen bütewiliginde. Heýkel döwürüň dartgynlylygyny we galagoplulygyny özünde jemleýär. Heýkeltaraşlar heýkeliň daşky görnüşiniň sadalygyny içki mazmunyň çuňlugy bilen birleşdirmegiň, taryhy şahsyýeti wagta dahysyz belentlikde görkezmegiň hötdesinden gelipdirler. Oguz hanyň keşbi döwürdeşlerimiz tarapyndan mizemezligiň, türkmeniň aslynyň bakylygynyň alamaty hökmünde kabul edilýär.

Heýkeltaraşlaryň täzeçil, döwrebap, köp taraplaýyn garaýyşlary Gorkut atanyň keşbinde hem öz beýanyny tapypdyr. Keşbiň içerki sazlaşygynyň syry hereketsiz heýkeliň içinden pähim-paýhasyň ösüşini duýmak bolýar. Gorkut atanyň Oguzyň nesilleriniň in pähimdary we ähli zatlary önünden görýän guýmagursak

zehinli akyldar bolandygyny Ruhnama kitabynda tekrarlanýar: “Gorkut ata türkmen ruhunyň täze bir giňişligini açdy. Özünüň iman, ahyrýet hakyndaky pelsepeleri bilen Gorkut ata ahlagyň täze gymmatlyklaryny işläp düzdi”. Heýkeldäki keşbiň özi hem bizi onuň pähimlerine akyl ýetirmegiň filosofiýasyna çykarýar.

Heýkeltaraşlygyň dili milli medeniýetimizi ösdürmäge uly goşant goşan beýik şahsyýetleriň hakyky belentligini we olaryň joşgunly arzuwlaryny aňlatmaga mümkinçilik berýär. Mysal üçin, Magtymguly ýadygärlikler toplumynda türkmen halkynyň pähimdarlygynyň beýany, onuň päkliginiň, ynamlylygynyň, aýyk ýürek-liliginiň nusgalygy hökmünde şekillendirilipdir. Öz ýüregini, ýüzüniň ölmez ýitmez ruhuny Watanyňa bagyş eden şahyryň tutuş heýkelini, göýä, ruhy sazlaşyk gurşap alan ýaly bolýar. Magtymgulynyň çuňňur oý pikire batyp oturan şekiliniň görnüşi we içerki sazlaşygy keşbiň şahyrana gujurny ýokary derejede beýan edýär.

Heýkelleriň awtorlary şekillendirilýän gahrymanyň içki dünýäsini açyp görkezmek üçin gaýtalanmajak heýkeltaraşlyk usullaryny gözläp tapmakda özläriniň zehinliligini görkezmegi başarypdyrlar. Munuň özi Zeliliniň ýadygärliginde-de aýdyň görünýär. Şahyryň ejizräk görünýän, birneme ýygragrak, ýöne, syratly şekiliniň süýnmegräk deňölçegliligi, yhamly tolgunýan ýüzüniň görnüşi, alyslara gönükdirilen ünsli nazary Zeliliniň keşbine şahyrana manylylyk berýär.

Ýadygärlik toplumynyň aňrybaş belentligi, onuň esasy özeni Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşynyň ýadygärligidir. Heýkeltaraşlara umumy gurluşy özgerdýän we sazlaşyga hereketlendiriji güýç berýän, döwrümi-ziň belentligini suratlandyran sazlaşykly heýkeltaraşlyk keşbi döretmek başardypdyr. Watanymyzyň taryhy türkmen halkynyň Serdarynyň ajaýyp keşbinde özüniň ornuny tapýar. Heýkel çüwdürimiň merkezinde, ýurduň baýdagynyň şekilleriniň gurşawynda döredilipdir. Bu toplumyň tutuş çeperçilik hatary ony gurşap alan tebi-gy gözelligi bilen janly baglanyşykdadyr, ony emeli howdanlar, çüwdürimler, pyýa-da gezelenç ýodajyklarynyň iki tarapyndan saglap akýan çeşmejikler janlandyrýar. Giňişlikde heýkeltaraşlyk eserleri sazlaşykly ýerleşdirilipdir. Ol giňişlik oýlanyşyk-ly gurnalypdyr we ýeke-täk bir pähime tabyn edilipdir. Esasy desganyň töweregi-ne kem-kemden ýaýrap, ol ýokary galdygyça sazlaşykly joşgunlylyk duýgusyny döredýär, emma binagärlik toplumynyň berk gurşawyndan çykmaýar. 91 metrlik belentlikde ýerleşdirilen syn ediş meýdançasynda (1991ý. Garaşsyzlygyň gazany-lan ýyly), ajaýyp dag tebigatynyň gözelligi açylýar, şäheriň gurşawynyň daşyna çykarylan ýadygärlikler bolsa, göýä, adaty tebigatyň bir bölegi ýaly bolup görünýär.

Şeýlelik bilen, garaşsyzlygyň 10 ýyllyk ýadygärlik toplumyň iň möhüm öze-ni taryhy jähtdir, şol hem geljege aralaşmak duýgusyny döredýär. Taryhyň aky-myny kä gazaply dartgynly keşplerde, kä dabaraly, käte hem ýeňişlere beslenen keşplerde şöhlendirip, tutuş binagärlik heýkeltaraşlyk toplumyny, geljege tarap

okgunly hereket etmegiň beýanyňa öwrülýär. Göýä asyrlaryň we münýýlyklaryň içinden parran geçýän ýaly, ýüzünde ýarymaý hem ýyldyzlar (milli alamatlar, olaryň şekilleri syn ediş meýdançasýndan hem 27 metr ýokarda, ýurduň garaşsyzlyk gününüň hatyrasyna ýerleşdirilipdir) şekillendirilipdir.

Bu gaýtalanmajak ýeke-täk bag toplumynda, Garaşsyzlyk ýadygärliginiň golaýynda Mukaddes Ruhnama ýadygärlik bina edildi, onuň açylyşy 2003-nji ýylyň fewral aýynyň 18-inde boldy. Ol özüniň adatdakylardan has tapawutlylygy bilen adamlary haýran galdyrýar. Dabaraly mukamyň owazy astynda bu ýadygärlik tomaşaçylaryň gözünüň alnynda janlanýar. Mukaddes Ruhnamanyň açylan sahy-palarynda türkmen halkynyň gadymy taryhynyň Oguzhan eýýamýndan başlap Garaşsyzlyk eýýamyna çenli tutuş parçalary göz önüne gelýär.

130-njy surat. Oguzkent myhmanhanasy (öňündäki bedewleriň heýkelleri)

Öz döwründe belli fransuz binagäri Şarl Eduard Le Korbýuzýe: “Sungat eseriniň täsiri... göýä yrgyldylar, gykylyklar, owazlar ýalydyr, olar...peýkamlar ýaly, şöhleler ýaly, partlaýşyň tolkuný ýaly, ähli taraplara ýaýrap gidýärler we ýakyn aralygy hem alyslyklary sarsdyrýarlar, degip geçýärler, ýaralaýarlar, basyp ýatyrýarlar ýada göwnüni göterýärler” diýip ýazypdyr.

Şeýlelik bilen, Garaşsyzlyk ýyllarynda döredilen heýkeltaraşlyk toplumlary, hakyky sungat eserleri bolup, olar ebedilige dalaş edýärler. Olar biziň döwürdeşlerimiziň ruhy isleglerini kanagatlandyrýarlar, olarda buýsanç we beýik geljege ynamlylyk duýgularyny oýarýarlar, ol duýgular bolsa beýik geçmişe akyl ýetirmekden ybaratdyr.

§63. Garaşsyzlyk döwrüniň grafika sungaty

Garaşsyzlyk döwrüniň neşirýat gullugynda grafikaçy suratkeşleriň tutýan orny aýratyn ähmiýete eýe boldy. Yzygider neşir edilýän çeper edebiýatlaryň we žurnallaryň bezeg işlerinde grafika usullarynda taýýarlanan eserleriň ýerleşdirilmeginiň täsirli aýratynlyklary bar. Grafika hem özboluşly tehniki usullary we temalary boýunça has-da döwrebap eserleriň döredilmegini talap edýär. Çagalara bagyşlanan edebi eserleri, nusgawy çeper edebiýatlaryň bezeg işlerini suratlandyrmakda suratkeşlerden örän jogapkärli pikirlenmegi talap edilýär.

Neşir önümlerinde grafikaçy suratkeşleriň döwrebap goşandy ýokarydyr, bu ugurda aýratyn hem Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň mugallymlarynyň we talyplarynyň ýurdumyzyň neşir önümleriniň owadan çykmagyn-da öz goşantlaryny goşup gelýärler.

Türkmen grafikasynyň segsen ýyldan gowrak taryhy bar. Bu uzak döwrüň dowamynda ol döwrüň talabyna görä, yzygiderli ösdürilip gelindi, netijede özboluşly suratlaryň kemala gelmegine getirdi. Soňky onýylyklaryň içinde türkmen grafikasy has yzygiderli we giň özgerişe eýe boldy. Munuň özi türkmen sungatynyň özboluşly ösüşiniň alamatydyr. Şonuň netijesinde hem türkmen sungatynyň milli mekdebiniň düýbi tutuldy.

Türkmen grafikasynyň ilkinji basgançaklarynda öňe sürülen döredijilik däpleri häzirkizaman stanokly grafikasyn-da ösdürilýär. Türkmen plakatynyň, kitap grafikasynyň ösüşini suratkeşler H.Çörlübaýewiň, I.Iliniň, P.Muhammedowyň, E.Seropýanyň, W.Kogdiniň, T.Koloýarowyň we beýlekileriň döredijiliginde görüp bolar. Bu suratkeşleriň hataryna ussat grafikaçylar A.Geldiýew, J.Orazberdiýew, H.Atakgaýew, P.Kadyrow, A.N.Kinýakin, B.Lallykow, O.Haýdarow, A.Hudaýberdiýew we beýlekiler hem goşulýarlar hem-de özleriniň surat eserleriniň özboluşlulygy bilen tapawutlanýarlar.

Könelerimiziň “Şägirt halypasyndan ozdurmasa, kär ýiter” diýşi ýaly, halypa mugallymlaryň taýýarlan şägirtleri häzirki döwürde özleriniň zehinleri bilen ýurdumyzyň welaýatlarynyň etraplarynyň sungat ojaklarynda işleýärler. Galybersede, çeperçilik akademiýasynyň taýýarlan ýaş hemde zehinli suratkeşleri çeperçilik akademiýasynyň grafika kafedrasyn-da işläp öz hünärlerini kämilleşdirýärler. Häzirki günde ýurdumyzyň grafika sungatynyň ösmegine uly goşant goşan Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň mugallymlary we ussatlary N.Eýeberenowyň, D.Akyýewiň, O.Agabaýewiň gatnaşmagyn-da ýerine ýetirilýän işler çeper edebiýatlarda we metbugat işlerinde aýdyň görünýär. Olaryň ýerine ýetiren kitap bezeg işleri: Mollanepesiň, Mätäjiniň, K.Gurbanepesowyň, G.Ezizowyň we başga-da nusgawy şahsyýetlerimiziň täze çapdan çykan kitaplaryna has-da ýakymly öwüşgin berýärler.

Grafika eserlerini çeperçilik taýdan baýlaşdyrmakda, olaryň many, hil tarapyny güýçlendirmekde eserlere dürli öwüşgin bermegiň ähmiýeti uludyr. Ylaýtada, soňky wagtlarda grafika özboluşly hil suratlaryna, pelsepe umumylaşdyrmalara, çuňňur psihologik çözgütlere eýe bolýar. Türkmen grafikasy aýratyn hem soňky ýyllarda özüniň ösüş ýoluny üstünlikli we netijeli dowam etdirýär. Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda 2008-nji ýylyň dowamynda alnyp barylýan ylmy-döredijilik işleriň hatarynda grafika kafedrasynyň mugallymlarynyň we talyplarynyň gazanan üstünlikleri ýokarydyr. Bu üstünlikleriň özeni Döwlet maksatly işleri döredijilikli ýerine ýetirmekden ybaratdyr. Olaryň hatarynda: Suratkeş D.Akyýewiň A.Gowşudowyň “Dor-depel” atly kitabyňyň, mugallym M.Hojaýewanyň N.Saryhanowyň “Şükür bagşy”, K.Kulyýewiň “Iki sallançak arasy” we “Türkmen halk ertekileri” atly kitaplarynyň, “Nakgaşçylyk we taslama” kafedrasynyň talyby T.Gylyçdurdyýewanyň H.Ysmailowyň “Iki atanyň bir ogly” atly kitabyňyň, “Grafika” kafedrasynyň talyplary Ş.Rejepowanyň we J.Ýusupowanyň “Geliň aýdym aýdalyň” atly kitabyňyň, “Grafika” kafedrasynyň talyby R.Rahmanowyň K.Gurbanepesowyň “Oýlanma baýry” atly kitap bezeg işleri Döwletimizniň kitap bezeg sungatyna önjeýli goşant boldy. Talyplaryň öz halypalary bilen işleşmekleri, olaryň barha kämilleşmeklerine ýardam berýär (131, 132-nji suratlar).

2009-njy ýylda Türkmenistanyň döwlet çeperçilik akademiýasynyň grafika kafedrasynyň halypa suratkeşi N.Eýeberenowyň K.Nurbatowyň “Medinäniň doglan günü” atly kitapçasynyň bezeg işlerini ýerine ýetirilýär. 2010-njy ýylda akademiýanyň talyplary we mugallymlary özleriniň okuw işleri bilen döredijilik tejribeligini utgaşdyrmakda-da yhlasly zähmet çekdiler. “Grafika” kafedrasy tarapyndan birnäçe kitaplaryň bezeg işleri, ýerine ýetirilip, ýaşlarymyz ussatlyklaryny görkezdiler. Suratkeş O.Mämmedowanyň Mollanepesiň “Zöhre we Tahyr” dessanynyň bezegi, mugallymlar N.Eýeberenowyň, H.Atakgaýewyň, D.Akyýewiň “Mollanepesiň goşgular ýygyny”, N.Ýagşymyradowyň çeperçilik redaktorlygynda “Galkynyşyň ak ganatly arzuwy” atly Bütindünýä çagalarynyň III festiwaly üçin taýýarlanylýan kitabyň, mugallym M.Hojaýewanyň “Japbaklar” erteki kitabyňyň, mugallym J.Ýusupowanyň “Üç aýy” erteki kitabyňyň bezegleri oňyn netije gazanan, döwrebap işleriň hatarynda garap bolar.

131-nji surat. Pikir.
O.Agabaýew. 1991 ý.

132-nji surat. Görogly.
D.Akyýew. 2005 ý.

Grafika kafedrasynyň ussat mugallymlarynyň halypalyk etmeginde talyplar tarapyndan döwlet tabşyryklary mynasyp ýerine ýetirilip gelinýär. Olaryň arasynda R.Rahmanowyň “Üç çopan” atly ertekiniň bezeg işlerini, A.Tuwakowyň “Iki ýoldaş” atly hekaýanyň bezeg işlerini, B.Orazowyň “Böwenjik” ertekisiniň bezeg işlerini, Ş.Rejepowanyň “Şärikli ekin” atly ertekiniň bezeg işlerini we “Основы безопасности и жизнедеятельности человека (1-3 класс)”, J.Ýusupowanyň “Основы безопасности и жизнедеятельности человека (2-4 класс)” atly kitaplarynyň bezeg işleriniň täze döwürimiziň grafika sungatynda özboluşly sahypany açdylar.

Talyplyk ýyllaryndan özündäki ýokary çeperçilik ussatlygyny görkezen Rahman Rahmanowyň 2011-nji ýylda ýurdumyzda ýokary derejede bellänip geçirilen

nusgawy şahyrymyz Nurmuhammet Andalybyň 350 ýyllygy mynasybetli ýubileý baýramçylygyna bagyşlap taýýarlan “Leýli we Mejnun” atly dessanynyň kitap bezegi uly üstünlige getirdi, ýaş grafikaçy suratkeşe ylham berip, täze döredijilik ýoluna atardy. Bu ylham çeşmäniň netijesini biz R.Rahmanowyň 2012-nji ýylda çapdan çykan “Görogly” eposynyň täze ýygyndysynyň bezeginde hem görýäris.

§64. Garaşsyzlyk döwriň keramika sungaty

Milli sungatymyza öwüşgin berýän bezeg önümleriniň esasyalarynyň biri-de keramika önümleridir. Garaşsyzlyk döwründe keramikany öndürmegiň bize öňden mälim bolan tehniki usullaryny gaýtadan öwrenmek we olary milli sýužetler bilen baýlaşdyrmak meselesi täzeden örboýuna galdy. Ussat keramikaçylar M.Ataýewanyň “Müsür” (1991), “Miras” (1995), “Gelinler” (1996), “Nusgawy äheňler” (1997), D.Muhammedowanyň “Gelin” (2010), “Bezeg küyzeleri”, “Şa gyzy” (2010), “Dessan” (2011) atly eserleri, B.Hojanyýazowyň “Köneürgenç äheňleri” (2010), D.Umarowanyň “Täsin şekiller” (2010), Ç.Kulyýewiň “Tebigat” (2011) we beýleki suratkeşleriň eserleri milli sungatymyzy baýlaşdyrmaga gönükdirilýär.

Garaşsyzlyk döwründe amaly-haşam sungatynyň külalçylyk senediniň ussatlary Maral Ataýewa, Dursunsolmaz Muhammedowa, Annameret Taganow, Çaryýar Durdyýew, Bagtyýar Hojanyýazow türkmen halkynyň milli sungatyny dünýä tanatmakda uly işleri ýerine ýetirdiler. Häzirki döwriň täze eserlerinde gadymy külalçylygyň çeper nagyşlary öz keşplerini tapýarlar.

Keramikanyň üç görnüşi bolýar. Olaryň birinji görnüşi in gadymy-küzegärçilik sungatydyr, olar, esasan, öý hojalygynda ulanylýan gap çanaklardan ybarat durýarlar. Keramikanyň ikinji görnüşi toýundan ýasalan kiçi göwrümlü şekillerdir. Bu görnüşdäki keramika önümleri öz gözbaşyny бүрүнч асыrlaryndan алып гаýдýар. Ol ýadygärlikler palçykdan ýasalan terrakotta, ýagny zenan hudaýlarynyň şekillerinden ybarat bolup, olar gadymy adamlaryň sežde edýän hudaýlaryna öwrülipdirler. Külalçylygyň üçünji görnüşiniň täze görnüşdäki bezeg külalçylygydyr. Bezeg külalçylygyň eserleri ýaşayş we edara otaglaryny, bagseýilgähleriň ulgamyny, şäher meýdançalaryny we köçeleri bezeýärler. Garaşsyzlyk ýyllary içinde türkmen külalçylyk sungaty milli görnüşleriň üstünlikli ösüşinde duýulýar. Milli külalçylygyň täze galkynyşy 1990-njy ýyllardan başlanýar.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň döredilmegi milli sungatymyzyň dürli ugurlary boýunça, zehinli ýaşlardan sungat işgärlerini taýýarmaga doly mümkinçilikler açyldy.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda külalçylyk sungatynyň esasyny tutan, ussat halypa Maral Ataýewa milli keramikaçylary taýýarlamakda we onuň goruny döretmekde kän işleri amala aşyrdy. Türkmenistanyň amaly-haşam sungatynda ilkinji zenan külalçy M. Ataýewa ussat suratkeş hem mugallym hökmünde ýokary derejeli hünärmenleri taýýarlamakda, ýaşlara gadymy sungatyň syrny açmagy öwretmekde uly abraýa eýe boldy.

M. Ataýewanyň heýkel eserlerinde türkmeniň rowaýatlary, dessanlary taryhy gahrymanlary wasp edilýär. Palçykdan ýasalan zenan hudaýlaryň keşbinde aýal maşgalanyň keramaty, eneleriň söýgüsi, ynsanperwerligiň alamaty hökmünde şekillendirilýär. Heýkelleriň ýönekeýligi, az sözlüligi eseriň çýelik göwrümleri bilen baglanyşykly. Her bir geometrik görnüşüň, tekizligiň sudurynda içki, gizlin hereketlilik, dartgynlyk jemlenýär.

Külalçy suratkeş M. Ataýewanyň sungat äleminde özbaşdak döredijiligi, öz saýlan ýoly bar. Ol köp ýyllaryň dowamynda zehinli ýaşlara külalçylyk sungatyny öwredýär. Eýýäm 30 ýylyň içinde M. Ataýewanyň şagirtleri Türkmenistanyň welaýatlarynda milli sungaty dowam edýärler. M. Ataýewanyň külalçylyk mekdebiniň özboluşly, çeperçilik aýratynlygy bar (*133, 134-nji suratlar*).

133-nji surat. Miras.
M. Ataýewa. 1995 ý.

134-nji surat. Gelinler.
M. Ataýewa. 1996 ý.

Türkmen külalçylygynyň tanymal ussatlarynyň biri-de Dursunsolmaz Muhammedowadyr. Onuň döredijiligi Türkmenistanyň hem daşary ýurtlaryň sergilerinde özüniň ajaýyp eserleri bilen tapawutlanýar. D. Muhammedowa, köplenç, farfor önümleri döredýär. Ýöne, onuň döredijiliginde palçygyň başga görnüşleri hem ulanylýar. Külalçynyň köp görnüşli küýzegärçilik we nakgaşçylyk tärleri eserleriň gö-

zellik syratyny baýlaşdyrýar. Gyzyly toýun, ak we reňkli palçyklar, syrça hem çüýşe boýaglar külalçynyň elinde lowurdap duran gözellige öwrülýär. D.Muhammedowanyň sungatynda durmuşyň şahyranalygy wasp edilýär, milli dessanlaryň mylaýym owazy şöhlelenýär. Ussadyň döredijiliginde şekilleriň näzik keşpleri, sudurlaryň inçe, nepis görnüşleri orta asyrlaryň miniatýara sungatyny ýatladýar. Külalçy suratkeş D.Muhammedowanyň irki eserlerinde külalçylyk sungatynyň birnäçe usullary ulanylýar. Suratkeş syrçaly we syrçasyz serişdeleri garyşdyryp, dürli çeperçilik mümkinçilikleri utgaşdyrýar. Kűzegäriň irki eserlerinde ýiti, aýyk reňkler joşgunly şekilleri emele getirýär. Kűzeleriň, güldanlaryň, panno eserleriň ýylmanak we güberçek tekizlikleriň tapawudy, ýagtylyk hem kölegeler utgaşdyrylýar.

D.Muhammedowanyň eserleri Italiýanyň Faense şäherinde, Fransiýanyň paýtagty Pariž şäherinde geçirilen sergilerinde ýokary baha mynasyp bolýar. Kűzeleriň ýüzünde düzülen şekilleriň hereketi, çeyeligi diňe bir suraty çekilen adamlaryň, guşlaryň keşbine we hereketine bagly bolman, eýsem akdyrylyp çekdirilen hemde biri-birine geçýän reňkleriň düzülşine hem garaşly edilipdir. Şeýle ýagdaýda şekilleriň göwrümlik häsiýeti ýitýär, bu ýerde suratkeş inçelik bilen miniatýura sungatynyň sypaýylygyny kűzegärçilige ornaşdyrýar (135, 136-njy suratlar).

135-nji surat. Gelin.
D.Muhammedowa. 2010 ý.

136-njy surat. Bezeg kűzeleri.
D.Muhammedowa. 2011 ý.

D.Muhammedowa “Dessan” atly kűzelerinde türkmen bedewleriniň ýyndamlygyny, owadanlygyny wasp edip şekillendirýär. Laçyn ýaly uçýan türkmen bedewleri kűze önümlerinde özüniň ýyndamlyk hereketini görkezýär. D.Muhammedowa ýiti suratkeşlik zehini bilen Gündogaryň miniatýura ukyplaryny öz-

gerdip, küýze gaplaryna salýar. Şekilleriň daşky görnüşi inçe çyzyklaryň çeyeligi bilen tapawutlanýar. Onuň “Gelinler” atly eseri türkmen gelinleriniň ahlak arassalygy, mylakatlylygy farforyň ak reňkini aňladýar. Farforyň syrçasyz usuly küýze heýkeliň tekizliginde ýumşak kölegeleriň peýda bolmagyna täsir edýär. Syrçasyz farforyň (biskwit) maddy häsiýeti külalçylyk önümleri ak mermerden ýasalan heýkellere meňzedýär. Keýik gözli gelinleriň zülpleri daşyň ýüzünde syrygýan suw tolkunlaryny ýatladýar. Ussadyň “Gelinler” atly eseri köp hem dürli göwürümderde çekilenleri bar. Olaryň içinde gelinleriň keşbi güldanlar bilen reňklenip bahar paslynyň gözelligine geýindirýär.

D.Muhammedowa dünýä külalçylygyň çeperçilik usullaryny türkmen küýze-gärçiligiň milli tilsimleri bilen utgaşdyrýar. Külalçy zenan uly göwürümli küyzeleriň, güldanlaryň suduryny heýkeltaraş sungatynyň eserlerine çalymdaş edýär. Ussadyň küýze önümleriniň nepis görnüşi dürli görnüşleri göwürümderden ybarat. Olarda ky ýiti boýaglaryň öwüşginleri palçygyň maddy häsiýetini kesgitleýär. Ak palçygyň ýagtylygy syrça boýaglaryň we çüýşe serişdeleriň ýagtylygyny güýçlendirýär. Ussadyň döredijiliginde esasan tebigatyň gözelligini, dünýäniň çäksiz owadanlygy wasp edilýär. D.Muhammedowanyň eserlerinde adamyň we tebigatyň arabaglanşygy diňe şekilleriň üsti bilen däl, eýsem göwürümleriň kömegi bilen beýan edilýär. Gelin-gyzlaryň keşbinde mylakatly, sada duýgular suratlandyrylar. Inçe çyzyklaryň we näzik reňkleriň utgaşmagynda ajaýyp sudurlar döreýär.

Heýkelleriň, güldanlaryň, küyzeleriň we beýleki gaplaryň ýüzündäki şekiller we nagyşlar olary has hem gelşigine getirýär. Tebigatyň keşbinde ýüregiň inçe duýgularyny reňkleriň sazlaşygynda görkezmek, adamyň ruhy dünýäsini teswirlemek külalçy D.Muhammedowanyň döredijilik pelsepesiniň esaslarydyr.

Gadymy türkmen külalçylygynyň çeperçiliginiň asyl nusgasy külalçy Çaryýar Durdyýewiň döredijiliginde wasp edilýär. Külalçy ussadyň eserleri gadymy sungatyň ýasalyş usullaryna daýanyp, häzirki döwrüň külalçylygyna täze öwüşgin bermäge çalyşýar. Onuň owadan jamlary, küyzeleri we heýkelleri türkmen amaly-haşam sungatynda aýratyn bir çeperçilik sahypa bolup açylýar. Külalçynyň eserleri çuňňur many-mazmunly bolup, paýhaslylyk we agraslyk häsiýetleri bilen tapawutlanýar.

Ç.Durdyýewiň ýasan gap-gaçlarynda gadymy Köneürgenjiň, Merw şäheriniň çeperçilik däpleri, nagyşlaryň teswirleri türkmen sungatynyň mizemez hazynasyny aňladýarlar. Gap-çanaklaryň deňölçeçligi göwürümleriň sazlaşygyna bagly bolýar. Küyzeleriň, güldanlaryň ini we beýikligi çäýe sudurlaryň kömegi bilen düzülýär. Her küýzäniň özboluşly keşbi bolup, onuň göwürümi soň gaýtalanmaýar.

Ç.Durdyýewiň “Küşť oýny” atly eserinde gadymy Gündogaryň küšť oýnuň gyzykly pursaty toýun heýkeljiklerde suratlandyrylýar. “Küşť oýny” şamotdan ýasalyp, heýkeltaraşlygyň kiçi görnüşi boýunça örän hereketli taslamany döredýär. Külalçynyň heýkelleri çeyeli hereketde görkezilip, umumylaşdyrylan sypatynda kesgitlenýär. Gahrymanlaryň oý-pikirleri olaryň ýerine ýetirýän hereketinde hem göwürümde

şöhlelendirilýär. Küşt oýnaýan adamlaryň göwreleri tagtanyň daşyny gabap bitewi taslamany emele getirýär. Bu taslamada awtor palçygyň gödek maddasyny ulanyp, heýkeljikleriň göwrümini güberçek häsiýetde beýan edýär. Ç.Durdyýew heýkeljikleriň göwrümini ýönekeýleşdirýär, emma sudurlaryň häsiýeti ýitileşýär, utýan we utulýan taraplaryň keşbi şadyýan, gülküli äheňinde suratlandyrylýar.

“Goçlaryň süsüşmegi” atly taslamada çakyşmaga taýýar bolan, biri-biriniň garşysynda duran goçlaryň heýkelleri goýlupdyr, olaryň arasynda garry gojanyň heýkeli ýerleşýär.

Taýaga ýaplanyp duran garrynyň şekili taslamanyň mazmunyny çözüýär. Ýaşulynyň telpeginde hem-de goýunlaryň göwrümünde togar-togar şekiller nagyş bolup, heýkelleriň tekizligini bezeýär. Heýkelleriň ýüzünde bu nagyşlardan başga bezeg çekilmändir. Taslamanyň merkezinde ýerleşýän ýaşulynyň heýkeli iki goçuň badyny saklap, eseriň deňagramlygyny döredýär. Ç. Durdyýewiň eserinde gadymy türkmen heýkeltaraşlygyň hem külalçylygyň çeperçiligini berip ussadyň zehini bilen şöhlelenýär. Külalçynyň taslamasy gadymy Altyndepäniň, Marguşyň toýun heýkeljiklerini ýatladýar.

Ç.Durdyýewiň “Läle” atly eseri silindr görnüşli taslamadan ybarat bolup, onuň tekizliginde güberçek nagyşlar döreýär. Şol nagyşlaryň sudurynda gyzlaryň keşbini görüp bolanak. Gyzlaryň saçlary tolkun görnüşli sudurlara öwürlip, owadan aýlawly, biri-biri bilen sepleşýän şekilleri emele getirýärler. Tolkun görnüşli saçlar ýokardan aşaklygyna gaýdyp, küýzäniň aşaky böleginde jemlenýär. Aýdym aýdýan gyzlaryň keşbine ruhbelentlik, arzuwdyr hyýallar we şahyrana häsiýetler sypatlandyryar.

Ç.Durdyýew “Tut agajyň şahalarynyň ýyglyşy” türkmeniň oba durmuşyna bagyşlanýar. Tut agajyň iki uly şahasy ýokarda ýapraklary bilen sepleşip, garry tuduň tebigy güýjüni aňladýar. Agajyň üstünde tahýaly türkmen oglan şahalary ýygnaýar. Bu eseriň gündeki oba durmuşyň sahnasynda türkmen halkynyň zähmetsöýerligi hem halal ýaşayşyny wasp edýär. Tut agajy saglygyň, ömüriň uzynlygynyň hem halallygyň alamatydyr. Tut agaçlary türkmen obalarynyň ýol gyralarynda, ekin meýdanlarynda, şäherleriň köçeleriniň iki tarapynda syrgyn edilip asyrlaryň dowamynda ekilýär.

Ýaprakly we ýapraksyz tut agajyň keşbi türkmen tebigatynyň hem türkmen daýhanynyň durmuşyny, ýaşayşyny kesgitleýär. Gür ýaprakly, miweli tuduň hemde kesilen ýalaňaç tuduň özboluşly, özüne mahsus owadanlygy bar. Tut agajy her ýyl kesilýär, onuň şahalary kesilýär, emma ol ýene-de asmana, Güne tarap ymytlyýar. Tut agajynyň aşagy ýyl-ýyldan ýognaýar we berk bolýar. Şonuň üçin türkmenlerde bu agaç sagdynlygyň hem uzak ömrüň nyşany hökmünde hasaplanylýar. Tut türkmen üçin täzedan galkynýan ýaşayşyň güýjüni aňladýar. Türkmenlerde “Tut ýaly bol” diýilýän nesihat häzirkä günlere ýetip gelipdir. Ç.Durdyýewiň ese-

rinde oba durmuşynyň pursaty diňe bir zähmeti däl, eýsem daýhan ömrüniň asyl manysyny aňladýar.

Külaňçynyň eserinde adamyň zähmeti agyr iş hökmünde däl-de, eýsem zähmetiň adamyň durmuşynyň, ýaşaýsynyň bir bölegi hökmünde suratlandyrylýar.

Maral Ataýewanyň şägirdi Baýram Annagulyýew 2001-nji ýylda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasyny tamamlanda “Şapak” atly diplom işini döredýär. B. Annagulyýewiň diplom işi alty sany uly heýkellerden düzülýär. Diplom işiniň taslamasy iki topara bölünýär: birinji toparda gelin-gyzlaryň üçüsiniň heýkeli ýasalypdyr. Ikinji toparda guşlaryň dördüsiniň heýkelleri berlip, olaryň ählisi toýun palçykdan ýasalypdyr. B. Annagulyýewiň eseri heýkeltaraşlyk sungatyna ýakyndyr, sebäbi eseriň her bir bölegi heýkelleriň ölçegi ýaly uly ýasalypdyr. Heýkeller bezeg hökmünde Türkmen Döwlet ýörite çeperçilik mekdebiniň howlusyny bezeýär. Gelin-gyzlaryň heýkelleri goňur syrça bilen örtülipdir. Heýkelleriň keşbi gadymy Altyndepeden tapylan aýal hudaýlaryň heýkeljicklerini ýatladýar, emma ikinji tarapdan gyzlaryň heýkeli küýze göwürümleri görnüşde ýasalypdyr, sebäbi gyzlaryň heýkelleriniň içi boş we olaryň daşky keşbinde gadymy küýzeleriň sudury duýulýar. Heýkelleriň biri gelin, ikisi ýaş gupbaly gyzlar keteni köýnekde görkezilipdir. Keteniniň sary we gara çyzyklary göwürümleriň tekizliginde ýerleşdirilipdir. Baýram Annagulyýew diplom eserinde gelin-gyzlaryň ýüz keşbini görkezmeýär. Ol diňe palçygyň çýelik häsiýetini ulanyp gelin-gyzlaryň millilik derejesini suratlandyryp bilipdir. Suratkeş heýkelleriň hereketinde gelin-gyzlaryň umumylaşdyrylan keşbini döredipdir.

XX asyrda heýkeltaraşlyk sungatynda kubizm akymynda heýkelleriň göwürüminde zowwam boşluklary döredýär. Mysal üçin: heýkeltaraş Osip Sadkin “Ýumrulan Rotterdam” ýadygärliginde boşluklaryň usulyny ulanypdyr. Wagtyň geçmegi bilen bu usuly heýkeltaraşlyk we külaňçylyk sungatyna ýaýrapdyr. Külaňçy B. Annagulyýew hem öz döreden eserinde şol usuly ýerlikli we manyly ulanypdyr.

Saýraýan guşlaryň topary diplom işiniň ikinji taslamasyny döredýär. Guşlar silindr görnüşli depeleriň üstünde ýerleşýärler. Gelin-gyzlaryň heýkel topary bir reňkde (monohrom) usulynda beýan edilse, guşlaryň topary älemgoşar reňkinde ýerine ýetirilipdir. Guşlaryň daýanýan postamentleri süýri silindr göwürüminde bolup, olaryň tekizligi inçe uzyn jaýryklardan ybarat. Postamentleriň aşaky bölegi goýy gök reňkde bolup ýokary gitdigiçe ýagtylanýar we silindriň depesi ýaşılymtyl mawy reňke öwrülýär. Reňkleriň ýagtylmany daň şapagyň tebigata saçýan şöhesini görkezýär. Günün ilkinji nury baýyrlaryň, daglaryň depelerini ýagtyldýar. Guşlaryň şekili gyzy, sary we gök reňkler bilen berlipdir. Guşlaryň göwresi sary we gülgüne reňkde bolup, olaryň boýny we kellesi melewşe we gök reňkler bilen beýan edilýär. Guşlaryň kellesi küýze bokurdagy ýaly şekillendirilýär. Guýrukly bolsa küýzeleriň tutawajyny ýatladýar. Ganatlarynyň we guýruklyarynyň ýüzünde relýef nagyşlar çekilipdir. Annagulyýewiň döreden eseri gady-

my külaľçylygyň nusgalaryna esaslanyp, olaryň çeperçilik häsiýetini üýtgedip häzirkizaman külaľçylygyny ösdürýär.

Ýaş külaľçylardan Durdymyrat Kuleýewiň (2005-nji ýylda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasyny tamamlady) döreden işleriniň hem tutýan orny ulydyr. Onuň diplom işi “Türkmen milli ertekiler dünýäsi” diýip atlandyrylyp, öz-boluşly külaľçylygyň täze döredijilik sahypalaryny açýar. D.Kuleýewiň döreden eseri monumental äheňde ýerine ýetirilip, birnäçe göwrümlerden we böleklerden ybaratdyr. “Türkmen milli ertekiler dünýäsi” eserinde türkmen halk ertekileriniň dördüsi şekillendirilýär. Taslamanyň merkezi baş gümmezli köşk hökmünde ýerine ýetirilipdir. Köşgüň göwrümleri orta asyrlaryň mawy syrçaly gümmezli ymaratlaryny ýatladýar. Gümmezleriň depesinde altyn syrçaly guppalar we merkezi gümmezde altyn ýarym aýyň şekili ýerleşýär. Köşgüň taslamasy on böldekden ybarat bolup, baş sany togalak mawy syrçaly we ýüzi relýef we zowwam nagyşly göwrümlerden ybarat. Ondaky baş sany silindr görnüşli we oýmurly nagyşlar bilen bezelen sütünleri merkezi taslamany emele getirýärler. Merkezi taslamanyň dört tarapynda açyk duran erteki kitaplar köşgüň daşyny gurşaýarlar.

Kitaplarda türkmeniň milli ertekileri: “Akpamyk”, “Böwenjik”, “Ýartygulak”, “Hudaýberdi gorkak” ýaly ertekiler suratlandyrylýar. Sahypalaryň tekizliginde ertekileriň sahnalary güberçek relýef usulynda ýerine ýetirilipdir. Kitaplaryň göwrümi sary, mele reňkler bilen reňklenipdir. Sahypalaryň relýef şekilleri açyk we goýy ýaşyl, gök, ak, goňur syrçalar bilen syrçalanypdyr. Sahypalaryň gyrasyna bolsa diňe goýy goňur we gyzylymtyl mele reňkler basylypdyr. Kitaplaryň reňk sazlaşygy Garagum çölüniň, türkmen tebigatynyň milli häsiýetini aňladýar. Kitaplaryň arka tarapy agymtyl mele we gülgüne öwüşginler bilen bezelipdir. Şol öwüşginler bilen baýyrlar we depeler hem aýyl-saýyl reňkler bilen görkezilipdir. Her kitabyň başynda ertekiniň gahrymanlarynyň heýkel suratlary ýerleşdirilipdir.

“Akpamyk” atly ertekiniň baş gahrymanlary Akpamyk we onuň pişigi iki sany aýratyn heýkel hökmünde ýasalypdyr. Akpamygyň heýkeli iki örüm saçly we keteni köýnekli türkmen gyzyňyň näzik keşbini suratlandyrýar. Gyrmazy keteniniň sary çyzyklary heýkeliň çeyeli hereketini nygataýar. Heýkeliň elleriniň aýlawly göwrümini gyzyň zülpleri we inçe kirpikleriniň sudury aýdyňlaşdyrýar. Akpamygyň elinde dişlenen çörek ertekiniň in gyzykly many-mazmunyny aňladýar.

D.Kuleýew Akpamygyň keşbini heýkeltaraş hökmünde dälde küýzegär hökmünde timarlaýar. Sebäbi awtor gyzyň keşbini külaľçylyk sungatynyň kanunlary boýunça çözüýär. Akpamygyň göwresi heýkel eseri däl-de, eýsem küýze önüminiň çeyeli häsiýetinde görkezilýär. Bu ýerde külaľçy, palçyk önümiň maddy häsiýetini ýitirmän, heýkeliň agraslygyny görkezmäge synanyşypdyr. Pişigiň heýkeli çal syrça bilen reňklenipdir, onun keşbini bolsa bir bütewi göwrüm hökmünde bermegi başarypdyr.

Pişigiň aýaklary we guýrugy aýratyn suratlandyrylyp relýef hökmünde ýerleşdirilipdir. Heýkeller bilen baglanyşykly Akpamygyň ýedi dogany sahypalary relýef şekilinde görkezýär. Doganlar atly esgerler hökmünde Garagum çölüniň içinde görkezilýärler.

“Böwenjik” atly eserde ertekiniň baş gahrymany Böwenjik uly togalak heýkel görnüşinde görkezilýär. Böwenjigiň egin-eşigi we kelte aýaklary çişik gülkünç häsiýetini kesgitleýär. Böwenjigiň tahýasyna gara garga gonupdyr. Böwenjigiň ak köýnegi uly ýagty tegmil bolup, sary kitabyň tekizliginden saýlanyp öňe çykýar. Ak togalak Böwenjigiň göwrümünde köýnegiň ýakasy nagyşlary we alaja ýüpde sallanýan agaç, ertekiniň gahrymanynyň hajymelelik häsiýetini kesgitleýär. Kitabyň tekizliginde eşekli babanyň, kejobeli düýeleriň we pişme bişirýän mamanyň türkmen öýüniň relýef şekilleri şekillendirilýär. Relýef şekilleriň friz taslamasyna garamazdan eseriň güberçek häsiýetli meýilnamasyny döredýär.

“Ýartygulak” ertekiniň baş gahrymanynyň heýkeli uly pyşdylyň üstünde goýlypdyr. Ýartygulak pyşdylyň üstüne münüp uzaga seredýär. Heýkelde Ýartygulak ejesiniň bişiren çöregini kakasyna eltýän pursady suratlandyrylýar. Kiçijik boýly oglanjyk kakasynyň meýdanyny tapmak üçin pyşdylyň üstüne münükdir. Eliniň aýasyny gaşynyň üstünde saklap öňe seredýär. Ýartygulagyň sag eli biline daýanýar. Ýartygulak türkmen milli eşiginde görkezilýär: ak uly silkme telpek oglanjygyň kellesinde ýerleşip, onuň kiçijik boýnuny kesgitleýär. Oglanyň aýagynyň aşagynda duran sary pyşdyl äpet postament hökmünde Ýartygulagy saklaýar. D.Kuleýew bu taslamada öz häsiýeti we göwrümi boýunça biri-birinden tapawutly heýkelleri ulanýar. Uly agras pyşdylyň ýanynda Ýartygulagyň kiçijik heýkeli örän näzik görkezilýär. Pyşdylyň agras häsiýeti sary reňkiň we ýaşyl öwüşginleriň kömegi bilen peselýär. Şonuň üçin pyşdylyň göwrümi uly bolsada taslamanyň aşaky bölegini o diýen agyr görkezmeýär. Heýkelleriň arkasynda duran kitap sahypasynda öküz bilen ýer sürýän gojanyň şekili birinji meýilnamada ýerleşýär. Sahypanyň ýokarky sag künjeginde Ýartygulagyň çörek ýapýan ejesiniň şekili kiçi göwrümde ýerine ýetirenligi sebäpli eseriň giňişlik ýagdaýy çuňlaşýar. Sahypanyň ýokarky çep künjeginde tut agajyň şekili aýyk ýaşyl reňkde öwüşýär hem-de taslamanyň deňagramlygyny emele getirýär. Suratkeş ýer sürýän öküzüň güýjüni-kuwwadyny görkezip bilipdir, ýöne öküzüň daýaw şekilini gülkünç sypatda berip, ertekiniň şadyýan äheňini suratlandyryar.

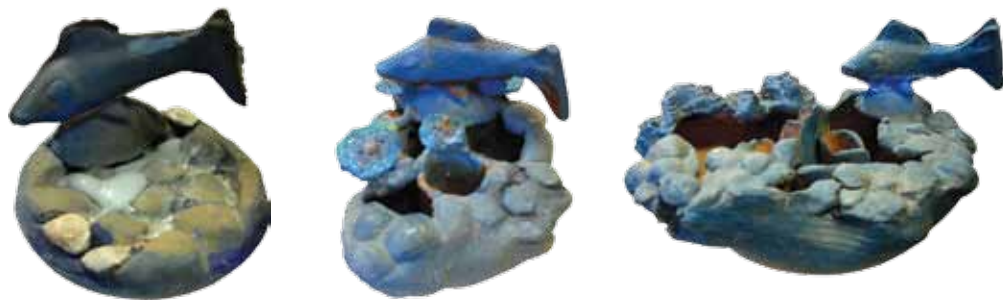
“Hudaýberdi gorkak” atly erteki iki sany aýratyn heýkellerden ybarat durýar. Olaryň birinjisi Hudaýberdiniň heýkeli, ikinjisi bolsa eşegiň heýkeli. Hudaýberdiniň sypaty pikirli we başagaý häsiýetde şekillendirilýär. Hudaýberdi bir eli bilen ýeňsesini gaşap, beýleki elinde ýumurtgany saklaýar. Oýlanyp duran Hudaýberdiniň ýüz keşbi örän gülkünç ýagdaýda görkezilýär. Şol häsiýeti güýçlendirmek üçin külalçy onuň gözlerini monjuk ýaly güberçek ýasapdyr. Böwenjigiň heýkelinde gahrymanyň gözleri şonuň ýaly usulda monjuk ýaly ýasalypdyr. Hu-

daýberdiniň jalwary güberçek syrçalar bilen ýerine ýetirilýär. Syrçanyň güberçek usulyny ýerine ýetirmek üçin smalta çüýşeleri ulanypdyr. Hudaýberdiniň eşegi ýönekeý görnüşde çekilip, örän hereketli görkezilýär. Eşegiň reňki çal syrça bilen boýalypdyr. Haýwanyň diňe gulaklarynda we guýrugynyň ujunda sary syrçalar çekilipdir. Gözünde bolsa ak we goňur syrçalar salnypdyr. Eşegiň çal reňkine garamazdan heýkeliň çeyelik häsiýeti çylşyrymly we täsin.

Sahypalaryň tekizliginde ertekiniň ýene bir gahrymany bolan döwüň şekili çekilipdir. Döwüň elindäki uly daş şol ertekiniň gyzykly pursadyny aňladýar. Sahypanyň çep tarapynda döwüň tokaýy görkezilýär. Sahypalaryň ýokarky gyrasynda belent daglaryň sudury ýerleşýär. Kitabyň sahypalary goňur, ýaşyl we sary reňkler bilen sazlaşdyrylypdyr. Döwüň we agaçlaryň reňki goňur syrça bilen agaçlaryň ýapraklary we meýdanyň reňki ýaşyl syrça bilen şekillendirilipdir.

137-nji surat. Köneürgenç äheňleri.
B.Hojanyýazow. 2010 ý.

138-nji surat. Balyklar. A.Taganow. 2011 ý.

Eseriň umumy häsiýeti milli äheňinde döredipdir. Bu eseriň milliligi gahrymanlaryň egin-eşiklerinde, şaý-seplerinde hemde heýkelleriň reňk ulgamynda duýulýar. Eserde türkmen tebigaty çölleriň, baýyrlaryň, daglaryň keşbinde şekillendirilipdir. Eseriň merkezini jemleýän mawy syrçaly gümmeszler umumy milli häsiýetini döredýär we ertekiniň täsinligini güýçlendirýär. Külalçy D. Kuleýew şu döreden eserini tutuşlygyna palçykdan ýasap, glazur (syrça) bilen çaýýar.

Meşhur külalçy M. Ataýewanyň okadýan şägirtleri gelejekde türkmen halkynyň sungat ojagyny belende galdyryp, dünýä halklarynyň medeniýetine uly goşandyny goşarlar diýip umyt edýäris.

“Köneürgençli ussa” ady bilen tanalýan Bahtyýar Hojanyýazowyň keramika önümlerinde gadymy tehniki usullary gaýtadan dikeltmek boýunça alyp barýan işleri örän ähmiýetlidir. Ol halk sungatyny täzedan dikeltmek boýunça ýerli halyplardan tälim alýar. Ol özüniň ýasaýan küzelerinde, tabaklarynda we serwislik işlerinde öňden ulanylýan usullary peýdalanmak bilen milli eserleri döredýär. Ol özüniň döreden türkmen gap-gaçlary bilen, halkara sergilerinde çykyş edip uly sylaglara mynasyp bolýar (*137-nji surat*).

§65. Garaşsyzlyk ýyllarynyň zergärçilik sungaty

Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwründe türkmen zergärçiliginiň milli täze ösüş ýoly emele geldi. Döwletde milli önümlere bolan isleg we talap artdy. Munuň özi ussat zergärleriň işiniň kämilleşmegine ýakyndan ýardam berdi. Ýurdumyzda yzygiderli geçirilýän halkara sergileri, medeniýet günleri we bäsleşikleri zergärçilik sungatynyň görnüşleriniň döwrebaplaşmagyna, täzelenmegine we baýlaşmagyna itergi berdi. Edilen işleriň ussatlygyna ýokary baha berilýän döwürde zergärçilik pudagynda uly öňegidişlikler bolup geçýär. Bu döwrüň suratkeşleri S. Goşayewiň “Gelin şaý-sepleri”, “Bedewler”, “Şa bulgury” (2011), “Gamçy” (2010) ýaly işleri, M. Sähedowyň gelinleriň çabydynyň bezeg şaý-sepleri “çapraz-çaňna”, “Bürgüt kelle şekilli gamçy” (2011), I. Gajyataýewiň “Bilezikler”, “Gülýaka” (2010), M. Annaamanowyň “Zenanlaryň milli şaý-sepleri” (2010) atly eserlerini görkezip bolar.

Garaşsyz Türkmenistanyň zergärçilik sungatyna täze öwüşginler girizen ussatlaryň hatarynda Gylyçmyrat Ataýewi, Paşaguly Amangulyýewi, Saparmäm-met Goşayewi, Amansähet Annaberdýewi, Annageldi Täçmyradowy, Myrat Sähedowy, Nurýagdy Mürrikowy, Salam Nuryýewi we beýlekileri aýtmak bolar. Döredijiliginiň köp pursadyny mugallymçylyk kärine bagyş eden Paşaguly Amangulyýewiň ýaş nesle bilim we terbiýe bermekde we bu käri ele almakda bitiren işleri örän önjeýlidir. Ol 1995-nji ýyldan bäri täze açylan Türkmenistanyň

Döwlet çeperçilik akademiýasynyň “Amaly-haşam sungaty” kafedrasynda mugallymçylyk edip, onlarça hünärmenleri taýýarlap ýetişdirdi. Onuň döreden eserleriniň aglabasy milli mirasymyzyň nusgawy ýadygärliklerini täzeden dikeltmek bilen baglanyşyklydyr.

Döwrüň talaby bilen aýakdaş ädýän ussatlar milli mirasymyza daýanyp, bezeg işlerine täze taslamalary, nepisden-nepis şaý-sepleri döretmäge çalyşýarlar. Ussat zergärler G.Ataýewiň gelin-gyzlara niýetläp döreden bilezikleri, gulakhal-kalary, ýüzükleri we başga-da önümleri milli şaý-sepleriň bezegleriniň häzirki döwür talaplary bilen oňat sazlaşygyny döredýär. Milli däplere özboluşly garaýan A.Annaberdiýew özüniň “Zenan”, “Gyz” ýaly eserlerinde täze näzik pikirleri öňe sürýär. Ussat zergär S.Goşaýewiň döreden nepis işleriniň arasynda “Çopan telpek”, “Güneş”, “Gunça”, “Taýçanak”, “Bagt guşy”, “Watanyň” ýaly eserleri nusgawy eserlere mahsuslygy we täzeçilligi bilen tapawutlanýar. Onuň bedewlere bagyşlap döreden bezeg önümleri 2011-nji ýylda ýurdumyzda geçirilen Türkmen bedewiniň baýramyna bagyşlanan bäsleşikde birinji orna mynasyp boldy.

Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasyny üstünlikli tamamlan N.Mürrikow, A.Taçmyradow, Y.Kerimow, S.Nuryýew, H.Ataşew we beýlekiler zergärçilik sungatynyň häzirki döwür mekdebiniň görnükli hünärmenleri bolup ýetişdiler. Olaryň döredýän bezeg şaý-sepleri in käm isleg bildirilýän şaý-seplerdir.

Türkmen halkynyň zergärçilik sungaty nesilden-nesle geçip biziň şu günlerimize gelip ýetdi. Sungatyň şu görnüşiniň hünärmenleri öz hünärini ýaş nesle öwredip onuň ýitip gitmegine ýol bermediler. Geçen asyrlaryň we häzirki döwrüň zergärleriniň döreden şaý-sepleri türkmen sungat hazynasynyň bölegidir. Türkmenleriň kümüş önümleri çeperçilik we ýasalys taýdan Orta Aziýanyň halklarynyň şaý-seplerinden hemme babatda tapawutlanýarlar. Häzirki wagtda türkmen maşgalalarynda gupbadyr-bilezik, tumardyr-gülýaka ýaly ajaýyp şaý-sepleriň asyl nusgalarynyň nesilden-nesle geçip gelmegi hem, türkmenleriň sungat eserlerine bolan garaýyşlarynyň çaksizdigine gözüni ýetirse bolýar. Taryhy ähmiýetli şaý-sepleriň asyl nusgalarynyň has owadan hem gözel bolmagy üçin zergärçilik sungaty bilen iş salyşýanlar olaryň gözelligine gözelligi goşýarlar.

Sowet häkimiýeti döwründe türkmen döp-dessurlaryna garşy alnyp barylýan syýasat bilen seredeniňde köňäniň zyýanly galyndysy hasap edilen bürük, kümüşden ýasalan ýaşmak ujy, kümüş şaýlar indi, Garaşsyz hemişelik Bitarap Türkmenistanyň aýal-gyzlarynyň daşynyň bezegine we edebine öwrüldi. Häzirki döwürde garaşsyz ýurduň gelin-gyzlarynyň gözi bilen seredeniňde ol bezegleriň belli bahasy ýok. Irki döwürlerde-de, häzirki döwürde-de, türkmen zenanlarynyň milli egin-eşiklerini şaý-sepsiz göz önüne getirmek mümkin däl, olary görtermeklik münýýlyklardan galan dessurlardyr.

Türkmenistan Garaşsyzlygyny alanyndan soňra zergärçilik sungatynda uly öňe gidişlik bolup geçýär. Häzirki Garaşsyzlyk ýyllarynyň zergärleri şaý-sepleri

ýasanynda diňe bir kümüş bilen işlemän eýsem her dürli metallardan şaý-sepleri döredýärler. Bezeg gaşlaryny ulananlarynda-da dürli reňkli gymmat bahaly we ýarym gymmat bahaly daşlary peýdalanýarlar. Türkmen halkynyň geçen asyrlarda ökde zergärleriniň bolmagy sebäpli “Şagirt halypadan ozdurmasa kär ýiter” diýen nakyla eýerip häzirki Garaşsyzlyk döwrümiziň zergärleri nepis sungatyň inçe syrlaryny düýpli öwrenýärler hem-de kämilleşdirýärler. Döwrebap önümlerde dürli ýasalýş tilsimleri duýulýar. Mylaýym reňkli bezeg gaşlary kümüş şaýlaryny inçe näziklik görnüşe getirýär. Gyz-gelinlerimiz üçin ýasalýan boýun monjuklarynda ulanylýan malahit we nefrit gaşlary biziň döwlet tugumyzyň reňkini aňladýar. Zergärler gola dakylýan bilezikleriň görnüşlerini ýasaýarlar. Bular ýaly bilezikleriň şekilini zergärler haýwanat dünýäsinden süýrenji haýwanlaryň şekilinde ýasaýarlar. Häzirki döwrüň isleglerine görä, zergärler türkmen gyzlary üçin kellä geýilýän täçleriň dürli-dürli görnüşlerini ýasaýarlar. Garaşsyzlyk ýyllarynyň içinde öňden belli bolan şaý-sepleriň görnüşleriniň üstünde täzedan işleýärler. Netijede apbasylaryň dagdan tumar görnüşi, çapraz, çañňany gursakça, gönjök görnüşleriniň täze görnüşlerini döretdiler.

Garaşsyzlyk ýyllary içinde zergärçilik sungatyndada öňegidişlikler aýdyň duýulýar. Ussat mugallymlar P.Amangulyýew, M.Sähadow, N.Mürrikow dagylar türkmen zergärçilik sungatyna önjeýli goşant goşdular. Ýaşuly zergärler bilen bir hatarda Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň uçurymlary hem bu sungatyň ösüşine öz goşantlaryny goşýarlar. Garaşsyzlyk ýyllarynda zergärçilik önümleri ýerine ýetirilişi boýunça has çylşyrymlaşyp, zergärçilik önümleri özüniň täze bezeg baýlygy bilen tapawutlanýar. Zergärler häzirki günde diňe bir bezeg şaýlaryny döretmän, eýsem, şanly senelere bagyşlanan sowgatlyk önümleri ýerine ýetirýärler. Şu wagt zergärçilik sungatyna taryhy düzediş girizýärler. Ýagny, geçen asyrlaryň önümleri bilen häzirki döwrüň şaý-sepleri deňeşdirilende gözəl durmuşymyzyň asuda, parahat boluşy ýaly gelin-gyzlaryň şaý-sepleri hem nepisden-nepis gözelleşýär. Garaşsyz Türkmenistanyň zergärleri öz işlerinde Watanymyzyň ösüşini hem suratlandyrmaga çalyşýarlar. Olar ýurdumyzda gurlan gözəl ymaratlaryň keşplerini boýun monjuklarda, gülýakalarda görkezýärler.

139-njy surat. Asyk

140-njy surat. Şelpeli gülyaka

141-nji surat.
Bedew bezegleri.
M.Sähedow. 2011 ý.

Türkmenistanyň döwlet nyşanlarynyň şekillerini hem şaý-sepleri bilen baglanyşdyrýarlar. Zergärlerimiziň kümüş önümleriniň bezeg daşlary hem köpdürlüligi bilen tapawutlanýar. Olar öz işlerinde bezeg daşlaryny hem gelişdirip ýerleşdirmekde-de ussatlyklaryny görkezýärler. Käbir reňkleriň bir-biri bilen gabatlaşmaýşy ýaly bu ýerde hem dürli gaşlaryň sazlaşygyna üns berilýär. Medeniýetiň öňe gitmegi bilen zergärlerimiz täze-täze bezeg önümlerini döredýärler, zenanlar döwre görä täzeçe bezenýärler. Mysal üçin, häzirki döwürde gelinlergizlar öz şaý-seplerini başam barmaklaryna, bileklerine dakmaklary giňden ýaýrap başlady. Ýaş zergärleriň döreden şaý-sepleriniň asyl nusgalaryny Garaşsyzlyk döwründe açylan muzeýlerimizde hem görmek bolýar.

Garaşsyz Türkmenistanda ykdysadyýetiň we medeniýetiň ösmegi bilen milli amaly-haşam sungatynyň täze görnüşleriniň ýüze çykamagy we ozalky döwürde bolup gelýän şekilleriň täzeçe ýasalmagy zergärçilik sungatynyň gülläp ösüşinden habar berýär. Soňky wagtlarda zergärler kümüşden nepis şaý-sepleri ýasamak bilen onuň täze görnüşlerini döredýärler. Ozaldan belli şaý-sepleriň birnäçesiniň görnüşini birikdirip täze özboluşly kümüş önümini emele getirýärler, kynlaşan taslamalary ýüze çykarýarlar. Olaryň içinde zynjyra düzülýän apbasylar, tumaaryň berkidilen görnüşi ýaly şaý-sepler bar. Häzirki döwürde ýasalan şaý-seplerde öňki belli bir tire-taýpa deňişlilik ýitirilýär. Käbir şaý-sepleriň dakynmaklyk aýratynlygy peýda bolýar. Olaryň öňden döredilip bolup gelýän ýerleri üýtgeýär. Bāzbendi indi gülyakanyň ýerine dakynýarlar, ýa-da saça dakynýan asygy döşe dakýarlar. Garaşsyz döwletimizde gurulýan ajaýyp binalary zergärlerimiziň kümüş eserlerinde şöhlelenýär. Häzirki döwürde ýaşlarda watançylyk ruhuny artdyrmak üçin biziň ussatlarymyz Garaşsyz döwletimiziň nyşanlaryny ýasamaklyga uly üns berýärler. Döwlet tugumyzyň, tugramyzyň şekillerini ýokary derejede ýerine ýetirýärler. Ussatlyk bilen ýasalan şaý-seplerimizde türkmen halkynyň milli

mertebesini we onuň taryhy geçmişini ýadygärlik hökmünde saklanylyp gelinýär. Zergärlerimiz nepis önümleriniň dürli görnüşleri Türkmenistanyň muzeýlerinde saklanýar. Türkmen halky öz maşgalalarynda bolan şaý-seplerini nesilden-nesle geçirip olaryň milli duýgularyny baýlaşdyrýarlar. Ýaş nesle kümüş önümleriniň taryhyny, çeperçilik taýdan nusgawy işlerdigini, türkmen halkynyň döreden gymmatlyklarydygyny ýatdan çykarylmalý dälidigini duýduryp durmalydyrys. Şonuň üçin türkmen zergärleri özleriniň döredijilik ýollarynda diňe bir şaý-sepleri ýasamak bilen çäklenmän, eýsem sungatyň taryhyna, edebiýatyna ýüzlenýärler. Çünki taryhy wakalarda we edebi eserlerde ýaş zergärlerimiz üçin iň gerek maglumatlar saklanýar. Milli sungatymyz türkmen halkynyň taryhy ýazgysydyr.

§66. Garaşsyzlyk döwriň amaly-haşam sungaty (halyçylyk)

Türkmen halkynyň çeper döredijiliginiň üstünlikleriniň biri-de owadanlykda hiç bir zat önüne geçmeýän onuň halysydyr, ony biz mahabatlandyrmamyzda-da dünýä sungatynyň ajaýyp nusgalarynyň biri diýlip ykrar edilendir. Türkmeniň haly sungaty gündeňki durmuşyň önümi däl, ol ozalbaşdan sungata öz medeni hem ruhy täsirini ýetirýän sungatlaryň biridir. Ol türkmen jemgyýetiniň çuňňur özboluşly medeniýeti bilen baglanyşykly bir sungat keşbidir.

XIX-XX asyrlarda türkmen haly sungaty üç ugur boýunça ösýär. Olar, nagysly amaly-haşam taslamalaryndan, şertli çyzykly nagys taslamalaryndan we göwrümlü reňkli taslamalardan ybarat durýarlar. Muňa nagysly we şekilli halylar we haly portretleri mysal bolup biler. Haly portretleri sungatyň kämilleşen nakgaşylyk eserleriniň çitme geçirilen nusgasydyr. Haly portretlerindäki şekillendirilen keşbiň arkasyndaky reňk öwüşginleri ýa-da peýzaž suratlary şol keşbiň häsiýetini ýüze çykarýar. Suratlandyrylýan keşbiň ýaş aýratynlygyna ýakyn reňkler saýlanylýar. Haly sungatynyň dürli ugurlar bilen ösmegi bu sungatyň ösüşiniň şaýatnamasydyr.

Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny almagynyň netijesinde milli sungatymyzyň medeniýetimiziň ähli görnüşlerinde bolşy ýaly, asyrlardan-asyrlara geçip, kämilleşip gelen haly sungaty çeperçilik medeniýetinde öz ornuny tapdy. Belli bir döwürde halyçylyk diňe türkmen hünärmentçiliginiň bir görnüşi hökmünde seredilipdi, häzirki döwürde haly önümlerimiz türkmen aýal-gyzlarynyň öz ukyplaryny beýan edýän sungat eserine öwrüldi.

Haly eserlerimiz türkmen gelin-gyzlarynyň çeperçiliginiň ýokary ussatlygy görkezýän milli hazynasydyr. Bu gün türkmen haly göllerimiz, Garaşsyz türkmen döwletiniň milli baýdagyny bezeyär. Baş sany haly gölleriniň bir baýdakda ýerleşdirilmegi, Garaşsyz ýurdumyzyň agzybirligini görkezýär. Ýurdumyzyň Garaşsyzlygyny almagy bilen türkmen sungatynyň ösmegine giň ýol açylmagynyň

netijesinde türkmen haly sungatynyň ösüşi dowam edýär. Bu ösüş asyl nusga nagyşlarynda hem-de 1941-1942-nji ýyllarda dokalan “Türkmen kalby” halysynyň dowamy hökmünde amala aşyrylyp gelinýär.

Bu halynyň dokalyşynda dokmaçylygyň döp bolan usullary ulanylýar. Haly-nyň reňk öwüşginleriniň has inçelik bilen berilmegi bolsa halynyň erişleri iki tarda çitilmän, eýsem ýeke tarda çitilmegidir. Bu dokalyş reňk öwüşginleriniň ýerbe-ýer ýerleşmegi üçin hem-de şekiliň hakyky janly keşbini görkezmek üçin amatly hasap edilýär. Şekillendirilişiň we nagyşlaryň dürli ugurly taslamalary bir ýerde biri-biri bilen utgaşyp biri-birine gözelligi berýär. Bu ugry gadymy pazyryk halysynda-da, gadymy edebi çeşmeleriň miniatýuralaryna ýakyn bolan orta asyr halylarynda, şeýle-de häzirkizaman türkmen haly şekillerinde görmek bolýar.

Köp şagirtleri ýetişdiren halypa mugallym Amanmyrat Ataýew hem haly sungatynda özüniň özboluşly ýoluny görkezen ussat suratkeşleriň biridir. Özüniň belli haly taslamalarynda suratkeş daş-töwerekdäki durmuşy şöhlendirýär. Haly taslamalaryň nagyşly şekilleri orta asyrlardaky dünýä belli milli kitap bezegleri bolan miniatýuralary ýa-da salýar. Muňa “Arkadagym Aşgabat” (1998) we “Il saglygy-ýurt baýlygy” haly pannolary mysal bolup biler.

Suratkeş Ada Gutlyýew gadymy halyçylyk sungatymyzyň geçmişini çuňňur öwrenen ussatlaryň biridir. Onuň Pazyryk halysyna bolan söýgüsi çeperçilik taýdan örän ýokary hilli sungat eserini döretmegine sebäp boldy. Suratkeş gadymy halylarymyza esaslanyp täze milli haly sungat eserini döretdi. Türkmeniň gadymy halyçylyk medeniýetiniň nusgasy bolan Pazyryk halysynyň şeýle hem soňraky döran haly sungatyndaky nagyşlaryň esasynda bitewi eser döredilýär. Awtor öz önünde “kimiň halysy” diýlen soragy goýmaýar. Ol Sibir depelerinden tapylan halynyň türkmen halysydygyny subut edýär. Türkmen halysy Pazyryk halysynyň manysynyň gurluşyny, suratlaryny, reňklerini, usullaryny gönüden-göni gaýtalaman ony dowam etdirýär. Haly sungaty türkmeniň döp-dussurlarynyň dowamydyr.

Ada Gutlyýewiň ahal-teke bedewi şekillendirilen “Ýanardag” (2002), halysynda döp bolan guşly göl we byçgy nagyşlarynyň asyl nusgalary ýöne bir tötänlikden alnan nagyş bolman, eýsem onuň bedewiň şekilini suratlandyrmakda saýlap alan nagyşlarydyr. Eserde gyzyl we sary reňkiň dürli öwüşgininde Ýanardagyň içki ruhuny, gün dogup barýan wagty, türkmen topragyň keşbini görmek bolýar. Bu ýerde reňk esasy görk beriji wezipäni ýerine ýetirýär. Bedewiň arkasyndaky dogup gelýän şekiliň, şeýle hem sarymtyl, goňur reňkiň dürli öwüşginleriniň inçelik bilen ýerleşdirilmegi ahal-teke bedewiniň näzik şekiliniň janlandyrylmagyna täsir edýär.

Halynyň gyra nagyşlary halynyň merkezinde duran ahalteke bedewiniň hakyky keşbini janlandyryr. Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň tugrasynda ýerleşdirilen meşhur ahalteke bedewi Ýanardag türkmen halkynyň buýsanjydyr.

Gurban Tokarowyň tebigat bilen baglanyşykly “Eziz Hazarym”, “Arçabil”, “Gökdere”, “Beýik Hytaý diwary” eserleri hem türkmen halyларыna çitilen şekillerdir. “Eziz Hazarym” (2003) atly döreden eserinde dürli öwüşginli gözəl Hazar deňzi, onuň kenarynda ýatan läheň-läheň daşlar suwa degip, uçup baryan çarlak guşlar, ondaky ajaýyp gurşap alýan daglar, asuda, arassa asman bularyň bary sazlaşyp ajaýyp gözelligi döredýän hem-de tebigaty wasp edýän eserlerdir.

Türkmenistanyň gözəl tebigatyny wasp edýän haly eserini döreden ýaş suratkeşleriň biri-de Işanberdi Ataýewdir. Suratkeşiniň ikinji bir temasy häzirkizaman syýasy we ylmy adamlaryň portretlerini çekmekdir. Olaryň içinde iň şowlusy Türkmenistanyň dagly tebigatynyň gözəl künjegi bolan “Çüli” (2003) hem-de Türkmenistanyň Gahrymany Atamyrat Nyýazowyň maşgala portreti (2002) atly eserleridir.

Diýarymyzda halypa haly nakgaşlary bilen birlikde ýaş zehinli halyçylar we haly suratkeşleri agzybir jebis bolup diňe Watana, il halka bolan söýgüleri esasynda many-mazmuna baý döredijilik eserlerini döredýärler. Adamzat durmuşynyň ykbaly, taryhy edim-gylymlary, döp-dessurlary özboluşly bolup şol halklara mahsus häsiýetdedir. Biziň halkymyza Watana wepaly bolmak, dini döp-dessurlara hormat goýmak, ululary sylamak, olara hormat goýmak, dogan-garyndaşa, ile-güne ýaramak, tebigaty gorap saklamak syýasaty mahsusdyr. Bu häsiýetler türkmen halkynyň taryhyna ser salsaň şu günki joşgunly zähmetini synlasaň oňa doly göz ýetirip bolýar. Halkymyz her ýapyşan işinden lezzet alyp durmuşyny dowam edýär. Bu zatlar bize ata-babalarymyzdan peşgeş galdyrylan däplerdir, dessurlarydyr. Biz şu güne çenli ynsan perwerlik häsiýetimizi döp-dessurymyzy, geým-gejimimizi saklap, tebigaty gorap, atymyzy seýisläp, halymyzy sünnäläp, aýdym-sazymyzy, dessanlarymyzy kämilleşdirip gelýärler. Oňa mysal edip geçmişiň kynçylyklaryna garamazdan döredilen äpet halyny döredip bilen türkmen gelin-gyzlarymyz, Garaşsyzlyk ýyllary içinde ýene-de meşhur äpet halylary dopkap, özleriniň ukybyny bütün dünýä äşgär etmegi başardylar.

Türkmen nakgaşlary amaly-haşam sungatynda döp bolup galan haly nagyşlarynyň gymmatyny saklamak bilen birlikde, häzirkizaman bilen baglanyşykly nagyşlary hem kämilleşdirýärler. Türkmen halyçylary özleşdiren ýokary ussatlygy, baý tejribeleri çeperçilik ukyplary bilen häzirkizaman türkmen halylaryň täze görnüşlerini hem döredýärler. Haly nagyşlarynyň üsti bilen türkmen halkynyň agzybirliги, jebisligi barada pikirler öňe sürülýär. Halyçylykda keşpleýin beýan etmegiň we çeperçilik serişdeleriniň täze görnüşleriniň gözlegleri dowam edýär. Häzirki döwürde tebigatyň şekilleriniň, adam keşpleriniň bezegçilik önümleriniň görnüşleriniň onlarçasý önümçilige ornaşdyrylyp, gadymy haly nagyşlaryny ýerine ýetirmegiň usullary dikeldilýär we kämilleşdirilýär (*142-nji surat*).

142-nji surat. Bedew menzile garar. A.Gutlyýew, 2011 ý.

Dünýäni haýran galdyran äpet halylyar. Garaşsyzlyk döwründe halyçylygyň ösüşiniň göze ilýän aýratynlyklarynyň biri ägirt uly halylyaryň dokalmagydyr. Muňa Garaşsyzlyk zamanyn-da döredilen birnäçe äpet halylyar mysal bolup biler.

Garaşsyz ýurdumyzyň halyçylary tarapyndan 1996-njy ýylda ägirt uly “Türkmenbaşy” halysy, 1998-nji ýylda “Prezident” halysy we 2001-nji ýylda “Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň Altyn asyry” atly ägirt uly haly dokalýar. Bu täsin haly özüniň görüminiň äpetligi hem-de täsinligi bilen Ginnesiň kitaby-na girizilýär.

Türkmen gelin-gyzlarynyň 1941-1942-nji ýyllar aralygynda dokan birinji äpet uly halysy öz wagtynda agzalman galan täsin halylyaryň biridir. Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy elli ýyldan soň gahryman halyçy gelin-gyzlaryň eden işlerine uly baha berip, dünýäde ilkinji äpet hala 1992-nji ýylyň awgust aýynyň 12-sinde “Türkmen kalby” diýen ady dakýar. Şol äpet halyny dokamaga gatnaşan gelin-gyzlara bolsa Magtymguly adyndaky Halkara baýragyny, gymmatbahaly sowgatly dabaraly ýagdaýda gowşurdy.

“Türkmen kalby” halysynyň ölçegi 10,75x18 m, umumy tutýan meýdany 193 kw.m, halynyň agramy 650 kg, dokalan ýeri Aşgabadynyň haly artelidir.

Şol döwürde haly suratkeşleri, boýagçylary synag tejribe işlerini ýerine ýetirip, türkmen gölüni we nagyşlarynyň ölçegini ulaldyp hem-de kiçeldip boljagyna göz ýetiripdirler. Suratkeş Ý.Krylow reňk sazlaşygyna uly üns berýär. Ol halynyň düşegine gyzyly, ýaşyl, goýy goňur, goýy gök, mawy reňkleri çitdirýär. Gölüň ölçegi ýarym metre golaýdyr. Halynyň çeperçilik nusgasyny taýýarlamakda haly suratkeşleri halynyň uly gölleriniň arasynda gadymy haly nusgasyndaky “Gurbaga göli” çekip, aňsat bolmadyk işi ýerine ýetirýärler. Äpet halynyň ortasynda, keseligine 23 göl, dikligine 6 göl salynýar. Halynyň gyra nagyşlary döp bolup galan görnüşde ýerine ýetirilýär. Halynyň erşi berk işlenen nah, argajy üçin ýüň we ýüpek ýüpler ulanylýar. Haly häzirki wagtda Türkmenistanyň Milli haly muzeýinde saklanýar.

Türkmen gelin-gyzlary ikinji äpet halyny Garaşsyzlyk baýramçylygynyň 5 ýyllyk toýuna sowgat hökmünde dokaýarlar. Bu äpet halynyň tehnologiýasyny täzeden dikeltmek işi “Türkmenhaly” birleşiginiň suratkeşleri tarapyndan ýerine ýetirilýär. Täze äpet halyny dokamak üçin gerek bolan gölleri, nusgalary dikeltmek suratkeş Amangeldi Kakalyýew tarapyndan ýerine ýetirilýär.

“Türkmenbaşy” atly äpet haly Garaşsyz Türkmenistan döwletiniň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň hormatyna dokalan haly bolup, onuň boýy 12.90 x 20.60 m., umumy meýdany 266 kw.m. Halynyň agramy 1000 kilograma barabardyr. Halynyň her inedördül metrine 400 müň çitim çitilip, jemi 106 million çitim çitilýär. Hala salynjak nagyşlaryň nusgalary tassyklanyp, 1996-njy ýylyň fewral aýynyň 19-na dokalyp başlanýar hem-de şol ýylyň oktyabr aýynda dokalyp gutarylýar. Äpet halyny Serdar etrabyň haly fabriginde çeper elli halyçy gelin-gyzlaryň 38-si dokaýar. Oňa Türkmenistanyň at gazanan halyçylary O.Esenowa bilen A.Nyýazowa ýolbaşçylyk edýärler. Halynyň erşi tirjin, argajy ýüpek, haly saryja goýnuň ýazlyk ýüňünden egrilip dokalýar.

Bu hala her bir salnan nagşyň öz aňladýan manysy bar. Halynyň gyrasyna salynan ilkinji setirde Garaşsyzlygyň güllemegine bagyşlanyp “Gülýaýdy” nagşy salynýar. Arassa, asuda asmanyň ýatladýan “Guşlar” we “Sary gyňyrçakly darak älem” nagyşlary salynýar, halynyň gyrasyna “ýaşyl goçak”, “sallan”, “tegbent”, “kiçi şelpeli gölçe”, “uly şelpeli gölçe” çitilýär. Rysgal-döwletiň goragy hökmünde “ýaşyl goçak” ulanylyp, bu nagyşdan soň “Garaşsyz türkmen döwletini berkarar eden Türkmenistanyň ilkinji Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy bagyşlanýar” diýen ýazgy çitilýär. “Tegbent” örän gadymy nagyş bolup, ol gözden-dilden goragyň nyşanydyr. “Sallan” we “kertik” nagyşlary tebigatyň gözelligini, ösümlik dünýäsini aňladýar. “Kiçi gölçe”, “uly gölçe” türkmen topragyny çöýýän nyşanydyr.

Halynyň merkezi bölegini türkmeniň nusgawy göli bolan “guşly göl” tutýar. Halynyň merkezindäki keseligine çitilen göller 24 sany bolup, olar türkmenleriň

nesilbaşysy bolan Oguz hanyň 24 agtygyndan gaýdýar we şu göller türkmenleriň esasy taýpalarynyň nyşanlary bolup hyzmat edýär. Halydaky göller dikligine 20 sany bolup, olar XX asyryň tamamlanyp barýanlygyny aňladýar. Halydaky gölleriniň meňzeşligi merkezi bölegine deňagramlylyk berip, Türkmenistanyň ähli ilatynyň, milletleriniň deňhukukly agzybir we asuda durmuşda ýaşaýandyklaryny alamatlandyrýar. Halynyň ýokarsynda “Garaşsyz, baky Bitarap Türkmenistanyň ilkinji we ömürlük Prezidenti Saparmyrat Türkmenbaşy” diýen ýazgy çitilen. “Türkmenbaşy” atly äpet halyda 18 sany nusgawy milli nagyşlar biri-biri bilen utgaşyp gidýär. Ulanylan reňkler gyzyň, gök, ýaşyl, mämişi, gara, ak, sary. Bu äpet halynyň aýratynlygy onuň göwrüminden, syklygyndan, ýazgylaryndan, halyda täzeden dikeldilen gadymy nagyşlaryň ulanylmagyndan ybarat durýar. Bu haly Prezidentiň köşgüniň meýdany 266 kw.m bolan uly zalynda ýazyldy. Türkmenistanyň Prezidenti Beýik Saparmyrat Türkmenbaşy halyçy gelin-gyzlara “Watana bolan söýgüsi” üçin diýen medallary hem-de “At gazanan halyçy” diýen hormatly atlary we diplomlary gowşurdy. “Türkmenbaşy” äpet halysy häzirki wagtda Türkmenistanyň milli haly muzeýinde saklanýar.

“Prezident” atly äpet haly Garaşsyzlygyň we baky Bitaraplygyň ikinji halysy bolup, bu haly 1998-nji ýylda Türkmenistanyň Garaşsyzlygynyň 7 ýyllyk toýuna halyçylar tarapyndan Serdar şäheriniň haly fabriginde 38 halyçynyň gatnaşmagynda dokalýar. Türkmen halkyny bagtly döwräniň ýetirmekde bitirýän işlerini nazara alyp dokalan “Prezident” atly äpet halynyň boýy 14x21 m bolup, onuň umumy meýdany 294 inedördül metrdir. Hala jemi 118 million çitim çitilýär. Halynyň agramy 1105 kg. Halynyň ulanylan erşi tirjin, argajy ýüpek bolup, onuň çitimi ýaz gýrkymly saryja goýnuň ýüňündedir. Onuň çeper ýolbaşçysy Jumadurdy Gubaýewdir.

Äpet halynyň gyra nagyşlaryna milli haly nagyşlary bezeýär. Olar “Çaňyrçakly älem”, “dürli goçak”, “han toz”, “erik gül”, “kiçi şelpeli gölçe”, “sary golaňly”. Halynyň äleminden soň gyra nagşynyň içini Türkmenistanyň Döwlet Senasyndan “Dünýä dursun, sen dur Türkmenistanym!” diýen sözler we Prezident S.Nyýazowyň öz golunyň grafiki nusgasy çitilýär. Halynyň merkezi meýdanynda, döp bolşy ýaly, göller ýerleşdirilen. Bu äpet halynyň gölüne üýtgeşmeler girizilip, oňa “Türkmenbaşy” göli diýlip at berildi. Bu göl guşly gölüň daşky çeper gurluşyndan ybarat bolup, içki gurluşyna “gabsa göl” (ýomut), “çakmak göl” (saryk), “örtmen göl” (çowdur), “pendi göl” (salyr), “towuk göl” (ärsary), “gökkeň göl” (gökkeň) gölleri ýerleşdirilýär.

Türkmenistan döwletiniň Bitaraplygynyň 7 ýyllyk ýubileýini alamatlandyrýan bu göl “Türkmenbaşy” diýen ada eýe boldy. “Türkmenbaşy” göli türkmen halkynyň jebisliginden, agzybirliğinden, abadançylygyndan habar berýär. Gölüň ýedisini bir gölüň galybyna sygdyrmak uly ussatlykdyr. Özboluşly many – mazmuna eýe bolan “Türkmenbaşy” gölüniň äpet halyda dikligine 14-si, keseligine bolsa 27-si ýerleşdirilendir.

143-nji surat.
Dünýäni haýran galdyran
äpet halylar

Halynyň başlanan ýerinde Beýik Saparmyrat Türkmenbaşynyň “XXI asyr türkmen halkynyň altyn asyry bolar!” diýen sözleri hem-de Serdaryň grafiki goly çitildi. Merkezi gyzyl meýdançada keseligine “guşly gölün” 25-si, dikligine 18-si – jemi 450 sany gölün nagşy ýerleşdirilýär. Äpet halynyň merkezindäki “guşly gölün” içinde 4 sany iki kelleli ýylany saklap duran 5 kelleli bürgüdiň şekili hem ýerleşdirilipdir. Halyda gölleriniň arasynda gölçeler – “çemçe göller” ýerleşdirilipdir. Halynyň ýokarky böleginiň merkezinde, gyra nagşyň ortasynda Prezidentiň şandartynyň şekili çitilipdir. Halynyň reňk öwüşginlerinde gyzyl reňk meýdanyň esasy bölegini tutýar we ak, sary, gök, gara, ýaşyl, asman altyn gök, sary ýaly reňkler bilen sazlaşýar. Bu haly dünýäde iň uly haly hökmünde bütin dünýä belli Ginnesiň täsinlikler kitabyna girizilýär. Bu äpet haly häzirk wagtda Türkmenistanyň milli haly muzeýinde saklanylýar.

Garaşsyz we baky bitarap Watanymyzda döredilen äpet halylar türkmeniň haly sungatynyň ýöne bir hünär görnüşi bolman, eýsem beýik mukaddesligini

aňladýan sungatdyr. Şeýlelikde, Garaşsyz we Baky Bitarap Türkmenistanyň haly eserleri hem-de uludan-uly äpet halylaryň döredilmegi gadymy el sungatymyzyň ösmegine ýardam edýärler. Özbaşdaklygyň miweleri bolan äpet halylar hem-de olaryň täze nagyşlary, gölleri halyda ýerleşdirilen ýazgylary biri-birinden görk alyp, sungatymyzy arşa göterýärler. Türkmen haly sungatynyň dünýä medeniýetinde tutýan ornuny wagyz etmek, türkmen sungatynyň özboluşly milli däplerini gorap saklamak we türkmen halyçy gelin-gyzlarynyň çekýän zähmetine mynasyp sarpa goýmak maksady bilen 2001-nji ýylyň awgust aýynda Türkmen halyşynaslarynyň bütin dünýä jemgyýeti döredildi. Bu jemgyýetiň esasy maksady türkmen halyçylyk sungatynyň köklerini çuňňur öwrenmekden we ösdürmekden, halylarymyzyň dünýä medeniýetiniň ösüşine eden täsirini wagyz etmekden, haly sungatynyň özboluşly milli däplerini dikeltmekden, ony gorap saklamakdan we ýaýratmakdan ybaratdyr (*143-nji surat*).

Türkmeniň keçe önümleri. Türkmen halkynyň keçe we keçeden edilýän dürli önümleri gadymy döwürlerde çarwaçylyk bilen meşgullanan türkmenleriň esasy işleriniň biri bolupdyr. Müňýyllyklaryň dowamynda Türkmenistanda halyçylyk bilen bir hatarda keçe we keçe önümleri örän ussatlyk bilen edilipdir we hojalyklarda düşek hökmünde ulanylypdyr. Keçe etmegiň ýönekeý we elýeterli usuly çarwa halkyň durmuşynyň aýrylmaz bölegine öwürlipdir. Ony diňe bir uzak öördäki maldarlar peýdalanman, eýsem, oba we şäher ilaty hem giňden peýdalanylýpdyr. Keçeden dürli hili ýapynjalar taýýarlapdyrlar. Olary, esasan, bezeg üçin, sowuk howada mallaryň üstüni örtmek maksady bilen edipdirler, ýagny eýerlik üsti, köýnekçe, atbasyryk, halyk ýaly görnüşlerde ýasapdyrlar. Çopanlar üçin bolsa ýörite burki-öylük taýýarlapdyrlar. Şonuň üçin olaryň dürli şekildäki göwrümleri we reňk aýratynlyklary ýüze çykypdyr. Keçe önümleriniň käbirleri ýönekeý gara-ak reňkde, olaryň bir ýüzi nagyşlananlaram ýa-da iki ýüzi nagyşlylary hem bolupdyr. Keçeler ýüpek we ýüň garylyp, birnäçe mata bölekleri bilen owadan bezelip edilipdir.

Keçeleriň halydan tapawudy olary durmuşda uzak wagtlap ulanyp bolmaýar. Olar 5-6 ýyl ulanylandan soň tozup başlaýar. Şol sebäpli hem aýallar, köplenç, tomus aýlary keçe basmak bilen meşgullanypdyrlar. Keçeleriň nagyşlanyş däbi, adaty türkmen halysynyň nagyşlanyş däbi bilen bir hatarda durýar. Adaty keçeleriň özboluşly bezeg sazlaşygy we reňkleriň biri-birine bolan özboluşly gatnaşygy bolýar, sazlaşykly gatnaşyk diňe keçelere mahsusdyr. Keçäni iň sada usulda bezelipdir, halydan tapawutlylykda ony ýerine ýetirijiniň döredijiligini şöhlelendirmäge onuň islegini aýan etmäge mümkinçilik berýär. Keçäniň bezeg taslamasy uzak döwürleriň dowamynda üýtgemeyär, ondaky käbir şekiller diňe urşuň ön ýanyndaky ýyllarda ýüze çykypdyr.

Şondan ýarym asyr soňra keçe ussat suratkeşleriň ünsüni özüne çekip başlaýar. Muňa mysal edip 1990-njy ýylda döredilen “Pagtaçylar” keçesini görkezmek bolar. Bu keçäniň uly bolmadyk çeper taslamasynda pagta ýygymy bilen

meşgullanýan iki joranyň biri-biri bilen syr alşyp duran şekili suratlandyrylypdyr. Awtor öz öňünde diňe sada we asyrlaryň dowamynda işlenip, toplanan usulda öz duýgusyny, pikirlerini şekile siňdiripdir.

Keçe we keçe önümleri birnäçe ýüzýyllyklaryň dowamynda, häzir hem halkyň hakyky döredijiliginiň bir görnüşi bolup gelýär. Belki-de, şunuň özi halkyň ýokary janly durmuşynyň çeperçilik däbidir. Çeperçilik aýrybaşgalyk bolsa, oňa diňe täze durmuşyň uly bolmadyk tapawutlaryny we şol hakdaky öz pikirlerini goşup biler. Keçe halkyň arasynda öňem, häzirki wagtda-da geljekde-de uly söýgüden peýdalanar sebäbi ol özüniň diňe bezeginiň hili boýunça däl-de, bejerijilik ähmiýeti bilen, goýun ýüňüniň özboluşly goraýjylyk häsiýeti bilen hem gymmatlydyr.

Türkmen suratkeşleri amaly-haşam sungatynyň, çeper dokmaçylygynyň häzirki zaman görnüşlerini döredýärler. Olaryň döredijilik şahsyýeti türkmen haly sungatynyň usulyýeti bilen berk baglanyşyklydyr. Däp bolup gelýän palas dokalyş usulyýetinden ugur alnyp bu sungat kämilleşip, täze görnüşli önümleriň döremegine getirdi. Keçe nagyşlarynyň çuňňur öwrenilmeginiň netijesinde türkmeniň köp müňýyllyk taryhynyň sahypalary açylyp, suratkeşleri täze nagyşlary döretmäge iterýär. Bu bolsa, geçmiş bilen geljegiň baglanyşygynyň ýüze çykarylmasydyr.

§67. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň şekillendiriş sungaty we binagärliگی

2007-nji ýylda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygynda Täze Galkynyş we beýik özgertmeler syýasaty öňe sürüldi. Bu döwürde Hormatly Prezidentimiziň tagallasy bilen syýasatda, ykdysadyýetde, medeniýetde, gurluşykda, umuman, döwletiň ähli pudaklarynda ägirt uly işler amala aşyrylyp, türkmen sungatyna uly üns we goldaw berildi. Netijede, türkmen nakgaşçylygy täze kämillik ýoluna gadam basdy.

“Ýewropadaky gaýtadan döreýiş adamzada Albertini, Leonardo da Winçi, Mikelanželo ýaly suratkeşleri, alymlary, şahyrlary, matematikleri, Brunneleski ýaly binagärleri hem-de wenesiana sungatyny dünýä bagyş etdi. Biziň Galkynyş eýýamymyz hem türkmenleriň ähli ulgamda zehinli, üşüklü nesliniň kemala gelmegini üpjün eder” diýip, Hormatly Prezidentimiziň meşhur ussatlaryň dünýä medeniýetine beren beýik açyşlaryny göz önünde tutup, Beýik Galkynyş zamanymyzda belent maksatlara ýetmäge mümkinçilikleriň bardygyny nygtamagy, türkmen nakgaşlarynyň öňünde uly wezipeleri goýdy.

Garaşsyz Türkmenistanyň nakgaşçylyk sungaty gysga wagtyň içinde özboluşly taryhy ýoly geçdi. Döwlet ideologiýasy, türkmen suratkeşlerine halkyň gadymy taryhyny we onuň beýik şahsyýetlerini, milli ruhy baýlyklaryny suratlandyrmaga itergi berdi. Ussat suratkeşler A.Amangeldiýew, Ç.Amangeldiýew, Ş.Akmuhammedow, A.Almämmedow, Ý.Baýramow we beýlekileriň öňden gelýän ussatlyk tejribeleri özünüň oňyn netijelerini berdi. Suratkeşler S.Meredow, A.Muhammedow, A.Akyýew, K.Nurmyradow, G.Guseýnow, J.Amandurdy, A.Myradalyýew we başgalar milli we garaşsyzlyk düşüňjeleriniň üstünde işlediler. Suratkeşler A.Kulyýew, R.Umarow, A.Jumanyýazow, M.Ýarmämmedow, H.Çuriýew we beýlekiler real we ruhy hakykat düşüňjelerini ýerlikli peýdalanyp, özboluşly eserleri dörediler.

Suratkeşiň oňyn döredijiliginiň ösmegi üçin tejribe işlerini nazary bilimler bilen sazlaşykly alyp barmagy möhümdir. Bu barada görnükli italyan suratkeşi Leonardo da Winçi: “Ylymsyz tejribäni söýeniň hiç haçan dogry ýoldan barýanyna ynamy bolmaz. Tejribe elmydama oňat nazaryýete daýanmalydyr” diýip belleýär. Belli sungat tankytçysy B.B.Stasow: “Suratkeşe elmydama ussahanasynda ýeke, öz-özi bilen bolmak zeledir. Bu ýerde iň zehinli, iň gaýduwsyz ussadam uzak wagt ýekelikde bolsa zehini ýiter” diýip suratkeşlere elmydama jemgyýetden daşda bolmazlygy ündeýär. Suratkeşiň ertirine ynamy bolmaly. Onuň hödürleýän eserleri tomaşaçyda çuňňur ruhy duýgulary döretmelidir.

Biz türkmeniň gadymy taryhynda ylmyň, bilimiň, medeniýetiň gülläp ösen döwürlerinde ata-babalarymyzyň adamzadyň medeni gymmatlyklaryna ajaýyp açyşlar bilen täsir edendigini bilýäris. Türkmeniň orta asyr medeniýetine yslam dininiň täsiriniň uly bolmagy netijesinde, şekillendiriş sungatyndan edilýän talaplar hem üýtgäpdir. Ilki bilen, hem adamyň şekilini döretmek gadagan edilipdir, sebäbi Allanyň ýaradan ynsanynyň ajaýyp keşbine meňzedip heýkel ýasamak ýa-da onuň suratyny çekip janlandyrmak, Beýik Taňry bilen bäsleşmek, onuň garşysyna gitmek diýlip düşünilipdir hem-de ýazgarylypdyr. Şol sebäpli suratkeşler adam keşbini janly meňzetmelerden umumy simwoliki we sada miniatýura şekillerine geçmäge mejbur bolupdyrlar.

Milli şekillendiriş sungatyny täze hem uly sepgitlere ýetirmekde nakgaşçy ussatlarymyz, ilkinji nobatda, gadymy el senetlerimize daýanypdyrlar. Olar türkmen haly nagyşlaryny we reňklerini özleriniň eserlerine siňdiripdirler. Dünýä belli nakgaşçylyk akymlarynyň käbiriniň türkmen halylarynda jemlenmegi ýöne ýerden dälir.

Ýewropanyň Galkynyş eýýamynda döredilen sungat eserlerinde, ýurduň binagärlik, heýkeltaraşlyk, nakgaşçylyk we beýleki ugurlarynyň örän sazlaşykly ösändigine göz ýetirýäris. Bu döwrüň filosoflary, suratkeşleri, ýazyjylary, şa-

hyrlary we beýleki döredijilik ugurlary özüniň gözbaşyny grek we rim nusgawy döwrüniň sungatyndan alyp gaýdýarlar. Dünýä meşhur ussat Mikelanjelonyň nakgaşçylyk eserleri monumental we stanok sungatyň möhüm meselelerini çözmekde ägirt uly sepgitleri eýeläpdir. Elbetde, ol eserlerde dini ýordumlar döwrüň şahsyýetleri bilen baglanyşdyrylyp jemgyýete özboluşly ruhy baýlyk beripdir, ýöne erkin düşüňjeleri we giň mümkinçilikleri amala aşyrmak meselesi döwrüň ideologiýasynyň bir sütünine öwürülipdir.

Beýik Galkynyş we täze özgertmeler eýýamynda türkmen halkynyň baý medeni mirasyny täzeden dünýä tanadan Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedow öndengörüjilikli syýasaty netijesinde milli şekillendiriş sungatymyzyň hemmetaraplaýyn ösmegine uly mümkinçilikleri döretti. Türkmen suratkeşleriniň döreden eserleriniň Halkara sergilere çykarylmany, ýurdumyzda suratkeşligini ösdürmek boýunça geçirilýän bäsleşikler we şahsy sergileriň köpelmegi döwletimiziň şekillendiriş sungatyna goýýan uly sarpasydyr.

Diňe Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynda ýaş hünärmenleriň taýýarlanmany geljekki sungatymyzyň has-da kämilleşmeginiň kepili bolup durýar. Akademiýanyň uçurymlary häzirki günde ýurdumyzyň kino we teatr sungatynda, ýokary we ýörite hünärmen mekdeplerinde, orta we ýörite çagalar çeperçilik mekdeplerinde, paýtagtymyzyň we welaýatlarymyzyň muzeýlerinde, gurluşyk we beýleki ulgamlarda zähmet çekip türkmen medeniýetine goşant goşýarlar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň alyp barýan üstünlikli içeri we daşary syýasaty netijesinde sebitde we dünýäniň çar tarapyndaky ýurtlar bilen özara dostlukly medeni gatnaşyklar ýola goýuldy. Türkmen suratkeşlerine daşary ýurtlaryň ussatlarynyň arasynda geçirilýän bäsleşikler oňyn ösüşe badalga berdi. Bu bolsa döredijilikde döwrebap pikirlenmäge, kämil eserleri döretmäge itergi berdi.

Teatr sungatynyň ösmegine täsir eden ýaş suratkeşleriň biri-de Mekan Annamyradowdyr. Onuň Alp Arslan adyndaky Ýaşlar teatrynda goýlan spektakllara taýýarlan bezeg işleri: “Söýgi duralgasy”, “Abyl we Habyr”, “Jahan jomardy”, “Döwletli döwran geldi” (2007–2011), Lebabyň Seýitnazar Seýdi adyndaky Döwlet sazly drama teatrynda “Srak”, “Patyşa pähimi”, “Zaratuştra”(2007–2010), Magtymguly adyndaky Döwlet sazly drama teatrynda “Törebeghanym”, “Alladin”, “Magtymguly” operasy, “Söýgi we hasrat” “Zöhre we Tahyr”, “Görogly” we beýleki spektakllarda ýerine ýetiren bezeg işleri Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň teatr sungatynyň ösmegine özüniň uly goşandyny goşdy.

Bu zamanda türkmen-türk gatnaşyklary ýurdumyzda Hormatly Prezidentimiziň goldamagy bilen has-da ösdürilýär. Türkmen suratkeşleri hem öz noba-

tynda iki döwletiniň dostlugynyň pugtalanmagyna özleriniň saldamly goşantlaryny goşýarlar. Her ýylda geçirilýän “Türksoý” medeni suratkeşlik gatnaşygy özüniň netijesini berýär. Stambul şäherini suratlandyrmak taslamasyna türkmen suratkeşleri A.Muhammedow, I.Işangulyýew, K.Nurmyradow, G.Rozykulowa; Karadokýa sebitiniň gözelliklerini suratlandyrmak taslamasyna G.Guseýnow, O.Akmyradowa, A.Meretgeldiýew; Burdur welaýatyna bagyşlanan taslama J.Amandurdyýew, A.Akyýew, K.Gullaýew, K.Weliahmedow; Amasya bagyşlanan taslama Ç.Ýazmyradow, R.Umarow; Egirne taslamasyna O.Mämmedowa, Ç.Amangeldiýew, A.Myradalyýew we beýleki döredijilik duşuşyklary netijesinde döran eserler bu iki halkyň dostlugynyň kepili bolup, sungatyň taryhyna ýazyldy. Şeýle dostlukly ikitaraplaýyn işler halklaryň medeniýetini has-da baýlaşdyrýar.

Ýurtbaştutanymyzyň Döwlet iş saparlarynda gurnalýan türkmen nakgaşlarynyň sergileri daşary ýurtly tomaşaçylarda uly täsir galdyrýar, sebäbi türkmen halkynyň aňýetinden döran sungat eserleri özüniň jadylaýjy reňkleri, ajaýyp tebigaty we döwrebap görümleri bilen tomaşaçyny özüne çekýär. Bu çeperçilik ýolundaky üstünlikler, türkmen nakgaşçylygynyň düýpli aňýete ýugrulan umumy adamzat düşünjelerini özünde jemleýändigine güwä geçýär.

Binagärlik. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň binagärli gi Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň ýolbaşçylygyn-da täze öwüşgin bilen giň gerimli ösüşe eýe boldy. Diňe paýtagtda däl, eýsem welaýat merkezlerinde, etraplarda, obalarda zawoddyr-fabrikleriň, sagaldyş merkezleriniň we hassahanalaryň, ýokary we orta okuw mekdepleriniň, sport desgalarynyň, ýokary amatlyklary bolan ýaşaýyş jaýlarynyň we medeni maksatly ençeme desgalaryň gurluşyklary bir wagtda alnyp barylýar. Bu gurluşyklaryň wajyp esaslarynyň biri-de milli mirasymyzyň häzirkizaman tehnologiýalary bilen sazlaşykly alnyp barylmagy hem-de binalaryň daş-töwereginiň toplumlaýyn sazlaşygynyň bolmagydyr. Ýurdumyzda giň şaýollaryň gurluşygy-da batly depginde alnyp barylýar.

Türkmenistanyň Milli medeni merkezi – halkara medeniýetiniň we sungatyň merkezi hökmünde tanalyp paýtagtymyzyň nusgawy binalary öňe saýlanýar. Türkmenistanyň Prezidentiniň özüniň gözegçiliginde alnyp barlan “Oguzhan” köşkler toplumu (2011) paýtagtymyzyň naýbaşy binalarynyň merkezine öwrüldi. 2011-nji ýylyň 18-nji maýynda mukaddes Garaşsyzlygymyzyň 20 ýyllygy hem-de Galkynyş, Agzybirlik we Magtymguly Pyragynyň şygyrýet günü mynasybetli açylan Konstitusiýa binasy türkmen binagärliginiň nusgawy sungaty hökmünde taryha girdi. Gysga wagtyň içinde Aşgabatda geçirilýän halkara çärelerine gelýän alymlary, işewürleri, syýahatçylary, Döwlet ýolbaşçylaryny we wekillerini ýokary derejeli myhmanhalarda kabul etmäge mümkinçilikler döredildi. “Oguzkent”

we “Aşgabat” (2011) myhmanhanalary diňe ýokary kabul edijiligi bilen tapawutlanman, eýsem gözəl paýtagtymyzyň keşbine owadanlyk berýär.

Günsaýyn has ösýän ýurdumyzyň welaýatlarynyň Taryhy we ölkäni öwreniş muzeýleriniň sungat eserleri bilen sazlaşygy Galkynyş döwrüniň esasy alamatlary bolup öňe saýlanýar. Türkmen heýkeltaraşlary, nakgaşlary, bezegleri we suratkeşler tarapyndan bu binalaryň bezeg işlerinde sazlaşykly işler alnyp barylady. Ýerli ýaşajylaryň taryhy mirasyny suratlandyryan, barelýef, mozaika, stannok eserleri, keramika we beýleki görnüşdäki işler amala aşyryldy. Welaýatlarda döredilen täze etraplaryň binagärlik gurluşygynyň meýilnamasynda giň özgertmeler amala aşyryldy.

Diňe asyryň däl, eýsem münýýlygyň taslamasy hökmünde “Awaza” milli syýahatçylyk zolagynyň binagärlik sungatynyň öňe çykmagy türkmen halkynyň medeniýetiniň dünýä jemgyýetine görkezýän nusgasy hökmünde ykrar edildi. Çagalar dynç alyş we sagaldyş binalarynyň, Aşgabatda we welaýat merkezlerinde häzirkizaman saglygy goraýyş edaralarynyň, şypahanalarynyň we sagaldyş-dynç alyş merkezleriniň binagärlik gurluşygynyň üstünlikleri Hormatly Prezidentimiziň “Döwlet adam üçindir” diýip, öňe süren ýörelgesiniň üstünlikli amala aşyrylýandygyna we türkmen halkynyň uly mümkinçilikleriniň bardygyna güwä geçýärler. Edil şonuň ýaly, halkymyza gurlup ulanmaga berlen paýtagtymyzdaky kino-konsert we beýleki medeni merkezleri türkmen halkynyň ýokary galan milli galkynyşynyň netijesi hökmünde sungatyň taryhyna ýazylýar.

144-nji surat. Türkmenistanyň Prezidentiniň “Oguzhan” köşkler toplumu. 2011 ý.

145-nji surat. Ylham seýilgähindäki heýkeller toplumy

146-njy surat. Bagt köşgi. 2011 ý.

§68. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň şekillendiriş sungaty we binagärliگی

Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowyň Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň milli medeniýetini ösdürmekdäki edýän aladalary, taryhy kararlary günsaýyn halkymyzyň taryhyna altyn harplar bilen ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň: “Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe gözellige beslenýän paýtagtymyz ajaýyp köşkleri, belent binalary, dürli ähmiýetli desgalary bilen ýurdumyzyň ykdysady ösüşiniň, gurluşyk pudagynyň häzirki ýeten derejesiniň nusgasy hökmünde inžener-tehniki pikiriniň öndebaryjy üstünliklerini we asyrlarboýy dowam eden milli binagärliگیň däplerini özünde jemleýär” diýip bellemegi täze döwrüň belent sazlaşykda ösýändiginiň kepili bolup taryhymyza ýazylýar.

Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow türkmen halkynyň bagtyýarlyk döwründe şöhratly taryhyny beýgeltjek täze-täze pikirleri öňe sürýär. Milli Liderimiziň şöhratly taryhymyzyň asylylly däplerine eýerip, beýik ussatlarymyzyň döredijilikli ýoluny dikeltmek we ýurdumyzyň iri möçberli şäher gurluşyklaryna täze innowasiýalary peýdaly ornaşdyrmak baradaky ündewleri häzirki döwrüň ýokary talaplaryndan ugur alýan döwrebap meseledir. Hormatly Prezidentimiziň bu meselede Suratkeşler birleşiginiň agzalarynyň we binagärleriň işjeň çekilmelidigi baradaky tabşyryklary döredijilik işgärleriniň hem täze-täze eserleri döretmekleri üçin giň mümkinçilik açdy.

Hormatly Prezidentimiziň suratkeşlerden, heýkeltaraşlardan we binagärlerden, ilkinji nobatda hem ýokary okuw mekdebiniň mugallymlaryndan we işgärlerinden berlen tabşyryklary durmuşa geçirmekde garaşylýan döredijilikli netijeleri çykarmakda döwrebap pursadyň gelendigini aňladýar. 2007-nji ýylyň awgust aýynyň 22-nde Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow milli ykdysadyýetiň esasy pudaklary bolan energetika, gurluşyk, ulag we aragatnaşyk pudaklarynyň mundan beýläk hem ösüşiniň ileri tutulýan meselelerine bagyşlanan maslahatda milli binagärlik mekdebini kemala getirmäge, hususan-da, Döwlet çeperçilik akademiýasynyň binýadynda kärene ussat ýaş hünärmenleri, binagärleri, taslamaçylary, bezegçileri taýýarlamak meselelerine ünsi çekdi. Häzirki güne çenli Çeperçilik akademiýasynyň “Arhitektura” we “Dizaýn” kafedralary tarypandan okuw maksatnamalaryna döwrebap milli binagärlik we bezeg taslamalaryny döretmek, taryhy ýadygärliklerimizi dikeltmek hem bu ugurlary öwrenmek meseleleri girizilýär.

Türkmen binagärliğiniň kökleri yzarlananda, ol baryp taryhyň has gadymy döwürlerinde-de täsin pikirlere baý bolupdyr. Türkmenler beýik medeniýetleri

başyndan geçirip, ummasyz syrly alamatlaryny dünýä äşgär edip gelen halkdyr. Şol beýik medeni mekdeplerden galan türkmen halylarynyň, şaý-sepleriniň we dürli el senetlerindäki nagyşlaryň reňk sazlaşygyndaky nyşanallyk däpleri häzirki güne çenli hem saklanyp, olar özüniň syrly mazmuny bilen gymmatlydyr. Bu gymmatlyklary dünýä medeniýetinde belli yz galdyran döwletleriň taryhynda hem görmek bolýar. Mysal üçin, Günbatar döwletleriniň taryhyndan köp asyrlaryň dowamynda dörän «roman stili» we «gotika stili», «barokko stili» we «roko stili», «klassisizm» we «modern» diýlip atlandyrylan çeperçilik sungatynyň ýolunda jemgyýetçiligiň baý hazynasyny görmek bolýar. Elbetde, ol stil atlaryň köpüsiniň halklaryň atlary bilen baglanyşyklydygy ikuçsuzdyr.

Taryhy we geografiýa şertlerine görä, Türkmenistan diňe Orta Aziýada däl, eýsem bütin Gündogarda ägirt uly çeperçilik medeniýeti jemlän merkez bolupdyr. Bu meselede, aýratyn hem, Beýik ýüpek ýoly Gündogaryň we Günbataryň arasyndaky ýokary medeniýeti baglanyşdyrmakda möhüm orny eýeläpdir, ýöne dünýä medeniýetinde gazanylan maglumatlaryň üstünden gaty köp wagtyň geçene garamazdan, türkmenler sungat baglanyşygyny elden bermändirler.

Dünýä medeniýetine we sungatyna ägirt uly goşant goşan Marguş, Änew, Gökdepe, Parfiýa, Köneürgenç, Saragt we başga-da birnäçe sungat mekdepleriniň döreden stilleriniň gymmatyny ýüze çykarmak häzirki günde örän derwaýysdyr. Olarda bellenen uly stilleri, ýagny Marguş, Änew, Gökdepe, Parfýan, Köneürgenç, Margiana, Saragt türkmen stilli sungat mekdepleri diýlip aýdylmaga doly esaslar bar.

Şol nukdaýnazardan häzirki günde Milli Liderimiziň taýsyz tagallalary netijesinde döreýän Berkarar döwletimiziň berkararlyk döwriň binagärlik sungatyny Täze türkmen stili diýip atlandyrmak taryhy ähmiýetlidir şeýle-de täze sungatyň mekdebi üçin möhüm sepgitdir. Ak mermerli paýtagtymyzda döredilen ajaýyp Konstitusiýa binasynyň, Telediňiň, “Oguzkent” myhmanhanasynyň, Bagt köşgüniň, “Älem” medeni-dynç alyş merkeziniň we başga-da görnükli desgalaryň binagärlik esaslarynyň milli ussatlyk mekdebiniň täze innowasion tejribeleri kemala geldi. Bu üstünlikler türkmen binagärleriniň döredijilikli ukyp-başarnyklaryndan, binagärligiň we çeperçilik sungatynyň taryhyndan habarly hem tejribeli hünärmenleriň zähmeti bilen gazanylyar.

XXI asyryň binagärliги adamyň we tebigatyň sazlaşygynda döredilmegini talap edýär. Gurulýan täze görnüşli jaýlar, jemgyýetçilik we önümçilik binalary häzirkizaman ykdysady, tehniki, sosial, medeniýet we soňky ylmy-tehnikada gazanylan üstünliklere daýanýar. Şu nykdaýnazardan hem Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedow paýtagtymyzyň gözəl keşbini has-da baýlaşdyrmak maksady bilen ajaýyp binalar toplumyny döredýär. Olaryň birnäçesi

eýýäm Ginnesiň rekordlar kitabyna girizilip, dünýä medeniýetine uly goşant goşdy. Türkmen binagärliginiň döwrebap çözümlerini durmuşa geçirmäge ýene-de ajaýyp taryhy adim ädildi. Ol hem Hormatly Prezidentimiziň Permany esasynda döredilen Binagärlik we gurluşyk institutydyr.

Häzirki gurlup ulanylmaga berilýän ajaýyp binalarda kämil sazlaşykly ösdürilen, Bagtyýarlyk döwrümiziň talaplaryna doly gabat gelýän, dünýä binagärlik taryhynyň sahypalaryna özboluşly goşant bolup giriziljek binalar neslimiziň aňyna milli buýsanç bolup ýazylar. Bu üstünlikleri türkmen sungatynyň taryhynda Milli Liderimiziň taýsyz tagallasy bilen döredilen «Arkadagyň Täze türkmen stili» diýip aýdylmaga doly mynasypdyr.

2012-nji ýylyň 29-njy iýunynda Aşgabadyň 10 ýyl abadançylyk köçesiniň ugrunda Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň gatnaşmagynda 1700 maşgala niýetlenen ýaşaýyş jaý toplumynyň açylmagy Berkarar döwletiň bagtyýarlyk döwrüniň taryhyna ajaýyp sahypa bolup ýazyldy. Türkmenistanyň Merkezi bankynyň, “Türkmenbaşy” täjirçilik bankynyň, Türkmenistanyň oba hojalyk ministrliginiň, Türkmenistanyň Döwlet-haryt çig mal biržasynyň, Türkmenistanyň Söwda we daşary ykdysady aragatnaşyklar ministrliginiň, “Türkmenhowaýollary” Döwlet milli gullugynyň, Türkmenistanyň Saglygy goraýyş we derman senagaty ministrliginiň, Türkmenistanyň Demir ýol ulaglary ministrliginiň, Türkmenistanyň Syýahatçylyk we sport baradaky döwlet komitetiniň, Aşgabat şäher häkimliginiň, “Türkmennebitgazgurluşyk” Döwlet konserniniň, Türkmenistanyň Goranmak ministrliginiň, Türkmenistanyň Döwlet serhet gullugynyň, Türkmenistanyň Daşary işler ministrliginiň işgärlerine niýetlenen ýaşaýyş jaýlary ägirt uly binagärlik toplumynyň sungatyny döredti. Ol ýerde 600 orunlyk mekdebiň, 160 orunlyk çagalar bagynyň täze binalary hem bir wagtda açyldy.

Munuň yzysüre paýtagtda we welaýatlarda açylyp ulanmaga berlen ýüzlerçe binalaryň çeperçilik taýdan gözelligi we ýaşamak, işlemek üçin ýokary amatlylygy sungatyň taryhy üçin örän wajyp hazyna bolup hyzmat edýär. Dünýäde ýeketäk ak mermere bürenen ak şäherimiz Aşgabat – Ginnesiň täsinlikler kitabyna girdi. Bu ýetilen ägirt uly sepgitleri, gurluşyk ussatlygyny ýerlikli belläp, halkymyz Hormatly Prezidentimiz Gurbanguly Berdimuhamedowa “Türkmenistanyň at gazanan arhitektory” diýen belent ady berdi.

Döwlet hemaýaty bilen şekillendiriş sungatynda ýetilen sepgitleri buýsanç bilen bellemek gerek. Esasan-da, Türkmenistanyň Suratkeşler birleşiginiň agzalarynyň ýylsaýyn artmagy sungat mekdebinin döwrebap kämilleşmegine güýçli itergi berýär. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň miwesi hökmünde Daşogzuň Suratkeşler Birleşiginiň şahamçasynyň açylmagyny buýsanç bilen bel-

lemek bolýar. Onuň düzümine girýän nakgaşlar H.Annabaýewiň, G.Babaýewiň, O.Iljanowyň, E.Kabulowyň, B.Pälwanowanyň, A.Saparowyň, G.Töräýewiň, sungaty öwreniji we nakgaş Ý.Ýagşymyradowyň, heýkeltaraşlar M.Myradowyň, S.Babaýewiň, grafikaçylar G.Myratnyýazowyň, A.Kalandarowyň, keramikaçy B.Hojanyýazowyň döredýän döwrebap eserleri Watanymyzyň ajaýyp tebigatyny, adamlarynyň keşbini, milli mirasyny täze öwüşginler bilen baýlaşdyrmaga uly goşant goşýarlar.

Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwründe Hormatly Prezidentimiziň tagallalary bilen milli şekillendiriş sungatymyzyň dürli görnüşleri ajaýyp binalar bilen sazlaşyp arassa dünýämize nur çaýýar.

Şekillendiriş sungaty we binagärlik adalgalarynyň düşündirişli sözlügi

- A -

Abaks, abachs, abacus (gr.)

Абака

Plita, tagça –binagärlik sungatynda kapiteliň ýokarky bölegi (doriki, iýoniki orderlerde) inedördül gönüburçly ýa-da (korinf orderinde) gyalary aýlaw şekilde bolýar.

Abrasif, abrasio (fr., lat.)

Абразивный

Gazamak, gazaw – abraziwler: metallaryň, çüýşeleriň, agajyň, küýze we ş.m. önümleriň ýüzüni mehaniki ýol bilen tараşlap bejermek üçin ulanylýan ownuk däneli ýa-da tozanjyk görnüşli örän berk maddalar (naždak, almaz we başgalar).

Abrib (nem.)

Абрис

Çyzgy – 1) bir zadyň görnüşiniň şekilini çyzmak. 2) Geodeziýa pudagynda haýsy-da bolsa bir zadyň ýa-da ýeriň şekilini ýönekeý çyzyklar arkaly çyzyp, dogry bellikler goýmak. 3) Daşbasma usulynda göçürilýän şekiliň çyzygyny, köpreňkli asyl nusganyň aýratyn açyk, kölege hem-de reňkli meýdanynyň araçägin belläp, ýuka, aňyrsy görünýän zada geçirmek arkaly (kalka, plýur we başg.) soňra daşa göçürmek usuly.

Abstracting

Абстрагирование (lat.)

Abstraktlaşdyrmak, ünsi bölmek, pikir etmek – pikir etmegiň bir görnüşi. Onuň netijesi örän umumy düşünjäniň we pikiriniň özboluşly bilimi hasaplanýar. Amaly- haşam sungatynda bu tebigatyň şekillerini stilledirmegiň görnüşidir. Çeperçilik sungatyna suratkeşleriň hakyky tebigatdan el çekmekleri we hiç zatsyz hyýaly taslamalary (çyzyklary, nokatlary, tegmilleri, tekizlikleri we ş.m.) döretmekleri. Ony rus suratkeşi W.Kandinskiň döredijiliginde has aýdyň görmek bolýar. Türkmen nakgaşçylygynda bu ugra has-da köp ýykgyň eden suratkeşleriň biri J.Amandurdyýewdir. Käbir abstrakt akymalaryň düzgünlerinde binagärliğin we bezegiň göwrümleriniň kadalaryna sazlaşykly baglanyşdyrylýar (suprematizm akymynyň görnükli wekili K.Malewiç we beýlekiler). Bu akymyň üstünlik gazanmagynyň esasy sebäbi göwrümleriň, boýaglaryň, reňkleriň üsti bilen dünýäniň döwrebap ösmegindäki çagyryşlary kabul etmegidir.

Abstractio (lat.)

Абстракция

Abstraksiýa, özbaşdak we erkin pikir etmek – şekillendiriş sungatynda “pikirlenmegiň”, “düşünmegiň” manydaşy. Haýsy-da bolsa bir zadyň gatnaşygynyň hyýaly baglanyşygy. Bu akymyň esasy görnüşleri özbaşdaklyk, (barlanan hadysalary käbir umumylykda bölüp çykarmak); umumylyk (hadysanyň umumy düzümini bermek); bolşundan

üýtgeşik edip görkezmek (duýgy hadysasyna hakykatyň goşulyp, bolşundan sadalaşdyryp görkezilmegi). Howaýyçylyk pikiri aýdyňlyga garşy goýulýar. Şekillendiriş sungatynda suratkeşler hakyky durmuşy görkezmän, öz pikirlerini geometrik göwürümleriň ýa-da dürli tegmilleriň üsti bilen taslamalaryny açyp görkezýärler.

Abstractio

Абстракционизм

Abstraksionizm – XX asyryň şekillendiriş sungatynyň nakgaşçylyk, grafika, heýkeltaraşlyk ugurlaryndaky has ahyrky özboluşly çeperçilik akymy. Abstraksionizm akymyna baş goşan suratkeşler hakyky durmuş wakalaryny şekillendirmekden el çekýärler. Olaryň döredýän eserlerinde geometriýa göwürümleri, bulaşyk tegmiller we çyzyklar taslamanyň esasyňy düzýär.

Avant-gardisme (fr.)

Авангардизм

Öňdebaryjylyk – XX asyryň suratkeşleriniň oý-pikirlerini birleşdirýän hyýaly hereketiň ady bolup, olara çeperçilik durmuşynda könenen gelýän däpleri, şekillendiriş sungatynyň nusgawy kadalaryny köki-damary bilen aýyrmak wezipesi häsiýetli bolup durýar. Öňdebaryjylyk akymynyň wekilleri edebi-çeper akymlyry kabul edip, ekspresionizm, kubizm, futurizm, dadaizm, sýurrealizm ýaly çeperçilik esaslara daýanýarlar.

Avant (fr.)

Аванзал

Öňdäki zal – teatrda tomaşa edilýän esasy jaýyň öňündäki kiçiräk otag (zal).

Avantage (fire-looking)

Авантажный

Ýakymly, özüne çekiji – özüniň daşky görnüşi bilen örän oňat duýgy dörediji, özüne çekiji, ýakymly.

Avant

Авантитул

Öňdäki sahypa – kitabyň başlangyç sahypasy, ol eseriň adyny, awtoryň adyny görkezýän sahypadan öňde ýerleşýär. Kähallatlarda öňdäki sahypanyň arka ýüzünde (frontispis) awtoryň şekili ýa-da kitabyň mazmuny, surat ýerleşdirilýär.

Autos-gravura (gr.)

Автогравюра

Öz şekilim – suratkeşiň öz döredýän eserlerini möhür görnüşinde agaja, linoleuma ýa-da metala geçirmegi.

Autos-glyphe

Автолитография

Öz şekilim – suratkeşiň öz döredýän eserlerini ýa-da öz keşbini daşbasma usulynda suratlandyrmagy.

Autos-portrait

Автопортрет

Öz şekilim – suratkeşiň öz keşbini ýazan şekili.

Agalmatolite

Агальматолит

Bezeg, heýkel daşy – bezeg daşy, daşyň görnüşi; mele ýaşyl, açyk ýaşyl, gyzylymtyl we ş.m. reňkli dürli görnüşli berk daşlar;

Achates (gr.)

Агат

Ýarym gymmatbaha daş– gatlakly ýa-da çyzyjak geçen daş. Bu daş zergärçilik senedinde bezeg daşy hökmünde peýdalanýar.

Agrements (fr.)

Аграмант

Bezeg, örme ýa-da çyrmaşyk– köýnekleri, tutulary, ýumşak mebelleri we şuna meňzeş zatlary bezemek üçin hyzmat edýän bagyjkdan dokalan önüm.

Ajour (fr.)

Ажурный

Keşdelenen - ussatlyk bilen keşdelenen, örülen, dokalan nepis we inçe önüm.

Academism (gr.)

Академизм

Akademizm – 1) arassa gözleg akymy, ylymda we bilimde berk düzgün. 2) ylmyň, bilimiň, sungatyň durmuşa ýokary derejeli açýslaryny hödürlemegi. 3) XVI-XIX-asyrlarda çeperçilik sungatynda döwrän akymlar antik we Ýewropanyň Galkynyş eýýamynyň sungatyna esaslanyp, owadanlaşdyrylan keşpleri, durmuşdan daşdaky dini we rowaýaty wakalary suratlandyrýar. 4) Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasynyň maksatnamasynda alyp barýan ýoly millilik we durmuş wakalaryny hakyky gözelliginde suratlandyrmakdan ybarat bolup durýar.

Akademia (gr.)

Академия

Akademiýa – grek rowaýatyndaky Akadema atly gahrymanyň ady bilen baglanyşykly Afinanyň golaýynda Platon (m.öňki IV a) tarapyndan Akademia pelsepe mekdebi esaslandyrylýar. 2) ylym, bilim we sungat häsiýetli edaranyň ady; Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasy, Türkmenistanyň Döwlet çeperçilik akademiýasy, Türkmenistanyň harby akademiýasy we başgalar.

Acanthe (fr.)

Акант

Stilleşdirilen akant ösümligi – aýynyň aýasy diýip atlandyrylýan akantlar maşgalasyna degişli ösümlük. Ol Aziýada, Afrikada we Ortaýer deňziniň kenarýaka ýyly ýurtларында ösýär. 2) binagärlikde korinf kapiteline we çylşyrymly orderlerde, şeýle-de dürli görnüşli nagýslarda aýynyň aýasy atly ösümligiň çybygynyň we ýapragynyň görümlü stilleşdirilen bezeg şekili.

Terrace

Айван

Eýwan – binagärlikde jaýyň önündäki agaç sütünlere daýanýan bassyrma. Onuň häzirki döwürde, terrasa, balkon ýaly atlary giňden ulanylýar.

Adaptatio (lat.)

Адаптация

Uýgunlaşmak – şekillendiriş sungatynda dürli ýagtylyga suratkeşiň gözünüň uýgunlaşmagy. Suratkeşler uýgunlaşmagy ýagtylyk, garaňkylyk, şeýle-de reňkler bilen tapawutlandyryrlar. Ussahana giren adamda reňkiň aýratynlygy ilkinji pursatlarda o diýen gowy duýulmaýar, ýöne 5-7-minut geçensoň welin, onuň gözi gowy öwrenişýär we dürli reňkleri saýgarýar.

Reňk uýgunlaşmasyna reňk ýadawlygy-da degişlidir, ýagny suratkeş bir zada gaty kän wagtlap sereden ýagdaýynda ol iki reňkiň tapawudyny ýitirýär, onuň gözi iki reňki birleşdirýär.

Agnaeductus (lat.)

Акведук

Suw geçiriji – suwaryş turbalaryny jarlaryň, ýollaryň, jülgeleriň üstünden geçirmek üçin niýetlenen ýörite köpri şekilli desga.

Aqua

Акварель

Suwly reňk – “akwa” latynça “suw” diýmekdir. Ol suwda garylýp işlemek üçin niýetlenen ýelimli boýag. Akwarel suratynyň esasy häsiýetleri reňkleriň durulygy, açyklygy, reňkleriň aşagyndaky kagyzyň bardygynyň duýulýanlygydyr.

Acquatinta (ital.)

Акватинта

Grawýuranyň görnüşi – metal plastinasyna siňdirilen tekiz gara (asfalt) tozan-lyklar arkaly suratnyň şekilini ýörite stanokda basyp, şekilleriň ýarym öwürşegini berýän häsiýeti ak kagyza geçirmek.

Aqua

Акватипия

Çap etmegiň usuly – suwly reňklerde grafika suratlaryny çap etmek; suwly reňkde ýerine ýetirilýän eserleri (akwareli) göçürmegiň çeperçilik usuly.

Accessoire (fr.)

Аксессуары

Bir zada degişli – haýsy-da bolsa bir zadyň baglanyşygy; esasan, bir zady ugrukdyrýan, hususan-da, kömek ediji gural (teatrda ýasama ýa-da hakyky ýasalan zatlar ýa-da eşikler) şekillendiriş sungatynda şekile kömek ediji ikinji derejeli zat; zatlaryň kömek ediji önümleri, eşiklere goltgy beriji serişdeler, bezegler.

Aisthetikos (gr.)

Эстетика

Estetika – gzelligi we bigörkligi, ýokary we pes hasaplanýan häsiýetleri öwrenýän pelsepeçilik düzgüni. Estetika çeper döredijilige ýüzlenip, onuň ösüş kanunyny, jemgyýetçilik ornuny sungaty maksadyň bir görnüşi hökmünde öwrenýär.

Akroterion (gr.)

Акротерии

Akroteriýa – binagärlikde frontonyň ýokarky burçlarynda ýerleşdirilen heýkel ýa-da palmettalar bezegi.

Accentus (lat.)

Акцент

Basma, aчыk görkezmek – haýsy-da bolsa bir pikiri tassyklamak, üstünde durmak, bir zada üns bermek; şekillendiriş sungatynda eseriň bir bölegine has ünsi çekmek.

Accidentia (lat.)

Аксиденция

Duýdansyzlyk – 1) pelsepede duýdansyz, gelip-gidýän ýagdaý, haýyrsyz zadyň düzümi; 2) başgaça aksident bu ýygyny, ýagny çaphananyň kiçiräk işindäki bellikler, kitapdaşlary, blanklar, afişalar we şuna meňzeşler.

Alla prima

Алла прима

Alla prima – nakgaşçylykda çeperçilik usuly, ýagny suratkeşiň öňünden hiç hili taýýarlyksyz hyýalynda dörän pikirini ussatlyk bilen arassa kendirde suratlandyrmagy.

Alebastros (gr.)

Алебастр

Gipsiň görnüşi – suwly kalsiniň sulfaty, mineral, ownujak syk gançyň görnüşi; ony çeperçilik işleri üçin ulanýarlar; gurluşyk gançynyň ýakylan görmüşine-de alebastr diýýärler.

Alexandrite

Александрит

Bezeg daşy – hrizoberilliň bir görnüşi bolan ýaşyl reňkli mineral; bu gymmat ahaly daşyň tebigy bolmadyk ýşykda reňki goýy gyzyly ýalydyr.

Alizarine (fr.)

Ализарин

Sintetik reňkleýji – ýörite matany reňkleýji ol gyzyly, badam reňk, aчыk gyzyly reňk öwürýär we “marena” diýen ösümligiň kökünden alynýar.

Allegoria (gr.)

Аллегория

Göçme many – şekillendiriş sungatynda bir zadyň şekiliniň üsti bilen bir wakany ýa-da pikiri bermek; maksady aýdyň şekiliň üsti bilen düşündirmek.

Allee

Аллея

Bagly ýol – (köplenç dynç alyş bagynda) – iki gapdaly agaç oturdylyan ýol.

Altaria (lat.)

Алтарь

1. Sadaka ýeri, 2. Beýik – 1) Ilkidurmuş jemgyýetindäki adamlaryň hudaý ýoluna sadaka we gurbanlyk berýän ýeri. 2) Buthananyň gündogar töründäki aýratyn bezelen bölegi.

Al (uminium) (lat.)

Алюграфия

Çap etmegiň görnüşi – çap görnüşinde afset maşyny bilen tekiz neşir etmegiň usuly, ol alýumin plastinadan taýýarlanýar; çeperçilik suratlaryny, dünýä şekiliniň kartasyny we başga-da suratlary çap etmek üçin ulanylýar.

Alcazar (isp.)

Алькасар

Gala, mülk, köşk – İspaniyada köşklərin ýa-da berkidilen galalaryň atlary. Köşkler we galalar köp halatda mawritan taýpasynyň döreden binagärlik usulynda gurulýar.

Alcove (fr.)

Альков

Alkow – diwaryň çuňlaşdyrylan bölegi. Ol, esasan, ýatmak üçin niýetlenýär.

Alcove+print (fr.)

Алькупринт

Çap etmegiň görnüşi – çuňňur çap etmegiň bir usuly.

Almanach (nem.)

Альманах

Ýygyny – 1) dürli awtorlaryň edebi eserleriniň täze ýygyny; kähalat olar bir akym boýunça özara baglanyşýarlar. 2) gadymy döwürlerde (aýratynam, orta asyrlarda) – dürli görnüşdäki habarlar sözlügiň kalendarynyň we astrologiýa ýorgut toplumynyň ýygyny.

Alsecco (ital.)

Альсекко

Gury diwara surat çekmek – diwaryň gury suwagynyň üstünden nakgaşçylyk usulynda işlemek.

Alfresco (ital.)

Альфреско

Yzgarly diwara surat çekmek – diwaryň çygly suwagynyň üstünden nakgaşçylyk usulynda işlemek.

Amethystos

Аметист

Gymmat bahaly daş – mineral, kwarsyň görnüşi bolan gyzylymtyl öwürşgin berýän gymmat bahaly daş; zergärçilik önümlerini taýýarlamak üçin ulanylýar.

Amon

Амон

Amon – gadymy müsürliläriň rowaýatynda Gün hudaýynyň ady.

Amorphos (gr.)

Аморфный

Göwrümsiz – şekillendiriş sungatynda göwrümsiz, gümürtik, düşnüksiz, aýdyň däl, näbelli zatlar.

Empire (fr.)

Ампи́р

Häkimiýet, imperiýa – XIX asyryň 3-nji onýylygynda binagärçilikde we sungat bezeginde dörän çeperçilik akymy, ol klassisizmiň ösüşini tamamlýar. Äpet göwrümlü desgalar, haýran galdyryjy çeper bezegler (harby şekiller) aslyny irki Rimiň häkimiýetinden we gadymy grek medeniýetinden alyp gaýdýar. Bu akym, uly tolkun Napoleon Bonapart döwründe döreýär. Soňra başga döwletlerde Napoleona garşy göreşleriň netijesi, ýeňişi we garaşsyzlygyň nyşany hökmünde äpet desgalar gurulýar. (Esasan-da Ýewropada, Russiýada).

Amuletum (lat.)**Амулет**

Tumar – keselden, erbet zatlardan, ýaman gözden goranmak ýaly düşünelere uýýan adamlar öz tenlerinde dogalar hasaplanýan “heýkeljikler” dakynypdyrlar.

Amur (fr.)**Амур**

Amur – gadymy rimlileriň rowaýatynda söýginiň hudaýy. Ol eli ok-ýaýly ganatly çaganyň görnüşinde şekillendirilýär.

Amphitheatron**Амфитеатр**

Aýlawly üsti açyk teatr – 1) gadymy greklerde tomaşaçylar üçin niýetlenen belent depäniň üstünde ýerleşen aýlawly üsti açyk teatr. 2) gadymy rimlileriň binaçylygynda üsti açyk tegelek gurluşyk, onuň ortasynda tegelek meýdança bolup, tomaşaçylara her dürli elhenç zatlar görkezilipdir.

Amphora (lat.)**Амфора**

Küýze gap – (çakyr, ýag we ş.m.üçin niýetlenen) – aşaklygyna inçelip gidýän, agzy darajyk, iki tutawaçly gap. Esasan hem, bu keramikanyň görnüşi gadymy greklerde we rimlilerde giňden ýaýbaňlanypdyr.

Analysis (gr.)**Анализ**

Derňew – 1) umumy bölünmäniň hakyky ýa-da pikirde durmagynyň ylmy barlag usuly; onuň baglanyşma bilen bir hatarda ylmy düşüňjäde uly täsiri bar. 2) bir zada seretmek, çözmek, seljermek, deňeşdirmek.

Analogos (gr.)**Аналог**

Deňölçegli (laýyk gelmek, deň gelmek, deň, barabar, ölçegeş) – bir düşüňjä ýa-da hadysa, haýsy-da bolsa bir başga zada meňzeş gelmek.

Engobe (fr.)**Ангоб**

Angob – keramika önümçiliginde (bişirilmezinden öň) reňkli we ak palçyk bilen önümiň ýüzüne çalyр, käbir бүдүр-сүдүрлігі timarlamak we reňk bermek üçin ulanylýan serişde.

Underground**Андерграунд (iňl.)**

Meýdanda sergilemek – bu akymyň wekilleriniň özboluşly aýratynlygy. Olar eserlerini ýerzemin geçelgelerinde, metrolarda, açyk ýerde sergileýärler. Olar galereýalarda-ky we sergi jaýlaryndaky düzgüne garşy erkin sergilemegi mahabatlandyrýarlar.

Anil (port. gök-nil)**Анилин**

Anilin – organiki birleşmeli, zäherli, reňksiz suwuklyk. Anilin dürli boýaglary taýýarlamak üçin peýdalanylýar.

Animal (lat. haýwan)

Анималист

Animalist – öz eserlerinde haýwanat dünýäsini şekillendirýän suratkeş ýa-da heýkeltaraş.

Animalistik

Animal (lat.)

Анималистический жанр

Animalistik – haýwanat dünýäsine bagyşlanan žanr. Nakgaşçylykda, haýkeltaraşlykda, grafikada we amaly-haşam sungatynda haýwanlar bilen baglanyşykly eserler.

Annotatio (lat.)

Аннотация

Bellik – haýsy-da bolsa bir neşiriň ýazgysyny yzarlaýan, oňa gysgaça düşündirişi berýän ýa-da tankydy bellik (kitabyň titul sahypasynyň arkasynda, kitapça bukçasynda we başg.). Giňişleýin annotasiýa – munuň özi kitabyň, makalanyň ýa-da golýazmanyň manysyny, akumyny, mazmunyny häsiýetlendirýän gysgaça bellik.

Ensemble (fr.)

Ансамбль

Ansambl (gelşikli umumylyk, sazlaşyk, jem) – 1) binagärlikde haýsy-da bolsa bir umumylyk döredýän, bölekleriň dogry özara baglanyşmagy we özara sazlaşygy. 2) Şekillendiriş sungatynda: бүтewilik, çeper eseriň gelşikli we sazlaşykly umumylygy.

Entablement (fr.)

Антаблемент

Entablement – binagärlikde jaýyň sütünleriniň üstünde ýerleşýän teşegordan, frizden, arhitrawdan ybarat bolan ýokarky kese bölek.

Nephrite

Антинолит

Nurly daş – amfibol toparyna degişli nurly daş. Ony nefrit daşy hasaplaýarlar.

Antefixa (lat.)

Антефикс

Bezeg – 1) antik binagärliginde daşdan ýa-da keramikadan ýasalan bezeg, ol teşegoryň (karniziň) üstünde, üçeğiň aşaky burçunda ýerleşýär.

Antiquus (lat.)

Антик

Gadymy – adamzadyň döreden gadymy maddy çeper önümi, heýkeliň ýa-da onuň bölejiginiň gadymy görnüşi (asyl nusgasy ýa-da göçürmesi).

Antiquus (lat.)

Антиква

Gadymy nusga – göwrümi aýlaw çyzykly çap edilýän latyn harplary, ol gotika (Ýewropada ýaşan orta asyrlar gotlar taýpasynyň ady bilen bagly) harplaryndan düýpli tapawutlanýar.

Entourage (fr.)

Антураж

Daş-töwerek, gurşap almak – adamy gurşap alýan daşky meýdan, ýerleşme.

Antae (lat.)

Анты

Anta – binagärlikde gadymy ybadathanalaryň diwaryndaky uzaboýuna ýerleşýän gyraňy. Ol diwardan ýüze çykýar, kähalat sütün (order) görnüşinde işlenip bejerilýär. Ant - ýarymsütün bolup, galyň diwarlary bezeýär.

Face (fr.)

Анфас

Ýüz tarap – bir zadyň göni önünden, ýüzünden görnüşi.

Enfilade (fr.)

Анфилада

Anfilada – uzaboýuna bir hatarda ýerleşýän, aralary gapyly birnäçe otaglar.

Palace

Ападана (pars.)

Köşk – döwlet häkiminiň bolýan uly jaýy howlusu.

Appartement (fr.)

Апартамент

Otag – ýaşalýan jaýdaky bir tam.

Apis (gr.)

Апис

Apis – gadymy müsürlilerde mukaddes we keramatly hasaplanan öküz.

Apogaios (gr.)

Апогей

Ösüşüň çür başy, uly abraý – haýsy-da bolsa bir zadyň iň beýik derejesi; geriş, ösüş, mysal üçin şan-şöhrat.

Apollon (gr.)

Аполлон

Apollon – gadymy grekleriň rowaýatynda Gün hudaýy (başga ady Feb), şeýle-de danalygýň, sungatyň, uruş tälimleriniň, öňdengörüjiligiň hudaýydyr.

Apotheosis (gr.)

Апофеоз

Arşa çykarmak, öwmek – 1) bir wakany ýa-da hadysany, şahsy beýgeltmek, öwmek, hudaý hasaplamak; 2) wakanyň oňat sazlaşykly tamamlanmagy.

Appareil (fr.)

Аппарель

Geçelge – jaýyň ýokarky bölegine geçmek üçin niýetlenen geçelge.

Applicatio (lat.)

Аппликация

Ýelimleme – matanyň, kagyzyň ýüzüne dürli reňk bölejiklerini haýsy-da bolsa käbir zatlardan tikip ýa-da ýelmäp çeperçilik şekillerini, ýagny nagyşlary we bezeg şekillerini döretmek.

Applique (fr.)**Апплика**

Kümüş çaymak – 1) kümüş dakylan ýa-da çayylan; 2) kümüş bilen ýuka ýüzi örtülen metal.

Apsis (gr.)**Апсида**

Ýarym aýlaw çykyt – binagärlikde ýarymaýlaw, kähalatda köpburçly jaýyň öňe çykýan bölegi bolup, onuň aýratyn ýokarky ýapgydy bar.

Arabesco (it.fr.)**Арабеск**

Arabeska – ýewropalylaryň musulman sungatyny atlandyryşy. Araplaryň täsiri bilen şekillendiriş sungatynda dörän geometrik, ösümlik ýa-da ýazuw bezegleriniň sungaty.

Arco (it.)**Арка**

Arka, ýaý görnüşli – binagärlikde, jaýlaryň ýarymaýlaw girelgeleri (äpişgäniň, gapynyň, derwezäniň ýaý aýlaw görümi) ýa-da köprüleriň arasyndaky sütünlere daýanýan gurluşygy.

Arcade (fr.)**Аркада**

Arkalar, ýarym aýlawlar – binagärlikde birmeňzeş düzülen arkalaryň hatary.

Arkatur (nem.)**Аркатура**

Kiçi arkalar – binagärlikde, hatara düzülen kiçi görümli arkajyklar. Olar diwaryň bezegi hökmünde hyzmat edýärler.

Arc-boutant(fr.)**Аркбутан**

Daýanç arkasy – binagärlikde örän uly ymaratyň daşky daýanç arkasy bolup (gotika binagärliginde), jaýyň diwaryny saklamakda we sazlaşdyrmakda onuň möhüm bölegi hasaplanýar.

Archaikos (gr.)**Архаика**

Gadymy – sungatyň ösüşinde ilkinji basgançak bolup, esasan hem irki grek we müsür sungatynyň gadymy döwürleri hasaplanýar; gadymyýet, köneki diýmegi aňladýar.

Archivolt (it.)**Архивольт**

Çarçuwlama – binagärlikde, arkaly girelgäniň daşyny bezemek, çarçuwlamak.

Architektonike (gr.)**Архитектоника**

Gurluşyk sungaty – 1) binagärlikde bölekleriň deň ýerleşşi, olaryň bitewi bir zat bolup sazlaşykly utgaşmasy. 2) şekillendiriş sungatynda taslamanyň çeper düzülişi, eseriň çeper gurluşy.

Architektör (gr.)

Архитектор

Binagär – gurluşyk pudagynyň hünärmeni, binagär, ussat.

Architectura, architektonike (lat., gr.)

Архитектура

Binagärlik – 1) gurluşyk sungaty, düzmeğiň we gurmagyň sungaty; kähalatda binagärlik ýönekeý gurluşyga gapma-garşy bolup, göwrüminiň aýratyn tapylyşy bilen tapawutlanýar, 2) gurluşygyň aýratyn çeperçilik häsiýetleriniň jemlenmegi, kadalaşdyrylmagy, döwrebaplaşdyrylmagy.

Architrave, archi...+ trabs (fr., gr., lat.)

Архитрав

Esasy pürs – binagärlikde esasy pürs, antablementiň aşaky bölegi.

Astragalos (gr.)

Астрагал

Astragal – binagärlikde ymaratyň gapdal şekiliniň sapak ýaly çyzygy ýa-da tegelek aýlawyň sütüne baglanyşýan çyzgysy.

Attributio (lat.)

Атрибуция

Suratlar, görkezme esbaplar – çeper eseriň dörän wagtyňy, ýerini we awtorlaryny, çeperçilik ugruny, akymyny, hadysanyň wagtyňy, ussadyň iş usulyňy we başgalary özünde jemleýän hem-de açyp görkezýän gollanma.

Achromatic cdairs

Ахроматические цвета

Ahromat reňkleri – ak, mele, gara. Olar diňe açyklygy bilen tapawutlanýarlar we reňk basyşdan üzňe bolup durýarlar.

Aer+graf (gr.)

Аэрография

Aeografiýa, pürkgüç, pürküji – sepgijiň (pulwerizatoryň) kömegi bilen reňkleri kagyza, mata we başga zatlara syçradyp geçirilmegiň usuly.

- B -

Baguette (fr.)

Барет

Nagyşly, haşamly tagta – reňklenen ýa-da altyn çaýylan çarçuwa we teşegor ýasamak üçin taýýarlanylýan nagyşly planka.

Base, basis (fr., gr.)

База

Esas – binagärlikde, jaýyň sütünleriniň aşaky esasy, düýbi, binýady.

Basilica, basilike(lat, gr.)

Базлика

Şanyň öýi – uzaldylan gönüburçly göwrümli bina; gaýyklar bilen hatarda sütünleriň ýerleşmegi: orta gaýyklar iki çetkiden ýokarydyr. Gadymy Rimde bazilika gurluşyklary

kazyýet, söwda we beýleki binalary gurmak maksady bilen alnyp barylýar. Bu desgalar hristian ybadat anasynda meşhurdyr.

Baldacchino (ital.)

Балдахин

Ýapgyt, çadyr – şanyň tagtynyň üstündäki kölege bermäge niýetlenen ýapgyt.

Balustrada (fr.)

Балюстрада

Balýustrada - balkonyň ýa-da basgançaklaryň sütünjiklerden ybarat perila bilen ýapylan haýaty.

Banal (fr.)

Банальный

Duzy gaçan, leji çykan – lenç edilen, çeýnelen, asyl nusgasyz, özboluşlylygy ýok, ýenijlen gürrüň, waka.

Барбизонская школа

Barbizon mekdebi – XIX asyryň birinji ýarymynda bir topar fransuz suratkeşleri Parižiň altmyş kilometr günorta-günbatarynda ýerleşýän Barbizon atly obanyň golaýynda, Fontenblýu tokaýynyň gyrasynda işläpdirler. Şäheriň goh-galmagalýndan daşlaşyp, suratkeşler molbertlerini açyk meýdanda goýup, naturadan surat çekipdirler. Olar tebigatyň üýtgeýän pursatyny, meýdanda işleýän daýhanlary suratlandyrypdyrlar. Şeýle suratkeşleriň hatarynda Dobini, Koro, Kurbe, Mille, Teodor Russo dagylar bar.

Bataille (fr.)

Батальный жанр

Göreş žanry – şekillendiriş sungatynda öz içine uruş wakalaryny, pursatlaryny jemleýän eserlere batal žanry diýilýär. Bu žanr nakgaşçylyk, grafika we heykeltaraşlyk sungaty üçin has-da häsiýetlidir, şeýle-de bu žanr taryhy we rowaýaty wakalaryň hem düzümine girip, esgerleriň gullukdaky durmuşyny-da açyp görkezýär. Göreş žanry öz içine durmuşy, portret, peýzaž, animal we natýurmort ýaly žanrlary-da alýar. Italýan Gal-kynyň eýýamynda (Mikelanjelo, Leonardo da Winçi, Tisian, Tintoretto), özüniň dowamly ösüşini ol XVII-XVIII asyrlarda D.Welaskes, Rembrandt, N.Pussen, A.Watto ýaly suratkeşleriň döredijiliginde, soňra F.Goýýa, T.Žeriko, E.Delekrua ýaly ussatlaryň beýik işlerinde şöhlelenýär. Urşuň güýjüni we agyr pursatlaryny suratkeşler P.Pikassonyň “Ger-nika,, W.Wereşaginiň, M.Grekowyň, A.Deýnekiniň, E.Moiseenkonyň, G.Koržewiň we beýlekileriň döredijiliginde görmek bolýar.

Bataille (fr.)

Баталист

Harbylar barada eser ýazyjy – harby hereketleriň we wakalaryň suratyny çekmek bilen meşgullanýan suratkeş.

Batique (fr.)

Батик

Doldurylan, goşulan – ýüzüne elde surat çekilen, köpreňkli mata. Bu senet ilkinji Indoneziýa halklarynda döräpdir. Ilki surat salnyp, soňra matalar ýörite gaplardaky boýaglara batyrylýar. Onuň sowuk we gyzgyn tehnikalarda amala aşyrylýan birnäçe usullary häzirki günde örän çylşyrymlaşdy.

Barbotine (fr.)**Барботин**

Reňkli serişde – küýze önümlerinde we onuň ýelimleme bezeginde ulanylýan reňkli serişde (ak palçygyň garyndysy, çäge we reňk); keramika önümiň ýakylmasyndan önürti suraty çekilýär.

Bas-relief (fr.)**Барельеф**

Pes güberçek – heýkeltaraşlyk sungatynda nagşyň ýa-da şekiliň, bir tekizligiň ýüzünden güberilip çykyp duran görnüşi.

Barocco (it.)**Барокко**

Barokko, geň, täsin – XVI asyryň ahyrynda XVIII asyryň ortasynda Ýewropada we Amerikada ýörgünli sungat akymy. XVIII asyryň klassisizm we Galkynyş döwürleriniň sungaty özüniň möwç urmagy, çylşyrymly göwrümleri we nakgaşçylykdaky beýik işler bilen aýratyn tapawutlanýar.

Bauhaus**Баухауз**

Bauhauz – Bauhauz çeperçilik ussahanasy binagär Walter Gropius tarapyndan Weýmerde 1919-njy ýylda esaslandyrylyp, Germaniýada 1920-nji ýyllarda döwrebap bezeg merkezi bolupdyr. Gropius sungaty we bezegi öz döwrüniň gündeke sosial durmuşynyň garaýşy hökmünde görkezýär. Ol binagärleri we suratkeşleri senetkär hasaplap, olaryň döredýän eserleriniň durmuşy we elýeter bolmagyny dogry hasaplapdyr. Nakgaşlar, binagärler, keramikler, heýkeltaraşlar, bezegçileri bilelikde Bauhauz ussahanalarynda işläp, öz döwründe bolan Galkynyş eýýamynyň senetkärleriniň durmuşyny ýatladyr. Bauhauzer stili özüniň ýönekeýligi, geometrik göwrümleri we nepislige bilen tapawutlanypdyr. Onuň öňde goýan maksatlary Germaniýadan daşda-da Albers, Kandinskiý, Kleýe, Mohoý-Nad ýaly suratkeşler tarapyndan wagyz edilipdir.

Beam**Балхи**

Gümmez berkitmesi – inedördül ýa-da gönüburçly jaýyň ýokarsynyň gümmeziniň berkitmesiniň görnüşleri. Otagyň burçlarynyň jaýyň şekilinde kerpiçler bilen örülip, belent merkeze jemlenmegi.

Tholobate**Барабан**

Jaýyň boýny – gümmeziň esasy bolup durýan, köpgyraňly ýa-da silindr şekilindäki jaýyň belli bir bölegi, boýny.

Biblion (gr.)**Библио**

Kitap – agyr sözleriň ilkinji düzüm bölegi, “kitap” sözünüň manysyna deň. Mysal üçin: bibliofil, bibliografiýa.

Biblion+grapho (gr.)

Библиография

Kitap ýazýan – 1) çap edilmeli kitaplaryň we golýazmalaryň hasabatyny almaga degişli ylmy we tejribelik işiniň pudagy. 2) temasy boýunça edebiýatlaryň sanawyny saýlap ýa-da doly almak; ýörite çap (görkezijiler, kataloglar).

Biblion+mania(gr.)

Библиоман

Kitap toplaýjy – kitap toplamaga höwesli, hyjuwly adam.

Biblion+mania (gr.)

Библиомания

Kitaphon, kitap ýygnaýjy, küýli– 1) kitap söýüji. 2) kitabyň hiline garamazdan olary toplaýan adam.

Biblion+taphos (gr.)

Библиотеф

Kitap+mazar – öz kitabyňy beýleki adamlara ulanmaga bermeýän ýa-da kitap-hanaçynyň degişgen ady: “kitaplary jaýlaýan”.

Bibliotheka<biblion (gr.)

Библиотека

Kitaphana – 1) golýazma we kitaplaryň toplumy. 2) kitap saklanýan jaý, otag. 3) kitaplaryň ähli görnüşini jemgyýete ulanmaga hödürleýän edara.

Biblion<philos (gr.)

Библиофил

Kitap söýüji – kitaplary söýüji we biliji, gaty seýrek duşýan neşirleriň aýratynlygyna sarpa goýýan adam.

Biennale (isp.)

Биеннал

Biýennal - her iki ýyldan geçirilýän çäre. Mysal üçin, sergi, kinofestiwal.

Bijouterie (fr.)

Бижутерия

Zergärçilik dükany - zergärçilik önümleriniň dükany, söwdasy. Aýal bezegleriniň (bilezigiň, ýüzügiň, gulakhalkanyň we ş.m.) gymmat bolmadyk daşlardan we serişdelerden ýasalan önümler.

Biscuit (fr.)

Бисквит

Biskwit – syrça bilen çayylymadyk, iki gezek bişirilen farfor.

Bistre (fr.)

Бистр

Suwly reňk – XV-XVIII asyrlarda günbatar döwletleriniň suratkeşleri agaç kömrünü suwda ösümlük ýelimine garyp, çotgany ýa-da ýelegi ulanmak arkaly surat çekipdirler (gara goňur akwarel).

Bel (fr.)

Бельэтаж

Jaýyň owadan gaty – binanyň owadan esasy ikinji gaty. Amfiteatrda we tomaşaçylar zalynda orunly balkonyň birinji gaty.

Berillos (gr.)

Берилл

Gymmatbahaly daş – mineralyň, alýuminiň we berilliniň silikaty; – arassa öwürşginli gymmat daş (akwamarin, zümerret).

Blick (nem.)

Блик

Ýalkym, şöhle – 1) şöhläniň ýalkymy; garaňky tekizlikdäki reňkli tegmil; 2) guýma kümüş. Onuňdüzüminde 2-7% mis bar (şöhlelenýän kümüş).

Bodon

Бодони (it.)

Bodoni – (Bodoni italýan ussasynyň ady) – aýdyň şekili we çeperçiligi bilen tapawutlanýan çaplanan ýazuw harplarynyň ady.

Bracelet (fr.)

Браслет

Bilezik – ele dakylýan, uly ýüzüğe meňzeş kümüşden, altýndan we başga metallardan ýasalýan zergärçilik bezegi.

Brilliant (fr.)

Бриллиант

Göwher – emeli gyraňlanan almaz daşy. Ol kynlaşdyrylan köpsanly kiçijik burçly ýa-da kör halatda känburçly piramidanyň ikä bölünen görnüşine çalymdaş bolýar.

Bronze (fr.)

Бронза

Bürünç – misiň dürli metallar bilen goşulmagy (gurşun, alýuminiý we başgalar)Ol; heýkeltaraşlyk sungatynda giňden ulanylýan serişde.

Brochure (fr.)

Брошюра

Kitapça – 4 sahypadan 48 sahypa çenli möwsümleýin bolmadyk kitapça. Ol düzgüne laýyk ýumşak kagyza çap edilýär.

Brouillon (fr.)

Брульон

Garalama – çyzgynyň birinji belleşdirmesi ýa-da şekillendirmesi.

Buste (fr.)

Бюст

Býust, ýarymgöwre – adamyň bilinden ýokarky böleginiň heýkeli.

- Ç -

Cinquecento (it.)

Чинквеченто

On altynjy asyr – italýança XVI asyryň ady. Bu döwür italýan Galkynyş eýýamyň has-da ösen we yzysüre pese gaçan döwrüdür.

Dadaisme, dada (fr.)

Дадаизм

Dadaizm, atjagaz– atjagaz, agajat, çaga oýnawajy. 1916-1922-nji ýyllarda çeper edebiyatda dörän täze akym. Bu akym Şweýsariýada döreýär. Onuň ilkinji wekilleri T.Isara, R.Gýulzenbek we M.Çankodyr. Birinji jahan urşuna garşylyk görkezip, sesleriň we sözleriň manysyzlygyny, çeperçilik gödekligini, (M.Dýuşan, F.Pikabiýa, M.Ernst, Ž.Arp) duýdansyz zatlaryň ýygyndysyndan çyzyklar döredýärler. Uruşdan soňra fransuz “howaýy dadaistler” sungat üçin işläp, (A.Breton, Tsara) sosial jemlenmesizligi gazanypdyrlar, nemes “syýasatçy dadaistleri” (Ž.Gros, Ž.Hardfild) buržuaz jemgyýetine garşy çykyş edipdirler.

Darbazi

Дарбазы (türk)

Darbazy – binagärlikde kem-kemden azalyp pürslere daýanyan ýapgyt.

Classroom

Дархсана

Dershana – medresede okalga otagy.

Daidalos (gr.)

Дедал

Çeper işlemek – gadymy grek rowaýatynda çeper ussat, binaçy we heýkeltaraş.

Decolcomahie (fr.)

Декалькомания

Çapyň usuly - haýsy-da bolsa bir materiala (keramika, metala, kagyz önümine we ş.m.) şekilleri göçürmegiň çaphana usuly.

Decor (fr.)

Декор

Bezeg – binagärlikde jaýlary gelşigine getirýän bezeg.

Decoratif (fr.)

Декоративный

Bezelen – dürli reňkler we serişdeler bilen çeper bezelen ansambl. 2) esere laýyk dürli reňkler bilen bezemek;

Decorateur (fr.)

Декоратор

Bezegçi – 1) teatr sahnasyny bezejji suratkeş. 2) binanyň daşyny we içini bezejän, gelşigine görk berýän hünärmen.

Decoration (fr.)

Декорация

Bezeg, haşamlanan sahna – 1) suratkeşlik, binagärlik, yşyklandyryş, kino we başga-da usullarda sahnany, teatrlaşdyrylan meýdany çeper bezemek.

Dekorative-applied arts

Декоративно-прикладное искусство

Amaly-haşam sungaty – halkyň döpdessurlaryna daýanyan, halkyň gündelik durmuşy bilen bagly sungatyň görnüşi (gap-gaç, düşekler, bezeg şaýlary we başgalar).

Detail (fr.)**Деталь**

Böleklik, jikme-jik – ulagyň, esbabyň we başga-da mehanizmleriň bölegi. Şekillendiriş sungatynda eseriň ownujak bölegi.

Diadema (gr.)**Диадема**

Täç – aýallaryň kellesine geýýän gymmatbahaly täji.

Deformatio (lat.)**Деформация**

Üýtgetme – nakgaşçylyk, heýkeltaraşlyk we grafika sungatynda keşbiň häsiýetini ösdürmek we şekiliň görümini üýtgetmek arkaly ýerine ýetirilýän çeperçilik usuly.

Diamant (fr.)**Диамант**

Göwher – göwher daşy; çaphana harpy görümi boýunça 4 bölümçä barabar (1,5 mm).

Diaphanes (gr.)**Диафан**

Dury – syrçasyz ýalpyldamaýan farfor.

Design (iñl.)**Дизайн**

Gurnamak, düzmek bezemek – 1) pikir etmek, gurnamak, çyzmak, surat çekmek, gurşap alýan zatlaryň hilini gowulandyrmak, görküne-görk goşmak, owadanlamak maksady bilen dürli görnüşli işler. Häzirki döwürde bu örän ýörgünli hünär hasaplanýar. Onuň şäher bezeginde, jaý bezeginde, tekstil önümçiliginde, azyk önümçiliginde, egin-eşik we başga-da pudaklarda ýokary özüne çekijiligi gazanmaga hem-de adamlaryň ünsüni çekmäge ýardam berýär.

Designer**Дизайнер**

Gurnaýjy, düzüji, bezegçi – häzirkizaman talaplaryna laýyk getirip bezeg işlerini amala aşyryan suratkeş, gurnamak işleriniň hünärmeni.

Dinamikos (gr.)**Динамичность**

Güýçlülük – şekillendiriş sungatynda predmetleriň güýçli hereketi, asudalygy aradan aýyrmak. Mydama hereket edýän durmuşyň häsiýetlerinden ýönekeý zatlaryň üsti bilen görümini üýtgedip, eseriň gurluşynda hereket gazanmak.

Diahorama (gr.)**Диорама**

Açyk görnüş – 1) ýörite ýagtylanan material içinden zowwam geçirilýän nakgaşçylygyň görnüşi. 2) eseriň öňdäki görüminiň alysky gözýetimi öz içine alman, eýsem töweregiň bir bölegini özünde jemlemegi.

Veranda**Дехлиз**

Öňdäki otag – jaýyň girelgesindäki birinji giň otag.

Juma-mosgue**Джума-мечеть**

Juma metjidi – hepdäniň her anna we dynç alyş günleri namaz okalýan ybadathana naly metjit.

Diptychos (gr.)**Диптих**

Goşulma – 1) iki bölekden ybarat bir pikiri açyp görkezýän nakgaşçylyk eseri.

Division (fr.)**Дивизионизм**

Aýrylyşma – nakgaşçylyk sungatynda aýdyň görünýän bölejik çalynmalaryň ýazuwy. Ol tomaşaçynyň gözüne reňkleriň garylmagyny aýdyň görmek üçin niýetlenen.

Dorikos (gr.)**Дорический ордер**

Dorikleriň sütüni– Gadymy Gresiyada dorikler taýpasyna häsiýetli binagärlik sütüni. Ol bazasynyň ýoklugy we ýönekeýligi bilen tapawutlanýar.

Dolmen (fr.)**Дольмены**

Dolmenler - бүрүнç we demir asyrlaryndaky mazarüsti ýadygärlikler. Äpet wertikal galdyrylan daşlaryň üsti uly plitalar bilen ýapylypdyr. Bu ýadygärlikler Aziýada, Afrika-da we Ýewropada duş gelýär.

Dominari (lat.)**Доминировать**

Esasy bolmak – binagärlikde, golaýdaky gurluşyklardan belentde durýan, jaýyň esasy bölegi.

Dromos (gr.)**Дромос**

Geçelge – uly depäniň aşagynda mazarly otaga eltýän ýapgytly koridor.

- E -

Aedicula (lat.)**Эдикула**

Edikula – binagärlikde, uly bolmadyk bezeg gurluşygy ýa-da kiçijik gurluşygyň görnüşi. Mysal üçin jaýyň depesindeki frontony göterýän penjiräniň iki gapdal sütüni.

Эклектизм (gr.)

Eklektizm (gaýtalamak, saýlamak) – 1) nazaryýetde we hakykatda yzygiderligiň, umumylygyň, baglanyşygyň esaslarynyň ýoklugy; dürli görnüşleriň baglanyşygynyň düzgünsizligi, gözýetimiň sygyşmazlygy, goşulmazlygy. Mysal üçin, sungatda materializmiň idealizm bilen oňuşmazlygy, howaýy we yzygiderli dürli akymlaryň baglanyşygy. 2) binagärlikde, dürli binagärlik stilleriniň garyşygy. Mysal üçin, binanyň eksterýeriniň borokko, interýeriniň rokoko ýa-da gotika usullarynda berjäý edilmegi. 3) sungatda köne däpleri garyşdyryp gaýtalamak.

Eclectik

Эклектик

Eklektik, saýlaýjy – öz arasynda oňuşmaýan gözýetimi, gapma-garşylykly, saýlamany gaty oňarmaýan alym, suratkeş, syýasatçy we başga-da hünärmenler.

Exedra(gr.)

Экседра

Eksedra – Gadymy grek binagärliğinde diwaryň içinde oturmak üçin bezelen portalyň arkaly çykydy, rimlilerde ýaşaýyş jaýynda kabul edilýän ýer.

Excursio (lat.)

Экскурсия

Gezelenç etmek - köpçülikleýin ýerlere, muzeýlere, sergi öýlerine we beýleki medeniýet jaýlaryna gezelenç etmek.

Expositio (lat.)

Экспозиция

Açyp görkezmek – taryhy maglumatlaryň, sungat eserleriniň we ş.m. önümlerini sergisini görkezmek.

Exponatus (lat.)

Экспонат

Görkezilmäge çykarylan – sergide ýa-da muzeýde ählumumy görkezilmäge çykarylan önüm.

Expressionnisme (fr.)

Экспрессионизм

Şöhlelendirme, aç-açan, aýdyňlyk – XX asyryň birinji çäryeginde edebiýatdaky we sungatdaky akym. Ol adamyň hususy içki durmuşyny açyp görkezmäge çalyşýar. Onuň bu açyp görkezmesi sungatyň asyl maksady. Bu akym durmuşyň erbet hadysalaryny aýdyň açyp görkezýär. (Germaniýadan E.Nolde, F.Mark, P.Klee, Awstriýadan O.Koşka ýaly suratkeşler şeýle-de nemes suratkeşleri E.Barlan, Ž.Gros, O.Diks).

Expressio (fr.)

Экспрессия

Şöhlelendirme - aýdyň pikiri, ýagdaýy, duýgyny açyk-aýdyň görkezmek.

Extasis (gr.)

Экстаз

Haýran galmak - haýran galmagyň ahyrky ýagdaýyndan tä özüni ýitirmek derejesine çenli bolan ýagdaý.

Exterieur (fr.)

Экстерьер

Eksterýer, daşky görnüş– binagärlikde jaýyň daşky görnüşi.

Extra (lat.)

Экстра

Ýokary ölçeg, naýbaşy – hili boýunça ýokary ölçegli, has arassa önüm.

Extravagant (fr.)

Экстравагантный

Örän üýtgeşik- çeperçilik sungatynda däbe, ölçege, islege umumy kabul edilen talaba dogry gelmezlik, täsin we üýtgeşik pikir ýa-da usul.

Hellen (gr.)**Эллинизм**

Ellinizm – Isgender Zülkarneýiniň (m. öňki 334-324 ýý. – 30 ýý. çenli) Gündogar Ortaýer deňzinde, Alynky Aziýada we Gara deňiz ýakalarynda ýeňiş gazanan taryhy döwri. Ellinler grekleriň taýpasy bolup, olaryň medeniýetiniň aýratyn täsiri köp halklaryň taryhynda öz ornuny tapýar (binagärlikde, heýkeltaraşlykda, amaly-haşam sungatynda).

Email (fr.)**Эмаль**

Emal - dürli reňklerdeki demir önümlerini daşarky zyýanly täsirlerden goramak we çeperçilik maksatlary berjaý etmek üçin peýdalanýan serişde. 2) aýnaly önümlerde we keramikada açyk bolmadyk syrça. 3) reňkleýji emallar; tozanjyklaryň (pigmentiň) sürtülmeği bilen lakda taýýarlanýar: ýagly emal, nitro emaly, gliftal emaly we ş.m. gurandan soň syrçaly ýapgyt emele getirýär.

Aeneus lithos(lat.)**Энеолит**

Mis-daş asyry – eneolit (m. öňki dördünji we üçünji müňýyllyklar), neolit (täze daş) asyryndan бүрүнч заманына geçiş döwri hasaplanýar. Türkmenistanda bu eýýamda nakgaşçylyk, heýkeltaraşlyk, amaly-haşam sungaty ösüpdir. Ony Göksüýri oazisiniň mysalynda görmek bolýar.

Gallery**Эмпоры**

Emporlar – hristian bazilika ybadathanasynyň esasy galereýasynda açylan. Onuň gapdal galereýasynyň ýokarsynda ýerleşýän uzyn meýdança.

Empire (fr.)**Ампи́р**

Häkimiýet, imperiýa– XIX asyryň üçünjü onýyllygynda binagärlikde we sungat bezeginde dörän çeperçilik akymy, ol klassisizmiň ösüşini tamamlýar. Äpet göwrümlü desgalar, haýran galdyryjy çeper bezegler (harby şekiller) aslyny irki Rimiň häkimiýetinden we gadymy grek medeniýetinden alyp gaýdýar. Bu akym, uly tolkun Napoleon Bonapart döwründe döreýär. Soňra başga döwletlerde Napoleona garşy göreşleriň netijesi, ýeňişi we garaşsyzlygyň nyşany hökmünde äpet desgalar gurulýar. (esasan-da, Fransiýada, Italiýada, Germaniýada, Russiýada).

Entasis**Энтазис**

Entazis – sütüniň göwresiniň ýeňil çişmegi (1/3 bölek belentlikde)

Epistylon**Эпистиль**

Epistil – bu, şol arhitraw diýmegi aňladýar. Ol antablementiň aşagynda ýerleşýär.

Enkaustike (gr.)**Энкаустика**

Ýakýaryn – reňkleri eredip, gyzdyrylan usulda ýerine ýetirilýän mumlanan nakgaşçylyk.

Epure (fr.)

Эпюр

Çyzgy – tekizlikdäki proyeksiýa çyzgysy, nokady, şekili.

Erker (nem.)

Эркер

Erker – binagärlikde, jaýyň içini giňeldýän, diwaryň penjireli, ýarymtegelek ýa-da köpgyraňly, öňe çykyp duran çykydy.

Esguisse (fr.)

Эскиз

Eskiz, gözleg (öňünden garalama) – döredijilik pikirleriniň galamda, reňkde we beýleki çeperçilik serişdelerindäki gözlegleri, esere taýýarlyk işleri. Eskiz dürli usullarda ýerine ýetirilýär. Nakgaşçylykda, heýkeltaraşlykda, suratkeşlikde elmydama esere taýýarlyk suratlary we şekilleri berjaý edilýär. Gözlegleriň şowly çykanyny suratkeş ösdürýär we pikirindäki eserini döredýär.

Estampe (fr.)

Эстамп

Çap basma (çeper eseri basyp çap etmek usuly) – 1) kagyzyň ýa-da towlanan deriniň bölejigi bilen sürtgüleme. 2) sürtgüläp, ýagny garalap galam bilen surat çekmek.

Etude (fr.)

Этюд

Ilkibaş nusga – 1) şekillendiriş sungatynda tebigatdan seredip çekilen pursatlaýyn surat. 2) suratkeşiň geljekki eserleri üçin tebigata çykyp ýa-da adamlaryň keşbini suratlandyrmagy.

Effectus (lat.)

Эффект

Täsir – bir zadyň hereketi, netijesi. Birine ýa-da bir zada edilen täsir. Eseriň täsiri, netijesi.

Echinus Эхин

Ehin – binagärlikde, tekiz tegelek ýassyk görnüşli dorik kapiteliniň aşak bölegi.

Elegant (fr.)

Элегантный

Nepis, kaşaň, görnükli, gözeli, salyhatly, gelşikli, göze gelim – suratkeşiň örän nepis döreden çeper eseri.

- F -

Factura (lat.)

Фактура

Eseriň düzümi – şekillendiriş sungatynda çeper täsirliligi bermek üçin dürli tejribe usullarynda işlenmegiň usuly; oňa reňkiň goýluşy, çyzygyň çyzylyşy, çotganyň ýöredilişi, galamyň ýa-da syýanyň ýazylyşy, gazama usuly we başga-da tejribeler degişlidir.

Fanza

Фанза (hytaý.)

Fanza – Hytaýda, Koreýada agaç sütünli karkasdan gurulýan kiçijik jaý.

Face (fr.)

Фас

Ýüz tarap- şekiliň ýüz tarapy, zadyň önünden görnüşi.

Facade (fr.)

Фасад

Jaýyň ýüzi- binanyň daş ýüzi, onuň ön, arka we gapdal taraplary bolup bilýär.

Faience (fr.)

Фаянс

Faýans – 1) ak we reňkli gipsli palçykdan ybarat toplum; 2) bişirilen we syrça çaýylan şeýle toplumly önüm; keramikanyň görnüşi.

Phiale

Фиал

Fial – gotika binagärliginde, diňleriň, daýanç sütünleriniň piramida görnüşli beze-len uýy.

Figura (lat.)

Фигура

Görnüş, kaddy – bir zadyň daşky görnüşi, çyzgysy. Adamyň kaddy, gurluşy. 2) nak- gaşçylykda we heýkeltaraşlykda adamyň ýa-da haýwanyň göwresiniň şekili.

Fixus (lat.)

Фиксировать

Berk, gaýym, berklemek, bellemek- 1) bir pikiri bellemek 2) aňynda bellemek, ýatda saklamak ýa-da ýazyp almak, suratyny çekip almak.

Fixus (lat.)

Фиксаж

Berkleýiş, gaýymlaýyş – 1) suratyň oňat saklanmagy üçin ýörite giposulfit natriý düzümi bilen ony berkitmek.

Fovism ФОВИЗМ (fr.)

Fowizm – 1905-nji ýylda Parižde sergide örän arassa we gapma-garşy reňklerde eserler görkezilýär. Olar tomaşaçylarda uly hyjuwly duýgulary döredýär. Tankytçylar bu eserleriň awtorlaryny wagşy haýwanlar diýip belleýärler. Soňra bu söz olaryň lakamyna öwürlip gidýär. Onuň wekilleri Wlamink, Deren, Wan Dongen, Matiss.

Fundus (lat.)

Фон

Esas, çuňluk, düşek – şekiliň arka ýüzi; sungat eseriniň we çekilýän zadyň arka meýdany. Şekillendiriş sungatynda eseriň umumy esasy şekilsiz ýa-da dürli şekilli ýag-daýda bolup, degişli taslamany öňe çykarmaga ýardam bermegi.

Forma (lat.)

Форма

Göwrüm – 1) daşky görnüş, çyzgy; 2) şekillendiriş sungatynda zadyň aýratyn göwrümi, nepisligi; 3) ähli sungatyň görnüşlerinde eseriň mazmunyny açmak, keşbini döretmek üçin hyzmat edýän çeper serişde. Ähli sungatyň görnüşlerinde göwrümi çeperçilik eseriniň derejesini kesgitleýär. Şekillendiriş sungatynda çeperçilik göwrüm bu taslama-

nyň düzülişi, serişdeleriň we usullaryň baglanyşygy, çeperçilik serişdeleriniň ulanylyşy we pikiriň çeperçilik maksatlarynyň beýan edilişi.

Формализм

Göwrümçilik, toslamalyk – XIX-XX asyrlarda sudursyzlykdan gelip çykýan “göwrüm okuwy” we durmuşyň taryhy köklerinden aýralygyny öwrenýän, sungatyň ösüş kanunalaýyklygyny açmaga çalyşýan sungaty öwrenijilik akymy. Göwürümsizlik diýip XIX-XX asyrlarda täze sungat akymynyň synag jemine-de (kubizm, futurizm, dadaizm, şyrralizm we başg.) aýdýarlar

Format (fr.)

Формат

Ölçeg – şekili ýerine ýetirmek üçin göwrüm tekizligi (gönüburçly, aýlaw, tegelek we ş.m.) kitabyň, kagyz sahypasynyň, kartoçkanyň we ş.m. kagyz önüminiň ini we boýy.

Formare (lat.)

Формировать

Düzmek, emele getirmek – 1) döretmek, düzmek. 2) haýsy-da bolsa bir zada göwrüm, görnüş, gutarnyklylyk bermek.

Fragmentum (lat.)

Фрагмент

Parça, bölek, ülüş- haýsy-da bolsa sungat eseriniň saklanyp galan bölegi; döwügi, parçasý (nakgaşçylykda, binagärlikde, heýkeltaraşlykda); şekiliň bölegi.

Fractura (lat.)

Фрактура

Synma – gotika harpynyň bir görnüşi; gotika suratynyň usuly.

Fresco (it.)

Фреска

Täze, ter – monumental nakgaşçylygyň esasy görnüşiniň biri. Baglanyşýan jisimlere, boýag üçin bärde suwly hek ýa-da suw goşundysy ulanylýar. Diwar suwagyna garyşan boýaglar, oňa berk baglanyşýar. Bu usul gaty çylşyrymly, onda iş wagty ýalňyşy düzetmek bolanok. Suwly reňk (tempera) bilen surat yzygider salynýar. Freska bölekleyin işlenýär, onuň bölekleri tiz wagtda ýerine ýetirilýär. Onuň görnüşleri: 1) çyg diwar suwagynyň ýüzüne reňk bilen surat çekmek; 2) çyg diwar suwagynyň ýüzüne düzediş girizilmedik nakgaşçylyk; 3) gury diwar suwagy bilen işlenýän nakgaşçylyk; 4) kazein hekli nakgaşçylyk. Onuň soňkusy beýlekilere garanyňda berk we köpusullydyr.

Frise (fr.)

Фриз

Gyranagyş – binagärlikde antablementiň orta bölegi. Ol arhitrawyň we tejegoruň arasynda ýerleşýär. 2) gaýma, gyranagyş, diwaryň, halynyň gyrasy.

Frontal (fr.)

Фронтальность

Ýüz tarap – heýkeltaraşlyk we nakgaşçylyk sungatynda tomaşaça bakdyrylan adam göwresiniň gurluşy.

Frontispice (fr.lat.)**Фронтиспис**

Ýüzüne seretmek – eseriň we awtoryň ady, çykarylan ýyly, neşir edilen ýeri, ýazy-lan kitap sahypasynda (titulda), onuň çep tarapynda awtoryň suraty ýa-da kitabyň gys-gaça mazmuny ýerleşdirilen sahypasy.

Fronton (fr.)**Фронтон**

Fronton – binagärlikde aşagy tejegorly, iki gapdaly aşak akymly, üçburç tekizlik-den ybarat, jaýyň ýüzüniň tamamlanan ýeri.

Функционализм**Functionalizm**

Funksionalizm – Germaniýada we Niderlandlar XX asyryň 20-30--nji ýyllarynda. binagärlikde döran akym. Onuň esasy talaplary jaýyň daşky görnüşiniň düzümi bilen içki bezeginiň laýyk gelmegidir.

Fusto (it.)**Фуст**

Gapyrga- binagärlikde sütüniň gapyrgalary.

Futurum (lat.)**Футуризм**

Geljekki - XX asyryň 10-20-nji ýyllarynda rus we italýan sungatynda döran önde-baryjy akym. Futuristler ahlak däplere we çeperçilik mirasa garşy göreşýärler. Olar görwürmleri syndyrmagy we sungatda umumylygy jar edip, XX asyryň ýaşayş derejesi-ni ösdürmäge çalyşýarlar. Nakgaşçylykda bolsa “joşgunly” hereketlilik ösüşini görýäris.

Italýan suratkeşleri hereketi, güýji, urşy gözelleşdirmegi maksat edinýän bolsalar, rus futuristleri (Maýakowskiý, Hlebnikow, Kamenskiý) synaglardan gaçyp, sungaty rewolýusiýanyň gullugyna bagyş edýärler. Futuristleriň ýüzleý döredýän tazelikleri kon-struktivizme täsir edýär.

Italýan futuristleri (U. Boççoni, D.Sewerini) kesişmeleri, süýşmeleri, akymly, görwür-mleri, gaýtalanýan esaslary, duýgularyny gören hereketlerinden bellemek üçin ulanypdyrlar.

- G -

Gagates (gr.)**Гарат**

Gara ýantar – bituma baý aýratyn toplanan bölejikler görnüşinde duş gelýän, ýalpyldaýan daşkömrüniň görnüşi. Ol esasan hem, bezeg işlerinde ulanylýar.

Galerie (fr.)**Галерея**

Galereýa – 1) binanyň aýratyn böleklerini birikdirýän, uzyn we dar üsti ýapylan otag; binanyň diwarlarynda ýerleşen uzyn ýapylan balkon. 2) eserler galereýasy – bu suratkeşleriň eserleriniň sergisiniň yzygiderli guralýan otagy;

Garniture (fr.)**Гарнитура**

Ýygýndy – harplaryň ýygýndysy. Ol çaphana işinde iň zeruriş. Ol makalanyň çeper şekilini düzmek üçin niýetlenýär.

Ганч (türk)

Ganç – palçyk goşundyly gips, alebastra çalymdaş çalt gataýan serişde.

Gemma**Гемма (lat.)**

Bezeg daşy– bezelen şekilli daş, ýalpak (kameýa) ýa-da oýulan (intaliýa); gadym zamanlarda bu daşlary möhürler, dogalar, bezegler hökmünde peýdalanypdyrlar.

Colour gamut**Гамма цветовая**

Reňkleriň düzümi – belli bir eserde reňkleriň öwürşeginiň aýratynlygy we onuň nakgaşçylyk usulynyň häsiýetini kesgitlemegi.

Harmonia (gr.)**Гармония**

Sazlaşyk – baglaşma, gelşikli sazlaşyk, birleşik, deňagramlylyk. Şekillendiriş sungatynda göwürümleriň utgaşygy, bölekleriň we reňkleriň özara baglanyşmagy. Nakgaşçylykda reňk birleşmesi, bölekleriň umumylyga utgaşmasy. Tomaşa etmäge sazlaşyk ýakymly täsir edýär.

Genesis (gr.)**Генезис**

Döreyiş, gelip çykyş – hadysanyň, eseriň, binanyň döreyiş derejesi, peýda bolmagy, gelip çykmagy, taryhy.

Herma (gr.)**Герма**

Germa, (sütün) – dörtgyraňly sütün, onuň depesi adamyň kelle heýkeli ýa-da ýarymbeden heýkeli bilen uzalyp gidýär. Antik döwründe ilkinji sapar Germesiň şekili şeýle ýasalýar we şonuň ady bilen baglanyşdyrylyp aýdylýar.

Hyperrealism (iňl.)**Гиперреализм**

Giperrealizm – XX asyryň 70-nji ýyllarynda ABŞ-nyň nakgaşçylyk we heýkeltarşlyk sungatynda dörän akym. Onuň başga adyna fotorealizm diýilýär. Bu akymyň suratkeşleri foto işlerini üýtgedip nakgaşçylyk serişdeleri bilen kendire geçiripdirler. Olar şäheriň gündeki durmuşyny ýagny, dükanlaryň witrinalaryny we restoranlary, metronyň duralgalaryny we ýaşaýyş jaýlaryny, köçeden ýöräp barýan adamlary suratlandyrypdylar. Şol bir wagtda olaryň ýüzündäki ýagtylygyň maşynlaryň aýnalaryna düşüşine, awtomobilleriň polirowkalaryna başgalaryň ünsüni çekipdirler. Olar fotodan alnan durmuşyň hakykatyny has-da ulaldyp, adamlarda täsir galdyrmaklygy özlere maksat edinipdirler.

Hypostylos (gr.)**Гипостиль**

Sütünleriň daýanmagy – giň ýapgytly jaý, onuň depesi köp sütünleriň daýanmagy bilen saklanýar (Gadymy Gündogaryň binaçylygyna mahsus) .

Gypsos (gr.)**Гипс**

Gips – mineral, kalsiniň suwly sulfaty. Ol köphalatda reňksiz bolýar; ýakylyp we has ownadylan gips suw bilen garylada onuň gatama häsiýeti bar. Ony gurluşykda, lukman-çylykda we heýkeltaraşlyk sungatynda kän ulanýarlar. Gipsiň görnüşleri - Alebastr, selenit.

Кnot Гирих (узел)

Танар, düwme – geometrik bezegde nagyşlaryň esasy başlangyçlary; geometriýa şekillerinden düzülen bezeg gurluşy.

Ghirlanda (it.)**Гирлянда**

Gül nagşy– zynjyr görnüşinde baglanyşýan ot we gül; şeýle görnüşdäki bezeg, nagyş.

Glase (fr.)**Глазет**

Ýalpyldaýan – esasy reňkli ýüpekden parça hem-de ýüzüne altyn we kümüş nagyşlary bilen tikilen önüm.

Glasur (nem.)**Глазурь**

Syrça– palçykdan we faýansdan ýasalan gaplaryň ýüzüne ýalpyldawuk aýna akdyrmasy. Ol otda gyzdyrmak arkaly berkidilýär.

Glyptique, glypho (fr., gr.)**Глиптика**

Daşkesme sungaty – gymmat baha daşlaryň ýüzüne salynýan nagyşlar; daşkesme sungaty;

Glyptos (gr.)**Глиптотека**

Daşkesme hanasy, gory – kesilip bejerilen daşlaryň ýygyndysy; heýkel eserleriniň ýygyndysy.

Gobelin (fr.)**Гобелен**

Gobelen– 1) el usulynda dokalýan bezeg matasy (dokalan eser, bezeglik mata, mebeliň daşlygy we ş.m.), ýokary çeperçilik gymmatly hasaplanýar; 1662-nji ýylda Parižde fransuz korollygynyň peýdaly önümçiligi. Gobelenler mähellesinden (XV asyrdan ýaşan Gobelen atly reňkleýjiniň ady bilen baglanyşykly); 2) haly nagyşly, şekilli dokalan bezeg matasy. Ol maşyn we el usulynda taýýarlanýar.

Haut-relief (fr.)**Горельеф**

Ýokary güberçekli– tekizlikde ýerleşýän heýkel şekiliniň göwrüminiň ýarysyndan gowragynyň daşaryk gabardylmagy.

Gothique (fr.)**Готика, готический стиль**

Gotlar akumy, usuly– çeperçilik akumy, aýratyn hem, binagärlikde XII asyrdan Fransiýada dörap, soňra Günbatar Ýewropanyň beýleki döwletlerinde ýaýbaňlanýar. Binagärligiň öz içine heýkelleri, reňkli aýnalary, sütünleriň gapyrgalarynyň dikligine ösüş häsiýetini bilelikde jemläp, aýratyn sungat baglanyşygyny emele getirmegi.

Готический шрифт

Gotlaryň harpy – çaphananyň latyn burçly harplary (antikwa) tegelek çyzykly harplardan tapawutlanýar.

Gaufre(fr.)

Гофр

Gofr, (sygçaly gatlak)– ýygirtatan tolkun şekilli tekizlikde asbest sementli, ýuka metally we ş.m. ýapgyt tekizlik.

Gaufrer (fr.)

Гофрирование

Nagys basma – 1) tolkun şekilli ýygirtlary matalarda, metal kagyzlarynda, galyň kagyzlarda, asbestsement tagçalarda berkligi bermek üçin döretmek; 2) basma usulynda matanyň ýüzünde güberçek şekili döretmek.

Graveur(fr.)

Гравёр

Haşamçy– 1) hünärli işçi – haşamçy ussat. 2) agaçda, metalda, linoleumda, daşda we başga materiallarda şekili kesmek (basmak) bilen meşgullanýan suratkeş.

Gravure(fr.)

Гравюра

Haşamlama– suratkeşligiň görnüşi, gaty tekizlikleriň üstünde (agaç, demir, linoleum we başg.) möhür basma usulynda çeperçilik eserini döretmek.

Grandioso (it.)

Грандиозный

Ägirt uly äpet, beýik; özüniň göwrümi, güýji bilen haýran galdyryan.

Grattoir (fr.)

Гратуар

Gyryjy– tekizligi düzlemek (metalda, gipsde we ş.m.),kagyzdaky tegmili aýyrmak üçin suratkeşleriň ulanýan demir gyrgygy.

Graphike< grapho (gr.)

Графика

Grafika (haşamçylyk, ýazýaryn, çyzýaryn, çekýärin)– şekillendiriş sungatynyň görnüşi, galam esasynda gurlup, çyzyklar we çyzmalar bilen ýerine ýetirilen, reňksiz, şeýle-de möhür çeperçilik şekilleri esasynda surat çekmekden ybarat usul.

Graphikos (gr.)

Графический

Haşamçylyk – çyzuw, çyzgyda görkezilen, haşam ýa-da surat çekmek; haşamçylyk sungaty – çaphana suratçylygynyň dürli usullarynyň jemi bolup, suratlaryň, eserleriň, ýazgylaryň we ş.m. agaçbasma, daşbasma, oýma haşamçylygynyň, sinkleme we başga tärlerde görkezilmegi.

Graffiti<graffito (ital.)

Граффити

Dyrnaçaklanan – durmuş häsiýetli gadymy ýazgylar, suratlar, binanyň diwarlarynda, gap-gaçlarda çyzylan şekiller.

Graffito (it.)

Граффит

Gyrmalama – binanyň ýüzünde birnäçe reňkli gatlakdan durýan suwagy gymak bilen bezegli suraty şekillendirmek.

Gratia (lat.)

Грация

Nepis – hereketiň we keşbiň aýratyn nepisligi.

Grisaille (fr.)

Гризайль

Çal reňkde teswirleme – mele, gara ýa-da goňur reňk bilen şekillendirme. Şekiller reňkiň garaňkylygy we ýagtylygy bilen döredilýär.

Grotesque (fr.)

Гротеск

Täsin – 1) gadymy rimlileriň gurluşyk harabaçylyklaryndan tapylýp, halk arasynda “täsin” diýlip atlandyrylan, haýwanlaryň, ösümlükleriň we başga-da şekilleriň garyşan bezeg görnüşleri. 2) adam şekilleriniň we başga zatlaryň sungatda, edebiýatda, teatrdan howaýy üýtgedilip şekillendirilmegi.

Grotesque

Гротескный

Täsinlik – hakyky zadyň, dogruçylygyň araçäginde bozýan gapma-garşy, gülkünç ýagdaý.

Gouache (fr.)

Гуашь

Guaş (suwly goýy reňkler) – düzümine ak gyryndy goşulan ýelimli reňkler. Bu reňkler ak kagyzyň ýüzüne çalyp, ol öwürşgin bermeyän üstki gatlagy döredýär. Bu reňkler guransoň aksowult öwsüp, suratyň düzümini tapmaga kömek edýär.

Column

Гульдаста

Güldesse – binagärlikde orta asyrlaryň ýaşayyş howlusyndaky burçda ýerleşýän bezelen diň; kähalat bezelen tejegora (stalaktitli karnize) aýdylýar.

Room in a mausoleum

Гурхана

Gurhana – mawzoleýdäki otag, içinde gabyrüsti mazar ýa-da ýalan mazar ýerleşýär.

- H -

High tech (iňl.)

Хай-тек

Ýokary tehnologiýa – dürli konstruktiv elementleri we täze tehnologiýalary, gurluşyk serişdeleri öz içine alýan günbatar binagärligindäki akymlaryň biri.

Choros(gr.)**Хор**

Hor – binagärlikde katolik ybadathanasynyň gündogar bölegi. Ol ýerde köpçülikleýin hudaýa sygynýan dindarlar we aýdymçylar durýarlar.

Art means**Художественные средства**

Çeperçilik serişdeleri – suratkeşiň eseriniň mazmunyny açmakda peýdalanýan ähli çeperçilik başlangyçlary we şekillendiriş usullary. Oňa taslama, giňişligi şekillendirmek, deňölçeglilik, ýagty-kölege, reňk, çyzmalama, esas we başgalar.

Хроматические средства**Chromatik means**

Hromatik serişdeler – reňkler, özüniň aýratyn häsiýetleri bilen tapawutlanýar, olary özara saýgaryp bolýar. Hromatik reňkler gün şöhlesiniň bölünmeginden emele gelen, gün spektriniň reňkleri. Umuman, reňk spektri “reňk tegelekligi” boýunça ýerleşdirilýär. Bu reňk toplumu köpsanly sowuk we ýyly reňklerden jemlenen.

Текүа**Ханака**

Hanaka – ýurt gezip ýören mysapyrlar ýa-da ybadat etmäge gelenler üçin ýanynda hüjresi bolan metjit.

Нуджры**Худжры**

Hüjre – köplenç, medreselerde, kerwensaraýlarda gurulýan, üsti gümmez bilen örtülen çaklaňrak jaý.

- I -

Ideal (lat.)**Идеал**

Beýik düşünje, asyl dereje – ýokary düşünje; bir maksadyň ahyrky ýokary derejesi, işjeňligi.

Idealisation**Идеализация**

Ýokary düşünjelilik – bir zady oňat göz önüne getirmek, ýagny hakykylygyndan-da gözelleşdirip bezemek, şekillendirmek.

Identicus (lat.)**Идентичный**

Birmeňzeş – haýsy-da bolsa bir zadyň keşbiniň, manysynyň, mazmunynyň meňzeşligi.

Idea**Идея**

Düşünje, pikir – eseriň esasy pikiri. Onuň mazmunyny kesgitleýän, gerekli görwürimde şekillendirilen görnüşi.

Imitative ards.

Изобразительные искусства

Şekillendiriş sungaty – nakgaşlyk, grafika, heýkeltaraşlyk. Bulara bölekleýin amaly – haşam sungaty-da degişli. Göz üçin bu usullar hakykatyň dürli görnüşlerini açyp görkezýärler. Şekillendiriş sungatynyň görnüşleriniň hersine mahsus aýratyn we özbo-
luşly häsiýetleri bar.

Icon–painter

Изобраф (gr.)

Nakgaş – nakgaşyň ady, XVII asyryň rus edebi çeşmelerinde kän duşýar.

Изразец (rus.)

Dutch tile

Galyp – ýüzi syrçаланан, bişen palçykdan suratly ýasalan ýylmaw galyp.

Smaragdos (gr.)

Изумруд

Zümerret – mineral, 1-nji derejeli açyk ýaşyl reňkli gymmatbaha daş;

Eikon+graf (gr.)

Иконография

Şekil ýazmak – 1) haýsy-da bolsa bir wakanyň ýa-da keşbiň şekilini ýazmak we jikme-jik öwrenmek. Onuň mazmunyny, nyşanyny suratlandyrmak. 2) belli wakanyň ýa-da şahsyýetiň şekiliniň berk tassyklanан düzgünleri.

Иллюминатор (lat.)

Şöhlelendiriji – şekilleri we galamda çekilen suratlary eli bilen reňkläp şöhlelen-
dirýän ussat.

Illustratio (lat.)

Illuminating artist

Иллюстрация

Aýdyňlaşma, surat – bir eseri aýdyňlaşdyrýan şekil (çekilen surat, fotosurat we başg.).

Illusorius (lat.)

Иллюзорный, иллюзорность

Ýalan görnüş – şekiliň hakykata çalymdaş ýalan görnüşi. Şeýle usullar diwar nak-
gaşçylygynda, otagyň depesini bezemekde howa çuňluklaryny döredip, jaýyň göwrümin-
den-de uly görünmegini gazanmak üçin ulanylýar.

Imitatio (lat.)

Имитация

Meňzetme – şekillendiriş sungatynda, meşhur suratkeşiň eserine meňzetme, göçür-
me, akyma çalymdaş, meňzeşlik.

Imposant (fr.)

Импозантный

Görnükli – özüniň keşbi bilen täsirli we ynandyryjy.

Imitare (lat.)

Имитировать

Meňzetmek – meňzetmek, mümkin bolan takyklykda şekillendirmek.

Imposta (fr.)**Импо́ста**

Daýanç – binagärlikde, arkanyň üstüne daýanyan bölegi, ýagny sütüniň kapitelinin tamamlanýan bölegi.

Impressionnizme (fr.)**Импрессионизм (впечатление)**

Täsirli duýgy – XIX asyryň ikinji ýarymynda XX asyryň başlarynda sungatda dörän akym. Onuň wekilleri hiç bir ýasama bolmadyk, durmuşyň açyk görnüşini suratlandyrmaga çalyşýarlar. Bu akym fransuz nakgaşçylyk sungatynda 1860-njy ýyldan E.Mane, O.Renuar, E.Deganyň döredijiliginde döräp, sungata täze, arassa, durmuşyň asyl görnüşini üýtgeşsiz, parçalaýyn we pursatlaýyn hadysalary özüne alýar.

Indigo (isp.)**Инди́го**

Indi – sintetik gök reňkleýji, olar ösümlüklerden alnypdyr.

Incrustatio (lat.)**Инкрустация**

Gazma nagys – dürli önümlerden (sünkden, agaçdan we başgalar) tekizlikdäki nagyslar ýa-da şekiller. Olar kesilip, gazalyp tekizlikde ýelmenýär.

Intaglio (it.)**Интalia**

Oýma, kesme – oýma, kesme usulynda şekillendirilen daş.

Interieur (fr.)**Интерьер**

Içki jaý, otag (görnüş) – binagärlikde jaýyň içki görnüşi.

Ionikos (gr.)**Ионический ордер**

Ioniklerin sütüni (gadymy Gresiyanyň ionlar taýpasyna mahsus) – bu sütün bazasynyň aýratynlygy we dikligine kesimlerin yzygider gaýtalanmagy. Ol kapiteline bolsa iki sany owadan goçagyň bardygy bilen üýtgeşikdir. Antablementi kähalatda frizsiz bolýar. Arhitravy keseligine üç sany çzykdan durýar. Frizi kähalat güberçek şekiller bilen bezelýär.

Plant ornament**Ислими**

Islimi – ösümlük nagşy. Ol halkalanyp we towsup gidýän herekete esaslanýar.

- Ž -

Jadaite (fr.)**Жадант**

Nefrit – mineral, ak we ýaşylymytl reňkli gymmatbaha bejergi daşy.

Genre (gr.)

Жанр

Görnüş, usul – taryhy gurnalan, her dürli gurnalan çeperçilik eseri: Mysal üçin, şekillendiriş sungatynda portret, peýzaž; durmuşy, uruş we başga temalardaky eserler.

Painting

Живопись (rus.)

Nakgaşçylyk, reňkteswirleme, reňkler bilen surat çekmek sungaty - çeper eserleriň reňkiň üsti bilen amala aşyrylmagy.

Живописец (rus.)

Nakgaş, reňkteswirleýji – tebigaty reňkleriň üsti bilen janlandyryýan suratkeş.

Dekorative painting

Живопись декоративная

Reňkteswirleme bezegçiligi – binalary we önümleri bezemek üçin niýetlenýär. Olaryň gurluşynyň göwrüm giňişligi bilen baglylykda, onuň bölegi bolup, gurluşyň täsirliligini we onuň gözýetimini tazeläp, täze göwrüm baglanyşygyny, sazlaşygyny, durnuklylygyny girizýär.

Miniature painting

Живопись миниатюрная

Kiçi göwrümli nakgaşçylyk, uşak – şekillendiriş sungatynyň eseri bolup, çeperçilik tilsimleriniň inçeligi we uly bolmadyk göwrümi bilen tapawutlanýar. Kitap nakgaşçylygy golýazma kitaplarynda döräp, kitap önümçiliginiň (çap) döräli bäre uly ösüşe eýedir. Bu nakgaşçylyk kagyza, kartonda, deride akwarel, gwaş (suwly reňkler), metalda ýagly reňkler, keramikada farforda ýerine ýetirilýär.

Живопись монументальная

Monumental painting

Göwrümi uly reňkteswirleme, äpet nakgaşçylyk – nakgaşçylyk eseriniň uly göwrümli aýratyn görnüşi; binaçylyk gurluşygynda jaýyň diwarlaryny we içki depesini bezeyän freska, mozaika, panno usuly. Belli bir ýeri eýeleýän eser.

Easel painting

Живопись станковая

Ýörite abzalda ýerine ýetirilýän reňkteswirleme – bu reňkteswirleme eseri öz-boluşly mana we häsiýete eýe bolup, onuň çeperçilik täsiri sergide goýluş ýagdaýyna baglydyr. Ol ussahanada suratkeşiň guralynda döreýän reňkli eserler.

Theatre decoration

Живопись театрально-декорационная

Teatr-bezeg reňkteswirlemesi – teatr oýnunda tomaşaçynyň serediş keşbini döretmek üçin gulluk edýän sahna bezegi, eşikler, adam ýüzüni timarlama, şöhlendirmesi. Onuň esasynda suratkeşiň döreden şekilleri, suratlary durup, oýnuň mazmunyny çuňňur açmaga ýardam berýär.

Damp painting

Живопись по сырому

Çygly reňkteswirleme ýagly we suwly nakgaşçylygyň işleýiş usuly. Ýagly işlemek usulynda eseri guratman ýazmaly we ýylmama usulynda çekmeli. Suwly reňkler bilen

işlenende ilki kagyzy doly suwlaýarlar. Ol sähelçe guraşanda reňkler bilen gerekli zatlary çekip başlaýarlar. Şeýle edilende, çyg kagyzyň üstüne düşýän reňkler akysyp, ýaýrap, öz aralarynda ýumşak sazlaşýarlar.

Tiare

Жухлость

Kepemek, guramak – reňkiň düzüminiň üýtgemegi, eseriň ýüzündäki reňkleriň şöhesiniň kütelmegi, reňkleriň ýagtylygynyň öçmegi. Kepeme reňklerde goşundylaryň yetmezçiligi esasynda döreýär. Ol ýagyň guraksy tekizlige siňmegi ýa-da eredijiniň reňke kân garylmagy we guramadyk reňkli tekizlige reňkiň çalynmagy esasynda bolup geçýär.

- K -

Script

Каллиграма

Tekst ýazgysy – geometriýa şekillerinde ýa-da zat görnüşinde ýerine ýetirilen, sünnälenip bezelen arap ýazgysy.

Kalligraphia (gr.)

Каллиграфия

Ýazuw sungaty – düzgüne laýyk owadan ýazmak ussatlygy.

Cannelure (fr.)

Каннелюра

Ternaw – binagärlikde, sütüniň ýüzünde ýerleşýän süýri dikligine ternawlar, gapyrgalar.

Kanon (gr.)

Канон

Düzgün – şekillendiriş sungatynda, haýsy-da bolsa bir döwre degişli sungatyň usullarynyň ýa-da düzgünleriniň çeperçilik jemleri, şeýle-de görkezme hökmünde ulanylýan eserler.

China clay

Каолин (hytaý)

Kaolin – ak reňk bilen reňklenen palçyk. Ol farfor we faýans önümlerini taýýarlamakda ulanylýar, şeýle-de kagyzy, rezini, matalary öndürmekde-de goşundy hökmünde peýdalanylýar.

Capitellum (lat.)

Капитель

Sütüniň başy – binagärlikde, sütüniň ýa-da ýarymsütüniň ýokarsynda, antablementiň (ýapgydy saklaýan kese bassyrmanyň) aşaky böleginde bezegli jemlenen (element) görnüşi.

Caravan-sary

Караван-сарай

Kerwensaraý – Orta Aziýa, Merkezi Aziýa we Zakawkazýe döwletlerinde kerwen duralgasy, gönüburçly howluly, daş-töweregi bir topar otaglar ýerleşen jaýly gurluşyk.

Karyatides (gr. kariý gyzlary)

Кариатида

Kariatida– binagärlikde, dikligine aýal görnüşindäki şekiliň daýanmasy, ol potologyň pürsünü saklaýar.

Caricatura (it.)

Карикатура

Karikatura – bilgeşleýin şekili süýndürmek, gülkünç etmek, keşbiň görkünü ýa-da wakanyň şekilini gülkünç ýagdaýda suratlandyrmak; bir zadyň erbet we gülkünç ýagdaýyny ýüze çykarmak. Ol köp halatda grafika usulynda berjaý edilýär.

Picture

Картина (ital.) eser – durmuş wakasyny ýa-da pikirini açyp görkezýän nakgaşçylyk eseri. Eserler özüniň ugurlary boýunça tapawutlanýarlar. Az wagtylyk şekillerden (etýud) eserler manysynyň çuňlугy, ähli bölejikleriniň tapylyşy bilen tapawutlanýarlar.

Carton

Картон

Galyň kagyz – galyň, syk, berk kagyz; kitap daşlygy. Ol önümleri gaplamak we elektroizolýasiýa üçin niýetlenýär. Grafikaýy suratkeşleriň eserleriniň daşlygy bolup hem hyzmat edýär.

Cartouche (fr.)

Картуш

Kartuş – surat çekilende ýa-da bezegiň, galkan ýa-da doly açylmadyk gunça çalymdaş şekiliň içine tugra, ýazgy, emblema we başgalar ýerleşdirilýär.

Carnice

Карниз

Tejedor – binany jemleýän, diwardan ýüze çykýan ýokary bölegi.

Chamber

Камерный

Ykjam – az mukdardaky tomaşaçylar üçin niýetlenen otag.

Corhireal

Киноварь (fr. arapça-kirmiz-кошинель, lat. – kinowar)

Gyrmyzy boýag– gyzyl boýag; koşinel, möjejiginden alynýan gyzyl boýag.

Ceramic teal

Кашин

Kaşyn – mozaika bölejiklerinden inçe we gyşyk çyzykly bezegler edip kesmäge maý berýän silikat, syrçaly keramika göwrümi.

Quattrocento (it.)

Кватроченто

Dörtýüz – XV asyryň italýança ady. Italýan medeniýetiniň irki Galkynyş döwri.

Kegel (nem.)

Кегль

Kegl – çap edilýän harplaryň ölçegi. Olaryň käbirleri göwher, diamant, perýa, non-parel, minon, petit, borges, korpus, sisero, mittel, tersiýa atlaryna eýedir.

Keramos(gr.)

Керамика

Keramika (ganç sungaty)– palçykdan bişirilip ýasalan ähli önümleriň görnüşleriniň umumy ady (maýolika, terrakota, faýans, farfor).

Kinnabari (gr.)

Киноварь

Gyzyl reňk – gyzyl reňkli mineral. Şol mineraldan alynýan gyzyl reňkler.

Classicus (lat.)

Классик

Nusgawy – döreden işleri köpçülik üçin görkezme bolup durýan, ylym, sungat, edebiýat pudaklarynyň beýik ussady.

Classicus (lat.)

Классика

Nusgawy – m. öňki V-IV asyrlar şekillendiriş sungatynyň taryhynda ösen gadymy medeniýet. Klassyka sungaty Gadymy Gresiýada we Gadymy Rimde meşhurlyk gazanyp, ýewropalylaryň Renessans eýýamynda gadymy sungata daýanypdyrlar. Bu eýýamlar binagärlik gurluşygynyň kadalary, şäher meýilnamalaşdyrylyşynyň ösüşi, heýkeltaraşlyk we amaly-haşam sungaty belent ösüşleri eýeläpdir. Adamlaryň ruhy we beden owadanlyklaryny Miron, Poliklet, Fidiý, Praksitel, Skopas ýaly heýkeltaraşlar döredipdirler. Nakgaşylyk ýokary derejeler gazanypdyr (Polignot). M.öňki V asyrdan Gadymy Gresiýada binagärliigiň ajaýyp nusgasy bolan Parfenon ybadathanasy döredilipdir. Umuman aýdylanda, klassyka sungaty taryhy eýýamyň hadysalarynyň has ýokary derejede ösdürilmegini aňladýar. Klassika diýlip, medeniýete gaýtalanmajak nusgawy gymmatlyk berýän eserlere aýdylýar.

Кенотаф Cenotaph (gr.)

Ýasama gabyr – jeset jaýlanmadyk gabyrüsti ýalan ýa-da nyşanally gabyr.

Klassizismus (nem.)

Классицизм

Nusgalyk – Günbatar Ýewropada XVII-XIX asyrlarda, Russiýada XVIII-XIX asyrlarda ýörgünli çeperçilik ugry; öz gözbaşyny antik (gadymy) sungatyna daýanyp, şekillendiriş sungatynda ondan nusgalyk alýar. (nakgaşlar N.Pussen, K.Lorren, L.Dawid, D.Engr; heýkeltaraşlar Ž.Pigal, E.Falkone Fransiýada; heýkeltaraş G.Şadow Germaniýadan; nakgaşlar A.Losenko, I.Ugrumow, heýkeltaraşlar M.Kozłowskiý, I.Martos Russiýadan).

Cliché (fr.)

Клише

Çapyň görnüşi – surat çykarmak üçin gulluk edýän güberçek garalama, dermanlama, timarlama ýaly (metaldan, agaçdan, plastmasdan, linoleumdan) çapyň görnüşi.

Cloître(fr.)

Клуатр

Howly– daş-töweregi galereýalar bilen gurşalan, ybadathananyň howlusu.

Collage (fr.)

Коллаж

Ýelimleme – şekillendiriş sungatynda tehnik usul; haýsy-da bolsa bir tekizligiň ýüzüne ýelimleme usulynda reňki we durky boýunça häsiýetlendirip eser döretmeklik.

Colonne

Колонна

Sütün (fr.) – binagärlikde jaýyň gelşikli bölegi, daýanjy. Ol köphalatda tegelek göwrümlü, pürsi saklaýan bazadan, şahadan, kapitelden ybarat bolup durýar.

Colonnade (fr.)

Колоннада

Sütünler– binagärlikde pürsleri we arkalary saklaýan hatara düzülen sütünler.

Coloriste (fr.)

Колорист

Reňk duýujy– reňk ussady, reňkleriň baglanyşygyny we sazlaşygyny başarjaň ulanýan suratkeş.

Colorite (it.)

Колорит

Reňk sazlaşygy, durky– sungat eseriniň köpreňkliliginiň baglanyşygynyň umumy häsiýeti.

Kolossos (gr.)

Колосс

Uly heýkel– kimdir biriniň ýa-da bir zadyň ölçegi boýunça uly bolmagy; äpet, beýik, ýöne içi boş heýkel.

Complexus (lat.)

Комплекс

Baglanyşma – hereketiň, hadysanyň, zatlaryň baglanyşmagynyň we düzülmeginiň umumylygynyň jemi.

Composito (it.)

Композитный ордер

Goşundyly sütün– korinf orderiniň düzgünine esaslanyp, aýratyn kapiteli bilen tapawutlanýan, ionik goçaklarynyň dördüsi goşulan çylşyrymly binagärlik sütüni;

Compositio (lat.)

Композиция

Kompozisiýa (taslama, gurnamak, düzgünleşdirmek) – şekillendiriş sungatynda eseriň içki düzüminiň takyk gurluşy; binagärlikde umumy çeperçilik mazmunyny şekillendiriş sungatynyň usullary we gurluşyk esaslary bilen jemleýän toplum.

Componere (lat.)

Компоновать

Düzmek– aýratyn böleklerden bir umumylyk düzmek.

Conservatisme (fr.)

Консерватизм

Köneçillik (goramak, saklamak)– şekillendiriş sungatynda ähli köne, wagty geçen zatlara uýmak; ähli täze ösüslere garşy gitmek.

Conservator (lat.)

Консерватор

Köneçil (goraýjy)– täze ugruň garşydaşy, ähli köne hadysalara ýykgyň edýän we ony goraýan adam.

Константность зрительного восприятия (rus)

Kabul edişligiň üýtgeşsizligi – bolup geçýän üýtgeşmelerden garaşsyz, reňkiň, ýagtylygyň, göwrüminiň, onuň ölçeginiň, zadyň üýtgeşsizligini kabul etmegiň deňagramlylygyny saklaýan akym.

Константность цвета (rus)

Reňkiň üýtgeşsizligi – ýagtylygyň reňkiniň üýtgemegine garamazdan, zadyň reňkiniň durkuny saklamak.

Конструкция Construction (lat.)

Gurnamak – şekillendiriş sungatynda bölekleyin we umumylygy saklaýan, şekilde we her bir hakyky göwrümiň gurluşynyň aýratynlygyna häsiýetli gurnamak.

Constructio (lat.)

Конструктивизм

Düzmek – XX asyryň binagärlik, nakgaşçylyk, amaly-haşam sungatynda kubizmiň we futurizmiň yzygider baglanyşykly ösdürilmegi.

Constraste (fr.)

Контраст

Gapma-garşylyk – çeperçilik sungatynda ak we gara ýagtylygyň gapma-garşylygy we häsiýetleriň deňeşdirmesi.

Contrefort (fr.)

Контрфорс

Gapma-garşy güýç – binagärlikde agyr diwary saklamaga ýardam berýän, kese daýanç diwary.

Corinthean order

Коринфский ордер

Korinf sütüni (gadymy grekleriň Korinf atly şäheriniň ady bilen bagly) – kapiteline (aýynyň aýasy) akant gülüniň ýapragy we aýlaw towly nagyşlary bilen tapawutlanýan binagärlik sütüni.

Корпусная живопись (rus)

Carcase painting

Dykyz nakgaşçylyk – nakgaşçylykda goýy reňklemek, çalmak, dykyz ýerine ýetirmek; onuň reňki gaty galyň we kähalat güberçek durky saklaýar.

Sketch map (fr.)

Кроки

Çalt surat çekmek – tebigatyň şekilini çalt çekmek; pikiriňi galamda bahym suratlandyrmak. Bu söze rus dilinde “Nabrosok” diýilýär.

Hylon (gr. ağaç)

Ксилограф

Ağaç suratçysy, oýujy – agajyň ýüzünde şekil ýasaýan, surat çekýän suratkeş.

Ксилография (gr.)

Ağaç suratçylygy, oýmaçylyk – agajyň ýüzüne surat çekmek, şekil ýasamak sungaty.

Cubisme (fr.)**Кубизм**

Kubizm – XX asyryň başynda ýewropa şekillendiriş sungatynda dörän öndebaryjy geometriýa göwrümlerine üns berýän akym; göwrüminiň geometriýa düzümini açmaga hereket edýän suratkeşler (kubistler) zatlary ýuka gyraňlara paýlamaga ýa-da ony ýönekeý göwrelere çalymdaş etmäge, şara, konusa, kuba meňzetmäge ymtylýarlar. Ynha şu ýerden hem kubistler diýen at gelip çykýar.

Cursiva (lat.)**Курсив**

Çaltýazma – çaphananyň ýapgyt harplary. Olar golýazma harplaryna meňzeýär.

Kufi scripts**Купфические письма**

Kufi ýazgylary – Ýewfrat derýasynyň golaýynda ýerleşýän Kufi şäheriniň ady bilen baglanyşykly arap ýazuwynyň görnüşleri. Ol geometriýalaşdyrylyp ýazylýar. Şeýle ýazgylar binaçylyk bezeginde ýaýbaňlanýar.

Technique**Кундаль**

Kundal – usul. Munda belli bir gata palçykdan güberçek surat ýasalyp, esasy düşegi gara-gök reňk bilen, nagyslary bolsa inçe altyn boýag bilen reňklenip, onuň üstünden surat çekilýär. Bu usul orta asyrlar binagärliginde meşhurdyr.

Ring**Кузаги**

Ýüzük – binagärlikde, sütüniň aşagyndaky, bazanyň bolsa ýokarsyndaky ýerleşýän şar-ýüzük şekilli bölejik.

- L -

Labilis (lat)**Лабильный**

Durnuksyz – üýtgäp durýan, deňagramsyzyk, durnuksyzlyk; şekillendiriş sungatynda bir akyma boýun egmeýän, döredýän eserlerinde dürli-dürli çeperçilik häsiýetlerini ýüze çykarýan deňagramsyz suratkeş.

Labyrinthos (gr.)**Лабиринт**

Ötlem-ötlem jaý – 1) Gadymy Müsürde we Gresiýada çylşyrymly gurlan binalar. Onuň köp otaglary bolup, içine giren adama çykalgany tapmak kyn bolýar. 2) Çylşyrymly ýerleşen jaý, ötelge, ýol we başgalar.

Lavis (fr.)**Лавис**

Lawis – 1) şekillendiriş sungatynda, surat ýasamagyň görnüşi; suraty misiň ýüzüne kislota bilen suwlap çalynýar. 2) mis tagtasyndan basylyp alnan şekil, basma.

Lazorite**Лазурит (ar.)**

Lazurit – mineral, goýy gök, kähalatda ak we altyn çyzyk şekillerinde seýrek duşýan gymmatbaha daş.

Prussian blue**Лазурь (ar.)**

Lazur – aýyk-gök reňk, şeýle-de bu reňke meňzeş boýag.

Lakönismos (gr.)**Лаконичный**

Gysgalyk – 1) şekillendiriş sungatynda eseriň gurluşynyň sazlaşygy; 2) sada gurluşly, ýöne köpmanyly eser.

Lambrequin (fr.)**Ламбрекен**

Bezemek – 1) teatr sahnasynyň ýüzüni, äpişgeleriň we gapylaryň aralaryny dürli serişdeler bilen bezemek. 2) Äpişgeleriň we gapynyň ýokarsyny, jaýyň ýapgydynyň çykýan ýerlerini agaç oýmaçylygy bilen bezemek.

Landschaft (nem.)**Ландшафт**

Umumy görnüş – 1) umumy ýeriň görnüşi; 2) tebigaty şekillendirýän eser.

Lapidarius (lat.)**Лапидарный слог**

Daşa ýazylan, daş kesiji – gaty gysgaldylan söz; gadymy rimlileriň ýadygärliklerindäki ýazgylara çalymdaş, ilkibaşdan gysga we manyly söz.

Litography**Линогравюра**

Linoleum haşamçylygy – linoleum düşegini haşamlamak, eser döretmek.

Литография

Litografiýa, daşbasma – 1) haşamçylygyň görnüşi. 2) tekiz daşyň ýüzüne şekil ýasap, ýag suwuklygy çalnyp, aralyklar çygladylýar we olar boýaga ýokmaz ýaly bolýar. Şeýlelikde möhür görnüşinde köpsanly suratlary çykarmak bolýar.

Loggia (it.)**Лоджия**

Otag – jaý; bir tarapy aýyk bolup, jaýyň diwarynyň ýüzünde çuň ýerleşen otag.

Localis (lat.)**Локальный**

Ýerli, bir ýere häsiýetli – nakgaşçylykda şekillendirilýän bir zadyň esasy we üýtgewsiz reňki; tegmillerden aýry umumylyk, ýagny tebigatda ýagtylygyň täsiri, howa göwrümi, ýakyndaky zatlaryň şöhlelenmegi we başgalar.

Glazing**Лессировка**

Timarlamak – reňkiň aýklygyny gazanmak üçin nakgaşçylykdaky çeperçilik usul. Ol reňkleri açmak, päsgel berýän reňkleri gowşatmak we täze reňkleri döretmek üçin peýdalanylýar. Gadymy ussatlar şeýle usullary ýagly reňklerde peýdalanypdylar.

Mauseleum (lat.)

Мавзолей

Mawzoleý, kümmet – Kiçi Aziýanyň Galikarnes şäherinde m. öňki IV asyryň gurluşygy, Kariýa döwletiniň şasy Mawsolyň belli mazarynyň ady bilen baglanyşykly bolan binaçylykdaky mazarüsti gurluşyk.

Mauretania (lat.)

Мавританский стиль

Mawrlar usuly – gadymy musulman döwletleriniň, Günbatar - Demirgazyk Afrikanyň binagärligine deňişli; arkalar bilen häsiýetlenýän, gümmezleri we baý geometriýa nagyşlary bilen aýratynlanýan Ispaniýada mawrlaryň häkimligi döwrüne deňişli binagärligiň görnüşi.

Maiolica (it.)

Майолика

Maýolika – Malorka adasynyň ady bilen baglanyşykly, reňkli palçykdan ýasalan keramika önümi. Ol orta asyr Köneürgenç ýadygärliklerinde meşhurdyr.

Manierismo (it.)

Маньеризм

Çylşyrymlylyk– XVI asyryň Günbatar Ýewropa sungatyndaky akymy bolup, Gal-kynyşyň belent adamkärçilik medeniýetindäki öwrülişigiň tassyklan durnuksyzlyk, pajygaly durmuş we elýetmez güýjüniň häsiýetlenmesi.

Marina (it.)

Марина

Deňiz – deňziň şekilini suratlandyran eser.

Marinista (it.)

Маринист

Deňizi şekillendirýän – deňziň görnüşini şekillendirýän suratkeş.

Marquise¹ (fr.)

Маркиза

Ýapgyt – gün şöhesinden goranmak üçin gapynyň, balkonyň ýa-da äpişgäniň depesindäki berkitme, ýapgyt.

Marquise² (fr.)

Маркиза

Aýlaw daşy – aýlaw görnüşli almazyň bölegi; aýlaw çäýylan daşly ýüzük.

Мустаба (ar.)

Mustaba – Müsür faraonlarynyň m. öňki 2800-2250-nji ýyllardaky şalyk eýýamyna deňişli gabyrüsti ýadygärlikleriň ady.

Mastiche (gr.)

Мастихин

Şepbik – nakgaşçylykda eserde ýa-da suratkeşiň reňk tagtasynda boýaglary garmak, çalmak üçin pyçak.

Mattoir (fr.)

Matyap

Gural – bezegçilik, zergärçilik hünäriniň guraly. Ol nagyşlama, şekil basma üçin niýetlenýär.

Meandr (gr.)

Меандр

Egrem-bugram – Mendr derýasynyň ady bilen baglanyşykly. Gadymy Gresiýanyň sungatynda biçak giň meşhurlyga eýe bolan döwür ýa-da egri çyzyklardan düzülen geometriýa bezegi.

Megas+lithos (gr.)

Мегалит

Uly daşlar – gadymy binagärlikde, miladydan öňki 3-2-müňýyllyklar äpet daşlardan ybarat bolan mazar üsti ýadygärlikler. Ol dünýäniň köp döwletlerinde meşhurdyr.

Megaron (gr.)

Мегапон

Uly jaý – binagärliğin görnüşi, ikinji we üçünji müňýyllyklarda Gadymy Gresiýada üsti açyk otagly gönüburçly gurluşyk. Munda jaýyň ortarasynda ojak ýerleşip, jaýyň ýüzünde bolsa sütünler berkidilýär.

Big stones

Medaillon (fr.)

Медальон

Bukjajyk – zergärçilik bezeg önümi, bir zady gorap saklamak üçin (mysaly portret) sepli egri we tegelek şekildäki gutujyk.

Mainas (gr.)

Менгиры

Uzyn daş (breton) – megalit ýadygärlikleriniň biri bolup, aýratyn görnüşli, dikligine somaldylp goýlan daşlar. Kähalatlar olar gapma-garşy düzülip, birnäçe kilometre uzalyp gidýärler. Olar Demirgazyk-Günbatar Ýewropada, Aziýa we Afrikada, Sibirde we Kawkazda duşýar.

Pittura Metafisica (ital.)

Метафизическая живопись

Metafiziki nakgaşçylyk – bu özboluşly akym 1917-nji ýylda Italiýada Džordže de Kiriko bilen Karlo Karra tarapyndan döredilýär. Bu suratkeşler eserlerinde janly adamlara derek manekenleri we heykelleri ulanyp täsin dünýäniň çeper keşbini döredipdirler. Şeýle usullar bilen bu suratkeşler jadyly düşüň täsirini görkezmekçi bolupdyrlar. Olaryň käbir taslamalarynda sürrealizm akymyna meňzeşligi görmek bolýar.

Mosgue

Мечеть (ar.)

Metjit – binagärlikde, musulmanlaryň ybadathanasy.

Масляные краски

Ýagly reňkler, ýagly boýaglar – ösümlik ýagy bilen garylan boýaglar. Ýagly boýaglar ýagtylygyň we howanyň täsiri esasynda berkeýär. Olar gat-gat edilen kendiriň, agajyň, kagyzyň ýüzüne çalyp işlenýär.

Materiality

Материальность

Materiallyk, maddylyk – ачык-ýapyk, şöhle-kölege ýagtylygy; zatlaryň reňk baglylygyny öwüşginliligiň üsti bilen materiallyk häsiýeti bermek. Şekillendiriş sungatynda tebigatyň, adamyň, haýwanyň we başgalaryň hakyky janly häsiýetini bermek.

Minatet

Минарет (ar.)

Minara – musulmanlary namaza çagyrmak üçin metjidiň ýanynda ýerleşýän uzyn diň.

Miniatura (it.)

Миниатюра

Miniatýura – 1) Orta asyr golýazmalaryny bezeýän kiçi nakgaşçylyk şekilleri. 2) Kagyza, metala, piliň süňküne we başga materiallara ýazylyan inçe çeperçilik işleri, kiçi göwrümlü nakgaşçylyk eseri. 3) Bir zadyň kiçeldilme görnüşi.

Minimal art

Минимализм

Minimalizm – ABŞ-da 1960-1970-nji ýyllarda nakgaşçylykda we heýkeltaraşlyk sungatynda dörän akym. Adyndan mälim bolşy ýaly, bu sungat akymy umumy abstrakt, göni we gizlin, daşky bezegsiz we içki duýgusyzlygy jemleýär. Nakgaşçylykda we grafi-kada minimalizm monohrom (bir reňkli) matematiki çyzgylar gurluşynda ýerine ýetiril-ýär. Heýkeltaraşlar önümçilik serişdeleri bolan metaly, penoplasty, turbalary geometrik göwrümleri köpseriýaly ýerine ýetirmek üçin peýdalanýarlar.

Mobile (fr.), mobilis (lat.)

Мобиль

Üýtgeýän – kinetik sungatyň görnüşi, elmydama hereket edýän nepis eser. Özüniň gurluşy bilen elmydama hereketde bolup, howanyň ýagdaýyna görä üýtgäp durýan çyl-şyrymly düzülen gurluş. „Mobil“ diýen at amerikan heýkeltaraşy A.Kolder tarapyndan goýlup, hereketsiz heýkellerden tapawutlylykda dinamik gurluşyň özboluşly hereketini ýüze çykarmak kanunynyň öňe sürülmegidir.

Miniaturist

Миниатюрист

Miniatýuraçy – suratkeş; kiçi göwrümlü nakgaşçylyk eserlerini ýazýan ussat, mi-niatýuranyň awtory.

Moderne (fr.)

Модерн

Häzirki wagtky, täze – XIX-XX asyrlardaky Günbatar Ýewropa we amerikan sungatynda çeperçilik görkezmäniň umumy beýany. Ol gadymy binagärlikde bar bolan düzgünlere garşy hereket bolup, erkin täze gözlemlere, özbaşdaklyga, hyýaly pikirleri özleşdirmäge çalyşýan ugur. Çeperçilik sungatynda Modern nyşanally şahyranalyklar, gelşikli bezegler, sazlaşykly çyzyklar, özboluşly ösümlük nagyşlary.

Modernisme (fr.)

Модернизм

Täzeçillik – XX asyryň şekillendiriş sungatynda we edebiýatda umumy akymyň ady bolup, öňden bar bolan däpleriň garşysyna, ýönekeý umumylyga daýanmak, hakyka-tyň garşysyna kähalatda maksatsyz synagçylyk hereketleri bilen aýratynlanan ugur.

Mosaico (it.)**Мозаика**

Terme nagyş – 1) Metallar, ağaçlar, reňkli daşlar, aýna bölejikleri we başga-da materiallardan biri-birine gaty berk berkidilen, aýratyn ýerine ýetirilen bezeg ýa-da şekil. 2) Sungatyň görnüşi, şeýle düzülen eserler, bezegler.

Monotypy**Монотипия (gr.)**

Birgörnüşli – çapyň görnüşi; diňe bir basma şekili almak üçin metal tekizligine dürli reňkli boýaglar bilen elde surat çekmek.

Монохромный**Monochrome**

Bir reňkli – bir reňkde ýerine ýetirilen nakgaşçylyk eseri.

Monumentum (lat.)**Монумент**

Uly göwrümli dabaraly ýadygärlik – bir wakanyň, şahsyň ýadygärligine bagyşlanyp salnan binagärlik ýa-da heýkeltaraşlyk gurluşygy.

Monumentalis (lat.)**Монументальный**

Äpet göwrümli şekil, mahabatlandyryjy eser – özüniň äpet we geň galadyryjy gurluşygy bilen täsir edýän eser, bina. Şekillendiriş sungatynda diwar nakgaşçylygynyň, heýkeltaraşlyk sungatynyň we dürli gurluşyklaryň jemlenmegi.

Museum (lat.)**Музей**

Muzeý – şekillendiriş sungatynyň eserlerini, taryhy zatlary, ylmy durmuşy, önümçilik, oba hojalyk, belli şahslaryň durmuşyndan we ş.m. maglumatlary özünde jemläp, gorap, tomaşaçylara görkezip, işleýän ylmy-barlag ýa-da medeniýet edarasy.

Laminced painting**Многослойная живопись (rus.)**

Köpgatly nakgaşçylyk – ýagly nakgaşçylygyň möhüm usulynyň dürli görnüşlülige bolup, yzygiderli tapgyrlardan işi bölmegi talap edýär, reňkleriň guramagy üçin arakesme berilýär. Uly eserleri ýazmakda yzygiderli reňkleme usuly gaty peýdalydyr.

Моделировка**Modelling**

Göwrüm açmak – dürli ýagtylyklarda şekiliň we şekillendirilýän zatlaryň göwrüminiň güberçekligini gazanmak. Galamda ak-gara, boýagda reňkleriň üsti bilen zatlaryň göwrümini açmak.

Motif (fr.)**Мотив**

Bezegiň gurluşy – 1) Bir zadyň sudury, suratkeş tarapyndan şekillendirmek üçin saýlanýan tebigatyň şekili. 2) Amaly-haşam sungatynda esasy element gurluşyň bezelmegi bolup, ýagny ol yzygider gaýtalanýar.

Madrasah

Медресе

Medrese – musulman döwletlerinde ýokary bilim berýän dini okuw mekdebi.

Михраб (arap)

Mährap – Mekgä tarap gönükdirilen metjidiň diwaryndaky bezelen burç.

Мукарнас

Mukarnas – binagärlikde gümmeziň aşaky böleklerini bezemäge ýardam berýän güberçekli ýelkenler, şeýle-de diwar böleklerinde ulanylýan balykgulaklara çalymdaş güberçek gat-gat jaýyň girelgesindäki bezegler.

- N -

Sketch

Набросок (rus.)

Surat çekmegiň usuly – suratkeşiň tebigatda görýän zatlaryny çalt suratlandyrmagy. Bu surat umumylygyny, hereketiň, durkuň çäkliligini gazanmagy maksat edinýär. Özbaşdak çalt surat çekmegiň hem özboluşly täsiri bar, ýagny eseriň oň ýanyndan suratkeş kagyza pikirlerini jemleýär we ony ösdürýär.

Natura (lat.)

Натура

Tebigat - şekillendiriş sungatynda (adam, tebigat, zatlar) suratkeşiň görüp suratlandyran janly hakykaty. Tebigata seredip suratkeş öz ussatlyk duýgusyny ösdürýär.

Naturalisme (fr.)

Натурализм

Naturalizm (çendenaşa hakykata meňzetmek) – 1) XIX asyryň ahyrynda Ýewropanyň we Amerikanyň edebiýatynda we sungatyndaky akym (suratkeşler K.Mane, K.Menýe, K.Kolwis). Bu akym adam durmuşynyň, içki dünýäsiniň erkinliginiň, ykbalynyň oňat çözülmeginden gelip çykýar. Ol durmuşyň daşky görnüşini suratlandyryp, işini ylmy ýola ugrukdyrýar. Akym birhili däl tankydy, demokratik, sosial akymlardan bolup, peshally hem bolýar. 2) Durmuşy bolşy ýaly göçürmek we ş.m. degişlidir.

Natura (lat.)

Натуралист

Aşa tebigatçyl– tebigatda görüňän zatlary bolşundan aş meňzedip, eserini göçürip ýazýan suratkeş.

Nature morte (fr.)

Натюрморт

Jansyz tebigat – şekillendiriş sungatynyň görnüşi. Bu suratkeşiň gül dessesini, gök önümleri, gap-gaçlary, jansyz guşlary we ş.m. tertipli düzüp suratlandyrmagy.

Nekropolis nekros (gr.)

Некрополь

Öwlüýä – antik we Gadymy Gündogar dünýäsinde öwlüýä, mazarystan.

Neoimpressionnisme (fr.)**Неоимпрессионизм**

Täze duýgy – 1885-nji ýylda Fransiýada döran nakgaşçylyk akymy; arassa reňklerden aýratyn tegmiller bilen bezeg bermek ýaly nagyşlara (mozaika) çalymdaş eser ýazyş, suratkeşler dogry göwürümleri reňkli nokatlar bilen şekillendiripdirler, nakgaşçylyga arassa reňk bermegi başarypdyrlar.

Nervure (fr.)**Нервюра**

Gapyrga – binagärlikde sütünlerden ýapgyda deňiş gapyrga çalymdaş ýylmanan güberçekler.

Nef (fr.)**Неф**

Nef, gaýyk – hristian ybadathanasynda jaýyň uzaldylan bölegi; uly nefleriň, arkalar ýa-da sütünler bilen gapdalky neflere uzap gitmegi. 2) uzaldylan jaý, onuň içki görnüşi.

Poset**Посетчик**

Suratyny çekdirýän adam – suratkeşiň önünde dürli hereketlerde durýan adam. Bu suratkeş üçin adam tebigatyny öwrenmäge uly kömek berýär.

Неоклассицизм (fr.)**Nioclassicism**

Täze klassisizm– XIX asyryň ikinji ýarymyndaky we XX asyrdaky çeperçilik hadysalaryny, gadymy sungatyň däplerini we Galkynyş eýýamynyň sungatyny gaýtalamak häsiýetlidir. Bu akymyň döremegi “Ömürlük” diýen estetiki baýlygyň garşysyna hakykat gapma-garşylygyny we harasaty goýýar. Onuň wekilleri nemes nakgaşlary H.Mare, A.Feýerbah, heýkeltaraş A.Hildebrand; fransuz – binagäri O.Perre, germaniýadan – P.Berens; Russiýada W.Žoltowskiý, I.Fomin; heýkeltaraş A.Matweýew, Fransiýada heýkeltaraş A.Maýol. Bu akymda meşhur nakgaş P.Pikassoda işläpdir.

Nishe(fr.)**Ниша**

Nişa (tagça, diwaryň içine oturdylyan bölek)– wazalary, heýkelleri ýerleşdirmek üçin diwaryň ýüzündäki çuňluk.

- O -

Obeliskos (gr)**Обелиск**

Ýadygärlik – piramida şekilinde ýokarlygyna inçelip gidýän gyraňlanan sütün guruluşygy, ýadygärlik.

Образ (rus.)

Obraz, çeper keşp – sungatda hakyky hadysany açýan (göwürüm) görnüş, çeperçilik hakykaty şöhlendirýän göwürüm. Şekillendiriş sungatynda çeper keşbiň tebigatyny we adamyň içki duýgularyny maksatly açyp görkezmeği.

Объем

Volume

Göwrüm – bir zadyň düzülişiniň we ýerleşişiniň dogry bolmagy, başgaça aýdylanda öwrüme reňk bermek arkaly öwüşgin, ýagtylyk, ýarymýagtylyk, öz kölegesi düşýän şöhlemenme esasynda tapawutlandyrmak.

Опух (gr.)

Оникс

Oniks – gara we ak gatlaklar gezekleşen agata daşynyň görnüşi, ýarym gymmatba-ha daş – mineral.

Op art (iňl.)

Op арт

Optika sungaty – optika görnüşli reňk öwüşginleriniň bezeg maksadynda ulanyly-ýan häzirki döwrüň sungat akymy.

Order (nem. Ordo-lat.)

Ордер

Order (düzgün, sütün) – aýratyn arhitrawy, frizi we tejegory saklamaga ýardam berýän jaýyň gurluşygynyň daýanç sütüni; nusgawy binagärlikde orderler şeýle tapa-wutlanýarlar: dorik, uonik, korinf, toskan we başgalar.

Aureole (fr.)

Ореол

Altyn çäýylan – 1) Bir zadyň daşyndan ýagtylygyň nurlanma şekili. Mysal üçin, dini sungatda adamyň kellesiniň daşyndan aýlanýan ýagty tegelek şekil (nimb.); 2) Mu-kaddes zadyň daşynyň nurlanmagy; 3) biriniň daşyna şöhrat we hormat aýlanmagy.

Orientalis (lat.)

Ориентальный

Gündogarly - Gündogar döwletlerine häsiýetli; gündogarly.

Ornamentum (lat.)

Орнамент

Nagyş, bezeg – nagyş, gül. Birmeňzeş yzygiderlilik we düzgüni saklap, geome-triýa ýa-da şekiller arkaly düzülen bezegler; reňkde, galamda, heýkeltaraşlykda ýa-da amalyhaşam sungatynda giňden ulanylýar. Ol binagärlikde hem meşhurdyr.

Eau-forte (fr.)

Офорт

Azot kislotasy – köpsapar awlanyp, ýagny siňdirmek ýoly bilen çuň möhürlenme, haşamlama usuly; misiň ýa-da sinkiň ýüzüne oýulyp surat goýulmagy. Kislotada bilen awlanyp oýmalanma arkaly möhürlenme.

Офортист

Ofortçy suratkeş – şekillendiriş sungatynyň grafika ugrunyň ofort usulynda azot kislotasy bilen işleýän suratkeş.

Oshros (gr.)

Охра

Sarymtyk, öçügsi, mele - sary reňkli dürli öwüşginlerden ybarat tebigy mineral boýagy. Onuň özi palçykdan bolup, demir-limonit, getit ýaly wajyp mineral boýaglaryndan güýçli baýlaşandyr.

- P -

Pawillon (fr.)

Павильон

Çadyr – 1) Köşk seýilgähiniň uly bolmadyk ýeňil gurluşygy. 2) Teatrda - otagyň, öýüň içini şekillendirýän bezeg.

Pagoda

Пагода (sanskrit)

Ýbadathana - Hytaýyň, Ýaponiýanyň, Hindistanyň we başga Gündogar we Günorta-Gündogar Aziýanyň köpgatly dini ýa-da çadyrlara çalymdaş görnüşli hindileriň we butparazlaryň ybadathanasy.

Palatium (lat.)

Палата

Köşk – Gadymy Rimde baý ýaşayan şahsyýetiň öýüniň, gadymy köşgüň ady.

Palaffitta (it.)

Палифити

Pürsli jaýlar – batgalykda ýa-da suwuň üstünde diregli gurulýan ýaşayyş jaýlary.

Palazzo (it.)

Палаццо

Köşk – orta asyr italýan binagärligine häsiýetli jaý, köşk.

Paille (fr.)

Палевый

Öçügsi sary – (açyk mele gyzy) çala öwüşginli öçügsi sary reňk.

Palette (fr.)

Палитра

Reňk tagçasy – 1) Nakgaşlaryň reňk garmak üçin ulanylan tagçasy. 2) Reňk toplumy; eserdäki reňk ýygyndysynyň baglanşygy. Oňa “reňke baý”, “öçügsi reňkli”, “bir-meňzeş reňkli” hem diýýärler.

Palladium (lat.)

Палладий

Palladiý – gadymy grekleriň we rimlileriň ynanjyna görä, şäheri goraýan Afina Palladiý uruş hudaýy hasaplanypdyr.

Palmette (fr.)

Пальметта

Palma ýapragy – palma ýapragynyň görnüşine meňzedilen heýkeltaraşlyk we nakgaşçylyk bezegi.

Panneau (fr.)**Панно**

Panno – 1) Nagyş bilen örtülen diwaryň, potologyň ýüzi nakgaşçylyk ýa-da heýkeltaraşçylyk usuly bilen bezelýär. 2) Diwaryň haýsy-da bolsa bir meýdanyny tutýan kendirdäki eser.

Pan horama (gr.)**Панорама**

Görnüş, daş-töwerek – 1) Ýeriň ýokardan açylan görnüşi. 2) Birinji meýdany göwrümlü uly ölçegdäki eser;

Pendentive**Парус**

Ýelken- jaýyň gümmezli örtügindäki gurluşyk; ol göwrümiň dört diwardan sekiz gyraňly barabana, ýagny binanyň boýnuna, soňra bolsa gümmeziň daýanç halkasy bolan tegelek aýlawyna geçmegi emele getirýär. Ýelkenler öz göwrümleri we görnüşleri boýunça köpdürlüdür.

Pan theos (gr.)**Пантеон**

Hudaýa bagyşlanan jaý – 1) Gadymy grekleriň we rimlileriň ähli hudaýlara bagyşlanyp gurlan ybadathanasy; 2) Meşhur adamlaryň guburhanasy.

Passe-partout (fr.)**Паспарту**

Hemme ýerinden geçýän – portretiň, haşamlanan suratyň daşyna gelşik berýän daşlyk.

Pastel (fr.)**Пастель**

Pastel, (hamyr) – boýaglardan, hekden we başga baglaýjy goşundylardan taýýarlanan ýumşak reňkli galamlar.

Pastillage (fr.)**Пастилаж**

Heýkel – ýenjilen we ýakylan palçykdan ýasalan heýkeltaraşlyk eseri.

Pastoso (fr.)**Пастозность**

Dok ýazylmak – ýagly, dykyz tegmiller bilen ýazylan nakgaşçylyk eserleriň durkunyň aýratynlygy (Türkmenistanyň halk suratkeşi Çary Amangeldiýewiň eserleri oňa mysal bolup biler)

Pathos (gr.)**Пафос**

Duýgy, janypkеşlik – janypkеş; tolgunmak; beýiklik.

Paysage (fr.)**Пейзаж**

Ýer, tebigat – 1) Haýsy-da bolsa bir ýeriň umumy görnüşi. 2) Şekillendiriş sungatyndaky žanrlaryň biri.

Peysageste (fr.)

Пейзажист

Tebigatçy suratkeş – tebigatyň görnüşini şekillendirýän suratkeş.

Penal (nem.)

Pergamos (gr.)

Пергамент

Pergament (Kiçi Aziýada Pergam şäheri) – 1) üýtgeşik usulda taýýarlanan haýwanyň derisi. 2) şeýle materialda taýýarlanan gadymy golyazma. 3) suw, ýag geçirmeýän üýtgeşik görnüşli kagyz.

Peripteron (gr.)

Периптер

Gapdal sütinler, çar tarapy perli – ähli tarapdan sütinler bilen gurşalan, antik döwrüň ybadathanasynyň aýratynlygy, jaýy.

Пештак

Front entrance

Öňdäki girelge – jaýyň girelgesiniň binagärlik bezegi.

Передвижники (rus.)

Hereket edýänler – XIX asyryň 70-nji ýyllarynda ýyllarda rus suratkeşleri I.Kramskoý, G.Mýasoýedow, H.Ge we W.Perow tarapyndan öňe sürülen demokratik çeperçilik birleşmesi. Olaryň ilkinji sergisi 1871-nji ýylda açylýar. Olaryň döredijilik maksatnamasynyň ösmeginde sungaty öwreniji W.Stasowyň gaty ummasyz goşandy bardyr. P.Tretýakow bu suratkeşlere elmydama maddy taýdan ýardam edipdir.

The Itinerants

Perspective

Перспектива

Giňişligi şekillendirmek – 1) Dürli zatlaryň ölçeginiň we göwrüminiň belli uzaklykda üýtgeýän ýaly bolup görünmegi. Dünýädäki hakykatyň, barlyklaryň ýüze çykmasynyň bir görnüşi. Zatlaryň daş görnüşiniň kiçelýän ýaly, reňkiniň üýtgeýän ýaly görünmegi. 2) Ylymda, adamyň gözünüň görýän zatlaryny kanuna laýyklykda we aýratynlykda öwrenmek. 3) Çeperçilik önümçiliginde seredip, ýagny, zatlaryň göwrümini göz bilen ýa-da çen bilen şekillendirmek.

Пилон (gr.)

Pylon

Sütün – pürsi özünde göterýän gönüburçly kesimli äpet sütün.

Пилястра

Pilaster

Diwar sütüni – binagärlikde ýarym göwresi öňe çykyp duran gönüburçly sütün.

Pyramis (gr.)

Пирамида

Piramida – binagärlikde esasy (dörtgyraňly) inedördül, burçlary ýokarky merkezde birleşýän gadymy müsür şalarynyň gabyrusti ýadygärligi.

Plakat (nem.)

Плакат

Habarnama – plakat. Bu bir hadysany, wakany jar edýän ýa-da syýasaty wagyz-nesihat edýän grafika sungatynyň görnüşidir.

Planchette (fr.)

Планшет

Agaç tagta – ýörite surat çekmek üçin taýýarlanan dörtburçly tekiz agaç tagta.

Plastike (gr.)

Пластика

Nepislik – 1) Göwrümi emele getirýän eser, sungatyň görnüşi (heýkeltaraşlyk, oýma we ş.m.) 2) Gelşikli we owadan hereketdäki şekiller.

Plastilina (it.)

Пластлин

Ýelimleýän – heýkeltaraşlyk pudagynda ulanylýan üpürjik ýagly goşundylardan ybarat bolan palçyk, serişde.

Plasnikos (gr.)

Пластичный

Nepis, gelşikli – 1) deňölçegli, baglanyşykly, täsin, nepis, akymly, ýumşak;

Plafond (fr.)

Плафон

Binanyň belent pürsi – binanyň içki otagynyň depesi ýa-da onuň bölegi. Onda nakgaşçylyk ýa-da heýkeltaraşlyk bezegi ýerleşýär.

Plein air (fr.)

Пленер

Erkin howa – aýyk howada surat çekmek (ussahanadaky nakgaşçylyga gapma-garşylyk), aýyk howada suratkeşiň dürli öwüşginler bilen tebigaty hakyky bolşy ýaly öwrenmegi, howa çuňlugyna, reňkleriň baýlygyna üns bermegi.

Plinthos (gr.)

Плинт

Plint – binagärlikde, inedördül tagça. Ol sütünleriň daýanjynyň (bazanyň) aşagyn-daky bölek bolup hyzmat edýär.

Pelure (fr.)

Плюр

Aýdyň kagyz – daşbasma önümçiliginde ulanylýan, ýörite ýelim gatlagy bilen üsti örtülen aýdyň kagyz.

Poser (fr.)

Позировать

Hereketsiz durmak – belli bir ýagdaýda suratkeşiň ýa-da surata alynýan pursatda adamyň hereketsiz durmagy. Özüne çekmek, bir ýagdaýda durmak.

Poligraphiýa (gr.)

Полиграфия

Köprüzma – bir şekiliň kän mukdarda göçürmesini almak üçin tehniki serişdeleriň jemi (harplaryň bellikleriň, suratlaryň we nutuklaryň, kitaplaryň, suratlaryň, žurnallaryň, gazetleriň we beýlekilei köpeltmegiň çap usuly, gönüşi).

Polymorphos (gr.)

Полиморфный

Köpdürli – köpdürli göwürmlerde duş gelýän kalsiý-aragonit, grafit-almaz ýaly serişdeler.

Polishroms (gr.)

Полихромия

Köpreňkli – binagärlikde, heýkeltaraşlykda, amaly-haşam sungatynda dürli reňkleriň zatlara ulanmagy we köpdürli boýaglaryň aýratynlygyna baglylykda – köpreňkli bolmagy.

Pompeux (fr.)

Помпезный

Güberçek – güberçek, bezemen, ýalkymly, dabaraly.

Poncer

Понсировка

Syýanyň görnüşi (fr.) – asyl nusganyň çyzygy boýunça ak kagyzyň deşijeklerine düşýän galam işleriniň göçürmesinde kömür tozanjyklary.

Pop-art (fr.)

Поп-арт

Pop-art – häzirkizaman öňdebaryjy şekillendiriş sungatyndaky akym; hakyky zatlary, şekilleri, habarlary we başgalary ulanmak arkaly bu akymyň wekilleri hakykaty özleriçe düzýärler we wagyz edýärler.

Porta (lat.)

Портал

Derweze – 1) binagärlikde П göwürimli jaýyň ýüzündäki öňe çykýan girelge.

Porticus (lat.)

Портик

Esasy girelge – binagärlikde jaýyň öňe çykýan bölegini emele getirýän, sütünlere we arkalara daýanýan ýapgyt.

Portrait (fr.)

Портрет

Portret – adamyň ýa-da topar adamlaryň nakgaşçylykda, heýkeltaraşlykda, grafikada şekili, keşbi.

Postamentum (lat.)

Постамент

Ýadygärligiň, sütüniň esasy – binagärlikde sütünleriň esasy, heýkeltaraşlykda ýadygärligiň esasy.

Post (lat.)

Постимпрессионизм

Çuňňur duýgy – XIX asyryň ahyrlynda Fransiýa döwletinde dörän sungat akymy (duýgy akymy). Nakgaşçylykda onuň görnükli wekilleri Pol Gogen, Winsent Wan Gog dağylar pursatlaýyn duýgy (impressionizm) akymyndan tapawutly öz maksatlaryny adam tebigatyna örän içgin hem-de çuňňur öwrenmäge çalyşýarlar we tolgundyryjy eserleri döredýärler.

Primitivus (lat.)

Примитивный

Ýöntem, iň irki, sada – umumy gurluşy boýunça sada düzülen we ýönekeý göwrümlerde görkezilen sungat eseri.

Projectus (lat.)

Проект

Proýekt, taslama – amaly iş çyzgylary, hasaplar, binanyň täze döredilen taslamasy, enjamlar, suratlar we başgalar.

Propulon, propulain(gr.)

Пропилен

Derweze manysynda – äpet gurluşyk, şähre girelgäni bezeýän binagärlik birleşmesi. Mysal üçin, gadymy grek binaçylygynda Afina Akropolynyň girelgesi.

Proportio (lat.)

Пропорция

Deňölçenme, deňölçegli – biri-birine we umumylyga ölçegiň bölekleriniň deň gelmegi, bölek ölçegi. Suratkeş dürli görnüşli ölçeglerde zatlaryň we şekilleriň göwrümini kesgitlemän, eýsem eseriň gurluşyny-da doly öwrenýär. Oňa, kagyzyň tekizliginiň tapylmagy, ölçegiň şekiliniň arka sudura baglanyşmagy, toparlar, göwrümleriň biri-birine baglanyşmagy we beýlekiler degişli.

Проторенессанс (it.)

Ilkinji galkynyş – Italýan sungatynyň taryhyndaky iň ösen eýýam (XIII asyryň ahyry XIV asyrlaryň başlary). Olar antik däpleri öwrenmek; hakyky joşgunly durmuş akymlary, ýokarky gatlaklaryň ösmegine gelmegi.

Proto – renaissance

Profil (fr.)

Профиль

Gapdal tarap, gapdal görnüşi - adamyň ýüzüniň ýa-da bir zadyň gapdal görnüşi.

Ponceau (fr.)

Пунцовый

Açyk gyzył, al gyzył – açyk gyzył boýagynyň (fransuzça) görnüşi.

Purism

Пуризм (fr.)

Purizm – Fransiýada 1910-1920-nji ýyllarda dörän Günbatar Ýewropa nakgaşçylygyndaky akym. Puristler (A.Ozanfan, Ş.Le Korbýuzýe) durmuş esbaplarynyň ýönekeý şekilini suratlandyrmak bilen, nakgaşçylyk pudagyna sadalygy we maşyn eýýamynyň düzgünlerini girizmek isläpdirler.

Purpura (lat.)

Пурпур

Gyzyl melewşe – 1) gyrgyzy balykgulaklardan alynýan gymmatbaha gyzył melewşe boýag reňki. Ol mata önümçiliginde giňden ulanylýar; 2) goýy gyzył ýa-da açyk gyzył melewşe şöhleli reňk.

Piedestal (fr.)

Пьедестал

Ýadygärlik münberi – ýadygärligiň, sütüniň, heýkeliň oturdylan münberi.

Proskenion (gr.)

Проскений

Sahnanyň diwary – 1) Gadymy grek taryhynyň klassyk eýýamynda (m. öňki V-IV aa) ilki başda aktýorlaryň eşik çalyşýan otagynyň öňi; öňde gurulan onuň diwary ýa-da oňat bezelen diwary; 2) Ellin döwriň teatrýnda (m. öňki IV I -aa) sahnanyň ortasynda daşdan ýasalan gurluşyk. Onuň üçeginde gaýgyly sahnalar goýlupdyr.

Podium (lat.)

Подиум

Beýgeltmek, münber – gadymy rimlileriň binaçylygynda öň tarapyndan basgançakly ybadathananyň esasy, şeýle-de tomaşa jaýynda imperatoryň we onuň egindeşleriniň oturýan kürsüleriniň beýgeldilmegi; heýkeltaraşlaryň, suratkeşleriň öňünde durýan adamyň beýgeldilmegi.

Prae (lat.)

Прерафаэлиты

Rafaelden öňki – X asyryň ortalaryndaky iňlis nakgaşçylyk mekdebi. Onuň öwrenijisi Jon Peskin bolupdyr. Bu akymyň wekilleri irki Galkynyş eýýamyndan (XIV-XV asyrlar), ýagny suratkeşleriň Rafaelden öňki döwürdäki sungatyna uýupdyrlar.

Pretentieux (fr.)

Претенциозность

Talapkärcilik – gopbamsylyk, honanbärsilik, talapkärçilik.

Propaganda (lat.)

Пропаганда

Ýaýratmak, wagyz etmek, jar etmek – ylmy, bilimi, gözýetimi, maksady çuňňur düşündirmek we ýaýratmak. Köpçülige maksadalaýyk täsir etmek.

Original

Подлинник (rus.)

Asyl nusga- çeper eseriň asyl nusgasy. Suratkeşiň döreden eseri.

Pente... (gr.)

Пентаптих

Baş bölek, başem eser – baş bölekden düzülen bir eser.

Pointilisme(fr.)

Пуантилизм

Nokatlama sungaty – Fransiýada dörän çeperçilik (neoimpressionizm) akymyna degişli. Nakgaşçylyk eserlerini nokat şekilli tegmiller bilen ýazmak.

Plaque (fr.)

Плакетка

Ýuka tekizlik – 1) Gönüburçly ýa-da şoňa çalymdaş göwrümli metal; 2) Durmuş zatlaryny, mebel bezegini ýerine ýetirmäge niýetlenen güberçek şekilli (demirden, kera-mikadan we başg.) ýuka tekizlik.

Peristylon (gr.)

Перистиль

Sütünler aýlanan – Gadymy Gresiyanyň binagärligindäki howlynyň, seýilgähiň, galereýanyň, meýdançanyň daşyna aýlanan sütünler.

- R -

Raccourcir (fr.)

Ракурц

Gysgaltma – tekizlikdäki zadyň şekil bölejiginiň tomaşaçydan daşlaşýan aralygynyň gysgaldylmagy.

Rastro (lat.)

Растр

Gazamak – grafika sungatynda şekiliň we bezegiň nokatlar hem-de çyzyklar arkaly dürli tekizliklerde ýerine ýetirilmegi. Ol neşir işiniň usuly hökmünde döräp, soňra suratkeşlere kitap bezemekde, plakat işlerinde, şeýle-de fotorealistleriň nakgaşçylyk eserlerinde peýdalanylypdyr.

Rei Bkohle (nem.)

Рашкуль

Kömürgalamy – reýsfedere (kömür gysyjy) dakylan surat çekmäge nietlenen agaç galamy.

Realis (lat.)

Реализм

Hakykat – sungatda we edebiýatda durmuşy dogry we doly açmagy öňünde wezipe edinýän akym.

Ратуша

Taun hall

Dolandyryş jaýy – Günbatar ýurtlaryň orta asyrlardan mälim bolan şäher häkimliginiň iş dolandyryş edarasynyň jaýy. Onuň binasy kaşan we döwrebap gurulýar.

Рабад

Şäher etegi – araplar gelenden soňra feodal şäherleriniň senetçilik toplумы. Şäheriň etegindäki söwda merkezi.

Рабат

Rabat

Harby şäherçe – Isgender Zülkarneýiniň döwründe peýda bolan harby şäherçe ýa-da berkitmeli kerwensaraýlar.

Reservage (fr.)

Резерваж

Reňkleme – öňünden ýag bilen çalnyp, suratyň üstünden reňkli palçyk örtülen iki reňkli küýze önümi. Önüm ýeňil ýakylanda ýag ýanýar we iki reňkli suratyň ýüzüne syrça çalyp ikinji gezek ýakylýar.

Relief (fr.)

Рельеф

Güberçek – güberçek nagys, gabarçakly şekil. Ýeňil gabardylyan şekile barelýef; güýçli gabardylyan şekile gorelýef diýilýär.

Резьба (rus.)

Firetwork

Oýma – oýmagärlik, nagys salmak usuly. Agajyň, daşyň, süňküň ýüzüne oýup çeper nagys salmak usuly, çeper sungat.

Renaissance (fr.)

Ренессанс

Galkynyş – 1) Italiýada XIV asyrdan, beýleki Günbatar döwletlerinde XV-XVI asyrlarda döwrän jemgyýetçilik, syýasy we medeni hereketler; Galkynyş döwri özüniň beýik açyşlaryny edebiýatda we sungatda gadymy grekleriň we rimlileriň medeniýetine daýanmagy esasynda beýik alymlaryň döremegine getirýär. Olar Petraska, Bokkaçço, Kopernik, Jordano Bruno, Mikelanjelo, Rafael, Leonardo da Winçi we başgalar. 2) Gotika äheňini çalşan we grek-rimlileriň binaçylygynyň äheňini kabul eden, sungat äheňi.

Re productio (lat.)

Репродукция

Önümçilik, eser – 1) Çaphana neşiriniň üsti bilen çeper eseriň suratlandyrylan nusgasy. 2) Eseriň surata düşürilen görnüşi.

Restauratio (lat.)

Реставратор

Rejeleýji – 1) Köne binanyň durkuny öňki kaddyna getirmek boýunça rejeleýiş işleriniň hünärmeni. 2) Şekillendiriş sungatynyň eserlerini, amaly-haşam sungatynyň önümlerini rejeleýji suratkeş.

Restauratio (lat.)

Реставрация

Rejeleme, dikeltme – köne binany, gadymy ýadygärlikleri saklamak, rejelemek, öňki kaddyna getirmek.

Reflexus (lat.)

Рефлекс

Şöhlemenme – 1) Nakgaşçylykda bir zadyň güýçli ýagtylanmagynda reňkleriň kölegesiniň gapdal zatlarynyň ýüzüne düşmegi. Günün ýagtysynyň düşmegi bilen zatlarda açyk reňk şöhlesi döreýär. 2) Galamda çekilen suratda – ýagtynyň şöhlesiniň bir zatdan beýleki bir zadyň kölegeli bölegine düşmegi.

Riegel (nem.)

Ригель

Kese berkitme – 1) kese ýerleşdirilýän gurluşyk düzüminiň bölegi. Ol karkasly jaýlarda sütünleri baglanyşdyrýar. 2) Kilt, zülpe, sürme.

Рисунок

Drawing

Surat – galamda inçe çyzyklar, tegmiller esasynda haýsy-da bolsa şekiliň suratyny çekmek. Serişdeleriň aýry baglanyşygy bilen suratda göwrümiň nepisligini, reňk öwüş-

ginini we kölege aýratynlyklaryny kesgitlenýär. Surat bir durkda, ulurak ýa-da kiçiräk baglanyşan reňkler bilen düzülýär.

Rhythmos (gr.)

Ритм

Sazlaşyk – eseriň taslama gurluşynyň görnüşi. Onuň ýönekeý görnüşi haýsy-da bolsa bölekleriň deňölçegli gezekleşmesini ýa-da gaýtalanmasyny görkezýär (zatlar, göwrümler, nagşyň bölekleri, reňkler we başgalar).

Rocaille (fr.)

Рокайль

Balykgulak – 1) XVIII asyryň başyndaky Ýewropa sungatyna mynasyp, balykgulak görnüşli nagş. 2) rokoko diýmekligiň hem manasynda düşünmek bolýar.

Rococo (fr.)

Рококо

Rokoko – esasan, Fransiýada Lýudowik XV döwründe ösen we XVIII asyryň başlarynda dörän, binagärlik we bezeg sungatyndaky akym.

Romanus (lat.)

Романский

Romanlaryňky – gadymy rimlileriň medeniýeti bilen baglanyşykly; X-XIII asyrlar irki orta asyrlar eýýamynyň Günbatar Ýewropa sungatynyň akymy; binaçylykda ýönekeýligi, ykjamlygy we belentligi, şekillendiriş sungatynda ýönekeýligi we göwrüminiň açyk tekizligi bilen tapawutlanýar.

Romantisme (fr.)

Романтизм

Romantizm – XIX asyryň birinji ýarymynda ýewropalylaryň sungatyndaky akym, ol ilkinji orunda ýekeligi çykaryp, ony maksatly ýörelgelere iterýär.

Rotonda (it.)

Ротонда

Togalak – binagärlikde, köplenç halatda sütünli, gupba bilen ýapylan, togalak gurluşyk.

Rubin (nem.)

Рубин

Gyzyl – gyzyl reňkli mineral; gyzyl öwüşginli gymmatbaha daşy, ol 1-nji derejeli bolup, sagatlarda we dogry mehanizmlerde ulanylýar.

Руст (lat.)

Rustik stone

Ýylmanmadyk – binagärlikde, tekiz ýylmanmadyk daş.

Rusticus (lat.)

Рустика

Ýylmanmadyk – binagärlikde, örümiň ýa-da diwar daşynyň tekiz ýylmanmadyk we gödek ýüze çykyşy.

Sanguine (fr.)

Сангина

Galam – ýumşak gara-gyzyl galam: şeýle usulda çekilen surat.

Santalón (gr.)

Сандал

Sandal – gyzyl ýa-da sary reňk boýagy; ol sandal agaçlarynyň ownugyndan alynýar.

Сиена

Sienna

Siýena – Italiýanyň Siýena şäheriniň ady bilen baglanyşykly boýag.

Silhouette (fr.)

Силует

Siluet – 1) XVIII asyrdaky ýaşan fransuz ministri E. de Siluetiň ady bilen baglanyşykly, ýagny onuň gülkünç şekiliniň kölegesi, gapdal suratlanmasy esasynda suratkeşlik pudagynda döran usul; 2) zadyň daşky çyzygy; 3) bir reňkde we tekizlikde şekillendirilen adam şekili.

Symbolon (gr.)

Символ

Nyşan – haýsy-da bolsa bir zadyň keşbini, düşüňjesini, maksadyny aňladýan nyşan; haýsy-da bolsa bir maksady özünde jemleýän çeperçilik keşp.

Символизм

Symbolism

Nyşanalyk – XIX asyryň ahyrynda edebiýatda we çeperçilik sungatynda döran akym. Bu akyma eýerýän suratkeşler realizmi inkär edip, nakgaşçylyk sungatynyň diňe onuň pikir döretmeginiň we ruhy ýagdaýy açyp görkezmegini dogry hasaplapdyrlar. Bu akymyň wekilleri, köplenç, dini we rowaýaty eserleri ýazypdyrlar.

Synthesis (gr.)

Синтез

Baglanyşma – 1) bir zady, hadysany bütewiliginde, birliginde we bölekleriniň arabağlanyşygynda öwrenýän usul; 2) nakgaşçylykda reňkleriň özara sazlaşygy.

Сагана

Sagana

Sagana – musulman mazarlarynda, gabryň üstünde kerpiçden örülen gümmezjik.

Сардоба

Sardoba

Sardaba – üsti gümmezlenip örtülen suw saklanýan howuz ýa-da gar saklanýan ýer. Orta asyrlaryň şeýle gurluşygy Mary welaýatynyň ýadygärlikler toplumynda saklanypdyr.

Sentiment (lat.)

Сентиментализм

Duýgy – XVIII asyryň günbatar sungatyndaky akym, ol akylýň göreldesine eýerip, durmuşyň ösüşinden nägilelik bildirmegi öňe sürýär. Ýönekeý adamyň duýgusyny öz içine almak bilen, ony ösdürmäge çalyşýar.

Сталактиты**Stalactite**

Gabarçaklar – binagärlikde, ýadygärlikleriň girelgesinde ýa-da içki otaglarynyň burçlarynda gabarçak öýjükleri emele getirýän bezegler.

СульсTupe ot arap writing

Suls – arap harplarynyň süýndürilip ýazylmagy.

Суфа**Sofa**

Sufa – palçykdan edilen oturgyç, seki ýa-da meýdança.

Скульптура (lat.)

Heýkeltaraşlyk – göwrümlü şekilleri döredýän, giňişlik sungatynyň bir görnüşi – ýasama, bejertme, ýumşak çig önümlerden (palçyk), daşdan çapylan, agaçdan kesilen ýa-da бүрүнчен, gipsden we şuna meňzeş önümlerden guýlup ýasalýan şekillendiriş sungatynyň pudagy.

Smalto (it.)**Смальта**

Syrçaly aýna- reňkli şöhle geçirmeýän aýna, onuň göwrümi kubik ýa-da tekiz tekje görnüşinde bolup, mozaika işinde ulanylýar. Bu usulda Gadymy Rimde we orta asyr Wizantiýanyň köşk we ybadathanalarynyň diwarlaryny bezäpdirler. Smalta önümçiligi XVIII asyryň ortalarynda Russiýada M.W.Lomonosow tarapyndan esaslandyrylypdyr.

Statuette (fr.)**Статуэтка**

Kiçi heýkel – adam we haýwanat dünýäsi bilen baglanyşykly kiçi heýkeljik.

Statua (lat.)**Статуя**

Heýkel- belent esasyň üstünde dikeldilen adam ýa-da haýwan şekiliniň heýkeltaraşlyk görnüşi.

Staffage (nem.)**Стаффаж**

Ikinji orunly- nakgaşçylyk taslamasynda ikinji orunly zat, ýagny tebigat žanrynda döredilen eserde adamyň şekili.

Stessa (ital.)**Стека**

Gural - heýkeltaraşlykda, üstki gatlagy işlemek üçin peýdalanylýan gerekli gural.

Stele (gr.)**Стела**

Sütün - güberçek şekilli we ýazgyly ýa-da tekiz daşly sütün.

Stereobates (gr.)**Стереобат**

Jaýyň esasy – antik binagärliginde basgançakly jaýyň esasy. Onuň ýokarky bölegine stilobat diýilýär.

Стилизация (rus.)

Belli akyma uýmak – 1) Haýsy-da bolsa belli bir ugruň daşky görnüşlerine, mysal üçin klassisizme meňzetmek; 2) amaly-haşam sungatynda çeperçilik şekilleriniň nagyş görwürmlerine boýun bolmagy.

Stylobates (gr.)

Стилобат

Stilobat – gadymy binagärlikde jaýyň esasynyň (stereobatyň) ýokarky basgançagy.

Stylus (gr.)

Стиль

Tagam, äheň, akym – sungatda we edebiýatda belli bir döwürüň ýa-da akymyň maksadyny we çeperçilik işlenen jemini çeper usullaryň üsti bilen görkezmek.

Статичность (rus.)

Statik nature

Durnuklylyk – güýçli sözüniň garşydaşy-rahatlyk, gymyldamaýan ýagdaý. Durnuklylyk eseriň esasy pikiriniň keşpli çözgüdine-de degişli bolup biler.

Supremus (lat.)

Супрематизм

Ýokary, beýik – XX asyryň başynda nakgaşçylykdaky formal häsiýetli akym; bu usulda işleýän suratkeşler görwürmleri we geometriýa şekilleri reňkli çözmäge çalşypdyrlar.

Сфумато

King ot technigue

Usul – Leonardo da Winçiniň döredijiliginden başlap, Galkynyş eýýamynyň nakgaşçylygynda zatlaryň ýumşak çyzyklary, ýerine ýetirilişiň ýumşak häsiýetlendirilişi, tassyklanany çeperçilik usuly.

Sujet (fr.)

Сюжет

Eseriň mazmuny, pursaty – 1) edebiýat eserinde wakanyň ýazylyşynyň baglanyşygy we yzygiderliligi. 2) şekillendiriş sungatynda – zadyň şekili.

Surrealisme (fr.)

Сюрреализм

Ýokary hakykat – XX asyryň öndebaryjy sungatyndaky akym, jogapkärsiz wezipäni habar berýän, aňa gelen düşüňjäni, goý hakyky ýa-da toslama hadysany şekillendirýär.

Цвет (rus.)

Colout

Reňk – nakgaşçylygyň aýratyn çeperçilik serişdesi. Dünýäni gurşaýan şekilleri, olaryň dürli häsiýetlerini we hakykatyň aýratynlygyny nakgaşçylykda reňkleriň we reňk öwürşginleriniň üsti bilen görkezmek. Reňkleriň aýratynlygyna degişli reňk derejesi – älemgoşar reňkleriniň tapawudy (gyzyl, gök, sary we başgalar); reňkiň güýji (ýagty we has garaňky reňkler); baý reňkler (reňkleriň gatnaşygy). Reňkleriň baýlaşmagy: suwly reňkleriň özara garyşmagynda, ýagly boýaglaryň ak reňk bilen garyşmagynda bolýar. Reňkler barada pikir edilende: sowuk reňkler–buz, gar we şuna meňzeş ýyly reňkler–günüň şöhesi, ot bilen baglanyşykly duýguda

göz önüne getirilýär. Reňkler özara gatnaşyp ýa-da biri-biriniň ýanynda durup baý toplumy emele getirýärler. Reňkler özara gatnaşyk edip, reňk düzümini döredýärler (kolorit), reňk taslamasy bolsa toplum çözgüdini kesgitleýär. Reňk nakgaşçylykda eseriň täsirini güýçlendirýär, bezeg mümkinçiligini artdyrýar. Olar adamda örän dürli täsir döredip bilýär.

Cella (lat.)

Целла

Otag – gadymy ybadathanalarda hudaýyň heykeliniň ýerleşýän içki otagy.

Integrity

Целостность (rus.)

Bütewilik – uly çeperçilik we keşp täsiriligi ösdürmäge ýardam berýär, sungat eseriniň örän möhüm häsiýeti. Bitewilik şekili dürli bölekleriň özara baglanyşyp, bir bölegiň umumylyga, ikinji orunly zadyň esasa, bölejikleriň bitewilige, şeýle-de ýerine ýetiriliş usullarynyň jemlenmegine aýdylýar.

Integnty of image

Целостность изображения (rus.)

Şekiliň bütewiligi – eserde deňeşdirme usulynda, hakykatyň ýetmezçiligini ýa-da gutarnyksyzlygyny aýyrmak arkaly gutarnyklylyk gazanmak.

Integrity of perception

Целостность восприятия (rus.)

Bütewi özleşdirme, kabul etmek – suratkeşiň bir wagtda önünde duran hakyky zatlaryň ählisini görmegi başarmagy. Diňe bütewi görmegi başarmak bilen zadyň düzümini dogry kesgitlemek mümkin. Ýagtylygy we reňk gatnaşygyny jemläp, goýlan ýumşuň düzümini kesgitlemek.

Citadelle (fr.)

Цитадель

Kiçi şäher – 1) özbaşdak, goranmak üçin uly galanyň içindäki diwar berkitmeli kiçi şäherjik. 2) gadymy şäherlerde üstünden höküm sürýän gala ýa-da köşk.

Basement Hoot

Цокольный этаж

Galyň esasly gat – binanyň aşaky gaty bolup, ol ýokarky gatlardan galyňlygy ýa-da sähelçe öňe çykýandygy bilen tapawutlanýar.

- § -

Şchaber (nem.)

Шабер

Gyrguç – bir tarapy üçburçly, tekiz ýa-da gapyrgaly ýiteldilen görnüşli kesiji gural bolup, daşa surat goýmaga, demriň ýüzüni tekizlemäge hyzmat edýär.

Schablone (nem.)

Шаблон

Nusga, ülni – 1) nusga seredip, haýsy-da bolsa birmeňzeş önümleri ýasamak. 2) hakyky ululykda ýerine ýetirilen, binanyň böleginiň, taraplarynyň çyzgysy. 3) şamp, trafaret; hemmä belli nusga, ondan birmeňzeş göçürýärler.

Chamotte (fr.)

Шамот

Oda çydamly palçyk, ýakylan toýun, köýen toýun – bişýänçä ýakylan oda çydamly palçyk ýa-da kaolin; oda çydamlylygy güýçlendirmek üçin ownadylan şamoty oda çydamly çyg palçyga goşýarlar.

Charge (fr.)

Шарж

Ulaltmak, degişmek – biriniň ýa-da haýsy-da bolsa bir zadyň gülkünç we satiriki usulyndaky şekili, onda daşky keşbe öýkünilip, has häsiýetli taraplar ösdürilýär: surat, portret, waka, şu usulda ýerine ýetirilen işler.

Scharlach (nem.)

Шарлах

Gyzyl boýag – açyk gyzyl reňkli boýag.

Chef-d, oeuvre (fr.)

Шедевр

Ajaýyp nusga – 1) ýokary derejeli sungat eseri. 2) orta asyryň ussahanalarynda senetkärler “ussa” adyny almak üçin belli bir nusgany ýerine ýetiripdirler.

Шатер (türki)

Çadyr – orta asyr Köneürgenç binagärligindäki gyraňly piramida görnüşli gümmezler. Ony II Arslan ýadygärliginiň mysalynda görmek bolýar.

Spalier (nem., it.)

Шпалера

Halyça – elde işläp düzülen, wakaly ýa-da tebigat şekillendirilen daşlyk mata ýa-da ýüňsüz diwar halysy.

Spil (gol.)

Шпиль

Çüri uç – piramida ýa-da konus görnüşindäki binanyň dikligine çüri tamamlanmagy.

Sprengwerk (nem.)

Шпренгель

Gapyrgaly düzümi – esasy agramy özünde göterýän (balka, rama, köprüniň düzümi we başgalar) düzüme, goşmaça gapyrgaly düzümi (konstruksiýa), oňa berkligi saklamaga ýardam berýär.

Stempel (nem.)

Штемпель

Dörtburç möhür, ştempel – basma usulynda alynýan möhür, tagma, bir zadyň belligi.

Strich (nem.)

Штрих

Inçe çyzyk – suratçylygyň şekillendiriş usullarynyň biri. Inçe çyzyklar bilen işlenmek usuly köpdürlüdür. Ol dürli akymlarda goýlan uzynlygy ýa-da bölejigi görkezmek üçin ulanylýar. Inçe çyzyklar özara umumylaşyp ýa-da aýratynlykda hem bolup biler.

Щипец

Şipes – esasynda üçburç bolan, jaýyň diwarynyň ýokarky bölegi, onuň aşagynda kerpiçsiz (tejegorsyz), iki tarapa akymlydyr. Bu adalga orta asyryň binagärligine degişlidir.

- Т -

Tambour (fr.)

Тамбур

Binanyň boýny – binagärlikde, jaýyň ýokarsyna togalak ýa-da birnäçe gyraňly galyp gümmezi saklaýan binanyň boýny. 2) jaýyň gapysynyň önünde ýelden, sowukdan goramak üçin niýetlenen gurluşyk.

Tashe (fr.)

Ташизм

Taşizm – XX asyryň ikinji ýarymynda nakgaşçylykdaky akym; abstrakt akymyň bir görnüşi; bilgeşleýin erkin taslamalarda taşistler reňk tegmilleriniň gatnaşygyny ösdürip, ýiti häsiýetli reňk toplumyny bermäge çalyşýarlar.

Tektonike (gr.)

Тектоника

Gurluşyk sungaty – binagärlik gurluşygynyň manydaşy. Binagärlikde gurluşyk kadalaryny çeperçilikli çözmek.

Tempera (it.)

Темпера

Boýag – ýumurtganyň sarysynyň ownugy ýa-da ýelim suwuklygynyň ýag bilen goşulan we suw garylan usulyndaky boýag.

Tympanon (gr.)

Тимпан

Timpan – binagärlikde 1) frontonyň üçburçly meýdany; arkalaryň arasyndaky diwaryň ýüzi we onuň aralygy; 2) üsti iki tarap ýapgytlanyp örtülen jaýyň ýüzüniň ýokarky üçburç böleginiň içindäki ýa-da arkaly tagçanyň arka sepirtmeginiň çäginde emele gelýän diwaryň üçburçly tekiz ýüzi.

Tolos (gr.)

Толос

Gümmez – tegelek göwrümlü mazarüsti gurluşyk. Toloslar miladydan öňki XVI asyrlardan bäri bellidir (Miken gümmezli mazarlary).

Tonos (gr.)

Тон

Basma – nakgaşçylykda reňkiň öwürşeginiň ýa-da ýagty kölegäniň hili.

Тональность (rus.,gr.)

Basmalyk – nakgaşçylykda esasan, eseriň aýratyn reňklerini birleşdirýän basma, reňk agdyklygy.

Torso (it.)

Торс

Göwre – heýkeltaraşlykda, nakgaşçylykda adam göwresiniň şekili.

Тосканский ордер

Toskan orderi (it.) – binagärlikde, klassyk binaçylygynda baş orderiň biri bolup, gadymy Rim we Etrus dorikleriniň orderleriniň çalyşmasy.

Transept (iňl.)

Трансепт

Transept – esasy haçly binalarda (roman we gotika stilindäki) ybadathananyň orta gürplerinde ýerleşdirilen kese galereýa.

Triptychos (gr.)

Триптих

Üçe bölünen eser – bir maksada, tema we mazmuna degişli şekillendiriş sungatynyň üç bölekden ybarat eseri.

Terra cotta (lat.)

Терракота

Bişirilen palçyk – bişirilen reňkli palçyk, şeýle-de syrçalanmadyk önüm; keramikanyň görnüşi.

Toreuo (gr.)

Торевтика

Kesme (çekanka) – metal önümlerinden ybarat bolup, kesmek, ýençmek usuly – sungatda çeperçilik metal önümlerini basmak, ýençmek usulynda el bilen güberçeklenip işlemek görnüşi (grafika, zergärçilik) önümlerine ýakyn.

- U -

Urbanus (lat.)

Урбанизм

Şäherli – XX asyryň sungatynda uly häzirkî şäheriň durmuşy bilen baglanyşykly tema.

Utilis (lat.)

Утилизация

Peýdaly – peýdalanmak, peýdaly ulanmak, gaýtadan işlemek.

Outrer (fr.)

Утрировать

Ulaltmak – bir zadyň häsiýetini, taraplaryny kesgitli belgilemek, aşa ulaltmak.

- W -

Vaiue

Валёр (fr.)

Gymmatlyk – nakgaşçylyk we reňk ulanmasyz sungatda bir zadyň durkunyň ýagtylygynyň we garaňkylygynyň kölegesiniň belli bir derejedäki gatnaşygyny görkezmek.

Whatman (iñl.)

Veduta

Ватман

Watman – (iñlisleriň XVIII asyryda kagyz fabriginiň ýolbaşçysynyň ady bilen bagly bolup “Watman” oňat hilli çyzuw we surat kagzydyr). Bu kagyz syýada ýazmak üçin hem oňatdyr. Ol bozguja güýçli garşylyk görkezýär we bir südür gataňsy ýüzi bilen tapawutlanýar. El usulynda esgi sudury esasynda ýasalýar.

Ведута (it.)

Weduta – XVIII-XIX asyrlaryň sungatynda şäher tebigatyny suratlandyrmak. Şäheriň durkuny perspektiwa kanunlary boýunça suratlandyrmak.

Vernissage (fr.)

Вернисаж

Тымарlamak, ýalpyldatmak– serginiň dabaraly açylmagy. Onuň ady serginiň açylmasynyň oň ýany eserleri lak bilen timarlamakdan gelip çykýar.

Virtus (lat.)

Виртуоз

Zehinli – öz sungatynyň ýokary ussady, zehinli suratkeş. Iň ýokary, beýik derejäni eýelän suratkeş, ussat.

Vitrage (fr.)

Витраж

Reňkli aýna çüýşesi – penjirede, gapyda, tutuda ýerleşýän reňkli aýnalar; aýnadan taýýarlanan eser ýa-da nagyş gurluşy.

Voluta (lat.-zülp)

Волюта

Goçak şekili – binaçylyk bezegi, goçak şekilindäki heýkeltaraşlyk bezegi, mysal üçin, ionik sütünlerdäki egri towlanma.

Wimperg (nem.)

Вимперг

Wimperg – gotika zamanasynyň binalarynda äpişgäniň örtüginini we portalyň soňlamasynyň, ýiti uçly bezelen frontony.

- Ýu - Ýa -

Juwelier (goll.)

Ювелир

Zergär – gymmatbahaly metallardan önüm taýýarlaýan ussat.

Ювелирное искусство

lenellery art

Zergärçilik sungaty – amaly-haşam sungatynyň görnüşi; çeper bezegleri ýasamak, durmuşda gerek bolan zatlar we gymmatbaha daşlarda we metallardan çeper ýasalan önümler. Olar örän inçelik bilen sünnälenip ýasalýar.

Modem**Югендстиль (nem.)**

Ýugendstil – “Modern” (täze) tolkunynyň nemesçe ady bolup, ol Mýunhendäki “Ýugend” žurnalynyň adyna salgylanýar (ol 1896 ý. döredilýär).

Jasper**Яшма (arm.)**

Ýaşma – ownuk dag daşlarynyň toparynyň berk ýygyny ady, esasan, çökündi ýa-da akan düzümine girýän kwarslar, halsedonlar, minerallardan durýar. Ýokary berkligi, köpdürli boýagy, kähalat täsin suratlar bilen häsiýetlendirilýär; olar çeperçilik bezeg işlerinde (gapdal, wazalar we başgalarda) tehniki önümleri taýýarlamakda (himiýa, stipki we başgalarda) peýdalanýar.

- Z -

Probing**Зондаж**

Barlamak – binagärlikde, diwaryň gurluşyny bilmek üçin onuň bir bölegini açyp, kerpijiň örüliş häsiýetini diwar suwaglaryny aýryp öwrenmek.

Зиаратхана (türki)**Ziarahana**

Zyýarathana – ybadathanada tagzym edilýän we doga okalýan otag.

PEÝDALANYLAN EDEBIÝATLAR

1. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Garaşsyzlyga guwanmak, Watany, halky söýmek bagtdyr. – Aşgabat, 2007.
2. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 1-nji tom. – Aşgabat, 2008.
3. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 2-nji tom. – Aşgabat, 2009.
4. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 3-nji tom. – Aşgabat, 2010.
5. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 4-nji tom. – Aşgabat, 2011.
6. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ösüşiň täze belentliklerine tarap. Saýlanan eserler. 5-nji tom. – Aşgabat, 2012.
7. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanda saglygy goraýşy ösdürmegiň ylmy esaslary. – Aşgabat. 2007.
8. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Eserler ýygındysy. I tom. – Aşgabat, 2007.
9. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistan – melhemler mekany. – Aşgabat, 2010.
10. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň durmuş-ykdysady ösüşiň döwlet kadalaşdyrylyşy. I-II tom. – Aşgabat, 2010.
11. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Älem içre at gezer. – Aşgabat, 2011.
12. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Türkmenistanyň dermanlyk ösümlikleri. I-II – Aşgabat, 2010, III tom. – Aşgabat, 2011.
13. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ahalteke bedewi – biziň buýsanjymyz we şöhratymyz. – Aşgabat, 2009.
14. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Janly rowaýat. – A.: TDNG. 2011.
15. *Gurbanguly Berdimuhamedow*. Ganatly bedewler. – A.: TDNG. 2011.
16. *Atagarryýew Ý.* Geçmişde neler görner. – A., 1971.
17. *Atagarryýew Ý.* Annanepesow M. Türkmenistanyň taryhyndan materiallar. – A., 1994.
18. *Annanyýazow S.* Gadymy Merwiň taryhyndan. – A., 1993.
19. Ahalteke atlary. Dünýäniň iň owadan we ýyndam bedewleri. – A., 2003.
20. *Annaýew A.* Gözýetim. – Aşgabat, 2008.
21. Adamzadyň ruhy hazynasy. Serginiň we festiwalyň katalogy. – A., 2010.
22. Amaly-haşam sungatynyň eserleriniň halkara sergisi hem-de «Adamzadyň ruhy hazynasy» atly milli folklor festiwaly. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2010.
23. Baky Bitarap Türkmenistan – ÝUNESKO: taryhy-medeni gymmatlyklara baha bermek we dünýä mirasynyň ýadygärliklerini gorap saklamagyň ýollaryny kesgitlemek. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2006.
24. Baýram han we mogollar şadöwleti. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2009.

25. *Baylyýewa A.* Halypa we şägirt. – A., 2011.
26. Behişdi bedewler. Aşgabat-Moskwa (Jecsonwilli, Florida, USA). Halkara energetika korporasiýasynyň bilelikdäki neşiri, 1996.
27. *Ýusupow H.* Gadymy Horezmiň ýüregi. – A., 1993.
28. *Ýusupow H.* Jeýtundepe ýadygärligi gadymy ekerançylyk medeniýetiniň gözbaşydyr. // *Miras* 3/2009.
29. Türkmen topragy gadymy medeniýetleriň we siwilizasiýalaryň ojagydyr. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – Aşgabat, 2008.
30. Türkmenistan – dünýä jahankeşdeleriniň nazarynda. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2009.
31. Türkmen halkynyň kemala gelmegi we dünýä medeniýetiniň ösüş taryhy. Halkara ylmy maslahatlaryň nutuklarynyň beýany. – A., 2011.
32. Türkmenistanyň taryhy. – A., 2011.
33. *W.Sarianidi.* Goňurdepe. Türkmenistan – şalaryň we hudaýlaryň şäheri. – A., 2008.
34. *W.Sarianidi.* Marguş – Türkmenistan beýik medeniýetiň syrly dünýäsi we onuň hakyky keşbi. – A.: Türkmen döwlet neşirýat gullugy, 2009.
35. *Pilipko W.N.* Nusaýyň surat bezegleri: atly adamlar şekillendirilen täze tapyndy bölegi. // *Miras* 1/2005.
36. Nurmuhammet Andalyp we Gündogaryň XVII-XVIII asyrlardaky edebi-medeni durmuşy. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2011.
37. *Ýagşymyradow N.* Türkmenistanyň şekillendiriş we amaly-haşam sungaty. – A., 2011.
38. *Muhatowa O., Lwowa Ý., Halaminskiý Ý., Kulýýew A., Popow P., Kuraýewa G., Gullaýew N.* Başım Nuraly. – A., 2000.
39. *Durdy Baýramow.* Eserleriň sergisi. Žiwopis, grafika – A., 2003.
40. *Esenow A.* Türkmenistanyň binagärliginiň taryhy. – A., 2001.
41. Eserleriň sergisi: Žiwopis, grafika. Katalog. – A., 2003.
42. *Kuraýewa G.* Baýram han Türkmen – iki halkyň beýik ogly (500 ýyl) – Aşgabat, Nýu-Deli. 2000.
43. *Kuraýewa G.* Yzzat Gylyjow. – A., 2003.
44. *Kyýasowa G.* Zergärçilik sözlügi. – A., 2003.
45. Galkynyşyň ak ganatly arzuwy, 2010.
46. *Kistowiç I.* Güneşiň tagamy ýa-da Kakajan Oraznepesowyň döredijiligi hakyn-da. – M., 2011.
47. *Mämmetnurow Ö.* Döredijilikli menziller. – A., 2009.
48. *Petraçuk O., Muhatowa O.* Tokar Tugurov. – Ankara-Türkiýe, 2010.
59. *Saparmyart Türkmenbaşy.* Ruhnama. – A., 2001.
50. *Jürdekow T.* Ata arzuwyny amala aşyran agtyk. – A., 2009.
51. Türkmenistanyň muzeýleri. – A., 2009.
52. *Babaýew Saragt.* Türkmen heýkeltaraşlyk sungaty. – A., 2008.
53. Türkmenistan: Altyn asyryň muzeýleri. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2007.

54. Türkmen halysy – günsaýyn ösýän Watanymyzyň gözellig nusgasy. Halkara ylmy maslahatynyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2008.
55. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. – Ankara-Türkiýe, 2008.
56. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Amasya. Ankara-Türkiýe, 2009. № 4. Katalog.
57. Täze Galkynyş eýýamynyň ylmy we bilimi dünýäniň ylym-bilim ulgamynda. Halkara ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2009.
58. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Egirne. Ankara-Türkiýe, 2009. № 5.
59. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Burdur. Ankara-Türkiýe, 2009. № 6.
60. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Bitlis. Ankara-Türkiýe, 2009. № 9.
61. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Karadokiýa. Ankara-Türkiýe, 2009.
62. Türkmenistanyň muzeýlerinde şekillendiriş sungatynyň öwrenilişi we wagyz edilişi. Ylmy maslahatyň nutuklarynyň gysgaça beýany. – A., 2009.
63. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Gümüşhane. Ankara-Türkiýe, 2010. №8.
64. Türkmen suratkeşleriniň galamyndan. Isparta. Ankara-Türkiýe, 2010. №10.
65. *Атагарриев Е.* Средневековый Дехистан. – Л., 1986.
66. *Авдиев В.И.* История древнего Востока. – М., 1953.
67. *Алпатов М.В.*, Всеобщая история искусств, т.1. – М., 1948.
68. *Апчинская Н.* Рувим Мазель. Очерк жизни и творчества. – М., 2004.
69. *Ахмедова Н.* Живопись Центральной Азии XX века: традиции, самобытность, диалог. – Ташкент, 2004.
70. *Бабилов С., И.Клычев.* Люди Туркмении. – М., 1974.
71. *Бяшимова Н.С.* Орнаменты поливной керамики и их параллели в туркменском народном искусстве. //Памятники Туркменистана, №2/38. 1984.
72. *Борисковский П.И.* Древнейшее прошлое человечества – М., 1979.
73. *Веймарн Б.В.* Искусство Средней Азии. – М.-Л., 1940.
74. *Воробьева М.Г.* Керамика Хорезма античного периода. ТХЕ Т.4. – М., 1959.
75. Всеобщая история искусств, т.1. – М., 1960.
76. Всеобщая история искусств, т.II. – М., 1960.
77. *Гачев Г.* Национальные образы мира. – М., 1988.
78. *Губаев А.* Археология Туркменистана. – Ашгабад, 1989.
79. *Губаев А. Кошаленко Г.А.* Изучение античных и раннесредневековых памятников. В.кн. Каракумские древности. Вып. I. – Ашхабад, 1958.
80. *Гундогдыев О.* Прошлое Туркмен. – М., 1998.
81. Древний мир. Т.1, 2 и 3. Под ред. И.М.Дьяконова. – М., 1982.
82. *Дмитриева Н.А.* Краткая история искусств. – М.: Искусство, 1987.
83. *Ершов С.А.* Археологические исследование на городище старой Нисы в 1946 году. Труды ЮТАКЕ. Т.1. – А., 1959.
84. Живопись Туркмении. – М.: Советский художник, 1974.
85. Живопись Советской Туркмении. – Л., 1975.
86. *Журавлева Е.В., Чепелев В.К.* Искусство Советского Туркменистана. Очерк развития. – Л., 1934.

87. Изобразительное искусство Туркменской ССР. Альбом. – М.: Издательство «Советский художник», 1957.
88. История искусств народов СССР. Т.6. – М., 1981.
89. История первобытного общества. – М., 1983.
90. Изобразительное искусство Туркменистана. Живопись, скульптура, графика, театр, кино, декоративно-прикладное искусство. Каталог. – М., 1985.
91. Изобразительное искусство Туркменской ССР. – М., 1984.
92. Искусство стран Востока. – М., 1986.
93. Искусство нации.(1992-2002). – М., Чехия, 2002.
94. *Массон В.М.* Памятники развитого энеолита южной Туркмении. М.-Л., 1962.
95. *Массон В.М.* Древние земледельцы на юге Туркменистана. – Ашхабад, 1959.
96. *Массон В.М.* Джейтун и Кара-депе. – Ашхабад, 1957.
97. *Массон В.М.* Средняя Азия и древний Восток. – М.-Л., 1964.
98. *Массон М.Е.* К вопросу о Маргиане в составе греко-бактрийского царства. АН Туркменистана, 1970. №5 – С.12-23.
99. *Массон В.М., Сарианиди В.И.* Каракумы: заря цивилизации. – М.: 1972.
100. *Окладников А.П.* Пещера Джебель-памятник древней культуры прикаспийских племен. Труды ЮТАКЕ. Т.2. – М., 1956.
101. Памятники Туркменистана.// Ашхабад: 1/25/78.
102. Памятники Туркменистана.// Ашхабад: 1/33/82.
103. *Пугаченкова Г.А.* Пути развития архитектуры Южного Туркменистана по рабовладения и феодализма. – М., 1958.
104. *Пугаченкова Г.А.* Искусство Туркменистана. – М., 1967.
105. *Пугаченкова Г.А., Л.И.Ремпел.* Очерки искусства Средней Азии. – М., 1982.
106. *Пугаченкова Г.А.* К интерпретации некоторых памятников парфянского зодчества южного Туркменистана. АН ТССР, 1973. №1. – С.17-23.
107. *Сарианиди В.И.* Тайны исчезнувшего искусства Каракумов. – М., 1967.
108. *Сарианиди В.И.* Маргуш. – Aşgabat. 2002.
109. *Соловьева Н.Ф.* Ыылгынлийская настенная живопись. – Новые археологические 297 открытия и изучение культурной трансформации. – СПб., 1996.
110. *Толстов С.П.* Древний Хорезм. – М., 1948.
111. Туркменское народное искусство. – Ашгабад. 1990.
112. *Халимов Н.* Памятники Ургенча. – Ашгабад, 1991.
113. *Зайцев А.* Наука о цвете и живопись. – Москва, 1986.
114. *Зингер Е.А.* Проблемы интернационального развития советского искусства. – Москва. 1977.
115. *Зингер Л.С.* Советская портретная живопись 1917-х начала 1930-х годов. – М., 1978.
116. *Зингер Л.С.* Советская портретная живопись 1930-х конца 1950-х годов. – М., 1989.
117. *Каменский А.* О смысле художественных традиции. // Советское искусствознание. 1982. вып. 1.-М.: 1985.

118. *Каменский А.* Романтический монтаж. – М., 1989.
119. *Кантор А. III.* Акмухаммедов. Каталог. – М., 1986.
120. *Кузьмина М.* Молодые советские художники. – М., 1979.
121. *Культура Возрождения и общество.* – М., 1986.
122. *Кураева К.* Современная туркменская скульптура (1960-1970). – А., 1980.
123. *Кураева К.* Портрет в туркменской живописи (1920-1970). – А., 1985.
124. *Конрад Н.М.* Запад и Восток. – М., 1972.
125. *Культурное наследие народов Востока.* – М., 1987.
126. *Кошеленко Г.А.* Культура Парфии. – М., 1966.
127. *Кошаленко Г.А., Пилипко В.Н.* Исследование парфянского святилища в окрестностях Нисы. В.кн. Каракумские древности. Вып. II. – А., 1968.
128. *Лучишкин С.А.* Я очень люблю жизнь. Страницы воспоминаний. – М., 1988.
129. *Морозов А.И.* Художник и мир личности. (Творческие проблемы современной портретной живописи). – М., 1981.
130. *Мухатова А. А.* Хаджиев. Каталог. – М., 1988.
131. *Ниязмурад Доводов.* – Ашхабад, 1986.
132. *Попов П.* Государственный музей изобразительных искусств Туркменской ССР. – М., 1962.
133. *Попов П.* Якуб Аннануров. – Ашхабад, 1982.
134. *Саурова Г.* Природа реализма в туркменском изобразительном искусстве. – Ашхабад, 1980.
135. *Саурова Г.И.* Мамедов М. Люди Туркмении. – М., 1984.
136. *Советское изобразительное искусство 1917-1941.* Живопись, Скульптура, графика, театрально-декорационное искусство. – М., 1977.
137. *Союзу художников Туркменистана 50 лет.* – М., 1989.
138. *Painting of Soviet Turkmenia.* Leningrad. 1975.
139. *Язбердиев А.* Старопечатные туркменские книги. – М., 2001.
140. *Маммедов М.А.* Архитектурный комплекс Меана-баба. – СПб., 2008.

MAZMUNY

Giriş.	7

I BÖLÜM

TÜRKMENISTANYŇ ÇÄGINDE ÝAŞAN IŇ GADYMY ADAMLARYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY

(iň gadymy döwürden – miladydan öňki I müňýyllyga çenli)

§1. Türkmenistanyň şekillendiriş sungatynyň taryhy boýunça esasy çeşmeler	11
§2. Gadymy we orta daş asyrynyň şekillendiriş sungaty	15
§3. Täze daş asyrynyň şekillendiriş sungaty	19
§4. Mis-daş asyrynyň şekillendiriş sungaty	26
§5. Mis-daş asyrynyň külalçylygy	30
§6. Bürünç asyrynyň şekillendiriş sungaty	33
§7. Altyndepäniň şekillendiriş sungaty	37
§8. Margaş döwletiniň binagärligi we onuň çeperçilik bezegi	42
§9. Margaşyň ownuk heýkelleri	52
§10. Margaşyň amaly-haşam sungaty	57

II BÖLÜM

TÜRKMENISTANYŇ GADYMY WE IRKI ORTA ASYRLARYNYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY

(miladydan öňki I müňýyllykdan – miladynyň VII asyryna çenli)

§11. Ahemenileriň we grek-makedonlaryň agalygy döwrüniň sungaty	65
§12. Beýik Parfiýa döwletiniň şekillendiriş sungaty	70
§13. Parfiýanyň binagärligi	76
§14. Parfiýanyň nakgaşçylyk we heýkeltaraşlyk sungaty	82
§15. Parfiýanyň ritonlary	87
§16. Torewtika, gliptika we koroplastika sungaty	94
§17. Margiananyň binagärligi we şekillendiriş sungaty	100
§18. Margiananyň heýkeltaraşlygy	104
§19. Margiananyň amaly-haşam sungaty	107
§20. Horezmiň binagärligi we nakgaşçylygy	112
§21. Horezmiň heýkeltaraşlygy we amaly-haşam sungaty	116

III BÖLÜM

TÜRKMENISTANYŇ VIII ASYRYŇ ORTALARYNDAN – XX ASYRYŇ BAŞLARYNYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY

§22. VIII-IX asyrlaryň binagärligi	121
§23. VIII-IX asyrlaryň amaly-haşam sungaty	126
§24. X-XVI asyrlaryň binagärligi.	133
§25. Galalar, ýaşayyş howlulary we köşkler.	137
§26. Kerwensaraýlar we metjitler.	140
§27. Mawzoleýler	145
§28. X-XVI asyrlaryň şekillendiriş sungaty	156
§29. Miniaturada taryhy şahsyýetlere berlen orun	159
§30. X–XVI asyrlaryň keramika sungaty	165
§31. X-XVI asyrlaryň çeper hünärmentçilik sungatyndaky şekiller	169
§32. XVIII-XIX asyryň birinji ýarymyň çeperçilik sungaty	173
§33. XIX asyryň ikinji ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli türkmen halkynyň ýaşayyş jaýlary we çeper önümleri	181
§34. XIX asyryň II ýarymyndan XX asyryň başlaryna çenli Türkmenistanyň şekillendiriş sungaty	188

IV BÖLÜM

TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY 1917-1991-nji ÝYLLARDA

§35. 1920-nji ýyllaryň şekillendiriş sungaty.	193
§36. 1930-njy ýyllaryň şekillendiriş sungaty	199
§37. 1940-njy ýyllaryň şekillendiriş sungaty	203
§38. 1950-nji ýyllaryň şekillendiriş sungaty we binagärligi.	207
§39. 1960-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda taryhy we durmuşy temalaryň şöhlelenişi	214
§40. 1960-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda portret we peýzaž temalarynyň şöhlelenişi	218
§41. 1960-njy ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda watançylyk temasy	221
§42. 1970-1980-nji ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda žanrlaryň işlenilişi	226
§43. 1970-1980-nji ýyllaryň nakgaşçylyk sungatynda durmuş temasy	229
§44. 1960-1970-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty	232
§45. 1970-1980-nji ýyllaryň heýkeltaraşlyk sungaty	235
§46. 1960-1980-nji ýyllaryň binagärligi.	237
§47. 1960-1980-nji ýyllaryň grafika sungaty	240
§48. 1960-1980-nji ýyllaryň amaly-haşam sungaty	248
§49. 1960-1980-nji ýyllaryň keramika sungaty	255
§50. 1960-1980-nji ýyllaryň zergärçilik sungaty	258
§51. 1950-1980-nji ýyllarda kino we teatr sungatynyň ösüşi.	261

V BÖLÜM

GARAŞSYZ TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATY

§52. Türkmenistanyň Garaşsyzlyk döwrüniň şekillendiriş sungatynda milli galkynyş	265
§53. Garaşsyzlyk döwründe Türkmenistanda çeperçilik hünärmenleriniň taýýarlanylşy	270
§54. Türkmenistanyň Prezidenti Gurbanguly Berdimuhamedowyň sungata goýýan belent sarpasy.	277
§55. Şekillendiriş sungatynda dürli çeperçilik akymlarynyň şöhlelenişi.	279
§56. Garaşsyzlyk döwrüniň binagärliги	288
§57. Garaşsyzlyk döwrüniň nakgaşçylygynda watançylyk temasynyň şöhlelenişi . .	297
§58. Nakgaşçylygyň natýurmort we peýzaž žanry	306
§59. Nakgaşçylygyň portret we animal žanry.	312
§60. Türkmen ussatlarynyň döwrebap çeperçilik akymlary özleşdirmekdäki ýörelgeleri .	318
§61. Garaşsyzlyk döwrüniň heýkeltaraşlygynda milli şahsyýetleriň keşbiniň döredilmegi	323
§62. Heýkeltaraşlyk sungatyndaky täze gözlegler	331
§63. Garaşsyzlyk döwrüniň grafika sungaty.	336
§64. Garaşsyzlyk döwrüniň keramika sungaty	339
§65. Garaşsyzlyk ýyllarynyň zergärçilik sungaty.	348
§66. Garaşsyzlyk döwrüniň amaly-haşam sungaty (halyçylyk)	352
§67. Täze Galkynyş we beýik özgertmeler zamanasynyň şekillendiriş sungaty we binagärliги	360
§68. Berkarar döwletimiziň bagtyýarlyk döwrüniň şekillendiriş sungaty we binagärliги. .	366
Şekillendiriş sungaty we binagärlik adalgalarynyň düşündirişli sözlügi	370
Peýdalanylýan edebiýatlar	435

Nurýagdy Goçbaýewiç Ýagşymyradow

TÜRKMENISTANYŇ ŞEKILLENDIRIŞ SUNGATYNYŇ TARYHY

Ýokary okuw mekdepleri üçin okuw kitaby

Redaktor	<i>N. Kakalyýewa</i>
Teh. redaktor	<i>T. Aslanowa</i>
Kompýuter bezegi	<i>G. Orazgeldiýewa</i>
Neşir üçin jogapkär	<i>K. Baýramow</i>

Ýygnamaga berildi 29.08.2013. Çap etmäge rugsat edildi 28.12.2013.
Ölçeği 70x100 $\frac{1}{16}$. Edebi garnitura. Şertli çap listi 35,8. Çap listi 27,75.
Hasap-neşir listi 29,295. Neşir №123. Sargyt №1626. Sany 1200.

Türkmenistanyň Ylymlar akademiýasynyň “Ylym” neşirýaty.
744000. Aşgabat, Türkmenbaşy şaýoly, 18.

“Hatdat” hususy kärhanasy.
74400. Aşgabat, Magtymguly şaýoly, 74.